

ПОЁН РАВШАНОВ

ҚАРШИ ТАРИХИ

НАХШАБ

НАСАФ

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2006 йил

Республика жанубидаги энг қадимий шаҳарга эга бўлган Қарши шаҳри Марказий Осиёдагина эмас, жаҳон тамаддунида ўзига хос ўрин тутади. Милоддан аввалги IX-VIII асрларда Кешк руднинг ўрта оқимида вужудга келган манзил ривожга юз буриб, шаҳар тусини олади ва Нахшаб деб аталади. Нахшаб тўпроғида Эрон, Юнон, Араб лашкарларигина эмас, турли-туман маданиятлар ҳам тўқнашади.

Қарши шаҳрининг ўтмишидошлари бўлган Нахшаб, Насаф Шарқ илм-фанида машҳурлик касб этиб келган. Шаҳарнинг таржимаи ҳоли она-юртимиз ўтмишида кечган воқеа-ҳодисалар билан узвий боғлиқ.

Истилолар оқибатида йўқликка юз тутган Нахшабдан сўнг Насаф асосий шаҳар сифатида қад ростлайди. Шаҳар Мўғуллар яғмосига қадар Шарқнинг энг йирик маданият ўчоқларидан бири даражасига кўтарилади.

Қарши ўз салафлари Нахшаб ва Насафнинг давоми сифатида 1318 йилдан ҳозирга қадар шу номда яшаб келади. Ушбу китобда Нахшаб – Қаршининг 3 минг йилга яқин тарихида кечган воқеа-ҳодисалар, таназзул ва тараққиёт, истибдод ва озодлик, уруғлар ва сўлолалар қурашлари, иқтисодий ва ижтимоий, маданий ва адабий ҳаёт, ҳўнармандчилик, қадимий нуфус ва унинг турмуш тарзи ҳақида муфассал фикр юритилади.

Китоб халқимиз тарихининг ихлосмандларига, муаррихларга, аҳли илмга мўлжалланган.

«Қарши тарихи» 1995 йилда Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш ташкилий қўмитаси ҳузуридаги илмий-бадний кенгаш томонидан нашрга тавсия этилган (1995 йил 29 июнь) «Қашқадарё тарихи» (Тошкент, © «Фан», 1995 й.) асосида тўлдирилган, мукаммаллаштирилган ҳолда босилмоқда.

**Масъул муҳаррир:
Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон халқ шоири**

ISBN 5-633-01899-0

© Поён Равшанов. «Қарши тарихи». «Янги аср авлоди», 2006 йил

ҚАРШИ ШАҲРИНИНГ МУФАССАЛ ТАРИХИ

Қашқа воҳасининг қадим тупроғида табаррук манзиллар кўп. Қадимшунослар вилоятимиз ҳудудидан минглаб ёдгорликларни аниқлаганлар. Улар орасида шажараси милоддан олдинги минг йилликларга дахлдор ўнлаб обидалар борки, бугунги шм-фан, маданият ва меъморчилигимиз улар тарихисиз мукамал бўлмайди. Қарши шаҳри Қашқадарёнинг кўрки, ифтихоридир. Мозий билан бўйлашадиган шаҳарнинг қарийб уч минг йиллик кечмиши бор. Милоддан бурунги IX-VIII асрларда Кешк руд-Қашқадарёнинг қўйи мансабида кичик бир манзил сифатида вужудга келган аҳоли маскани асрлар ўтиши билан йириклаша боради.

Милоддан аввалги асрларда ҳам Кешк руд ўзининг 320 чақиримлик масофадаги ўзани бўйида ҳаёт кечирувчи қавмларга сув берувчи асосий манба бўлган. Сув қадим аجدодларимизнинг асосий муаммоларидан бўлган, десак янглишмаймиз. Экин-тикин қилинадиган ерларга ота-боболаримиз ариқлар қазиб сув чиқарганлар. Иқлими иссиқ ўлкада ёз вақти сув камайиб, эҳтиёж ортиб борган. Сув тақсимотини йўлга қўйиши дарё бўйида алоҳида ўтроқ жой бўлишини тақозо этади. Улуғ аجدодларимиз «Нахшаб» деб атаган манзил бевосита сув билан боғлиқ бўлганлиги сабабли ҳам кенгайиб мустаҳкамланиб боради.

Нахшаб милодгача бўлган VIII-VII асрларда шаҳар даражасига етади. Унинг мудофаа учун зарур бўлган унсурлари—ҳандақ, истеҳком девори, захира сув манбаи вужудга келади. Мустаҳкам қалъага эга бўлган шаҳарда маданият, ижтимоий ҳаёт юксалади, ҳунармандчилик тараққий қилади. Кулоллар, темирчилар шаҳар ривожига ҳисса қўшадилар. Улар қолдирган осори атиқалар Нахшабнинг 2700 йиллик улкан ёшини белгилашда асосий манбалар бўлади.

Турон мамлақати ўтмишида жуда кўплаб босқинларни бошдан кечирган. Нахшаб ва унинг теваарак атрофида жойлашган манзиллар Эрон ва Юнон тажовузлари чорраҳасига айланган, араблар, мўғуллар, Чор Россияси истилоларини бошдан кечирган. Нахшаб култепалар ўрнида неча бор қайта тикланган, табиий офатлар ва босқинлар сабаб бўлиб, ўз жойини камида 3 марта ўзгартиришига мажбурият сезгин. Насаф бевосита Нахшабнинг

давоми ўлароқ яшаи эстафетасини қабул қилган шаҳар сифатида милод бошларида вужудга келади. Илк ўрта асрлардаёқ Насаф Шарққа илм-фани, маданияти билан доврўқ ёяди. IX-XII асрларда яшаб, ижод этган аллома, ижодкор Насафийлар ўзига хос Насаф академиясига асос солганлар. Нажмуддин ан-Насафий, Ҳофизиддин Насафий сингари қомусий билим соҳиблари мероси жаҳонни ҳайратга солиб келади.

Шаҳарларнинг таржимаи ҳоллари халқимиз тарихининг ажралмас бир қисмидир. Она-Ватанимизнинг улугвор йилномаси жаҳон маданиятига ўзига хос ҳисса қўшган, Шарқда маълумлик ва машҳурлик касб этган Нахшаб-Насаф-Қарши тарихисиз мукамал бўлмайди.

Насафнинг Самарқанд, Бухоро ва Марв сингари тўрт ҳадис-шунослик мактабининг бири бўлганлиги, X асрда бу шаҳарда халқаро илмий конгресс дейиш мумкин бўлган «Мажлис тадрис»нинг ўттиши унинг жаҳоншумуллигидан айрим далолатлардир.

Қадимшунослар Қаршининг қадимий ўринларида ўтган асрнинг 40-йиллари иккинчи ярмидан эътиборан тадқиқот ишлари олиб бордилар. Я.Фуломов, М.Исомиддинов, Р.Сулаймонов, С.Кабанов, Б.Кочнев каби археолог олимларимизнинг қадим Нахшаб шамойилини тиклаидаги саъй-ҳаракатларини алоҳида қадрлаймиз. Тарихнавис олимларимизнинг илмий изланишлари ҳам диққатга лойиқ. 1995 йилда Поён Равианов томонидан «Қашқадарё тарихи» яратилган эди. Бу салмоқли асарда Қарши шаҳрининг тарихи ҳам илк бор мукамал ҳолда жамланган эди. Шундан буён вилоятимиз шаҳар ва қишлоқлари ўтмишини ёритувчи рисоалар тез-тез пайдо бўлиб турибди. Бу ўзига хос анъана тусини олмоқда.

Қарши шаҳрининг ёшини 2700 йил деб белгшлаида, шубҳасиз, қадимшунос ва тарихнавис олимларимиз хизматлари катта. Хорижий олимларнинг ҳам бу бобда ҳамжиҳат эканлиги, ЮНЕСКОнинг ҳамкорлиги, бизни қўллаб-қувватлаиш аҳамияти беқиёсдир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2004 йил 29 сентябрда «Қарши шаҳрининг 2700 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш тўғрисида» қарор қабул қилган эди. Республика ҳукуматининг бу қарори Ватанимиз аҳлини, қашқадарёликларни беҳад севинтирди, аждодларимизга, тарихимизга, ўтмишимизга ҳурмат-эҳтиромни кучайтирди. Шаҳар ҳудудида ўнлаб қадимий обидалар таъмирланиши бошлаб юборилди. Ислом Каримов

Қашқадарё вилояти биринчи раҳбари бўлиб ишлаган (1986-1989 й.) йилларда Қарши шаҳри ҳар томонлама ривожга юз бурган эди. Шаҳримизга унинг азалий таровати қайтарилган, бозор расталари анъанавий шарқона услубда тикланган эди.

2005 йилнинг 26 июли Қарши шаҳри тарихида нурли сана бўлиб қолади. Шу кунги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қарши шаҳрининг 2700 йиллигини нишонлашга доир қўшимча чоратadbирлар тўғрисида»ги қарори эълон қилинди. Қарши шаҳрининг қарийб уч минг йилни қамрайдиган тарихи бундай гамхўрликни кўрмаган, дейишга ҳақлимиз. Қарши жаҳоннинг буюк шаҳарлари даражасига кўтарилади. Тарихнавис олим Поён Равшановнинг «Қарши тарихи» китобини варақлар эканмиз, кўз олдимизда милoddан олдинги биринчи минг йилликдан то XX аср бошларига қадар бўлган мозийда кечган воқеа-ҳодисалар жонланиб, биринкетин ўта бошлайди. Поён Равшанов «Қашқадарё тарихи»да Қарши шаҳрининг кечмиши ҳақида муфассал фикр юритган, манбаларда учрайдиган узук-юлуқ маълумотларни жамлаб, аниқ хулосаларга келган эди. «Қарши тарихи»да Республикамиз илмий ҳаётида тарих фанига бўлган янгича муносабатлардан келиб чиқилган ҳолда, ҳолис ва ҳалол талқин йўли тугилади.

Истифода этилган манбалар таснифи ранг-баранг. Қадим Юнон, Хитой, Арман муаррихлари асарларида шаҳримиз ҳақида айтилган фикрлар ниҳоятда қизиқарли. Шарқ муаллифларининг китобларида Қарши ва унга тобе манзиллар тўғрисидаги маълумотлар ўқувчи тасаввурини бойитишга хизмат қилади. Кейинги даврларга тааллуқли манбалар ҳам «Қарши тарихи»нинг тўлақонли илмий асар даражасига кўтарилишига хизмат қилади.

«Қарши тарихи» асари қадимий ва навқирон шаҳримизнинг муфассал тарихи бўлиб майдонга келди. Ёш авлод учун бу китоб ноёб тарихий-илмий манба, маънавият хазинаси бўлиб қолади, деган умиддамиз. «Қарши тарихи» Мустақил Ўзбекистонимизнинг муаззам йилномасига салмоқли боб бўлиб қўшилади.

Асар Қарши шаҳрининг 2700 йиллик тўйига беназир тўхфадир.

Нуриддин ЗАЙНИЕВ,
Қашқадарё вилояти ҳокими,
Олий Мажлис сенати аъзоси

*Қарши шаҳрининг
2700 йиллигига бағишлайман.
Муаллиф*

КИРИШ

Милоддан бурунги замонлардан Нахшаб ва Кеш деб аталган шаҳарлари бўлган, собиқ Шўро салтанатининг дастлабки йилларида, аниқроғи, 1924 йилнинг 1 ноябридан эътиборан Қашқадарё вилояти деб аталган жанубий воҳа нисбатан катта ҳудудни эгаллайди. Қашқа воҳасининг умумий майдони 28,4 минг кв.км.ни ташкил этади. Вилоят Ўзбекистон давлати жуғрофий харитасида жануби-ғарбий қисми эгаллаб, улуғвор Помир — Олой тоғларининг Зарафшон ва Ҳисор тизмалари оралиғида, икки буюк дарё — Амударё ва Сирдарё ўрталиғида жойлашгандир. Вилоят шимолида муаззам Самарқанд воҳаси, жанубида кўҳна Бохтар Замин – Сурхондарё туташ ётади. Қашқадарёнинг бир этаги Туркменистон ҳудудларига етиб борса, яна бир ёндан Бухоро билан қўшилиб кетади.

Қашқа воҳасининг юқори тарафи шарқ саридан баланд тоғлар билан ўралган Кеш — Шаҳрисабз водийсидан иборат бўлса, қуйи қисми охир-оқибатда Қизилқум кенгликлари билан туташиб кетадиган Нахшаб — Қаршининг бепоеъ далаларидан иборатдир.

Қарши шаҳри денгиз сатхидан 378 м. баландликда, Когон – Амударё – Термиз – Душанбе, Қарши – Китоб ва Қарши – Самарқанд – Тошкент темир йўллари, вилоятлараро ва шаҳарлараро кўп тармоқли автомобиль йўлларининг кесишган нуқтасида, қулай табиий ва иқтисодий минтақада жойлашган. Ҳозирги пайтда шаҳар ҳудуди 7,5 минг га. дан иборат бўлиб, у эгаллаган майдон шимоли шарқдан жануби ғарбга томон 386 метрдан 376 метргача пасайиб боради. Қарши шаҳри жуғрофий жиҳатдан шимолий кенгликнинг 39^о даражаси билан шарқий узунликнинг 66^о даражаси кесишган нуқтада жойлашган. Шунга кўра, шаҳар экватордан 4200, Бош (Гринвич) меридианидан 5700 км. масофада ўрнашган.

Шаҳар Қашқадарёнинг чап қирғоғида, текислик ерда барқарордир. У жойлашган ҳудудда ўртача ёғин миқдори 200 мм, ҳавонинг ўртача йиллик ҳарорати + 14,8°, жазирама саратондаги кўп йиллик ўртача ҳарорат + 29°, энг совуқ январь ойида – 0,2° даражани ташкил этади. Қарши тарихида айрим йилларда қишнинг ёки илк баҳорнинг ниҳоятда совуқ келган ҳоллари кузатилган. Бундай пайтларда мутлоқ паст даража – 27° деб қайд этилган. Қарши ёзининг баланд ҳарорати + 48° даражага етган ҳоллар тез-тез такрорланиб туради. Шаҳар жойлашган ҳудуд иқлими кескин континентал йўсинга эга эканлиги шу далиллардан маълум бўлади.

Бир замонлар Нахшаб ҳам, шунингдек, Кеш ҳам алоҳида-алоҳида вилоятларнинг асосий шаҳарлари – пойтахтлари бўлган. Сўғд давлати, Юнон-Бохтар салтанати таркибига кирган бу вилоят ўтмиши мамлакатимизнинг улкан тарихида кечган воқеа-ҳодисалар силсиласида ўзига хос ўрин тутади. Нахшаб ва Кешни сулолалар, ҳокимиятлардан аввалроқ тириклик манбаи бўлган Кешк руд¹ — Қашқадарё бирлаштирган, десак муболаға бўлмайди. Бутун воҳани юқоридан қуйига томон кесиб ўтган Қашқадарё ўзани узунлиги 320 чақиримни ташкил этади. «Миср — Нил туҳфасидир» деган машҳур нақлни шу жиҳатдан такрорлаш жоиз кўринади. Қашқадарёда қадимий ҳаёт манзиллари айнан шу дарё бўйларида, уни ёқалаб вужудга келгандир. Бухоро заминида туташадиган Зарафшон ва Қашқадарёнинг қуйи қисмларида қадимшунослик ишларини олиб борган олимлар бу жойлардан неолит ва жез даврига оид қадимий кишилиқ манзилларини топишга муваффақ бўлганлар. «Қашқадарёнинг қуйи қисмида, изланишлар натижасида неолит даврига оид 45 қумтепа манзиллар ва 30 дан ортиқ жез даврига тааллуқли турар жойлар аниқланди»², деган фикр шу жиҳатдан эътиборга лойиқ.

Қашқадарёнинг қуйи сарҳадларида қадимий ҳаёт изларини ўрганган қадимшунослар бу жойлардаги бирон-бир манзилда сопол буюмларга дуч келмаганлар. Бироқ, улар ёй ўқининг алоҳида бир хилини топишганки, бу ноёб топилдиқ қадимий ҳисоб-

---

¹ Ҳозирги Қашқадарёнинг қадимий номи-П.Р.

² Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура в низовьях Зерафшана. — Т.: 1966. 21-бет

ланган Калтаминор ўқларидан айрича тафовут қилиб, уларнинг сопи узун, уч қисми –пайкони калта эди. Ёй ўқларининг бу тури жуда қадимий, ибтидодий бўлиб, у дастлаб сўнгги мезолит даврига хос бўлган Жабал (Туркменистон) ғоридан топилган эди. Қадимшунослик илмида бу хилдаги ёй ўқлари Калтаминор маданиятининг илк даврида¹ вужудга келган, деб қаралади.

Қашқадарёнинг қуйи этакларидаги ибтидодий даврларга оид кишилиқ манзилларида сопол идишлар қолдиқлари бўлмастгиди, аксинча, узоққа отиладиган ёй ўқлари намуналарининг топилиши қадим аждодларимизнинг ҳаёт тарзини — уларнинг асосан овчилик билан машғул бўлганлигини ишорат этади. Дарё бўйларидаги тўқайзорлар, кўллар ов билан кечадиган ҳаёт манбаи бўлган.

Бурунги ота-боболаримиз овчилик турмуш тарзидан аста-секинлик билан чорвачиликка, кўчма ҳаёт кечиришга ўтадилар. Сўнг, ўтроқ яшаш кўникмаси шакллана бошлайди. Деҳқончилик учун яроқли бўлган ерларга ўрнашиш юз беради. Овга яроқли жойлар ва яйловларда ҳаёт давом этгани сингари, дарёлар ўзанлари бўйлаб сув табиий оқиб чиқадиган ерларда муқим манзиллар барпо этиш ҳам урфга кира боради.

Милодгача бўлган IX-VIII асрларда Қашқадарёнинг ўрта оқимида кичик бир манзил пайдо бўлади ва у замонлар ўтиши билан қишлоқ, шаҳар тусини олиб, Нахшаб деб атала бошлайди. Асрлар кечиб, Нахшабнинг теварак-атрофи гавжумлаша боради, кўплаб кишилиқ манзиллари вужудга келади.

Қадимшунослик изланишлари Қашқадарёнинг юқори ва ўрта қисмларида ҳам милоддан олдинги даврларда талайгина ўтроқ манзиллар мавжуд бўлганлигини далолат этади. Чимқўрғон ҳавзасининг жануби-шарқий ҳудудидаги ёдгорликларни ўрганиш натижаси бу жойларда ҳаёт милодгача бўлган I минг йиллик бошларида кишилиқ манзиллари кўринишида² воқеъ бўлганлигини кўрсатди.

Юқори Қашқадарё қадимий обидалари орасида Жартепа, Узунқир, Қаландартепа каби манзилларда ўтроқ ҳаёт нисбатан анча эрта вужудга келган. Қадимшунослик тадқиқотлари Жартепа ва Узунқир манзиллари милоддан олдинги биринчи минг

---

¹ Кўрсатилган асар, 68-бет

² Усманова З.И. ИМКУ. вып. 10, — Т.: 1973, 52-57 бетлар.

йиллик ўрталарида пайдо бўлганлигини далолат этади. Милодга қадар бўлган II асрларда эса Қаландартепа — қадимий Китоб яшаш жойи сифатида майдонга келади.

Қашқа воҳасида сопол буюмларнинг бутун бошли мажмуаси фақатгина Чимқўрғон сув ҳавзаси ҳудудида жойлашган кўҳна манзиллардан топилган бўлиб, улар милодга қадар бўлган биринчи минг йиллик ўрталарида вужудга келган деб ҳисобланади. Чимқўрғон сополлари Жанубий Сўғддаги энг қадимий осори атиқалар сирасига киради.

Қашқадарёнинг ўтмишда гавжум манзиллар маскани бўлганлигини кейинги йилларда ўтказилган илмий-текшириш ишлари етарли даражада далолат эта олди. Воҳанинг жанубий қисмида — Қарши теваарак-атрофидаги ҳудудларда фан нуқтаи назаридан диққатга лойиқ 123 ёдгорлик рўйхатга олинган. Уларнинг 59 таси қадимий даврларга тааллуқлидир. Қашқадарёнинг юқори қисмида аниқланган обидалар сони 400 дан ошиқ бўлиб, уларнинг 100 дан зиёдроғи милодгача бўлган турли даврларга хос деб қаралади. Жумладан, биргина Яккабоғ туманида бундай осори атиқалар 37 тани ташкил этади.

Қашқадарё табиати, иқлими, ер майдонлари, оқар сувлари, узоқ давом этувчи иссиқ кунлари қадим замон кишиси эътиборини тортган, унга ҳаёт кечиришда ўнғайлик туғдирган. Тоғ олди ҳудудларда мевалар фарован, ўрта пасттекислик ерларда эса суғорма деҳқончилик қулай, қуйи сарҳадларда чорвачилик имкониятлари беқиёс эди. Воҳанинг кўз илғамас тйловлари, бепоеъ пасттекисликлари, узун ёзи, серфайз кўклами, тўкин-сочин кузи, нисбатан қисқа қиши ўтроқ ҳаёт манбаи эди.

Нахшаб ва Кеш қадим Туроннинг милоддан олдинги асрларда вужудга келган шаҳарларидан бўлиб, уларда шаклланган, ривож топган маданият, шубҳасиз, ўзбек халқининг узоқ асрлик тарихи ва маданиятида ўзига хос салмоқли боб бўлиб, унинг ажралмас, узвий бир қисми ҳисобланади. Қашқадарё табиатан шундай минтақада ўрнашганки, Марказий Осиё маданиятининг бешиги бўлмиш Самарқанд ёхуд Бухорони кўзлаган карвон, дейлик, у Балхдан чиққанми ёки Марвдан йўл олганми, барибир, Нахшабни четлаб ўта олмаган. Қадимдан Турон ўлкаси жануби, унинг асосий шаҳарлари бўлган Нахшаб ва Кеш Сўғд давлатининг пойтахти Самарқанд йўлидаги қалқон шаҳарлар эди. Бу фикрни Бухоро бобида ҳам айтиш ўринли. Душ-

ман Бухорога фақат Нахшабни мағлуб этган тақдирда ўта олган. Шу боисдан ҳам юртимиз ўтмишида юз берган жангу жадалларнинг аксарияти Қашқадарё тупроғида кечганлиги ажабланарли эмас. Милоддан аввал юз берган Александр Македонский босқини, Эрон подшоҳлари тажовузлари, эфталлийлар, кидарийлар, туркийлар юришлари, араблар ҳужуми ва мўғуллар яғмосининг асосий ҳарб майдони Нахшаб ва Кеш замини бўлган эди.

Қашқа воҳасида қадим замонларда пайдо бўлган кўпгина кишилиқ манзиллари умри билан бошларида тугайди. Яна бир қисми VIII асргача етиб боради. Аксарияти эса XIII асрга келиб харобага айланади. Бир вақтлар гуллаб-яшнаган, босқинлар туфайли вайрон бўлган қишлоқ ва шаҳарларимиз тарихи халқимиз ўтмишининг мунгли саҳифаларини ташкил этади. Қадимшунослик илми Нахшаб ва Кеш заминидаги бир қисм обидаларни аниқлаш ва ўрганишга муваффақ бўлди. Тарихшунослик илми ҳам бу соҳада диққатга лойиқ ишларни амалга оширди. Кўплаб қўлёзма манбалар истифода этилди, хорижий муаллифлар асарларидаги маълумотлар жамланди. Эндиликда қадимий манзилларимиз, улар тарихини яратиш учун етарлича асослар бор.

Мамлакатимиз жанубида олис ўтмишдан эътиборан вужудга келган маданият ўрта асрлардаёқ олимларга шаҳарлар тарихини яратишга имконият берган. X асрда Насафдан етишган муаррих Абу-л-Хорас Асад ибн Ҳамдувайх ал-Варсиний ан-Насафий Насаф ва Кеш тарихига доир «Китоб муфаҳарат аҳл Насаф ва Кашш»ни яратади. Унинг бу китобидан вақтида араб муаррихлари, хусусан, Сомъоний фойдаланган. XI асрнинг иккинчи чораги охирларида яшаган яна бир аллома Абу-л Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мустаффирий ан-Насафий «Насаф ва Кашш тарихи» деган салмоқли китоб ёзган.

X асрлардаёқ йирик ва салмоқли тарихий асарларга мавзу бўлган Қашқа воҳаси ҳақида кейинги асрларда айтарли бирон-бир иш қилинмади. У ҳақида араб сайёҳлари ва тарихнавислари билвосита, йўл-йўлакай фикр юритдилар. Ат-Табарий ўз тарихида Қашқа воҳасида араблар билан бўлган жангу жадаллар ҳақида ниҳоятда мухтасар жумлаларни битиш билан кифояланди. Мўғуллар яғмоси ва теурийлар даврига дахлдор тарихий асарларда ҳам бирон-бир муносабат билан дейилмаса,

аксар ҳолларда Қашқадарёда кечган воқеа-ҳодисалар четлаб ўтилди.

Замонлар эврилиши, асрлар кечиши, салтанат ва сулолалар алмашинуви билан Қашқа воҳасида қадимда вужудга келган тарихий обидалар унутилди. Ўтмиш манзилларнинг ибтидоий даврларда юзага келган асл номлари одамлар хотирасидан кўтарилди. Сўғд давлатининг асосий шаҳарларидан бири бўлган Нахшаб харобаси кейинги вақтларда «Ерқўрғон» деб аталиб кетди. Бармоқ билан санарли манзиллар дейилмаса, қадим манзиллар аксариятининг азалий номи абадий жумбоққа айланди. Милоднинг I асрларида барпо бўлган Шўртепа, Киндиклитепа, Қўштепа, Тостепа, Учтепа, Оқтепа манзиллари қадимда қандай аталган? Бу манзиллар ўрнида қолган харобаларнинг ташқи аломатларига қараб, халқ уларни Шўртепа, Қўштепа ва ҳ., деб атаб кетган. Ҳолбуки, уларнинг ҳар бири одамлар яшган гавжум маскан бўлиб, ўз вақтида аниқ номга эга бўлган. Зеро, араб манбаларида зикр этиладиган Қашқадарёнинг юзлаб қишлоқлари номи бугун истеъмомда эмас. Уларнинг номлари унутилишига вайрон этгувчи қирғин барот урушлар сабаб бўлган. Табиийки, хароба этгувчи бўлак омиллар ҳам кам эмас. Бу иқлим, қурғоқчилик, сув билан боғлиқ сабаблар бўлиб, манзиллар интиҳосида маълум аҳамият касб этган. Сомъонийнинг «Китоб ал-ансоб» асарида Насаф ва Кеш вилоятларидаги 70 дан ошиқ қишлоқлар, қасабалар тилга олинган. Масалан, Насаф теграсида X-XII асрларда мавжуд бўлган 53 қишлоқнинг айримларигина бугунги кунга қадар ўзларининг қадимий номи сақлаган ҳолда етиб келган.

Кишилик манзиллари, шаҳар ва қишлоқлар тақдири айни вақтда инсонлар тақдири демакдир. Бир мисолга мурожаат қилайлик. 2005 йил бошида Қашқадарё вилояти аҳолиси 2336,3 минг кишига етди. Ваҳоланки, ўтган асрнинг 70-йилларида бу кўрсаткич 900 минг, 90-йилларда эса 1756,2 минг¹ даражасида эди. Тарихан қисқа фурсатда аҳоли кўпайиши шундай юксак суръатга эга бўлган. Борди-ю, олис ўтмишдаги нуфус ривожини шу нуқга назардан мушоҳада этилса-чи?!

---

¹ Қаранг: М.Янгибоев. Қашқадарё вилоят географияси. Қарши 1993; Кашкадарьинская область, — Т.: 1974, 9-бет.

ҚАДИМИЯТИМИЗ ЎРГАНИЛИШИ ТАРИХИДАН

Асрлар ғубори босган тарихимиз саҳифаларида аждодларимизнинг ҳали биз англаб етмаган, ўқиб улгурмаган қисмати битилганки, уни тушунмоқ, фаҳмига етмоқ, қунт билан идрок этмоқ бурчимиздир. Ўтмишимизга доир асарлар сақланиб қолмаган экан, бу борада бизга ота-боболаримиздан қолган қадимий манзиллар харобалари, улардан топилган осори атиқалар ёрдамга келади. Ҳарқалай, она-замин бағрида олис аждодларимиздан қолган ёдгорликлар анчагина сақланиб қолган.

«Тарихий адабиётларда, кўпинча феодал жамиятида вилоятлар тутимининг катта роли қайд этилади. Бироқ бу ролнинг нимада аниқ намоён бўлиши, вилоятлар тутимининг моҳияти ҳалига қадар аниқланган эмас. Бинобарин, мана шу айтилган муаммоларнинг ҳеч бўлмаса бирорта йирик феодал мулк мисолида тадқиқ этилиши қайси бир даражада очиқ ўринларни тўлдирган бўларди»¹. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашиладиган бўлса, қадим Туркистоннинг асосий вилоятларидан бўлган Самарқанднинг нисбатан кейинги давр тарихи бирмунча муфассал ёритилганлиги² билан ажралиб туради. Наршахийнинг «Бухоро тарихи»дан сўнг кечган даврни талқин этувчи асарга Бухоро вилоятида маънавий эҳтиёж катта. Республикаимизнинг бўлак вилоятларида ҳам ўтмиш тарихни яратишга катта эътибор берилмоқда. Хоразм, Сурхондарё олимларининг бу борадаги саъй-ҳаракатлари эътиборга лойиқ. Мустақиллик сабаб кадриятларимиз тикланиши халқимизнинг ўз ўтмишига бўлган ҳурмати ва қизиқишини ошириб юборди. Бу табиий ҳол. Зеро, ўтмишни унутиш ўзликни оёқ ости қилиш билан баробардир.

---

¹ Б.А.Ахмедов. История Балха. — Т.: 1982. 3-бет.

² Самарқанд тарихи. Икки томлик — Т.: 1971; Алескеров Ю.Н. Годы, равные векам. — Т.: 1973; Яна у. Самарқанд. — Т.: 1967.

Қашқадарё вилоятининг кўп асрлик сиёсий-ижтимоий тарихи, унинг милoddан олдин бошланувчи маданияти кечмиши мустақилликка қадар махсус ўрганилган эмас эди. Ўрта аср муаррихлари Варсиний ва Мустағфирийларнинг бизга қадар етиб келмаган иккита тарихий асарини ҳисобга олмаганда, гуркий муаллифлардан биргина Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»сида Қашқадарёнинг айрим шаҳар ва қишлоқлари ҳақида мухтасар фикрлар айтилади. «Абдуллонома», «Муқимхонийлар тарихи», шунингдек, «Шайбонийнома» каби тарихий-бадий асарларда ҳам Қарши, Шаҳрисабз ҳақида ўрни билан, йўл-йўлакай сўз юртилади.

Романовлар салтанати Туркистонга кўз тиккан XIX асрнинг биринчи яримларидан эътиборан бу мамлакатни, унинг барча ҳудудларини истило манфаати нуқтаи назаридан ўрганиш кенг қамровли режа асосида олиб борилади. Академик В.В.Бартольд, пировард натижада, Россиянинг мустамлакасига айланиб улгурган Туркистон тарихини биринчи манбалар асосида тадқиқ этади. Унинг «Туркистоннинг суғорилиш тарихига доир» номли асарининг VIII боби «Қашқадарё» деб аталади ва у вилоят ҳақида мухтасар маълумот беради. В.В.Бартольднинг «Ислоҳ қомуси» туркумига кирувчи «Қарши», «Кеш» сарлавҳали кичик тадқиқотларининг ҳам ўзига хос илмий қиммати бор. Тарихнавис олимнинг «Туркистон мўғуллар босқини даврида» номли салмоқли илмий ишида Қашқа воҳасининг шаҳар-қишлоқлари, Насаф ва Кеш тарихига оид кўлөзма манбалар асосида айтилган фикрлар аҳамияти катта. Бу ҳақда қадимшунос олима С.Б.Лунина: «Яқин вақтларга қадар Жанубий Сўғднинг VIII-XIII асрлардаги шаҳарлари ҳақида деярли маълумотлар йўқ эди. Бироқ, бизга ишни йўқ жойдан бошлашга тўғри келмади. Чунки, Қашқадарё тарихи тадқиқотчилари учун ёзма манбалардан Марказий Осиё тарихига доир маълумотларни излаб топишда ва уларни умумлаштиришда бағоят улкан ишни амалга оширган В.В.Бартольд асарлари катта аҳамият касб этади»¹, дейди.

Туркистон истило қилингандан сўнг ҳам унинг қадимий осори атиқаларини ўрганиш ишлари жадал давом этади. Бу «ўрганиш»нинг илмий манфаатларидан ташқари, бошқа — ғаразли жиҳатларни кўзлаганлиги ҳам бор гап эди. Буни М.С.Андреев

¹ С.Б.Лунина. Города Южного Согда. — Т.: 1984, 5-бет.

нинг «Тўғарак аъзоси Н.Ф.Ситниковскийнинг Шаҳрисабз ва Китобдан олиб келган қабр тошларидаги битиклар рўйхати таржимаси» (1900 й.) деган мақоласида Туркистон археология ҳаваскорлари тўғараги аъзоларидан қадимшуносликка қизиққан рус зиёлилари билан бир қаторда, улар орасида бебаҳо қадимият осори атиқаларини ташиб кетадиганлари ҳам бўлганлиги айтилади. Буни яна бир мисолда ҳам кўриш мумкин. Таниқли қадимшунос М.Е.Массон ўзининг хотираларида XIX асрнинг 70-80-йилларида Самарқанддаги ёдгорликларнинг талаб кетилиши, кошнлар, ғиштлар, нақшли устунлар ва эшикларнинг шаҳарнинг «Оврүпо қисми» уйларига аёвсиз равишда ишлатиб юборилганлигини ачиниш билан ёзади. Ҳатто, айрим чет эллик меҳмонларга Самарқанд обидаларининг қимматбаҳо қисмлари совға қилиб юборилган экан. Олим шундай чет элликлардан бири Генрих Ленсделнинг 1884 йилда, Самарқанддан ўзи олиб кетган антиқа қадимият осори атиқалари ҳақида матбуотда чиқиш қилишдан ҳам уялмаганлигини келтириб ўтади.

Туркистон археология ҳаваскорлари тўғараги аъзоларидан Л.А.Зимин ва И.Кастаньелар 1916 йилда Қаршига келади. И.Кастанье шаҳар ҳудудидаги Заҳоки Морон қалъаси. Ерқўрғон обидаларини кўздан кечириб, улар ҳақида маълумот беради. Л.А.-Зимин эса Шулликтепанинг ўрта асрлардаги Насаф шаҳри ўрни эканлигини тахмин қилади. XIX асрнинг сўнгги чораги охирларида Шаҳрисабз беклиги ҳақида ҳам бир неча мақолалар пайдо бўлади. Масалан, И.Бекчуриннинг «Шаҳрисабз беклиги Жўрабек ва Бобобек ҳикоятлари асосида» (1878), А.Л.Куннинг «Шаҳрисабз беклиги очерклари» (1880) шу жумлага киради. «Туркестанские ведомости» газетасининг 1879 йил 24-25-сонларида «Қарши шаҳри» деган мақола эълон қилинади. Бу газета орадан ўттиз йилдан ошиқроқ вақт ўтказиб, 1910 йилда Б.Л.Литвиновнинг «Қарши» номли мақоласини 114-116-сонларида босади. «Туркестанские ведомости»нинг Бухоро амирлиги мулкларига қизиқиши бежиз эмас эди. Бу йилларда амирлик гарчанд вассаллик мақомида бўлса-да, Марказий Осиёда ҳукм сураётган ягона давлат эди. Бу ҳолат кўпдан буён мустамлакачилик таъмини тотган рус подшоҳлигига, мустабидлик кайфиятида бўлган чор ҳарбий амалдорлари ва зиёлиларга ёқмас эди. Шу боисдан амирлик мулкларини «ўрганиш» замирида унга тўлиқ эгаллик қилиш нияти турарди. Бу орада Октябр тўнтари-

ши содир бўлади ва маълум муддат давомида Қашқадарё ва унинг шаҳарлари ҳақида илмий тадқиқот ишлари амалга ошмайди. Фақатгина 1925 йилга келиб В.В.Полозовнинг «Шеробод водийси ва Қарши чўлида ўзбек жамоа ерчилиги» деган мақоласи ёзилади. Л.А.Зимин эса 1927 йилда «Туркистонлик дўстлар, шогирдлар ва мухлислар» томонидан В.В.Бартольдга бағишлаб чиқарилган тўпламга ўзининг «Нахшаб, Насаф, уларнинг тарихи ва қадимийлиги» деган мақоласини киритади. 1928 йилда Б.Н.Засипкиннинг «Шаҳрисабз обидалари» деган мақоласи Москвада чоп этилган «Вопросы реставрации» деган тўпламнинг 2-жилдида босилади. Бу йилларда шу пайтга қадар асосан Самарқанд, Бухоро қадимияти билан шуғулланиб келган В.А.Вяткин ҳам Қашқадарёнинг яқин ўтмишига оид «Қарши округи, унда қўшин ташкил этилиши ва 1212-1217 (1800-1803 й.) йиллар воқеалари» (1928) мақоласини битади.

Шу тариқа, ўтган асрнинг 20-йиллари охирларида ёзилган икки-учта мақоладан ташқари, Қашқа воҳаси, унинг қадимий обидалари ҳақида бошқа тадқиқотлар амалга оширилмайди. Иккинчи жаҳон урушига қадар бўлган даврда эса бу соҳада сокинлик ҳукм суради. Бу ҳолни тушуниш мумкин. Собиқ Шўро даврида қадимий ёдгорликларни ўрганишдан кўра, эски жамият «қолдиқларини» тугатиш муҳимроқ, деб ҳисобланган эди.

XX асрнинг 40-йилларига келиб, XIX аср охирларида бўлгани каби, Қашқадарёни ўрганиш тағин тўғарақлардан бошланади. Бу гал ҳаваскор мустамлакачилар эмас, балки Самарқандда, ўша пайтлар Ўзбекистон Давлат университети деб юритилган олийгоҳда талабалар республиканинг бошқа шаҳар-қишлоқлари қатори, жанубий манзилларга ҳам қизиқиш билан қарай бошлайдилар. Жумладан, А.И.Арустамовнинг «Бухоро вилояти Шаҳрисабз туманининг тарихий-жуғрофий очерки» 1940 йилда ЎзДУ талабалар илмий тўғарақлари тўпламида чоп этилади.

Иккинчи жаҳон урушидан (1941-1945й.) олдин Ўзбекистондаги қадимият ёдгорликларини ўрганиш асосан Самарқанд, Хоразм ва қисман Сурхондарё, Бухоро вилоятарида олиб борилган эди. Урушдан олдинги йилларда Қашқадарё воҳаси, унинг ўтмиши, тарихий обидалари қадимшунослик илмининг эътиборидан четда қолган эди. Кейинчалик, мана шуни назарда тутиб, Қашқадарё обидаларини ўрганишга жуда катта меҳнати сингган археолог С.К.Кабанов шундай деган эди:

«Қашқадарё воҳасига, ўз тарихи ва обидалари билан машҳур бўлган Зарафшон ва Амударёнинг ўрта оқими воҳаларидан фарқли ўлароқ, қадимий ва ўрта асрлардаги давлат тузилмаси бўлмиш шунчаки бир вилоят сифатида қаралди. Шундай бўлдики, ҳатто, унинг обидаларига ҳам етарли эътибор берилмади. Бироқ, бу жойда ҳам гарчи аста-секинлик билан бўлса-да, унинг ёдгорликларида номаълум қолиб келган, аммо ўлканинг бой ўтмишини, Марказий Осиё тарихидаги аҳамиятини очиб берувчи қадимшунослик изланишлари олиб борилди»¹.

Урушдан кейин республика Фанлар академиясининг тарих ва археология институти Қашқадарёнинг ўтмиш обидаларини ўрганишни ва тадқиқ этишни режалаштиради. 1946 йилдан бошланган иш ўз натижаларини беради. Археологик тадқиқотлар асосан қуйи Қашқадарёда олиб борилади. Археологик қазув ишларининг дастлабки самаралари ҳақида С.К.Кабановнинг мақола ва ахборотлари эълон қилинади. 1947 йилда унинг Ўз ССР Фанлар академияси бюллетенида «Кўҳна Фазли шаҳаридан топилган Сэнмурва тасвири» мақоласи босилади. Шу йили унинг «Қашқадарёнинг қуйи қисми ёдгорликлари архитектура тавсифи» ҳисоботи ҳам ёзилади. 1946-1948, 1952-1953, 1964-1967 ва 1970-1972 йиллар давомида Қашқа воҳасида 12 бор қазув мавсумини ўтказган С.К.Кабанов 50-60-йилларда, шунингдек, 70-йиллар бошларида Қашқадарё қадимиятига бағишланган кўпгина мақолалар, рисодалар² эълон қилишга муваффақ бўлади.

Қашқадарёнинг қуйи қисмида нисбатан қисқа фурсатда ўтказилган қадимшунослик изланишлари катта натижалар беради. С.К.Кабанов 1953 йилда археологик далилларга асосланган ҳолда, III-VIII асрлардаги Нахшаб ҳақида номзодлик диссертациясини ниҳоясига етказди.

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже древности и средневековья (III-VII вв.), 3-бет.

² Масалан: Археологические работы 1948 года Каршинским оазисе; Археологические работы 1947 года в Каршинском Оазисе; Нахшеб в III-VIII веках в свете археологических данных; Археологические разведки в верхней части долины Кашкадарьи; К вопросу о древности канала Иски-Ангор; Археологические памятники зоны Чимкурганского водохранилища; Археологические раскопки на Шор-тепе близ Карши; Кешские монеты V-VI вв; Нахшебские монеты V-VI вв; Поздние кушаны в Нахшебе; Раскопки сельского поселения III-V вв. н.э. близ Карши; Руины здания времени кушан близ Карши ва бошқалар.

Нахшаб ва унинг теварак-атрофидаги ёдгорликларни мунтазам суратда ўрганиш натижасида 1977 йилда унинг «Нахшаб қадимда ва ўрта асрларда (III-VII асрлар)» номли рисоласи, 1981 йилда эса «III-VI асрларда Жанубий Сўғд қишлоқ манзиллари маданияти» деган китоб нашр этилади. Умуман, С.К.Кабанов Қашқадарё археологиясига доир 30 дан зиёд илмий ишлар муаллифидир.

40-йиллар сўнггида А.З.Зайнутдинов Қашқадарё вилояти қадимият ёдгорликларини тадқиқ этиш ишларида фаол иштирок этади ва 1949 йилда «Қашқадарё вилояти архитектура ёдгорликларини текшириш бўйича экспедиция» деган ҳисоботини тайёрлайди. Бироқ, илмий қимматга эга бу иш нашр этилмай, архивда қолиб кетади.

50-йилларда Қашқадарёнинг қадимий меъморчилик обидаларини ўрганиш ишига таниқли олима Г.А.Пугаченкова ҳам иштирок эта бошлайди. Олима 1950 йилда Шаҳрисабздаги «Дор усаодат» меъморчилик мажмуасини таъмирлаш муаммосига бағишланган мақоласини¹ эълон қилади. Г.А.Пугаченкова воҳанинг қадимий санъати, ҳунармандчилигига бағишланган ишларидан² ташқари, Шаҳрисабз ҳақида 1976 йилда Москвада нашр этилган «Термиз, Шаҳрисабз, Хива» номли рисоласини яратади.

60-йиллар бошларида республика жануби ўтмишини тадқиқ этиш ишларига М.Е.Массон, А.Асқаров, З.И.Усмонова сингари таниқли олимлар ҳам бош қўшадиларки, бу, шубҳасиз, жуда катта илмий самаралар беради. Айниқса, 1963-1964 йилларда Тошкент Давлат университетида Кеш археология ва топография экспедициясининг ташкил этилиши, унга М.Е.Массоннинг раҳбарлик қилиши Қашқадарёнинг қадимий ёдгорликларини текшириш, уларнинг тарихий аҳамиятини очиб беришни жонлантириб юборади.

Қадимшунос олима З.И.Усмонова ТошДУ археология кафедрасида ўтган асрнинг 60-йиллари бошларида мустақил археологик экспедициялар ташкил этиш масаласи кун тартибига

---

¹ Пугаченкова Г.А. К вопросу о реконструкции ансамбля Дорусиадат, Тимуридской усыпальницы в Шахрисябзе. – Материалы по истории и теории архитектуры Узбекистана. — Т.: 1950.

² Керамические печи эпохи кушан в Южном Узбекистане; Скульптура Халчаяна; Л.И. Ремпель билан ҳамкорликда: История искусств Узбекистана; Очерки искусства Средней Азии; Тимуридский ренессанс. Очерки искусства Средней Азии ва б.

қўйилганлиги, бунда асосий ўрганиш минтақаси сифатида Қашқадарё воҳаси танланганлиги ҳақида шундай фикр юритади:

«Кафедра ҳузурида мустақил археологик экспедиция ташкил қилиш масаласи кўндаланг бўлди. Бунда археологик жиҳатдан кам текширилган Қашқадарё вилояти танланди. Чунки бу вилоят қадимий Сўғднинг жанубий қисми (Кеш, Насаф) бўлиб, ёзма манбаларда зикр этилган эди»¹. КАТЭ – Кеш археологик-топографик экспедицияси 1963-1966 йиллар давомида проф. М.Е.Массон раҳбарлигида вилоятнинг қадимий обидаларида кўпгина муҳим қазув ишларини амалга оширади. 1973 йилда М.Е.Массоннинг «Қашқадарёнинг қуйи вилояти қадим замонлар пойтахт шаҳарлари» деган рисоласи майдонга келади.

60-йиллар бошларидан эътиборан Қашқадарёнинг қадимий обидалари археологиясини ўрганиш кенг қамровли тус ола бошлайди. Қадимшунослар, санъатшунослар жанубий воҳанинг ҳали қўл урилмаган осори атиқаларини қунт ва сабот билан тадқиқ этишга киришадилар. Н.П.Столярова², Р.Р.Абдурасулев, Л.И.Ремпель³, Л.Л.Букинич⁴, В.Д.Жуков⁵, У.Исломов⁶, Н.И.Крашенинникова⁷, С.Б.Лунина⁸, Л.Ю.Маньковская⁹ каби

---

¹ З.И.Усмонова. Кафедра археологии ТашГУ-50 лет. Древняя и средневековая археология Средней Азии. — Т.: «Фан», 11-бет

² Н.П.Столярова. К характеристике керамического материала XII-XIII вв. ряда памятников долины Кашкадарьи. — В сб.: Труды ТашГУ, вып. У. 1960.

³ Р.Р.Абдурасулев, Л.И.Ремпель. Неизвестные памятники архитектуры бассейна Кашкадарьи (Из материалов искусствоведческой комплексной экспедиции института искусствоведения АН УзССР, 1961 г.). В кн.: Искусство зодчих Узбекистана. Т. I. — Т.: 1962.

⁴ Букинич Л.Л. Руины двух раннесредневековых поселений близ г. Карши. — ИМКУ, вып. 8. — Т.: 1969.

⁵ В.Д.Жуков. Археологическая разведка Киндаклитепы. ИМКУ, вып. 7. — Т.: 1966.

⁶ У.Исламов. Неолитическая культура в низовьях Кашкадарьи. ж. ОНУ, 1965.

⁷ Н.И.Крашенинникова. Разрез крепостной стены древнего Кеша. ж. ОНУ. — Т.: 1968, №8

⁸ С.Б.Лунина. Работа на Алтын-тепе. — АО, М., 1969; З.И.Усмонова билан ҳамкорликда: Работы Кешской археолого-топографической экспедиции. — АО 1968 г. М., 1969.

⁹ Л.Ю.Маньковская. Два малоизвестных памятника гражданского зодчества города Карши. — ж. Строительство и архитектура Узбекистана. 1968, №5; Неизвестные памятники XVI-XIX вв. в Кашкадарьинской области. Ж. Строительство и архитектура Узбекистана. 1969, № 11.

тадқиқотчилар Қашқа воҳасининг кечмиши ва қадим маданияти ҳақида фанга сезиларли янгиликлар олиб кирдилар.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Қашқадарё заминидagi қадимий обидаларни ўрганишнинг маълум даражада жадаллашувига бу воҳада амалга оширилиши мўлжалланаётган суғориш билан боғлиқ улкан режалар сабаб бўлади. 1946 йилдаёқ ариқ ва анҳорлар қазилиши кўзда тутилган жойлардаги қадимиятга дахлдор манзилларни тезкор текшириш ва аниқлаш учун А.И.Тереножкин ва Л.И.Альбаум каби қадимшунослар сафарбар этилади.

1954 йилда Қарши чўлига Зарафшон дарёсидан сув олиш учун Эски Анҳор каналини, муҳими, Қашқадарёнинг ўрта оқимида Чимқўрғон сув ҳавзасини барпо этиш муқаррар бўлади. Бўлажак сув иншоотлари ҳудудидаги тепаликлар, қадим манзиллар ўринлари тезкор кўздан кечирилади. Бу иш Қашқадарё заминида катта тажриба орттирган С.К.Кабановга топширилади. Чимқўрғон сув ҳавзаси ишғол этадиган майдон анча катта ҳажмга эга бўлиб, сув остида милоддан бурунги асрларга тааллуқли ёдгорликлар қолиб кетиши мумкин эди. Шунга кўра, ҳавза ҳудудидаги обидаларни жадал текширишдан ўтказиш мақсадида бу жойда 1955-1957 йиллар мобайнида Ўзбекистон Фанлар академиясининг тарих ва археология институти махсус экспедицияси иш олиб боради.

Қашқадарёнинг қуйи қисми 60-йилларга келиб ёппасига ўзлаштирила бошланган эди. Қарши чўлини суғориладиган ерларга айлантириш режаси амалга оширилади. Қарши шаҳрининг шарқий этагида қурилиш корхоналари, заводлар, ўнлаб саноат муассасалари қад ростлай бошлайди. Ўша пайтдаги қурилиш кўламини тасаввур этиш учун бу жойларда археологик текширишлар ўтказишни бошлаган мутахассис сўзини келтирмоқ лозим бўлади. «Қарши воҳаси, — деб ёзади С.К.Кабанов, — айниқса, унинг шарқий қисми 60-йиллар ўрталарига келиб ёппасига қурилиш майдонига айланди. 1965-67 йилларда фақат биргина қурилиш корхонаси ҳудудида ўн бирта ёдгорлик қазиб кўрилди»¹. Бунга воҳанинг ўрта ва юқори қисмида тадқиқот ўтказган проф. М.Е.Массон бошчилигидаги ТошДУ археология кафедраси экспедицияси ишларини ҳам қўшсак, манзара янада ойдинлашади.

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже..., 9-бет.

Ўтган асрнинг 60-70-йилларида Қарши чўлини ўзлаштириш муносабати билан бу воҳада амалга оширилган қадимшунослик илмий-тадқиқотлари ўзининг кўлами, самарадорлиги билан алоҳида ажралиб туради. 1970-72 йилларда ЎзФА археология (1970 йилга келиб тарих ва археология институтлари алоҳида-алоҳида мақомга эга бўлган эди) институти Қарши бош анҳори (магистрал канали) кесиб ўтадиган майдонлардаги ёдгорликларни кўздан кечиради ва ўрганиб чиқади. Бу изланишлар натижасида Қўштепа, Хўжалитепа ва Полвонтепа айниқса, муфассал тадқиқ этилади. 1973 йилдан бош анҳор ҳудудидаги қадимшунослик ишларига қадимшунос Р.Ҳ.Сулаймонов етакчилик қилади. Айтиш лозимки, бу фидоий олим 70-йиллардан то 90- йилларга қадар Қашқа воҳасида, хусусан, Қашқадарёнинг Афросиёби ҳисобланмиш Нахшаб — Ерқўрғон мажмуасида мунтазам илмий-текшириш ишларини олиб боради.

Қашқадарёнинг қуйи қисмида 50-йилларда ўтказилган археологик текширишлар синов (разведка) йўсинида бўлса-да, унда Овулттепа, Киндиклиттепа, Кожарттепа, Мудинтепа, Заҳоки Морон қалъаси каби қадимий обидаларнинг милоддан олдинги даврларда вужудга келганлигини исботловчи далиллар қўлга киритилди. Воҳанинг жанубида мавжуд бўлган, излаб топилган ёдгорликларнинг аксарияти милодга қадар бўлган I асрлардан тортиб, то милоднинг XII асрларига қадар саналаниши аниқланди.

Ўрта Қашқадарёда, яъни Чимқўрғон сув омбори ҳудудидаги қадимият обидалари қазиб кўрилганда, топилган сопол буюмлар парчалари бу жойдаги, хусусан, Бўрижарсой теграсидаги обидаларнинг милодга қадар бўлган IV-III асрларда вужудга келганлигини тасдиқлади. Чимқўрғон ҳудудида 60-йилларда қисман аниқланган ёдгорликлар таҳлил этилганда, бу ёдгорликларнинг ёши милоддан аввалги I минг йиллик бошларидан ибтидо олганлиги маълум бўлди. Қадимшунос Х.Дуке ана шундай хулосага келган эди. Юқори Қашқадарёнинг Жарттепа, Узунқир ва Қаландарттепа сингари манзиллари тадқиқотлари ҳам бу водийда милоддан аввалги IV асрлардаёқ аҳоли манзиллари гавжум бўлганлигини ва маданият юксалганлигини далолат этди.

70-йиллар Қашқадарё археологияси тарихида мисли кўрилмаган кўтарилиш даври бўлади. Республика қадимшуносларининг бутун бошли плядаси воҳанинг қадимий обидаларида кенг кўламли илмий-тадқиқот ишларини амалга оширадилар.

1976 йилда Қашқадарё воҳасида археологик тадқиқотлар бошланганига 30 йил тўлади. Ўттиз йил давомида Нахшаб, Заҳоки Морон қалъаси, Шулликтепа, Субах, Базда, Касби, Қаландартепа сингари қадимий шаҳарлар, қасабалар, юзлаб кўрғонлар кўҳна манзиллар очилади ва ўрганилади. Муҳими, Қашқа воҳасида милoddан олдинги асрларда вужудга келган шаҳарларда маданий турмуш юқори бўлганлиги, ҳунармандчилик, санъат билан бир қаторда деҳқончилик ҳам ривож топганлигини жуда кўплаб моддий ашёлар воситасида эътироф этилади. Бу воҳада 70-йилларда республиканинг таниқли ва эндигина кўзга кўриниб келаётган қадимшунослари чинакамига баракали илмий меҳнат қиладилар. Буни уларнинг қаламига мансуб ўнлаб илмий ишлар, мақолалар¹ мундарижасидан ҳам билса бўлади.

---

¹ Л.Ю.Маньковская. Памятники Иски-Лянгара и Катта Китаба. Қж.Строительство и архитектура Узбекистана. 1970, № 6; С.Б.Лунина. Городище Алтын-тепе.-АО.М., 1970; Л.Маньковская. Архитектурные памятники Кашкадарьи.— Т.: 1971; С.Б.Лунина, Н.П.Столярова. Новые результаты работ на Алтын-тепе.-АО,М., 1972; В.Я.Зезенкова. Краниологический материал из Кашкадаринской области.-ИМКУ, вып.9.— Т.:1972; К.Кубаков. О некоторых родоплеменных группах узбеков верхней Кашкадарьи.-В.кн.: Этнографическое изучение культуры и быта узбекского народа. — Т.: 1972; М.Е.Массон Парфяносогдийские монеты области долины Кашкадарьи.-В кн.:История и культуры античного мира. М., 1973; М.Е.Массон Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. — Т.: «Фан», 1973; Б.Д.Кочнев, В.Д.Рузанов. Раннесредневековое резное дерево из Таллисортепа.-ОНУ, 1973, №4.; С.Б.Лунина. Раскопки на городище Алтын-тепе.-АО,М., 1973; З.И.Усманова. К вопросу о ранней античной керамике древней области Кеш.-ИМКУ, вып.10.— Т.:1973; Б.Д.Кочнев. Исследования средневекового Несефа.-АО 1974 г.М., 1975; З.И.Усманова, Г.Я.Дресвянская. Новые данные к изучению памятников среднего течения Кашкадарьи.-Материалы по истории и археологии Средней Азии. Научные труды ТашГУ, вып.473, 1974; С.К.Кабанов. Руины жилища землевладельца II-III вв.-ИМКУ, вып.11,— Т.: 1974; Б.Д.Кочнев. Раскопки и разведки в Каршинском оазисе.-АО М., 1976; Н.И.Крашенинникова. Маршрутные обследования Китабского района.-АО,М., 1976; Г.А.Пугаченкова. Термез. Шахриябз.Хива.М., 1976; М.Е.Массон. Работы Кешской археолого-топографической экспедиции ТашГУ (КАТЭ) по изучению восточной половины Кашкадарьинской области УзССР, 1966 г.-Археология Средней Азии.

70-йилларда Қашқадарё археологиясига бағишланган илмий ишлар ҳам сон, ҳам сифат жиҳатдан катта илмий-амалий қимматга эгадир.

70-йилларда ўтказилган илмий-тадқиқот кўлами ғоятда кенг бўлиб, у воҳанинг юқори қисмидаги Лангар, Китоб, Яккабоғ, Кеш ҳудудларидаги қадимий ёдгорликларни кенг қамровли текширишга қаратилган эди. Қашқадарёнинг ўрта оқими ва қуйи-сида жойлашган қадимий манзиллар, қўрғонлар ҳам ўрганиш мавзуси қилиб олинади. Бу даврга келиб қадим Қашқадарё тупроғида яшаган нуфус, уларнинг урф-одатлари, дафн этилиши, гавда тузилиши билан бир қаторда, этнографик муаммолар ҳам тадқиқ этилади. Қасрлар, қўрғонлар вайроналари қаторида алоҳида турар жойлар, ўша давр деҳқони (олий насаб феодал) уйи ўринлари ҳам ўрганилади. Қўрғонлар, қалъалар қазилар экан, уларнинг мудофаа иншоотларини кўздан кечириш ҳам нуқтилмайди. Қашқадарёнинг тоғ олди туманларида антик за-

---

Сборник научных трудов ТашГУ, №533.— Т.: 1977; М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулейманов. Комплекс ритуально-культурной керамике IV-V вв. Из Южного Согда.-ИМКУ, вып.13.— Т.: 1977; З.И.Усманова. Историческая топография Шахрисябза в свете новых данных. В сб.: Археология Средней Азии. — Т.: 1977; Г.Я.Дресвянская, А.С.Сагдуллаев, З.И.Усманова. Классификация раннесредневековых памятников среднего течения Кашкадарьи (Всесоюзная научная конференция «Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана»), тезисы докладов. Душанбе, «Дониш», 1977; Г.Я.Дресвянская, Е.Б.Пругер, З.И.Усманова. Работы маршрутного отряда Кешской экспедиции.-АО 1976 г.М., 1977; Б.Д.Кочнев. Раскопки Таллисортепе в Каршинском оазисе.-АО 1977 г; С.Б.Лунина. Разведочное обследование группы средневековых городищ и поселений долины Кашкадарьи. В сб.: Археология Средней Азии. — Т.: 1977; С.Б.Лунина, Н.П.Столярова. Раскопки в долине Кашкадарьи.-АО,М., 1977; Н.И.Крашенинникова. Два комплекса керамики II-I вв. до н. э. Из нижних слоев Китаба. Археология Средней Азии. Труды ТашГУ, вып. 533. — Т.: 1977; Н.И.Крашенинникова. Изучение цитадели Кеша. АО 1977 г.; М.Х.Исамиддинов. Стратиграфия городища Еркурган в Южном Узбекистане. СА, 1978, №3; К.С.Сабиров. К изучению оборонительных сооружений античного городища Еркурган.-ОУ, 1978, № 6; М.Турбеков. Археологическое изучение оборонительных сооружений городища Калаи-Зохоки-Марон. ИМКУ, вып. 15. — Т.: 1979;

монларда вужудга келган қишлоқлар, суғорма деҳқончилик босидаги илмий изланишлар диққатга лойиқ бўлади.

Республика қадимшунослари 80-йилларда ҳам Қашқадарёга бўлган қизиқишни сусайтирмадилар. Бу ўн йилликда С.Б.Лунина, Н.П.Столярова, Г.Я.Дресвянская, М.Х.Исомиддинов, Х.Дуке, Н.М.Ермолова, З.И.Усмонова, Н.И.Крашенинникова, А.П.Пестряков, Т.Р.Муҳаммаджонов, Е.Б.Пругер, Э.В.Ртвеладзе, А.С.Сагдуллаев, Р.Ҳ.Сулаймонов ва М.Тўрабеков каби археологлар воҳанинг қадимиятига оид янги қирраларни кашф этадилар. Кўпдан буён ўрганиш мавзуси қилиб олинган Олтинтепа (Қамаши тумани), Киндиклитепа фанга янгиликлар беришда давом этади. Дафн идишлари, оссуарийлар — Зардуштийларда марҳум суяклари солинадиган идиш, уларга ишланган безаклар, суратлар чуқур таҳлил этилади. Яккабоғда бунгача номаълум қолиб келган Чечактепа ёдгорлиги топилиб, ўрганиш мавзулари доирасига киритилади. Қадимшунослар айрим туманлардаги қадимий обидаларни районлаштириш масаласини ҳам қараб чиқадилар. Бу даврда воҳанинг энг қадимий, милoddан бурунги асрларда вужудга келган, ёши Самарқанд Афросиёбига тенгдош ёхуд ундан аввалроқ бўлган Нахшаб — Ерқўрғон обидаси ҳақида рисола майдонга келади.

Қашқа воҳасида 40-йилларнинг иккинчи яримлари бошларида амалга оширилган қадимшунослик изланишлари 90-йилларда ҳам давом этади. Жанубий вилоятда ишлаб катта тажриба орттирган, республикамизнинг таниқли олимлари даражасига кўтарилган М.Х.Исомиддинов, Р.Х.Сулаймонов, С.Б.Лунина, Г.Я.Дресвянская ва бошқа археологлар изланишлари¹

---

¹ С.Б.Лунина, Н.П.Столярова. Ранние культурные слои на городище Алтын-тепе, 1981; Лунина С.Б. Сельское поселение Киндиктепе, 1984; С.Б.Лунина, З.И.Усмонова. Уникальный оссурий из Кашкадарьи, 1985; С.Б.Лунина. З.И. Усмонова. Персонаж со змеями на фрагменте оссурия, 1986; Г.Я.Дресвянская. Раннесредневековая посуда Чечактепа к районирование археологических памятников раннего средневековья (Яккабаг), 1985; Г.Я.Дресвянская. Основные результаты изучения раннесредневекового памятника Чечактепе, 1987; Стратиграфия древнейших слоев Еркургана, 1982; Х.Дуке. Чиракчинское поселение, 1982; Ермолова Н.М. Костные остатки из памятников раннего железного века (Южного Узбекистана), 1987; З.И.Усмонова, А.С.Сагдуллаев. К изучению памятников Яккабагского района, 1981;

унумли бўлади. Қашқа воҳасининг бағрида қадимий обидалар кўплиги, ҳар янги қидирув, ҳар янги қазув фанга кутилмаган янгиликлар ҳада этиши тан олинади. Р.Ҳ.Сулаймонов ва Н.Ю.Нефедовлар қадимий Нахшабдаги ишларни давом эттириб, бу ёдгорлик мажмуасидаги ибодатхонани¹ очишга ва уни саналашга муваффақ бўладилар. Нахшабнинг шаҳар сифатида милод бошларида ҳам ҳукм сурганлигига ана шу тадқиқотлар орқали аниқлик киритилади. С.Б.Лунина воҳанинг шарқий қисмидаги ёдгорликлардан бири Сариктепада иш олиб боради ва бу жойдаги катта иморатни² ўрганади. Олима Қашқа воҳаси обидаларидан қазиб топилган буюмлар (X-XII асрлар) ва уларнинг яратилишида ўтмишдошларимизнинг дунёқараши, оловга сиғиниш ва аждодлар руҳи таъсири масаласини тадқиқ этади. Г.Я.Дресвянская ва В.Я.Марчуклар ҳам воҳанинг юқори қисми ёдгорликларидаги қазув ишларини давом эттириб, Чечактепа сопол

Н.И.Крашенинникова. Древнеземледельческий оазис Южного Согда, 1984; яна шу. К типологии античных селений восточной части Южного Согда, 1985; яна шу. Работы в Китабском и Шахрисябском районах, 1981; яна шу. Работы в Китабе, 1982; А.П.Пестряков, Т.Р.Мухамеджанов. Исследования некоторых параметров черепной коробки краниологической серии из средневекового Несефа (Южный Согда), 1987; Е.Б.Пругер. Горный промысел Южного Согда – Кеша, 1986; Э.В.Ртвеладзе. Ксениппа – Паретака, 1981; яна шу. Каталог древних монет Южного Узбекистана, 1981; А.С.Сагдуллаев. Древние пути на юге Узбекистана, 1981; яна шу. Два редких сосуда из Даратепе, 1986; яна шу. Памятники материальной культуры Южного Согда эпохи раннего железа, 1987; яна шу. К вопросу о второй столице Согдианы, 1988; М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулейманов, Еркурган, 1984; Р.Х.Сулейманов, Н.Ю.Нефедов. Предварительные результаты раскопок дворца Еркургана, 1982; Р.Х.Сулейманов, В.Д.Рузанов. Химико-металлургическая характеристика меди и бронз из городища Еркурган, 1986; Р.Х.Сулейманов. Храмовый комплекс Еркургана, предварительные результаты изучения, 1987; М.Турбеков. Раскопки бастиона внутренней крепостной стены Еркургана, 1981; яна шу. Цитадель Еркургана, 1982.

¹ Р.Х.Сулейманов, Н.Ю.Нефедов. Раскопки святилища храма Еркурган, 1990.

² С.Б.Лунина. Монументальное зданание у ворот Сарыктене, 1990; яна шу. Изделия X-XII вв. связанные с культом огня и культом предков, 1991.

идишлари ва уларнинг ранг-баранг шакли шамойили ҳақида¹ мулоҳаза юритадилар. Қадимшунос Н.Ю.Нефедов Нахшаб ҳукмдорининг қасридаги ишларни якунлаб, илмий хулосаларини² эълон қилади. 91-йилнинг илмий маҳсулотлари ҳам диққатга лойиқ. Таниқли қадимшунос олим М.Х.Исомиддинов А.А.Раимқулов билан ҳамкорликда Ерқўрғон– Нахшаб темирчилари маҳалласини қазиб кўрадилар ва бу жойда VI-VII асрларда вужудга келган темирчилик ашёлари ҳақида илмий тўхтама³ келадилар.

Қашқа воҳасида олиб борилган узоқ йиллик археологик изланишлар, қадимги ёдгорликлардан қазиб олинган сопол буюмлар, уларнинг бўлаклари ва синиқлари 90-йилларга келиб, хулосаларни умумлаштириш, қиёслаш, баҳолаш имкониятини беради. Н.П.Столярова «Қашқадарё воҳасининг IX асрдаги сопол идишлари мажмуаси» (1991) деган илмий ишида худди шу ҳақда баҳс юритади. Олиманинг 1990 йилда нашр этилган яна бир ишида шу вақтга қадар деярли ўрганилмаган муаммо — Қашқа воҳаси сирланган идишлари ва уларнинг бадий бозатилиши⁴ муаммоси тадқиқ этилади. Безакли сопол буюмлар Е.М.Пешчерованинг ҳам ўрганиш мавзуси⁵ бўлади. У Қўрғонча ёдгорлиги кулолчилиги намуналари ҳақида, сопол идишларнинг катта маҳорат билан ясалганлиги хусусида аниқ далиллар асосида фикр юритади. М.Ҳасанов тадқиқотлари Қўрғонча нақшли сопол идишлари ҳали илм-фанга кўп янгиликлар беришини амалда кўрсатди⁶, дейиш мумкин. Кулолчилик Қашқадарёдаги энг қадимий ҳунар турларидан бўлиб, асрдан-асрга ўтилгани сари маҳорат ва тажриба натижасида мумтозлик касб эта борган. Нақшли сопол буюмлар ота-боболаримизнинг юксак маданияти, илм-фандан хабардорлиги тимсолидир.

---

¹ Г.Я.Дресвянская, В.Я.Марчук. Раннесредневековая посуда Чечактепе, 1990.

² Н.Ю.Нефедов. Некоторые итоги раскопок дворцового комплекса Еркургана, 1990.

³ М.Х.Исамиддинов, А.А.Раимкулов, Квартал керамистов на Еркургане VI-VII вв. н.э. (Р-20), 1991.

⁴ Н.П.Столярова. Орнаментация глазурованный керамики IX-начало XIII вв. Кашкадарьё. 1990.

⁵ Е.М.Пешчерова. Лепная керамика поселения Курганча, 1991.

⁶ М.Ҳасанов. Лепная керамика поселения Курганча, 1991.

Қадимшунослик изланишлари Қашқа воҳасидаги қадимий ҳаёт изларининг шажараси ибтидоий замонларга бориб тақалишини Нахшаб, Қаландартепа, Заҳоки Морон қалъаси, Бўрижарсой, Узунқир ва бошқа обидалар мисолида намоён этди. Воҳадаги ибтидоий ҳаёт, аниқроғи, илк темир даври О.Н.Лушпенконинг эътиборини¹ ўзига тортади. Бу мавзу ҳам ҳали қадимшуносларга яна узоқ йиллар янгидан-янги моддий ашёлар кашфиёти хусусида мулоҳаза юритишга имкон беради.

40-йилларнинг иккинчи ярмидан 90-йилларга қадар ўтган давр қарийб, ярим асрлик муддатни қамрайди. Ўзбек археология фани Қашқадарё воҳасининг қадимий ёдгорликларини ўрганишда катта ютуқларга эришди. Қашқадарёнинг ибтидоий даврларда воқеъ бўлган манзиллари, қадимги давр кишисининг турмуш тарзи, меҳнат қуроллари, ҳунармандчилиги, маданияти нафақат ўзбек фанини, шу билан бирга Марказий Осиё қадимшунослиги илмини ҳам янгиликлар, бошқа ҳудудларда кузатилмаган ўзига хос осори атиқалар билан бойитди. Қирқ йилдан зиёд вақт оралиғида қадимшунослар Қашқа воҳаси ёдгорликлари ҳақида Москвада, Тошкентда, Душанбеда босилган нуфузли тўпламларда 100 дан ортиқ мақолалар эълон қилдилар. 70-йилларда чиқиб турган «Археологик кашфиётлар» тўпламида Қашқа воҳаси қадимиятига доир илмий ишлар мунтазам ёритиб борилди. Қадимшунослик тадқиқотларининг ҳосиласи ўлароқ 70-80-йилларда воҳа археологияси ва архитектурасига оид 10 та китоб нашр этилди. Л.Ю.Маньковскаянинг «Қашқадарёнинг архитектура ёдгорликлари» (1971), М.Е.Массоннинг «Қуйи Қашқадарё вилоятининг қадим даврлардаги пойтахт шаҳарлари» (1973), А.Г.Пугаченковнинг «Термиз. Шаҳрисабз. Хива» (1976), С.К.Кабановнинг «Нахшаб қадимда ва ўрта асрларда (III-VII асрлар)» (1977) сингари рисоалари фикримиз далилидир. 1979 йилда Л.Ю.Маньковская юқорида қайд этилган рисоласини ўзбек тилида ҳам чоп эттиришга муваффақ бўлади.

80-йилларда Қашқадарё археологиясига бағишланган китобларни нашр этиш давом этади. С.К.Кабанов 1981 йилда ўзи-

---

¹ О.Н.Лушпенко. К истории изучения поселений ранне железного века долины Кашкадарьи, 1990.

нинг «III-VI асрларда Жанубий Сўғд қишлоқ манзилларининг маданияти», С.Б.Лунина 1984 йилда «VIII-XII асрларда Жанубий Сўғд шаҳарлари» деган салмоқли илмий ишларини нашр этишга эришадилар. 1986 йилда Е.Б.Пругер «Жанубий Сўғд — Кеш тоғ кончилиги» номли ўқув қўлланмасини яратади. Шу тариқа 70-80-йилларда рус тилида 9 та, ўзбек тилида битта (таржима) асар яратилди ва нашр қилинди. 90-йиллар сўнглари ва XXI аср бошларида ҳам воҳа қадимиятини ўрганиш, салмоқли илмий ишларни амалга ошириш давом этади. Бу даврдаги қадимшунослик ривожига қўшилган катта ҳисса Р.Сулаймоновнинг докторлик иши моҳиятини акс эттирувчи «Қадимий Нахшаб» монографияси¹ бўлади. Шунингдек, мақолалар, рисоалар² вужудга келади. Бу китобларнинг ҳар бирининг ўзига хос аҳамияти ва илмий-амалий салмоғи бор. Қашқадарё шаҳар ва қишлоқларининг, энг аввало, Қаршининг 3 минг йилни қамровчи тарихи қадимшунослик илми кашф этган ёдгорликлар билан чамбарчас боғлиқдир.

ВОҲА МАДАНИЯТИ ТАРИХИ МАНБАЛАРИ

Қашқадарёнинг сиёсий-иқтимоий тарихини қадим замонлардан вужудга келган маданият тарихисиз тасаввур этиб бўлмайди. Қашқа воҳаси Туркистон диёрининг бир қисми сифатида бу мамлакатда узоқ асрлар давомида шаклланган, юксакликка кўтарилган маданият вужудга келишида ўзига хос ҳисса қўшган. Насаф ва Кешда милоддан олдинги асрларда нафис санъат, ҳайкалтарошлик, бадий безак, ҳунармандчилик тараққий қилган. Чимқўрғон сув ҳавзаси ҳудудидаги ёдгорликлардан топилган сопол буюмлар сиртига битилган тамға-ёзув-

---

¹ Р.Х.Сулейманов. Древний Нахшаб. С. — Т.: «Фан», 2000.

² Кочнев.Б.Д. О монетах Нахшеба (Несефа) VII-VIII ве. (Третья всероссийская нумизматическая конференция в г. Владимире 17-21 апр. 1995 г. Тезисы докладов. М., 1995; Раимкулов А.А. Культура сельский поселений Нахшеба в эпоху раннего феодализма. АКД., С., 1992; Сулейманов Р.Х. Иригация и древние системы расселения (Каршинский оазис). М., 1992; Қадимий Қарши, Марказий Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. Қ., «Насаф», 1999.

лар ҳали етарли даражада текширилган ва ўрганилган эмас. Фарғона водийси, Сурхондарёда кейинги йилларда топила бошлаган туркий битиклар, Чимқўрғон осори атиқаларида ҳам мавжуд бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Қашқадарёда ўтмишда маданий марказ — Нахшаб (Насаф) ва Кеш илм-фан, адабиёт ривожига салмоқли улуш қўшган шаҳарлар ҳисобланади. Кожар, Офуран (Оброн), Косон, Субах (Фузор), Базда (Фазли), Касби, Китоб, Яккабоғ сингари қасабаларда ҳам ўрта асрларда илм-фан, маданият ривож топган. Бу жойлардан таниқли олимлар, шоир ва фикқхшунослар, ҳадис илми соҳиблари етишиб чиқади.

Насафда араблар истилосидан сўнг, IX-XII асрларда илм-фанда, бадий ижодда тараққиёт кузатилади. IX асрда Абу Макхул ан-Насафий, Шиҳобиддин Насафий каби аллома ижодкорлар етишиб чиқади. Ўрта аср Насаф илм-фани, маданияти юксак даражага кўтарилганлиги Марказий Осиёга таниқли қомусий олимлар Нажмиддин Насафий, Ҳофизиддин Насафийлар мисолида ҳам ўз далолатини топади. Бадий адабиёт соҳасида Зиё Нахшабий, Мир Қарший Хитойи, Мавлоно Сойилий, Сайидо Насафий, Юнус Хўжа Кеший, Муштоқ Шаҳрисабзий, Хиромий, Тоҳира Насафий сингари кўплаб шоирлар номини зикр этиш ўринли бўлади.

Қашқа воҳаси фарзандлари бўлмиш ижодкорлар адабий меросини тадқиқ этиш Тожикистонда ҳам давом этган эди. 1954 йилда Абдулғани Мирзаев Сайидо Насафий ҳақида¹ китоб яратди. Ўзбекистонда 50-йилларда Сайидо Насафий ижоди ўрта мактаб дарсликларига киритилган бўлса-да, кейинчалик, нима сабабдандир ҳамюрт шоиримиз ижоди ўрганилмай қўйилди. Ҳозирга қадар Сайидо Насафийнинг шеърятини у туғилган юртда эътибордан четда қолиб келаётганлиги ачинарли. Бу фикр тақдир тақозоси билан ўзга юртларда яшашга, ижод қилишга мажбур бўлган бошқа ижодкор юртдошларимиз меросига ҳам тегишлидир.

Ўзбекистонда Қашқа воҳаси шеваларини, адабий ҳаётини, табиатини ўрганиш ўтган асрнинг 60-йиллари биринчи ярми охирларидан бошланди, дейиш мумкин. 1955-1957 йилларда

---

¹ Мирзоев А. Сайидо Насафи и его место в истории таджикской литературы, ст. 1954.

«Қашқадарё вилояти» номли иқтисодий-географик (статистик) йўналишда икки жиллик асар нашр этилган бўлиб, уларда 1917 йилдан 50-йиллар биринчи ярмига қадар бўлган давр акс этади. Бундан ташқари, бу тўпلام жуда оз нусхада босилган ва мутахассисларнинг тор доирасига мўлжалланган эди.

Қашқадарё шеваларига, жой номларига бағишланган илмий ишлар, ҳар ҳолда, бошқа соҳаларга нисбатан эрта бошлаган эди. 1964 йилда таниқли олим, филология фанлари доктори, профессор Аъзам Шерматовнинг «Қарши шаҳри ва унинг номи ҳақида»¹ деган илмий иши майдонга келган эди. Тилшунос олим Болта Жўраев Юқори Қашқадарё ўзбек шеваларини муфассал ўрганган ва бу ҳақда салмоқли китоб² яратган эди. Аъзам Шерматов кейинроқ, яъни, 1978 йилда Қашқадарё вилояти шеваларини тадқиқ этиб³, уни китоб ҳолига келтиради.

Вилоят жой номларини ўрганиш ҳам фаол давом этади. Профессор Тўра Нафасов 1968 йилда «Қашқадарё вилояти топонимикаси» деган мавзуда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб, шу соҳадаги илмий изланишларини янада кенгроқ кўламда давом эттиради. Чунончи, у «Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати» (1988) ва бошқа бир қанча мақола ва рисола-лар⁴ нашр этишга эришади. Бу ишларида ҳам асосий диққат жанубий воҳа жой номлари изоҳига қаратилади.

Қашқадарёнинг жуғрофий ўрни, тоғларининг тузилиши, табиий имкониятлари Абдулла Маматов 1967 йилда ҳимоя қилган диссертацияда⁵ ўз илмий ифодасини топади. 1974 йилда вилоят ҳақида йўл кўрсаткич (справочник)⁶ вужудга келади.

Қадим Нахшаб ва Кешда шаклланган адабий ҳаёт тадқиқи айрим шоирлар ижоди мисолида, шунингдек, умумлаштирувчи рисолалар тариқасида ёритилади. Воҳа адабий ҳаёти 70-йил-

---

¹ А.Шерматов. Қарши шаҳри ва унинг номи ҳақида. Низомий номидаги ТошДПИ илмий асарлари. 47-ж., 1964.

² Б.Жўраев. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари, 1969.

³ А.Шерматов. Узбекские народные говоры Кашкадарьинской области, 1978.

⁴ Т.Нафасов. Қишлоғингиз нега шундай аталган?-1989.

⁵ А.Маматов. Карст горной части левобережья реки Кашкадарь, КД., 1967

⁶ А.Чариев, М.Ачилов. Кашкадарьинская область, — Т.: 1974.

ларнинг биринчи яримлари сўнгидан бошлаб ўрганилади. XIX асрда Китобда яшаб ижод қилган машҳур шоир Хиромий ҳақида бухоролик адабиётшунос олим Тожи Қораевнинг «Хиромий» номли рисоласи 1974 йилда босмадан чиқарилади. 1985 йилда ушбу сатрлар муаллифининг «Адабий саҳифалар» деган рисоласи нашр этилади. Рисолада вилоятнинг ўтмиши тарихий-бадий нўқтаи назардан тавсиф этилади ва ўрта асрларда яшаб ижод қилган наҳшаблик (насафлик), кешлик шоирлар, адиблар, хаттотлар, санъаткорлар ҳақида маълумот берилади. Рисолада 30 га яқин Қашқадарё ўтмиш маданияти вакиллари ҳақида ҳикоя қилинади. «Тарих бадиияти» китобида¹ шу мавзу янада кенгайтирилади. 1997 йилда «Ҳофиз Рўзибой Машраб»² рисола чоп этилади. Унда XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган машҳур шоир ҳаёти ва адабий мероси биринчи мартаба кенг тадқиқ мавзуси қилиб олинади. Бу жабҳадаги изланишлар изчил давом этади. Шоир Хаёлий³ ва Маҳзун Шаҳрисабзийлар⁴ ҳақида ҳам мақолалар, алоҳида китоблар вужудга келади.

Қашқадарёга бағишланган илмий ишлар, изланишлар ранг-баранг ва турли фанларга дахлдор. Бироқ, биз бу тадқиқотлар, илмий текширишлар мундарижасида воҳанинг ўтмишдаги сиёсий-ижтимоий тарихини умумлаштирадиган бирор-бир асарга дуч келмаймиз. Бу ўринда Т.Г.Тўхтаматовнинг «XIX аср охирилари – XX аср бошларида Рус-Бухоро муносабатлари» (1966), С.М.Захаровнинг «Ўзбекистоннинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари тарихи очерклари (1917-1932 йиллар)» (1968), С.Захаров ва Н.Ҳикматовларнинг «Шаҳрисабз» рисоласини, С.Захаров ва А.Собиржоновларнинг «Қарши» деб аталган китобчаларини қайд этиб ўтиш лозим бўлади. Бу асарлар асосан XX аср воқеа-ҳодисалари ҳақида Шўро мафкураси доирасида фикр юритади ва Қашқадарёнинг қадимий тарихини ўрганишни мақ-

---

¹ П.Равшанов. Тарих бадиияти, — Т.:1989.

² П.Равшанов, О.Равшанов, М.Хусенов. Ҳофиз Рўзибой Машраб. «Шарқ» Нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳҳририяти, — Т.: 1997.

³ Олим Равшанов. Кўнглимда минг турли орим бор. «Ёзувчи», 1997 йил, 5 ноябрь; Шоир девони топилди. «Қашқадарё», 1998 йил 27 январь; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Чор Россияси мустаамлакачилиги даврида. I – ж, — Т.: 2000.

⁴ Олим Равшанов. Шоир Маҳзун Шаҳрисабзий. Қ., «Насаф», 2003.

сад қилиб қўймайди. 1992 йилда тарих фанлари доктори, профессор Обод Жўрақуловнинг «Чандир туркманлари» деган асари майдонга келди. Кейинроқ ёзилган «Қашқадарё манғитлари» ҳам шу олим қаламига мансуб. Бу китоблар Қашқадарё нуфусининг айрим тармоқлари ҳақида маълумот беради.

Таъкидлаш жоизки, то 1995 йилга қадар Қашққа воҳасининг энг қадим замонлардан то бизнинг давримизга қадар бўлган муфассал тарихи яратилган эмас эди. Юқорида зикр этилганидек, қадимшунослик тадқиқотлари вилоят ўтмишини, ундаги қадимий ҳаёт тарзини моддий ашёлар асосида тиклашда асосий манба ҳисобланади. Бунда бир жиҳатни унутмаслик керак бўлади. Қашқадарёда қирқ йилдан ошиқроқ вақт давомида олиб борилган қадимшунослик изланишлари ва уларнинг натижаси ўлароқ яратилган илмий ишлар ибтидоий даврлар, илк ўрта асрлар ва ўрта асрларни (X-XII) қамрайди, холос. Кейинги даврлар (жумладан, мўғул истилосидан сўнг то XIX аср охиригача қадар) археологик жиҳатдан ўрганилмаган. Бу эса, шубҳасиз, шусиз ҳам маълумотлар ниҳоятда тақчил бўлган XII-XIV ва XVI-XVIII асрларнинг сиёсий-ижтимоий манзарасини ойдинлаштиришда катта қийинчиликлар туғдиради. Масаланинг бу жиҳатини ўрганиш ва ёритишда миллий тарихнавислигимиз анъаналари, жаҳон тарихи ва қадимшунослик фани ютуқларига таяниш, Марказий Осиё, Оврупо, энг муҳими, Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқлари ўтмишини тарихий ва қадимшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ этувчи илмий ишларни истифода қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бу соҳада илм-фаннинг турли тармоқлари, масалан, этнография, антропология, тилшунослик, мумтоз адабиёт, маданият ва санъат ҳақидаги умумий назарий йўналишдаги тадқиқотлар ҳам ёрдамга келиши мумкинлигини эътиборда тутиш лозим бўлади.

Халқлар қадим замонлардан бошлаб ўзаро алоқаларга киришган. Бунинг турли сабаблари бўлган. Нима бўлганда ҳам, ўтмиш Хитой манбалари Марказий Осиё ҳақида жуда кўп қимматли маълумотларни ўзида жамлайди. Александр Македонскийнинг (Искандар Моқидуний) милoddан олдинги босқини боис, қадим Юнон муаррихлари ҳам Марказий Осиё, юртимиз, ҳатто, Нахшаб ва Кеш сингари шаҳарлар тўғрисида йўл-йўлаккай бўлса-да, хабарлар берганлар. VII-VIII асрларда кечган араблар истилосидан сўнг, араб илмий адабиётида Мовароун-

наҳр ва унинг шаҳар-қишлоқлари, табиати ва олимлари ҳақида қимматли маълумотлар жамланади.

Собиқ Шўро салтанатининг кейинги ўттиз йили давомида рус тилида жаҳон цивилизациясига, тарихи ва маданиятига оид асарлар кўплаб нашр этилди. Булар, биринчидан, антик замонлар тарихчиларининг асарлари таржималари бўлса, иккинчи йўналиш собиқ Шўро мафкураси руҳида вужудга келган илмий ишлар эди.

Қадим юнон муаррихларидан Арриан, Геродот, Плутарх, Квинт Курций Руф, Константин Багрянородный асарлари, рус тилида бўлса-да, чоп этилиши катта аҳамият касб этган эди. Бу асарлар биринчи манба сифатида ўзига хос илмий тасаввур шаклланишига хизмат қилади. Уларда милоддан бурунги даврда Искандар Моқидунийнинг Марказий Осиёни истило этиши сабаб, мазлум этилган халқлар, уларнинг ҳарбу зарблари билан бир қаторда шаҳар ва қишлоқлари, одамлари ҳақида қизиқарли маълумотлар берилади. Александр Македонскийнинг асосий жанглари Қашқа воҳасида кечган. Искандарнинг ўзи Навтоқ вилояти ва унинг асосий шаҳри бўлган Нахшабда узоқ муддат тўхтаб турган. Искандар тарихини битган қадим Юнон муаррихлари шу муносабат билан бу воҳанинг бир қанча шаҳар ва қишлоқларини тилга олиб ўтганлар. Шарқ ва Ғарб ўтмиши ва маданияти тарихига бағишланган асарлар¹ ана шу

---

¹ Арриан. Поход Александра (с приложением XVII книги Диодора), 1963; Геродот. История, 1972.; История в девяти книгах, 1987; Квинт Курций Руф. История Александра Македонского (кн. VIII. 14) , 1963; Плутарх. Избранные жизнеописания. Т. 1-2, 1990; Алиев И. Древняя Мидия, 1960; Д.Блаватский. История античной расписной керамики, 1953; Всемирная история, 1968; А.Я.Гуревич. Категории средневековой культуры, 1972; История и культуры античного мира, 1973; Исследования по истории и историографии феодализма, 1982; Карамзин Н.М. Предания веков, 1989; Квинт Курций Руф. История Александра Македонского (кн. VIII. 14), 1963; Н.И.Конрад. Запад и Восток, 1969; Константин Багрянородный. Об управлении империей, 1989;

Н.В.Кюнер. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока, 1961; Мифы народов мира. Энциклопедия, т. 1-П, 1987; Д.Г.Редер, Е.А.Черкасова. История древнего мира, ч. I. Первобытное общество и Древней Восток, 1979; Религии мира, 1989; Рыбаков Б.А.Геродотова скифия, 1979; яна шу. Язычество древней Руси, 1988; Стеблен-Каменский М.И.Миф, 1967;

жиҳатларга кўра, Нахшаб ва Кеш – тарихини яратишда бирламчи манбалар доирасига киритилишга лойиқ.

Рус тилидаги адабиётлар силсиласида Шарқ ҳақидаги асарлар катта мундарижани ташкил этади¹ ва ранг-баранг мавзу-

---

В.Н.Татишев. Избранные труды по географии России, 1950; С.А.Токарев. Религия и история народов мира, 1986; В.И.Уколова. Античные наследие и культура раннего средневековья, 1989; Н.Н.Чебоксаров. Этническая антропология Китая, 1982; Чулууны Далай. Монголия в XIII-XIV веках, 1983; Е.М.Штаерман. Древний Рим: проблемы экономического развития, 1977;

¹ В.И.Абаев. К вопросу о прародине и древнейших традициях индоиранских народов, 1972; Древней Восток и античный мир, 1972; В.И.Авдиев. История Древнего Востока, 1948, 1970; В.М.Алексеев. Наука о Востоке, 1982; М.Р.Арунова, К.З.Ашрафян. Государство Надир-шаха Афшара, 1958; Б.А.Ахмедов. История Балха (XVI-первая половина XVIII в.), 1982; В.К.Афанасьева и др. Искусство Древнего Востока, 1988; В.В.Бартольд. Иран. Исторический обзор, 1971; яна шу. Историко-географический обзор Ирана, 1971; К истории арабских завоеваний в Средней Азии 1964; Очерк истории туркменского народа, 1963; Очерк истории Семиречья 1963; А.М.Беленицкий, И.Б.Бентович, О.Г.Большаков. Средневековый город Средней Азии, 1973; А.М.Беленицкий. О «рабовладельческой формации» в истории Средней Азии, 1970; Э.Бикерман. Государство Селевкидов, 1985; М.Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи, 1987; И.Брагинский 12 миниатюр (Заратуштра, Мани, Маздак), 1966; Б.Г.Гафуров, Д.И.Цибукидис. Александр Македонский и Восток, 1980; М.А.Дандамаев. Иран при первых Ахеменидах, 1963; яна шу. Политическая история Ахеменидской державы, 1985; Г.А.Кошеленко. Родина парфиян, 1977; яна шу. Культура Парфии, 1966; С.Н.Крамер. История начинается в Шумере, 1965; Культура Византии. Вторая половина VII-XII в., 1989; Л.А.Лелеков. Отражение некоторых мифологических возрений в архитектуре восточноиранских народов в первой половине I тысячелетия до н.э., 1976; Лившиц В.А., А.Л.Хромов. Согдийский язык. -В кн.: Основы иранского языкознания, 1981; А.М.Мандельштам. Кочевники на пути в Индию, 1966; яна шу. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии, 1975; Б.Н.Маршак. К вопросу о восточных противниках Ирана в У в., 1971; яна шу. Согдийское серебро, 1971; Г.Е.Марков. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественный организации, 1976; Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке, 1987;

П.А.Чихачев. Страница о Востоке, 1982.

ларни қамраб олиши билан ажралиб туради. Ахомонийлар давлати, Салавкийлар ҳукмронлиги, оташпарастлик, Зардушт, Парфия, Византия тарихи ва маданияти, хуллас, қадим Шарқнинг кечмишига бағишланган асарлардаги умумий назарий қарашлар ўтмишдаги айрим вилоятлар босиб ўтган йўлни илмий ёритишда кўмак вазифасини ўтайди. Шу нуқтаи назардан, бу туркум китобларни ҳам зарурий манбалар сирасига кириштириш мақбул кўрилди. Марказий Осиё шаҳарлари ҳақида гап кетар экан, А.М.Беленицкий, И.Б.Бентович, О.Г.Большаковлар қаламига мансуб «Ўрта асрларда Марказий Осиё шаҳарлари» асарини четлаб ўтиш мумкин эмас. Бу биргина мисол. Ҳолбуки, қадим Шарқ тарихини ёритувчи бу хилдаги асарлар талайгина. Уларнинг ҳар бири алоҳида қиммат касб этади.

Марказий Осиё, қолаверса, Эрон тарихи, археологияси, маданияти, этнографиясига бағишланган илмий тадқиқотлар 60-йиллардан эътиборан Шўро илм-фанида янги босқичга кўтарилган эди. Бу йўналиш 70-80-йилларда ҳам жадал ва мунтазам давом қилди. Марказий Осиё давлатларининг қадим нуфуси, урф-одатлари, ўзаро алоқалари чуқур ва кўламли равишда ўрганилди. Марказий Осиё ва Эронга бағишланган умумий назарий ишлар илмий тўлақонлилиги билан ажралиб туради. Бу илмий ишларнинг аксарияти даврлар ўтиши билан янада аҳамият касб этади ва қиммати ошиб боради. Чунки қадимият тадқиқотига бағишланган илмий изланишларда мафкура босимидан кўра, далиллар ва уларга таяниб хулосалар чиқариш устун туради. Бироқ, Марказий Осиёнинг ўтмишига дахли бўлган тарихий асарларда синфийлик, партиявийлик талқини устун эди. Бу эса эндиликда бу хилдаги китобларга холислик нуқтаи назаридан танқидий ёндошишни тақозо этади.

Б.Ғ.Ғафуровнинг «Тожиқлар»¹ асари энг қадимги даврлардан ўрта асрларга қадар бўлган кечмишни қамрайди. Асарда биринчи манбаларга асосланиб айтилган фикрлар салмоғи катта. Бироқ Б.Ғ.Ғафуровнинг қадимги Марказий Осиё аҳолиси ва унинг таркиби ҳақида айтган фикрлари бугунги кунда қайта баҳоланишга муҳтож. Туркий нуфус ҳақида Шўро илм-фанида ўтган асрнинг 90-йилларида вужудга келган тарихий адабиётга ҳам танқидий ёндошув лозим. Бу даврда яратилган асарлар орасида тарихийлик, илмий-

---

¹ Б.Ғ.Ғафуров. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история, Т. 1-2, Душанбе, 1989.

лик аҳамияти юқори бўлганлари ҳам борлигини инкор этиш ярамайди. С.Г.Оғажоновнинг «Марказий Осиё ўғизлари ва туркманларининг IX-XIII асрлардаги тарихи очерклари» (1969) китобида туркий аҳоли, унинг жойлашиш минтақалари, ўғиз ва туркманларнинг шажараси ҳақида қизиқарли маълумотлар берилди.

Таниқли Шўро тарихнавислари Б.Д.Греков ва А.Ю.Якубовскийларнинг «Олтин Ўрда ва унинг қулаши» (1950) асари Марказий Осиё, аниқроғи, мўғуллар истибдодига тушган мамлакатлар тарихи мутахассислари учун ўз илмий аҳамиятини йўқотган эмас. Бу фикрни Б.П.Деникенинг «Марказий Осиё санъати» (1927), А.В.Виноградовнинг «Калтаминор маданияти» (1957), В.А.Гордлевскийнинг «Салжуқийлар Кичик Осиё давлати» (1960), И.М.Дьяконовнинг «Мидия тарихи» (1956) ва «Қадимги Эрон тарихи очерки» (1961), П.П.Ивановнинг «Марказий Осиё тарихи бўйича очерклар (XVI-XIX аср ўрталари)» (1958) номли асарлари ҳақида ҳам айтиш жоиз бўлади.

Марказий Осиё тарихи, маданияти, улуси ва қадимиятига бағишланган илмий асарлар¹ шу жуғрофий ҳудуднинг бир қисми бўлган Қашқа воҳаси ўтмиши манзарасини тўлароқ ёритишда асосий манбалар ҳисобланишга лойиқ.

---

¹ А.А.Абдуразаков, М.А.Безбородов. Средневековые стекла Средней Азии, 1966; А.Азатьян. Выдающиеся исследователи природы Средней Азии, ч. 1. 1960; Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье, 1988; Е.А.Давидович. Клады древних и средневековых монет Таджикистана, 1979; яна шу. Материалы для характеристики денежной реформы Улугбек, 1965; яна шу. Клад саганианских монет второй четверти XI в. как исторический источник, 1970; Древние авторы о Средней Азии. Хрестоматия, 1940; Древняя и средневековая археология Средней Азии, 1990; Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта, 1978; Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии, 1985; Н.В.Дьяконова. Среднеазиатские миниатюры XVI-XVIII вв., 1964; Е.В.Зеймаль. Кушанская хронология. 1968; Х.З.Зияев. Марказий Осиё ва Волга бўйлари (XVI-XIX асрлар), 1965; Искусство Древнего Востока, т. I-III., 1982; История археология и этнография Средней Азии, 1968; История Древнего Востока, 1988; История Таджикской ССР, 1983; Ж.Кабилов, А.Сагдуллаев. Марказий Осиё археологияси, 1990; Т.Кадырова. Из истории крестьянских восстаний в Мавараннахре и Хорасане в VIII- начале IX в., 1965; Б.Х.Кармишева. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана, 1976; Б.Д.Кочнев. Средневековые загородные культовые

Туркий қавмлар, уларнинг шажараси, ҳудудлар бўйлаб тарқалиши, этник хусусиятлари, ҳаёт тарзи, маданияти, тили сингари масалалар илм-фанда бир қадар муфассал ишланган эди. Акад. В.В.Бартольднинг туркий халқлар тарихига доир илмий тадқиқотлари ўзининг кўлами, юксак илмий савияси билан ҳозирга қадар қимматини йўқотган эмас. Унинг «Туркистон маданий ҳаёти тарихи», «Туркистон тарихи», «Туркман халқи тарихи очер-

---

сооружения Средней Азии, 1976; Е.Е.Кузмина. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии, 1966; Б.А.Литвинский. Среднеазиатские народы и распространение буддизма (II в.до н.э. – III в.н.э.), 1968; Б.А.Литвинский, А.В.Седов. Тепан – шах. Культура и связи кушанской Бактрии, 1983; А.П.Максимова, М.С.Мершиев, Б.И.Вайнберг, Л.М.Левина. Древности Чардары, 1968; А.М.Мандельштам. Средняя Азия в VI-VII вв., 1958; В.М.Массон, В.А.Ромодин. История Афганистана, т. 1-2, 1964, 1965; Л.Ю.Маньковская. Типологический основы зодчества Средней Азии (IX – начала XX в.), 1980; В.М.Массон. Поселение Джейтун, 1971; яна шу. Средняя Азия и Древней Восток, 1964; Р.Р.Мукашева. К вопросу о торговом пути проходившим по территории Средней Азии в древности, 1985; А.Муродов. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан, 1971; И.В.Мушкетов. Сборник документов. Русские ученые – исследователи Средней Азии, 1960; Н.Негматов, С.Г.Хмельницкий, Средневековый Шахристан, 1966; Н.Н.Негматов. Государство Саманидов (Мавараннахр и Хорасон в IX-X вв.), 1977; яна шу. Давлати Сомониён. Тоҷикон дар асрҳои IX-X., 1989; В.А.Нильсен. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V-VIII вв.), 1966; яна шу. Архитектура Средней Азии V-VIII вв., 1966; О.Оразов. Археологические и архитектурные памятники Серахского оазиса, 1973; А.М.Прибыткова. Строительная культура Средней Азии IX-XII вв., 1973; Г.А.Пугаченкова, Л.И.Ремпель. Очерки искусства Средней Азии, 1982; И.В.Пьянков. Город Средней Азии Ахеменидского времени по данным античных авторов, 1973; В.Д.Ранов. Зороастрийцы. Верования и обычаи, 1987; Древние монеты Средней Азии, 1987; А.С.Сагдуллаев. К изучению культовых и погребального обрядов юга Средней Азии эпохи раннего железа, 1990; В.И.Сарианиди. Древние земледельцы Афганистан, 1977; Средняя Азия и её соседи в древности и средневековье (История и культура), 1981; Средняя Азия и Иран, 1972; Средняя Азия в эпоху камня и бронзы, 1966; В.С.Сорокин. Андроновская культура, 1966; Татаро-монголы в Азии и Европе, 1970; Тер-Мкртчян Л.Х.Армянские источники о Средней Азии, 1979; Центральная Азия в кушанскую эпоху, 1974.

ки», «Туркистон ўлкаси XIII асрда» сингари ишлари қўлёзма манбаларга асосланиб яратилганлиги сабабли далилларга бой.

Россияда XIX аср охирларидан бошлаб туркий қавмлар тарихи, уларнинг шажараси масаласига қизиқиш катта бўлган эди. 1896 йилда Н.А.Аристовнинг «Туркий қабила ва элатларнинг этник таркиби ҳақида қайдлар ва уларнинг ёзуви ҳақида маълумотлар» деган иши нашр этилади. Акад. В.В.Бартольддан сўнг, айтиш ўринлики, то 40-йиллар (XX аср) иккинчи яримларига қадар туркий халқлар тўғрисидаги тадқиқотларда маълум узилиш рўй беради. 1947 йилда А.Н.Бернштам бу мавзуга қайтади ва шу йили «Усун-кушон ва тохарлар масаласига доир» деган илмий ишини эълон қилади. Унинг 1951 йилда нашр этилган «Хуннлар тарихи очерки» китоби салмоқли ишлардан бири сифатида майдонга келади. Шу йили яна бир рус олими С.Е.Малов «Қадимги турк ёзма ёдгорликлари» деган илмий рисола босмадан чиқаришга муваффақ бўлади. 50-йилларда миллий тилларга бўлган муносабат Шўро тилшунослигида «ягона тил» концепциясига асослана бошлаган бир пайтда бу жасоратли иш эди. Туркийлар тўғрисида 50-йилларда нашр этилган бу асарлардаги айрим чекланишлар давр руҳи билан изоҳланиши тўғри бўлади.

50- йилларда миллий масалага Шўро мафкураси нуқтаи назардан таъсир кўрсатиш оқибатида узоқ йиллар бу мавзу очиқ қолиб келди. Фақатгина 60-йилларга келиб, айрим ишлар¹ юзга чиқа бошлади.

Туркий халқлар ва уларнинг шажараси ҳақида, қадим замонларда яшаган соқлар, массагетлар, хуннлар ва уларнинг қайси халқлар ажодлари эканлиги масаласида узоқ вақтлар давомида собиқ Шўро фанида бир хил қараш ҳукм суриб келди. Н.Я.-Бичурин (Иакинф) ёзган ва 1950-1953 йиллар давомида уч жилдан иборат қилиб нашр этилган «Марказий Осиёда қадим даврларда яшаган халқлар тўғрисида маълумотлар мажмуаси» ҳам, айтиш лозимки, етарли истифода этилмади. Ўзбек олимлари-

---

¹ Н.А.Баскаков. Введение и изучение тюркских языков, 1969; А.А.Валитова. Этнонимы в тюркоязычном памятнике XI в. «Кутадгу билиг», 1964; Л.Н.Гумилев. Хунну. Средняя Азия в древние времена, 1960; яна шу. Древние тюрки, 1967; С.Н.Иванов. Родословное древо тюрков Абу-л-Газихана, 1969; С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники, как источник по истории Средней Азии, 1964; И.В.Стеблева. Поэзия тюрков VI-VIII веков, 1965 ва б.

дан К.Шониёзов бу тарихий асарга асосланиб, массагетлар ва хунларнинг туркий қавмлар аجدодлари¹ эканлигини айтишга журъат қилди. Ўтган аср бошларида Уфада нашр этилган «Туркий қавмларнинг муфассал тарихи» (ҳижрий 1327, милодий 1909 йил) барча туркий қавмлар, уруғлар ҳақида етарлича маълумотлар беради. Китоб муаллифи Ҳасан Ато бин мулло Муҳаммад ал-Абуший соқлар, массагетлар, усунлар, хунларни туркий қавмлар сирасидан, деб далолат этади. Нима сабабдандир, бу асар узоқ йиллар давомида унутилиб келинди ва илмий амалиётга киритилмади. Алишер Навоий, Маҳмуд Кошғарий, Ҳофиз Таниш Бухорий, Абулғозихон, Юсуф Мунший ва бошқа улуғ юртдошларимиз меросида туркий қавмлар ҳақида айтилган фикр-мулоҳазаларга ҳам етарли эътибор берилмади.

А.Н.Бернштам, Л.Н.Гумилев каби олимларнинг хунлар ҳақидаги китоблари тор доирада маълум эди. Бу китобларда туркийларнинг келиб чиқиши хусусида асосли фикрлар талайгина бўлиб, уларни ўрганиш илмий ҳақиқат сари етаклар эди.

70-йилларда ҳам туркий халқлар ва уларнинг ўтмишига бағишланган асарлар собиқ Иттифоқда бармоқ билан санарли даражада кам яратилди. Бу ҳам шу йилларда қисқа бўлса-да, кескин ҳукм сурган «антиисторизм» қизил қуюни билан боғлиқ эди. 80-йилларга келиб, «туркий мавзу» бобида озми-кўпми ижобий силжишлар кузатилади. Рус олимлари ёнига қозоқ, татар, озарбайжон, ўзбек тадқиқотчилари ҳам қўшилиб, туркий тиллар, шажара, урф-одат ва дунёқараш каби соҳаларни ўрганишга киришадилар.

Қашқа воҳаси нуфусини туркий оламдан айрича тасаввур этиб бўлмайди. Шу боисдан ҳам воҳа сиёсий-ижтимоий ва маданий ҳаёти тарихини ёритишда туркийлар, уларнинг тарихи тўғрисида айтилган фикр мулоҳазаларга таяниш илмий зарурият ҳисобланади.

60-90-йиллар оралиғида ёзилган илмий ишларнинг² туркийлар оламини очиб беришдаги аҳамияти, юқорида қайд этилган жиҳатлардан қатъи назар, беқиёс. Ўзбек олимлари, айниқса, мустақиллик шарофати туфайли, ўз тарихи, келиб чиқиши, ўзлиги ҳақида эркин гапира олиш имкониятига эга бўлди.

---

¹ Шониёзов. Қанғ давлати ва қанглилар (ўзбек халқининг сиёсий ва этник тарихидан). — Т.: 1990.

² Б.А.Ахмедов. Государство кочевых узбеков, 1965; В.В.Востров, М.С.Муканов. Родоплеменный состав и расселение казахов, 1968; С.И.Руденко. Культура населения Центрального Алтая в скифское

ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР

Мовароуннаҳр ҳақидаги маълумотлар IX-X асрлардан бошлаб арабий тилда ёзилган тарихий, жуғрофий йўсундаги асарларда ҳам аксини топган эди. Бу жиҳатдан Табарий, Наршахий, Гардизий, Бойҳақий, Ибн ал-Асир, Жувайний, Нисовий, Балазурий, ибн Хурдодбех, ал-Ёқубий, Истахрий, Ёқут, Муқаддасий, ибн Ховқал, Сомъоний, Қазвиний ва Ҳофиз Абру каби муаррихлар асарларини таъкидлаш мумкин. Кейинги даврларни, хусусан, Темурийлар даврини талқин этишда Ибн Арабшоҳ, Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Ғиёсиддин Али, Фасиҳ Ҳавофий, Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Зайнуддин Восифий асарлари асосий манбалар ҳисобланишга лойиқ.

XX асрнинг 50-йилларидан эътиборан қўлёзма асарлардан намуналар нашр этиш ишлари бошланади. Абдурахмон Толийнинг Абулфайзхон тарихига бағишланган китоби¹, Берунийнинг айрим асарлари², Н.Я.Бичуриннинг Марказий Осиёда яша-

---

время 1960; Т.А.Трофимова. Изображения эфталитских правителей на монетах и обычай искусственной деформации черепа у населения Средней Азии в древности, 1968; Г.Айдаров. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в., 1971; М.И.Артамонов. Сокровища саков, 1973; О.А.Вишневская. Культура сакских племен Сырдарьи в VII-V вв. до н.э., 1973; Х.Дониёров. О происхождении этнонима тюрков и о значении слова Тюрк. 1971; Д.С.Раевский. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Опыт реконструкции скифской мифологии, 1977; А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков, 1970; Г.А.Абдурахмонов, А.Рустамов. Қадимги туркий тил, 1982; А.Акишев. Искусство и мифология саков, 1984; Д.Д.Васильев. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея, 1983; А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников, 1980; яна шу. История изучения тюркских языков в России, 1982; Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек и общество, 1989; Этимологический словарь тюркских языков, 1989; К.Б.Х.Тодасва. Язык монголов внутренний Монголии. Материалы и словарь, 1981; Э.Н.Наджип. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв., 1989. ЮЗ буюк турк, 1991.

¹ Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана (А.А.Семенов), 1959.

² А.Беруний. Памятники минувших поколений. Изб. произв. Т. I., 1957.

ган қадимги халқлар тарихига оид асари¹, Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» си², Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг Убайдуллахон салтанати тарихига доир қўлёзмаси³, Фиёсиддин Алининг Амир Темурнинг Ҳиндистонга қилган юриши кундалиги⁴, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг Муқимхон тарихига бағишланган китоби⁵ ва бошқа асарлар нашр этилади.

60-йилларда тарихий асарларни нашр этиш ишларида маълум силжиш кўзга ташлангандек бўлади. Шарафиддин Али Яздийнинг Амир Темурга бағишланган асари нашр этилади. Бироқ Темурийлар даври санъатини ўрганишга бағишланган халқаро симпозиумни ўтказиш бўйича Ўзбекистон ССР Ташкилий комитетининг қарорига мувофиқ нашр этилган⁶ «Зафарнома» йиғиб олинади ва тарқатилмайди. «Зафарнома»нинг айрим нусхаларигина эҳтиёткор ноширлар қўлида сақланиб қолган эди.

Абул Фазл Байҳақийнинг «Тарих-и Масъуди»⁷ (шарқшунослар орасида кўпроқ «Тарих-и Байҳақий» номи билан машҳур бўлган) номли XI аср воқеа-ҳодисаларини қамровчи салмоқли асари чоп этилади. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»си⁸, Наршахийнинг «Бухоро тарихи»⁹, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг 2 жилдли «Абдулланом» («Шарафномаи шоҳий») китоби¹⁰, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» аса-

---

¹ Н.Я.Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах (редакция, вст. слова статьи комментари А.И.Бернштама и Н.В.Кюнера), 1950-1953.

² А.Н.Болдырев. Зайнадин Васифи, 1957.

³ Бухари Мир Муҳаммад Амин. Убайдулла-наме (А.А.Семенов), 1957.

⁴ Гийасиддин Али. Дневник похода Тимура и Индии (А.А.Семенов), 1958.

⁵ Муҳаммед Юсуф Мунши. Муқим-хансқая история (А.А.Семенов), 1956.

⁶ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. ЮНЕСКОнинг Темурийлар даври санъатини ўрганишга бағишланган халқаро илмий симпозиумини ўтказиш бўйича Ўзбекистон ССР ташкилот комитетининг қарорига биноан нашр қилинди, Самарқанд, 1969.

⁷ Абул-Фазл Бейҳаки. История Мас уда. 1030-1041., 1962.

⁸ З.М.Бобир. Бобирнома, 1960.

⁹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий «Бухоро тарихи», 1966.

¹⁰ Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. «Абдулланом» («Шарафномаи шоҳий»), 1-2 жилд, — Т.: 1966.

ри¹, шунингдек, «Вақфнома»², Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си³, Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақолат»⁴, Мирзо Абдулазим Сомийнинг «Тарих-и салотин мангитийа»⁵, Ҳакимхоннинг «Мунтахабут таворих»⁶ ва Алишер Навоийнинг «Насоимул муҳаббат», «Тарихи анбиё ва ҳукамо»⁷ сингари асарлари эълон қилинади. Бу китоблар айна вақтда Насаф ва Кеш кечмиши ҳақида ҳам қимматли маълумотларни қамрайди.

Ўтмишда яратилган тарихий асарларни таржима қилиш, нашр этиш ишларида 70-йилларда яна сукунат сезилади. Бу шу йилларда авжга чиққан машъум «антисторизм»нинг салбий оқибати эди. Ўзбекистонда бу даврда ўтмишга оид бармоқ билан санарли китобларгина чиқазилди. Булар Юсуф хос Ҳожининг «Қутадғу билиг» (1972), Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Йатима ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср» (1976), Муҳаммад Авфийнинг «Нодир ҳикоялар»и (1977) эди. Бу асарлар филологик йўсунда бўлиб, уларда салтанатлар ёхуд султонлар тарихи ўз аксини топмаган. Шу боисдан, ўтмишнинг тарихий шахсларга, биринчи галда, Амир Темурга бағишланган китобларга хурж бошланган 60-йиллар охири, 70-йиллар бошларида тарихий асарлар нашри тўхтаб қолган эди. Бундан биргина асар, яъни Маҳмуд ибн Валининг жуғрофий талқиндаги⁸ китоби мустасно. Бу асар ҳам, фикримизча, «антисторизм» тўлқини босилгач, дунё юзини кўришга муваффақ бўлган.

Ўша йиллари, Шарқ қадимий қўлёмаларига муносабати илиқ бўлган Москва ҳам жуда оз миқдорда тарихий китоблар нашр этган. Масалан, Хожа Самандар Термизийнинг «Дастур

---

¹ Маҳмуд Кошғарий. «Девону луғотит турк», 1-3 жилд, 1960-1963.

² Р.Г.Мукминова. Вақф-наме, 1966.

³ Муҳаммад Солиҳ. «Шайбонийнома», 1961, 1989.

⁴ Низами Арузи Самарқанди. Собрание редкостей или четыре беседы, 1963.

⁵ Сами Мирза Абделазим. Тарихи салотини Мангитийа, I., 1962.

⁶ Ҳакимхон. Хотиралар, 1966.

⁷ Алишер Навоий. «Насоимул муҳаббат» Ўн беш томлик. Ўн бешинчи том, 1968; «Тарихи анбиё ва ҳукамо», шу жилдда.

⁸ Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благодородных (Б.А.Ахмедов), 1977.

ул-мулук»¹, Фазлуллоҳ ибн Рӯзбихоннинг «Меҳмонномаи Бухоро»² китоблари шу сирадан эди.

80-йилларда ҳам Марказий Осиё қадимиятига бағишланган тарихий, бадий қўлёзмаларни таржима этиш, нашр қилиш бобида айтарли ишлар амалга ошмади. Бу йилларда «антиисторизм» шовқини пасайган бўлса-да, унинг қора кўланкаси ҳали яна кўп йилларга соя солиб турганлигини айтиш жоиздир. Бу ҳол собиқ Шўро давлати таркибидаги халқларнинг миллий тарихини атайдан ўрганмаслик, аксинча, уни унутиш сиёсати олиб борилганлигини кўрсатади. 80-йилларда нашр этилган асарлар³ мундарижаси мавзу доираси ниҳоятда чекланганлиги боиси ҳам шу билан изоҳланади.

Бу йилларда нашр этилган тарихий асарлар орасида Фасиҳ Аҳмад Ҳавофийнинг «Мужмали Фасиҳий» ва Табарийнинг «Тарихи-ат-Табарий» китоблари Мовароуннаҳр, хусусан, Қашқа воҳасида VIII-XI, XIV-XV асрларда кечган воқеа-ҳодисаларни хронологик тартибда баён этиши билан катта аҳамият касб этади. Тожикистонда Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си⁴, Абу Райҳон Берунийнинг «Осор ул-боқия»⁵ асари чоп этилди. Бу китобларда Қашқа воҳасида VIII асрларда кечган араблар истилоси, Муқанна бошлиқ халқ исёни ҳақида қизиқарли маълумотлар мавжуддир.

Ўтмишда яратилган тарихий-бадий китобларни нашр этиш ишлари 90-йиллар бошларида яна жонланди. Бу маълум даражада, «қайта қуриш» деб ном олган сиёсатнинг натижаси эди. Миллий ўлкаларда ошкора тус ола бошлаган ҳурфикрлилик

---

¹ Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулук (М.А.Салахиддинов), 1971.

² Фазлаллах ибн Рузбихон. Михман-наме-йе Бухара (Р.П.Джалилов), 1976.

³ Фасиҳ Хавафи. Муджал-и Фасиҳи, 1980; Абу Мансур ас-Саолибий. Китоб латоиф ал-маориф, 1987; Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар (Мажмаъ ан-наводир), 1985; Убайд Законий, Муҳаммад Авфий. Ҳикоятлар ва ривоятлар, 1987; Қадимги ҳикमतлар (Тумарис, Широқ), 1987; Шаҳобиддин Маржоний. Мустофад - ал - аркам, 1981; История ат-Табари, 1987.

⁴ Низомулмулк. Сиёсатнома, 1989.

⁵ Абу Райҳон Беруний. Осор ул-боқия, 1990.

Шўро истибдодининг қўрғонига зилзила сола бошлаган эди. 80-йиллар сўнгларида бу ҳаракат кучайгани сари, Москванинг ён беришга мажбур бўлиши орта борган эди. Пировард натижада «қайта қуриш»нинг оқибати собиқ Иттифоқнинг тугаши, миллий республикаларнинг озодликка эришиши, мустақиллик касб этиши билан якунланди. «Қайта қуриш» номи остида эсган шабада миллий тарихлар устига сепилган моғорларни кўчира бошлаган эди. Ўзбекистонда мустақиллик ялови ҳилпирагач, миллий қадриятлар тикланишига, халқимизнинг улкан тарихига бемисл ҳурмат қарор топишига йўл очилди.

90-йиллар бошларида Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» (1992), Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Татиммат ал-йатима» (1990), Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» («Ажонб ал мақдур фи тарихи Таймур») (1992), Абу Тоҳирхожанинг «Самария», Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий», Ибратнинг «Фарғона тарихи» (1991), Херман Вамберининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» (1990) сингари асарлари ўзбек тилида нашр этилди. Бу китобларнинг қадим Нахшаб ва Кеш тарихини ёритишда ўзига хос манба сифатида ўрни бор.

Ш.С.Камалиддинов араб тилидаги қимматли ёдгорликлардан саналувчи Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Сомъонийнинг «Китоб ал-ансоб» асарини шарҳловчи ва таҳлил этувчи тадқиқотини¹ нашр эттиришга эришди.

Ҳасан Ато ал-Абушийнинг XX аср бошларида Уфада татар тилида чоп этилган «Туркий қавмлар муфассал тарихи»² ва XVII асрда битилган, муаллифи қайд этилмаган форсий тилдаги «Темурнома»³, XX аср бошларида тошкентлик Салоҳиддин Хожа тартиб берган ўзбек тилидаги «Темурнома»лар⁴ ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш жоиз. «Туркий қавмлар муфассал тарихи»да соқ,

---

¹ Ш.С.Камалиддинов. «Китаб ал-ансаб» Абу Саъда Абдалкарима ибн Муҳаммеда ас-Сам ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии, 1993.

² Ҳасан Ато Мулло Муҳаммад ал-Абуший. «Муфассал тарихи қавми туркий», 1327 (1909).

³ Қўлёзма бизда сақланади.

⁴ Салоҳиддин Хожа (Тошкандий). Темурнома. Амир Темур Кўрагон жангномаси, 1327 (1908-09).

хунн, массагет, усун ва яна ўнлаб бошқа туркий қавмлар ҳақида, уларнинг қадимги замонларда жойлашган, тарқалган маъволари тўғрисида маълумотлар берилади. Форсий ва туркий «Темурнома»лар тарихий-бадий, фалсафий-тасаввуфий асарлар, бинобарин, уларни ҳам XIII-XV асрлар Қашқа воҳаси маданий муҳитини ёритишда назарда тутиш фойдадан холи бўлмайди.

Амир Темур тарихини, хусусан, унинг Қашқадарё билан боғлиқ ҳаёти, фаолиятини ўрганишда Муиниддин Натанзийнинг «Мунтаҳаб ут-таворихи Муиний»¹ (Муинийнинг сайланма тарихлари) муҳим ўрин тутади. Асар ҳижрий 816 (1413-14) йилда Шерозда ёзилган. Муиниддин Натанзий тарихи Амир Темурнинг ёшлигидан то вафотига қадар кечган воқеа-ҳодисаларни акс эттиради. «Мунтаҳаб ут-таворих» Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Ҳофиз Абрунинг «Зубдат ут таворих» асарларидан анча олдин ёзилганлиги билан ҳам диққатга лойиқ.

Қадим Туроннинг VII-VIII асрлардаги сиёсий-ижтимоий ҳаётида араб истилоси ва унинг оқибатлари билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар муҳим ўрин тутади. Араблар босқини ва унинг кулфатли кечган жангу жадалларидан қатъи назар, Марказий Осиё ҳамда қадим Турон ислом динини қабул қилди. Ислом билан бир қаторда араб илм-фани, маданияти ҳам кириб келади. Араб сайёҳлари, жуғрофиюнлари, муаррихлари, фикҳшуносларининг Марказий Осиё ва Мовароуннаҳр ҳақидаги асарлари билан бир қаторда маҳаллий олимлар, шоирларнинг ҳам бу мавзудаги китоблари пайдо бўла бошлайди. Ислом дини мазлум этилган мамлакатларнинг кейинги тақдирида ҳам сиёсий, ҳам ғоявий, ҳам маданий жиҳатдан муҳим ўрин тутади. Шундай экан, ислом ва араблар тарихига бағишланган китобларсиз ўтмишимизнинг маълум даврини тўлақонли ёритиш мушкул.

В.В.Бартольд ислом тарихини бир қадар мукамал ёритган йирик шарқшунос олимдир. Унинг «Марказий Осиёда араблар босқини тарихига доир», «Мусулмон маданияти», «Мусулмон олами»² сингари ишлари ўзининг илмий қуввати билан ажралиб туради.

Акад. И.Ю.Крачковскийнинг араб муаллифлари ишларини

---

¹ Муиниддин Натанзийнинг «Мунтаҳаб ут-таворихи Муиний» асарини форс тилидан Фулом Карим ўзбек тилига ўгирган.

² В.В.Бартольд. Соч. П.ч.2., 1964; соч. VI, 1966.

шархловчи асарлари қиммати бўлакча. Унинг «Араб жуғрофий адабиёти», «Ёқут ва XIII аср биринчи ярми муаллифлари», «IX аср араб поэтикаси»¹ сингари тадқиқотлари бу жиҳатдан беназир асарлар ҳисобланади. Е.Э.Бертельснинг «Носир Хусрав ва исмоилийлик»², Е.Э.Бертельснинг «Сўфийлик ва сўфиёна адабиёт»³ каби ишлари асосий манбалардан ҳисобланишга лойиқдир.

Араблар тарихини, ислом моҳиятини ёритувчи илмий тадқиқотлар мундарижаси жуда кенг. Х.А.Р.Гиббнинг «Араб адабиёти. Классик давр»⁴, Е.А.Беляевнинг «Араблар, ислом ва Араб халифалиги илк ўрта асрларда»⁵, К.Э.Босвортнинг «Мусулмон сулолалари. Хронология ва генеология бўйича маълумотнома»⁶, Л.С.Васильевнинг «Шарқ динлари тарихи»⁷, Н.В.Пигулевскаянинг «Араблар IV-VI асрларда Византия ва Эрон чегараларида»⁸, Ф.Роузенталнинг «Билим тантанаси. Ўрта асрдаги исломда билим концепцияси»⁹, Дж.С.Тримингэмнинг «Исломда сўфийлик мазҳаблари»¹⁰, «Мусулмон олами. 950-1150»¹¹, «Араб маданияти тарихи очерклари»¹² кейинги йилларда нашр этилган муҳим асарлардир. Айниқса, инглиз олимларининг араблар ва ислом тарихи, маданиятига доир китобларининг рус тилига ўгирилиши илмий изланишларнинг истиқболига ижобий таъсир кўрсатмай қолмайди.

---

¹ И.Ю.Крачковский. Арабская географическая литература. М.-Л., 1957.

² Е.Э.Бертельс. Насир-и Хосров и исмаилизм, 1959.

³ Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература, 1965.

⁴ Х.А.Р.Гибб. Арабская литература. Классический период, 1960.

⁵ Е.А.Беляев. Арабы. Ислам и Арабский халифат в раннее средневековье, 1965.

⁶ К.Э.Босворт. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеологии (перевод с англ.), 1971.

⁷ Л.С.Васильев. История религий Востока, 1988.

⁸ Н.В.Пигулевская. Арабы у границ Византии и Ирана в IV-VI вв., 1964.

⁹ Ф.Роузентал. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе, 1978.

¹⁰ Дж.С.Тримингэм. Суфийские ордены в исламе. Пер. с англ., 1989.

¹¹ Мусульманский мир. 950-1150., 1981.

¹² Очерки истории арабской культуры V-XV вв., 1982.

ЁРДАМЧИ АДАБИЁТ

Нахшаб ва унинг теварак-атрофида ўтказилган илмий куза-тишлар милоддан олдин ва милод бошларида дафн этилган кишилар хоклари, уларнинг бош суяклари тадқиқи мисолида туркий нуфус ажодлари бу жойларда азалий эканлигини шаҳодат этмоқда. Шу боисдан нуфус, қиёфа ва элатшунослик сингари фанларга оид умумий назарий асарларни ҳам истифода доирасига киритишга тўғри келади.

Ю.В.Бромлейнинг «Этнос ва этнография» (1973), В.В.Гинзбург ва Т.А.Трофимованинг «Марказий Осиё палеоантропологияси» (1972), шунингдек, «Ономастика» (1969, 1978), «Марказий Осиё ономастикаси» (1978, 1982), «Топонимикага кириш» (1965), «Тарихий-жуғрофий этнографияда топонимика» (1964), «Шарқ топонимикаси» (1962, 1964) каби асарлардан Қашқа воҳасига оид ўринларда фойдаланиш кутилган илмий самарани беради, деб ўйлаймиз.

Қадимги дунё маданияти, шеърияти ва санъати ҳақида тасаввур берадиган, жой номларини талқин этадиган асарлар, хрестоматиялар¹ ҳам ишга кўмак берадиган манбалар сифатида таҳлил доирасига киритилди.

Чор Россияси Туркистонни босиб олишдан анча олдин бу мамлакатни чуқур ўрганган, кўламли жосуслик ишларини амалга оширган. Бу ҳол Қашқа воҳаси таркибида бўлган Бухоро хонлигида ҳам кечади. Турли баҳоналарда хонликка ташриф буюрган ажнабий тадқиқотчилар Бухоро хонлигининг ўтмишини ўрга-

---

¹ Н.А.Дмитриева, Н.А.Виноградова. Искусство древнего мира, 1989; Н.А.Дмитриева. Краткая история искусств. От древнейших времен по XVI век, вып. 1., 1988; Лирическая поэзия Древнего Востока, 1984; Литература Древнего Востока, 1971; Литература Древнего Востока, Тексты, 1984; Литература и фольклор народов Востока, 1967; А.И.Попов. Географические названия, 1965; Поэзия и проза Древнего Востока, 1973; Страбон. География, 1963; Фольклор, литература и история Востока, 1984; Хрестоматия по истории Древнего Востока, ч. 1-2, 1980; Хрестоматия по истории Древнего мира. ч. 1., 1950; Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат, 1953; С.Қораев. Географик номлар маъносини биласизми?, 1970; С.Қораев. Топонимика - жой номлари ҳақидаги фан, 1980; С.Қораев. Этнонимика, 1979; Ҳ.Ҳасанов. Ер тили, 1977; Х.Ҳасанов. Географик номлар имлоси, 1962; Ҳ.Ҳасанов. Марказий Осиё жой номлари тарихидан, 1965.

нишни кўзда тутиш билан чекланмаган. Н.В.Ханиковнинг XIX аср ўрталарида «Бухоро хонлиги тавсифи»¹ деган асарига атайин киритилмаган, Чор департаментининг махсус бўлимларига топширилган далилларни биз ҳеч қачон билмасак керак.

Бухоро хонлиги тарихига бағишланган асарлардан И.Л.Яворскийнинг «Рус элчихонасининг 1878-1879 йилларда Афғонистон ва Бухоро хонлиги бўйлаб сафари» (1882), Д.Н.Логофетнинг «Бухоронинг тоғ ва текисликларида» (1913), И.Кастанъенинг «Бухоро мулкларидаги археологик текширувлар» (1917) кабиларни эслатиб ўтиш кифоя.

Шўро даврида, аниқроғи, уруш ва урушдан кейинги йилларда А.Ю.Якубовский, А.А.Семенов, П.П.Иванов, А.П.Окладников сингари таниқли олимлар Ўзбекистон тарихи ва қадимшунослигига доир китоблар нашр эттирдилар. XIII-XIV асрлардаги мўғуллар ҳукмронлиги «Олтин Ўрда ва унинг қулаши» (Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский) тадқиқотида муфассал ёритилган. А.А.Семенов Марказий Осиё тарихига доир қўлёзмаларни нашр этиш бобида улкан ишларни амалга оширди. Бу хилдаги асарлар² мундарижаси узундир.

60-йилларда ва ундан кейинги ўн йилликларда республика-миз тарих ва қадимшунослик илми сезиларли даражада тараққий қилган эди. Ўтмиш осори атиқалари синчиклаб ўрганилди, номаълум қолиб келаётган ёдгорликлар излаб топилди, шаҳар ва қишлоқлар тарихига доир рисолалар, мақолалар

---

¹ Н.В.Ханьков. Описание Бухарского ханства, 1843; Народы Средней Азии, 1870.

² П.П.Иванов. Восстание китай-кипчаков в Бухарском ханстве 1821-1825 гг., 1937; А.А.Семенов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре, 1948; яна шу. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана, 1954; яна шу. К истории Бухарских мангитов, 1924; яна шу. Культурный уровень первых шейбанидов, 1956; Очерк поземельно-податного и налогового устройства бывшего бухарского ханства, 1929; А.П.Окладников. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш, 1949; А.Ю.Якубовский. Восстание Муканны-«движение людей в белых одеждах», 1948; яна шу. Отпадение Средней Азии от арабского халифата и образование самостоятельных феодальных государств (IX-X вв.), 1955; яна шу. Средняя Азия в IX – первой четверти XIII в., 1953; яна шу. Тимур (опыт краткой характеристики), 1946.

анча кўламли бўлди. Хуллас, бу илмий хазина республикамиздаги исталган воҳа ёхуд шаҳар ва қишлоқларнинг узоқ асрлик босиб ўтган йўлини, сиёсий-ижтимоий ва маданий тарихини яратишда бебаҳо манба бўлиб ҳисобланади. Шу боисдан, биз ишимизда фойдаланиш доирасига киритганимиз Ўзбекистон қадимияти ва тарихига доир рисола ва изланишлар мундарижасини¹ мухтасар тарзда бет остида кўрсатиб ўтишни лозим топамиз.

---

¹ Л.И.Альбаум. Балалык-Тепе. К истории материальной культуры и искусства Тохаристана, 1960; яна шу. Живопись Афрасиаба, Б.П.Денике. Архитектурный орнамент Узбекистана, 1961; А.Джалилов. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев против арабских завоевателей в первой половине VIII в., 1961; У.Исламов. Кельтеминарская культура на Махан-Дарье, 1961; Х.Мухамедов. Қадимий мудофаа деворлари, 1961; яна шу. Ўзбекистоннинг қадимги мудофаа иншоотлари тарихидан, 1961; Л.Х.Шарипов. Новые находки каменных орудий в Бухарской области, 1961; А.Аскарлов, Культура Заманбаба в низовьях Зарафшана, 1962; яна шу. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана, 1962; М.Р.Касымов. Кызылқырская стоянка каменного века в окрестностях г.Бухары, 1962; Н.А.Кисляков. Патриархально-феодалные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского ханства в конце XIX-начале XX вв., 1962; С.П.Толстов. По древним дельтам Окса и Яксарта. 1962; И.Н.Хлопин. Изображение креста в древнеземледельческих культурах Южного Туркестана 1962; А.А.Асқаров. Бухоронинг ибтидоий тарихидан лавҳалар, 1963; У.Исламов. Многослойная стоянка кельтеминарской культуры в низовьях Зеравшана, 1963; Собрание Восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР, т. VI., 1963; С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 1964; Ўзбекистон ССР тарихи, I китоб, 1964; Б.А.Аҳмедов. Государство кочевых узбеков, 1965; яна шу. Неизвестная версия «Шейбани-наме» Бенаи, 1965; яна шу. Улугбек и политическая жизнь, жизнь Мавераннахра первый половины XV в., 1965; яна шу. Улугбек, 1965; Л.И.Ремпель. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века, 1965; О.Д.Чехович. Бухарские документы XIV века, 1965; Я.Г.Гулямов, У.Исламов, А.А.Аскарлов. Сб. Средняя Азия в эпоху камня и бронзы, 1966; Р.Г.Мукминова. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. Вақф-наме, 1966; В.А.Шишкин. Афросиёб-қадимий маданият хазинаси, 1966; М.Вахобов. Ўзбек элати, 1967; О.Пославская. В горах Южного Узбекистана, 1967; Ш.С.Ташходжаев. Художественная поливная керамика Самарканда, 1967;

* * *

«Қарши тарихи»ни ёзишда таянч бўлган манбалар силсиласидан Амир Темур ва унинг даври ҳақидаги асарлар ҳам ўрин олади. Соҳибқирон Амир Темур Қашқа воҳасида туғилган, унинг ёшлиги, сиёсат майдонига чиқиши шу юртда кечган. Кейинчалик у буюк салтанатни вужудга келтирганида ҳам ўз туғилган юртига алоҳида эътибор берган. Темурийларнинг бутун фаолияти Қашқадарё билан, қадимий Кеш (Шаҳрисабз) билан узвий боғлиқдир.

Ю.Н.Алескеров. Самарканд. Страницы истории, 1967; М.Е.Аминжонов. Қадимий ёдгорликлар ҳиссаси, 1968; И.М.Жабборов. Кўҳна харобалар сири, 1968; М.Е.Массон. К вопросу о северных границах государства «великих кушан», 1968; Афрасиаб, Т. 1., 1969; Х.Дониёров. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари, 1969; А.Р.Муҳаммаджонов. Шайбонийхон сувайиргич кўприги, 1969; Л.И.Ремпель. Народная архитектура предгорной зоны юга Узбекистана, 1969; Б.И.Маршак. Согдийское серебро, 1971; Г.А.Пугаченкова. Скульптура Халчаяна, 1971; Ю.А.Рапопорт. Из истории религии Древнего Хорезма, 1971; К.Шаниязов. К этнической истории узбекского народа, 1971; А.А.Иерусалимская. К сложению школы художественного шелкоткачества в Согда, 1972; Ю.Н.Алескеров. Годы равные векам. Страницы истории Самарканда, 1973; А.Аскарлов. Сапалли-тепа, 1973; Из истории античной культуры Узбекистана, 1973; Р.Мукминова. Ўзбекистоннинг Ўрта аср шаҳарлари тарихидан лавҳалар, 1973; Р.Н.Набиев. Из истории Кокандского ханства, 1973; Г.А.Пугаченкова, Тургунов Б.А. Изучение культуры бактрийских городов в Южном Узбекистане, 1973; Г.А.Пугаченкова. Керамические печи эпохи кушан в Южном Узбекистане, 1973; К.Шаниязов. Древние элементы в этногенезе узбеков, 1973; А.А.Аскарлов. Успехи археологов Узбекистана в изучении каменного века, 1974; И.Т.Кругликова. Дильберджин (раскопки 1970-1972 гг.), 1., 1974; О.Д.Чехович. Самаркандские документы XV-XVI вв. О владениях Ходжи Ахрара в Средней Азии и Афганистана, 1974; К.Алимов, Ю.Ф.Буряков. Х.И.Дук. Исследования Ташкентской области, 1975; М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулейманов. Комплекс ритуально-культурной керамике IV-V вв. из Южного Согда, 1977; И.Т. Кругликова, А.Г.Пугаченкова. Дильберджин (раскопки 1970-1973 гг.), В.А.Мешкерис. Коропластика Согда, 1977; Б.Я.Ставский. Кушанская Бактрия, Проблема культуры, 1977; Е.В.Зеймаль. Политическая история древней Трансоксианы по нумизматическим данным, 1978; А.Р.Мухаммеджанов. История орошения Бухарского оазиса (с древнейших времен до XX в.), 1978; А.А.Аскарлов, Л.И.Альбаум.

Амир Темур шахсига нисбатан собиқ Шўро мафкура тизими ўтказган бемисл камситиш сиёсати аслда озодликка ташна бўлган халқни ўз ўтмишидан, улуг фарзандларидан жудо қилишдек разилона ғоя билан боғлиқ эди. Ўзбекистон мустақиллиги халқимизни жаҳонга танитган, марказлашган буюк туркий давлатни

Поселение Кучуктепа, 1979; Искусство Бактрии эпохи Кушан, 1979; М.М.Мамбетуллаев. Хум с городища Большая Айбугиркала с древнейшей надписью в Средней Азии, 1979; М.Х.Исамидинов. Керамика Южного Согда в эпоху древности и раннем средневековье, 1979; А.С.Сагдуллаев. Древнесогдийские памятники, 1979; Б.Ураков. Позднеантичная керамика древнебухарского оазиса, 1979; Г.В.Шишкина. Глазурованная керамика Согда, 1979; И.Қосимов, Наманган тарихидан лавҳалар, 1980; А.С.Сагдуллаев. Древние пути на юге Узбекистана, 1981; Т.Дж.Аннаев. Раскопки раннесредневековых поселений в Южном Узбекистане, 1982; З.А.Аршавская, Э.В.Ртвеладзе, З.А.Хакимов. Средневековые памятники сурхандарьи, 1982; А.А.Аскарлов. Еще раз о древних путях на юге Узбекистана, 1982; У истоков древней культуры Ташкента, 1982; А.А.Аскарлов, Б.Н.Абдуллаев. Джаркутан, 1983; Х.Жомбоқиев, С.Хасанов. Хоразм-кўҳна маданият ўчоғи, 1983; Культура древнебухарского оазиса III-VI вв. н.э., 1983; Н.И.Крашенинникова. Раскопки в kitabском районе., 1985; З.М.Бунятов. Государство хорезмшахов у ануштегинидов (1097-1231), 1986; Н.И.Крашенинникова. Древнеземледельческий оазис Южного Согда, 1986; Е.Б.Пругер. Горный промысел Южного Согда-Кеша, 1986; Т.Ширинов. Орудия производства и оружие эпохи бронзы Среднеазиатского Междуречья, 1986; Г.В.Шишкина. Ремесленная продукция средневекового Согда, 1986; А.С.Сагдуллаев. Памятники материальной культуры Южного Согда эпохи раннего железа (Некоторые итоги исследований в 1976-1986 гг.), 1987; яна шу. Усадьба древней Бактрии, 1987; яна шу. К вопросу о второй столице Согдианы, 1988; Ю.Ф.Буряков. К истории культуры Ташкентского района (в I тыс. до н.э. - I тыс. н.э.), 1990; Б.В.Лунин. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в.), 1990; Г.А.Пугаченкова. Золотые изделия античной поры из Узбекистана, 1990; К.Шониёзов. Қанғ давлати ва қанглилар (ўзбек халқининг сиёсий ва этник тарихидан), 1990; Б.А.Аҳмедов. Улуғбек, 1991; яна шу. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, 1991; Абу Тохирхожа. Самария; Наршахий. Бухоро тарихи; Баёний. Шажаראи Хоразмшоҳий; Ибрат. Фарғона тарихи, 1991; М.А.Итина и др. Древности Южного Хорезма, 1991; С.Б.Лунина. Изделия X-XII вв. связанные с культом огня и культом предков, 1991; Б.Аҳмедов. ўзбек улуси, 1992; К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. — Т.: «Шарқ», 2001.

вужудга келтирган, маданият ва санъатни ривожлантирган, энг муҳими, асрлар давомида мўғуллар зулми остида эзилиб келган Ватанни қутқарган, миллат халоскори Амир Темурни яна ўз авлодларига қайтарди.

Амир Темур ҳақида собиқ Шўро салтанатининг 70 йилдан ортиқ ҳукм сурган зўравонлик сиёсати замонида уйдирма, жирканч бўҳтон тўқиш бир зум тўхтамади. Шўро тузуми қарор топмасдан бурун халқда, илм-фанда Амир Темур ва унинг шахсига бўлган муносабат тамомила бўлакча эди. Афсуски, кейинги авлодлар буюк бобокалони ҳақидаги ҳақиқатни билмай улғайдилар.

1991 йил 1 сентябрида Ўзбекистон республикаси мустақиллиги қарор топгач, халқимиз қадрияти тикланиш, тарихи эса ўнгла ниш йўлига кирди. Улуғ ажодлар, буюк давлат арбоблари, алломалар, шоир ва адибларнинг пок руҳлари қайта қадр топди. Тарихимизни аслига монанд яратиш бобида Президентимиз И.Каримов саъй-ҳаракатлари беқиёс бўлди. 1996 йилда Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги кенг миқёсда нишонланди. Ўзбекистоннинг янги тарихини яратиш ва ўрганиш бўйича махсус қарор қабул қилинди. 1996 йилдан эътиборан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси қошида Ўзбекистоннинг янги тарихини яратиш маркази фаолият кўрсатиб келаётир. Бухоро, Хива шаҳарларининг 2500, Шаҳрисабзнинг 2700 йиллиги ЮНЕСКО ҳамкорлигида нишонланди. Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Исмоил Бухорий, Бурҳониддин Марғилоний, Имом Мотирудий каби буюк алломаларнинг маъракалари ўтказилди.

Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти, давлат арбоби сифатидаги фаолияти мунтазам ўрганилиб келинаётганлиги, янги-янги асарлар яратилаётганлиги диққатга лойиқдир. Амир Темур ҳақида хорижда ва бизда мавжуд асарлар мундарижаси ва мавзу доираси ниҳоятда кенг.

Москвадаги «Гураш» нашриёти 1992 йилда «Тамерлан» деган мажмуани нашр этган эди. Мажмуа Амир Темур ҳақида Шўро тузумидан бурун ва қисман Шўро даврида ёзилган тарихий-бадий асарлардан иборат.

«Тамерлан» мажмуасида Амир Темур ҳақидаги асарлардан бири Иван Шильтбергернинг сафарномаси¹ ҳисобланади. Иван

---

¹ Путешествия Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке (пер. с нем) Одесса, 1866.

Шильтбергернинг Оврупо, Осиё ва Африка бўйлаб қилган сафари хотираларида Амир Темур ҳақида ҳам фикрлар айтилади. Немисчадан қилинган бу таржима 1866 йилда Одессада рус тилида босилади. XIX асрда Амир Темур ҳақида ёзилган яна бир хабар 1870 йилга тааллуқли бўлиб, у «Туркестанские ведомости» газетасида эълон этилган. Шундан сўнг, XIX асрнинг охириги чорагида Амир Темур ҳақида М.Иваниннинг «Тимарлан даврида Марказий Осиё халқларининг ҳарбий санъати ҳолати» (1875), Г.Клавихонинг 1403-1406 йилларда Самарқандга, Амир Темур саройига қилган ташрифи кундалигининг қадимий испан тилидан 1881 йилда Санкт-Петербургда русчага ўгирилган нусхаси, Л.Лянглэнинг Амир Темур ҳаёти ҳақидаги асарининг французчадан 1890 йилда Тошкентда бажарилган русча таржимаси, Амир Темурнинг 1894 йилда Тошкентда русчага ағдарилган «Таржимаи ҳол»и каби китоблар чоп этилган эди.

XX аср бошларида Амир Темурнинг «Тузуқлари» (1904) рус тилига таржима қилинади. 1905 йилда Санкт-Петербургда Т.Н.Грановскийнинг Амир Темур ҳақидаги асари ёзилади. Л.Зиминнинг Амир Темур вафоти тафсилотига бағишланган иши 1914 йилда Тошкентда нашр этилади. Шундан сўнг 30 йилдан ошиқ муддат давомида Амир Темур ҳақида собиқ Шўро фан оламида сукунат ҳукм суради. 1946 йилда «Тарих масалалари» журналида А.Ю.Якубовскийнинг «Тимур» номли мақоласи эълон қилинади. 40-йиллар бошларида Амир Темурнинг қабри очиб кўрилган, М.М.Герасимов унинг бош суяги асосида қиёфасини тиклашга интилган эди. Қабрни очиш билан боғлиқ тафсилотлар узоқ вақт сир тутилганлиги маълум. М.М.Герасимов 1947 йилда Моддий маданият тарихи институтининг мухтасар ахборотномасида «Темурлан портрети» деган мақоласини чиқаради. Бу ахборотнома тор доирадаги ўқувчиларга мўлжалланган эди.

Амир Темурни қоралаш сиёсати давом этган йилларда Бокуда (1957) эски Арман тилидан Фома Мецопскийнинг «Тамерлан» деган асари таржима этилиб, эълон қилинади.

Бу китоб арман руҳонийсининг адоватдан иборат қарашларини ўзида жамлайди. Амир Темур ҳақида ўтмишда ёзилган аксар асарларда унга ижобий баҳо берилади. Боязиднинг бўлажак муқаррар истилосидан Амир Темур туфайли қутилган овруполикларнинг Соҳибқиронга бўлган ҳурмати унинг ҳақидаги асарларда бўртиброқ кўзга ташланади.

1958 йилда Москвада Гиёсиддин Алининг Амир Темурнинг Ҳиндистонга қилган юришини акс эттирувчи асари рус тилида нашрдан чиқади. Шундан сўнг, акад. Иброҳим Мўминовнинг машҳур «Марказий Осиё тарихида Амир Темурнинг ўрни ва роли» (1968) деган рисоласи чоп этилгунга қадар турғунлик давом этади. Соҳибқирон Амир Темур ҳақида ҳақиқатни асл манбаларга асосланиб мухтасар тарзда айтишга журъат қилган Иброҳим Мўминовнинг собиқ Шўро мафкураси исканжасига тушганини бу ўринда таъкидлаш ҳожат эмас. 80-йилларнинг иккинчи ярмигача амал қилган сукунат миллий ўлкаларда маънавий қатағон ўз шакли шамойилини ўзгартириб амал қилаётганидан дарак берарди. Хулоса шулки, Амир Темур ҳаёти, тарихи ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишланган асарларни¹ ҳам «Қарши тарихи»нинг XIII-XVI асрларга оид бобларини ёзишда фойдаланиш доирамизга киритдик.

Юқорида тавсиф этилган қадимшунослик, тарих ва бўлак фанларга оид илмий адабиёт воситасида Қашқадарёнинг қадимдан асосий шаҳри бўлиб келган Қаршининг қарийб 3 минг йиллик кечмишини имкон даражасида тиклашга, жамлашга, ёри-

---

¹ И.Умняков. Тамерлан и Запад. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV в., 1960; А.Ю.Якубовский. Самарканд при Тимуре и Тимуридах, 1933; И.Мўминов. «Тимур тузуклари»нинг факсимал нашрига доир, 1969; Э.Ю.Бурякова, Т.И.Лебедева. Оборонительная система цитадели Тимура, 1988; Т.И.Лебедева. Тагхона в цитадели Тимура, 1987; П.Равшанов. Амир Темурнинг мухри, 1989; Г.А.Пугаченокова, Л.И.Ремпель. Тимуридский ренессанс. Очерки искусства Средней Азии; Древность и средневековье, 1982; Тимур тузуклари, 1991; И.И.Джоржадзе. История военного искусства Грузии (Походы Тамерлана в Грузии), 1990; И.А.Евсеева. Анализ формульного стиля повести о разорении Рязани Батыем, 1983; И.Е.Плетнев, Ю.З.Шваб. К вопросу о погребениях в склепе под мавзолеем Гур-Эмир, 1981; Шакарим Кудайбердыулы. Родославная Тамерлана. Родославная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов, 1990; Амир Темур кўрагон. Зафар йўли, 1992; Амир Темур ўгитлари, 1992; Амир Темур васияти, 1991; Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния, 1992; Сомон йўли. Адабий-тарихий мажмуа. Амир Темур ҳаётига бағишланади, 1992; П.Равшан, Ж.Қурбон. Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси, 1992; Амир Темурнинг Оврупо қироллари билан ёзишмалари, 1993.

тишга интилдик. 2006 йилда 2700 йиллиги нишонланадиган Қарши тарихини яратишда «Қашқадарё тарихи»ни (1995 й.) ёзишдаги манбалар ва орттирилган тажриба ёрдамга келди.

Узоқ йиллар давомида воҳамиз маданияти, бадинияти ва ниҳоят, тарихига доир тўплаган манбаларимиз, уларни умумлаштириш, китоб ҳолига келтириш борасидаги саъй-ҳаракатларимиз, вилоят раҳбарлари, таниқли олимларнинг даъвати, қўллаб-қувватлаши туфайли ижобий натижа билан якун топган эди. 1995 йилнинг 29 июни ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди. Шу куни «Қашқадарё тарихи» Республика Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида ташкил этилган Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш ташкилий қўмитаси ҳузуридаги илмий-бадий кенгаш томонидан муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилган эди. 1995 йилда «Қашқадарё тарихи» Тошкентда, Республика Фанлар академиясининг «Фан» нашриётида, 49,54 босма табоқ ҳажмида нашрдан чиқди. Асарни академик Бўрибой Аҳмедов тақриз қилган эди. У, жумладан, «Қашқадарё тарихи» ҳақида «Поён Равшановнинг мазкур асари муҳим ва таҳсинга сазовордир. Ниҳоят, воҳанинг қадим замонлардан то Туркистоннинг Русия тарафидан босиб олинишигача бўлган катта бир даврни ўз ичига олган тарихи яратилди. Асар тарих фани учун янгилик бўлиб, қадимий ва навқирон маданиятимиз тараққиётига қўшилган муносиб ҳиссадир», деган фикрни билдирган эди.

Ўзбекистон тарихи Мустақиллик туфайли янгидан, илмий ҳалол ва ҳолис яратилмоқда. «Қашқадарё тарихи»нинг ўқувчилар қўлига етиб борганига 10 йилдан ошаётир. Шу ўтган давр ичида асарга бўлган муносабат асосан ижобий йўсинда бўлди. Ундан руҳланиб, айрим шаҳар ва қишлоқлар, туманлар тарихлари¹ ҳам ёзилди.

---

¹ О.Пармонов, А.Бердиев. Китоб тумани. — Т.: «Фан», 1996; М.Жўраев. Майманоғим-Саждагоҳим. — Т.: 1997; Ф.Фафуров. И.Шоймардонов. Ж.Тўхлиев. Яккабоғ тумани. — Т.: «Шарқ», 1997; З.Чориев, А.Жўраев. Фузор тарихидан лавҳалар, Қ. «Насаф», 1997; Қадимги Кеш-Шаҳҳрисабз тарихидан лавҳалар. — Т.: «Шарқ», 1998; Т.Раҳҳматуллаев, Қўрғон садоси. Қ., «Насаф», 1999; Э.Эргашев. Бешкент тарихи, Қ., «Насаф», 2000; М.Жўраев. Қадимий манзилгоҳ. Қ., «Насаф», 2000; А.Бердиев. Авлодлар кўприги. — Т.: «Шарқ», 2000; П.Равшанов. Амир Темур ватани. Қ., «Насаф», 2001; П.Равшанов. Ватан тарихидан. Турон VII-IX асрларда (Араб истилоси лавҳалари), Қ., «Насаф», 2003 й.

Китобнинг ҳаётда ўз ўрнини топганлиги муаллифни мамнун этади.

Эндиликда, ана шу салмоқли асар асосида Қарши шаҳри тарихининг алоҳида китоб тарзида яратилиши имконияти туғилди. «Қарши тарихи» шаҳарнинг 2700 йиллик маъракасига туҳфадир. Шаҳримизнинг муфассал тарихи манбалар тавсифи ва янги тадқиқотлар билан бойитилди, мавзулар доираси XX аср биринчи чорагига қадар кенгайтирилди. Кейинги йилларда Қашқадарё қадимиятига¹ доир йирик ишлар (Р.Сулаймонов), тарихи² ва илм-фанига³ оид рисоалар, мақолалар ва тўпламлар⁴ вужудга келди. Бу хайрли жараён бўлиб, абад давом этади.

---

¹ Р.Х.Сулейманов. Древний Нахшаб. С.— Т.: «Фан», 2000.

² Н.Ҳакимов, О.Жўрақулов, Шаҳрисабз тарихи. Қ. «Насаф», 2003; Қ.Насриддинов. Қарши қалъаси. Қ., «Насаф», 2005.

³ У.Уватов. Абул Муъийн ан-Насафий. — Т.: «Маънавият», 2003; Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. Ғ.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, — Т.: 2001; Ҳазрат Имом Муъийн зиёратгоҳи. — Т.: «Янги аср авлоди», 2002;

⁴ Қадимий Қарши, Марказий Осиё шаҳ арсослиги ва маданияти тарихи. Қ., «Насаф», 1999.

БИРИНЧИ ҚИСМ

НАХШАБ

НАХШАБ ҚАДИМГИ ДАВРЛАРДАН МИЛОД БОШЛАРИГА ҚАДАР

Милодгача бўлган тарих

Ҳозирги замон фани кишилик жамияти тарихи, қарийб уч миллион йиллик даврни¹ қамрайди, деб гувоҳлик беради. Бу хулоса Ерда ҳаётнинг пайдо бўлишини ва Одам наслининг такомил топишини тасаввур этишда ўзига хос йўриқ. Тириклик оламининг сарвари Одамзоднинг то ҳозирги даражасига эришгунига қадар орадан 40-35 минг йил кечганлиги² манбаларда қайд этилади.

Ислом тарихига оид китобларда бу кечмиш бир қадар яқиндан³ бошлангандек туюлади. Мусулмон ҳисобида Одам Отодан то Муҳаммад пайғамбар таваллудига қадар ўтган давр 6870 йил деб кўрсатилади. Фандаги фаразийлик билан исломий фалсафадаги аниқлик аслида таажжубга боис бўлмаслиги лозим. Чунки бу тафовут нечоғлик улкан бўлмасин, у ҳам кишилик жамияти тарихининг тасаввурга сиғмас даражада олисдан бошланишини далолат этувчи далиллардан бири бўлади, холос.

Узоқ ажодларимиз босиб ўтган йўлга бир сира назар ташлайлик. Неча минг йиллар бурун Ер юзиде кишилик манзиллари сийрак ва тарқоқ бўлган. Одамзод оёғи тегмаган қитғалар, шунингдек, маъволар кўп эди. Ибтидоий замон кишиси учун ҳам ҳаёт учун кураш асосий муаммо бўлиб, у мудом тирикчилик унсурларини мукаммаллаштиришга эҳтиёж сезган. Олим-

---

¹ Б.А.Аҳҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. — Т.: 1991, 9-бет.

² Б.Г.Гафуров. Таджики. Д., 1989, 16-бет.

³ Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилд. — Т.: 1968, 192-бет.

ларнинг эҳтимолига кўра, бундан 35-30 минг йиллар илгари Одам қавми яшаш илинжида ўзининг қўполдан-қўпол тош қуролларини силлиқлашга, ихчамлаштиришга эҳтиёж сезади. Ҳаёт тирикчилик бобида одам боласини чиниқтира боради.

Ибтидоий замонлардагига нисбатан учи ўткирлашган, ҳажми ҳам ўнғай шаклга келган қурол-асбоблар овнинг барорига йўл очар эди. Марказий Осиёнинг жанубий ҳудудлари шароитида овчилик тирикчиликнинг бош манбаи эди. Ҳаёт кечириш тарзидаги неча минг йилларни қамровчи ўзгаришлар нуфус кўпайишида муҳим омил бўлган. Бир ҳудудда яшовчи кишилар сонининг ортиб бориши ижтимоий ҳаёт шаклига ҳам таҳрирлар кирита борган. Олимлар тахминига кўра, Марказий Осиёда юқори палеолит-тош асрининг сўнгги даврида қабилаларга бўлиниш юз бера бошлайди. Бу тарихий ўзгаришнинг муҳим хусусияти шундаки, она уруғи аста-секин қабилада ҳукмрон мавқени эгаллайди.

Туркий халқларнинг бешиги бўлган Турон Хитой, Рим, Миср, Эрон сингари жаҳоннинг қадимий маданият ўчоқларидан бири ҳисобланади. Қадимшунослар Ўзбекистоннинг жанубий сарҳадларидан ибтидоий одам манзилларини топганлар. Ватанимиз жануби ҳали ҳамон ўзининг милоддан бурунги даврларга дахлдор осори атиқалари билан қадим тарихимизни бойитишда бе-назир манба бўлиб келмоқда. Қашқадарё ва Сурхондарё оралиғидаги Бойсунтоғнинг жаҳон фанида ҳам машҳурлик касб этган Тешиктош ғоридан неандарталь бола (8-9 ёшдаги) қолдиғининг топилиши бемисл воқеа бўлган эди. Тешиктошда беш маданий қатламга оид қуролларнинг топилиши бу жойнинг янада қадимийроқ эканлигидан далолат беради.

Мезолит ва неолит замонлари давомийлиги 10-15 минг йил деб ҳисоб қилинади. Табиийки, ўрта тош даври ва ундан сўнг келувчи янги тош асри турли ҳудудларда турлича кечган. Марказий Осиёда кишилик жамиятининг мазкур тараққиёт босқичларида нуфус бирқадар кўпайган, она уруғи мавқеи ошган. Бу даврларда тирикчилик қуроллари такомил топади, хўжалик юритиш, ҳаёт кечиришнинг янги усул ва тармоқлари вужудга келади. Кулолчилик, ерга ишлов бериш ва чорвачилик қарор топа бошлайди. Янги тош асри — неолит даврига оид ёдгорликлар шаҳодатича, бундан тахминан 9-7 минг йиллар муқад-

дам кишилик тарихида оламшумул бурилиш юз беради. Инсон табиатдан тайёр маҳсулотларни олиш ва истеъмол қилишдан бевосита ишлаб яратишга, турмуш кечиришнинг ижодкорлик поғонасига қадам қўяди. Овчилик, мева тўплаш энди деҳқончилик ва қўй-эчки, мол асраш билан алмашинади. Бу неолит даврида вужудга келган энг буюк ўзгаришдир.

Марказий Осиёда деҳқончилик маданиятининг шаклланиши милоддан олдинги VI асрларга тўғри келиши манбаларда¹ қайд этилган. Бу маданият неолит даврига мансуб Жойтун қабиласи номи билан юритилади. Жойтунликлар ўтроқ ҳаёт кечириб, арпа, буғдой етиштириш ҳадисини олганлар, чорвачилик билан шуғулланганлар. Турон ҳудудида, жумладан, Бухоро² ва унга туташ Қашқадарёнинг қуйи қисми текисликларида кишилик жамоалари вужудга келганлиги маълум. Фанда Калтаминор маданияти деб ном олган бу давр аслида бошқа жойдагилардан фарқли ўлароқ, овчилик ва балиқчилик турмуш тарзини ифода этади. Айни вақтда Калтаминор маданияти учун ҳам деҳқончилик, чорвачилик аломатлари хосдир.

1963-1964 йилларда қуйи Зарафшон ибтидоий маданияти тадқиқ этилган эди. Бунда асосан суғориш ишларининг йўлга қўйилишини ўрганиш, шу даврга хос қадимий ёдгорликларни излаб топиш мақсад қилинган эди. Изланишлар ҳудуднинг Қашқадарё дарёси билан бевосита боғлиқ қадимий жуғрофияси изларини топишга³ олиб келди. Қашқадарёнинг Пайканд олди ўзани қирғоқлари бўйлаб неолит ва жез даври кишиларининг моддий ёдгорликлари намуналари аниқланди. Қадимшунослар Қашқадарёнинг эски ўзани бир замонлар Зарафшон дарёсига қўйилганлигининг гувоҳи бўлдилар.

Кишилик ҳаёти сув билан боғлиқ эди. Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистоннинг харитасига назар ташланса, ўтроқ жойларнинг дарё бўйларида вужудга келганлиги манзараси кўзга ташланади. Саҳро кишиси қудуқни қачон кашф этган, буни аниқ

---

¹ В.М.Массон. см. «История Древнего Востока», М., 1988, 283-бет.

² Б.Г.Гафуров, 20-бет.

³ Я.Г.Гулямов, У.Исламов, А.Аскарлов. Первобытная культура в низовьях Зарафшана, — Т.: 1966; 18-бет. А.Аскарлов. ИМКУ, вып. 5, — Т.: 1964, 28-36-бетлар; Я.Г.Гулямов. ИМКУ, вып.6. — Т.: 1966 20-21-бетлар.

айтиш мушкул. Бу жиҳатдан, А.С.Кеснинг қуйидаги фикри инобатли. У, «чўлдаги бутун тирик мавжудот сув манбалари-кўл, қудуқ, ёинки ёмғир сувлари йиғилган жой теварагида жамланар эди. Бу ерда инсон ичиш учун сувдан ташқари, озуқа ҳам топар эди, чунки саҳродаги сув манбалари ёнида турли-туман ўсимликлар мўл-кўл ўсиб ётгани каби, чанқоқ босиш учун келган жониворларни овлаш ҳам қулай эди»¹, дейди.

«Зарафшон пасттекисликларида ибтидоий маданият» китобида Я.Ғуломов, А.Асқаров ва У.Исламовлар Марказий Осиёнинг неолит даври воқеълиги ҳақида гапириб, улкан ҳудудда яшовчи қабилалар ўртасида «муस्ताҳкам маданий алоқалар ҳукм сурганлигини»² қайд этадилар. Бу алоқалар яқин минтақалар ҳунармандчилиги, овчилик билан боғлиқ қурол-аслаҳалари мутаносиблигида кўзга ташланади. Қадимшунос олимлар милоддан бурунги V минг йиллик остонасида Марказий Осиёда хўжалик ривожини икки йўналиш бўйлаб давом этганлигини таъкидлайдилар. Копетдоғ ва бошқа жойларда яшовчи қабилалар (аниқроғи, сунъий суғориш имконияти бўлган ерларда яшовчилар) ибтидоий тарзда ҳаёт кечиршидан деҳқончилик қилишга, дон-дун етиштиришга ўта бордилар. Бундай қабилалар турмуши ўнгланиб, тез тараққий қила бошлайди. Марказий Осиёнинг совуқ иқлимли саҳро ва чўлларида ўрнашган қабилалар одатдагидек ов ва балиқчилик³ билан тиркчилик қилиш тарзини давом эттирадилар.

В.М.Массон фикрига кўра, милодга қадар бўлган V-IV минг йилликларга келиб, Марказий Осиё деҳқончилиги тараққиётида янги давр бошланади – улар мис эритишни ўзлаштирадилар. Энди одамнинг меҳнат қуроллари бир қадар такомиллашади. Шу тариқа энеолит даврига ўтилади. Қабилалар аъзолари бу даврда қўй ва эчкилар асрашдан ташқари, сигир ва туялар боқишга ҳам ўтадилар. Аҳоли сони⁴ сезиларли даражада ошади.

---

¹ А.С.Кесъ. Природные факторы, обусловившие расселение древнего человека в пустынях Средней Азии. КСИЭ, вып. XXX, 1958, 5-бет.

² Шу асар, 99-бет.

³ А.С.Кесъ. Природные факторы, обусловившие расселение древнего человека в пустынях Средней Азии. КСИЭ, вып. XXX, 1958, 113-бет.

⁴ В.М.Массон. Кўрсатилган асар, 283-бет.

Милоддан олдинги III минг йилликда Марказий Осиё жанубий ҳудудларида жез асбоб-ускуналар ишлатила бошланади. Ўқларнинг пайкони, ханжарлар, теша ва пичоқлар, ўроқ сингари рўзгор ашёлари жездан ясалади. Бу анча пишиқ маъдан сифатида қадимги давр кишиси ҳаётига тараққиёт олиб киради.

Жез замонаси инсоният тарихида муҳим давр саналади. Ишлаб чиқариш кучлари ўсгани сингари, ижтимоий ҳаётда ҳам ижобий силжишлар содир бўлади. Маъдан қазиб олиш ва ундан ов ва меҳнат, муҳофаза қуролилари тайёрлаш йўлга қўйилади. Деҳқончиликда сунъий суғориш амал қила бошлайди, Марказий Осиёда яшовчи қабилалар аста-секин ишлаб чиқарувчи хўжалик тусини олади. Бу эса йирик аҳоли манзилларининг вужудга келишига замин ҳозирлайди.

Жез даврида Марказий Осиё қабилалари сезиларли даражада моддий ва маънавий маданиятга¹ эришганлар. Қадим Турон тоғларида маъдан, жумладан, мис конлари анчагина бўлган. Жез даврида маъданларни қайта ишлаш ўзлаштирилган. Фарғона воҳасида Навкат (Чатқол-Қурама тоғлари) конидан мис олинган. Қалайи эса Зарафшон воҳасида, Қарнаб конларидан қазиб чиқазилган. Қашқадарёнинг қуйи қисмида тайёрланган қурол ва уй асбоблари Яккабоғ тоғларидан келтирилган маъданлардан² тайёрланган.

Марказий Осиёнинг жез даври кишилари ҳаёти силлиқ кечган, дейиш қийин. Қадимшунослик фани ана шу катта ҳудудда милодгача бўлган II минг йилликнинг 2 чорагида муҳим ўзгаришлар юз берганлигини қайд этади. Қадимий кишилиқ манзиллари ҳувиллаб қолади, қишлоқлар ташлаб кетилади, шаҳарлар харобага айланади. Бу эврилишнинг асорати айниқса, кулолчилик ашёларида чуқур из қолдиради. Идишлар ва уларни безашда аввал одат бўлган усулларда жиддий ўзгаришлар юз беради.

Олимлар қадим замонларда кечган бу ҳолни таҳлил этиб, уни Марказий Осиёда янги қабилаларнинг тарқалиши ёки босқин билан боғлайди. Аждодлар босиб ўтган йўл машаққатли ва узоқ бўлган. Бироқ милодгача бўлган I минг йилликнинг

---

¹ Б.Г.Гафуров, 24-бет.

² В.Д.Рузанов. К вопросу об источниках металла Еркургана. ИМКУ, вып. 25. 111-бет.

бошларига келиб, Марказий Осиёда темир олишга эришиш тараққиёт нишонаси эди. Хитой, масалан, темир асри бобида Марказий Осиёдан ривожда жуда орқада қолганди.

Илк темир даври Ўзбекистон жануби билан узвий боғлиқ. Сурхондарёнинг Музрабод чўлидаги Кучуктепа фан оламига кўп далиллар берди. Жез асрида ҳукм суриб келган бу манзил миллодгача бўлган I минг йилликнинг ўрталарига қадар ҳам фаолият кўрсатган. Буни қуйув қолиплари, жездан ва тошдан ишланган буюмлар далолат этади.

Кейинги йилларда ўтказилган қазиш ишлари темир буюмларнинг тарқалиш жуғрофиясини янада кенгайтди. «Анов, Далварзин, Даратепа ва Қуйисой топилмалари миллоддан аввалги VII асрга мансуб бўлиб, улар Жанубий Туркменистон, Қашқадарё ва Зарафшон водийлари, Хоразм ҳамда Фарғонада темирдан ишланган буюмлар тарқалганлигидан далолат беради. Улар асосан темир пичоқ ва ўроқлардир.

Олимларнинг бир гуруҳи Марказий Осиёдаги илк темир даври Эрон ва Ҳиндистонга замондош бўлиб, миллоддан аввалги X-VIII асрларда бошланган, деб ҳисоблайди. Аммо Анов ва Далварзинда топилган энг қадимги темир ўроқ ва пичоқ миллоддан аввалги VIII-VII асрлар билан саналади. Миллоддан аввалги VII-VI асрларга мансуб темир пичоқлар Хоразмдаги Қуйисой, Қашқадарёдаги Даратепада топилди ва юқорида кўрсатиб ўтилган Марказий Осиё маданияти учун характерлидир.

Миллоддан аввалги I минг йилликнинг бошларига оид ёдгорликлардан Сурхондарёда 8 та, Қашқадарёда 7 та топилган. Ерқўрғон, Чироқчитепа ва Сангиртепа ҳам шундай харобалар жумласига киради»¹.

Қашқадарёнинг қадимий кишилиқ манзиллари бўлмиш Нахшаб (Ерқўрғон), Даратепа, Узунқир, Бешқўтонтепа, Қўрғонча ёдгорликларининг ҳам илк темир даврига мансуб эканлиги аниқланди. Бу жойларда пахса деворлар, хом ғиштдан тикланган уйлар билан бир қаторда маъдандан ясалган буюмлар, ҳунармандчилик ашёларидан анчагина топилди. Бу осори атиқалар қадим Қашқа воҳасида маданий ҳаёт ривожда бўлганлигини тасдиқ этади.

---

¹ Ж.Кабиров, А.Сагдуллаев. Марказий Осиё археологияси. — Т.: 1990, 141-бет.

Қадимги аждодларимиз ҳаётида темир маъданининг нечоғлик ўрин тутганлигини XI аср алломаси Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит турк» асарида келтирилган бир мақол орқали ифода-лаш мақбул бўлади. Мақол шундай: «Бу кўк кирсун, қизил чиқсун».

Маҳмуд Кошғарий шу мақолга изоҳ бериб, «Қирғиз, ябоқу, қипчоқ ва бошқалар бирор кишига қасам ичирганда ёки ундан бирор нарсага ваъда олганда, қилични унинг олдига кўндаланг қўйиб, «бу кўк кирсун, қизил чиқсун», дейдилар, яъни ваъда бузилса, бу кўк кирсун, қизил чиқсун; яъни қонга беланиб чиқсин. Бу аҳд бузилса, темир сени ўлдирсин», қон тўкиб, ўч олсин, демакдир. Чунки улар темирни ҳурмат қиладилар»¹, дейди.

Темир даврида юртимизда, жумладан, Нахшаб шаҳрида тараққиёт юқори поғонага кўтарилади. Темир асри маданияти йирик аҳоли манзилларини, ҳунармандчилик ва деҳқончиликнинг такомиллашган ишлов бериш воситаларини вужудга келтиради. Темир асрида ҳарбий қувват ошади ва иқтисодий ҳаёт юксалади.

Қадимий нуфус

Қадим замонларда Ўқуз ва Яксарт оралиғида яшаган қабилалар ўз бошларидан қандай ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни кечирган бўлса, у тўласинча Қашқа воҳасининг қадимий нуфусига ҳам дахлдордир.

Милодгача бўлган кўп асрлик тарихимиз етарли равишда ўрганилган эмас. «Биз Марказий Осиёнинг фақат милоддан аввалги — VI асрдан кейинги ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақида озми-кўпми маълумотга эгамиз»², деганда муаррих ҳақ эди.

Марказий Осиё нуфусининг, айниқса, этник қатлами етарли тадқиқ этилмаган. Собиқ Шўро даврида бу борада бир ёқлама, ноҳолис айтилган фикрлар ҳам учрар эди. «Милодга қадар бўлган VII-VI асрларда Марказий Осиё ҳудудини эроний халқлар — бахтарликлар, хоразмийлар, сўғдийлар, шак қабила гуруҳлари ва б. бутунлай эгаллаган эди»³, қабилидаги хулосани бундан бошқача изоҳлаш қийин.

Академик Карим Шониёзов Қанғ давлати ҳақидаги асарида Туроннинг азалдан шаклар юрти эканлигини «Авесто»

¹ М.Кошғарий. Девони луғотит турк. I жилд, — Т.: 1960, 342-бет.

² Б.А.Аҳҳмедов. Кўрсатилган асар, 41-бет.

³ Б.Г.Фафуров. Кўрсатилган асар, 46-бет.

маълумотлари асосида тилга олади: «Қанқа (Қанхи) топоними даставвал «Авесто»нинг энг қадимги қисми бўлган бешинчи «Яшт»да тилга олинади, яъни Турон (шак, скиф) қабилаларининг турар жойлари сифатида эслатилади»¹. Антик тарихчи ва географларнинг асарларида шаклар «скиф» номи билан аталган. Шу билан бир қаторда, уларни форсийлар «шак» (сак) деб аталганликларидан ҳам қадим муаллифларнинг хабари бўлган. Буни Плинийнинг «Форсийлар уларни (скифларни К.Ш.) ўзларига яқин яшовчи қабиланинг номи билан саклар деб атайдилар»², деган сўзлари ҳам далолат этади.

Бу ерда «Қадимги дунё тарихи» (1979) дарслигининг шу мавзуга оид бобини ёзган Д.Г.Редернинг қуйидаги мулоҳазаларини келтириб ўтиш жоиздир. У ёзади: «Эрон ва Марказий Осиёнинг қадимги давр этник таркибини ойдинлаштириш жуда қийин. Фақат ишонч билан айтиш мумкинки, милодга қадар бўлган II минг йилликкача бу жойда на сомийлар, на ҳинд-овруполилар тилига дахли бўлмаган тиллар жаранглаган».

Юнон муаррихлари ҳам Марказий Осиёда истиқомат қилган қабилалар ҳақида ёзиб қолдирганлар. Полиэн ўзининг 8 жилдлик «Ҳарбий хийлалар» асарида шак қабилалари ҳақида қизиқарли воқеаларни ҳикоя қилади. Жасур ватанпарвар Широқ ҳақидаги ҳақиқат у туфайли асрлар оша сақланиб қолди. Шу хусусда С.П.Толстовнинг «Полиэннинг ҳикоясида муҳим бир ривоят бор: Доронинг ҳужуми тўғрисидаги хабарни эшитгач, **сакларнинг учта подшоси** (таъкидлар бизники-П.Р.)-Саксафар, Умарг ва Тамарис маслаҳатлашиш учун тўпланишади. Умарг ва Тамарис Кирнинг ҳалокати тўғрисидаги ривоятларнинг персонажлари номларига жуда ўхшаш. Тамарис — Геродотдаги массагетлар (дербиклар) маликаси Тамариснинг худди ўзгинаси. Умарг — Ктесий ривоятларидан биридаги саклар подшоси. Саксафарга келганда шуни айтиш керакки, бу ном шубҳасиз, Хоразм сиёвушийлари сулоласининг, афтидан, энг сеvimли номларидан бири бўлган Шаушафарнинг ўзгинасидир. Бу ҳол Шаушафарни (Полиэнда Саксафар) Хоразм подшоси бўлган, деб тахмин қилишга имкон беради. Шу тариқа дербикларнинг аёл ҳокими, Хаумаворга-сакларнинг ҳокими ва Хоразм ҳокими Доронинг

---

¹ К.Шониёзов. Қанг давлати ва қанглилар. — Т.: 1990, 37-бет.

² Қаранг: «История Древнего мира», М., 1979, 237-бет.

ҳужумига қарши мудофаа уюштириш тўғрисидаги масалани муҳокама қилишади»¹, сўзлари диққатга лойиқ.

С.П.Толстов сак ва массагетларни юнон тарихчилари маълумотларига асосланиб, ўзаро қариндош қабилалар, деб қарайди. Фақат улар жойлашиш нуқтаи назаридан алоҳида қабила-ларга ажралган. Буни қуйидаги фикрларда кўриш мумкин: «Тарн Геродот ва Страбон тилга олган массагетларни беш қаби-лага: дербиклар, апасиаклар, аттасийлар, хорасмийлар ва ав-гасийлар (авгаллар)га бўлади... Биз бу рўйхатга аниқлик кири-тишга уриниб кўрдик. Бизнинг фикримизча, массагетлар уюш-маси таркибига хорасмийлар, апасиаклар (Хоразмнинг шимо-лий чегаралари ёқалаб, Узбойдан Жангалдарёга қадар терри-торияда жойлашган «сув саклари», Страбоннинг «**ботқоқлик массагетлари**»га тўғри келади, сакараваклар (Хоразмнинг жан-нуби шарқий чегараларидан тортиб Нурота тоғларигача **жой-лашган хаумаварга-саклар**, амюргий-саклар, «тоғ ва текислик-лар массагетларига» тўғри келади), дербиклар (Ўрта Амударё, ҳозирги Чоржўй ва Бухоро оралиғида), тохарлар (ёки дахлар-Қувондарё), асийлар (ятийлар, асианлар, усунлар, яксартлар-ҳозирги Туркистон шаҳридан Тошкентга қадар ва ундан ша-рққа томон давом этувчи Ўрта Сирдарё), аттасийлар (авгаий-лар, авгаллар-қайси жойга боғлиқлиги аниқ эмас)»².

С.П.Толстов киритган аниқлик, шубҳасиз, сак-массагетлар-нинг асосий қисми ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида, жумладан, дербикларнинг Бухоро ва унга ёндош ерларда ўрнашганлиги-ни англаш учун кифоя қилади. Қадим юнон тарихнавислари сак ва массагетларга таъриф берганда, ҳарқалай, улар орасидаги яқинликни назардан қочирмаганлар. Геродот ўзининг милодга қадар бўлган юнон-форс урушига (500-449 й.) бағишланган «Та-рих»ида бу ҳақда : «кийган кийими ва турмуш тарзи билан мас-сагетлар скифларга (шаклар) мос келади»³ дейди.

---

¹ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. — Т.: 1964, 115-бет.

² Марҳум Г.И.Карпов «аттасий» сўзи туркманлардаги «ата» деган сўзда ҳалигача сақланиб қолган, аттасийларнинг қадимги марказини Хоразм жанубидаги Даргонота воҳасидан қидирмоқ керак, деган ажойиб тахминни ўртага ташлаган эди. Шуниси қизиқки, Страбон харазмликлар ва аттасийлар номини бирга келтиради-С.П.Толстов изоҳи.

³ Қаранг «История Узбекистана в источниках» — Т.: 1984, 54-бет.

Геродот массагетлар ҳақидаги ҳикоясини давом эттириб, уларнинг жанговар фазилатига юксак баҳо бериб, «Ёйдан отиш, найза улоқтиришда улар жуда моҳир, мудом ёнларида ойболта олиб юрадилар. Ҳарқандай зарурат учун олтин ва мисни ишлатадилар. Бош кийимлари, камар ва боғичларини тилла билан безайдилар. Худди шундай отларининг кўкрагига мис қалқон тақиб, жуган ва сувлиқларини тилла билан безайдилар. Темир ва кумушни улар сира ишлатмайдилар, ҳатто бу маъданлар уларнинг мамлакатида йўқ ҳисоби, олтин билан мис эса исталганча топилади», деб ёзади. Геродотнинг массагетлар ҳақидаги яна бир фикри қизиқарли. «Улар ҳеч нарса экмайди, — дейди муаррих, — уй ҳайвонларини кўпайтириш ва балиқчилик билан тирикчилик қиладилар. Худолардан фақат Қуёшга эҳтиром боғлаб, унга отларини қурбонлик қиладилар»¹.

Зарафшон ва Қашқадарёнинг қуйи оқимидаги ибтидоий маданиятни чуқур тадқиқ этган акад. Яҳё Фуломов бошлиқ олимлар Бухоро теварак-атрофида яшаган қадимги қабилалар уй ҳайвонларини сақлаш, балиқчилик қилиш билан шуғулланганликларини² қайд этадилар. Яна Геродотга мурожаат қилсак, у саклар билан массагетларнинг кийимлари, турмуш тарзигина эмас, ҳатто уруш қуроллари ҳам бир эканлигини³ таъкидлайди.

30 жилдлик «Умумий тарих» мажмуасининг муаллифи, юнон тарихчиси Эфор (милодга қадар бўлган 405-330 йй.) ҳам шаклар ҳақида, «Қўйчувон шаклар-скифлар қабиласи. Улар ғаллакор Осиёда яшайдилар, келиб чиқиши кўчманчилардан»⁴ деб хабар беради.

Юқорида келтирилган фикрлардан шакларнинг ватани Марказий Осиё, яна ҳам аниқроғи, Турон Замин эканлиги англашилади. Массагет ва шакларнинг этник жиҳатдан яқин, ҳатто, шажараси бир қавмнинг турли шохобчалари эканлиги ҳам қадим манбаларда зикр этилганлигининг гувоҳи бўламиз. Хўш, шаклар этник жиҳатдан кимлар эди? Улар, Б.Ғафуров айтгани каби, милоддан бурунги асрларда бутун Марказий Осиёни эгаллаган эроний тилда сўзлашувчи қабилалар эдими? Массагетлар-чи? Бу саволлар кўпдан буён олимларни қизиқтириб келади.

---

¹ Шу асар, 55-бет.

² Я.Г.Гулямов. У.Исламов, А.Аскарлов, 229-бет.

³ «История Узбекистана в источниках», 59-бет.

⁴ «История Узбекистана в источниках», 73-бет.

Ҳасан Ато мулло Муҳаммад ўғли Абушийнинг 1909 йилда Уфа шаҳрида чоп этилган «Муфассал тарихи қавми туркий» («Туркий қавмлар муфассал тарихи») асари¹ шу жиҳатдан диққатга лойиқ. Асарнинг «Дунойдин Балхга қадар Искифлар» қисмида: «Дуной (усмонлилар Туна дейурлар) наҳриндин, Қора денгиз шимолиндин, Қафқос тоғлари ва Хазар денгизи ва Амударё тегралариндин Боқтарёнага (Балх ва Ҳирот) қадар ерларда борчасинда ушбу бир равишли тириклик этмакда ўлан бир уруғ халқлар ўлдиғиндин, юнонийлар борчасина «фо» «ила» «то» орасинда бир ҳарф ила «Искиту» исмини бердилар. Юнонийларнинг бу калимасини турли қавм ўз тиллари шеvasина мослаштирдилар: французлар «Сйкт», усмонийлар «Искит», руслар «Искиф» ва баъзилар эса «Соқ»² отадилар. Эронийлар бу қавмларни умуман «Туроний» отамишлар эди.

Юнон жуғрофийуни бу ўринларни, Узоқ Шимолга ва Гирмонияга қадар борча ерларни «Искитиё», фронсузлар «Сактиё», усмонийлар «Искитиё», руслар «Искифиё» отадилар. Эронийлар-форсийлар эса «Турон Замин» отамиш эдилар.

Юнонийларнинг Искиту отамишлари қавмлар аслида эронийларнинг «Туроний» отамишлари ва ўзаро турли исмлар ила оталмиш туркий қавмлардин бошқа ҳеч кимлар эмас эди. Ўзлариндин сўнг торих майдонина чиққан хун, овор, ўғир, булғор, хазар, қипчоқ, тотор ва мўғуллар ила тамом бир уруғ қавмлар эди. Искифлар жуда эрта пайдо бўлиб, шундаёқ жуда эрта торих майдониндан исмлари юғолдиги сабабиндин, уларнинг ким эканликлари сўнгги замонларга қадар таҳқиқ қилинмасдан келди. Ҳатто, эллик йил муқаддам (XIX аср ўрталари-П.Р.) ёзилмиш рус торихлариндин баъзилари искифларнинг Русия жанубинда ўрнашганликларини кўриб, улар туркийлар эмас, балки ислованлар аждоди бўлувларини гумон этмишлар эди. Лекин уламанинг чексиз ижтиҳодлари, тўхтовсиз изланишлари бу қоранғи масалани ҳам очди. Торихда аввалги каби ёлғиз исмлар ва баъзи аҳвол илагина қанот этилмай, ҳар жиҳатдин тафтиш ва таҳқиқ, турли қавмлар то-

---

¹ Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Нашрга тайёрловчи П.Равшанов, — Т.: «Чўлпон», 1995.

² Халқоғзаки ижодида «шак», «сак» атамаларининг «соқ» шакли мавжуд бўлиб, бу қавмнинг хушёр ва абжирлигига ишора сифатида қўлланилган.

рихлари ила чоғишдируб қарашлар, олдиндаги ва орқадаги, шунингдек, қўшни бўлган халқларни ҳам ҳар жиҳатдан текшириб ўрганиш искифларнинг ким эканликларига шубҳа қолдирмаслик даражада очиб берди. «Қомус ул-олам»нинг ориё модасинда ислованларни искит уруғиндин санамоқликиндин ташвишга қолмангиз. Бу эски хатодир. Аммо искит модасинда Шамсиддин Сомийбек бу хатони ўзи ҳам бироз ислоҳ қилмишдир»¹, дейилади.

Юқорида проф. С.П.Толстовнинг шак ва массагетларни бир уруғ қавмлар деган фикри билан танишдик. Бу борада Ҳасан Ато Абушийнинг қарашлари қандай? «Туркий қавмлар муфассал тарихи»да бу масалага ҳам муносабат билдирилади. Китобнинг «Масоғит турклари» қисмида, жумладан, шундай дейилади: «Искиф уруғиндин «масоғит» исминда бир турк қабиласи турк қавмининг бешиги бўлган ҳозирги Семиречинский уластинда, Иссиққўл теграсинда тириклик этар эдилар. Булар торихларда «масоғий», «масожит» ва ё ёлғиз «ғит» ва ё «жит» исмлари ила ҳам зикр қилинганлари каби, «Осиё искифлари» ҳам аталар эдилар. Хитойлар «юейжи» ва ё «юейти» деб атар эди. Масоғитлар сўнгра Орол ва Хазар денгизлари шимолинда, ҳозирги қирғиз (қозоқ-П.Р.) сарҳадларина кўчиб, у ерларда тириклик этдилар. Уларнинг тириклик равиши, урф ва одат, кийимлари искифларники каби эди. Искифлардин ойирмалари шул қадар эрдик, искифлар олтун-кумушга рағбат этмас эдилар. Масоғитлар эса олтун ила зийнатланурни севар эдилар. Бош кийумларини, от асбобини олтун ила зийнатлар эдилар. Ҳирудут (Геродот-П.Р.) ҳам уларни ушбу айтилмиш жойларида топгандир, «улар темир ва кумушни билмайдилар, қуролларни жездин ва ё боқрдин ишлайдилар», дейди.

Масоғитлар Осиё саҳроларинда кезуб, Мидия вилоятлариндин Ҳинд шимолига қадар етишурлар эдилар. Хитойлар масоғитларни «О-Ло-Ний» ҳам атаганлар. Масоғитлар қувватли ва шавкатли қавмлар эди. Форс подшоҳи Кирни ҳам енгмишдилар. Ортлариндин хун қавми тарафиндин тазйиқ этилиб, масоғитлар ҳам Вулгони кечдилар»².

Бу сўзлардан Ҳасан Ато Абуший қарашлари проф.С.П.Толстов фикрларига жуда яқинлиги англашилиб турибди. Чамаси, ҳар

---

¹ Ҳасан Ато Абуший. Кўрсатилган асар, 59-60-бетлар.

² Кўрсатилган асар, 76-77-бетлар.

иккала муаллиф ҳам асосан юнон тарихчилари ёзиб қолдирган асарларга таянганлар. Проф. С.П.Толстов шак-массагетларнинг жойлашиш ўринларини белгилаганда янглишмаган эди. Олимнинг бу хулосалари ундан бир мунча вақт олдин Ҳасан Ато Абуший томонидан ҳам айнан шу тарзда айтиб ўтилганлиги гувоҳи бўлди. Ҳақиқатда, «қадимги грек тарихчиларининг маълумотига кўра... Қозоғистон ва Марказий Осиёдан Олтой чегараларигача бўлган территорияда яшаган барча кўчманчи ва ўтроқ қабилалар ҳамда халқлар... скифлар деган умумий ном билан аталганлар»¹.

Зикр этилган ҳудудларда яшаган шаклар (скифлар), табиий-ки, алоҳида номлар билан аталган. «Ўзбекистон ССР тарихи»-нинг I-жилдида айтилганидек, ана шу улкан сарҳадларда яшовчи шаклар «турли тилларда гаплашганлар». Бу асарлардаги тағин бир хулосага қўшилмаслик мумкин эмас. «Бироқ на грек, на форс ёзма манбаларида, — дейилади унда, — воҳаларда яшаган халқлар билан дашт ва чўлларда яшаган қабилалар ўртасига аниқ чегара қўйилмайди. Баъзан манбалар бунинг аксини тасдиқлайдилар. Масалан, Страбон хоразмийларнинг «массагетлар ва саклар составига» кириши ҳақида гапиради. Кейинги даврлардаги грек-рим авторларининг (Полибий, Плиний, Птолемей ва бошқалар) асарларида айрим сак ва массагет қабилаларининг жуда кўп номлари берилган. Улар ўнлаб йиллар давомида узундан-узоқ мунозараларнинг боиси бўлди. Сўнгги йилларда янги археологик материаллар туфайли бу қабилалардан кўпчилигининг яшаган территорияси етарли даражада аниқланди ва харитага киритиш мумкин бўлди. Массагетлар милoddан аввалги VII-V асрларда қабилаларнинг йирик иттифоқи бўлиб, унинг составига бир неча асл сак қабилалари кирар эди... Улар номининг ўзиёқ «маза+гета», яъни «улуғ гетлар» деган маънони беради. Бошқа бир гипотезага кўра, «массагетлар» сўзи «мас+сака+та»дан иборат бўлиб, «катта саклар ўрдаси» демакдир»².

Қадим юнон муаллифлари Осиёда яшаган жамики халқларни, агар уларнинг келиб чиқиши юнонийлардан бўлмаса, бирваракайига скифлар деб атайверганлар. Кейинги давр тадқиқотлари бу тушунчанинг ниҳоятда кенг қамровга эга эканлигини тасдиқлади. Марказий Осиёда, жумладан, Орол бўйларидан то Бу-

---

¹ Ўзбекистон ССР тарихи, I жилд, — Т.: 1970, 68-бет.

² Шу асар, 68-70-бетлар.

хоро ҳудудларига қадар массагетларнинг тарқалганлиги исбот этилди. Бироқ, миллоддан олдинги минг йилликларда бир уруғдан тарқалган қабилаларнинг турмуш тарзи, урф-одати, кийим-кечаклари, қурол-аслаҳалари деярли бир хилда, ўхшаш бўлишларига қарамай, тилларида бир хиллик бўлган-бўлмаганлиги қатъий аниқланган эмас. Шу боисдан, баъзи олимлар юқорида зикр этилгани каби, Марказий Осиёда эроний тилда сўзловчи қабилалар яшаган, деган бир ёқлама хулосага келганлар.

Миллоддан бурунги минг йилликларда қабилаларнинг кўчуви, силжишлари содир бўлиб турганлиги фанда иқрор этилган нарсаси. Бундай ўзгаришлар, шубҳасиз, ягона тил ҳукмронлигига йўл бериши мумкин эмас эди. Қолаверса, қўшни мамлакатларда яшовчи турли-туман қабилалар ўртасида алоқалар ҳам мавжуд бўлганлигини эътибордан четда қолдирмаслик зарур.

Проф. С.П.Толстов бу ҳақда «Қадимги Хоразм маданиятини излаб» асарида «Марказий Осиё билан Шарқий Эрон ўртасидаги... алоқалар янги эрадан аввалги IV-III минг йилликларда, яъни Калтаминор маданиятини яратган халқлар бу алоқаларнинг воситачиси бўлган, деб тахмин қилинган даврда мавжуд бўлган... Бу даврда Марказий Осиё этник-лингвистик жиҳатдан ниҳоятда турли-туман бўлган. Бу ерда ҳар хил этник элементлар тўқнашган»¹, деган эди.

Б.Фафуров ҳам шакларнинг Осиё ва Оврупо бўйлаб тарқалишини қайд этади: «Антик манбаларда эроний тилли қабилаларнинг шарқдан жануби шарқий Оврупога, Кавказ ва Қора денгиздан шимолдаги вилоятларга силжиганлиги бевосита шаходат этилади. Улар бу жойга миллодимишгача бўлган IX-VIII асрларда келган шаклар эди»².

Немис шоири Ҳенрих Ҳейне, тарихни хотирамишда тарихчилар эмас, шоирлар жонлантиради, деганда ҳақ эди. Улуғ форс шоири Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си Эрон ва Туронда кечмиш 4 минг йиллик тарихни бадиий тарзда жонлантиради. «Шоҳнома»га дастлаб қўл урган, шу мавзуда минг байтни ёзиб улгурган шоир бухоролик Дақиқий бўлган. Кейинчалик, Фирдавсий унинг ёзганларини ўз асарига киритган.

---

¹ С.П.Толстов. Кўрсатилган асар, 82-бет.

² Б.Ф.Фафуров. Кўрсатилган асар. 45-бет.

«Шоҳнома»га мурожаат этишимизда маълум асослар бор. «Шоҳнома»да афсонавий шоҳлар ҳақидаги дostonлар жам этилган бўлса-да, унда милoddан олдинги 700-500 йиллик тарихий воқеалар «ғоят катта аниқлик ва изчиллик билан тасвирланган»¹.

Эрон ва Турон алоқалари тарихи милoddан аввалги II минг йилликларга боғланади. «Шоҳнома»да шундай байт бор:

*Эронию араб, турклар қотишиб,
Уруг пайдо бўлур бари чатишиб.*²

Бу сўзлар тарихларда акс этмаган жуда қадим замонларда қабиаларнинг кўчиши, ўтроқлашиши ва ўзаро аралашувларига тўғридан-тўғри ишора эмасми? «Шоҳнома»да диққатни жалб этадиган ва мулоҳазага ундайдиган кўплаб сатрларга дуч келиш мумкин. Жумладан:

*Эрон билан Турон бир эди доим,
Низо билмай яшар эди мулойим...*³

Асрлар кечиши билан икки мамлакат ўртасидаги тотувлик бузилади. Турон шоҳларининг Эронга, аксинча, эронийларнинг Туронга юришлари, босқинлари авжга минади. Бу айниқса, Афросиёб замонида кескин ва шиддатли тус олади:

*Эрону Туронда кўтарилар жанг,
Яна адоватдан барча ҳоли танг.
Ер юзи саросар ранжга тўлади,
Ҳар ёқда қиличу ёвлик бўлади...
Бисёр сариқ, қизил, зангор, қора, оқ,
Эрондан Туронга келади байроқ.
Бисёр талон-тароҷ ва горат етар,
Қанча хазиналар сочилиб кетар.
Бисёр мамлакатлар пайхон бўлгуси,
Дарё ҳам ариқлар қонга тўлгуси.*⁴

---

¹ М.Нури Османов, Ш.Шомуҳамедов. Қаранг: Фирдавсий. «Шоҳнома», 1ж., — Т.: 1975, 7-бет.

² Фирдавсий. «Шоҳнома», 27-бет.

³ Фирдавсий. «Шоҳнома», 603-бет.

⁴ Шу асар, 669-бет.

Абулқосим Фирдавсий Турон деганда асосан туркий элатларни кўзда тутлади. Самарқанд ҳукмдори Афросиёб қўшинлари турклардан иборат эди:

*Афросиёб келмиш, аскар и юз минг,
Турклардан танланган аскар и юз минг.¹*

Афросиёб қўшинларида бошқа қавмлар вакиллари ҳам бўлган. Буни «турклардан танланган аскар и юз минг» деган мисра англатиб турибди. Лекин аҳамиятли жиҳати шундаки, қадимги Турон ва Эрон муносабатларини чуқур ўрганган шоир турк аскарларига айрича эътиборни қаратмоқда. Эрон ва Турон ўртасида кечган низолар юрт талаш билан, мамлакатни кенгайтириш билан боғлиқ бўлган, албатта. Турон подшоҳлари Эрон мулкларини тобе қилишга интиланган бўлса, аксинча, Эрон ҳукмдорлари Туронни тиз чўктиришга жон-жаҳди билан уринганлар. Шу босидан, асосий жанг ҳаракатларига этник бўёқ бериш, яъни турк ва эронийлар кураши, деб қараш бежиз эмас. «Шоҳнома»да Эрон подшоҳлари душмани тўғридан-тўғри турклар дейилади. Турон лашкаридаги бўлак қабила ёки қавмлар номи тилга олинмайди.

«Шоҳнома»даги жанг тафсилотларини тадқиқ этган айрим олимлар Эрон шоҳларига қарши курашган туронликлар туркийлар эмас эди, деган қарашга мойил бўлишган. Бундай даъволар кенг маънода қўллаб-қувватланмагани каби, изсиз йўқолиб ҳам кетган эмас. Чунончи, К.Э.Босворт «Мусулмон олами» (1981) номли китобда берилган «Ёввойилар хуружи: мусулмон оламида туркларнинг пайдо бўлиши» номли мақоласида польяк олими Тадеуш Ковальский томонидан бир вақтлар айтилган ва эски қарашларга асосланган даъвони яна рўқач қилишга интилади:

«Шоҳнома»ни тарихий-танқидий нуқтаи назардан кўздан кечирган жуда кам олимлардан бири Тадеуш Ковальский, қаҳрамонона даврдаги Туронни турклар билан бир деб қараш мушкул, гарчи бу Фирдавсий замонасида табиий бўлиб туюлса-да, негаки, қадимги форслар турклар билан деярли алоқада бўлмаганлар», деган эди.

Фирдавсий талқин этган Турон ҳақиқатда Овросиё чўлларидаги массагетлардан тортиб эфталийларга қадар ёки хионийлар-

¹ Шу асар, 582-бет.

дан иборат кўчманчи ҳинд-овруполиклар эди... Шу боисдан, Ковальский кўрсатгани каби, «Шоҳнома»дан туркларнинг қадимий маданияти ҳақида маълумот ахтарган туркшунос доғда қолади»¹.

Поляк олими Тадеуш Ковальский «Шоҳнома» ҳақидаги фикрларини XX асрнинг 30-йиллари сўнгиларида айтган эди. Бу даврда Марказий Осиё, шунингдек, Ўзбекистон археологик нуқтаи назардан эндигина ўрганилаётган эди. Кейинги йилларда, айниқса, 60-70-йилларда қўлга киритилган тадқиқот натижалари фандаги жуда кўп фарз ва тахминларни, асоси бўш ғояларни таҳрир қилишга, қайта кўриб чиқишга имкон яратади. К.Э.Босвортнинг Марказий Осиё ҳудудида амалга оширилган бундай ишлардан, тадқиқотлардан хабари бўлмаслиги таажжубга сабаб бўлади, холос.

Шаклар, массагетлар, эфталий ва хионийлар ҳақидаги қарашларда туб ўзгаришлар бўлганлиги, айрим мулоҳазалар ҳамон баҳсли эканлиги 70-йиллар иккинчи ярмида фаолият устида бўлган, Марказий Осиё тарихи билан қизиққан илм аҳлига яхши маълум.

«Шоҳнома»даги турклар кимлар эканлиги масаласида Маркварт фикрлари² ҳам эътибордан четда қолмаслиги лозим. Аслда, «Шоҳнома»да, шунингдек, Табарий ва Диноварийда тилга олинувчи турклар дейилганда, хионийларни тушуниш керак, деган фикр ундан чиққан эди. Хионийлар ва эфталийлар ҳақида қуйироқда фикр юритилади.

Фирдавсийнинг тарихий далилларга асосланганлиги академик К.Шониёзовнинг «Қанғ давлати ва қанғлилар» (1990) китобида етарли равишда баён қилинган. «Шоҳнома»да Қанғ деган жой кўп бора тилга олинади. Масалан:

*Бухорову Сўғду Самарқанду Чоч
Сажжоб ерларини бўшотиб қийғоч,
Қўшинин Қанғ томон сурарди иштоб,
Паймониға содиқ шоҳ Афросиёб.*³

5

¹ Қаранг: «Мусульманский мир. 950-1150». «Наука», М., 1981, 2-бет

² Қаранг: М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулейманов. Ерқўрғон. — Т.: 1984, 152-бет.

³ «Шоҳнома», 610-бет.

Милоддан олдинги III аср бошларида ярим ўтроқ Қанғ давлати вужудга келади. Бу давлат Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи туб ерли аҳолини ва бир қанча кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларни ҳамда ўлкаларни бирлаштиради.

К.Шониёзов Қанғ давлатининг миллий таркиби ҳақида гапириб: «Қанғ давлатининг чегарасида қадимий эрон тилида сўзловчи туб ерли халқлар (шаклар) Марказий Осиёда, Жанубий Сибирда ва Етгисувнинг шимолий районларида яшовчи туркий тилда сўзловчи қабилалар билан яқинлашиб, ўзаро иқтисодий ва маданий ҳамкорликда бўлиб келганлар. Ана шу алоқалар натижасида бу ҳар иккала тил гуруҳидаги халқлар қисман аралашиб борадилар ва буларнинг қўшилмаларидан милоддан олдинги II асрларда Сирдарёнинг ўрта оқимларида туркий тилда сўзловчи янги этнос вужудга кела бошлайди. Худди шу хилдаги жараён кейинроқ Фарғона ва Зарафшон воҳасида ҳам юз берган»¹, деган хулосага келади. Бу фикр олимнинг «Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни» номли асарида² ҳам ўз аксини топади.

«Шоҳнома»да туркийларнинг энг йирик маконларидан бири сифатида тилга олинган Қанғ — Қанқа қачон пайдо бўлган, деган савол туғилиши табиий. К.Шониёзов қадимги Шарқ манбаларида Сирдарё бўйидаги энг йирик шаҳар Қанқа бўлганлиги таъкидлаб ўтилганлигини айтади. Қанқа (Қанхи) топоними даставвал «Авесто»нинг энг қадимги қисми бўлган бешинчи «Яшт»да тилга олинади ва у Турон (шак, скиф) қабилаларининг турар жойлари сифатида эслатилади. Бу қадимий манбада зикр этилишича, қаёнийлар қаҳрамонларидан бири Туса маъбуда Арвисура Анохитага мурожаат қилиб, Вайсаканинг чопар ўғлонлари Хшатросука... дарвозаси яқинида уруш қилиб, энг баланд ерда жойлашган муқаддас Қанхида Турон кишиларини тор-мор қилишни илтижо қилиб, улардан ёрдам сўрайди.

Бешинчи «Яшт»да келтирилган ҳодисалар афсонавий тарзда берилган бўлса-да, аммо унда бир қанча реал тарихий воқеалар ҳам баён этилган. Масалан, асарда тасвирланган қадимий эронликлар (ариана) билан туронликлар ўртасидаги тўхтовсиз курашлар реал воқеалар бўлган. Яштдаги туронликлар ва Вайсаканинг

---

¹ К.Шониёзов. Кўрсатилган асар, 5-бет.

² К.Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. — Т.: «Шарқ», 2001 й., 19-бет.

чопар ўғлонлари антик даврда Сирдарё яқинида яшаган шаклар бўлиши эҳтимолдан холи эмас. В.Гейернинг фикрича, Вайсака — кўчманчи туронийларнинг яшайдиган ери бўлиб, у қадимий Эроннинг шимоли-шарқий қисмида, Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган. Чунки, Сирдарёнинг ўрта оқимида воҳалардаги ўтроқ аҳоли билан дашт-чўлларда яшовчи кўчманчи қабилалар ўртасида мунтазам тўқнашувлар юз бериб турган¹.

«Шоҳнома» асарини чуқур таҳлил этган олим, проф. Е.Э.Бертельс ҳам Қанг — Қанқа шаҳрининг Сирдарё бўйида, унинг шимоли-шарқий қисмида эканлигини² қайд этган эди.

Қанг ҳақида биринчилардан бўлиб фикр билдирган олим С.П.Толстов, уни Хоразм билан бир жой, деб қараган эди. Бу нуқтаи назар фанда бирмунча вақт тан олингандек бўлиб келди. Б.Фофуров таъкидлаганидек³, С.П.Толстов қарашларига кейинги давр тадқиқотлари натижалари зид бўлиб чиқди. Айниқса, К.Шониёзовнинг «Қанг давлати ва қанглилар» (1990) асари Қанг давлати ва унинг мулклари ўрнини илмий асослашда муҳим манба бўлди. Унда таъкидланганидек, «қанғарлар шарқда Фарғона водийси, шимоли шарқда усунлар, шимоли ғарбда Сарисув дарёси ва ғарбда Сирдарёнинг ўрта оқими билан чегарадош бўлган. Бу чегарада қанғарларга қарашли бир неча вилоят ва уларга тобе бўлган қабилалар жойлашган. Бу катта масофага қанғарлар (бирмунча кучайгандан сўнг) милоддан олдинги I- милодий I-II-асрларда 9104 ли (3,4 минг км.) қанғарлар ерида 120000 оила ёки 600000 киши яшаган»⁴.

«Авесто»да тилга олинган Қанг (Қанха) шаҳри ўрнини ҳам олим аниқ белгилашга⁵ муваффақ бўлган. Қангха шаҳри Сирдарёнинг ўнг тармоқларидан бири — Охангароннинг қуйи оқимида жойлашган. Охангарон дарёси эндиликда Ангрен дарёси деб аталади, бир вақтлар, мўғуллар ҳукм сурган даврда бу дарё Илек дарёси деб юритилганлиги маълум.

Хионийлар ҳақида гапириладиган бўлса, акад В.В.Бартольднинг бир фикрига алоҳида тўхталиб ўтишга тўғри келади. У «Авес-

---

¹ К.Шониёзов, Қанг давлати ва қанглилар, 37-38-бетлар.

² Е.Э.Бертельс. История персидско-таджикской литературы, Т. I, М, 1960, 205-бет.

³ Б.Ф.Фафуров. Таджики, 172-бет;

⁴ К.Шониёзов, Қанг давлати ва қанглилар, 34-35-бетлар.

⁵ Шу асар, 35-бет.

то» ҳақида мулоҳаза юритганида, Гуштосп ва Зардушт динининг душманлари сифатида хионийлар кўрсатилганлигини қайд этган эди: «Авесто»да Гуштосп ва Зардушт динининг душманлари сифатида, Маркварт далолат этганидек, фақатгина асримизнинг IV асрида пайдо бўлган хионийлар тилга олинган. Афтидан, «Авесто»да даставвал бошқа этнографик ном бўлган бўлиши керак»¹.

Акад.В.В.Бартольднинг бу фикрига ҳозирги давр тадқиқотчиларининг аксарияти қўшилганлар. «Авесто»нинг турли даврга оид нусхаларида бу душманлар гоҳ турклар, гоҳ хионийлар деб алмаштирилганлиги² ҳам юқоридаги хулосанинг тўғрилигини кўрсатади.

Қанғ давлати тарихи Қашқа воҳасида милоддан бурун вужудга келган Кеш (Шаҳрисабз) шаҳри ўтмиши билан узвий боғлиқ. Бу ҳақда ўрни билан фикр юритилади. Лекин бу ерда айтилмоқчи бўлган эътирозга сабаб бир жиҳат шундаки, қанғлиларнинг этник томондан қайси халққа мансублиги айрим олимлар томонидан шубҳага олинганлигидир. Б.Фафуров «Тожиқлар» асарида, жумладан, шундай дейди: «қанғлиларнинг этник жиҳатдан мансублиги олимларда баҳс кўзғайди. Уларни турклар деб қаровчи нуқтаи назар мавжуд. Баъзилар, қанғлилар тохар тилида гап-лашувчилар сирасига киради, деган фикрни билдирадилар»³.

К.Шониёзов юқорида зикр этилган асарида Сирдарёнинг ўрта оқимларида милоддан олдинги II-I асрларда туркий тилда сўзловчи янги этнос вужудга келганлигини кўрсатиб ўтганлигини айтган эдик. Қолаверса, тохар тилининг эроний тилларга мансублиги масаласи ҳам олимлар ўртасида бир-бирига зид фикр-хулосаларга сабаб эканлигини айтиб ўтиш ўринлидир.

Биз бу масалада фақат икки фикрни келтириш билан чегараландик. «Эрон тилшунослиги асослари. Ўрта Эрон тиллари» китобининг «Бахтар тили» қисмини ёзган олим И.М.Стеблен — Каменский тохар тилининг қайси элатга мансублиги ҳақида: «янги милод арафаларида юнон-бахтар салтанати шимоли шарқдан ҳужум қилган қабилалар хуружи туфайли қулади. Хитой манбаларига қараганда, уларга юечжилар бошчилик қилган.

¹ Акад.В.В.Бартольд, Соч. VII т.М., 1970, 390-бет;

² Акад.В.В.Бартольд, Соч. VII т.М., 1970, 391-бет.

³ Б.Ф.Фафуров. Кўрсатилган асар, 173-бет.

Босқинчи қабилаларнинг этник таркиби, тил жиҳатдан қайси халққа мансублиги аниқ белгиланмаган»¹, деб ёзган эди.

Япон олими К.Юнокининг бир фикри эътиборга лойиқ. У, «менинг гоямга кўра, милодга қадар бўлган III асрдаги юечжилар ҳудудлари ва қудрати жиҳатидан олтинчи-еттинчи асрлардаги туркларга жуда ўхшашдир»², дейди.

Юечжиларнинг Қанғлилар билан бўлган муносабати ҳақида ҳам айрим маълумотлар сақланиб қолган. Милоддан олдинги 126 йилда Турон мулкларига келган Хитой элчиси Чжан Цянь «Қанғюй урф-одатлари жиҳатидан юечжиларга батамом ўхшаб кетиши»ни ёзиб ўтган.

XIX аср биринчи яримларидан эътиборан илм-фанда юечжиларнинг массагетлар эканлиги фараз қилиб келинади. Проф. С.П.Толстов эса уни янада аниқлаштириб, «Хитой манбаларида Грек-Бақтрия салтанатини қулатган варварлар «катта юечжи»лар деган ном билан юритилади. Хань даврида «гвести» ёки «гоатси» тарзида талаффуз қилинган бу ном грек авторларидаги массагетлар-«улуғ гет»лар билан айнан бир нарса эканлигини Ремюза, Клапрот ва Григорьев аллақачон асосли равишда уқтириб ўтган эдилар. Кейинги авторларнинг турли-туман фаразлари бу шакшубҳасиз ўхшашликка шубҳа туғдира олмади»³, деган хулосага келади. Тохар тилининг қайси элатга мансублиги масаласида ҳам олим ўз қарашларини баён қилиб, «Шарқий Туркистонда шу вақтгача ҳеч кимга маълум бўлмаган бир тилда ёзилган ўрта асрнинг илк даврига оид будда ҳужжатларининг топилиши муносабати билан сўнгги ўн йилликлар мобайнида тохарлар устида кенг илмий мунозаралар олиб борилмоқда. Бу тил этник жиҳатдан қайси группага мансуб эканлиги ҳужжатларнинг ўзида кўрсатилмаган. Бир қанча олимлар уни уйғур тилидаги текстларда тез-тез тилга олинадиган «тохри тили», яъни тохар (бошқачасига айтганда, «I-тил» ёки «кўчарқарашар» тили) тилига қиёс қиладилар... Сўнгги йилларда бир қанча олимлар (жумладан, совет тадқиқотчиларидан И.Умянков ва А.Бернштам) Бақтриянинг юечжи-массагетлар томонидан босиб олинишида иштирок этган тарихий тохар халқи билан «тохар тили»ни боғлашни инкор этиб, тохарларнинг

---

¹ Қаранг: Основы Иранского языкознания. Среднеиранские языки», «Наука» М., 1981, 315-бет.

² Қаранг: Б.Г.Гафуров. Таджики. 167-бет.

³ С.П.Толстов. Кўрсатилган асар, 134-бет.

ҳақиқий тили Шарқий Туркистондан топилган ҳужжатлардаги эроний тиллардан бири бўлиши керак, деб даъво қилмоқдалар.

Мен бу авторларнинг далиллари асосли деб ҳисобламайман. Линквистнинг, унинг кетидан эса Бернштамнинг уйғур ҳужжатларидаги «тоҳри тили»-сўғд тилидир, деб исбот қилишга уриниши ҳам ўринсиз. Сўғдийларнинг ҳақиқий номларини турклар жуда яхши билганлар. Афтидан, биринчи таъриф асос эътибори билан устуворлигича қолади: «тоҳри тили» Қувондарё ҳавзасида истиқомат қилувчи, Бақтрияни истило қилишда қатнашган массагет қабиласига мансуб бўлган тохарларнинг тилидир. Тохарларнинг Бақтрияга кўчиб бориб жойлашиши ва будда динининг ташвиқ қилиниши билан биргаликда бу тил ҳам Шарқий Туркистон шаҳарларига бориб етган. Шунингдек, бу тилни «ғарбий ҳинд-европа» тиллари гуруҳига киритиш ва уни қарийб кельт тили деб ҳисоблаш ҳам тамомила асоссиздир»¹, деб ёзади.

Марказий Осиёнинг жанубий вилоятларидан кейинги йилларда топилган, кашф этилган қадимий кишилик масканларидаги моддий маданият намуналари жез даври чўл маданияти, Тозабоғёб номи билан юритиладиган қатламга тааллуқли эканлиги исботланган. Ўзбекистон жануби, масалан, Қашқадарёнинг қуйи маснабига оид осори атиқалар бу ерда шаклланган қадимги давр маданиятининг Қанғ давлатига, Кушанлар салтанатига, шунингдек, шаклар ва массагетлар номи билан боғлиқ маданиятга дахли борлигини кўрсатади. Ҳатто, эфталийларнинг аждодлари бўлмиш хионийлар, кидарийлар ҳам Қашқа воҳаси билан у ёки бу даражада боғлиқ бўлган.

Бу эса милоддан бурунги II минг йилликлар ўрталарида (энг қадимги моддий ашёлар тарихи милоддан аввалги XV асрга бориб тақалади) Марказий Осиё ҳудуди бўйлаб қабиаларнинг буюк кўчиши юз берганлигини тасдиқлайди. Қабила ва элатларнинг иккинчи улуғ силжиши жануб ва жануби шарқий йўналишлар бўйлаб юз берадики, илм-фан бу силжишнинг рўй бериш вақтини милодгача бўлган II минг йилликнинг сўнглари-I минг йилликнинг бошлари, деб кўрсатади.

Юқорида «Авесто»да Гуштосп ва Зардуштга душман бўлган қавм хионийлар, шунингдек, турклар деб тахмин қилинганлигини келтириб ўтдик. Хионийларнинг қадим ўрни қаер бўлган? Бу жиҳатдан Амударёнинг қуйи чап қирғоқлари бўйларини, аниқ-

---

¹ С.П.Толстов. Кўрсатилган асар, 147-148-бетлар.

роғи, ҳозирги Қорақалпоғистоннинг Хўжайли шаҳри яқинидаги қадимги масканларни текширган Т.А.Трофимова маълумотлари диққатга лойиқ. Гавур қалъа (Хўжайли шаҳри яқинида) харобаси А.Ю.Якубовский томонидан қадимий Миздаҳкан шаҳри билан бир, деб кўрсатилган. Ана шу Гавур қалъадаги кўҳна қабристонлик тадқиқ этилганда, одам бош суякларидаги сунъий пачоқликлар (деформация) айрим хулосаларга келишга имкон беради. Т.А.-Трофимова «Гавур қалъа қабристонига дафн этилган кишиларнинг этник мансублиги ҳозиргача тўлиқ аниқ эмас. В.Н.Ягодин бу жойга хионийлар қабила уюшмасига ва сўнгроқ эфталийларга («оқ хунлар») қариндош бўлган кидарийлар қабила иттифоқига дахлдор бўлган ўрта аср Кердир қавми аждодлари дафн этилган деб ҳисоблайди»¹, деган фикрни билдиради.

Қашқа воҳасининг қуйи қисмида, Қарши ва унга яқин бўлган қадимий манзилларда узоқ йиллар давомида тадқиқот ишларини олиб борган қадимшунос олим С.К.Кабанов Кидар ва унинг пойтахти масаласида ўз нуқтаи назарини баён этган. Унинг фикрига кўра, Кидарнинг пойтахти ҳозирги Қаршига яқин бўлган Боло шаҳри. Кидарийлар жанубга силжишдан бурун Кердир деган жойда ўрнашган эдилар. Кердир вилояти қуйи Амударёда, ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида бўлган.

С.К.Кабанов Византия дипломати Приск Пантийский (410/420-472 г.) солномасига асосланиб, Валаам деган номнинг Боло шаҳрига тўғри келишини далолат этишга интилади. Бу кидарийлар тангалари мисолида ҳам тасдиқланишини (В.Г.Луконин) ўз фикрига² далил сифатида кўрсатади.

Еркўрғон-Боло³ шаҳрининг кидарийлар билан боғланиши, кидарийларнинг бу жойда истиқомат этиши фарази ҳали аниқликларни талаб этади. Бироқ, бу қарашлар қадим Қашқа тупроғида ҳам ўтмишда турли қавмлар, турли этник гуруҳлар, турли тилда сўзлашувчи қабилалар яшаганлигини тасаввур қилишга имкон беради.

Қашқақадарёнинг энг қадимий ёдгорликларидан бири бўлган Еркўрғонда кўп йиллик илмий изланиш олиб борган олимлардан

---

¹ Қаранг: «История археология и этнография Средней Азии», М., 1968, 187-188-бет.

² С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже древности и средневековья (III-VII вв.), 122-123-бет.

³ Милоддан олдинги асрлардаги Нахшаб хориж манбаларида Нахшаби боло (юқори Нахшаб), Нахшеболо, Нашебо (қисқарган шакли) тарзида кўрсатилган.

М.Х.Исомиддинов ва Р.Ҳ.Сулаймоновлар Амударёнинг қуйи қисмида, Орол бўйларида яшаган хионийларга дахлдор ғояни ўртага қўядилар. Уларнинг фикрича, Ерқўрғондан топилган ибодат мажмуаси, болдоғи ҳайвон шаклли мойчиरोқлар, тўрт қулоқли идишлар, ҳайвон боши ифодаланган кулдонлар шунчалик нақш билан орасталанганки, бу хил безак Қашқадарёдан бўлак жойда учрамайди. Қадимшунослар нақшли сопол буюмларнинг вужудга келишини Қовунчи маданияти таъсири, деб кўрсатадилар. Бироқ, бир қатор олимлар Сўғд сопол буюмларидаги бу жиддий ўзгаришни кулдорлик тузумининг инқирози билан боғлайдилар. Бундан ташқари, шундай нуқтаи назар тарафдорлари (Беленицкий, 1970) ҳам борки, улар Марксча тушунчадаги кулдорлик тузуми Марказий Осиёда бўлган эмас, деб ҳисоблайдилар.

Кўпчилик олимлар Нахшаб кулолчилигида IV асрлардан Қовунчи маданияти таъсирини инкор этмаганлари ҳолда, сопол идишлар тайёрлашдаги жиддий ўзгаришни нуфус таркибининг янгиланиши билан боғлиқ, деб қарайдилар. Бу нуфус, таъкидланишича, ўтроқ, деҳқончилик ва чорвачилик билан машғул бўлган. Кўзда тутилган даврда нақшли сопол буюмларнинг тарқалиши, Нахшаб ва унга тобе манзиллар хўжалик ҳаётидаги кескин ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган. Бу пайтда шаҳарларга, умуман, аҳоли манзилларига янги қавмлар келиб қўшилганлиги эҳтимолдан холи бўлмаган. Қашқа воҳаси кулолчилигига Қовунчи маданиятини олиб келганлар хионийлар¹ бўлиши мумкин.

М.Е.Массон вақтида қанғилилар — илмий адабиётларда Қовунчи-II номи билан юритиладиган маданият ташувчилари таъсири Қашқа воҳасининг нафақат юқори қисми Кешга, шунингдек, унинг қуйи ҳудуди бўлган Нахшабда ҳам амал қилганлигини айтганида, ҳақ эди.

Қашқадарё вилоятида қадимги ҳаёт ва маданиятнинг тараққиёти қандайдир бир этник ном билан боғланмаслиги тушунарли ҳол. Қадимги маданиятнинг шаклланиши ва тараққиётига, бугунги туркий қавмлар беқиёс ҳисса қўшганлар. Шак-массagetлар, хунлар, юечжилар, усунлар, эфталийлар (оқ хунлар) туркий халқларнинг қадим аجدодлари эканлиги илм-фан тан олган ҳақиқатдир. Шак ва массагетларнинг катта бир қисми, тақ-

---

¹ М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулейманов. Еркурган. — Т.: 1984, 151-152-бетлар.

дир тақозоси ўлароқ, эроний тилларда гаплашганлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Бу, мисоли, «Грек-Македон истилоchlари ўлкани вайрон қилганликлари сабабли, милоддан олдинги IV асрнинг охирларида Зарафшон ва Қашқадарё водийларидан шимол ва шарққа томон кўчган»¹ ва туркийлашган бир қисм сўғдликлар тақдирига ўхшаш, дейиш мумкин.

XI асрнинг буюк тилшуноси Маҳмуд Кошғарий туркий ва форсий тилда сўзловчи қавмларнинг қадим замонлардан аралаш ва қўни-қўшни бўлиб, яқин алоқада яшаганликлари ифодаси сифатида келтиргани бир мақол аҳамиятга молик. Бу мақол қуйидагича: «тотсиз турк бўлмас, бошсиз бурк бўлмас»². Бунинг маъноси шуки, бошсиз телпак бўлмаганидек, тотсиз, яъни, форсийсиз туркий ҳам бўлмайди. «Тот» сўзини Маҳмуд Кошғарий: «тот-тавғоч-форси ва турк демақдир. Биринчи сўз тот-форси, иккинчи сўз табғоч-турк ўрнида қўлланилади. Менинг наздимда, мен айтган изоҳ тўғрироқдир. Ислоом ўлкаларидаги машҳур ва муносиб тушиниш шудир. У ерларда ҳам шундай. Ҳар иккиси ҳам яхши»³, деб талқин қилади.

Қашқадарё вилоятида 2005 йил бошларидаги ҳисобга кўра 2336373 дан ошиқ киши яшайди. Ана шу аҳолининг 91 фоизини — ўзбеклар туркий тилда гаплашувчи кишилар ташкил этади. Вилоят халқининг 5 фоизи тожиклардан иборат.

Замонлар кечуви, тарихий тараққиёт бу икки халқнинг бири-бирига чамбарчас боғланиб кетганлигини далолат этади. Ўзбеклар ва тожиклар икки дарё оралиғида азалдан яшаб келган, тарихий тақдири ҳам, миллат бўлиб шаклланиши ҳам ўхшаш. Туркий аҳоли Амударё ва Сирдарё оралиғида асосий кўпчиликни ташкил этган. Бу нисбат қадим даврлар учун ҳам хосдир. Қашқадарё вилояти нуфуси шаклланиши бевосита туркий қавмларнинг бу ҳудудда босимлиги билан боғлиқ эди.

---

¹ Қаранг: «Самарқанд тарихи», — Т.: 1971, 50-бет.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. — Т.: 1960, 333-бет.

³ Шу асар, 423-бет.

БОСҚИНЛАР СИЛСИЛАСИ

Эрон тажовузи

Милоддан аввалги VI асрда Марказий Осиё Аҳамонийлар (550-330 йй.) давлати асоратига тушган эди. Бу даврда шу улкан ҳудудда яшаган халқлар ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар¹ содир бўлади.

Марказий Осиёнинг эроний подшоҳлар томонидан забт этилиши манбаларда етарли акс этмаган. Бу жиҳатдан қадим юнон муаррихининг «Қуйи Осиёни Гарпаг одамсиз қолдирган бўлса, юқорисини — халқларни бирин-кетин босиб олган, улардан бирортасига ҳам раҳм-шафқат қилмаган Кир қирғин қилган эди», деган сўзлари аҳамиятли. Геродотнинг бу шаҳодатидан милодгача бўлган 530-522 йилларда кечган ваҳшиёна қирғин-баротни тасаввур этиш қийин бўлмайди. Марказий Осиёда яшовчи қавмлар босқинчиларга қарши шижоатли ва мардонавар кураш олиб борганлар. Турон ва унинг жанубий қисми бўлган Сўғд ва Бахтар Заминни бўйсундириш ҳақидаги Кирнинг маккоро-на режаси малика Тўмарис бошлиқ массагетлар томонидан барбод этилади. Кирнинг ўлими ҳақида турли нақллар тўқилган. Геродот, Осиёда йигирма саккиз йил подшоҳлик қилган, ўзини «Осиё подшоҳи», деб атаган Кирнинг ўлими ҳақида энг тўғри ҳикоятни айтдим»², дейди.

Геродот «Тарих»ига асосланиб «Оловли ҳаёт изи» деган асарни ёзган Любовь Воронкова юнон муаррихининг Кирнинг Туронга қилган юриши ҳикоятини тубандагича ифода этган: «Кирнинг ададсиз қўшини дарёни (Амударё-П.Р.) кечиб ўтди. Омонат кўприклар, мешлар иш берди. Ўзини от билан сувга ташлаб, сузиб ўтган жасурлар ҳам бўлди.

Кирнинг қовоғи солинган, ўзга юрт тупроғига саросима билан қадам қўймоқда эди. Улар кун бўйи юрдилар, улуган чўлнинг адоғи кўринмас, ўт ва чалавлар шитирлар, бир хиллик кўзни чарчатарди... Кир кечаси, узоқ вақт ухлолмади... Сўнг юрагига тош босгандай, оғир уйқуга чўмди. У хосиятсиз туш кўрди. Тушида

¹ Б.А.Аҳмедов. «Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари», 42-бет.

² Любовь Воронкова. След огненной жизни. Мессенские войны. М., 1969, 133-бет.

ўзининг қариндоши ва тўраларидан бўлган Гершаспнинг ўғли Дорони кўрди. Доро тахтга талаб солмоқ қасдида эди...»¹.

Туш воқеасидан кўп ўтмай, Эрон ва Турон қўшинлари тўқнашади. Қадим Юнон тарихчиси сўзларига бадий ифода берган Любовь Воронкова бу манзарани қуйидагича ёритади: «Қир қийқириқлар билан ёпирилиб келаётган массагетларни кўргач, иш кўрган саркарда сифатида ўзини қўлга олди-да, жасур аскарларини жам қилиб турди... Икки лашкар бир-бирига яқинлашиб келди. Ўқлар зувиллаб уча бошлади. Қир массагетларнинг ёйдан ўқ узишига разм солди, ёмон эмас, унинг ўқчиларидан яхшироқ отишаркан.

Улар ёй ипини форслардан ва бошқа халқлардан бошқачароқ тортишаркан. Форслар камалак ипини кўкракларига келтириб тортадилар. Массагетлар бўлса, душманга ёнбош бўлиб, камон ипини елкадан ошириб тортишади, ўқ бунда катта куч билан отилади. Улар жангда беҳад чаққон, ўқни ҳам ўнг қўл билан, ҳам чап қўл билан отадилар, Қирнинг жангчилари массагетларга қараганда кўпроқ ўқ еб қуламоқда эди»².

Массагетларнинг Қирга қарши ҳаёт-момот кураши тафсилотларини кейинчалик тарих саҳифаларига рақам этган Геродот «менинг назаримда, ёввойилар иштирок этган жанглардан энг даҳшатлиси шу бўлган»³, дейди.

Марказий Осиё кўчманчи қавмларининг Қир устидан қозонган ғалабаси жуда катта аҳамиятга эга бўлган эди. Бу жангда Аҳамонийлар салтанатининг асосчиси Қир ўлдирилади.

Милодга қадар бўлган 522 йилда Доро I Эрон тахтини эгаллайди. Доро I то 486 йилга қадар ҳукм суради. Қирнинг ўлимидан то Доро I нинг тахта чиқиши (Қирнинг массагетлар томонидан ўлдирилиши 530 йилнинг июли сўнглари – августи бошларида содир бўлади. Бу Марказий Осиё халқлари тарихида биринчи тўғри аниқланган санадир⁴) ўртасида саккиз йил вақт бор. Доро I ҳукм сурган йилларда Эрон қўшини Турон ерларига бир неча бор ҳужумлар қилади. Бу даврда Аҳамонийлар салтанатига Марказий Осиёнинг

---

¹ Кўрсатилган асар, 125-126-бетлар;

² Кўрсатилган асар, 131- бет.

³ Шу асар, 131-бет.

⁴ Қаранг: Б, Г, Фафуров. Кўрсатилган асар, 88- бет.

кўпгина жойлари тобе бўлади. Беҳустин тоғида баланд қоя тошларга (биринчи устун) Доро I ўзи фатҳ этган мамлакатларнинг номларини ўйиб ёздирган. Бу ёзувларда¹ Доро I га Турон мулкларидан Хоразм ва Сўғдиёна бўйсунганлиги қайд этилади.

Доро I ўз шукуҳини намоёниш қилиш мақсадида Аҳамонийлар салтанатининг пойтахт шаҳарлари Персеполь, Сузда маҳобатли қасрлар қурдиради. Ҳашаматли саройларга ишлатилган зеб-зийнатлар, олтин-кумушлар Доро I га хирож тўлаб турадиган мазлум мамлакатлардан келтирилган. Беҳустин ёзувларида дабдаба билан «Шоҳ Доро сўзимиз... Ушбуни мен Сузда (қаср) бино қилдим. Унинг учун зеб-зийнатлар олис жойлардан олиб келинди... Олтин Сар ва Бақтирёнадан келтирилди. Ложувард, зумрад ва заҳармуҳра² Сўғдиёнадан олиб келинди... Қорамтир - кўк зумрад Хоразмдан олиб келинди»³, дейилади.

Доро I га қарши мағрур шаклар қаттиқ кураш олиб борадилар. Доро I тахтга чиққанининг учинчи йили тиграҳавда шакларига қарши юриш қилган. Бу қирғин баротда шаклар мағлуб бўлганлар. Аммо шакларни бўйсундириш эрон подшоҳи учун осон кечмаган. Буни Полиеннинг чўпон Широқ ҳақидаги ривояти ҳам ишорат этади. Широқ томонидан хийла билан чўли биёбонга олиб чиқиб кетилган Доро I қўшини сувсиз, озиқ-овқатсиз, ҳалокат ёқасига келиб қолади. Шунда Доро I тонг пайти баланд дўнгликка чиқиб, қуёшга топинади-да, маъбудалардан ёмғир ёғдиришни илтижо қилади. Полиеннинг ҳикоя қилишича⁴, Доро I нинг илтижоси ўлароқ, ёмғир ёғади ва унинг қўшинлари ҳалокатдан қутилиб қолади. Узоқ ўтмишдан элас етиб келган бу акс садо Марказий Осиё халқлари аждодаларининг эроний босқинчиларга қарши шиддатли ва узоқ кураш олиб борганлигини фахмлашда ўзига хос далиллардир.

Эрон ҳукмдори тобе қилинган юртларни аёвсиз талаган. Геродот «Тарихи»нинг биринчи ва учинчи китобларида бу ҳақда сўз юритилади. Муаррих массаетларда олтин ва миснинг

---

¹ Қаранг: «История Узбекистана в источниках», — Т.: 1984, 38-бет.

² Қимматбаҳо кўк тош.

³ «История Узбекистана в источниках», 40-бет.

⁴ Қаранг: «История Узбекистана в источниках» 133-бет.

кўплигини, улар кийим-кечакларини, камарларини, ҳатто, отларнинг афзалларини тилла билан зийнатлашларини қайд этади. Геродот Массagetларнинг кумуш билан темирни кам ишлатишларини ҳам айтишни унутмайди. Массagetлар қуёшга¹ топинганлар, унга атаб отларни қурбонлик қилганлар.

Геродотнинг «Тарихи»даги учинчи китоби – «Талия»да (комедия музаси) Доронинг босиб олган юртларни 20 ўлкага (Аҳамонийлар истилоҳида-сатрапия) бўлганлиги айтилади. Бу жиҳатдан ўтмиш муаррихининг тубандаги сўзлари аҳамиятга моликдир: «Вилоят ва ўлкаларни таъсис этиб, уларга ҳукмдорлар тайинлаб, шоҳ (Доро I- П.Р.) қабилаларнинг хирож тўловини жорий қилди. Кўпгина қўшни халқлар битта сатрапликка бирлаштирилди, баъзан эса, қўшни бўлиб яшаётган халқлардан ташқари, узоқдаги бўлак элатлар ҳам сатрапликка қўшиб қўйилди. У сатрапликлар тақсимоти ва йиллик божу хирожларни тўлашнинг қўйидаги усулини қўллади: божу хирожни кумуш билан тўлайдиганлар учун Евбей вазнини белгилади. Вавилон вазни 78 евбей мингига тўғри келади. Кир ва Камбиз замонида олиқ-солиқ аниқ белгиланмаган, бу ихтиёрий тўловга асосланган эди. Бож-хирожга танда қўйганлиги ва яна бошқа бир ишлари учун форслар Дорони савдогар, Камбизни ҳукмрон, Кирни ота, деб айтардилар. Доро ўз ҳокимиятини бир умр савдогарчасига идора қилди; Камбиз бўлса мустабид ва калондимоғ эди; Кир саховатли эди. Форслар барча фаровонликлари учун ундан ризо эдилар»².

16 сатрапликка киритилган парфиянлар, хоразмийлар, сўғдийлар ва арийлар (Хирот аҳолиси) Доро I хазинасига йилига 300 талант кумуш пул тўлаши керак эди. Бир талант 30 килога тўғри келади. Бунча маблағни тўплаш ниҳоятда мушкул эди. Аҳамонийлар ўзларига тобе бўлган халқларни эзиш ва талашнинг бениҳоя ваҳшиёна усулларини ўйлаб топганлар. Бу эса белгилаб қўйилган бож-хирождан ташқари яна зулм йўллари билан хазинани тўлдиришга хизмат қиларди. Геродот яна шулардан бири сифатида сув тақсимоти ҳақида ҳикоя қилган.

---

¹ Шу асар, 55- бет.

² Қаранг : « История Узбекистана в источниках» 56- бет.

Ўша пайтларда ерларга сув чиқариш мақсадида дарёларнинг қулай жойларида тўғонлар қурилган. Айни экин-текин чанқайдиган ёз ойларида ариқ бошлари кўмилиб, пайкалларга сув берилмаган. Деҳқонлар, амалдорлар эшиги олдида тўпланиб, сувни очиб беришни сўраганлар. Ариқлар бандлари катта товон эвазига очилган. Далалар сувга қонар-қонмас, ариқлар яна бандланган. Қадим муаррихи форс ҳукмдорларининг бу найрангидан қаттиқ таажжубга тушади ва «мен эшитганман ва биланман, улар катта пул эвазига сувни очиб беради, бу иш ана шундай пачава аҳволда»¹, дейди куюниб.

Аҳамонийлар салтанати 200 йилдан кўпроқ ҳукм суради. Эрон бу даврда жаҳоннинг қудратли давлатларидан бирига айланган эди. Эрон ҳукмдорлари куч билан бўйсундирган халқлар ҳамини эрк учун курашганлар. Аҳамонийлар саройидаги ички низолар тобе элатлар норозилиги билан қўшилиб, катта қувватга эга бўлган салтанатни емиради. Тарихий манбалар Сўғд билан Хоразмнинг Аҳамонийлар тобелигига қандай тушиб қолганлиги ҳақида аниқ маълумот бермагани каби, бу ўлкаларда яшовчи халқларнинг кураши, озодликни қўлга киритиши ҳақида ҳам лом-мим демайди. Александр Македонский юриши бошланган даврда Хоразм мустақилликка эришган, эроний ҳукмдорлар зулмидан қутилган эди. Милодгача бўлган IV асрнинг иккинчи яримларида шаклар ҳам эронийлар зулмидан қутилишга муваффақ бўладилар. Бу осонликча содир бўлмаган. Б.Ф.Фарфуров «босиб олинган халқларнинг бетиним курашлари Аҳамонийлар давлатини ларзага солган эди»², деганда ҳақ эди.

Акад. В.В.Бартольд ҳам шу ҳақда гапириб, сўғдийларнинг Эрон тажовузидан норози эканлигини, шундай бўлса-да, ноилож Аҳамонийларга тавон тўлаб турганларини, ҳатто, ҳарбий ҳаракатларда уларга ёрдам (Гавгамала) берганликларини³ айтиди. Бироқ, сўғдийларнинг Александр Македонский босқинидан олдинги феъл-атвори форс ҳукмдорларининг шон-шавкати, қудрати уларда заррача ҳурмат уйғотмаганлиги, аксинча, бу давлатнинг емирилишидан улар манфаатдор эканлигини

---

¹ Шу жойда, 57-58- бетлар.

² Б.Г.Базуров, Таджики, I — Т.: 103-бет.

³ Акад. В.В.Бартольд. Соч. П, ч. I. М. 1963, 171-бет.

англаш учун кифоя қилади. Бу, масалан, сўғдийларнинг Эрон тахтига зўравонлик билан чиққан Бессга бўлган муносабатида яққол кўзга ташланади. Сўғдийлар Бессга қарши ғалаён кўтардилар ва бу кўтарилишнинг оқибати Бесс учун ҳалокатли тугайди. Қачонки, Александр Македонский Сўғд тупроғига қадам қўйгач, Бессни тутиб, унга топширадилар.

Аҳамонийлар давлати кулдорчиликка асосланган ҳарбий-аристократик салтанат эди. Аркони давлат асосини форслардан ва қисман мидияликлардан (курдлардан) бўлган олий табақа зодагонлар ташкил этар эди. Тобе мамлакатлар аҳолиси ҳеч бир ҳақ-ҳуқуққа эга эмас, аксинча, улар Аҳамонийлар ҳарбий қувватини мустаҳкамлаш учун қурол-яроқ, озиқ-овқат, от-уловдан ташқари, қимматбаҳо буюмлар, қурилиш ашёлари, олтин-кумуш етказиб беришга маҳкум этилган эди. Бу, табиий, зўравонлик ҳаддан ошган элатларнинг сабр косасини тўлдириб бўлган эди. Ана шундай бир вазиятда Доро III салтанати юнонийлар ҳужумига дуч келади.

Юнон истилоси

Форсларга қарши юриш аслида Александр Македонскийнинг отаси Филипп II (милодга қадар бўлган 359-336йй.) даврида амалга оширилиши мўлжалланган эди. Македония унинг даврида ривож топиб, ҳарбий қуввати мустаҳкамланган, ён-атрофдаги қўшни давлатлар, хусусан, Юнонистоннинг катта қисми босиб олинган эди. Филиппнинг нияти форслардан ўч олиш бўлган. 336 йилда Филиппнинг ўн минг кишилик қўшини форсийлар билан Кичик Осиёда жангу жадалга киришади. Бу орада фитнанинг қурбони бўлган Филипп ўз қўриқчиси томонидан ўлдирилади. Ҳокимият унинг йигирма ёшли ўғли Александр қўлига ўтади.

Александр Македонский отаси Филипп бошлаган ишнинг моҳиятини тўла англаб етган. Форслар устига қилинадиган босқин режасидан у олдиндан хабардор бўлган. Македониялик ҳукмдорлар, турган гапки, Аҳамонийлар идора қилиб турган қудратли давлатга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлашдан аввал, унинг ички ва ташқи аҳволини чуқур ўрганганлар. Жосуслар етказиб турган маълумотлар сабабли, Александр Форс ҳукмдори саройидаги ички низоларнинг ниҳоят даражада томирлаб, парокандалик сўнгги нуқтага келиб қолганини яхши билган.

Аҳамонийлар Ардашир II Мнемоннинг 115 ўғли бўлган¹. Ардашир II нинг вафотидан сўнг тожу тахт (милодгача бўлган 359 йилда, баъзи манбаларда 358 йилда ҳам дейилади П.Р.) унинг ўғли Ардашир III Ох қўлига ўтади. Ох ўзининг маккорлиги, қаттоллиги билан отаси тириклигидаёқ танилиб улгурган эди. Тахтни эгаллагандан сўнг ака-укаларини, қариндош-уруғларини жинсидан, ёшидан қатъий назар қиличдан ўтказди. Ардашир III Ох тарихда ўз оила аймағини қирган энг қонхўр ҳукмдор сифатида ном қолдиради. Ниҳоят, унинг ўзи ҳам қилмишига яраша жазога мустаҳиқ этилади. Хўжасарой Бохуй топшириғи билан Ардашир III Ох заҳарлаб ўлдирилади. Бу воқеа милодгача бўлган 338 йилда рўй беради. Хўжасарой Бохуйнинг Аҳамонийлар саройида обрў эътибори жуда катта бўлган. Унинг хоҳиши билан тахтга Кудумон чиқади. У тарихга Доро III Кудумон номи билан кирган. Эронда Доро I салтанатга келган даврдан бошлаб куч-қудрат бир қадар бўшашган, сатрапликлар мустақиллик даъво қилаётган, айрим ўлкалар эса, юқорида айтилгани каби, озодликка эришиб, ўз давлатларини тиклаган эдилар. Саройда узоқ вақт давом этган фитналар Аҳамонийларнинг ўз қувватига бўлган ишончини жуда сусайтириб қўйган эди. Бир вақтлар шоншавкати Осиё-ю Африкага, Оврупога ёйилган Аҳамонийлар мамлакатининг барча ҳудудларида тобе халқларнинг норозилик курашлари давом этаётган эди. Искандар Моқидунийнинг Доро III га қарши ҳужуми шундай гулғулалди даврда бошланади.

Милодга қадар бўлган 334 йилда Граник наҳри бўйидаги жангда, муҳими, Иеса шаҳри яқинидаги мухорабада² Искандар ғолиб келади. У, Кичик Осиёни, Сурия, Фаластин, Финикия ва Мисрни эгаллайди. Доро III учун айниқса, 331 йилнинг кузи хосиятсиз бошланади. Гавгамела (шимолий шарқий Байнанаҳрайн³) манзили ёнида бўлган шиддатли курашда Эрон қўшини енгилиб, Доро III қочишга мажбур бўлади.

Александр Доро III ни ўлдирмагунча форслар устидан қозонган ғалабаси тўлақонли бўлмас эди. Доро III нинг кетма-кет

---

¹ Б.Г. Фафуровнинг «Тожиқлар» («Точикон», китоби якум. Д., 1983, 119-бет) китобида 115 та дейилган. Аммо русча таржимасида («Таджики», 1 — Т.: Д., 1989, 112-бет.) 150 ўғли бўлган, дейилган. Бу таржимон хатоси бўлса керак-П.Р.

² Милодгача бўлган 333 йилнинг ноябрида.

³ Шимолий- Шарқий Месопотамияда.

мағлубияти унинг ўз яқинлари ўртасида ишончсизликни вужудга келтиради. Бундан фойдаланган Доронинг қариндоши, Бохтар (Бақтрёна) сатрапи Бесс ҳокимият тизгинини ўз қўлига олишга интилади. Бу вақтда ҳарбий ҳаракатлар Бесс мулкида, Бохтар заминда кечаётган эди.

Бесс, чамаси, ютқизиляётган урушда ўзгариш яшашга, олдинги шукуҳни тиклашга интилган. Ўзини подшоҳ деб эълон қилиши, Ардашир лақабини олиши шундан далолат беради. Бироқ, қанчадан-қанча мамлакатларни ҳукми остига олган, ҳарбий қуввати ва тажрибаси катта бўлган Искандар билан Бесс мақен тенг эмас эди. Доро III тириклигида қўшиннинг энг сара, иш кўрган қисми қирилиб бўлган эди. Бесс янги кучларга умид боғлаб (Сўғд ва шақларнинг Аҳамонийлардан норози эканлиги, шақларнинг мустақилликни Искандар юришидан олдинроқ қўлга киритганлиги юқорида айтилган эди), Амударёни кечиб ўтишга, Бохтар Заминда ўрнашишга қарор қилади. Амударё ортидаги халқларнинг кучига, уларнинг ватанпарварлик ҳиссиётига, ор-номусига умид боғлаган Бесснинг бундан ўзга чораси бўлмаган.

Воқеаларнинг шу нуқтасида Қашқа воҳаси билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар тарих майдонига чиқади. Аррианнинг ёзишига қараганда, Искандар Бохтарга, Бессни таъқиб қилиб борар экан, йўл-йўлакай дрангийларни, гадросийларни ва ара хотларни ўзига тобе қилади. Бесс қўшинлари сафида Дородан юз ўгирган форслар, 7000 минг бохтарлик кўнгиллилар, Сирдарё ортидан келган шақлар бор эди. Искандарга қарши юзма-юз жангга Бесс тайёр бўлмаган. Бесс Искандарнинг яқинлаб келганини эшитиб, Оксни (Амударё) кечиб ўтади-да, Навтоққа¹ келиб ўрнашади. Бессга Сўғд лашкарлари бошлиғи Спитамен, Сирдарё ортидан келган шақлар, Оксиарт ҳамкорлик қилади. Бохтар қўшини дарё ортига ўтишни ва Искандар билан жанг қилишни истамайди. Искандарга қарши бирлашган Эрон-Турон кучларида парокандалик юз беради, бу эса Юнон ҳукмдорининг ғалабасини таъминлашда дастлабки омил бўлади. Искандар дарё орти юришларида қаттиқ қаршиликка дуч келади. Йўлда учраган қалъалар осонликча таслим бўлмаган. Шиддатли жангу жадаллардан сўнг тоғда жойлашган Тошқўрғон забт этилади. Ўша пайтда бу қалъа юнон тарихчисига Аорн² деган номда маълум бўлган.

---

¹ Қаранг: «История Узбекистана в источниках», 92-бет.

² Шу жойда.

Аррианнинг хабарида Бохтар мамлакатининг қолган қисми ҳам қўлга киритилганлиги айтилади. Искандар тобе этган юртга Артабазни сатрап қилади. Милодгача бўлган 330 йилнинг баҳорда Бохтар Заминни эгаллаган фотиҳ, бу жойни ўзининг навбатдаги ўлкаларни тобе этишида тайёргарлик майдони деб қарайди. Сатибарзан исёни бостирилади, унинг ўзи эса ўлдирилади. Сатибарзаннинг Искандарга қарши ҳаракатлари Юнон ҳукмдорини Бохтар тупроғида бир ойча тутиб туради. Бесснинг юнонийларга қарши кураши ҳам Искандар шиддатини сусайтириб, лашкарига бир қадар талофат етказди. Кўпгина олимлар Бесснинг жанговар ҳаракатида ижобий аломатларни¹ кўрадилар. Бесс ва Искандар кураши давом этган ойларда, биринчи галда, вақтдан ютилган эди. Мана шундай фурсатда Амударё ва Сирдарё ўртасида яшовчи аҳоли Искандар босқини даҳшатини, унинг қирғин барот ва хўрлашга асосланганлигини англаб етади. Шу сабабдан ҳам, тез орада бу юртда юнон келгиндиларига қарши кенг миқёсда оммавий қаршилик ҳаракати кучайиб кетади.

Воқеаларнинг кейинги ривожини босқинчиларга қарши курашга бошчилик қилаётган шахсларнинг ўзаро келишмовчиликлари оқибатида, парокандалик юз берганлигини кўрсатади. Бу эса, Искандарга жуда қўл келади. Бесс, Спитамен ва Оксиарт (бохтарлик) ўртасида содир бўлган ихтилоф сабаби нимадан иборат бўлган, маълум эмас. Спитамен Искандарга қарши охириги имкони қолгунча курашади, Оксиарт эса сотқинлик йўлини тутади. Бу учлик ўртасидаги иттифоқнинг бузилишини англашда воқеалар интиҳоси маълум хулосаларга келишга ундайди. Искандарга қарши ҳаракат маркази Нахшабга кўчгандан сўнг, босқинчиларга қарши кураш тепасида ким туради, деган муаммо бу учликнинг ўзаро низолирига сабаб бўлмадимикин? Нима бўлганда ҳам, Искандарга қарши курашдаги оғир вазиятда масъулиятни бўйинга олган сатраплар орасида жожеий бўлиниш юз беради.

Бесснинг юнонийлар қўлига тушиши ҳақида манбаларда бир ривоят етиб келган. Нақл қилинишича, Искандар қўшини Амударёни кечиб ўтганида, сўғдийлар етакчиси Спитамен Бессни банди қилиб, Искандарга топшириш ниятида эканлиги хабарини эшитади. Бесснинг юнонийлар қўлига тушиши ҳақида яна бир

---

¹ Кўрсатилган асар, 76-бет.

нақл бор, айтилишича, Птолемей бошлиқ навкарлар банди этилган Бессни Искандар ҳузурига келтирган экан. Бесс Доро III ни ўлдиришда ва шоҳлик унвонини зўрлик билан тортиб олишда айбланиб, қатл этилади. Плутархнинг ёзишича, бу қатл ваҳшиён тарзда амалга оширилган. Икки баланд дарахтни куч билан эгиб, уларни бир-бирига боғлайдилар, Бессни ўртасига осадилар. Эгилган дарахтлар қўйиб юборилади. Дарахтлар зўр билан қад ростлаб, Бесснинг танасини иккига бўлиб¹, ажралиб кетади.

Бессни Спитамен тутиб берган, деган хабарга эҳтиётроқ бўлиб ёндашишга тўғри келади. Эҳтимол, ўша пайтда Спитамен обрўсини тўкиш учун шундай уйдирмага ҳожат бўлгандир. Чунки, бу хатти-ҳаракат турлича талқин этилган, Спитамен Искандардан раҳм-шафқат илинжида шу ишга қўл урган, дегувчилар бўлган. Яна бошқа бирлари эса, Спитамен Бесснинг юнонларга қарши ҳаракатни бошқара олмаслигига ишонч ҳосил қилган, шу сабабдан, уларнинг оралари бузилган, деганлар. Лекин, Спитаменнинг Искандардан раҳм-шафқат кутишни, ҳатто, хаёлига ҳам келтирмаганлиги унинг кейинги курашларида ўз ифодасини топади.

Искандарнинг Нахшабдаги ҳарбий ҳаракатлари ҳақида тарихий манбаларда маълумот йўқ ҳисоби. Милодгача бўлган 330 йилнинг баҳорида Бохтарни бўйсундирган фотиҳ, тез орада Амударёни кечиб ўтган ва ўзига қарши уруш ҳолатида бўлган кучлар жойлашган манзил — Нахшабга юриш қилган. Нахшаб ва унга тобе жойлар қисқа фурсат ичида талон-тарож этилган. Искандар қўшини оёғи етган қалъа ва қишлоқлар вайрон қилинган. Искандарнинг асосий ютуғи шунда бўлганки, у тез ҳаракат қилган, оқибатда, унга қарши турганлар етарли куч тўплашга улгира олмаган. Спитамен, шу сабабдан, озгина лашкар билан курашни давом эттиришга мажбур бўлган.

Искандар Сўғд пойтахти Марокандага (Самарқанд) томон юришни давом эттиради. Босқинчиларга қарши Сўғд қўзғалади. Искандар устамонлик қилиб, Сирдарё ортидаги шаклар билан иттифоқ тузиб, элчилар жўнатиш тадбирини кўзлайди. Бу, Искандарнинг ўта сиёсатдонлиги ва ҳарбий салоҳияти нишонаси: у шу йўл билан Турон кучларини бўлиб қўйиб, уларни якка-якка мағлуб этишни ўйлаган эди. Бунга у қанчалик муваффақ бўлган, бир хилда жавоб бериш мушкул. Чунки шаклар ҳам бос-

---

¹ Плутарх, кўрсатилган асар, 406-бет.

қин хавфини сезиб, ҳушёр тортадилар ва жангга ҳозирлик кўра бошлайдилар. Сўғдийлар босқинчиларга қарши жанговар ҳаракатларни кучайтиради. Кураш майдонига чиққан кишилар турли-туман тоифа вакиллари эди. Бир томондан Спитамен суворийлари, иккинчи ёқдан Бохтар ва Сўғд зодагонлари ҳам Искандарга қарши ҳаёт-мамот жанги олиб борардилар. Юнон босқинчиларига қарши кураш халқ ҳаракати тусини олади. Искандар қўзғолган халқни беаёв қиради, хўрлайди, талайди. Буни ҳатто Искандарнинг маддоҳ йилномачилари ҳам тан олишга мажбур бўлган. Мароканда қамали, Спитаменнинг чекиниши воқеалари сабаб Искандар Диодор айтгани каби, 120 мингдан¹ зиёд кишининг ёстиғини қурилади. Искандарнинг мукамал ҳарбий яроққа эга бўлган қўшини Сўғд бўйлаб қанчалик ажал уруғини сочмасин, Спитамен фидойилари унга бирор кун ҳам тинчлик бермаган. Унинг кичик тўпларга бўлинган суворийлари кутилмаган жойларда зарба берар, душманга кундан-кун зиёда талофат етказар эди. Шу сабабдан Искандар лашкарини 5 қисмга бўлиб, бутун Сўғд буйича қадам-бақадам унинг изидан боради, ўзига қарши кўтарилган ватанпарварларни қиличдан ўтказди. 1953 йилда Фарбий Германия олими Ф.Альтхайм: «Спитамен ўзига қадар ҳеч ким қилолмаган ишни амалга оширди: у жангларда Македонский қўшинларининг бир қисмини яксон этди»², деганди. Александрнинг тарихини мақтаб ёзишга мойил бўлган сицилиялик муаррих Диодор ҳам вақтида буни тан олишга мажбур бўлган. «Бир юриш чоғи, — деб ёзади у, — Александр ўзи ўтиши лозим бўлган сувсиз саҳрода жуда кўп аскардан айрилди»³.

Бу жиҳатдан Рим тарихчиси Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» деган 10 жилдди асариде келтирилган айрим маълумотлар аҳамиятлидир. Квинт Курций Руфнинг бу мажмуаси милодга қадар бўлган I асрнинг охирлари ва милоднинг I асри ўрталарида ёзилган, деб қаралади. 7-китобда Александрнинг Спитаменни енгиш учун лашкарбоши Менедемни юборганлиги айтилади. Спитамен душманни биёбон жулғунзорларда ўраб олишга муваффақ бўлади. Юнонийларнинг очликдан тинкаси қуриб, мағлуб бўладилар. Бу жангда Александрнинг 2000 минг пиёда, 300 та отлиқ аскари ўлдирилади.

---

¹ Қаранг: «История Узбекистана в источниках», 151-бет.

² Б.Г.Гафуров. Кўрсатилган асар, 121-бет.

³ «История Узбекистана в источниках», 151-бет.

Александр Спитамендан етган бу мағлубиятни тиш-тирноғи билан яширишга интилади. Спитамен қўлидан қутилиб келишга муваффақ бўлган жангчиларга бу гапни тарқатсалар, ўлим жазоси¹ берилажагини айтиб, таҳдид қилади.

Арриан ҳам шунга ўхшаш воқеани ҳикоя қилади. Зарафшоннинг ўнг қирғоғида, тахминан, ҳозирги Зиёвуддин атрофида Спитамен дарёдан ўтмоқчи бўлган юнон қўшинларининг катта бир тўдасини қириб ташлаган² ва асирга олган. Бундай қаҳрамонлик намунаси шаклар томонидан ҳам кўрсатилган. Фарнух, Андромах ва Каран ўртасида юз берган англашилмовчиликдан фойдаланган шаклар Александрнинг кўп сонли аскарларини ёйдан отиб ўлдирдилар. Спитамен ва шаклар бераётган зарба фотиҳни шошириб қўяди. Энди унинг ўзи ватанпарвар Спитамен изидан тушади. Спитаменнинг саъй-ҳаракатлари Александрнинг катта ҳарбий қувватга эга бўлган, уруш ҳадисини олган қўшинлари олдида, барибир, кутилган натижаларни бермас эди. У, шу сабабдан Бохтарга кетади, бу сафар вақтдан ютиш, куч тўплаш билан боғлиқ бўлса, ажабмас. Тез орада у яна Сўғдга қайтади. Бу эса унинг ёрдамга эришмаганлигидан ишорат этади. Спитаменнинг ҳалокати ҳақида қадим муаррихлари икки хил нақлни айтадилар. Арриан, жумладан, Спитаменни шаклар ўлдирганлар, деган фикрни айтади. Афтидан, Александрга қарши ҳаракатлар натижасиз қолаётганидан, куч душман томонида эканидан шу вақтгача ёвга қарши бирга курашган сўғд, бохтар ва шак бошлиқлари ўртасида ихтилоф чиққан бўлса керак. Александрнинг чўлу биёбонларда тарқалган кучларга қарши отланаётгани хабарини эшитиб, «шаклар яъни массагетлар... Спитаменнинг бошини кесиб, Александрга юбордилар, бу билан улар бўлажак ҳужумнинг олдини олмоқчи эдилар»³.

Квинт Курций Руф сўғдийлар йўлбошчиси Спитаменнинг ўлимини бошқачароқ ҳикоя қилади. Спитаменнинг хотини, маккор душманга қарши муттасил кураш олиб бораётган эрининг ёнида бўлган. Уруш азоби уни ҳолдан тойдирган. Оқибатда эрини аврашга тушади, жангдан қайтаришга уринади. Булар наф бермагач, уни уйқуга чўмганида бошига қилич солади. Квинт

---

¹ Шу асар, 127-бет

² «История Узбекистана в источниках», 100-бет

³ Кўрсатилган асар, 104-бет.

Курций Руф либоси қонга беланган аёл эрининг кесилган бошини олиб Александр қароргоҳига келганини ёзади. Александр, қадим тарихчисининг битишича, аёлнинг қилмишига совуққонлик билан баҳо беради. Ҳолбуки, у эрини ўлдириб, эвазига жаннатий мукофотни кутган эди. Александр уни қароргоҳдан ҳайдаб юбо-ришни буюради¹.

Бу икки қадимий нақлнинг қайси бири тўғри, айтиш қийин. Шаклар Александрдан мурувват кутиб, Спитаменни ўлдирган, деган фикр ишонч уйғотмайди. Чунки, шаклар Спитамен ўлимидан сўнг ҳам юнонийларга қарши курашни давом эттирадилар.

Спитаменнинг қайси қавмга мансублиги масаласи ҳам баҳс-ли. Арриан уни бохтарлик деса, Страбон форс, деган гапни айтади. Унинг сўғдийлар йўлбошчиси сифатида, асосан, Нахшаб ва Самарқанд атрофида ҳаракат қилганини, бу ҳудудларнинг чўлу даштларини яхши билганини эсласак, унинг қайси юрт фарзанди эканлиги тўғрисидаги баҳсларга ўрин қолмайди. Айрим олимлар (В.Тарн, А.С.Шофман) Спитаменнинг хотини Эрон подшоҳи Ардашир II нинг қизи бўлган, деган фикрни айтганлар. Арриан яна бир далилни келтиради. У, Александрнинг қўшин бошлиқларидан бири Салавк Спитаменнинг қизи Апамаҳга (Опамоҳ) уйланган эди, дейди.

Сицилиялик қадимги юнон муаррихи Диодор «Тарихий кутубхона» номли кўп жилдлик асарида Александр тарихини ёритганида, асосий эътиборни унинг зафарлари талқинига қаратгани маълум. Баъзи саҳифалардагина у қонли мухорабаларни, аёвсиз қатлларни, шафқатсиз жазо чораларини йўл-йўлакай тилга олиб ўтади. Спитамен ҳалокатидан сўнг, унинг сафдошларидан бири, бохтарлик Уксорт (Оксиарт) Александр билан яқинлашади. Уксортнинг қизи Руксона (Рухшонак) Александрда ишқий ҳиссиёт туғдиради, фотиҳ уни севиб қолади. Диодор, Александрнинг Уксорт (Оксиарт) қизига уйланишдан олдин, «навтоқлар қабилаларига қарши экспедиция» уюштирганлигини, қор ва совуқда «қўшинининг катта қисмидан ажралганлигини»² ёзади.

Спитамен фожеасидан сўнг ҳам унинг юртдошлари, хусусан, нахшабликлар Александрга қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатларини тўхтатмаганлар. Александр, одатига кўра, кескин ва

---

¹ Кўрсатилган асар, 139-бет.

² «История Узбекистана в источниках», 151-бет.

знят вужудга келган жойда жангга ўзи бошчилик қилган. Навтоқ қабилалари устига қилинган юриш Александр ҳарбий режаларига жиддий хавф туғилган вақтда амалга оширилган. Юнон фотиҳи қишда ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиб, дам олар, кунлар илиши билан босқинларга ҳозир бўларди. Бу, «экспедиция», Спитаменнинг хоинона ўлдирилишидан сўнг амалга оширилган эди. Спитаменнинг ўлдирилиши 328/27 йилнинг қишидан олдин юз берган. Александрнинг бундан олдин Нахшабга келиши Бесснинг шу жойга ўрнашуви билан боғлиқ бўлиб, Александрнинг Сўғддаги дастлабки ҳарбий ҳаракатлари бошланган 330/29 йил билан белгиланади. Александр Нахшабга орадан яна 2-2,5 йилни ўтказиб, такрор келишга мажбур бўлган. Нахшаб шаҳрининг мустаҳкам деворлари бузилиб, қасрлар яқсон этилган. Арриан ўзининг IV китобида Александр иккинчи сафар Навтоққа келганида, ўз қўшинини «қаттиқ қиш бошланиб қолганлиги сабабли Навтоқ теварак-атрофларига жойлаштирди»¹, деган фикрни айтди.

Квинт Курций Руф VIII китобида бу ҳақда қуйидагича ҳикоя қилади: «шундай қилиб, (Александр- П.Р) Мароқанда яқинида виждоний азобларни бир оз бўлса-да енгиллатиш учун ўн кун тургач, Гефестионни қишга озиқ-овқат тайёрлаш учун Бохтарга бир қисм жангчилар билан жўнатиб юборди... Ўзи эса Ксениппага келиб тушди. Бу вилоят шаклар юрти билан чегарадош, бир қанча гавжум қишлоқлари бор, унумдор ерлари нафақат туб жойлик кишиларни, шунингдек, келгиндиларни ҳам ўзига жалб этади. Аввал бу ерда қувғиндилар — Александрдан юз ўгирган бохтарликлар бошпана топганди. Подшоҳ келгани хабарини эшитиб, маҳаллий аҳоли бохтарликларни ҳайдашга тушди, улар қарийб 2500 киши чамасида эди. Бохтарликлар отлиқ бўлиб, тинч замонларда ҳам қароқчилик қилишга одатланган, ҳозир-ку уруш кетаётир, авфдан умид узиб, жон-жаҳдлари билан қаҳр-ғазабга тўлган эдилар. Шундай қилиб, Александрнинг ноиб Аминтага ҳужум қилиб, узоқ вақт бесамар жанг қилдилар... Подшоҳ ўз қўшини билан Навтоқ деб аталадиган вилоятга келди. Сатрап Сисимифр эди... Сисимифр ўз ватандошларини қуроллантириб, вилоятга олиб кирадиган йўлнинг энг тор жойида кучли пистирма қўйди. Бу жойнинг бир

---

¹ Кўрсатилган асар, 104-бет.

томони тез оқар дарё, орқа эса қоя тошлардан иборат эди. Аҳоли ундан қўл билан кавлаб, йўл очганди... Ёввойилар табиат ўзи маҳкам беркитган дарани кучли гуруҳ билан ҳимоя қилсаларда, Александр одам қўли билан ясалган манжанақлардан отиб, истеҳкомни яксон қилди. У сопқон ва ўқ отиб, олдинда жанг қилаётган душманларни улоқтириб ташлади, улар қочишга тушдилар, шундан сўнг, истеҳком вайронаси устига чиқди-да, қўшинни қоя олдига бошлади. Бироқ йўлни тоғлар бағридан сув олиб, водийга оқаётган дарё тўсиб турарди. Дарё қаърини тўлдириш машаққатли бўлиб кўринарди. Барибир, подшоҳ дарахтларни кесиш, тошларни юмалатишни буюради. Лаҳза ўтмай уюлиб қолган тошу дарахтлардан ёввойилар қўрқувга тушди, улар то ҳозиргача бунақасини кўрмагандилар. Шундай қилиб, қўрқитиш билан таслим қилишни мўлжаллаган подшоҳ, шу қабиладан бўлган, айна вақтда Александрга мутё бўлган Уксортни (Оксиарт) қабила бошлиғи олдига юбориб, уни қояни топширишга унатишни буюрди»¹.

Уксорт, Квинт Курций Руфнинг ҳикоя қилишича, титроққа тушган, тақдири нима бўлишини ўйлаб, ақлини йўқотаётган Сисимифрни таслим бўлишга кўндириш учун ваъдалар беради. У Сисимифр Ҳинд юришини ўйлаётган фотиҳга халақит бермаслиги, йўқса, бошидан ажралиши мумкинлигини шаъма қилади. Сисимифр ризолик беришга қарийб шай бўлиб турган эди. Шу вақт онаси гапга араллашиб, бировнинг ҳукми остига тушгандан кўра, ўлим афзал, дейди. Бироқ, қўрқоқ Сисимифр ор-номусни унутади, унинг кўз ўнгидан бойлиги, мавқеи ўтади... Уксортга таслим бўлиши ҳақидаги гапни етказишни илтимос қилиб қолади. Александр Навтоқни унинг ўзига қолдиради, икки ўғлини хизматига олади. Ўртадаги битимнинг кафолати шуни тақозо этади.

Навтоқда уч ой туриб, қишни ўтказган Александр навбатдаги юришга отланади. Квинт Курций Руф бу жойни Габаза вилояти деб кўрсатади. «Ўзбекистон тарихи манбалари»ни тузган олим Б.В.Луниин Габаза (Газаба) вилоятини Жанубий Тожикистонда ва яна Кармаида деб тахмин қилади. У, бу жойни «Сисимитр қояси»га яқин бўлган Паретакенда (В.В.Григорьев, И.Маркварт) деб ҳисобловчи олимлар² ҳам борлигини таъкидлаб ўтади.

¹ Кўрсатилган асар, 136-140-бетлар.

² Кўрсатилган асар, 140-бет.

Александр қўшини йўлга чиққан биринчи кун осойишта кечадди, айниқса, учинчи кун табиат шунчалик қаҳр-ғазабга минадики, бундай даҳшатли чақмоқ ва момақалдиуроқни, совуқ ва қор бўронини одам боласи кўрмаган эди. Босқинчи қўшин ваҳимага тушиб, эсанкираб қолади. Совуқ 2000 минг жангчининг ўлимига, мол-ҳолнинг қирилиб битишига сабаб бўлади. Шунда яна Сисимифр Александрни қўллади, кўпдан-кўп от-туя, қўй-қўзи бериб, юнонийларни оғир аҳволдан қутқазарди. Яна у қўшинга олти кунга етадиган озиқ-овқат ҳам тайёрлаб беради.

Шу жойда Квинт Курций Руфнинг бир калимасига эътибор бериш керак бўлади. Муаррих ёзади: «Подшоҳ (Александр-П.Р.) Сисимифр кўрсатган хизматни тақдирлади ва жангчиларга олти кунга етадиган озиқ ҳозирлашни буюрди, чунки у шаклар устига юриш қилмоқчи эди»¹. Квинт Курций Руф бошда Габазага юриш бошланганлигини айтган эди, бу ерда эса, шаклар устига бориш ҳақида гапирмоқда. Шаклар Сирдарё ортида яшар эдилар. Бунда, Б.В.Луниинг Кармана (ҳозирги Навоий шаҳри) деган тахмини тўғри бўлиб чиқади. Чунки, Кармана йўли орқали Сирдарёга чиқиш мумкин эди.

Сисимифр борасида айрим жиҳатларни аниқлаб олиш керак бўлади. Юқорида эслатилган китобда Б.В.Лунин Сисимифр сўғдийлик, яъни Навтоқ сатрапи², деб кўрсатади. «Самарқанд тарихи»нинг 2-боби 4-бўлимини ёзган тарих фанлар доктори В.А.-Лившиц, «Навтоқ вилоятининг сатрапи бақтриялик Сисимитр»³, деган хулосага келади. Акад. Б.Г.Гафуров Ускорт, Сисимитр ва Хуриённи Сўғд аслзодалари⁴, деган фикрни билдиради.

Қадим юнон муаррихлари Александр Македонский тарихи билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни билвосита ёритганлар. Шу босидан жой номлари, шахслар исмлари бобида ноаниқликлар бўлиши табиий. Масалан, Сисимифр билан Сисимитр бир кишими ёхуд иккаласи икки тарихий шахс номими, деган савол туғилади. Сисимифр Ксениппанинг йўлида Александрга пистирма қўйиб, унга қаршилик кўрсатган Навтоқ сатрапи бўлса, Сисимитр, эҳтимол, «Сўғ қояси» ёки «Сисимитр қояси»да Александрга узоқ муддат

---

¹ Кўрсатилган асар, 140-бет.

² Кўрсатилган асар, 137-бет.

³ «Самарқанд тарихи», I жилд, — Т.: 1971, 68-бетлар.

⁴ Б.Г.Гафуров. Кўрсатилган асар, 131-бет.

қаршилик кўрсатган қавм йўлбошчисидир. Буларнинг ҳар иккала-сига ҳам Александр таслим бўлганларидан сўнг мурувват кўрсатган. Шу сабабми, ёнки, исмларидаги яқинлик уларни бир-бири билан адаштириб юборишга йўл очган бўлиши мумкин.

Александр ёнида олимлар, файласуф, адолатпеша кишилар ҳам бўлган. Шулардан бири, Александрнинг сарой муаррихи Каллисфен, подшоҳнинг ваҳшиёна қирғини, жабр-зулми ҳаддидан ошиб бораётганлигидан ваҳимага тушиб, «агар, таъбир жоиз бўлса, ёввойилар мамлакатида ёввойичасига фикрлашни ўзлаштириш керак бўлса-да, барибир, Александр, мен сендан ўтинаман, Элладани унутма, ахир уни деб, Осиёни Юнонистонга қўшиш учун шу юриш қилинувди-ку?!», дейди у Александрга.

Александр босиб олган элат ва халқлар қуллик азобига гирифтор этилган бўлиб, Александрнинг ҳарбий эҳтиёжи учун нимаки зарур бўлса, барини тайёрлаб беришга мажбур эди. Александр мазлум этилган маҳаллий қавмлардан ҳам қўшин тузади, уларни юнонийчасига кийинтириб, қуrolлантиради. Муаррихлар маҳаллий кишилардан иборат 30 минглик лашкар ҳақида¹ ёзиб қолдирганлар. Сўғдда, Бохтарда ва бўлак босиб олинган жойларда қолдирилган юнон сипоҳийлари нега Александрга қарши ғалаён қилган, нега улар юртига қайтишни истаган, деган саволлар туғилиши табиий ҳол. Шу ўринда XI асрнинг буюк олими Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги бир нақлни келтириб ўтиш мақбул кўринади.

«Тутмоч, — дейди Маҳмуд Кошғарий, — туркларнинг машҳур овқати. Бу овқат Искандар Зулқарнайнга нисбатли овқатдир. Шундайки, Искандар зулматдан чиққач, озиқлари камайиб қолган одамлар очликдан кўрқиб, унга: «бизни оч кўйма, оч тутма» мазмунида «бизни тутма оч, кўйиб юбор, бизлар юртимизга кетайлик», деганлар. Искандар билимдонлар билан кенгашган ва улар шу овқатни тайёрлаганлар. Бу овқат гавдага қувват бериб, юзни қизарттирар, тезда ҳазм бўлмас эди. бу овқат ейилгач, сувидан ҳам ичилар эди.

Турклар бу овқатни кўргач, «тутмоч», деб атадилар. Асли «тутма оч», икки алиф (а) туширилиб, тутмоч бўлган. Бунинг маъноси «ўзингни оч тутма, шу овқатни тайёрлаб е», демакдир»².

---

¹ Қаранг: Б.Ф.Фафуров. Кўрсатилган асар, 124-бет.

² Маҳмуд Кошғарий. Девон, 422-бет.

Бу нақл икки жиҳатдан аҳамиятга молик. Аввало, Александр даврида туркларнинг унинг қўшинида бўлганлиги (Александр маҳаллий кишилардан қўшин тузганлиги юқорида айтилди), сўнгра, тутмоч овқатининг ҳозирги вақтда ҳам Қашқа воҳасида, Зарафшон ва Сурхондарё вилоятларида «умоч» номи билан сақланиб қолганлигидадир.

Тарихнавис Страбон Александрнинг Бохтар ва Сўғдиёнада 8 шаҳарга асос солгани, бир қанчасини эса бузганини, вайрон этганини¹ сўзлаган. Александр ўт қўйиб, хароб қилган Сўғд шаҳарларидан бири, Навтоқ (Нахшаб) бўлган. Нахшабда узоқ йиллар изланиш, тадқиқот ишларини олиб борган қадимшунос олим Р.Ҳ. Сулаймонов: «Ғарбий йўлакнинг охирида 4x4 м. майдонда жуда олдин қурилган биноларнинг қаттиқ куйган харобалари очилди. Шу жойда П-кўринишдаги шарқий ибодатхонага қараган ёқда очиқ айвон ҳам топилди. Унинг силлиқ сувалган таглигига катта чорқирра хом ғиштдан ясалган подиум қўйилган бўлиб, унинг девори ганчдан тарам-тарам йўлли қилиб ишланган эди. Юқори қисми эса пишиқ ғиштдан терилганди. Аммо, у жуда ёмон сақланган эди.

Подиум ва бинонинг таглиги ғовак тупроқ ва майда кўмир зарраларига тўла, айтмоқчи, бу кўмир ёғочники эмас, майда, ва юмшоқ ушоқчалар шаклида эди. Тўғрироғи, булар куйган гилам ва кигизларнинг қолдиғи эди»², деган хулосага келади.

Александр Македонскийнинг босқини Сўғд ва Бохтардаги жуда кўп қадимий манзилларни ер юзидан супириб ташлади. Қадим юнон муаррихлари Александр қурган шаҳарлар (аниқроғи, юнон аскарлари учун ҳарбий истеҳкомлар) сонини аниқ айтадилар, аммо, яқсон қилганларини хаспўшлаб кетадилар. Бохтар Заминни тадқиқ этган олимларнинг кўрсатишича, «Аҳамонийлар ва салавкийлар даври бошларида Жанубий Бохтарда аҳоли манзилларининг ниҳоятда камайиб кетганлиги кузатилади: Аҳамонийлар даврида бу жойда 47 қишлоқ ҳукм сурган бўлса, салавкийлар даврига келиб улардан 28 та қолади. Биз Шимолий Бохтар ҳақида бу хилдаги маълумотларга эга эмасмиз, лекин бу ерда ҳам аҳвол шундай бўлганлигини фикр қилиш мумкин. Аҳоли

---

¹ «История Узбекистана в источниках», 179-бет.

² Қаранг: «Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда», — Т.: 1987, 136-бет.

манзилларининг сони бу қадар камайиб кетишини Александр Македонский юришларининг тўғридан-тўғри натижаси эканлигини айтмоқ учун барча асослар бор»¹.

Бу гаплар Сўғдиёна ва унинг шаҳар, қишлоқларига тўла тааллуқлидир. Турон тупроғида Александрнинг қадами етмаган жой фақат Хоразм воҳаси бўлса керак. Милодгача бўлган 329-328 йилда, яъни Александр Сўғдга келишдан бурун Бохтарда турганида қиш даврида Хоразм подшоҳи Форазман унинг ҳузурига туҳфалар билан келиб, ўз хизматини таклиф қилган эди. Бу, эҳтимол, Хоразмга қилинадиган муқаррар босқиннинг олдини олишга кифоя қилгандир.

Турон аҳолиси, сўғдликлар юнон босқинчиларига қарши уч йил давомида қаҳрамонона кураш олиб борадилар. Нахшаб ҳудудида, Зарафшон воҳаси, Хисор тизма тоғларида, Ўратепа ва Сирдарё қирғоқларида бўлиб ўтган қаттиқ жанглар, гарчи Александр фойдасига ҳал бўлган эса-да, босқинчилар кўшинига ҳам катта талофат етказди, унинг қудратли кучини заифлаштирди. Александрнинг Сўғд тупроғида уч йил ўралашиб қолиши далилининг ўзи ерликларнинг ҳарбий қудрати даражасини баҳолаш учун етарлидир. Сўғдда, шаклар курашида, Бохтарда, «Сисимитр қояси»да Александрга етказилган жароҳатлар, унинг ҳаётдан эрта кўз юмушига сабаб бўлмай қолмаган.

Фарб олимларининг баъзи бирлари Александр Македонскийнинг Осиёга қилган юриши ва унинг оқибатларини тараққиётга туртки берган ҳодисалардан, деб қарашга² мойил бўлганлар. Улар Александр босқинидан кўзланган мақсад — Осиёни овруполаштириш (демак, асрий маданиятни йўқ қилиб, юртлар ва элатларни мутеларга айланттириш), беҳисоб бойлик, хомашё, ишчи воситаларига (қулларга) эга бўлиш эканлигини мутлақо эсга олмайдилар. Арриан бир ўринда ноилож Александрнинг буйруғи билан Сирдарё бўйида жойлашган беш шаҳар ваҳшиёна яксон қилинганини, «Барча эркаклар қириб ташланиб, хотин-қизлар ва болаларни аскарлар бўлиб олганини» эътироф этган эди.

Юнон-македон қўшинлари босиб олган мамлакатлардаги аҳволни тарихий асарлар маълумотлари асосида хулоса қил-

---

¹ Г.А.Кошеленко, З.В.Сердитых. «Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда», 54-бет.

² Б.Г.Гафуров. Кўрсатилган асар, 125-бет.

ганда, «юноний ва македонияликлар, ўзлари босиб олган ҳудудларга қадам қўйиши билан, бу жойларга тараққий қилган юнон қулдорчилигининг қоидаларини жорий қиладилар: қўпол куч ишлатиш, аҳолини чекланмаган тарзда эзиш, бойлик орттириш учун уларни ўзга юртларга қул қилиб сотиш»¹ сингари мустабидлик зулми манзараси ҳосил бўлади.

Шу билан бирга, юнон маданиятининг Шарққа ўтказган таъсирини ва аксинча, Шарқнинг Юнонистон, умуман, Оврупога кўрсатган маданий таъсирини унутмаслик керак. Эллин маданияти тараққиётига Марказий Осиё халқлари беназир ҳисса қўшганлар. Эътиқод ва дин нуқтаи назаридан «Шарқ ўз босиб олувчисини (юнонийларни-П.Р) асирликка олади, балким бу ҳаракат насронийлик даврига қадар ўз чўққисига кўтарилмаган бўлса-да, бутун эллин замонларида юксала боради»².

Истилочи Александрнинг милоддан бурун (530-327) юз берган босқини Марказий Осиё халқлари хотирасида мангу из қолдирди. Гарчанд, замонлар ўтиши билан Александр шахси Шарқда тарихийликдан кўра, бадийлик касб эта бошлаган бўлишига қарамай, халқ ҳафизаси унинг қўрқинч солган қиёфасини («Икки шохли Искандар») унутмади.

Александрнинг куч ва қилич билан тобе қилинган мамлакатлари унинг вафотидан кўп ўтмай (милодгача бўлган 323 йил), мустақиллик курашини авж олдирадилар. Қул қилинган, эзилган, хўрланган халқлар қўзғала бошлайдилар. Сўғд ва Бохтарда қолдирилган юнон аскарлари ўз ватанларига қайтиш учун исён кўтарадилар. 20 минг пиёда ва 3 минг отлик қўшин жўнаш тараддудини кўради. Бу сипоҳийларнинг кетиши юнонийлар салтанатига путур етказар эди. Шу сабабли, Александрнинг ноиб Пердикка ватанига қайтмоқчи бўлган юнон қўшинини қириб ташлайди. Бу фотиҳ истилочилик сиёсатининг ичидан қириб, тамом зил кетиши аломати эди.

---

¹ Зельин К.К., Трофимова М.К. Қаранг: Б.Г.Фафуров, ўша асар, 125-бет.

² В.Тарн. Шу жойда, 126-бет.

Нахшаб ва Қанғ давлати

Александр Македонский ўлим ва зулм даҳшати билан асос солган, Оврупо-ю Осиёнинг асосий қисмини ўз ичига олган улкан салтанат унинг вафотидан ўн йил кечар-кечмас парчаланган бошлайди. Александр Македонскийнинг ўлими ҳақидаги хабар тарқалгач, мазлум этилган мамлакатларда кўтарилиш, озодликка интилиш руҳи ҳукм сура бошлади.

Александр ворислари орасида Салавк номи тилга тушади. Жаҳонгир тириклигида деярли кўзга чалинмаган бу киши Бобил ҳокими сифатида аста-секин ўз мавқеини мустаҳкамлай боради. Салавк ҳақида Плутарх тарихида ҳам маълумотлар кам. У бир ўринда, ҳали Александр Эронда, Дорога қарши жанг олиб бораётганда Салавк исми бир яқин кишисининг Киликияга қочиб кетганлиги ҳақида йўл-йўлакай гапириб ўтади. Бу далилнинг милодгача бўлган 312 йилда Бобилда мустаҳкам ўрнашган сатрап Салавкка қанчалик даҳли бор, айтиш қийин. Плутархдан олдин яшаган ва Александр тарихини битган муаррихларда ҳам Александр ишлари давомчиси сифатида тарих саҳнасига чиққан Салавк ҳақида хабарлар учрамайди.

Салавк Бобилда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, Александр ўлиmidан сўнг қўлдан чиқиб кетай деб турган Бохтар Заминни куч билан забт этади. Салавкийлар босқини Парфия ва Сўғдда ҳам юз беради.

Салавкийлар тарихи ниҳоятда чалкаш ва маълумотларга камбағаллиги билан ажралиб туради. Салавк қўл остида жуда катта ҳудуд жамланган бўлиб, энг диққат талаб жойлар Бохтар ва Сўғд ҳисобланган. Шу сабабли Салавк бу ҳудудларни бошқариш учун милодгача бўлган 293 йилда ўғли Антиохни юборади. Антиох Спитаменнинг қизи Опамоҳдан туғилган эди. Антиохнинг «қариндошлиги» маҳаллий халққа тасалли нуқтаи назарини кўзлаган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи бўлмаса керак.

Салавкийлар давлатига қарши руҳ Сўғд ва Бохтарда кескинлигида қолган. Бу эса салавкийлар таъсиридаги мулкларга кўчманчи қабилаларнинг ҳужум қилишга ботинишлари мисолида яққол кўринади. Милодгача бўлган III аср бошларида Марказий Осиёда халқларнинг норозилик ғалаёнлари бўлиб турган. Бундан фойдаланган кўчманчи қабилалар юноний босқинчилардан ҳокимиятни тортиб олиш учун шу йўлни танлаган. Антиохнинг онаси юртида қандай кутиб олингани ва нечоғлик мавқе тутгани унинг салавкийларга қарши кураш

алангасини ўчиришга бўлган интилишида кўринади. Антиох отаси вафотидан сўнг, милодгача бўлган 280 йилда ҳокимиятни қўлга олади. У, ўзининг қарийб йигирма йиллик салтанатида (милодгача бўлган 280-216 й.) ғарбий ҳудудларда юз берган низолар билан ўралашиб қолади ва олис Сўғд ва Бохтарга бўлган эътибори сусаяди.

Марказий Осиё Антиох даврида ўзини ўнглаб олиш йўлига киради. Вайрон бўлган манзилларда ҳаёт қайта жонлана бошлайди. Қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, чорва ва савдо ишлари аста-секин изга туша боради. Бу даврда Бохтар айниқса ўзини жадал тиклайди ва мустақиллик учун кураш йўлига киради. Бу билан Бохтар ўзига қўшни ҳудудларга сиёсий таъсир ўтказган, улар орасида етакчилик мавқеини эгаллаган. Бир муддат Салавкийларга номигагина тобе бўлиб турган Бохтар, тахминан, милоддан олдинги 250 йилларга келиб Салавкийлар давлати таркибидан ажралиб чиқади. Салавкийларга нисбатан мустақиллик даъвосини рўёбга чиқаришда кўчманчи қабилаларнинг ҳам ёрдами катта бўлган. Милодгача бўлган II асрнинг иккинчи яримларидан эътиборан салавкийлар, яъни юндон-македон ҳукмронлиги Марказий Осиёдан сиқиб чиқарила бошланади. Сўғднинг мустақилликка эришувини шу даврда юз берган, деб қараш тўғри бўлади.

Турон заминда Сўғд мустақилликка эришгунга қадар Сирдарё ортида яшовчи шақлар- туркий қавмлар ўзларининг Қанғ деб аталган давлатларига асос солган эдилар. Қанғлилар Александр ҳокимиятининг сўнгги йилларидан бошлаб озодлик учун кураш олиб борадилар ва салавкийлар даврида ҳам бу йўлдаги интилишларини, тўхтатмайдилар. Бу жиҳатдан К. Шониёзовнинг тубандаги фикрлари аҳамиятга моликдир: «Сирдарёнинг ўрта оқимларида яшовчи шак қабилалари македониялик Искандар қўшинлари ва Салавкийлар тажовузига қарши узлуксиз кураш олиб борадилар. Ана шу бетиним курашлар бораётган бир пайтда, милоддан олдинги III аср бошларида ярим ўтроқ Қанғ давлати вужудга келади. Бу давлат Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи туб ерли аҳолини ва бир қанча кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилаларни ҳамда ўлкаларни бирлаштиради»¹.

Юнон-Бохтар давлатининг емирилишида кўчманчи дашт қабилаларининг асосий ўрин тутиши қадимий манбаларда саёз

---

¹ К.Шониёзов. Кўрсатилган асар, 5-бет.

ва чалкаш бўлсада, озми-кўпми ўз аксини топган. Помпей Трог, жумладан, бу ҳақда «Бохтар ва Сўғдиёғани шакларнинг саравуқ ва асиан қабилалари эгалладилар»¹, деган фикрни айтади.

Мамлакатимизнинг қадимги тарихига оид асарларда² юқоридаги фикр у ёки бу тарзда такрорланади. Масалан, Б.Ф.Ғафуров, «милодга қадар бўлган 206 йилда, юечжилар Марказий Осиёга ёпирилиб киришдан бир қанча ўн йиллар бурун Юнон-Бохтар подшоҳлиги чегараларида кўчманчилар тўдаси турар эди,» деб ёзади. Шу тариқа, бу давлат заифлаша боради, юечжиларнинг босқини унинг емирилишига сабаб бўлади. Юнон-Бохтар давлатининг интиҳоси тарихи, барибир, қоронғилигича қолади. Сўғдиёғани, масалан, сакараваклар истило қилгани ҳам тахминларга асосланган. Сўғдда бўлган Хитой элчиси Чжан-Цянь милодгача бўлган 128 йилда Бохтарнинг дахлар томонидан эгалланганлигини аниқ айтади. Бохтар ва Сўғд бу даврда бир эмас, бир қанча қавмлар ҳужумларига дуч келган, деган қарашлар ҳақиқатга яқинроқдир. Ҳужумкорларнинг аксарияти, даштларда яшовчи кўчманчи шаклар қабила иттифоқига мансуб қавмлар эди. Бундай босқинлар оқибатида милоддан аввалги II аср сўнглари-I асрнинг биринчи яримларида Юнон-Бохтар давлати барҳам топади.

К.Шониёзов шу жиҳатни кўзда тутиб, «Марказий Осиё халқлари тарихида, жумладан, ўзбек халқининг тарихида Қанғ давлатининг аҳамияти катта бўлган... Қанғ давлатининг чегарасида қадимий эрон тилида сўзловчи туб ерли халқлар (шаклар) Марказий Осиёда, Жанубий Сибирда ва Етгисувнинг шимолий районларида яшовчи туркий тилда сўзловчи қабилалар билан яқинлашиб, ўзаро иқтисодий ва маданий ҳамкорликда бўлиб келганлар. Ана шу алоқалар натижасида бу ҳар иккала тил гуруҳидаги халқлар қисман аралашиб борадилар ва буларнинг қўшилмаларидан милоддан олдинги II-I асрларда Сирдарёнинг ўрта оқимларида туркий тилда сўзловчи янги этнос вужудга кела бошлайди. Худди шу хилдаги жараён кейинроқ Фарғона ва За-рафшон воҳасида ҳам юз беради»³, деган хулосани айтади.

---

¹ Б.Ғ.Ғафуров. Кўрсатилган асар, 163-бет.

² «Ўзбекистон ССР тарихи» 117-бет; Б.Ғ.Ғафуров. Кўрсатилган асар, 167-бет; акад.В.В. Бартольд. Соч. 2. ч. I, 177-бет.

³ К.Шониёзов. Кўрсатилган асар. 5-бет.

Бу фикр, Қашқа воҳасига ҳам дахлдор. Чунки, ўша даврдаги Сўғд дейилганда, Зарафшон ва Қашқа воҳаси тушунилади. Сўғдда мустақиллик қўлга киритилгандан сўнг ҳам юнон-бохтар тангаларини зарб этиш давом қилади. Аста-секин бошқа қийматдаги тангалар ҳам муомалага чиқарилган. Масалан, камон отувчи тасвири туширилган тангалар ёхуд юзида Антиохнинг исми ёзилган ва айни чоғда маҳаллий ҳукмдор сурати акс этган тангалар шу жумлага киради. О.И.Смирнова собиқ СССРда ва чет элларда 2,5 мингдан ортиқроқ Сўғд тангаларининг топилиб, жамланганлиги¹ ҳақида сўзлайди. Олима «бу ниҳоятда катта рақам ва улар аҳамиятига кўра беқиёс бойлик», деб айтади. Ўтган асрнинг 30-йиллари охирларига қадар Сўғд тангалари дунё буйича 30 тадан кўп эмас, деб ҳисоб қилинар эди. Урушдан сўнгги йилларда олиб борилган қидирув ва тадқиқотлар Сўғд осори атиқаларини топишда баракали бўлганлигини юқоридаги рақамлар тасдиқлайди. Р.Гиршман Сўғд тангаларининг айримларида «(монета) Гиркода (сына) Ардетра, сакараука», деган юнонча ёзувни ўқишни таклиф қилади. Сўғдчасини эса Ардадр ва «сакараг», деб ўқишни муносиб кўради ва ўз фикрларини сакарауқлар Сўғдни босиб олган², деган қараш билан асосланмоқчи бўлади.

Сўғдни истило қилган дашт қабилаларининг қабристонлари ҳам қисман бўлса-да, текшириб ўрганилган. Булар Қуйимозор, Лавандак қабристонларидир. Эски қабрлардан топилган моддий ёдгорликлар Бохтар маданий ашёларига жуда яқин туриши аниқланган. Бундан кўчманчи дашт қабилалари ўтроқ ҳаётни, маданий турмушни жуда аввал ўзлаштирганликлари маълум бўлади.

۵۴

Навтоқ

Қашқа воҳаси ҳақидаги илк хабарлар Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да учрайди. «Авесто» матнларининг энг қадимийлари милодга қадар бўлган IX-VIII асрларга оид бўлиб, у тўла равишда милоднинг IV асрларида ёзиб

¹ О.И.Смирнова. Очерки из истории Согда, «Наука», М., 1970, 18-бет.

² Б.Ф.Фафуров. Кўрсатилган асар, 170-бет.

олинган. Оташпарастлик динининг илоҳий матнлар мажмуаси милодгача бўлган IX асрлардан то янги милоднинг III-IV асрларига қадар ёзилган, тўлдирилган ва тўплангандир. «Авесто»-да Бохтар ўлкаси (Сурхондарё ва Афғонистоннинг шимолий қисми), Сўғдиёна (Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари), Хоразм каби жойлар таъриф қилинади.

Қадим юнон муаррихлари Искандар Моқидунийнинг Марказий Осиёга қилган юриши, ҳарб-зарблари ҳақида ҳикоя қилганларида, Сўғд ва унинг жанглари кечган вилоятлари ҳақида ҳам йўл-йўлакай сўзлаб ўтадилар. Жумладан, Доро III ни ҳокимиятдан четлатиб, ундан подшоҳликни ва шоҳона анжомларни тортиб олган Бесс ҳақида гап кетганда, биринчи бор Навтоқ¹ тилга олинади. Арриан бу ҳақда: «Бессга Александр яқинлаб қолганини айтганларига, у Оксдан (Амударё П.Р.) сузиб ўтади, қайиқларни эса ёндириб, Сўғд ерига, Навтоққа кетади»², дейди.

Навтоқ қадимий тарихий манбаларда, қолаверса, ҳозирги тадқиқотларда икки маънода – бирида вилоят, иккинчисида шаҳар номи сифатида тақдим этилади. Аррианда у аниқ жой номи сифатида берилганлиги тушунарли. Бу воқеа милодгача бўлган 330 йил нари-берисида юз беради. Сўғд билан боғлиқ шу воқеадан икки йиллар чамаси кейин юз берган юришлар ҳақида сўзлаган Квинт Курций Руф эса, «Шоҳ (Александр П.Р.) ўз қўшини билан Навтоқ деб аталган вилоятга етиб келди»³, деб ёзади. Ҳар иккала муаррихдан бир қанча вақт олдин⁴ яшаган сицилиялик Диодор (милоддан аввалги 90-йилда туғилиб, 21-йилда вафот этган) Александр Македонскийнинг Сўғд тупроғидаги ҳарбий ҳаракатлари ҳақида сўзлаганида, унинг «Навтоқ қабилаларига қарши юриш»⁵ қилганини айтади. Бу ерда гап бир шаҳарда яшайдиган қабилалар ҳақида эмаслиги равшан. Диодор «Навтоқ қабилалари», деганда вилоят ва унинг аҳолисини кўзда тутди.

---

¹ «Навтака», «Навтоқ», «Наутак» шакллари ҳам учрайди.

² Қаранг: «История Узбекистана в источниках», 92-бет.

³ Қаранг: «История Узбекистана в источниках», 137-бет.

⁴ Арриан эранинг 90-95 йилларда туғилиб, 175-йилда вафот этган; Квинт Курций Руф асари милодгача бўлган I аср охири ва янги эранинг ўрталарида ёзилган, деб тахмин қилинади-П.Р.

⁵ «История Узбекистана в источниках», 151-бет.

«Ўзбекистон ССР тарихи»нинг I жилдида Навтоқ вилоят сифатида талқин этилади: «Бесс билан бирга яна бир неча маҳаллий ҳокимлар, шу жумладан, бақтриялик Оксиарт («Вахшунварта» исмининг грекча талаффузи¹) ва эронлик Датафарн ҳам Искандардан қочган эди. Бесс Амударёдан ўтгач, кемаларни ёндириб ташлайди ва Навтака областига, яъни Қашқадарё водийсига қараб кетади. Бу водийни баъзи текширувчилар Шаҳрисабз ёки Ғузор райони билан айнан бир деб ҳисоблайдилар»².

Б.Ғ.Ғафуров «Точикон» номли асарида Навтоқни жой, қалъа маъносида қўллайди: «Искандар пас аз ишғол кардани Навтоқ ба маркази Сўғд Мароканд равона шуд ва онро забт кард»³.

«Ўзбекистон тарихи манбалари» китобини тузган проф. Б.В.Лунин «Навтоқ»қа: «ҳозирги вақтда Навтака (Наутаки) харобасини Марказий Осиёнинг энг катта шаҳарларидан бири — Ерқўрғон деб қарашга барча асослар етарли, чунки унинг ўрнида антик давр Сўғд шаҳрига хос бўлган маданий қатламлар сақланиб қолган»⁴, деган изоҳни беради.

Қашқадарё вилоятининг қуйи қисмида ўтмиш обидаларини аниқлаш ва тадқиқ этиш бобида узоқ йиллар иш олиб борган қадимшунос олим С.К.Кабанов ёзма манбалардаги бу икки қарашга муносабат билдирмайди, аммо Навтоқ ва Ксениппанинг ҳозирги Қашқадарё вилоятининг юқори ёки қуйи қисмига тўғри келиши масаласида баҳс юритади. С.К.Кабанов Навтоқни ҳам, Ксениппани ҳам шаҳарлар тарзида эмас, вилоятлар сифатида қарайди. Ёзма манбаларда икки вилоят — Навтака ва Ксениппа маълум, — дейди С.К.Кабанов, — уларни тарихчилар ва қадимшунослар Қашқадарё воҳасида, деб кўрсатадилар. Бу вилоятлар, албатта, воҳанинг юқори ва қуйи қисмидаги икки қадимий деҳқончилик водийлари — Шаҳрисабз ва Қаршига тўғри келади. Бироқ бу номларнинг ҳозирги жойларига тўғри келиши масаласида тадқиқотчиларнинг қарашла-

---

¹ Б.Ғ.Ғафуров Оксиартни Уксорт деб ёзади ва сўғдлик деб кўрсатади, қаранг: Б.Ғ.Ғафуров. Кўрсатилган асар, 131-бет

² «Ўзбекистон ССР тарихи», I жилд, 95-бет.

³ Яъни: «Александр Навтоқни ишғол қилгандан кейин Сўғд пойтахти Марокандга қараб юрди ва уни забт этди», Қаранг: Б.Ғ.Ғафуров. «Точикон», таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна, китоби якум. «Ирфон», Д., 1983, 126-бет.

⁴ «История Узбекистана в источниках», 92-бет.

рида тафовут бор. Олдин Навтака воҳанинг юқори қисми, Ксениппа эса қуйи қисми, деган нуқтаи назар босим эди. М.Е.Массон эса бунга зид фикрни қўллаб-қувватлайди, яъни, унингча, Ксениппа воҳанинг юқори қисми, Навтака бўлса қуйисида жойлашган. Қадимшунос олим бунда Навтоқнинг қуйи вилоятнинг асосий шаҳри Ерқўрғон харобаси ўрнига тўғри келишини ҳам қайд этади».

«Ерқўрғон» атамаси, табиийки, нисбатан кейинги асрларда пайдо бўлган. Қуйи вилоят ва унинг асосий қалъаси номи юнон муаррихларида «Наутака», «Наутак» тарзида берилганлигини кўрдик.

Кеш руд (Кешки руд, Кешк руд) — Кеш орқали келадиган дарёнинг ўрта оқимида, деҳқончилик ерларига сув чиқаришга қулай жойда, Рўдаксой деб аталган ўнг қирғоқ бўйида кичик манзил тариқасида вужудга келган жой аста-секин асосий қалъа-шаҳар мақомини олади. Қалъа сув назорати эҳтиёжидан пайдо бўлганлиги сабабли, тез кенгая боради. Дарё бўйида, ниҳоятда қадрли бўлган сув билан боғлиқ равишда ободлик топган бу манзил Нақшаб–Нахшаб деган номга эга бўлган.

Юнонлар босқинидан сўнг қалъа вайрон бўлади ва омон қолган аҳоли янги шаҳарни аввалгисидан қуйироқда, энди чап қирғоқ бўйида қуради. Нахшаб ўрнини ўзгартирган бўлса-да, яшашда давом этади. Бу жой ҳозирги Шулликтепа ўрнига тўғри келади. Кешк рудининг ўнг тармоғи — Рўдаксойда Александр Македонский босқинига қадар барҳаёт бўлган Нахшаб — Навтоқ унинг салафи ҳисобланган. Биринчи Нахшабни иккинчисидан фарқлаш учун Нахшаби боло — юқори Нахшаб деб аташ кейинчалик одат тусини олади. Нахшаби боло, хорижий манбаларда Нашеболо, Нашебо тарзида зикр этилади. Шулликтепада вужудга келган шаҳар ҳам Нахшаб аталиб, милодий VII асрга қадар шу номда юритилади. Араблар истилоси оқибатида «Нахшаб» арабча талаффузга мослаштирилиб, «Насаф» деб аталади.

Ксениппа ҳақида ҳам тўхталиш жоиз. Милодга қадар бўлган I асрда яшаган Рим тарихчиси Квинт Курций Руфнинг маълумотига кўра, Ксениппа шаклар мамлакати билан чегарадош (бу эса унинг чўл билан туташ бўлганлигига ишора), «у ерда зич жойлашган қишлоқлар кўп, чунки ҳосилдор ерлар нафақат тубжой кишиларни, шу билан бирга келгиндиларни ҳам ўзига жалб эта-

ди»¹. Квинт Курций Руф, Александр Македонскийнинг Марокандада ўн кун тургач, қишни ўтказмоқ учун Навтоққа келганини² айтади. Йўлда у Ксениппада бир муддат тўхтаган. Арриан ҳам худди шу фикрни³ такрорлаган. Қадим муаррихларнинг бу маълумотлари Александр Македонский истилосидан уч-тўрт аср кейин ёзилган. Бу хабарларни шубҳа остига олмасдан, манбалардаги жой номлари, киши исмлари юнонча талаффуз туфайли жиддий ўзгаришларга учраганлигини қайд этиш ўринли бўлади. Бу ҳолни Марказий Осиё жой номларига оид Хитой манбалари хусусида ҳам айтиш мумкин.

Квинт Курций Руф, «Ксениппа шақлар ери билан чегарадош», деганида тўғри гапни айтган. Чунки ҳозирги Шаҳрисабзни қадимги давр жуғрофий тушунчалари билан чегаралайдиган бўлсак, унинг шимоли ғарбий ҳудуди Самарқанд ва Бухоро ерлари билан туташганлигини англаш қийин бўлмайди. Бундан ташқари, шақлар жойи, дейилганда фақат Сирдарё ортини тушунмаслик керак бўлади. Бесс Эрондан Навтоққа келганда уни қўллаб-қувватловчилар сафида шақлар ҳам бўлганлиги маълум. Шак қавмлари ҳозирги Чироқчи ва Кўкдала даштларида ўрнашган бўлишлари эҳтимолдан йироқ эмас.

Сўғднинг асосий шаҳарларидан бўлган ҳозирги Шаҳрисабз «Кеш», «Каш»ва «Кесс», «Кисс» деб турлича талқин этилган. Акад. В.В.Бартольд Шаҳрисабзнинг қадимда «Кисс» деб қайд этилгани мисоли тариқасида Ёқут Ҳамовийдан бир далил келтиради: «Ёқут, — дейди акад. В.В.Бартольд, — Ибн Маъқулнинг ишонтириб айтган бир гапини, яъни Амударё ортидаги ҳамма ерда (демак, Мовароуннаҳрда - П.Р.) Кисс деб талаффуз қилганларини эшитганлигини келтириб ўтади»⁴.

Бу фикрга мурожаат қилишдан мақсад шуки, қадимда вилоятлар, одатда, шу жойнинг асосий шаҳри номи билан юритилганлигини таъкидлашдир. Бақтриянинг бош шаҳри Бақтр (Ҳирот) бўлгани каби, Кеш — Кесс Ксениппа (Киссиниппа, Киссенниппа, Ксениппа) вилоятининг пойтахти эканлиги ҳам

---

¹ С.К.Кабанов. «Нахшеб на рубеже древности и средневековья» (III-VII вв), «Фан», — Т.: 1977, 87-бет.

² «История Узбекистана в источниках», 136-137-бетлар.

³ Шу асар, 104-бет.

⁴ Акад. В.В.Бартольд. Соч.3. М., 1965, 205-бет.

ҳақиқатга яқин эҳтимол. Ўз навбатида Нахшаб — Навтоқ ҳам шу ном билан аталган вилоятнинг асосий шаҳри ҳисобланган. Навтоқ тарихнавис Аррианда эътирозга ўрин қолдирмайдиган тарзда шаҳар номи сифатида кўрсатилади. Буни унинг «Александр ўз қўшинларини дам бериш мақсадида Навтоқ теварак-атрофларига жойлаштирди, чунки қаҳратон қиш келиб қолган эди»¹, деган сўзларидан англаш қийин эмас.

Диодор «Навтоқлар қабилалари» деганида, вилоятдаги барча аҳоли шу жойга — Навтоқ шаҳрига тобе эканлигини кўзда тутган бўлса керак. Акад. Б.Ғ.Фафуров бу сўзни «Навтоқ» тарзида қўллаганлиги юқорида кўрилди. «Кеш» ва «Навтоқ» атамаларига (топонимларига) проф. Тўра Нафасов изоҳ берган. Унинг фикрича, «Навтоқ-қадимий шаҳар, вилоят. А.Македонскийнинг Марказий Осиёга ҳужуми тасвирланган қадимги тарихий асарларда Навтака шаҳри, вилояти қайд этилган. Эра-мизгача 328 йил қишида А.Македонский Навтакада қишлаган. Ҳиндистон юришига тайёргарлик кўрган.

«Навтака» ойконими эроний тилларга мансуб бўлиб, кема юра оладиган сув йўли, янги каби тахминий изоҳлашлар ҳам бўлган. Бу изоҳ тўғри эмас. М.Е.Массон «така» компонентини қадимги сўғд тилига хос т о қ а ёки т о қ сўзи (бинонинг эшик, дарвоза устидаги ярим доира тарзида безакли ишланган қисми; гумбаз; равоқ, айвон) архитектурада жуда қадимдан қўлланишини назарда тутди ва шу сўзга дахлдор деб ҳисоблайди. Пештоқ, чортоқ сўзларидаги тоқни ҳам Навтака атамасидаги така компоненти билан генезис жиҳатдан бир деб қарайди. Атаманинг дастлабки шакли нав така-нав тоқа (янги тоқ, яқинда қилинган иншоот) бўлган. Тоқ сўзи қадимда бозор тими — ён томони очик, усти ёпиқ ёки гумбазли иншоотни ҳам билдирган. М.Е.Массон тоқ сўзи иштирок этган Тоқи Гирра (Курдистонда), Тоқи Бўстон (Бесутун тоғида), Тоқи Кисра (Месопотамияда) деган қадимий қалъалар бўлганлигини таъкидлаган. «Навтака» атамасида товуш алмашилиши юз берган. Аслида Навката (янги қишлоқ, янги шаҳар) ёки Нав кат Юнон тарихчилари бу номни Навтака тарзида ёзиб, Европага тарқатган»².

---

¹ Қаранг: «История Узбекистана в источниках», 104-бет.

² Т.Нафасов. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. — Т.: 1988, 126-бет.

Қадим Нахшаб — Навтоқ — Ерқўрғон обидаси Қарши ва Косон шаҳарлари оралиғида, Қаршидан ўн чақиримча нарида, унинг шимолий қисмида жойлашган. Қадимшунослар далолат этишича, бу шаҳар харобаси воҳада қулдорлик жамияти ҳукм сурган асрларда вужудга келган ягона шаҳар¹ қолдиғидир. Ерқўрғонда узоқ йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар шаҳодат этишича, бир замонлар шаҳар икки қаторлама девор (ички ва ташқи) билан ўраб олинган. Ички мудофаа девори улкан бешбурчак шаклида бўлиб, қарийб 40 танобча жойни муҳофаза қилиб турган. Ички деворнинг ҳар 17-18 қадам бўлган оралиғида баланд миноралар қад ростлаган, уларнинг қабарик ўринлари ҳамон билиниб туради. Ташқи айлана деворнинг узунлиги 4,5 чақиримча бўлиб, 150 таноб келадиган жойни ўраб турган. Ташқи деворнинг ҳар жойида, масалан, шимолий тарафида пастак кўгармалар туташиб кетиши кузатилади. Ерқўрғон деворларининг баландлиги 8 метрга яқин бўлган. Пастак кўгармалар эса шаҳарнинг қамал қилинганини, қамал қилувчилар деворни қулатиш ва ундан ўтиш учун шу усулни қўллаганини кўрсатади. Қадимда бундай ҳарбий муҳандислик ечимлари амалда бўлган.

Ички деворнинг қийшиқ тушган жойларида, жумладан, шарқий тарафдан узилиб қолиш ҳолати юз бериши унинг қадимий қалъа харобалари устида қурилганлигини кўрсатади. Эски қалъанинг баланд жойи тўғри келганда девор унга тақаб кўтарилган. Ички деворга ёнлама ҳолда 20 га яқин тепачалар кўринади. Тепаларнинг бир қисми турнақатор бўлиб жойлашган. Булар шаҳар маҳалласи уйлари бўлса керак. Қолган тепалар алоҳида, катта бинолар вайроналари, деб тахмин қилинади. Ташқи ва ички деворлар оралиғида, ҳатто, уларнинг теваракатрофида яшаш манзиллари² анчагина бўлган.

Қадимшуносларнинг аниқлашича, «шу тариқа, Ерқўрғон шаҳарчаси милодга қадар бўлган VIII-VII асрларда йирик деҳқончилик манзили сифатида вужудга келиб, милодга қадар бўлган VI-V асрларда юксалишга эришади»³.

Ерқўрғон шаҳри бир вақтда ёхуд бир асрда қурилмаган. Кичик аҳоли манзилидан у аста-секин йириклаша борган, ҳатто,

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 23-бет.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 24-бет.

³ М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулейманов. Ерқурган. «Фан», — Т.: 1984, 147-бет.

шу вилоятнинг асосий шаҳрига айланган. Бу орада асрлар кечган. Шаҳар юксалган, вайрон бўлган, неча бор тикланган. Ерқўрғоннинг 150 таноблик майдонида олиб борилган қазилар ишлари бу жойдаги қаср, ибодхона ва ўзга биноларнинг турли даврларда, турли асрларда қурилганлигини кўрсатади. Бу ҳақда шаҳарчанинг шарқий қисмидаги тепаликда ўтказилган тадқиқотлар етарли маълумот бера олади. «Бу ерда ибодатхона қолдиғи очилиб, тозаланган, унда бешта қурилиш даври кузатилади»¹.

Бошқа бинолар вақт ўтиши билан емирилиши ёки урушлар натижасида вайрон бўлиши оқибатида заруратга кўра қайта тикланган бўлиши мумкин. Ибодатхона эса муқаддас тутилган ва ҳар қандай шароитда таъмирланган ва тикланган. Ибодатхонани таъмирлаш ва тиклаш (ёки бинолар қўшиш) ишларидаги беш қурилиш даври кўп асрларни қамрайди.

Олдинги саҳифаларда Нахшабда юз берган ёнғин излари — кийиз ва гиламлардан қолган ўзига хос донатор кул ҳақида гапирилган ва унинг бевосита Александр Македонский боқини натижаси эканлиги айтилган эди. Александр Навтоққа биринчи бор Бесс изидан, уни қувиб келганида асосий шаҳар Нахшабни қамал қилган ва уни ёндириб, куч билан олган. С.К.Кабановнинг таъкидлашича, мудофаа деворларига туташиб кетан ташқи кўтармалар ана шу қамал асоратидир. Нахшаб-Навтоқ Александр боқинидан сўнг, кейинги асрларда шаҳар сифатида ўз мавқеини тиклаб ололмаган.

Замонлар кечароқ, хорижий боқинлар, ички низолар, табиий офатлар оқибатида аксар аҳоли манзиллари, қишлоқлар, шаҳарлар, алоҳида қасрлар, Қашқадарёнинг милоддан аввал вужудга келган, тарихи 2700 йилни қамрайдиган улуғвор шаҳри Нахшаб номини, ўрнини ўзгартирган ҳолда бўлса-да, бугунга етиб келди. Нахшаб-Марказий Осиё маданияти тарихида, онаюртимиз кечмишида ўзига хос ноёб дурдонадир. Шу жиҳатдан Нахшаб қадимшунослик ва тарих илми учун битмас-туганмас манба ҳисобланади.

---

¹ Шу асар, 17-бет.

Қадим маданият излари

Қадимшунослар Нахшаб обидаси билан ўтган аср ўрталаридан эътиборан қизиқа бошлаган. Туркистон подшоҳлик Россияси томонидан босиб олинганидан ярим аср кейин, 1916 йилда Қарши шаҳрига Туркистон қадимшунослик ҳаваскорлари тўғарагининг аъзолари Л.А.Зимин ва И.Кастанъелар келишди. И.Кастанъенинг Заҳоки Морон қалъаси ва «йирик қадимий шаҳар харобаси» хусусидаги ахбороти жуда юзаки кузатувлар натижаси эди. Бироқ, Л.А. Зиминнинг мулоҳазаларида ёзма манбаларга мурожаат қилиш, аҳоли «Ерқўрғон» деб атаган Нахшаб тарихини ёритишда уларга таяниш диққатга лойиқ. 1916 йилги илк кузатувлар фан оламига Нахшаб ҳақида дастлабки маълумотни бериши билан аҳамиятли.

1946-1948 йилларда республика Фанлар академиясининг тарих ва археология институти Қарши ва унга яқин туманларда қазув-текширув ишларини ўтказди. Қашқа воҳасининг қуйи қисмида 70 га яқин ўтмиш ёдгорликлари ҳисобга олинади. Дастлабки, тадқиқот ишлари Кожартепа, Мудинтепа ва Ерқўрғон¹ ҳудудларида ўтказилади.

1973 йилдан бошлаб Нахшаб-Ерқўрғонда мунтазам илмий-тадқиқот ишлари давом эттирилади. 80-йилларга келиб бу қадимий шаҳар ўрнида олиб борилган қазилар ишлари илм-фан нуқтаи назаридан самарали бўлади. Ўтган йиллар ичида олти кенг қамровли қазув ишлари ниҳоясига етказилади. Нахшаб обидалари мажмуасида ўзига хос ўрин тутувчи ибодатхона тадқиқ этилганда, бу жойда беш қурилиш даври кечирилганлиги далолат этилади.

Саҳрони кесиб ўтувчи ягона дарё суви ҳаёт манбаи, деҳқончилик ва чорвачилик омили бўлган. Сув бўйидаги кичик қишлоқ атрофидаги поёнсиз тўқайзорлар овчилик учун қулай эди. Нахшабнинг табиатан қулай жойда ўрнашганлиги унинг ривожига катта аҳамият касб этган. Қишлоқ асрлар кечиши билан кенгайиб гавжумлашади, шаҳар тусини олади. Унинг гуллаб-яшнаши ташқи ҳужумлар, босқинлар оқибатида узоқ давом этадиган таназзуллар билан алмашилиб турган. Вайрон бўлган қасрлар, ибодатхоналар тикланган, қайта бошдан қурилган.

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 8-бет.

Б.А.Литвинский 1973 йилда Марказий Осиёга хос бўлган шаҳарлар тараққиёт босқичларини «Археологик тадқиқотлар натижалари, шунингдек, бошқа манбалар ва қўшни мамлакатларга доир қиёсий маълумотларга асосланиб, биз Марказий Осиё шаҳарларининг асосий тараққиёт йўлини ва унинг турли даврлардаги хусусиятларини белгилашга интилдик. Бунда қуйидагича даврлаштириш таклиф этилади: I-ибтидоий шаҳар; II-энг қадимий шаҳар манзили (милодгача бўлган II минг йиллик охири — I минг йиллик биринчи чораги); III-Марказий Осиёда антик шаҳарнинг шаклланиши (милодга қадар бўлган VI-IV асрлар); IV-шаҳар қурилишида дуализм ва Марказий Осиё — эллин мажмуининг бошланиши (милоддан олдинги IV-II асрлар); V-қадим Марказий Осиё шаҳарларининг бемисл тараққиёти (милодгача бўлган I аср — милоднинг III-IV асрлари), Марказий Осиё — Эллин — Ҳинд мажмуи»¹, тариқасида кўрсатган эди.

Марказий Осиёнинг ибтидоий аҳоли манзиллари, шаҳарлари ҳақидаги тадқиқотларда Аҳамонийлар салтанати қарор топгунга қадар бўлган даврлардаги ҳаёт нисбатан муфассалроқ ёритилади. Бу жиҳатдан акад. Г.А.Пугаченкованинг Қизилтепада ўтказган қазув — текширув ишлари самарали бўлган. Қизилтепада милодгача бўлган IX-VIII асрларда аҳоли манзили вужудга келади. Орадан икки-уч аср кечиб, бу жой кенгайди ва мустаҳкам деворлар билан ўраб олинади. Одам сони ортиб, уларнинг бир қисми истеҳком деворлари ортида яшай бошлайдилар.

Аҳамонийлар даври шаҳар ҳолатини теран ўрганган қадимшунос олим Б.А.Литвинский, «ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши шароитида милодга қадар бўлган II-I минг йиллик остоналарида мис давридаги манзиллар асосида алоҳида қўрғонларга эга бўлган илк шаҳарлар вужудга келади»², дейди.

Нахшаб шаҳрининг ўсиш ва ривожини айрим қадимшунослар Кушанлар даврига боғлайдилар. Масалан, П.Лериш «Ерқўрғон шаҳарчаси (Навтоқ?) Сўғдиёнада 34 танобли кичик аҳоли манзили бўлиб, қиёс этилаётган Ойхонум даражасига фақат Кушанлар даврида эришди»³, деган фикрни айтади.

¹ Б.А.Литвинский, А.В.Седов. Тепаи-Шах. Культура и связи Кушанской Бактрии. М., 1983, 118-бет.

² Шу жойда.

³ Қаранг: «Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда», 70-бет.

Нахшаб шаҳрининг пайдо бўлиши бу жойда мунтазам илмий-текшириш ишлари ўтказган қадимшунослар томонидан моддий ашёларга, топилган осори атиқаларга асосланиб далолат этилган. М. Ҳ. Исомиддиновнинг «Ерқўрғон шаҳарчасидаги бошқа қазув ишлари моддий ашёлари ҳам далолат этгани каби, у милодгача бўлган VIII-VII асрларда йирик қадимий деҳ-қончилик манзили сифатида вужудга келиб, милодга қадар бўлган VI-V асрларда кескин тарақиётни бошдан кечиради. Бу даврда у шарқий тарафдан қарийб 40 га. майдонни эгаллаган тўрт бурчак шаклидаги номутаносиб, эгри девор билан ўраб олинган»¹, деган сўзлари диққатни жалб этади. Чунки, П. Лереш Нахшаб тарақиётини Аҳамонийлар сулоласининг тарих саҳнасига чиққан даврига (милодгача бўлган VI асрлар) умуман боғлаётгани йўқ. Аксинча, Нахшабнинг Афғонистонда юнонлар томонидан қурилган Ойхонум обидаси даражасига етиши, яъни юксалиши фақат Кушанлар даврида юз берди, деган хулосага келади.

Нахшаб — Ерқўрғонда муттасил илмий-текширув ишлари билан банд бўлган, бу жойдаги ибодатхона, қаср ва бўлак бино ўринларидан кўпгина осори атиқаларни топган ва уларни тадқиқ этган олимлар — М. Ҳ. Исомиддинов ва Р. Ҳ. Сулаймоновлар «Ерқўрғон» деб аталган рисоаларида бу қадимий шаҳар тарихи ҳақида янада қатъийроқ фикрни айтадилар:

«Ерқўрғонда бир неча йиллар давомида шаҳарнинг уйлари, ишлаб чиқариши, жамоат ва мудрофаа иншоотларида 15 дан зиёд қазув ишлари ўтказилди. Шу қазувлардан бири, хусусан, фавқулодда кўп сопол буюмлар мажмуини берган кулоллар маҳалласида ўтказилган 13 қазув жойи Ернинг табиий юзасига қадар олиб борилди... Ерқўрғон шаҳарчасидаги маданий қатлам ва унинг аломатлари милодгача бўлган IX-VIII асрлардан то эра-мизнинг VIII-IX асрларига қадар кулолчиликнинг муттасил тарақиёти манзарасини ифода этади»².

Нахшаб — Ерқўрғондан топилган сопол буюмлар шаҳарнинг ёшени аниқлашда жуда муҳим манбалар бўлади. Ерқўрғонда олиб

---

¹ Қаранг: «История материальной культуры Узбекистана», вып. 17, — Т.: 1982, 77-бет

² М. Ҳ. Исамиддинов, Р. Ҳ. Сулейманов. Ерқурган. «Фан», — Т.: 1984, 5-бет.

борилган қазув ишлари қадимий Сўғдиёна маданиятини ўрганишда ўзига хос ўрин тутади. Шаҳарчанинг ҳажми ва сақланиши, унда тахминан илк темир давридан бошлаб то илк ўрта асрларга қадар ҳаёт давом этганлиги Жанубий Сўғдиёнанинг моддий маданияти даврларини ўрганиш¹ имкониятини беради.

Нахшабнинг вужудга келиши, унда ҳаётнинг узоқ асрлар давом этиши бу жойда тадқиқот олиб борган бошқа олимлар томонидан ҳам таъкидланган. В.А.Пирин «шаҳарча ичида олиб борилган тадқиқотлар натижасида сиёсий-маъмурий, истеҳком иншоотлари, ҳунармандларнинг яшаш жойлари очилди. Сопол буюмларни ўрганиш шаҳарнинг пайдо бўлиш даври тарихини (милодгача бўлган IX-VIII асрлар — милоднинг VIII-IX асрлари) аниқ белгилаш имконини берди»², деган хулосага келади.

Нахшаб милодга қадар бўлган IX-VIII асрларда даставвал кичик манзил-қишлоқ сифатида вужудга келиб, икки-уч асрдан сўнг тараққий қилган. М.Ҳ.Исомиддинов қайд этгани каби, милодгача бўлган VI-V асрларда у мустаҳкам қўрғонга, мудофаа деворига эга бўлади. Буни Нахшабда қадимшунослик изланишларини олиб борган С.К.Кабанов ҳам ўз вақтида³ кўрсатиб ўтган эди. Унинг зикр этишича, Ерқўрғондаги биринчи кузатувлар бу манзилнинг қадимийлигидан далолат берган. Ички девор тарафдаги тепаларни 3 метр чуқурликда қазиб кўришнинг ўзиёқ қадимшуносларни энг қадимги маданий қатлам билан дуч қилади. С.К.Кабанов Нахшабда 1948 йилда ўтказилган қадимшунослик мавсуми натижаларидан келиб чиқиб фикр юритган. Ўша йили бу жойдан иккита хум, сопол буюмларнинг мўъжаз мажмуи, жом идишининг қуйи қисми, хуллас, ўзига хос кулолчилик шаклларига эга бўлган буюмлар топилади. С.К.Кабанов шу ашёларга асосланиб, шаҳарнинг қуйи маданий қатламини милодгача бўлган II асрлардан то милоднинг II асрларига қадар етиб борадиган даврларга тааллуқли, юқори маданий қатламини эса III-IV асрларга оид⁴ деган хулосага келади.

---

¹ М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулейманов. Еркурган. «Фан», — Т.: 1984, 5-бет.

² Қаранг: «История материальной культуры Узбекистана», вып. 24, Т. 1990, 121-бет.

³ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 24-26-бетлар.

⁴ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 26-бет.

С.К.Кабановдан 30 йил сўнг Ерқўрғонда қазув ишларини олиб борган М.Ҳ.Исомиддинов «Ерқўрғоннинг қадимий қатламлари стратиграфияси» деган ишида шаҳарчанинг шарқий қисмида жойлашган тепаликда олиб борилган тадқиқот натижаларига асосланиб, ўз фикрларини айтади. Бу гал қазув ишлари кўлами ортади. Айрим нуқталарда Ернинг табиий юзаси 8,5 м. чуқурликда эканлиги аниқланади. «Ерқўрғон II ва III» деб белгиланган қазув жойларида маданий қатлам милодгача бўлган VI асрларга оид, деб хулосаланади. Текширувлар Ерқўрғоннинг қуйи маданий қатламида милодга қадар бўлган VIII асрнинг иккинчи яримлари ва VII асрларга тааллуқли кулолчилик буюмлари, юқори сифатли сопол идишлар синиқлари билан қопланганлигини аниқлайди. М.Ҳ.Исомиддиновнинг фикрича, Ерқўрғоннинг олис ўтмишига хос бўлган қадимият мажмуи унда кишиларнинг дастлабки яшаш даврларига тўғри келади ва Қарши воҳаси чорвадорлари маданиятини ўзида ташийти.

Ибодатхона

Нахшаб обидалари орасида ибодатхона мажмуаси алоҳида ўринни эгаллайди. Обида шаҳарчанинг марказий қисмида жойлашган. Қазув чоғида улкан, мураббаъ шаклидаги чўкиб қолган бино қолдиғи очилади. Унга туташиб кетган шарқий тепалик ҳам тозалангач, ибодатхона тўла-тўкис намоён бўлади. Аниқланишича, ибодатхона милоннинг биринчи минг йиллиги биринчи ярмида фаолият кўрсатган. Шу давр оралиғида бу жойда бешта йирик қурилиш амалга оширилган, оқибатда, ибодатхона тағзамини ердан анча баландга кўтарилган¹.

Нахшаб ўрнида мунтазам олиб борилган қазув ишлари илмий хулосаларни бойитишга хизмат қилади. Р.Ҳ.Сулаймонов тупроқ тепага айланган ибодатхона мажмуасини тадқиқ этади. Шаҳар марказида жойлашган ибодатхона ўрни қазиб кўрилганда пойдевор пастидан юзадаги бинодан анча олдин қурилган икки иморат қолдиғи топилади. Бинолар емирилиши ёхуд вайрон бўлиши оқибатида улар аввалгилари устига қайта қуриларган. 8 м. чуқурликда ернинг табиий юзаси очилади. Ер юза-

---

¹ Р.Х.Сулейманов. Қаранг: «Городская культура Бактрии...», 135-бет.

сида кўмир ва кул қолдиқлари учрайди. Пахса қалинлиги 1,7-1,8 м. бўлиб, у 0,5 м. баландликда яхши сақланиб қолган. Хом ғиштдан кўтарилган девор қолдиғи ҳам кўзга ташланади. Бу деворнинг ҳар иккала тарафида гарчи оз бўлса-да, жуда яхши сақланган ҳайвон суяклари, сопол буюмлар топилади. Уларнинг ёши милоддан аввалги V асрлар¹, деб аниқланган. Идишлар орасида жом ва хумчалар ҳам борки, улар энг аввалги ибодатхона қурилиши даврига хос деб кўрсатилади. Биринчи ибодатхона эса милоддан олдинги VI-V асрларда қурилган бўлади. 5 м. чуқурликда учрайдиган девор қолдиғи ва маданий қатлам, сопол буюмлар милодгача бўлган III-II асрларга оид эканлиги далолат этилган.

Биоларнинг асоси кенг олинган, таглиги лой қилиниб, пишитилган. Деворларнинг асосдаги қалинлиги 9 м.га етади. Юқори қисми эса ингичкалаштирилиб кўтарилган. Шунга кўра, қадимшунослар ибодатхона биноси пирамида шаклида қурилган бўлиб, унинг ички томони каттакон хона (сарой) вазифасини ўтаган, деб ҳисоблайдилар. Иккинчи, анча кейинроқ солинган девор 1,5 м. қалинликда, унинг ярим доира шаклидаги тоқчаси, қуйи қисмида сопол чироғнинг синиқлари, кулдон бўлаклари сақланиб қолган.

Ибодатхонанинг ғарб тарафидан қазилган чоҳнинг тагида қаттиқ куйган ва илк даврга хос бўлган 4x4 м.лик хона ўрни очилади. Хонанинг олд томони, шарққа қараган тарафи айвон, унинг ичида ганч билан сувалган устунлар кўзга ташланиб туради. Бинони тиклашда хом ва пишиқ ғиштлар ишлатилган.

Маҳаллалар

Шаҳарнинг ички ва ташқи мудофаа деворлари оралиғида унча баланд бўлмаган тепачалар кўриниб туради. С.К.Кабанов уларни одамлар яшаган уйларнинг харобалари, деб қарайди. Тепачаларнинг баландлиги 3-5 м. гача боради.

Жанубий этакдаги дўнгликлар кенгая боради ва улар сойликка етиб ажралади. Ҳозирги пайтда бу ердан катта йўл ўтган. Шу тепачалардан бири синов тариқасида қазиб кўрилганда, кул ва кўмир қолдиқлари чиққан. Бу жойга оид топилдиқлар ора-

---

¹ Шу жойда.

сида темир ва тошларнинг эриган бўлакчалари эътиборни тортади. Чунки бу ишда инсон аралашуви сезилиб туради. Девори хом гишт ва пахсадан бўлиб, унда бир неча марта сувалганлик аломати кўриниб туради. Тепачадан тагин кўпгина қадаҳлар, сопол идишлар топилган. Улар орасида нақшли тувакчанинг борлиги ҳайратга лойиқ эди. Тувакча тубида эриган темир юқи мавжуд эди, бу эса қадимдаёқ Нахшаб усталари темир эритиш усулини билганликларини кўрсатади. Айниқса, эритилган бир парча мис¹ бу соҳада шубҳага ўрин қолдирмайдиган далил ҳисобланади.

Еркўрғон мажмуасидаги 13, 20-рақамли бинолар тадқиқ этилганда, бу жойда тўқувчиликда ишлатиладиган сопол лангарлар анчагина эканлиги аниқланади. 16-рақам билан белгиланган жой қазиб кўрилганда, унинг ҳунармандлар яшаш жойи ва ишхонаси эканлиги маълум бўлади. Бу ерда темирчилар яшаганлиги учун уни темирчилар маҳалласи дейиш мумкин. Қазув чоғида бу жойдан 89 та танга топилади, 49 та мис танга биноларнинг тағзаминидан ва кўча юзасидан топилади. Бу мис тангаларнинг баъзилари демаса, аксарияти, милоднинг V-VII асрларига² тааллуқли, деб қаралади. С.К.Кабанов вақтида бу топилдиқни «Нахшаб тангалари» деб атаган эди.

Нахшабнинг ташқи, жануби шарқий ҳудуди, стратиграфик маълумотлар шаҳодатига кўра, шу манзил вужудга келган даврларда, яъни, милодга қадар бўлган I минг йиллик ўрталарида³ кишилар яшай бошлаган жой бўлган.

Шаҳарда ҳунармандчилик, темирчилик милоддан бурунги I минг йиллик ўрталарида вужудга келган. Нахшаблик усталар, темир эритувчилар хомашё маъданни қаердан олган, деган савол туғилади. В.А.Рузанов мана шу ҳақда мулоҳаза юритиб, «Ҳисор тоғининг жануби ғарбий тизмаларида Қашқадарё ҳудудида жойлашган қадимий конлардан бирининг маъдан намуналари кимёвий жиҳатдан тадқиқ этилганда, Еркўрғон маъданни қайта ишлаш амалиётидаги маҳаллий хомашё манбаини баҳолашда баъзи аниқликлар киритилди.

Қашқадарё вилоятида қадимда қазиб олинандиган маъдан

---

¹ В.А.Пирин. «История материальной культуры Узбекистана», вып. 24, 121-124, 125-бетлар.

² Шу жойда, 125-бет.

³ Кўрсатилган асар, 125-бет.

манбалари жумласига Қоракўл мис кони ҳам киради. У денгиз сатҳидан 1800 м.балиқликда, Яккабоғ темир йўл бекатидан 37 чақирим жануброқда бўлган Калтақўл қишлоғи яқинидадир» дейди¹.

Ерқўрғон идишларидан топилган қолдиқ маъдан таркиби билан Калтақўл кони хомашёси кимёвий таҳлил этилганда, улар орасида ўхшаш томонлар борлиги аниқланади. Мана шунга асосланиб, В.А.Рузанов қадимда Ерқўрғон усталари хомашёни-маъданни Калтақўлдан олиб келганлар², деган хулосани чиқаради.

Нахшаб шаҳар тусини олиб йириклаша боргани сари, аҳоли кўпайган ва истеҳком деворларидан ташқарида ҳам маҳалла пайдо бўла бошлаган. Шаҳарнинг ғарбий тарафида вужудга келган яшаш жойини шу жумлага киритса бўлади. Нахшабнинг ташқи истеҳком деворидан 600 м.чамаси масофада жойлашган катта-кичик тепаликлар қадимшунослик нуқтаи назаридан текширилиб чиқилади. Бу жойда қарийб 17 бино-уйлар ва ибодатхоналар қисман ёки муфассал тадқиқ этилади.

Қадимшунослар маҳалланинг вужудга келишидаги беш даврни алоҳида ажратиб кўрсатадилар. Н.Ю.Нефедовнинг қайд этишича, Нахшаб яқинида вужудга келган жойдаги бинолар, энг аввало, ибодатхона шаҳар ичкарасидаги шу хилдаги иморатга ўхшаш қурилган. Ҳатто иккала бино деворларига чизилган суратлар ўртасида ҳам уйғунлик мавжуд. Нахшаб ёнидаги йўлдош қасаба биниси девордаги суратлар орасида айниқса, хоч шакли чизилгани ҳайратомуздир. Эни 5 см.бўлган қизил чизиқ 13 см.энлиликда бўлган қора чизиқни кесиб ўтади ва хоч³ шаклини ҳосил қилади. Хоч рамзи Овроосиё халқларига жуда қадим замонлардан таниш бўлган. Бу хилдаги шакллар Бохтар ва Парфия санъатида ҳам учрайди.

Нахшабга туташ бўлган қасаба қачон вужудга келганлигини аниқ белгилаш қийин. Чунки унда олдинги уч давр ёши аниқланмаган, фақат тўртинчи ва бешинчи даврлар санаси бу жойдан чиққан сопол ашёлар асосида аниқланган. 4-давр миллод-

---

¹ В.Д.Рузанов. Қаранг: «История материальной культуры Узбекистана», вып. 25. — Т.: 1991, 211-бет.

² Шу жойда, 213-бет.

³ Н.Ю.Нефедов. Қаранг: «История материальной культуры Узбекистана», вып. 22. — Т.: 1988, 221-бет.

нинг II-III асрларида, 5-давр эса милоднинг III-IV асрларида вужудга келган, деб белгиланади. 1-бино безаклари, тарх кўри-ниши, яъни 3-даврнинг милоднинг I-II асрларига тўғри кели-шини тахмин қилишга асос беради. Шунга кўра, шаҳарчанинг кишилар яшаш жойи сифатида қарор топиши милодгача бўлган I минг йилликнинг сўнгги чорагига мувофиқ келади¹ дейиш мумкин. Бу давр моддий ашёлари, қуйи маданий қатламларда, қолаверса, ҳали тўла текширилиб улгурилмаган бинолар ости-да бўлиши эҳтимол қилинади.

Ҳукмдор қасри

Нахшаб қўрғони ва қасрида олиб борилган археологик иш-лар шаҳар таржимаи ҳоли учун муҳим далилларни ошкор эт-ган эди. Нахшаб қўрғони (қалъа) ички деворининг шимолий тарафи ўртароғида жойлашган. Қалъада икки бор қайта тик-лаш юз берган. Қўрғоннинг шимолий қисмида бинолар турку-ми очилиб, уларнинг икки қаватдан иборат эканлиги аниқла-нади. Биринчи қават хоналар мажмуи бўлгани каби, иккинчи қаватда ҳам бешта хона бор. Шулардан тўрттаси биринчи қават хоналари билан бир вақтда қурилган. Қалъа заминидан тоғора ва сопол идишлар топилган. Сопол ашёлар Нахшабнинг ми-лодгача бўлган II асрлардан милоднинг I асрига қадар умумий-лик касб этувчи нақшлари² билан орасталанган.

Нахшаб обидалари мажмуасида қаср харобалари ҳайбатли ва баландлиги билан алоҳида ажралиб туради. Нахшаб қасри ша-ҳарнинг шимолий қисмида, ички деворга туташ, истеҳком дево-рига яқин жойдадир. Қасрнинг маҳобатли харобаси бу иморат-нинг бир замонлар жуда улкан кошона бўлганлигини тасаввур қилишга имкон беради. Ўтган асрнинг 80-йиллари бошларида бу жойда бешта хона ва йўлак очилиб тозаланган эди. Тадқиқотлар бинонинг ҳукм суриш жараёнида икки бор қайта қурилганлигини ва мунтазам таъмирланиб турилганлигини тасдиқ этади.

Қаср биносини қазиб, тадқиқ этишда кўпдан-кўп сопол идиш-лар, масалан, коса, лаган, тавоқ, жом таги, қадаҳлар қўлга кири

---

¹ Н.Ю.Нефедов. Қаранг: «История материальной культуры Узбекистана», вып. 22, — Т.: 1988, 224-бет.

² М.Тўрабеков. «ИМКУ», вып. 17, — Т.: 1982, 52-56-бетлар.

тилади. Сопол ашёлар қаср мажмуаси милоннинг III-V асрларида¹ вужудга келган, дейишга асос беради. Топилдиқлар орасида турли ҳайвонлар, қушлар, туялар, қўйлар, итлар, бургутларнинг ҳайкалчалари бўлақлари диққатга лойиқ. Қазув давомида яна бир қанча тангалар ҳам топилган. Улар машҳур Нахшаб тангаларидан бўлиб, милоннинг III-V асрларига тааллуқлидир.

Нахшаб қасридаги қадимшунослик текширувлари кейинги йилларда ҳам давом эттирилади ва янги маълумотлар тўпланadi. Қасрни ўрганиш ишлари бошланганидан қарийб ўн йил ўтгач, бу жойда кўламли археологик тадқиқотлар олиб борилади. Нахшаб ҳукмдорининг саройи нисбатан мукамалроқ ўрганилади. Бунда 14-бино тадқиқ этилади. Унинг асосини кўтаришда 40 x 40 x 10 см.ғиштлар ишлатилган. Деворларнинг қалинлиги 1,35 см.ни ташкил этади. Қаср хоналарига узун йўлақлар (масалан, 15-хона йўлаги 19,5 м.) орқали кирилади. Қасрнинг шимолга қараган деворларида қарийб ҳар метрда кенглиги 10-12 см. бўлган шинақлар учрайди. Бундай шинақлар сони 16 та. 3-хона қаср силсиласида энг катта зал- 14,0 x 14,0 м. ҳажмида бўлиб, жанубдаги ва шимол тарафдаги деворлардан иккита эшик қўйилган. Қаср биноси тупроғидан учта хум қазиб олинган, катта хумлар Нахшабда унинг сўнгги асрларига қадар амалда бўлган. Нураб, босиб қолган тупроқлар уюми остидан кўплаб пишиқ ғишт, сопол идишларнинг яхлит парчалари, ҳатто, эркак киши ҳайкалчасининг қуйи қисми, юнонийларникига ўхшаб кетадиган кичик идишлар топилади. Ҳайкалчада одам оёқлари жуда аниқ тасвир² этилганлиги ҳайратга лойиқ.

Қадимшунослар Нахшаб шаҳрининг ёшини асосан сопол идишлар таҳлилига қараб аниқлаганлар. Шаҳар ўрнида пешма-пеш олиб борилган қазув-текширув ишлари Нахшабнинг ибтидоси ва интиҳоси саналарига аниқликлар кирита боради. 1976 йилда 1-БХ деб номланган қазув жойида юмалоқ шаклдаги сопол идишлар сақланиб қолган маданий қатлам очилган эди. Юмалоқ шаклли идишлар (банка кўринишли) одатда, милонда қадар бўлган VI-IV асрларга мансуб деб қаралади. Шунинг учун бу ердан жомлар, қадаҳлар, лаган ва тавоқлар, коса, хурмачалар, хум ва хумчалар, қозон ва декчалар топилган эди.

---

¹ Р.Х.Сулейманов, Н.Ф.Нефедов. Қаранг: ИМКУ, вып. 17, — Т.: 1982, 51-бет.

² Н.Ю.Нефедов. ИМКУ, — Т.: 1990, 112-бет.

Қадимий Нахшаб вайроналари ўрнида мутгасил илмий-тадқиқот ишларини бажарган қадимшунос олимлар М.Ҳ.Исомиддинов ва Р.Ҳ.Сулаймоновлар ўзларининг 1984 йилда нашр этилган «Ерқўрғон» деб номланган рисоаларида қўлга киритилган моддий маданият ашёларини таҳлил этадилар. Сопол идишлар тадқиқи қуйидаги хулосаларни беради:

«Ерқўрғоннинг қуйи қатламидан олинган сопол буюмлар мажмуаси кўпгина тадқиқотчилар томонидан милодгача бўлган II минг йиллик сўнгги ва I минг йиллик биринчи чораги билан саналанадиган сўнгги мис даврининг қатор ёдгорликлари нақш солинган сополчилиги билан ўхшашдек туюлади... Бироқ, сўнгги мис даврининг даври узайтиб юборилган умумий санасини Ерқўрғон шаҳарчаси қуйи маданий қатламга тадбиқ этиб бўлмайди, негаки, у бевосита милодгача бўлган VIII асрнинг иккинчи ярми ва VII асрлари ёки милодгача бўлган VIII-VI асрлар билан саналанадиган кулолчилик сополлари бўлган кучли қатлам билан қопланган»¹.

Нахшаб обидалари тупроғидан топилган кулолчилик ашёларини М.Ҳ.Исомиддинов ва Р.Ҳ.Сулаймоновлар қийсий тадқиқ асосида Фарғона водийсидаги Чуст ва Далварзинтепа, Сурхондарё вилоятидаги Кучук-2, Бандихон-1 (юқори қатлам), Қизилтепа ва Миршоди (қуйи қатлам), Зарафшон воҳасидаги Афросиёб қуйи қатлами, шунингдек, Тошкент водийсининг Туябўғуз манзилларидаги сопол буюмлар билан уйғун, деб қарайдилар. Зикр этилган қадимшунослик обидалари кулолчилик намуналарини, нақшланган сопол идишларини милодгача бўлган IX асрдан эрта ва VI асрдан кеч, аниқроғи, милоддан аввалги VIII-VII асрларга тааллуқли деб ҳисобланади. Шунга кўра Ерқўрғон қуйи маданий қатлами ёшини ҳам худди шундай саналаш мумкин бўлади.

Милодга қадар бўлган I минг йиллик биринчи чорагида қадимий маданият кенг тарқалган эди. Кўзда тутилаётган шу ҳудудларда қадимдан урф бўлган майда деҳқончилик хўжаликлари асосида деҳқончилик -чорвачилик хўжалиги ривожланди. Нахшабнинг ҳам биринчи аҳолиси чорвадор қабилалар эди ва улар ўзларига қўшни бўлган қавмлар таъсирида деҳқончилик-чорвачилик маданиятини шакллантирганлар.

---

¹ М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулейманов. Еркурған. — Т.: 1984, 138-бет.

Қадимшунос олимларнинг шаҳодат этишича, «шаҳарчадаги ҳаётнинг навбатдаги даври қадимий Сўғд замонларига оид моддий ашёларда ўз ифодасини топади. Бундай ашёлар Ерқўрғондаги Ер II ва Ер III 13, 12, 9 ва I қазув чоҳларидан топилгандир... Кўрсатилган қатламлардан чиққан ашёлар шаҳарча милодгача бўлган VII-VI асрларда гавжумлашган деган тасаввурни пайдо қилади»¹.

Ерқўрғонда узоқ йиллар давомида ўтказилган қазув ишлари бу жойдаги маданий қатламнинг ўзига хос томонларини ҳам кашф этади. М.Ҳ.Исомиддинов ва Р.Ҳ.Сулаймоновларнинг таъкидлашича, ибодат буюмлари мажмуаси ўзига хослиги, безатилиши, нақшлари билан Қашқадарёдан бўлак жойда² учрамайди. Бу жиҳатдан ҳайвон шаклидаги чироғлар, исириқдонлар, четларида ҳайвон бошлари тасвир этилган кулдонлар ва улардаги жимжимадор нақшлар алоҳида ажралиб туради.

Милоднинг дастлабки асрларида Ерқўрғон ҳувиллаб қолган эди. Бу шу даврга оид осори атиқаларнинг деярли йўқлиги билан изоҳланади. «Ерқўрғон» рисоласида бу ҳақда, «янги милоднинг VII асри охирларида Ерқўрғонда ҳаёт тўхтайтиди. Унинг юзасида янги милоднинг VII асрига оид осори атиқалар йўқ ҳисоби»³, дейилади.

* * *

Милоднинг VII асрига тааллуқли ашёлар Ерқўрғондан унча узоқ бўлмаган Шулликтепа ва Кофиртепалардан топила бошлайди. Чунки Нахшаб шаҳри «бу даврда янги жойга (Шулликтепа) силжиган эди. Ҳозир бу ерда ўрта асрдаги Насафнинг харобаси бор»⁴. Бу жой Нахшабнинг аввалги ўрнидан 4 чақирим жануби ғарбда эди. Асрлар ўтиши билан қадим шаҳарнинг кейинги ўрнини Шулликтепа, Ноғоратепа деб ҳам юритганлар. Шулликтепадаги шаҳар араблар истилосидан сўнг «Насаф» номини олади. Нахшабнинг бу ерга «силжиши» ихтиёрий бўлмаганлиги олдинги саҳифаларда айтилди.

---

¹ «Ерқўрғон», 140-бет.

² Шу асар, 151-бет.

³ «Ерқўрғон», 152-бет.

⁴ «Ерқўрғон», 152-бет.

Баъзи олимлар Нахшабнинг янги милодда ҳукм суриши муддати эфталлар ва турк хоқонлиги даврига қадар давом этган деган фикрда бўлганлар. Ерқўрғонда узоқ давом этган тадқиқот ишлари Нахшабнинг то араблар босқинига қадар яшаб турганлигини далолат этади. Нахшаб ҳукмдорининг қасри милод бошлари учун хос бўлганлигини қадимшунослар кўрсатиб ўтадилар. Н.Ю.Нефедов бу ҳақда, «шу тариқа, Ерқўрғон шаҳарчаси ҳукмдори қасрида олиб борилган бир неча мавсумий қазув ишларидан сўнг баъзи хулосаларга келиш мумкин бўлади. Қаср ўз кўриниши, тархи ва тузилишига кўра, Марказий Осиёда шу вақтгача ўрганиб чиқилган яшаш уйлари, саройларга жуда монанд, улар билан бир қаторда туради. Шамойилига кўра, бу хилдаги қасрлар асрлар оша анъанавий усулларни ўзларида мужассамлаштирганлар»¹, дейди.

Қашқа воҳасининг қуйи қисмида милоддан бурунги VIII-VII асрларда шаҳар аломатларига эга бўла бошлаган Нахшабнинг тарихи ана шундай. Унинг ибтидосини кулолчилик ашёлари — сопол буюмлар орқали белгилаш мумкин бўлганидек, интиҳосини ибодатхона тупроғидан топилган Сўғд ҳукмдори Шашпир (VI аср сўнгги - VII аср бошлари) тангалари мисолида аниқлаш имконияти мавжуддир. Ерқўрғонда XX аср иккинчи ярмида ўтказилган тадқиқотлар натижалари Нахшабнинг VI-VII асрларда барҳаёт бўлганлигини тасдиқлайди. С.К.Кабанов, «афтидан, шаҳарнинг қайсидир қисми, бунга ибодатхона ҳам қўшиш мумкин, бир неча ўн йиллар, ҳатто, анча кейинларга қадар ҳам (яъни, VII аср охирлари- П.Р.) ҳукм суришда давом этган»² деган фикрни айтганди. Бу сўзларда мулоҳазага ўрин бор. Нахшаб Александр Македонский босқинидан сўнг ўзини ўнглаб ололмаган. Устига устак, милоднинг аввалги асрларида юз берган истилолар шаҳарни тамомила вайрона ҳолига келтирган. С.К.Кабанов айтганидек, унинг айрим қисмида ҳаёт давом этган. Шаҳар ҳукмдори, сипоҳийлар, ҳунармандлар янги манзилга кўчиб ўтган. Дини Нахшаб (ёхуд «Нахшаб-2») аста-секин гавжум шаҳар тусини ола борган. Милоднинг VI-VII асрларида Нахшаб-2 дарёнинг икки қирғоғи бўйлаб кенгая борган. Аҳоли сони ҳам кўпайган. Шаҳар номи араблар келган

---

¹ Қаранг: ИМКУ, — Т.: 1990, 112-бет.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 27-бет.

даврда ҳам Нахшаб бўлиб қолаверган. Шуни кўзда тутиб, акад. В.В.Бартольд «Насаф» сўзи, афтидан, араблар томонидан маҳаллий «Нахшаб»дан ҳосил қилинган»¹, деганда ҳақ эди.

Ёзма манбаларда Қашқа воҳасига оид маълумотлар жуда кам, борлари ҳам нисбий тарзда бўлиб, юқорида кўрганимиз каби (масалан, Навтоқ ва Ксениппа ўрни масаласи), кейинчалик улар турлича талқин этилган. Нахшабнинг илк кечмиши борасида салмоқли маълумотлар бўлмаганлиги сабабли қадимшунослик фани тадқиқотлари натижаларига таянмаслик мумкин эмас. Нахшабнинг иккинчи ўрни Шулликтепа деб қаралар экан, бу ерда олиб борилган археологик текширишлар аҳамияти жуда каттадир. У туфайли шаҳар ҳақидаги тасаввур аниқ тус олади. С.К.Кабанов Шулликтепани тавсиф қилар экан, унинг майдони 70-100 га атрофида эканлигини қайд қилади. Нахшаб — 1 ёки Нахшаби боло, (Нашебо) шаҳарчаси эгаллаган майдон 150 таноб эди. Янги Нахшаб ёки Нахшаб-2 (Шулликтепа) шаҳри қўрғони ўз ҳажми эътибори билан Нахшаб-1 дан кичикроқ жойни ишғол қилган. Нахшаб-2 ўрталигидаги улкан баландлик, С.К.Кабановнинг кўрсатишича, V-VI асрларга дахлдор қасрнинг харобасидир. Бу шу жойдан топилган Нахшаб тангалари² орқали далолат этилади.

Б.Д.Кочнев ҳам Шулликтепадан милоднинг VII асрига оид сопол идишлар мажмуасини топишга³ муваффақ бўлган эди.

Л.А.Зимин «Бухоро сафари ҳақида мухтасар ҳисобот»⁴ деган ишида Нахшабнинг мўғуллар босқинига қадар бўлган ўрни Шулликтепада эканлигини қайд қилган эди.

* * *

Шулликтепа Қарши шаҳридан шимоли ғарбда, Л.А.Зимин кўрсатгани каби, ундан 16 чақирим нарида (дарвоқе, Л.А.Зимин яна бир ўринда Шулликтепани ҳозирги Қаршига нисбатан шимоли шарқда, дейди⁵) жойлашгандир.

¹ Акад.В.В.Бартольд. Соч.1.М., 1963, 190-бет.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 57-бет.

³ Еркурган. 152 – бет.

⁴ Акад. В.В.Бартольд. Соч. I. М., 1963, 190-бет.

⁵ Акад. В.В.Бартольд. Соч. I. М., 1963, 190-бет.

Рўдаксой бўйида милоддан бурунги асрларда қад ростлаб турган Нахшаб-1 (Нахшаби боло), олдинда айтилганидек, Александр Македонский босқини сабаб вайрон бўлади ва пойтахтлик мавқеини йўқотади. Янги Нахшаб-Нахшаб-2 аввалги ўрнидан 4 чақирим жануброқда, дарё бўйида қад ростлайди. Янги Нахшаб милоднинг IV-V асрларига келиб юксала бошлайди. Шаҳар кенгайиб, дарёнинг икки қирғоғида аҳоли яшайди. Аввалда бўлганидек, Нахшаб-2 Қашқадарёнинг қуйи ҳудуди сиёсий маркази даражасига кўтарилади. Буни Ёқут Ҳамавийнинг (XIII аср) қуйидаги сўзларидан англаш мумкин бўлади. У, жумладан:

«Нахшаб — Мовароуннаҳр шаҳарларидан бири. У Самарқанд билан Амударё ўртасида жойлашган; Бухоро йўлида эмас, чунки Бухородан Самарқандга борувчи киши Нахшабни чап томонда қолдиради. Нахшаб ва Насаф иккаласи бир жой. Нахшаб билан Самарқанд ораси уч манзил. Насаф ҳақида ал-Истаҳрий: Қалъа ва девори бўлган бир шаҳардир, дейди. У Бухоро ва Балх йўлида текис ерга жойлашган бўлиб, тўртта дарвозаси бор. Кеш томондаги тоғлар Насафдан икки манзиллик йўлдир. Насаф билан Амударё орасида қуруқ чўл бор. Насафда биттагина анҳор бўлиб, у шаҳардан чиқиб қишлоқларга таралади. Насаф ҳокимининг идораси шу анҳор бўйида, Раъс ал-қантара (кўприк боши- П.Р.) деган ерга жойлашган. Насафга қарашли кўпгина қишлоқлар бўлиб, уларда ер остидан қайнаб чиқадиган булоқлар бор. Насафнинг кўпчилик ери ҳосилдор. Бу ерлардаги боғ ва экинзорлар, юқорида айтилган анҳор баъзи йиллари тиниб қолганда, қудуқ суви билан суғорилади»¹, — дейди.

Ёқут Ҳамавийнинг 1228 йилда ёзилган «Муъжам ал- булдон» асарида «Насафга қарашли кўпгина қишлоқлар» деган ибора Қашқадарёда катта ҳудудлар асосий шаҳарга тобе бўлиб, бутун вилоят шу шаҳар номи билан юритилган, деган фикрда асос борлигини кўрсатади.

---

¹ Қаранг: Ҳ.Ҳикматуллаев, Ш.Шоисломов. Ёқут Ҳамавий. — Т.: 1965, 26-бет.

НАХШАБ МИЛОД БОШЛАРИДА

I – VII асрларда тарихий вазият

Милод бошларига келиб Сўғд ва унга қўшни бўлган мамлакатларда тарихан муҳим ўзгаришлар юз беради. Милоднинг 220 йилида Эронда Сосонийлар ҳукумати қарор топади.

Сосонийлар салтанати тўрт асрдан ошиқроқ ҳукм суради. Сосонийлар даврида мамлакат ҳам ҳарбий, ҳам иқтисодий жиҳатдан юксалади. Сосоний ҳукмдорлар ўзларига қўшни бўлган давлатларни босиб олиш учун кураш олиб боради. Марказий Осиё ҳудудларининг бир қисми Сосонийлар қўлига ўтади. Сосонийларнинг шафқатсизлик билан ўтказган талончилик сиёсати мазлум ўлкаларда қаттиқ норозилик туғдиради. Шундай мураккаб вазиятда Сосонийларнинг қудратини кесадиган бир куч пайдо бўлади. Бу куч кўчманчи дашт қавмлари бўлиб, вақти-вақти билан Эрон давлатига зарба бериб, уларни ҳолдан тойдиради. Оқибатда, V аср ўрталарига келиб Сосонийлар Марказий Осиё вилоятларидаги ўз таъсирини йўқотади.

Милоднинг IV-V асрларида кечган воқеалар марказида кидарийлар, хионийлар ва эфталийлар деб ном олган қавмлар муҳим ўрин тутаяди. Олдинги бобда аср бошларида Нахшабда кечган сиёсий ўзгаришлар маълум даражада кидарийлар ва хионийлар билан боғланганлиги айтилди. Хитой манбаларида, Бэй-ши йилномасида «жужанлар ҳужумидан безор бўлган юечжи йўлбошчиси ўз қароргоҳини Боло шаҳрига кўчирди», деган хабар учрайди.

Кидарийлар келиб чиқиши жиҳатидан Кушанийларга (юечжилар) қондош элат, ёнқи, уларнинг таркибига кирувчи қавмлардан бўлган. Бу ерда хионийлар масаласи ҳам бор. Элатшунос олимлар хионийларнинг кидарийларга мансуб қабилалар бўлганлиги, шу боисдан, уларни ҳам «кидарийлар» деб юритилганлигини қайд этадилар.

Хитой манбаларида хионийлар ҳақида маълумотлар учрамайди, деган қараш мавжуд эди. Япон олими К.Еноки бу ҳақда бошқачароқ фикрни олға суради. У Хитой йилномаларида хуннлар томонидан Судэнинг забт этилиши ҳақидаги гап Сўғдга тааллуқли бўлиб, хуннлар номи остида хионийлар кўзда тутилган, дейди. Сўғднинг эса хионийларга тобе бўлганлиги аниқ.

•

Хионийлар ўзларининг кейинги юришларини Сўғд ҳудудидан амалга оширган.

Манбаларда кидарийлар ва хионийлар қанчалик аралаштирилиб юборилган бўлса, эфталийлар билан хионийлар тафовутини белгилаш ҳам қийин. 450-йил воқеалари ҳақида ҳикоя қилинар экан, «Эфталийлар давлати» деган истилоҳ юзага чиқади.

Б.Ф.Фафуров кидарийларнинг эфталийлар билан биргаликда Эронга қарши курашганлигини қайд этади. У Валаам шаҳри ҳақидаги фикрга муносабат билдиради. Жумладан, Приск Пантийскийнинг «468 йилда Византияда форсларнинг хуннлар-кидарийлар устидан ғалаба қилганлиги ва уларнинг пойтахти Валаам шаҳрини қамал қилиб турганлиги» ҳақидаги сўзларини таҳлил этиб, «Валаам кўчманчиларнинг Жанубий-ғарбий Туркманистондаги қароргоҳи бўлса керак, бироқ, бошқача талқин ҳам эҳтимолдан холи эмас: Приск Пантийский бутун Марказий Осиё хунларини «кидарий»лар, Валаамни Балх деб атаган, хуллас, унинг ҳикояларида кидарийлар турли-туман ўртаосиёлик кўчманчилар билан қориштириб юборилган»¹, дейди.

Бу ўринда Валаам ҳақидаги фикр аҳамиятли. Олдинроқда кўриб ўтилдики, Валаам Арман манбаларида Боло шаҳрининг бошқача талаффузда айтилиши. Хитой манбалари ҳам Кидарнинг ўз пойтахтини Боло шаҳрига кўчиришга мажбур бўлганлигини хабар қилади. Б.Ф.Фафуров Валаамни Жануби-ғарбий Туркманистонда дер экан, унинг яна бошқа жойда бўлиши эҳтимolini ҳам эътибордан соқит қилмайди. Боло шаҳри Нахшаб эканлиги, унинг манбаларда, «Нашеболо», «Нашебо» деб юритилганлиги ҳақида аввалги бобда атрофлича тўхталиб ўтилди. Кидарийлар дастлаб Сўғдни истило қилиб, сўнгра Ҳиндистонга юриш қилганлиги Хитой манбаларида ҳам зикр этилган.

Этник жиҳатдан қон-қардош бўлган кидарийлар, хионийлар ва эфталийлар иттифоқи охир-оқибатда, Эрон ҳукмронлигига барҳам беради. Сосонийлар V аср охирларида Эфталийларга бош эгиб, товон тўлаб туришга мажбур бўлади. Эфталийлар 467-470 ва 480 йиллар оралиғида Сўғдни ҳам тобе этганлар. Марказий Осиёнинг катта қисми улар давлати таркибига кирди. Тохаристон эфталийлар салтанатининг марказий қисми бўлиб қолади. Эфталийларнинг тарих олдидаги буюк хизмат-

---

¹ Б.Ф.Фафуров. Кўрсатилган асар, 251-бет.

ларидан бири Сосоний подшоҳлари салтанатига барҳам бериш бўлган эди. Сосонийларнинг Шарқни бўйсундириш ҳақидаги режалари барбод бўлади. Бунинг натижаси ўлароқ, Эронга тобе бўлиб келган ўлкаларда озодлик ҳаракати вужудга келади.

Қашқа воҳасида хионийлар дахмалари сақланиб қолганми, деган саволга қадимшунослар ижобий жавоб берадилар. Нахшабга яқин Пирматбототепа атрофдаги тепачалар қазиб кўрилганда (4-рақами билан белгиланган номсиз тепача), гуруҳлаб дафн этилган дахма¹ топилган. Дахмада алп қоматли эркакнинг суяклари билан бир қаторда яна бешта жасад қолдиқлари ҳам бўлган. С.К.Кабанов дахмани муфассал тадқиқ этиб, унинг бир пайтда амалга оширилган гуруҳлаб кўмиш жойи бўлганлигини айтади. Пирматбототепа яқинидаги 4-номсиз дўнглик дахма харобаси бўлиб, у V аср сўнглирида вужудга келган.

Қашқа воҳасининг қуйи қисмида, Бўриариқнинг ғарбий тарафида пайдо бўлган манзиллар V асрда ҳам яшашда давом этган, аммо шу аср сўнглирида бу ердаги барча қишлоқлар бўшаб, ҳувиллаб қолган. Бунинг сабабини С.К.Кабанов 468 йилда юз берган Валаам (Балаам), яъни, Боло шаҳрининг Сосонийлар томонидан қамал қилиниши билан боғлайди. Пирматбототепа атрофидаги бир йўла кўп киши дафн этилган қабрлар-дахмалар ҳам шу даврда вужудга келади.

Пирматбототепа атрофидаги дахмаларга этник жиҳатдан кимлар дафн этилганлигини аниқлаш учун, шубҳасиз, кўмиш маросимининг бир вақтдами ёхуд давомийми эканлигини аниқлаш жуда аҳамиятли эди. Қачонлардир дахма талаб кетилган, бу эса жасад қолдиқларининг ҳолатини бир қадар бузган. Дахманинг пастки қисми анча олдин (демак, тинч вақтларда) амалда бўлган. Шу тариқа, 4-тепаликдаги дахма ўрганилганда, унинг юқори қисмида бир вақтнинг ўзида бир неча кишини дафн этиш амалга оширилганлиги аниқланган. Бу ерда дафн этилган катта ёшли эркак кишининг ўлими ўзи билан бирга энг камида беш кишининг биргаликда кўмилишига сабаб бўлган. Дафн этилганлардан бири ёш бола бўлган. Бундай фожей одат кўзда тутилаётган асрларда бошқа халқларда ҳам бўлган. Кидарийлар Ҳиндистонда ўрнашиб қолгандан сўнг, ҳиндлар орасида расм бўлган эри вафот этганда хотинини қўшиб кўмиш одати, эҳти-

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 127-128 бетлар.

мол, шу силжиш билан боғлиқми ёки бу урф кидарийларга қадар ҳам мавжуд эдими, айтиш мушкул. Ҳарҳолда, бу одат Ҳиндистонда XIX асрга қадар ҳукм суриб келган эди.

Эфталлар ҳақидаги маълумотларда уларнинг бой-бадавлат кишилари ўзлари учун тошдан ясалган дахмалар қуриши, камбағаллари эса ердан ковланган оддий қабрларга дафн этилиши¹ айтилади. Нахшаб теварак атрофи текислик бўлгани учун ҳам тошдан қурилган дахмалар ҳақида гап бўлиши мумкин эмасди. Юқорида зикр этилган оилавий дахмада эфталийларнинг дафн одатларига риоя қилинган. Чунки, унда ўлган кишиларнинг тириклигидаги буюмлари ҳам қўшиб кўмилган. Қуйи Қашқадарёдаги шу даврга оид қабрлар тадқиқ этилиб, бош суяклари кўздан кечирилганда, еттита бош суягидан 4 тасининг сунъий равишда субоқ² ҳолга келтирилганлиги аниқланган. Қадимшунослар муқоясасига кўра, Қуйи Қашқадарёдаги V асрга тааллуқли дахмадан чиққан ва сунъий субоқ ҳолга келтирилган бош суяги Шимолий Ҳиндистонда ҳукм сурган эфталийлар ҳукмдори Миҳиракуланинг сунъий шакл берилган бош суягига³ жуда ўхшашдир. Пирматбоботепа яқинидаги 4- номсиз тепаликдаги дахмадан олинган бош суяклари ўз тузилиши билан Миҳиракула бош суягини эслатади. Бу ҳам Қуйи Қашқадарёда эфталийлар мазорлари бўлганлигини тасдиқловчи муҳим далиллардан яна бири бўлади.

Дафн вақти ҳам ёзма манбалардаги эфталийларнинг Нахшабга келиши саналарига мувофиқ, дейиш мумкин. Япон олими К.Еноки Сўғднинг эфталийлар томонидан босиб олинишини 473-479 йиллар, деб кўрсатади. Самарқанднинг эфталийлар томонидан забт этилиши санаси илмий адабиётларда 509 йил тариқасида кўрсатилади. 468 йилда юз берган кидарийлар мағлубиятидан сўнг, Сўғда бош-бошдоқлик вужудга келиб, уни босиб олиш жуда осон кечган.

Эфталлар оташпараст бўлганлар. Мўғхоналар — тошдан ясалган дахмалардир. Қуйи Қашқадарёда Мўғлон деган жой мавжуд, эҳтимол, бу ерда эфталийларнинг катта дахмалари бўлгандир. Пирмабоботепа обидаси ҳам бу ердан узоқ эмас.

---

¹ Шу асар, 130-бет.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 129-бет.

³ Шу асар, 130-бет.

Қашқадарёда милод бошларидан то V аср сўнглариға қадар ҳукм сурган эфталийлар манзиллари етарли ўрганилган эмас. Эфталларнинг Сўғддаги ҳукмронлик даври воқеалари ҳақида илмий манбаларда маълумотлар кам.

Эфталийлар Бухоро ва унга қўшни бўлган Қашқа воҳасида ўрнашиб олганидан сўнг, маҳаллий ҳокимларни ҳокимиятдан четлаштирган. Бухорода аслзодалар улар зуғумидан кўчиб қутилган. Қашқа воҳасида ҳам улар зўравонлиги кам бўлмаганлигини тасаввур қилиш мумкин. Қашқа воҳасида эфталийларнинг ҳукм суриш даври 473-479 ва 563-567-йиллар деб қаралади. Эфталийларнинг Нахшабда бўлиши кейинчалик бу жойда зарб этилган ва эфталий ҳукмдорлар тасвири туширилган тангалар¹ мисолида ҳам далолат этилади.

Қашқа воҳасидаги VI аср ижтимоий ҳаётининг муҳим хусусиятларидан бири бу даврда қасрлар атрофида аҳолининг жам бўлиши ҳисобланади. Бунга қадар деҳқонлар, озодлар ва кадиварлар алоҳида-алоҳида қасрларда, уй-жой ва ҳовлиларда яшаб келган эди. Эфталийлар ҳукмронлиги ижтимоий ҳаётдаги бу табақаланишга таҳрир киритади. Қораҳавалтепа, Тайлоқота-тепа, Командитепа, Наймантепа, Обронтепа, Оқтепа, Чавқайтепа, Полвонтепа, Соритепа, Шулликтепа, Чорвоқтепа, Тешиктепа, Бойғундитепа, Қовчинтепа, Поштонтепа, Киндиклитепа, Қамашитепа каби кишилиқ манзиллари мана шу даврларда гавжум жойлар бўлган.

Нахшабнинг таржимаи ҳолида очиқ қолаётган ўринлар кўп бўлиб, улар бир неча асрларни қамрайди. Бу жойда кимлар яшаган, аҳоли таркиби қандай бўлган, бу саволларга жавоб беришда ёзма манбалар жуда камсуқум. С.К.Кабанов Нахшаб аҳолиси ҳақида мушоҳада юритар экан, қадим даврларда Амударё ва Сирдарё оралиғида деҳқончилик билан шуғулланган сўғдийлар яшаганлигини, узоқ ўтмишда Нахшабнинг деҳқончилик қилган аҳолисини ҳам шу сўғдийларга мансуб қавм деб қараш керак, деган фикрни айтади. У бундан ташқари, Марказий Осиё тараққиётидаги ўзига хос хусусият деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ аҳоли билан чорвадор кўчманчи элатнинг ёнма-ён, қўшни бўлиб яшаганликларини, жумладан, Амударёнинг ўрта оқимида кўчманчи чорвадорларнинг бешта мулки бўлганлиги, Нахшаб

---

¹ О.И Смирнова. Кўрсатилган асар, 35-бет.

ҳам Амударёдан унча олисда эмаслигини, яъни бу жойда ҳам кўчманчи чорвадор қабилалар яшаганлиги эҳтимолдан холи эмаслигини назарда тутати. С.К.Кабанов, ҳатто, Н.Я.Бичуриннинг Нахшабда яшаган «кўчманчи халқ номини»¹ тилга олиб ўтганлигини ҳам алоҳида қайд этади.

С.К.Кабанов Нахшабнинг янги милод бошларидаги тарихи ҳақида тўхталар экан, бу жойга онд тўғридан-тўғри маълумотлар фақатгина V асрга дахлдор бўлиб, олдинги тўрт асрлик муддат ёзма манбаларда ёритилмаганлигини таъкидлайди. Александр Македонский истилосидан сўнг милодга қадар кечган қарийб уч асрдан зиёд давр тарихи, янги милоднинг I-IV асрлари ҳақидаги битиклар қаерда қолган? Бу саволларга қадимшунос олим арман манбаларига асосланиб жавоб беришга интилади. Арман манбалари милод бошларидаги воқеа-ҳодисалар ҳақида хабар беради. Бу ҳақда бироз кейинроқда тўхталиб ўтамиз. Ҳозир эса Қанғ давлатининг Қашқадарё ва унинг қуйи қисмига ўтказган таъсири тўғрисида фикр юритишни лозим кўрамиз. Қанғ давлати тарихи Нахшаб ўтмишининг очиқ саҳифаларини тўлдиришда манба бўлади.

Қадим ёзма манбаларда Қанғ давлатига қарашли Сусйе, Фуму, Юни, Ги, Юегянь каби бешта вилоят² қайд этилган. Аксар тарихнавислар Хитой манбаларида хитойчалаштирилган бу номларни: Сусйе-Кеш (Шаҳрисабз), Фуму-Зарафшон водийси жойлашган Кушония (Каттақўрғон), Юни-Тошкент, Ги-Бухоро, Юегянь-Урганч³ тарзида талқин этадилар.

К.Шониёзов «Сугдиёнада ҳам қанғарларга қарашли бир қанча вилоятлар (Кан, Ми, Цао, Сусе, Фуму ва Ан) мавжуд бўлган», дейди. Яна у Сўғд ерларига қанғарлар эгалик қилган (милоддан олдинги II асрнинг 70 йиллари) вақтдан эътиборан, тобе этилган мулкларда Қанғнинг ҳукмдори хонадонига мансуб кишилар ҳокимлик қила бошлаганлигини ҳам айтади. Унинг кўрсатишича, қадим йилномаларда Кан ҳокимлигига Ан (Бухоро), Цао-Самарқанд ғарбидаги чўллар, Хэ-Кушания, Ми-Маймург, Ши-Кеш, Нашебо-Нахшаб, Унагэ-Чоржуй каби саккиз вилоят қарашли бўлганлиги айтилган экан.

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 109-бет.

² К.Шониёзов. Кўрсатилган асар, 41-бет.

³ Шу асар, 41-42-бетлар.

Бу, кейинги тасниф милоднинг V-VII асрларига тааллуқли йилномаларда акс этган. Зикр этилган беш вилоят ичида (юқориди санаб ўтилди) кўрамизки, Нахшаб (Нашебо) Қанг давлати таркибида қайд этилмаган. Қанг сарҳадлари жануб сарига кенгая бошлаган ва Чоржўй ҳам унга тобе бўлган. К.Шониёзов тахмин қилганидек, «Ши вилоятининг жануби ғарбий чегараси ҳозирги Қарши районларига яқин бўлган бўлиши керак. Айрим йилларда эса (эҳтимол VI-VII аср ўрталаригача) Қарши райони ҳам Ши вилояти таркибида бўлган»¹. У бу хулосани Н.Я.Бичуриннинг «Нашебо (Насаф-К.Ш.), унинг бошқача номи кичик Ши; у Шига тобе бўлганлиги учун шундай деб (Кичик Ши деб) аталган. Унинг эгалаб турган ерлари олдинги Тухалога (тохаристонга (К.Ш.) қарашли бўлган»², деган фикрига асосланиб айтади.

Нахшаб милоднинг илк асрларида Қанг давлати таркибида бўлмаган. Буни М.Е.Массон ўзининг «Буюк кушонлар давлатининг шимолий чегаралари масаласига доир» деган мақолада ҳам таъкидлаб ўтади. У, Нахшабнинг милоднинг бошларида, яъни, то I-V асрларгача Тохаристонда ҳукм сураётган кушанлар таъсирида бўлганлигини манбалар асосида зикр этади. Нахшабнинг V аср ўрталарида эфталлийлар таъсир доирасига тушганлиги ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Эфталлийлар ҳукмронлиги даврида Ши ҳокимияти кучайиб кетади ва Нахшабни ўзига қарам қилади.

Нахшаб арман манбаларида

С.К.Кабанов милоднинг I-IV асрларига оид Нахшаб тарихи очиқ қолган, деганда ҳақ эди. Нахшабнинг Қанг давлати таъсири остида бўлганлигини аниқ далолат этиш мумкин бўлмагани каби, рад этиш ҳам асосли кўринмайди. Кушон ва Нахшаб муаммосига С.К.Кабановнинг фикрича, арман манбалари аниқлик киритиши мумкин. Масаланинг муҳимлигини ҳисобга олиб, қуйида С.К.Кабанов мулоҳазаларини тўлиқ келтириб ўтамиз.

— «Пирматбоботепада юзи чапга қараган, қулоқчинда тасвир этилган ҳукмдор сурати бўлган Нахшаб тангалари топил-

---

¹ К.Шониёзов. Кўрсатилган асар, 57-58-бетлар.

² Шу асар, 58-бет.

ган эди, — деб ёзади С.К.Кабанов, — танга парфиянлар (аршакийлар) зарбига мойил деб қаралган ва IV аср билан саналанган. Бу хилдаги тангалар маҳаллий ҳукмдорлар томонидан зарб қилинган. Улар гарчанд кейинги маданий қатламлардан (V-VI асрлар) топилган бўлса-да, Нахшабдаги деярли барча обидаларда учрайди. IV асрда мазкур ҳудудда Кушон давлати ҳукми юрса-да, ҳукмдор аршакийлардан эди. Бу хилдаги бошқарув юз бериши сабабини, афтидан, ҳеч қачон билолмасак керак. Бироқ, биз учун Нахшабнинг сосонийлар томонидан парчаланган, аммо айрим ҳукмдорлари чет вилоятларда, масалан, Нахшаб ва Арманистонда, ўз мавқеини сақлаб турган Парфиян давлати таъсирига тушиб қолиши ҳолатини ёритиш муҳимдир. Арман тарихчиларига мамлакатнинг номи маълум бўлмаса-да, уларга Нахшаб ҳақида қандайдир хабарлар етиб борганлигига таажжубланмаслик керак. Биз шулардан бири, Нахшаб шаҳри хусусида айтилган фикрларни изоҳлашга интиламиз.

Арман манбаларидаги Марказий Осиё ҳақидаги маълумотлар К.В.Тревер томонидан жамланган ва етарли даражада шарҳланган. Биз эса икки тарихчи- Фавст Бузанд (IV аср охири-V аср бошлари) ва Моисей Хоренскийлар (V аср сўнгги-VI аср бошлари) хабаридаги Балх шаҳри эслатилган қисмгагина тўхталиб ўтамиз:

«Бу пайтда форсларнинг арманларга қарши ҳарбий юришлари тўхтаб қолди, чунки кушонларнинг Бахл шаҳрида турган аршакийлар сулоласидан бўлган подшоҳи сосонийлар тармоғидан бўлган Эрон подшоҳи Шопухга қарши уруш бошлаган эди».

Фавст Бузанд матнidan яна бир парча келтирамиз: «чунки бу пайтда сосонийлардан бўлган Эрон подшоҳи Бахл шаҳрида қарор топган аршакийлардан бўлган буюк Кушан подшоҳи билан жанг олиб борар эди».

Бу парчаларда кушонларнинг аршакийлардан бўлган подшоҳи ҳақида очиқ-ойдин гапирилмоқда. Пирмабоботепадан топилган танга воситасида Нахшабдаги Бахлнинг жойлашган ўрнини аниқлашга уриниб кўрамиз.

Моисей Хоренский маълумотларига ўтайлик. Матнда Бахл шаҳри бир неча бор тилга олинади, биз фақат қудратли сосонийлар сулоласи асосчиси Ардашир I (224-241) ҳокимиятни олган даврга оид бир далилни келтирамиз. Гап Ардаширнинг аршакийлар сулоласидан бўлган арман ҳукмдори Хусрав ҳақида

бораётир. Хусрав собиқ Парфиян давлатининг айрим жойларида ҳукм сураётган қариндошларига ёрдам сўраб мурожаат қилади. Улардан бирини мустасно қилганда, у қолганларидан рад жавобини олади. Манба матнига мурожаат қилайлик: «Хусравнинг мамлакат ичкарасига, аниқроғи Бахлда яшайдиган олижаноб қабилаларга юборган элчилари қайтиб келишади. Улар, қариндошинг Вехсачен ўз уруғи Каран Пахлав билан Ардаширга бўйин эгмай, сенинг ҳузурингга келмоқда, дейдилар».

Вехсачен Хусравга ёрдам беролмайди, йўлда унга Ардашир ҳужум қилади, ўзи, қўшини, қариндош-уруғлари жангда ҳалок бўлади. Каран Пахлав уруғидан фақат бир ўғил бола тирик қолади, у улғайиб Ардаширнинг лашкарбошиси бўлади, аммо тахт вориси Шопур I (241-272) билан курашади ва заҳарлаб ўлдирилади. Вехсаченнинг арман подшоҳи Трдат хизматида кирган Камсар исмли набираси бир фазилати билан ажралиб турган: «У шиддат билан ҳужум қилаётганда, кимдир калласига қилич солиб, бош суягининг ярмини учириб юборади. Дори дармон муолажада наф берган бўлса-да, бошининг нуқсонли экани билиниб турарди, шу боисдан уни Камсар атадилар»¹.

С.К.Кабанов Камсарни даволаган табибларнинг маҳорати-га шубҳа билдиради, яъни, бошининг ярми кесиб ташланган саркарда тирик қолиши мумкин эмасди. Бу ерда гап бошқа ёқда-бош суягининг сунъий равишда пачоқ қилиниши (деформация) одати мавжудлигини арман тарихчиси пайқаб етмаган, дейди у. Унингча, Камсар болалиқда бош суягига махсус усулда, сунъий шакл берадиган мамлакатдан бўлган².

Бахл, Бохтар ва Пахлавни бир деб қаровчи олимлар ҳам бор. Жумладан, П.И.Лерх Г.Патканьяннинг «Агван тарихи» таржимасига тақризида унинг Бахл Ароватин билан Бохтар иккаласини бир жой Бохтарёна-Пахлав деган фикрини келтириб ўтади. Арман манбаларида учрайдиган. (Пахлу, пахлав) «шаҳар» маъносини англатишини ҳам унутмаслик керак. «Бахл Ароватин» - «Ароватин шаҳри» маъносида бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Г.Патканьян «Ароватин»ни атоқли от, деб қараса, Г.Эмин

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 112-бет.

² Шу асар, 113-бет; Бу ҳақда тўлароқ маълумот «История археология и этнография Средней Азии» (М., 1968) асарида, Т.А.Трофимова мақоласида акс этган (179-188-бетлар).

«ароватин - шарқий» деган маънони беради, деб айтади. Шу тариқа Г.Эмин Хуросон Балхини «бохтар» («Авесто» тилида «апахтара»- шимол)- шарқий деган сўздан ясалган, деб хулоса чиқаради.

Бунда гап Балх шаҳри номининг келиб чиқиши ҳақида кетаётир. Бахл, Бахл Ароватин ва, қолаверса, Боло деган номларни Балх шаҳри билан уйғун деб тушуниш мумкинми? Бунинг устига IV-V асрларда Боғлон деган талаффуз жиҳатидан Балхга яқин бўлган яна бир шаҳар бўлганки, айрим тангашунос олимлар, масалан, Р.Гёбль қадимги кўп тангалар шу жойда, Бахло манзилида зарб қилинганлигини тахмин қиладилар. Қадимшунос С.К.Кабановнинг гувоҳлик беришича, П.И.Лерх ҳам «Бохтар» ва «Пахлав»нинг бир хил маъно беришини шубҳа остига олади.

Бохтар ва Пахлавни ўзаро зид деб қараш Ерқўрғон обидаси ўрнидаги шаҳарнинг номи хусусида тағин бир мулоҳазага йўл очади. Негаки, аршакий нусха тангалар Бохтар Заминда эмас, Нахшабда амалда бўлган. С.К.Кабанов Пахлав Бохтарёна эмас, бошқа мамлакат, ёхуд Парфиянинг бир қисми ҳисобланар экан, бу мамлакат Нахшаб бўлиши мумкин, деган хулосага келади. Арман тарихчиларига «Пахлав» номи остида вақтида асосий шаҳри Нахшаб бўлган Қашқадарёнинг қуйи қисми маълум бўлган. С.К.Кабанов фаразига кўра, арман тарихчилари Бахл, Бахл Ароватин (шарқий ёки шимолий) ва Пахлав деганларида буларнинг қайси бирини Нахшаб шаҳрига нисбатан берганлар, аниқ айтиш мушкул. Бироқ, бу номлардан бири, шак-шубҳасиз, Нахшаб шаҳрига мансуб бўлган. Бу масалага таҳрир ва аниқлик киритиш келажак тадқиқотларга боғлиқ. Бўлажак изланишларда Нахшабдан аршакий нусха тангаларнинг топилганлиги бир йўриқ бўлиб хизмат қилиши мумкин. III-IV асрларда Нахшаб вилояти кушонлар таъсирида бўлган аршакийларга тобе эди. Бу зикр этилаётган муаммо ечимида муҳим аҳамият касб этади.

С.К.Кабанов Нахшабга дахлдор ёзма манбалар ҳақида фикр юритар экан, VII аср иккинчи ярмида яшаган олим Себеоснинг далилларига муносабат билдириб ўтади. Чунончи, у Себеоснинг «бу вақтда Шарқий форс мамлакатлари ҳукмдори Маркивандак деган кимса Тетал подшоҳи қўшинини баҳодирона енгади ва Вехрот деб юритиладиган улуғ дарё ортидаги Казбион деб аталувчи маъвогача бўлган барча Кушон мулкларини ва Балхни қаттиққўллик билан идора қилади», деган сўзларини қуйидагича изоҳлай-

ди: Маркивандак VI аср охирларида турклар билан жанг қилган Эрон лашкарбошиси Баҳром Чубиндир (йилномачи Себеос у эф-талиийлар билан урушган деб янглишган), Вехрот эса Амударё, Казбион эса Қашқадарёнинг қуйи қисмидаги, Ерқўрғондан кўп узоқ бўлмаган Касбидир. VII аср иккинчи ярмида битилган йилномада Ерқўрғон (яъни, унинг ўша вақтдаги ўз номи) тилга олинмаслиги сабаби, С.К.Кабанов фикрича, шаҳарнинг аллақачон вайрон бўлганлиги билан боғлиқ, деб қаралиши лозим.

М.Е.Массон муаррих Себеоснинг юқорида айтилган фикрларидан Кушонларнинг (М.Е.Массон айтмоқчи, Тохаристоннинг) шимолий чегараларини белгилашда фойдаланган. Чунки, Нахшаб кушон мулкларига чегарадош, ерлари туташ эди. Кушон давлати шимол сарига ўз таъсир доирасини кенгайтира борганлиги, бу таъсирнинг Нахшаб ҳудудида ҳам амал қилганлигини кўпгина далиллар тасдиқлайди.

Аршакий нусха Нахшаб тангалари тасвири хусусида ҳам қарашлар икки хиллигини айтиб ўтиш лозим. Бу, аввало, тангаларнинг орқа томонида акс этган тик турган маҳлуқни маҳв этаётган шоҳ суратига дахлдор. Баъзилар бу тасвири Аҳамонийлар даврига хос, деб кўрсатадилар. Лекин, С.К.Кабанов Нахшаб тангаларида акс этган тасвир билан Аҳамонийлар даври тангалари суратлари ўртасидаги ўхшашлик нисбий эканлигини, аслида Нахшаб тангалари учун асос бўлган нусха Кичик Осиёдаги Тарс (Киликия) шаҳри тангаларига монанд эканлигини таъкидлайди. Тарс тангалари ҳам Аҳамонийлар тангалари билан деярли бир вақтда зарб этилган, сана нуқтаи назардан юқоридаги каби чалғиш учун асослар бўлган. Муҳими, милоннинг III-IV асрларида тик турган маҳлуқни ўлдираётган шоҳ тасвирини Нахшаб тангаларига ким жорий қилган, гап ана шу ҳақдадир. Ёзма манбалар шаҳодатича, аршакийлар сулоласидан бўлган бир тармоқнинг Нахшаб вилоятида ҳукм сурганлиги масалага ойдинлик киритади: Нахшаб тангаларига ана шу анъанавий тасвири улар олиб кирган бўладилар. Аршакийлар ҳокимияти ўша пайтлар то Кичик Осиёга қадар ёйилган эди.

С.К.Кабанов тангашунослик далолатлари бу ҳақда юқорида зикр этилган ёзма манбалар маълумотларини тасдиқ этади¹, деб ҳисоблайди.

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 116-бет.

«Аршакийлардан бўлган кушон подшоҳи» Нахшабда Кушон давлати номидан иш кўради. Бу тармоқ, сиёсий сабабларга бориб тақаладиган ва сирлигича қоладиган жиҳатларга кўра, олий ҳокимият вакиллари бўлганлар.

Нахшабнинг милод бошларидаги манзарасини ёритишда қадимшуносликнинг кейинги ютуқлари аҳамияти катта. Нахшаб ва Кушон алоқалари масаласи алоҳида тадқиқот мавзуси бўлиб майдонга чиққан эмасди. С.К.Кабановнинг бу хусусда арман манбаларига таяниб айтган фикрлари билан юқорида танишдик. «Агар Нахшаб кушонлар давлати таъсирида бўлган экан, — дейди қадимшунос олим, — шубҳасиз, Нахшаб тупроғида улардан маълум излар қолган бўлур эди. Кушонлар кўчма ҳаёт кечирувчи қавмлар бўлган. Уларнинг қадимги ҳаёти, турмуш тарзи ва маданияти ҳақида бирдан-бир аниқ хабарлар қабрларда сақланиб қолган осори атиқаларни тадқиқ этиш орқали олинадиган маълумотлардир. Кушонлар ўзга кўчманчи қавмлар каби ўлган қабиладошларини қўрғонларда дафн этганлар. С.К.Кабанов фикрича, Қашқадарёда қадимги қўрғонлар текшириб кўрилган эмас. Қўрғонлар, қолаверса, вилоятда жуда кам учрайди. Кичик-кичик тепалар, ташқи кўринишидан қадимги қўрғонларга ўхшаб кетадиган жойлар текшириб кўрилганда, уларнинг алоҳида уйлар эканлиги аниқланган. Бу даврга оид қадимий қўрғонлар Зарафшон тизма тоғларининг олд қисмида ҳамда Чимқўрғон сув омбори (Қамаши тумани) ҳавзаси ўрнида мавжуд эканлиги ҳисобга олинган.

Сўғдда, Нахшабга қўшни бўлган Зарафшон воҳасида қўрғонларни ўрганиш О.В.Обельченко томонидан бажарилган. Олим бу вилоятдаги Қуйи мазор ва Лавандак қабристонларини текшириб, ўтган асрнинг 50-йиллари бошларида «қабрлардан топилган қадимшуносликка оид ашёлар Юнон-Бохтар давлатини забт этганлар сармат қавмидан бўлган қабилалар эканлигини тасдиқлашга имкон беради»¹, деган хулосага келган эди.

---

¹ О.В.Обельченко. Лявандский могильник, ИМКУ, вып. 2, — Т.: 1961, 176-бет.

Қовунчи маданияти ва Нахшаб

Қадимшунослик ашёлари орасидан Марказий Осиёнинг қадимий кўчманчи халқлари маданияти намуналарини алоҳида ажратиб кўрсатиш ниҳоятда мураккаб муаммодир. Шунга қарамай, қадимшунослар бу борада сезиларли амалий ишлар олиб бордилар. Жумладан, Қовунчи II маданияти бу хусусда айрим қоранғи саҳифаларни ёритиш имконини беради.

Қовунчи маданияти (милоддан олдинги II-милодий VI асрлар) ҳар тарафлама юксалганлиги билан ажралиб туради. Ю.Ф. Буряковнинг таъкидлашига кўра, қовунчилар омоч билан ер ҳайдаш ҳадисини олганлар, бунда катта маҳорат касб этганлар. Ўтроқ ҳаёт маданияти донни қайта ишлаш усулида ҳам ўз аксини топади. Марказий Осиёда яхлит юмалоқ тош шаклида йўнилган қўл тегирмонларда — ёрғичоқларда ун тортиш миллоддан олдинги I асрлар ва милодий I асрлар оралиғида пайдо бўлган, деб қаралади.

Тошкент воҳасида жойлашган Қовунчитепа маданиятининг қадимий Нахшабга дахли нимада? Қовунчилар, кўчма ҳаёт кечирган қавмлар вакиллари бўлиб, кечроқ ўтроқлашган. Уларга мансуб маданият Ўзбекистон ҳудуди бўйлаб муштарак аҳамият касб этади. Бунини Нахшабда топилган сопол буюмлар билан Қовунчитепа ёдгорликлари ўртасидаги ўхшашлик ҳам тасдиқ этади. «Қовунчи қўрғонининг қатламларида турли даврларга оид меъморчилик қолдиқлари, суякдан ва металдан ясалган буюмлар ва иш қуроллари (ўроқ, пичоқ, кетмон), камон ўқларининг учлари, бир неча хил мато намуналари ва бошқалар топилган. Бу ерда турли ҳажмдаги сопол идишлар (кўза, хум, хурмача, коса, сопол қозон, қура ва бошқалар) ҳам бор эди. Қовунчитепадан кўплаб турли ҳайвонларнинг суяклари ва дон қолдиқлари ҳам топилган. Ана шу топилмалар Қовунчи маданияти даврида (миллоддан олдинги II-милодий VI асрларда) Тошкент воҳасининг аҳолиси арпа, буғдой, тарих ва бошқа донли экинлар экканлиги ҳамда боғдорчилик билан шуғулланганлигидан дарак беради. Қовунчиликлар чорвачилик билан шуғулланганлар. Улар қўй, эчки, қорамол (сигир, хўкиз), туя, от ва эшак сақлаганлар.

Қовунчитепани қазишда топилган сопол идишлар Қанғ даври маданиятидан дарак беради. Сопол идишлар кўпинча қизил

ангоб билан бўялган. Сопол идишларнинг бир қанча турларига ҳайвон боши тасвири солинган. Юқорида тилга олинган барча археологик топилдиқлар «Қовунчи маданияти» деб тарихга кирган (Қовунчи маданияти қатламларига қараб, алоҳида даврларга бўлинади; «Қовунчи- I»- милоддан олдинги II - милодий II асргача бўлган даврни; «Қовунчи- II»- милодий II асрдан то IV аср бошларигача бўлган даврни қамрайди-П.Р). Қовунчи маданияти Тошкент воҳаси, Сирдарёнинг ўрта оқими, Еттисув ва Шимолий Фарғонада кенг тарқалган. Бу маданиятнинг айрим намуналари Ўзбекистоннинг жануби ва Тожикистоннинг бир қанча районларидан ҳам топилган»¹.

Нахшабда топилган сопол идишлар орасида балдоғи ҳайвон бошига ўхшатиб ясалган кувача ва хурмалар, чироғдон ва тутатқидонлар, қозонлар Қовунчи - II маданий қатламидан топилган осори атиқаларни эсга туширади. Бу эса, ўз навбатида, Нахшаб кулолчилигига Қанғ маданияти таъсири, деб қараш имконини беради. Қадимда Нахшаб ва Қовунчи кулоллари, ҳунармандлари ясаган сопол буюмларда уларнинг табиат ҳақидаги тушунчалари, эътиқодлари акс этган. С.К.Кабанов мана шуни назарда тутиб, қанғликлар (ёки қанғарлар) ўз эътиқодларида сувга топинган бўлсалар, нахшабликлар эса оловга сиғинганлар², деган тўхтамга келади.

Нахшабда милоднинг III-V асрларида кушонларга мансуб бўлган ҳукмдорлар ҳукм сурганлар, бас, бу жойда шу даврларда вужудга келган маданий қатламда бошқа маданиятлардан фарқ қиладиган жиҳатлар бўлса, табиийки, у кушонлар маданиятига дахлдор бўлади, дейди С.К.Кабанов. Кушонлар маданияти қоришиқ (синкретик) хусусиятга эга эди. Улар кам деганда уч аср давомида ўтроқ, деҳқончилик билан шуғулланадиган аҳоли орасида яшадилар. Кўчма ҳаёт тарзидан воз кечиб, ўтроқлашган кушонлар бир қадар мустақкам, ҳатто, икки қават қилиб қурилган уйларда яшаганлар. Қашқа воҳасида, жумладан, унинг қуйи қисмидаги Шўртепа ва Чавқайтепа аҳоли манзилларини кушоний соҳиблар турар жойлари, дейиш тўғри бўлади. Уйлар катта ҳовлиларга эга бўлган. Қадимшунослар бу ҳовлилардан органик қолдиқлар топганлар-

---

¹ К.Шониёзов. Кўрсатилган асар, 107-108-бетлар.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 118-119-бетлар.

ки, булар уй соҳибларининг чорвачилик билан ҳам машғул бўлганлигини кўрсатади.

Шўртепа ёдгорлиги ўтган асрнинг 50-йиллари бошларида текшириб, ўрганилган. Шўртепанинг умумий майдони 0,8 га. дан иборат. Қашқа воҳасининг қуйи қисмида жойлашган Шўртепа ёдгорлиги икки қатламли баланд тепалик бўлиб, ғарбий қисмида 16 м.га етадиган минора ўрни ҳам сақланган. Шарқий тарафдан минорага туташиб кетадиган ёнлама дўнглик ҳовли қолдиғи, деб тахмин қилинади. Тепалиқда қазилган икки метрлик чуқурлик бу жойда учта қурилиш даври кечганлигини кўрсатади. Қадимшунослар бу ердан кулолчилик ўчоғи ва олов изларини топишга муваффақ бўлганлар. Шўртепа осори атиқалари орасида сопол идишлар диққатга лойиқ. Кувачалар ўзининг ингичка бўйинли қилиб ишланганлиги билан Қуйи Қашқадарёнинг бўлак ёдгорликлари сопол ашёларидан ажралиб туради. Улар кулранг ангоб билан бўялган. Чироғдонлар нақшли, уларнинг балдоғи қўй шаклида, ён қисми эса бўртма тишли қилиб безалган. Исириқдонларнинг ҳам таг қисми чўзилган нусхалари топилган. Шўртепа ёдгорлигидан 12 та танга ҳам топилиб, улар V-VI асрларга оид деб саналади. Бу тангалар машҳур Нахшаб тангалари доирасига киради.

Ҳозирги Қарши шаҳридан шарқ тарафда, Чавқай қишлоғида иккита тепалик бўлиб, уларнинг шажараси кушонлар даврига бориб тақалиши аниқланган. Чавқайтепа-I обидаси замонлар кечиши туфайли ер бағирлаб чўкиб қолган. Аммо, 14 м.лик минора ўрни яхши сақланган. Ёдгорликнинг умумий майдони 3-4 таноб келади. Бир пайтлар бу ерда тўғри бурчакли, шимоллий тарафида минораси бўлган шаҳарча мавжуд бўлган. Бу ердан топилган сопол буюмлар юза нақшлари билан эътиборни тортади. Чавқайтепа-II харобаси икки қаватли тепадан иборат бўлиб, жануб томонга қараган минораси ва айланма ҳовли ўрни яхши сақланган. Қадимшунослар Чавқайтепа-IIда қўлга киририлган кулолчилик ашёлари санасига асосланиб, бу обиданинг V-VI асрларга оид манзил эканлигини далолат этадилар.

С.К.Кабанов бу қадим манзиллардан топилган сопол буюмлардаги нақш ва тасвирларни ҳам қоришиқ маданиятга дахлдор деб қараш керак, дейди. Идишларнинг балдоқлари рамзий хусусиятларга эга бўлиб, бу хилдаги нақш ва тасвир бошқа маданиятларда бу қадар аниқлик касб этган эмасди. Бироқ,

идишларга нақш солиш усуллари Байкал ортидан бошлаб то Қора денгиз бўйларига қадар бўлган барча ҳудудларда маълум ва машҳур эди. Бу хилдаги нақш ва тасвир солиш усули кўчма ҳаётдан ўтроқ турмуш тарзига ўтаётган қавмлар томонидан қўлланган. Л.М.Левина Жетиосор маданиятини тадқиқ этиб, сопол идишларга нақш солиш техникасининг сўнгги мис давридан бошлаб жуда катта ҳудудга ёйилганлигини, бу хилдаги кулолчилик кўчма чорвадорлик ҳаётидан ўтроқ маданият бўсағасида турган халқларда амалда бўлганлигини¹ қайд этиб ўтади.

Кушонлар Марказий Осиёнинг жанубий қисмида пайдо бўлган даврда маданий ҳаётнинг худди ана шу палласида — кўчманчи чорвадорлик ҳаётидан ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзи бўсағасида турган эдилар. Сопол буюмларга нақш солиш, уларни чаплаб яшаш шимолий ҳудудларда тарқалган эди. Жумладан, Жанубий Қозоғистонда топилган туваклар, кувалар, хумлар шу усулда тайёрланган. Шимол ва жануб сопол идишларини қиёс қилганда улар ўртасидаги муштараклик билан бир қаторда, ўзига хос айрича йўналиш ҳам кузатилади. Марказий Осиёнинг шимолида тайёрланган сопол идишлар асосан сув учун мўлжалланган бўлиб, бу Қанғ маданиятининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Нахшабда эса, ўтга чидамли сопол идишлар ишлаб чиқарилган. Уларнинг ясалиши, безатилиши, юқорида қайд қилинганидек, муштарак усуллардан келиб чиқади. Сопол идишлардаги қабартма нақш усули милодгача бўлган VI-IV асрларга оид қўрғонларда топилган кулолчилик намуналарида ҳам учрайди. Баъзи олимларнинг фикрича², бу хилдаги бўртма безак шакли кушонлар маданиятига хос, чунки тавсиф этилган кулолчилик ашёлари чиққан мазкур қўрғонлар кушонларга тегишли бўлган.

Қашқадарёнинг қадимги обидаларини муфассал ўрганган қадимшунос олим М.Е.Массон Қовунчи- II маданияти ташувчилари бўлган қанғарларни нафақат бу воҳанинг юқори қисмига, шунингдек, Нахшабга қадар етишган деб ҳисоблайди.

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 119-бет.

² С.И.Руденко. Культура населения Центрального Алтая в скифское время, М.-Л., 1960, 335-бет.

Қанғ давлатининг Нахшабга ўтказган таъсирини аниқлаш муҳим. Шунга кўра, «Ши вилоятининг жануби-ғарбий чегараси (яъни, Шаҳрисабзнинг-П.Р.) ҳозирги Қарши районларига яқин бўлган бўлиши керак. Айрим йилларда эса (эҳтимол VI-VII аср ўрталаригача) Қарши райони ҳам Ши вилояти таркибида бўлган. «Нашебо (Насаф-К.Ш.), унинг бошқача номи кичик Ши; у Шига тобе бўлганлиги учун шундай деб (Кичик Ши деб) аталган. Унинг эгаллаб турган ерлари олдинги Тухалога (Тохаристонга-К.Ш.) қарашли бўлган»¹, деган фикрга эътиборни қаратиш керак бўлади.

К.Шониёзов М.Е.Массон фикрига таяниб, «Нашебо вилояти илк даврларда (милодий I-V асрларгача) Тохаристонда ҳукмронлик қилаётган кушонлар қўлида бўлганлиги аниқланади»², дейди. Олим фикрини давом эттириб, «кейинчалик (V аср ўрталарида), бу ерларга эфталийлар эгалик қиладилар. Эфталийлар ҳукмронлигининг охирида Ши вилояти кучаяди ва ниҳоят, VI аср охирида Насаф вилоятини (яъни, Нашебони-П.Р.) ўзларига тобе этган бўлиши ҳақиқатга яқин»³, деган хулосага келади.

Шу тариқа Нахшаб бир томондан Қанғ давлати, иккинчи тарафдан эса кушонлар таъсири остида бўлган. Бу ҳол унинг маданиятида из қолдириши табиий эди. Нахшаб обидаларидан топилган сопол буюмлар, хусусан, балдоғи қўй шаклида ясалган чироғдонлар Қанғ маданияти нишонаси эди. бироқ Қанғ маданиятининг ўзига хос намунаси ҳисобланган Қовунчи-II га мансуб балдоғи ҳайвон боши шаклида ишланган кувалар (кўзалар) Нахшабда топилган эмас. Қанғарлар ва кушонлар учун кулолчилик идишларини ясашда асос бўлган мафкура бир хил — табиатга топиниш бўлган. Бу уларда икки хил йўсинда воқе бўлади: қанғарлар сувга сиғинган бўлсалар, кушонлар ўтга топинганлар. Уларнинг ишлаб чиқариш қуввати деярли тенг бўлган. С.К.Кабанов мафкуравий қарашдаги бу хил тафовутни этник ҳар хилликка⁴ боғлайди. Унинг фикрича, Нахшаб моддий маданияти Қанғ маданияти билан эмас, аксинча, кушон-

---

¹ К.Шониёзов. Кўрсатилган асар, 58-бет.

² Шу жойда.

³ К.Шониёзов. Кўрсатилган асар, 58-бет.

⁴ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 74-бет.

лар маданияти билан узвий боғлиқ ва бу моддий ашёларда яққол¹ ўз аксини топган.

Бу даврда, Нахшабда кўчманчилик ҳаётидан воз кечилиб, ўтроқ турмуш тарзи қабул қилинаётган бўлади. Кўчма ҳаётдан ўтроқ турмуш тарзига, деҳқончилик маданиятига ўтаётганлар кушонлар² эди. Бироқ, бунинг ҳам чигал томонлари йўқ эмас. Нахшабнинг III-IV асрлар учун хос бўлган, қоришиқ маданиятига тегишли ашёлар ундан жануброқда, яъни кушонлар яшаганлиги аниқ бўлган Тохаристонда топилган эмас. Бу сирни очиш келажакнинг ишидир.

Тохаристондаги, айниқса, унинг шимолидаги ёдгорликлар қазиб кўрилганда, нақшланган сопол буюмларнинг бу жойларда учрамаслиги қайд этилган. Нахшабда эса қўлга киритилган осори атиқаларнинг деярли тенг ярмини шу хилдаги, безакли кулолчилик идишлари ташкил этади. С.К.Кабанов, Нахшаб ва шимолий Тохаристон кулолчилик маданиятини қиёс қилар экан, ўртадаги тафовут сабабини шундай изоҳлайди: «Шимолий Бохтарга кириб келган кўчманчи халқ билан ўтроқ аҳоли ўртасида маданият айирбошланиш юқори тараққиёт нуқтасида бўлган, бу даврларда ишлаб чиқариш кучлари ҳам ривож топган. Қолаверса, ўтроқ ҳаётга ўтаётган кўчманчи қабилаларга табиий шароит таъсири ҳам аҳамиятли бўлган. Чунки, Сурхон ва Шеробод воҳаларида Нахшаб тевааратрофидаги сингари бепоеён яйловлар кам эди. Шундай ҳолатда босқинчи кўчманчилар ўзларининг асрлар оша қарор топган анъанавий маданияти белгиларини йўқота бориб, деҳқончилик билан машғул бўлиб келган ўтроқ қавмлар маданиятини қабул этганлар. Буни Тулхорда очиб кўрилган ва кушонларга тааллуқли бўлган қадимият ашёлари ҳам далолат этади. Бунинг аксича, Нахшабда ҳам босқинчи кўчманчи қабилалар ўтроқ аҳолига таъсири кучли бўлса-да, у ҳал қилувчи даражага кўтарилмаган. Афтидан, Нахшабнинг кўзда тутилаётган даврдаги ижтимоий манзарасида мана шу ўзига хос хусусият муҳим аҳамиятга касб этган».

Нахшаб ва кидарийлар

Нахшаб тарихидаги III-V асрлар баъзи қадимшунослар томонидан ижтимоий муносабатлар ривожидан келиб чиқилган ҳолда, қулдорчилик жамияти тараққиётининг сўнгги даври

---

¹ Шу жойда.

² Шу асар, 120-бет.

сифатида баҳоланади. Бу давр этник муносабатлар нуқтаи назаридан сўнги кушонийларга тааллуқли деб қаралади. С.К.Кабановнинг мулоҳазасига кўра, бу давр ўрганилар экан, яна бир муаммо-кидарийлар пойтахти масаласи кўндаланг бўлади.

«Ёзма манбалар далил этишича, — дея давом этади С.К.Кабанов,- Боло шаҳри Нахшабда бўлган, Кидар худди мана шу шаҳарга жойлашган»¹. Унинг таъкидлашича, ёзма манбаларда Боло шаҳрининг Нахшабда эканлиги очиқ-ойдин ишорат этилса-да, айрим тадқиқотчилар бунга эътибор қилмаганлар. Масалан, А.М.Мандельштам кидарларга оид мақоласида уларнинг пойтахти, хусусан, Боло шаҳри ва унинг Нахшабда эканлиги ҳақидаги қарашларга муносабат билдирмаган. Бунда, чамаси, салаф олимлар томонидан аллақачон айтилган фикрлар таъсиридан чиқиш қийин бўлган. XIX аср сўнгларида И.Маркварт кидарийлар пойтахти ҳақида гапириб, унинг Балхда деб кўрсатилишига чек қўйган ва кидарийлар асосий шаҳри Балхон бўлиб, у Каспий денгизининг жануби-шарқий қирғоғида жойлашган, деган хулосани ўртага қўйган эди. Кейинчалик, кидарийлар жойлашган ҳудуд масаласи билан шуғулланган олим С.П.Толстов, улар яшаган жой Кердер вилояти бўлиб, у Орол денгизи қирғоғида бўлган деб кўрсатган эди. С.П.Толстов, ҳатто, Боло шаҳри хусусида бирон-бир сўз ҳам айтмаган.

Кидарийлар аслида кимлар эди, уларнинг тарих саҳнасида пайдо бўлиш даври қачонга тўғри келади, буни нумизматика — тангашунослик фани далолатларига таяниб айтиш мумкин. Тангашунослик далиллари, шунингдек, тадқиқотчилар мулоҳазаларига кўра, кидарийлар IV асрнинг иккинчи ярмида эътиборан тарих майдонига чиққан. Баъзи ёзма манбаларда бу сана V аср деб кўрсатилади.

Фикр юритилаётган асрларда Марказий Осиё заминида эфталлийлар деб ном олган қавм ҳам тарих саҳнасига кўтарилган эди. Оқ хуннлар, хионийлар, кидарийлар ва эфталлийлар келиб чиқиши бир илдизга бориб тақаладиган қариндош уруғлар бўлган. С.П.Толстов фикрича, эфталлийлар милоддан олдинги I аср ва милодий IV аср ўрталарида Еттисув ва унинг атрофларидан Орол денгизи сари силжиб келиб қолган хуннлар билан қотишиб, хуннлар таъсирида туркий тилни ва урф-одатни қабул қилган шак-мас-

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 122-бет.

сагет қабилаларининг авлодларидир. Хитой йилномалари ҳам эфталийларнинг катта юечжилардан¹ келиб чиққанлигини (яъни, массагетлардан-П.Р.) тасдиқ этади. Бу маълумотлардан ташқари, арман манбалари хабарлари ҳам масалага бир қадар аниқлик киритади. Эфталийлар билан бир қаторда хонлар (хионийлар), кидарийлар сингари этник номлар ҳам манбаларда зикр этилади. Арман тарихчиси Елише (V аср) сосонийлар подшоҳи Яздигирд II ҳақида ҳикоя қилар экан, у «хонлар юртига ҳужум қилди; хонларни кушонлар деб аташади»², дейди. Лазерь Парбский ҳам кушонлар билан хионийларни бир деб қарайди. Хунлар билан хионийлар ўртасида қариндошлик алоқаларини, «хионийларнинг хунлар-туркийлардан тарқалгани»³ ни ишорат этувчи далилларни эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Кидарийлар ҳақида Хитой йилномаси Бэй шида сўз юритилган. Айтилишича, юечжилар ҳукмдори жўжанлар ҳужумидан безор бўлиб, ўз саройини Боло шаҳрига кўчиради. «Шундан сўнг юечжиларнинг жасур ҳукмдори Цидоло ўз лашкари билан баланд тоғлардан ошиб ўтиб, Шимолий Ҳиндга ҳужум қилади ва Гантолодан шимол тарафдаги беш мамлакатни бўйсундиради»⁴. Приск Пантийский сосоний подшоҳларнинг кидарийлар деб аталувчи хунлар билан қилган жанглари ҳақида ҳикоя қилган. Бундан ташқари, «Кушан кидар ша» деган ёзуви бўлган тангалар ҳам сақланиб қолган.

Акад. Б.Фафуровнинг қайд этишига қараганда, Хитой манбаларидаги Цидоло билан тангалардаги Кидара (қадимий аслияти «кивотала», «китала» бўлган, деб фараз этувчи олимлар ҳам бўлган) бир хил номнинг икки хил кўриниши, холос.

Тарихий манбаларда сосоний шоҳларнинг душмани сифатида талқин этиладиган хионийлар ҳам кидарийлар билан яқин алоқада бўлганлар. Аммиан Марцеллин Шопур IIга қарши «хионийлар ва евсенлар» даҳшат солиб турганлигини айтиб ўтади. И.Маркварт «евсен»ни «кушон»лар шаклида ўқишни таклиф этган. И.Марквартнинг бу таклифи кўпчилик олимларга мақбул тушган. Шундай экан, хионийлар кушонлар-кидарийлар билан бирга ҳаракат қилган, деган хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади.

---

¹ Ўзбекистон ССР тарихи, I -жилд, — Т.: 1970, 156-157-бетлар.

² Шу асар, 157-бет.

³ Ўзбекистон ССР тарихи, I -жилд, — Т.: 1970, 157-бет.

⁴ Б.Г.Гафуров. Кўрсатилган асар, 246-бет.

Кидарийлар ва эронийлар ўртасидаги низоларнинг кейинги ривожини ҳам хионийлар ҳақидаги маълумотларни тўлдиради. Хитой манбаларида то яқинларга қадар хионийлар ҳақида бирон-бир хабар берилмаган, деб келинади эди. Япон олими К.Еноки Хитой йилномаларидаги Судэни хунлар босиб олиши боғидаги далилни янги талқин этади. Йилномада хунлар Судэни қўлга киритгач, «Суда ҳукмдорини ўлдириб, унинг ерларига эгаллик қиладилар», дейилади. К.Еноки бу ерда Суда-Сўғд хунлар номи остида хионийлар кўзда тутилган¹, дейди. Бундан Сўғд қайсидир даврда хионийлар томонидан забт этилган, деган хулоса чиқади. Баъзи тахминларга кўра, хионийлар Марказий Осиё жанубида пайдо бўлганларига қадар Сўғдни бўйсундирганлар, сўнгра Сўғд замини орқали² ўтганлар. Ёзма манбаларда хионийлар кидарийлар билан аралаштириб юборилгани сингари, эфталийлар билан хионийларни ўзаро фарқлаб кўрсатиш ҳам мушкулдир. Бу айниқса, V асрнинг биринчи ярми ва ўрталарига оид воқеа-ҳодисалар доирасига тааллуқли гапдир. Кидарийларнинг тарих саҳнасида чиқишини тангашунослар IV асрнинг иккинчи ярми деб саналасалар, ёзма манбалар бу даврни V асрга боғлайди. А.М.Маңдельштам вақтида ана шу тафовутни силлиқлаш учун Приск Пантийскийнинг (410/420-472 йиллар) йилномасида гап кидарийлар ҳақида эмас, аксинча, хионийлар тўғрисида борган, деган муроса фикрни ўртага қўйган эди. Приск Пантийский Византия давлати хизматида бўлган элчи сифатида у ўз даврининг муҳим сиёсий воқеа-ҳодисаларидан воқиф бўлган. У 468 йилга оид хабарида: «Бу вақтда Эрондан элчилар келиб, форсларнинг унн-кидарийлар устидан ғалаба қозонганликларини, уларнинг Валаам шаҳрини қамал қилиб турганлигини хабар қилади. Буни эълон қилар экан, улар ёввойилар одати бўйича мақтанишга тушадилар, ўзларининг нечоғлик кучли эканлигини намоиш этишга интиладилар. Шоҳ уларга шу эълондан сўнг рухсат беради»³, дейди.

С.К.Кабанов форслар томонидан қамал этилган кидарийлар шаҳри Валаамни (Балаам) Боло шаҳри⁴ деб кўрсатади. Буни

---

¹ Б.Г.Гафуров. Кўрсатилган асар, 247-бет.

² Шу асар, 248-бет.

³ С.К.Кабанов Кўрсатилган асар, 123-бет.

⁴ Шу жойда.

вақтида И.Маркварт ҳам, ундан олдинроқ эса, Н.И.Веселовский ҳам худди шундай деб аниқлаган эдилар.

Кидарийларнинг тарих саҳнида пайдо бўлиши ҳақида тангашунослик ва ёзма манбалар санасидаги фарқ кейинчалик барта-раф этилади. В.Г.Луконин бу қарашларга тахрир киритиб, кидарийларнинг танга зарб қилиш даврини 390-430 йиллардан бош-лаш тўғри бўлишини асослади. Бунда у тангашунослик далилла-рига¹ таянади. Бу сана С.К.Кабанов томонидан 60-йиллар сўнгти-да айтилган санага — катта кушонларнинг Нахшабга келиб ўрнашган йилига, 420 йилга мос келади. Л.Н.Гумилев «Қадимги турклар» (1967) китобида шунга яқин фикрни² айтган эди.

Шу тариқа япон олими К.Енокининг бу ҳақдаги хулосалари ҳақиқатга мос бўлиб чиқади, чунки кидарийларнинг Нахшаб-дан кетиш даври (аниқроқ айтганда, кидарий ҳукмдорларнинг кетиш йили) 468 йилга тўғри келади. Мана шу йили Эрон ҳукм-дори Пируз Валаамни олишга муваффақ бўлади. Приск Пан-тийский Византия ҳукмдорига Эрон элчиларининг Валаамни қамал қилиш ва ғалаба хабарини олиб келиши ҳақида ёзганида худди шу воқеани — 468 йилда юз берган Нахшаб қамалини кўзда тутган эди.

Кидарийларнинг пойтахти масаласидаги муаммо яна шу би-лан ҳам боғлиқ эдики, Шимолий Ҳиндистондан топилган ва Кидар номи битилган тангалар кидарийларнинг ўрнашган жой-ини Ҳиндистонда дейишга ундар эди. Бунда кидарийлар Ҳинди-стонда мақом топган бўлсалар-у уларнинг пойтахти Нахшабда бўлса, бу қандай бўларкин, деган савол туғилиши табиий эди. С.К.Кабанов, ёзма манбалар далолатини ўша давр тарихий му-ҳити билан қиёс этганида, бу саволга ҳам қониқарли жавоб бе-ришга³ имкон бор, деган қарорга келади. К.Еноки, кидарийлар Марказий Осиё жанубини тобе қилгунларига қадар Нахшабни (Сўғд) олганлар ва унинг ери орқали ўтиб келганлар, деган эди. С.К.Кабанов шу масалага аниқлик киритиш учун бу ҳақда ту-бандагича мулоҳаза юритади: «Ёзма манбалар Кидарнинг Ҳин-дистонга юриш қилганлигини ва у ерда беш мамлакатни забт этганлигини хабар қилади. V аср бошларида Шимолий Ҳиндис-

---

¹ В.Г.Луконин. Кушано-сасанидские монеты, ЭВ,Л., 1967, 33-бет.

² Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, М., 1967, 14-бет.

³ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 124-бет.

тонда сиёсий вазият қандай аҳволда эди? Бу пайтда улуғ кушонлар давлати Эрон подшоҳи Шопур II нинг юришларидан сўнг (сўнггиси тахминан 371 йилда содир бўлади) парчаланиб кетади. Баъзи майда мулкларда улуғ кушонларнинг вакиллари ҳукм суришда давом этиб, сосоний нусха тангалар зарб этиб турадилар. Мана шундай вазиятда Кидар Ҳиндистонга юриш қилади ва кушоний ҳокимлар унинг ғолиблигини тан олиб, тангаларида «Кушонларнинг Кидар шоҳи» деган сўзларни зарб этадилар. Бу хил тангалар маҳаллий аҳоли учун чиқарилган ва унинг Нахшаб учун ҳеч бир дахли йўқ. Нахшабда бу пайтда унинг ўз тангалари амалда эди. Ҳатто, Нахшабда кидарийлар ҳукм сурган қисқа даврда ҳам унинг ўз тангалари зарб этиб турилган.

Валаам шаҳри Кидар ва кидарийлар учун, яъни, умрини доим ҳарбий юришларда кечираётган қавм учун ортдаги таянч вазифасини ўташи лозим бўлган. 468 йилда Валаам мағлуб бўлгач, кидарийлар Ҳиндистон томонга отланадилар. Йўл-йўлакай улар Ғазна атрофида ҳам ўрнашадилар.

С.К.Кабанов, юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалари пировардида, Валаам шаҳри Нахшабда жойлашганлигини далилат этилган¹, деб ҳисоблайди. У, яна «бу шаҳарнинг (Валаам - П.Р.) вайронаси - IV-V асрлар деб саналанган, мустаҳкам истеҳкомга эга бўлган қадимий йирик шаҳар Ерқўрғон эканлиги ҳам шубҳасиздек туюлади»², дейди.

М.Е.Массон Валаам шаҳрининг ўрни ҳақида бошқачароқ хулосага келган. У ҳам аслида Валаамнинг Нахшабда эканлигини инкор қилмагани ҳолда, унинг ўрнини Ерқўрғон билан эмас, балки Заҳоки Марон қалъаси³ харобаси билан боғлайди. М.Е.Массон Заҳоки Морон қалъасининг марказий қисми 16 танобни ташкил этиши, умумий майдони эса 225 танобга тўғри келишини қайд этади. Заҳоки Морон қалъаси ҳозирги Қарши темир йўли Шоҳбекатига яқин жойда.

С.К.Кабанов Заҳоки Морон қалъасининг Ерқўрғондан (150 таноб), Афросиёбдан (218 таноб) катта эканлигини шубҳага

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 125-бет.

² С.К.Кабанов. К-вопросу о столице кидаритов. ВДИ, 1953, № 2, 201-207-бетлар.

³ М.Е.Массон. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен, — Т.: 1973, 20-28-бетлар.

олиб, қалъанинг ташқи девори аломатлари унга номаълум эканлигини¹ айтади.

С.К.Кабановнинг эътирозларидан бири М.Е.Массоннинг Заҳоки Морон қалъасида V-VIII асрларда шаҳарнинг вужудга келиши ва тараққий этганлиги ҳақидаги фикрига қаратилган. Унинг фикрига кўра, бу асрларда бутун Марказий Осиёда таназул (араб истилоси-П.Р.) юз бериб, катта шаҳарлар истило гирдобига тушган бир пайтда 225 таноб майдонни эгаллаган манзилнинг воқе бўлиши ҳаётий гап бўлмас экан.

«Воҳанинг қадимдаги асосий шаҳри масаласида бизнинг нуқтаи назаримиз ўзгарган эмас: воҳанинг қадимда ягона, афтидан, энг йирик вайронаси, (яъни, энг йирик шаҳри — П.Р.) Ерқўрғон, яъни, Византия манбаларига кўра Валаамдир»², деб ёзади С.К.Кабанов. У ўз фикрини асослаш мақсадида, XV асрга оид бир ҳужжатни ҳам келтириб ўтади. Бу Хўжа Аҳрорнинг Қарши вилоятидаги ер эгалиги ҳақидаги васиқаси бўлиб, унда воқиф ерлари «қисман Рўдак билан туташ эканлиги, шарқий чегараси эса машҳур бўлган Нахшаб ерлари билан учма-учдир»³, дейилади.

Рўдаксоё ҳозирги вақтда ҳам шу номда юритилади, у Ерқўрғондан 1-1,5 чақирим нарида, ғарброқда жойлашган. Воқиф ҳужжатида бу майдонни шарқий тарафдан ўраб турувчи қайси Нахшаб ҳақида гапирилмоқда, деган савол туғилади, деб мушоҳада этади қадимшунос. Сўнг, саволга у «албатта, бу ҳозирги вақтда Ерқўрғон номи билан маълум бўлган шаҳар харобасидир», деб жавоб беради. Унинг таъкидлашича, XV асрда кишилар хотирасида Нахшабнинг асосий шаҳри ҳақидаги тушунчалар сақланиб қолган бўлган. С.К.Кабанов «XV аср ҳужжатидан келтирилган шаҳодат М.Е.Массоннинг Заҳоки Морон қалъаси илк ўрта асрлар Нахшаб ёки Боло шаҳрининг харобаси, деган хулосаси фойдасига сўзламайди. Бу ҳужжатда унинг Ерқўрғон вайронаси эканлиги очиқ-ойдин тасдиқланган», деган хулосага келади.

Кидарийлар пойтахти масаласида ҳар иккала қадимшунос фикрларини ўйлаб кўришга тўғри келади. С.К.Кабанов келтирилган XV асрга оид ҳужжатда воқиф ерларининг бир чети

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 125-бет.

² Шу асар, 126-бет.

³ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 127-бет.

Нахшаб билан туташ бўлганлиги айтилади. Агар Заҳоки Морон қалъасини қадимги Боло (Валаам) шаҳрининг харобаси десак, бунда икки ўртадаги оралиқ масофа ниҳоятда чўзилиб кетган бўлур эди.

Воқиф ҳужжатида тилга олинган Нахшаб ва унинг ўрни чамаси, Шулликтепада бўлган. Чунки Шулликтепа билан Ерқўрғон харобаси оралиғи 4 чақирим келади. Акад. В.В.Бартольд XIV асрда Кебекхон томонидан қурилган Қарши шаҳрининг ўрни Заҳоки Морон қалъасига тўғри келишини, мўғуллар истилосига қадар бўлган Нахшабнинг эса Шулликтепада бўлганлигини¹ қайд этиб ўтган эди. Заҳоки Морон ҳозирги Қаршининг жануб томонида, ундан 2 фарсах (12 чақиримга яқин) узоқликда, темир йўлнинг Шоҳбекати яқинидадир. Шулликтепа эса Қарши шаҳрининг шимоли ғарбида бўлиб, ундан 16 чақирим наридадир.

Кидарийлар Нахшабга келган V аср биринчи чоракларида Шулликтепада қад ростлаган шаҳар улар диққатини жалб этган бўлиши эҳтимол. Кидарийларнинг Орол атрофидан келганлигини ҳам эсда тутиш тўғри бўлади. Шулликтепада олиб борилган қадимшунослик тадқиқотлари ўрталикдаги баланд тепаликнинг V-VI асрларга тааллуқли эканлигини кўрсатади. Ерқўрғон обидасининг тарихи жуда қадимий бўлиб, унда беш қурилиш даври кечирилганлиги маълум. Нахшаб ҳукмдорининг қасри милондинг бошларига мансуб бўлиб, у узоқ вақт давомида қурилган. Кидарийлар бундай узоқ давом этадиган қурилишларга хафсала қилмаганлар. Воқиф ҳужжатида Рўдаксойга қўшни дейилган жой Шулликтепадаги шаҳар вайронаси бўлган. У бевосита илк Нахшабнинг (Нахшаби боло) давомчиси бўлиб, араблар истилосига қадар шу номда фаолият кўрсатади.

Нахшаб ва турк хоқонлиги

VI аср ўрталарида Жанубий Сибирда қудратли Турк хоқонлиги вужудга келади. Жанубий Сибир ва Марказий Осиёда яшовчи туркий қавмлар бу давлат нуфусининг асосини ташкил этарди. Турк қавми ҳақидаги дастлабки хабарлар Хитой манбаларида, Чжаоу шу, Бэй Ци шу, Суй шу ва Бэй ши сингари сулолавий тарихларда ўз аксини топган. Хитой йилномалари-

---

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. П, ч. I, М., 1963, 263-бет.

да «туцзюе» деб тилга олинган этноним «туркют» тариқасида талқин этилган. Ёзма манбалардан маълум бўлишича, улар ўзларини «тйук»¹ деб атаганлар. Форслар бу қавмни «турк» деб талаффуз қилган.

Турк хоқонлигига асос солган Битуннинг (Бидун) умри қисқа бўлади. У жужанларга қарши олиб борилган урушнинг иккинчи йилида 552 йилда вафот этади. Бидун тахтига унинг ўғилларидан бири Мухон чиқади. Мухон салтанати (553-572) даврида Турк хоқонлиги Марказий Осиёда сиёсий раҳнамолик мавқеини эгаллайди.

Мухоннинг жанубга қараб юришлари уларни Марказий Осиёдаги яна бир кучли давлат- эфталлийлар билан тўқнашувга олиб келади. 563-567 йиллар давомида эфталлар ҳам мағлуб этилади. 571 йилда Турк хоқони Эрон устига қўшин тортади. Кўп ўтмай унинг давлат чегараси Амударё билан белгилана бошлайди.

Турклар ҳужуми олдидан эфталларнинг аҳволи танг бўлиб қолган эди. Улар икки ўт ўртасига қолган: бир ёқдан сосоний ҳукмдорлари тажовуз қилишга шай бўлиб турар, иккинчи тарафдан эса, кутилмаганда турк хоқони бостириб келаётган эди. Шу вақтга келиб, Эрон подшоҳи Хусрав Ануширвон эфталлийларга божу хирож тўлашдан бўйин товлайди, турклар билан яқин муносабатлар ўрнатади. Улар ўртасида иттифоқ вужудга келиб, эфталлийларни орадан кўтариш мақсади қўйилади. Эфталлар подшоҳи Ғатифор турку эрон иттифоқига қарши чора кўришга ҳар қанча уринмасин, натижасиз бўлиб чиқади. Бухоро яқинидаги жанг саккиз кун давом этади, эфталлийлар енгилди ва жануб томон қочадилар.

Турк ва Эрон томонлари эфталларга тобе мулкларни ҳар қайсиси тезроқ олиш ҳаракатида бўлади. Табарий айтгани каби, турк хоқони Синжибу эфталлар қўшинини тор-мор қилиб, уларнинг шоҳини² ўлдиради. Хисрав I ҳам вақтни қўлдан бой бермай, Тоҳаристон, Забулистон, Кобулистон ва Чағониён каби эфтал мулкларини эгаллайди. Синжибу иттифоқчисининг аҳдга содиқ эмаслигини сезиб, Хуросон сари отланади. У тез ора-

---

¹ С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники. М., 1964, 18-бет.

² Қаранг: Б.Фафуров. Кўрсатилган асар, 272-бет.

да Чоч, Фарғона, Самарқанд, Кеш ва Нахшабни қўлга олиб, Бухорога етиб келади. Собиқ иттифоқчилар мағлуб эфталлар мулкларидан кўпроқ насиба олишга ошиққанлар. Оқибатда, иттифоқчилар ўртасида ихтилоф вужудга келади. Эрон подшоҳи Хисрав I ҳам туркларнинг Бухоро, Кеш ва Нахшабга етганларини эшитиб, ўз валиаҳдини катта қўшин билан улар устига юборади. Бу вилоятлар турк хоқонлиги тобелигида қолади. Эфталларга қарши вақтида юзага келган турк ва эрон иттифоқи шу тариқа душманчиликка айланади. Марказий Осиёнинг жанубий вилоятлари сосонийлар таъсирида бўлса, шимолий ҳудудлар турклар қўл остида эди. Эфталлар яшаб қолган жойлар ҳам йўқ эмасди. Зарафшон воҳасида турган эфталлар туркларга хирож тўлаш, айрим ҳолларда эса икки тарафга ҳам катта тавон тўлаб туриш мажбуриятини олган. Марказий Осиё жанубидаги эфталлар ярим мустақил ҳокимият билан чекланганлар. Бироқ, айрим тарихий асарларда айтилгани каби, Хисрав I баҳона топиб, аросатда қолган эфталлар устига бостириб боради ва уларнинг Ахшунвар исмли подшоҳини ўлдириб, Хутталиённи ҳам тобе қилади. Эфталларнинг қолган мулклари эса турклар тарафидан талон-тарож этилади. Шу билан эфталлийлар тарих саҳнасида тушади.

Турк хоқонлиги кучайиб, 576 йилда Киммерия Боспорини ҳам қўлга киритади. Мухон қоғон шарқда Қурия кўрфазидан ғарбдаги Каспий денгизига қадар бўлган ерларда ўз ҳокимиятини ўрнатишга муваффақ бўлади.

Турк хоқонлиги 581 йилда Тобо қоғон вафотидан сўнг ўзининг аввалги қудрати ва жипслигини йўқота бошлайди. Ўзаро ҳокимият талашувлар авжга чиқади. 582-603 йиллар давомида хоқонлик Шарқий (Марказий Осиё) ва Ғарбий (Марказий Осиё) қисмларга бўлиниб кетади.

VII аср бошларида Ғарбий турк хоқонлиги яна юксалиш даврини бошдан кечиради. Унинг чегаралари бирмунча кенгайди. Бу даврда савдо сотиқ ривож топади. Бироқ Ғарбий турк хоқонлиги аввал-охир марказлашган кучли давлат даражасига кўтарила олмаган. Биргина Марказий Осиёнинг ўзида 15 та мустақил ҳокимлик бўлганлиги маълум. Сўғдийлар номигагина мустақил эмас эдилар, улар туркларнинг ҳокимиятини тан олган бўлсаларда идора ҳамон Кан сулоласи вакиллари қўлида эди. Кан сулоласи Самарқандда, Бухорода, Кешда ҳукм суришда давом этарди.

О.И.Смирнова VII аср бошларида вужудга келган ана шундай иттифоқ ҳақида гапириб, «сиёсий жиҳатдан бирлашишга бўлган эҳтиёж Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида анчайин етилади ва бу дастлаб Кеш атрофида, сўнгра Самарқанд теграсида содир бўлади»¹, дейди. VII аср бошларида Зарафшон ва Қашқадарё сиёсий кучларини бирлаштирувчи иттифоқ биринчи марта Кеш-Шаҳрисабзда вужудга келганлиги, бу иттифоқ турклар қўл остида ҳаёт кечириш, эҳтимол мураса-келишув йўллари ахтариш билан шуғулланган бўлиши мумкин. Бу иттифоқ ярим мустақиллик мақомини сақлаб қолиш учун турк хоқонига ўлпон тўлаб тургани билан, ўз ички ишларини бошқаришда эркин бўлган.

Зарафшон ва Қашқадарёнинг сиёсий жиҳатдан ҳам жиҳатлиги, бунда Кешнинг етакчилик қилиши ажабланарли эмас. Самарқанд Хитой манбаларида милоднинг V асрларига қадар деярли тилга олинмайди. Бу ҳол Александр Македонский босқини ва унинг асоратлари билан изоҳланади. Шаҳар бир неча аср мобайнида ўзининг олдинги мавқеини тиклаб ололмаган. «III аср охирлари ва IV аср бошлари»² дан эътиборан Кеш Сўғднинг асосий шаҳри мақомига кўтарилган.

Турк хоқонлиги даврида унинг таркибига кирган халқларнинг тараққиёт даражаси турлича эди. Зарафшон ва Қашқадарё воҳасида V асрга нисбат қилганда, VI-VII асрларда ҳокимлар кам ўзгарган. Аҳолининг илғор ва маданий жиҳатдан етакчи қисми деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ халқлар бўлган. Олдинги даврларда бўлгани сингари, ижтимоий табақаланишнинг уч хили амалда эди: йирик феодаллар маҳобатли қасрларда ҳукм сураб, деҳқонлар ва кадиварлар ҳаёти ҳам анъанавий йўсинда кечар эди. Деҳқон бу даврга оид манбаларда малик ё соҳиб деб атала бошлайди.

VIII асрнинг биринчи чорагига келиб, Сўғд деҳқончилиги бошқаруви, еру сув, молу мулк, ҳокимият туркийлар қўлига³ ўтади. Бу даврга келиб, «малик» атамаси турк аслзодаларига, «деҳқон» истилоҳи Сўғд баёнларига нисбатан ишлатила бошланган.

---

¹ «Ўзбекистон ССР тарихи», I жилд, 175-176-бетлар.

² Ю.Н.Алескеров. Самарқанд. — Т.: 1967, 33-бет.

³ Шу асар, 40-бет.

Бу даврда Кеш ва Нахшабда қишлоқ ва ер эгалари бўлган деҳқонлар кўпчиликини ташкил этган. Деҳқон ва маликзодалардан ҳокимлар саройида хизмат қилувчи йигитлар танлаб олинган. Аслзодаларнинг болалари навбатма-навбат саройда қўриқчилик, соқчилик, қуролбардорлик сингари хизматни адо қилганлар. Бу ҳақда «Бухоро тарихи»даги қуйидаги:

«Бидун Бухорхудот ўлган вақтда хотин тахтга ўтирди ва ўн беш йил ҳукмронлик қилди... Унинг одати шундай эдики, ҳар куни деҳқонлар ва маликзодалардан икки юз нафар йигит заррин камар боғлаб, қиличларини осиб хизматга ҳозир бўлиб, узоқроқда туришар, хотин ташқарига чиққач, ҳаммалари уни олқишлашар ва икки сафга тизилишар эди. Қуёш ботгач, хотин тахтдан туриб отга минар ва қасрга қараб йўл олар, йигитлар эса ўз ватанларига- қишлоққа қайтар эдилар. Эртаси куни бошқа жамоа келиб шу сифатда хизматда бўлар ва ниҳоят, навбат яна ўша аввалги жамоага келиб етар эди. Шу тарзда ҳар бир жамоа бир йилда тўрт мартаба хизматга келиши лозим эди»¹, деган сўзлар аҳамиятлидир.

О.И.Смирнова «Бухоро тарихи»даги бу далилни таҳлил этиб, муҳим хулосаларга келади. Жумладан, у бир йилда 200 йигитнинг 4 навбат хизмат қилишини ҳисоблаб, Бухоро мулкида 91 қишлоқ² бўлганлигини тахмин қилади. Бунда йилнинг кунлари 4 га бўлинади- 91 сони пайдо бўлади. Демак, Бухорога тобе 91 қишлоқ йил давомида ҳарбий хизмат учун 4 мартаба 200 тадан деҳқон ва маликзодаларни бериб туриши лозим бўлган. О.И.Смирнова агар 91 қишлоқ 200 тадан аслзода йигитларни подшоҳ хизматига юбориб турган бўлса, Бухоро мулкида уларнинг сони 18 мингтадан кам бўлмаган, дейди. Бу хилдаги хулоса, бизнингча, Нахшаб ва Кеш вилоятларига ҳам таллуқли. Наршахий асарида Бухорхудот номи олдидан «Бидун» нисбаси келади. Бу ҳам VII асрларга келиб, Сўғд ҳукмдорларнинг турклардан бўлганлигини яна бир бор тасдиқ этади.

Сўғднинг туркий хоқонлик давридаги ҳарбий кучлари ҳақида гап кетар экан, «марзбон ўғиллари»га зътиборни қаратиш керак бўлади. «Марзбон ўғиллари» аслзода бек ва бойлар

---

¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. — Т.: 1966. 17-18-бетлар.

² Наршахий. Бухоро тарихи, 18-бет.

фарзандлари бўлиб, отлиқ қўшин сафини ташкил этар эдилар. Акад. В.В.Бартольд ат-Табарийга асосланиб, бу давр Сўғд ҳокимликларида (вилоятларида) ҳарбий кучнинг яна бир тури-чокарлар (хизматкорлар¹) ҳам бўлганлигини айтиб ўтади. Араб манбаларида қайд этилган чокарлар ҳақида Хитой муаллифлари ҳам ёзиб қолдирганлар. Хитойликлар туркий чокарларни чоки² тарзида талаффуз қилганлар. Чокарлар айрим йирик бойбаёнларнинг шахсий кўриқчилари бўлиб, жасур ва кучли кишилардан тузилган. В.А.Шишкин ўзининг «Варахша» номли асарида чокарлик хизмати туридан деҳқонлар ва савдогарлар фойдаланганлигини³ айтади. Чокарлар деҳқон ва савдогарларнинг шахсий ҳарбий ўнлигини, баъзан эса янада кўп сонли гуруҳни ташкил этган. Чокарлар кўп бўлганда уларга аслзода деҳқонлар бошлиқ бўлган. Масалан, Табарий чокарлар гвардияси бошлиғи деҳқон Карзанча номини келтириб ўтади. Чокарлар зарурат бўлганда ўз ҳокимларини узоқ йўлга кузатар, ҳатто, давлат аҳамиятига молик вазифаларни ҳам бажарар эдилар. Бунда, асосан, элчилик хизмати кўзда тутилади. Уруш юз берган чоғларда чокарларни деҳқонларнинг ўзи — ҳокимлари бошқарар эди. Самарқанд ихшиди Гурак турк хоқонига содиқлигини (арабларга қарши курашда) намойиш этиш учун ўзини «чокар» деб аташдан тортинмаган. Хитой манбаларида «чокарлар шоҳи» деган унвон, айрим олимларнинг фикрича, маҳаллий испеҳбод мансабини ифода қилган. Испеҳбод мансабини Нахшаб ҳукмдори қабул қилганлиги, кейинчалик бу унвон Кеш ҳокими томонидан ҳам ўзига нисба⁴ этилганлиги маълум.

Қашқа воҳасида шу даврларда «Бухоро тарихи»да, шунингдек, ат-Табарий тарихида зикр этилган ижтимоий ҳаёт амалда бўлган. Нахшаб ва Кеш деҳқонлари ва савдогарларининг кўриқчилари- чокарлари бўлган. Қашқа воҳаси бу даврда ўзининг туз маҳсулотини четга олиб чиқар, савдо карвонларини эса чокарлардан тузилган гуруҳлар кузатиб борар эди. Қашқа воҳасидаги ҳарбий кучнинг маромини «Бухоро тарихи»да ҳикоя қилинган бир воқеа муносабати билан аниқ тасаввур қилиш мумкин.

---

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. 1. М., 1963, 238-бет.

² О.И.Смирнова. Кўрсатилган асар.

³ В.А.Шишкин. Варахша, М., 1963, 240-бет.

⁴ Смирнова О.И. Кўрсатилган асар, 49 – бет.

Бу воқеа Бухоронинг араблар томонидан фатх этилиши бошланиши йилларида (673 йил кузи) содир бўлади. Наршахийнинг шаҳодат этишича, «Убайдуллоҳ ибн Зиёд Муовия томонидан Хуросонга юборилиб, у Жайхун дарёсидан ўтиб Бухорога келган вақтида Бухоро подшоҳи, ўғли Тағшода кичик ёшли бўлгани туфайли, бир хотин киши эди... Хотин туркларга одам юбориб, улардан ёрдам сўради... Ниҳоят турк лашкари етиб келди ва бошқалар ҳам йиғилишиб лашкар кўпайди... Шу аснода Сўғд, Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб (Қарши) лашкарлари етиб келдилар. Уларнинг сони бир юз йигирма минг эди»¹.

Бухоро подшоҳи бўлган аёл Кеш ва Нахшаб лашкарини арабларга қарши иккинчи тўқнашув олдидан чақирган эди. Биринчи жанг билан иккинчи жанг орасида икки йилча вақт ўтади. Арабларга қарши курашмоқ учун Нахшаб ва Кеш воҳалари жиддий тайёргарлик кўрган ва Бухоро подшоҳи ёрдам сўраганда, зудлик билан етиб келганлар. Муҳими, VII асрда Сўғднинг ярим мустақил эканлиги, турк хоқонларининг сўғдий аслзодалар билан яхши муносабатда бўлганлиги, кўпинча инонихтиёрни маҳаллий деҳқонларга ташлаб қўйганлиги, ҳатто, уларнинг ўз шахсий қўриқчилари-чокарлари бўлишига ҳам имтиёз берганлигидир.

Қашқа воҳасида VI-VII асрларда катта деҳқонлар яшайдиган мустақамланган қўрғонлар пайдо бўла бошлайди, қишлоқлар, деҳқончилик манзиллари сони ортиб боради. Қадимшунослик тадқиқотларидан маълум бўлишича, Чироқчи тумани ҳудудида текшириб ўрганилган 38 қадимий манзилнинг 8 таси V-VIII асрларга оид бўлса, бу кўрсаткич Қамаши туманидаги 29 ёдгорликнинг 10 таси (ёки 34 фоизи), Яккабоғ туманидаги 200 ёдгорликнинг 120 таси илк ўрта асрларга² тааллуқли эканлигини кўрсатди.

Қуйи Қашқадарёда ҳам шунга яқин манзарани кузатиш мумкин. Эфталлар ҳукм сурган даврдан ривож топа бошлаган қишлоқ манзиллари Нахшаб ва унинг теварак-атрофидаги қишлоқ жойларининг кенгайиши ва сонининг ортиб боришига олиб келади. С.К.Кабановнинг кўрагишича, Қуйи Қашқадарёда V-VI асрларга оид 59 та қишлоқлар³ ўрни аниқланган. Бу текши-

¹ Наршахий, «Бухоро тарихи», 39-40-бетлар.

² С.Б.Лунина. Кўрсатилган асар, 18-19-бет.

³ С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже..., 94-бет.

рилган 123 манзилнинг илк ўрта асрларга оидлари, холос. Асрдан асрга Қуйи Қашқадарёда деҳқончилик билан боғлиқ қишлоқлар сони ортиб борган.

Бу ўринда даврийлик масаласи ҳам аҳамиятли. Қашқа воҳасидаги ўтмиш ёдгорликлар мансуб даврлар ҳақида фикр юритилганда, С.К.Кабанов VI асрга қадар вужудга келган обидаларни қадимий даврга оид деб ҳисоблайди. С.Б.Лунина эса илк ўрта асрлар деганда V-VIII асрларга тааллуқли манзилларни кўзда тутди. Олима илк ўрта асрлар билан тараққий қилган ўрта асрлар чегарасини VIII-XII ёки IX-XII асрлар деб белгилаш тўғри эканлигини¹ таъкидлайди.

«Марказий Осиёнинг ўрта асрлардаги шаҳарлари» номли асар муаллифларидан бири, таниқли олим О.Г.Большаков уқдирганидек, «VIII асрдан Марказий Осиё тарихидаги икки катта даврни ажратувчи чегара ўтади. Араблар босқини, уларнинг ўзи билан янги дин ва давлат тилининг олиб келиниши, майда феодал ҳокимликларнинг ягона давлат тизимига бириктирилиши, янги маданий ва иқтисодий алоқаларнинг ўрнатилиши бутун маънавият ва моддий-маданий қиёфасининг сезиларли даражада ўзгаришига олиб келади. Санаб ўтилган омиллар араблар истилоси билан боғлиқ бўлганлиги учун бу даврларни арабларга қадар (мусулмонликкача) ва араблардан (мусулмонликдан) сўнгги даврлар деб аташ қабул қилинган. Бироқ, қарийб юз йил давом этган араб истилосининг ўзигина бу даврлар орасида чегара ҳосил қилган эмас... VII аср охиридаги моддий маданият VIII аср ўрталаридагидан жиддий фарқ қилмайди»². О.Г.Большаковнинг бу қарашлари бошқа тарихчи олимлар томонидан ҳам айtilган. А.И.Тереножкин Самарқанд моддий маданияти тарихидаги «эски» ва «янги» ўртасидаги чизик VIII аср ўрталарига яқинроқдан ўтади, деган эди.

Қашқа воҳаси моддий маданияти тарихида VIII асргача бўлган давр илк ўрта асрлар сифатида қаралади. Бу жиҳатдан С.Б.Лунинанинг фикри мақбул.

VI-VIII асрларда юртимизда шаҳарлар кенгайиши, улар ишғол қилган ҳудудларнинг ошиб бориши ҳам ўша даврлардаги ҳаётни тасаввур этиш имкониятини беради. VI-VIII асрлар-

---

¹ С.Б.Лунина. Кўрсатилган асар, 19-бет.

² «Средневековый город Средней Азии», 132-бет.

да Самарқанд эгаллаган жой - 65 га, Бухороники - 35 га, Термезники - 20 га, Пойкандники - 20 га, Варахшаники - 19 га¹ даражасида бўлган. Бу даврда Қашқа воҳасидаги шаҳарларнинг ҳажми ҳам зикр этилган шаҳарлар даражасида эди. Кеш эгаллаган жой 40 танобни, Нахшаб 150 танобни, Заҳоки Морон қалъаси, М.Е.-Массон кўрсатишича, 225 танобни (С.К.Кабанов бу рақамни негадир жуда кичрайтиб 16 таноб, дейди) ташкил этган.

Шу тариқа, кўзда тутилаётган асрларда ҳам Нахшаб асосий шаҳар бўлишда давом этган. Акад. В.В.Бартольд араб жуғрофионлари Истахрий ва Ибн Хавқал, Муқаддасийларга таяниб, бу даврга келиб, Мовароуннаҳрни истило қилган араблар «Нахшаб» сўзини ўзларига мослаб «Насаф» деб талаффуз қилганлигини² айтади.

Нахшаб (Насаф) вилоятнинг асосий шаҳри сифатида ўзига қарашли бўлган қишлоқлар ривожига таъсир ўтказмай қолмас эди. Шу нуқтаи назаридан, Қуйи Қашқадарё манзилларининг VI-VII асрлардаги манзарасини имкон даражада ойдинлаштириш мавзуни тўлдиришда фойдали бўлади.

Нахшаб қўрғони

Милод бошларида бўлганидек, IV-VIII асрларда Нахшаб-1 нинг кичик бир қисми барҳаёт бўлиб, унда жуда оз сонли одамлар яшаб турган. Нахшабда олиб борилган кўп йиллик тадқиқотлар бунга амалда тасдиқлайди. 8- қазув манбаида ўтказилган текширишлар бу жойдаги маданий қатлам милонинг IV-V асрларига тааллуқли эканлигини кўрсатади. Шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида, ички деворга туташиб кетадиган тепалик қўрғон қолдиғи бўлган. Қазув ишлари ана шу қўрғон минораси ва унинг жанубий томонида давом эттирилади. Бу жойдан бешта хона очиб тозаланади. Кўплаб сопол буюмлар синиқлари, эркак кишининг юзи тасвир этилган ҳайкалча парчаси топилади. Қўрғон минораси тагида милонинг биринчи асрларида қурилган иморатнинг қолдиғи ҳам очилади. Ҳатто милонгача бўлган I асрга оид ашёлар ҳам қуйи қатламдан чиқади. Милонинг IV-V асрларида бу жойда янги хоналар хом ғиштдан тикланади. Ғишт

¹ С.Б.Лунина. Кўрсатилган асар, 21-бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. I. М., 1963, 190-бет.

билан гоҳида пахса алмашилиб келган ўринлар ҳам учрайди. Ёшитдан кўтарилган асос устига қўрғон минораси¹ тикланган. 9- қазув жойи шаҳарнинг жанубий қисмига тўғри келади. Бу жой ташқи девор ва унинг ярим доира шаклидаги минораси ўрнини аниқлаш имконини беради. Девор остидан милодгача бўлган I минг йиллик ўрталарига мансуб қатлам ашёлари топилади. Деворнинг пахсадан тикланган қатламлари нисбатан кейинги асрларга тааллуқли бўлиб, кўпинча таъмирлаш билан боғлиқ ҳолда амалга оширилган. Топилган сопол буюмларга қараб, ташқи деворнинг амалда бўлиш даврини III-V асрлар, деб аниқлашга муваффақ бўлинади. Нахшаб шаҳри ёнидан катта ариқ олиб ўтилиши муносабати билан ташқи деворнинг жанубий дарвозаси атрофи ҳам текшириб кўрилади. Дарвоза олдида қоровуллик хизмати билан боғлиқ бинолар мажмуи мавжуд эканлиги аниқланади. Бу бинолар ҳам ташқи деворнинг қурилиши билан айна бир вақтда вужудга келади. Бу бинолар вайронаси остидан V асрга оид кулолчилик ашёлари қолдиқлари² топилади.

Нахшаб қўрғонини ўрганган қадимшунос олим М.Тўрабеков келтирган маълумотлар ҳам диққатга лойиқ. Унинг фикрича, шаҳарнинг энг мустаҳкам, қудратли истеҳком биноларидан бўлган қўрғон милодга қадар бўлган I аср ва янги милоднинг I асрлари оралиғида қурилган. Қўрғонда кейинчалик амалга оширилган қўшимча қурилишлар милоднинг IV асрларига тегишлидир. Қўрғон VI асрга қадар³ фаолият кўрсатган.

Нахшаб қўрғони тўрт бурчакли тепалик кўринишига эга бўлган. Тепалик жанубдан шимол тарафга кўтарилиб боради, шимол томондан унинг баландлиги 11-12 м.га етади. Тепаликнинг этак қисми 90 х 90 м., тепалик майдони эса 70 х 70 м. ҳажмга эга. Қўрғоннинг шарқий томонида пастқамлик бўлиб, бу дарвоза ўрни бўлса керак, деб тахмин қилинади. Қадимда қўрғонни 20 м. энлиликдаги сув тўлдириладиган хандақ ўраб турган. Қўрғоннинг қалин деворлари, миноралари ва шинаклари очилиб, тозаланган. Бу жойда иккита қурилиш даври юз берганлиги аниқланади. Қўрғоннинг жанубий қисмида 40 м.лик йўлак очилади, унинг кенлиги 2-2,5 м.дан иборат. Қўрғоннинг

---

¹ М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулейманов «Еркурган», 19-20-бетлар.

² «Еркурган» 20-21-бетлар.

³ Шу асар, 59-60-бетлар.

шимолий тарафидаги икки қаватли иморатлар ҳам қазиб кўрилади. Қуйи қават гумбазсимон иморатлар тизимидан иборат бўлиб чиқади. Шаҳар деворига кўндаланг тушган иморат очилганда, деворнинг эни 1,7 м., баландлиги эса 2,7 м. эканлиги аниқланади. Гумбазсимон иморатлар ички томонидан сомон сувоқ қилинган. Бино хом ғиштдан кўтарилган, айрим ғиштларда бармоқ билан чизилган тамға белгиси учрайди. Ғишт қатламлари орасида катта сопол идишларнинг синиқлари ҳам ишлатиб юборилган.

Иккинчи қаватда бешта хона очиб тозаланган. Шуларнинг тўрттаси биринчи қават иморати билан бир вақтда қурилган. Бинонинг жануби-ғарбий томонидан кейинчалик яна бир хона қўшилган. Иккинчи қаватнинг шимолий ва ғарбий тарафидаги деворнинг қалинлиги 2 м., айрим жойларда 1–1,6 м.ни ташкил этади. Иккинчи қаватнинг девори ярим метр чамасида сақланиб қолган.

Нахшаб кўрғонини ўрганган олим М.Тўрабековнинг бу жойдан топилган осори атиқаларни қиёсий таҳлил этиши натижасида, қальанинг сўнгги қурилиш даврини IV-VI асрларга оид¹, деб саналаш мумкин бўлди.

Нахшаб ибодатхонаси ҳақида олдинги бобда атрофлича фикр юритилди. Бу ўринда фақат ибодатхона мажмуасининг нисбатан кейинги даврларга оид қисми ҳақида тўхталиб ўтамиз. Нахшаб ибодатхонаси миллодга қадар бўлган VI-V асрларда вужудга келган. Аммо замонлар кечиши билан ибодатхона атрофида, ёинки, унинг ишдан чиққан, емирилган қисмлари ўрнида янгидан иморатлар тиклаб борилган. Ибодатхона мажмуаси ўз тарихида бешта қурилиш даврини кечирган. Шундай қурилишлардан бири дастлабки девор устида тикланган бўлиб, у 1.5 м. қалинликдаги бинога асос бўлган. Унда олов ёқиладиган ўринлар бор. Жавон таги тозаланганда кул ҳамда Қарши водийси учун хос бўлган ва миллоднинг IV-V асрлари билан саналанадиган сопол идишлар синиқлари чиқади. Худди шунга ўхшаш маросим идишлари намуналари шарқий ибодатхона қанотидан топилган ва улар миллоднинг VI-VII асрларига тааллуқли¹, деб қаралади.

---

¹ М.Тўрабеков. Цитадель Еркургана. ИМКУ, вып. 17, — Т.: 1982, 55-59-бетлар.

Ибодатхона мажмуасида ўтказилган илмий-тадқиқотлар 5-қурилиш даврининг илк ўрта асрларга тобин эканлигини аниқлаган. Бу даврда ёнбошдаги иморатларга асос қўйилади, иморатнинг тағзамини яна 78 см.га кўтарилади. Шимолга қараган деворда маъбуда ҳайкалига туташ қилиб меҳроб қурилади. Меҳроб бир неча бор сувалган, бўялган. Тепа қисми қизил рангда. Меҳробнинг олдидаги майдонча олов ёнишидан куйиб қорайган, бу ерда катта қалинликда кул тўпланиб қолган. Ибодатхонанинг ўртасида ҳам узлуксиз олов ёқилган махсус жой ўрни сақланиб қолган. Бу ерда ўтин қолдиқлари ва кул топилади. Оташқадада, шу тариқа, олов ёқиш анъанаси 3-қурилиш давридан то 5-қурилиш даврига қадар мунтазам давом этганлиги аниқланади.

Нахшаб қасри

Эфталийлар Қашқа воҳасининг қуйи қисмида ҳукм сурган йилларда, яъни, III-V асрларда Нахшаб шаҳрининг маҳобатли биноларидан бири саналмиш қаср ҳам мавжуд бўлган. «Нахшаб ҳукмдорининг қасри» деб аталадиган бу иморат Нахшаб ички шаҳарчасининг мудофаа деворларига яқин жойда, шимолӣ тарафда ўрнашган. Қаср икки марта қайта қурилган. Бу жойдан кўпгина қадаҳлар, жомлар, коса-товоқ сингари ошхона ашёлари топилган. Ана шу кулолчилик намуналари «ёши»га қараб, қасрнинг пайдо бўлиш санаси III-V асрлар, деб аниқланган.

Қасрнинг асоси мустаҳкам бўлиб, 10 м.лик пойдеворга эга. У ҳукмдор қасри дегулик маҳобатга эга. Бу жойда меҳмонларни қабул қилиш учун мўлжалланган улкан хона ҳам бор. Қасрга туташ тўрт бурчак шаклдаги хона эса муқаддас олов учун қурилган. Қаср соҳиблари диний маросимларни шу жойда, алоҳида амалга оширган. Қаср тантаналар, маросимлар ўтказиладиган ва меҳмонларни қабул қиладиган улуғвор бино бўлган. Бу обидани тадқиқ этган Р.Х.Сулаймонов ва Н.Ю.Нефедовлар «мажмуани қазिश давомида қўлга киритилган қадимият ашёлари қаср шаҳарчанинг III-V асрлар билан белгиланадиган сўнгги

---

¹ Р.Х.Сулейманов. Храмовый комплекс Еркургана . см.кн. «Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда», 136-бет.

қурилиш даврининг гуллаб-яшнаган пайтида вужудга келган ва амалда бўлган»¹, деган хулосага келадилар.

«Нахшаб» сўзи моҳияти

Тарихий манбаларда «Нахшаб», «Насаф», «Қарши» сўзлари аралаш ҳолда, кўпинча бир шаҳарнинг турли номлари сифатида қўлланилади. Масалан, Акад. В.В.Бартольд «Еттисув тарихи очерклари» асарида Чигатой хонларидан бўлган Кебекхон (Кепакхон) ҳақида гапириб, «унинг пойтахти Нахшаб шаҳри бўлиб, унинг давридан Қарши, яъни «сарой» (Кебек ўзи учун бу шаҳардан 2,5 фарсах, яъни 15 чақиримга яқин масофада сарой қурдирганди) номини олган эди»², деган эди. Кебекхон қурган сарой-қаср атрофи гавжумлашиб, шаҳар тусини олади, шу тариқа Қарши қадимий Заҳоки Морон³ шаҳри ўрнида вужудга келади.

Акад. В.В.Бартольд «Туркистон маданий ҳаёти тарихи» асарида яна бу ҳақда аниқроқ қилиб, «Кебек ўзи учун сарой қурдиради, Қарши шаҳри-аввалги Нахшаб ёки Насаф (таъкид бизники- П.Р.) ўз номини шундан олади»⁴, дейди.

«Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати»да «Нахшаб» сўзига қуйидагича таъриф берилади: «Нахшаб- Қарши шаҳрининг қадимий номи. Арабча ёки араблар томонидан қабул қилинган шакли- Насаф. Истахрий, Ибн Хавқал, Мақдисий (Муқаддасий- П.Р.), Сомъоний, Ёқут асарларида Насаф шаклида битилган. Моворауннаҳрда араб тили ёзма адабий тилга айлангунча шаҳар номи Нахшаб бўлган. IX-X асрлардаёқ Насаф, асосан, шаҳар ва унга қарашли вилоятнинг ёзма, расмий номига айланган.

---

¹ Қаранг: «ИМКУ», вып. 17, Т, 1982, 50-бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. I, М., 1963, 190-бет.

³ М.Е.Массон ўтган асрнинг 60-йиллари иккинчи ярмида Кебекхон саройи ўрнини «Эски шаҳар» ҳудудида бўлган, деган тахминни айтган эди. 2005 йилда Одина масжидининг таъмирланиши муносабати билан бино тагида нисбатан қадимийроқ иморат қолдиғи мавжудлиги аниқланди. Бу иморат қолдиғи Кебекхон саройига нисбат берилди. Бу ҳақда кейинги қисмда фикр юритилади – П.Р.

⁴ Акад. В.В.Бартольд. Соч. II, ч. I. М., 1963, 263-бет.

Нахшаб- сўғдча сўз: нахш- нақш = об > нақшоб - нахшоб - нахшаб. Об-сув, дарё. Қадимда дарё шаҳарнинг ўртасидан оққан. Дарёнинг ўнг қирғоғидаги хароба — Ерқўрғон, чап қирғоғидаги хароба Шулликтепа. П.Равшанов Нахшаб сув бўйидаги жой деб изоҳлаган. Дарё бўйи, сув бўйидаги шаҳар деб изоҳлаш ҳам мумкин»¹.

Н.Я.Бичурин – Иакинфнинг «Қадим замонларда Марказий Осиёда яшаган халқлар ҳақидаги хабарлар мажмуаси» китоби II жилдида (М.-Л. 1950) «Нашеболо ҳукмдори Боло шаҳрида турар эди»², дейилади. Бу ерда Нашеболо шаҳар номи сифатида эмас, аксинча вилоят ёки давлат номи сифатида қўлланилмоқда. Н.Я. Бичурин китобининг яна бир ўрнида Нашебо ёхуд Кичик Шининг Тухоло (яъни, Тохаристон) мамлакатининг аввалги ерларини ишғол қилганлиги³ айтилган. Китобнинг I жилд, III қисмида Кан давлати ҳақида сўз борганда, «Кан кучли давлат ҳисобланади, унга Ғарбий ўлкалардаги Ми, Ши, Цао, Хэ, Кичик Ан, Нашебо, Унахэ, Му сингари мулкларнинг аксар қисми бўйсунган»⁴, деган фикр айтилади.

Аввалги Нахшаб (Нахшаб-1) шаҳри Александр Македонский босқинидан кейин кўп асрлар давомида ўзини ўнглаб ололмаган. Акад В.В.Бартольд «Туркистон тарихи» асарида тўғри таъкидлагани сингари, Александр Македонский томонидан вайрон этилган Мароканда ҳам Нахшаб сингари узоқ вақт ўзининг аввалги мавқеи даражасига кўтарилмаган. Нахшаб-1 юнонлар томонидан икки бор вайрон қилинган, Қашқа воҳасининг қуйи қисми пойтахти сифатидаги мавқеини йўқотади. Энди бу воҳада сиёсий марказ вазифасини Нахшаб-1 дан 4-5 чақирим қуйироқда, дарёнинг чап қирғоғида вужудга келган Нахшаб-2 шаҳри бажара бошлайди. Нахшаб-2 Нахшаби боло (Нахшаб-1) хароб этилишидан анча аввал кичик манзил сифатида ҳукм сурган. Қачонки, кидарийлар милод бошларида Қуйи Қашқадарёни ўз тасарруфларига олгандан сўнг ярим вайрона Нахшаби болода (Юқори Нахшабда) омонат қўним топганлар. Бу ҳам қади-

¹ Т.Нафасов. Ўзбекситон топонимларининг изоҳли луғати, 127-бет.

² Н.Я.Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. II, ч. III, М.-Л., 1950, 264-бет.

³ Кўрсатилган асар, 316-бет.

⁴ Акад. В.В.Бартольд. Соч II, ч. 2, М., 1964, 268-бет.

мий Нахшаби болонинг умрини узайтирган омишлардан бўлган. Кидарийлар тез орада Ҳиндистон томонга отлангандан сўнг, Нахшаби боло мавқеидан тамомила путур кетади ва Нахшаб-2 узил-кесил асосий шаҳар даражасига кўтарилади.

Милонинг V асридан бошлаб акад. В.В.Бартольд таъбири билан айтганда, Туркистон ҳақидаги маълумотлар Хитой манбаларида нисбатан муфассалроқ тус ола бошлайди. Шу даврга оид Хитой манбаларида зикр этилган ва Қашқадарё, Сирдарё, Зарафшон, Амударё ҳавзаларида жойлашган аҳоли яшайдиган манзиллар номлари кейинчалик араб сайёҳлари, жуғрофиюналари асарларида ҳам худди шу тахлитда талқин этилади. IV-V асрларда Сўғд майда ҳокимликларга бўлиниб кетган эди. Лекин шунга қарамай, Хитой манбаларида қайд этилишича, Сўғд вилоятлари-ҳокимликлари жуда катта бойликка эга бўлганлар, олтин тахтлар, олтиндан қўйилган маъбуд ҳайкаллари саройларни, оташкадаларни безаб турган. Қишлоқ хўжалиги ривожда бўлган, Нахшабда, ҳатто шоли етиштириш йўлга қўйилган. Маъдан конлари ишлаб турган, қимматбаҳо қизил туз хорижга ҳам чиқарилган.

Бу даврларда қишлоқлар — ҳовлига, мустаҳкамланган қўрғонларга эга бўлган манзиллар сони кўпаяди. Чунки, «Жамиятнинг экономикаси ва ижтимоий тузумидаги ўзгаришлар билан боғлиқ равишда бу даврга келганда кўп кўҳна шаҳарларнинг тушкунликка учраганини, шунингдек, айрим мустаҳкамланган қўрғонлар, яъни, ҳовлига эга бўлган қасрлар сонининг ошганини кўриш мумкин. Бу ҳол Хоразмда, шунингдек, Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё ва Тошкент областлари территориясида олиб борилган археологик қазишлар натижасида старли даражада аниқланган. Бундан ташқари, қаср-қўрғонлар қошидаги кичкина шаҳарчалардан ўсиб чиққан янги типдаги шаҳарлар ташкил топа бошлайди»¹.

Бир пайтлар Хитой билан Византия ўртасидаги савдо-сотиқда сўғдийлар воситачилик қилган бўлсалар, эфталийлар бу борада ҳам ўз таъсир доираларини кенгайтирадilar. «Ипах йўли»ни ўз назоратига олган эфталийлар халқаро савдода фаол қатнаша бошлайдилар. Халқаро савдода иштирок этиш, табиийки, жуда катта миқдорда танга пулларга эҳтиёж уйғотар эди. Шу бо-

---

¹ Ўзб. ССР тарихи, 1 жилд, 162-163-бетлар.

исдан ҳам эфталийлар ҳукм сурган ҳудудларда тангалар зарб этилган ва муомалага чиқарилган. «Эфталийлар даврида Марказий Осиё территориясида жуда катта миқдордаги V аср сосоний танга пуллари (асосан Варахран V ва Пируз тангалари) муомалада эди. Бундан ташқари, шу ернинг ўзида зарб қилинган тангалар ҳам мавжуд бўлиб, улар Варахран V тангаларига тақлидан зарб қилинган. Эфталийлар даврининг муҳим хусусияти- унча катта бўлмаган ҳокимларнинг мустақил равишда танга зарб қила бошлаганликларидир (масалан, Нахшаб танга зарби)»¹.

Эфталийлар даврида Марказий Осиёда феодаллашув жараёни жамиятнинг асосий хусусияти бўлган дейиш қийин. Бу ҳақдаги маълумотлар уни тасдиқлаш даражасида эмас. Сўғда бу даврда ҳокимият олий табақа деҳқонлар қўлида эди. Ҳар бир кичик мулклардаги деҳқонлар катта еру сувга, молу мулкка эга бўлган. Уларнинг мустақкам қалъалари, ўзига хос ҳимоя воситалари, жангчилари бўлган. Қашқа воҳасининг Қуйи қисмида IV-VI асрларда вужудга келган кўпгина манзилларда асосий қалъага туташ уй-жойлар ўрни ҳам кўп учрайди. Буларни маҳалла- кўй дейишдан кўра қўриқчилар учун қурилган махсус жойлар- казармалар дейиш тўғрироқ бўлади.

Вилоятларнинг асосий шаҳарларини ҳокимлар идора қилган. Уларни яқин атрофдаги деҳқонлар — мулк эгалари қўллаб-қувватлаган. Ҳар бир маъвода бундай ҳокимларнинг ҳар бири ўзига хос унвонга эга бўлган. Масалан, Хоразмда- хоразмшоҳ, Бухорода- бухорхудот, Вардонзда-вардонхудот, Миёнқолда-дабусшоҳ, Самарқандда – ихшид, Термизда – термизшоҳий, Шошда – тудан, Фарғонада – ихшид, Илоқда (Охангарон)-деҳқон деб юритилган. «Ўзбекистон ССР тарихи» I жилдида Кеш ҳокими «ихшид»² деб аталган. «Сўғд тарихидан очерклар» китобининг муаллифи О.И.Смирнова буни бироз бошқачароқ, «мусулмон муаллифлари ўртаосиёлик ҳокимларнинг бир неча унвонларини келтирадилар. Самарқандда у Сўғд ихшиди эди, Кешда- ихрид, Бухорода-бухорхудот ва ш.к.»³, тарзида изоҳлайди.

---

¹ Ўзб. ССР тарихи, I жилд, 162-163-бетлар.

² Ўзб. ССР тарихи, I жилд, 165-бет.

³ О.И.Смирнова. «Очерки из истории Согда», 37-бет.

Нахшаб либоси

V-VIII асрларда Нахшаб аҳлининг кийим-кечаклари қандай бўлган? Марказий Осиёнинг қадимга оид монументал тасвирий санъати ўтмиш либослари ҳақида маълум тасаввур бера олади.

Г.М.Майтдинованинг тадқиқотидан маълум бўладики, V-VIII асрларда Тохаристонда бўлгани каби, Сўғдда ҳам елкадан ташлаб юриладиган энгсиз, елвагай тўн, энглик тўн, кўйлак, лозим, ковуш, бош кийимлари¹ урф бўлган. Энглик ва энгсиз тўнларни бир рангдаги ва аксинча, гулдор матолардан тикканлар. Сўғдда елвагай тўннинг икки хили амалда бўлган: қайтарма ёқали ва ўйма ёқали. Икки ёнга қайтариб тикилган ёқалар жияклар ва жиғалар билан безатилган. Ўйма ёқа остида кўкракни тақинчоқлар, маржонлар безаб турган. Тўннинг энги узун, учи қайтарилган бўлиб, безатилган. Кўйлақлар айнақса, аёллар кўйлақлари кенг-мўл бўлиб, энглари узун чўзилган. Пешбанд чиройли безакланган. Одатда бундай кўйлақлар маросимларда кийилган. Сўғдда белдан қуйига тушадиган кўйлак-қофтанлар ҳам бўлган. Қофтаннинг қуйи қисми, тирсакка қадар бўлган энглиги, ўйиб очилган ёқаларига чироз тикилган.

Аёллар кийинишга, зеб беришга моҳир бўлганлар. Сўғд хотин-қизлари нафис матолардан узун кўйлақлар тикиб, унга рангин тош ва тақинчоқлардан безак берганлар. Соч эса тарам-тарам қилиб ўрилган. Одатда, сочни олти ўрим қилиб ўрганлар, қуйи қисмига ҳар хил мунчоқлар тақиб юрганлар. Кушонлар давридан бошлаб, аслзода аёллар орасида белдан юқорида турадиган кўйлақлар расм бўлади. Уларнинг безатилиши Бохтарда бошқа, Сўғдда ҳам ўзига хос йўсинда бўлган.

Марказий Осиё халқларининг қадимий либослари ўртасида деярли катта фарқ бўлмаган. Марказий Осиёнинг кушонлар салтанати таркибига кириши, турли миллий қатламларнинг бу жойда истиқомат этиши, бу борада туркий халқларнинг кўрсатган таъсири ҳаммаси аралаш ҳолда либосларнинг турли-туман, иқлимга, дидга, яшаш тарзига мос бўла боришини тақазо этган омиллар бўлади.

---

¹ Отражение в женских костюмах Тохаристана и Согда культурных взаимосвязей раннего средневековья. ИМКУ, вып, 21, — Т.: 1987, 115-124-бетлар.

Нахшаб манзиллари

Қадим Турон заминида шаҳар ва қишлоқларнинг пайдо бўлиши, юзага келиши ҳақида тарих ва қадимшунослик фанлари уч даврни алоҳида ажратиб кўрсатади. Биринчи давр Аҳамонийларгача ва Аҳамонийлар салтанати давом этган асрларда вужудга келган шаҳар ва қишлоқлар; иккинчи давр Юнон-Моқидун ва Салавкийлар ҳукмронлиги замонларида пайдо бўлган шаҳар ва қишлоқлар; учинчи давр эса бевосита Юнон-Бохтар давлати идораси йилларида қурилган шаҳар ва қишлоқлар силсиласидан иборат.

Марказий Осиёнинг жанубида, яъни Сўғд ва Бохтарда қадимги даврларда юзага келган шаҳар ва қишлоқларнинг ҳар бири ўзига хос тарихга, мураккаб тараққиёт йўлига эга. Шу билан бирга, бу икки қўшни воҳаларда қишлоқ ва йирик аҳоли масканларининг пайдо бўлишида уйғунлик, муштараклик кучли бўлганлигини қайд этиш лозим. Сўғдда биринчи даврга оид шаҳарлар доирасига Мароканда ва Нахшаб киради.

Қашқадарёда ўтмишда биринчи ва иккинчи даврларга таллуқли, ўзининг катталиги жиҳатидан Нахшабга тенглашадиган яна қандай манзиллар бўлган, афсуски, бу ҳақда ёзма манбаларда маълумотлар учрамайди.

Қашқадарёнинг қуйи қисмида тепаликларнинг тарқалишига қараб суғориладиган ерлар тушунилади. Бундай ерлар Қуйи Қашқадарёнинг шарқий қисмида жойлашган Хонабодтепадан бошланиб, ундан жануби-ғарб саридаги кўҳна Фазлига қадар, шимолий томондаги Оқтепадан то жанубдаги Бобокенттепага қадар бўлган ҳудудларни қамрайди. Қашқадарёнинг қуйи қисмида ўтмишда деҳқончилик қилинадиган ерлар тахминан 2000 кв.км деб¹ қаралади.

Қашқадарёнинг ўрта ва қуйи оқимидаги қадимий ҳаёт излари акад. Яҳё Фуломов бошчилигида қадимшунос олимлар томонидан ўрганилган. Бир замонлар Зарафшон ва Қашқадарё қўшилиб оқадиган ерларда вужудга келган қадимий кишилик манзиллари тош асри, неолит ва жез даврларига оид эканлиги далолат этилади. Бу жиҳатдан Я.Фуломов, У.Исломов ва А.Асқаровларнинг «Зарафшон пасттекисликларидаги ибтидоий ма-

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 5-бет.

даният» асарида Қашқадарёнинг қуйи қисмидаги ибтидоий ҳаётга доир фикрлари аҳамиятли.

«Ибтидоий кишилар манзил ва қишлоқларини излаш ишлари, — деб ёзади муаллифлар, — Катта ва Кичик Тузкон қирғоқлари бўйлаб ва Махандарё, Гужали, шунингдек, Қашқадарёнинг қуйи ўзанларида олиб борилди. Ҳозирги пайтда бу жойлар қуп-қуруқ саҳро ва оқар сув йўқ. Айтиб ўтилган шўрқок ерлар дейилмаса, бутун майдон қум билан қопланган. Изланишлар натижасида неолит даврига оид 45 қумтепадаги ва жез даврига оид 30 жойдаги кишилиқ манзиллари аниқланди»¹.

Қашқадарёнинг қуйи қисмида (Қарши гуруҳ туманларида) 40-йиллар охирларидан бошланган қадимшунослик тадқиқотлари бу ҳудудда жуда кўп қишлоқ манзиллари мавжудлигини аниқлади. С.К.Кабанов ўзининг «Нахшаб қадимги давр ва ўрта асрларда (III-VII асрлар)» деган китобида (1977 й.) Қарши ва унинг теварак-атрофида ҳисобга олинган, саналанган йирик шаҳар, кўрғон ва кичик манзиллар сони 123 та эканлигини² айтиб ўтади. Унинг кўрсатишича, бу ҳудудда катта тепаликлар — вақтида йирик кишилиқ манзиллари бўлган кўрғонлар, қишлоқларнинг умумий сони 300 дан ошиқ.

С.К.Кабанов Қашқадарёнинг қуйи қисмида ўтмишда вужудга келган аҳоли манзилларини тўрт қисмга³ бўлиб даврлаштиради:

— V-VI асрга қадар вужудга келган қадимий шаҳар ва қишлоқлар, улар сони 59 та.

— қадимий, ўрта асрлар қатлами мавжуд, аҳоли манзилининг кенгаймаган кўринишига эга бўлган шаҳар ва қишлоқлар — 44 та.

— қадимий, ўрта аср қатламлари бўлган, аҳоли манзилининг кенгайиши кузатиладиган ўрта аср шаҳарлари ва йирик қишлоқлари — 14 та.

— VI-VII асрлардан сўнг вужудга келган ўрта аср қишлоқлари⁴ — 6 та.

---

¹ Гулямов Я.Г., Исламов У., Аскарлов А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелия в низовьях Зарафшана. «Фан», — Т.: 1966, 21-бет, 49-50.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 94-95-бетлар.

³ Бу хилдаги даврлаштиришга кейинги тадқиқотлар таҳрир киритди, манзилларнинг нисбатан анча олдинги асрларга оидлиги аниқланди — П.Р.

⁴ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 94-бет.

М.Ҳ.Исомиддинов ва Р.Ҳ.Сулаймоновлар «Еркўрғон» деган рисолаларида Қаршига яқин жойлашган қадим ёдгорликлар ҳақида, «Қарши воҳаси ўзининг нисбатан унча катта бўлмаган ҳажмига қарамай, археологик ёдгорликларга фавқулодда бойлиги билан ажралиб туради, булар қадимий ва ўрта аср қишлоқлари, қасрлар, шаҳарлардир. Бугунги кунда воҳада уларнинг 400 дан ошиқроғи аниқланган бўлиб, кўпчилиги ўрта асрларнинг кенг миқёсли санавий қамравига мансубдир»¹, деб ёзадилар.

Мудинтепа

Нахшаб шаҳридан сўнг энг ёши улуғ обида Мудинтепадир. Қарши воҳасида тўғри бурчакли, минораси бўлган ясси тепаликлар кўп учрайди. Шулардан бири Мудинтепадир. Унинг баландлиги 6-7 м. келади, минорасиники эса 15 м. га яқин. Бу қадимий шаҳар қолдиғи ўрни 135x110 м. майдонни эгаллайди.

Мудинтепада олиб борилган археологик ишлар бу манзилнинг тарихини милодгача бўлган III-I асрлар билан боғлайди. Биноларни қуришда ишлатилган 46 x 22 x 8 см. хом ғиштлар яхши сақланган. Обида қуйи қатламидан (Ер юзасига қадар 2,5 м.) узун тагли қадаҳлар топилган. Афросиёбда худди шу хилдаги идишлар санаси милодга қадар бўлган III-I асрлар деб аниқланган. Мудинтепада маҳорат билан бажарилган, ялтироқ кулранг ангоб билан бўйланган пасти кенг, тик ишланган идишлар ҳам топилган. Бундай сопол буюмлар бошқа ёдгорликларда учратилган эмас эди. Топилган сопол буюмлар ёши ушбу ёдгорликнинг милодгача бўлган III-I асрларда вужудга келганлигини белгилашда асосий ашёвий восита бўлади. С.К.Кабанов фикрига кўра, Мудинтепадаги шаҳар милодгача бўлган III асрдан олдинроқ пайдо бўлган ва тараққий қилган. Бу жой йирик манзил сифатида милоднинг VII-IX асргача яшашда давом этган.

Заҳоки Морон қалъаси

Қадимий Нахшабга бевосита дахли бўлган, тарихи у билан бўйлашадиган йирик манзиллардан бири Заҳоки Морон обидасидир. Заҳоки Морон қалъаси Нахшабнинг жануби- шарқий

---

¹ «Еркўрғон», 3-бет.

қисмида жойлашган бўлиб, поғонама-поғона марказга қараб кўтарилиб борадиган учта тепаликдан иборат. Заҳоки Морон қалъаси қаср ва мустаҳкам истеҳком деворларига эга бўлган. Ташқи айлана деворнинг кенглиги 30 м, баландлиги эса 7 м бўлган. Девор ташқариси тик кўтарилган, ич томони нишаб қилиб ишланган. Қалъанинг умумий майдони қарийб 16 танобга етади. Ташқи деворнинг шимол тарафи ўртароғида 25 метрлик узилиш бор. Ҳозирги вақтда бу ораликдан ариқ ўтказилган. Вақтида бу жойда қалъа дарвозаси бўлган.

Ички девор тўрт бурчак шаклида, сув тўлдириладиган хандақ ёқалаб кўтарилган. Унинг баландлиги 9,5 м. келади. Қаср ёдгорликнинг ўртасида бўлиб, у ҳам тўрт бурчак тархга эга бўлиб, ер сатҳидан 14 м.баландликда жойлашган. Ички деворнинг шимолий қутбида қасрга олиб борадиган кўтарма йўл сақланиб қолган. Қадимшунослар фикрига кўра, дастлаб қасрдан ва уни ўраб турадиган девордан қарийб 70 м. нарида улугвор ташқи девор қурилган. Сўнгра эса, ана шу маҳобатли ташқи девор ичкарасида уй-жойлар вужудга келган. Заҳоки Морон қалъаси паҳса ва ҳом ғиштдан турли даврларда қурилган биноларга эга. Бироқ деворларга ишлатилган ғиштларнинг милоднинг биринчи асрига, яъни кушонлар даврига оидлиги¹ аниқланган. Ташқи девор тагини ковлашда юпқа қувача топилган. Заҳоки Морон қалъасидан топилган сопол буюмлар орасида коса синиқлари, исириқдон бўлаклари ва ботиқ нақшлари бўлган қопқоқлар мавжуд. Бу ашёлар ташқи деворнинг III-V асрларда вужудга келганлигини асослашда манба бўлган. Қаср эса ундан анча олдин пайдо бўлган ва унинг ёши милоддан олдинги асрларга² бориши далолат этилган.

Заҳоки Морон қалъаси воҳада нисбатан тўлароқ сақланиб қолган қадимий қаср вайронаси ҳисобланади. Айлана деворлар, мудофаа иншоотлари қадимий манзилнинг салобатини гавдалантиради.

Қалъа харобалари остидан X-XI асрларга тааллуқли сопол идишлар намуналари топилган, бу эса шу жойда ҳаётнинг нисбатан кейинги асрларда ҳам давом этганлигини кўрсатади. Кейинчалик, Чингизхон наслидан бўлган Кебекхон 1318 йилда За-

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 48-бет.

² Шу жойда.

ҳоки Морон қасри ўрнида ўзининг Қарши деб аталган саройини қуради. Заҳоки Морон қалъаси ўрни Қарши темир йўли Шоҳбекатига яқин жойда, бозорнинг орқа тарафидадир.

Заҳоки Морон қалъаси ҳам милоннинг III-V асрларида барҳаёт бўлган шаҳарлар сирасига киради. Бу даврда шаҳар кенгайиб, аҳолининг ҳаёт кечирishi ташқи девор орқасида вужудга келган манзилда ҳам давом этади. Ташқи девор қадимшунослик нуқтаи назаридан ўрганилганда, анчагина ашёлар қўлга киритилади. Ташқи девор тагидан бутун сақланган хумча топилади. Хумча Қуйи Қашқадарёнинг Мудинтепа, Нахшаб шаҳарлари ўрта қатлами учун хос бўлган сопол идиш сифатида баҳоланади. Бу жойда жом идишлари парчалари, исириқдонлар, нақш солинган бўлак идиш синиқлари, юмалоқ қопқоқчалар топилади. Бу буюмларни милоннинг III-V асрларида ясалган¹ деб қаралади. Моддий ашёлар Заҳоки Морон қалъаси теграсида пайдо бўлган манзил милоннинг III-V асрларида вужудга келганлигини далолат этади. Заҳоки Морон қалъасининг ўзи милондан бир неча аср олдин пайдо бўлган эса-да, унинг кейинги замонларда кенгайиб, ривожланиб борганлигини девор ташқарисида вужудга келган маҳалла-кўй мисолида англаш мумкин бўлади.

Проф. М.Е.Массон фикрича, Қуйи Қашқадарё ҳудудида илк ўрта асрнинг энг йирик шаҳри Заҳоки Морон қалъаси² бўлган. Шаҳарнинг девор билан ўраб олинган асосий қисми 16 таноб жойни эгаллаган. Иккинчи девор билан ўраб олинган ҳудуд қўшилса, қалъанинг умумий майдони 2,25 кв.км. ташкил этади. Заҳоки Морон қалъасининг гуллаб-яшнаган даври V-VIII асрларга тўғри келади. Проф. М.Е.Массон бу жойни Нахшаб³ деб таъриф қилади. Аммо, юқорида кўриб ўтилганидек, С.К.Кабанов бу фаразга зид қарашни олға суради. У Н.Я.Бичурин маълумотида асосланиб, Нашеболо ва Нахшаб бир жой⁴ деган хулосага келади. Н.Я.Бичурин Нашеболо ҳақида сўзлаганида, «Нашеболо ҳукмдори Нюмидан жанубда, Дайдан 23 428 ли узоқ-

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшаб на рубеже..., 49-бет.

² М.Е.Массон. Столичные города в области низовьев Кашкадарьн с древнейших времен. — Т.: 1973, 23-28-бетлар

³ Кўрсатилган асар, 28-бет.

⁴ С.К.Кабанов, кўрсатилган асар, 89-90-бетлар.

да бўлган Боло шаҳрида турар эди; шולי ва турли маҳсулотлар етиштирар эди» деган маълумотни беради. С.К.Кабанов «Ношеболу- Нахшаб бир жойнинг номи эканлиги шубҳага ўрин қолдирмайди. Чамаси, биринчи манбаларда ёки ундан кўчириб ёзишда воҳа номининг сўнгги бўғини воҳанинг бош шаҳри атамаси бўлмиш Болонинг биринчи бўғини билан қўшилиб кетган бўлиши мумкин»¹, дейди. С.К.Кабанов Боло шаҳри - Ерқўрғон (Нахшаб) деган қарорга келади. У ўзининг бу фикрини қатъий ҳимоя қилади: «воҳанинг (Қашқадарёнинг- П.Р.) қадимдаги бош шаҳри масаласида бизнинг нуқтаи назаримиз ўзгарган эмас: воҳанинг энг йирик ва афтидан, ягона қадимий шаҳри харобаси Ерқўрғон шаҳарчаси, яъни, Византия, манбаларига кўра Валаамдир»², Яна шу жойда С.К.Кабанов проф. М.Е.Массоннинг Заҳоки Морон қалъасини Нахшаб ўрни (яъни, Боло шаҳри ўрни) деган фикрига қўшилмайди ва XV аср манбаларида ҳам Ерқўрғоннинг Боло шаҳри харобаси эканлигига ишоралар борлигини айтиб ўтади. Бу ҳақда олдинги бобда тўхталган эдик. Нахшаб-Боло шаҳрининг ўрни масаласида фикрларнинг ҳар хил эканлиги тарихи анча олисдан бошланади. Жумладан, акад. В.В.Бартольд «Мўғул истилоси даврида Туркистон» деган асарида Нахшаб ўрнига изоҳ бериб «мўғулларга қадар бўлган Нахшаб харобаси ҳозирги пайтда Шулук деб аталади... Хароба ҳозирги шаҳардан (яъни, Қаршидан-П.Р.) шимоли ғарб томонда, ундан 16 чақирим нарида жойлашган... XIV асрга оид Қарши харобаси ҳозирги шаҳар жанубида, темир йўл бекати яқинида бўлиб, Заҳоки Морон деб аталади»³ деган фикрга келади.

Акад. В.В.Бартольд юқорида зикр этилган асарини 1898-1900 йилларда нашр этган ва докторлик иши сифатида ҳимоя қилган бўлса, ундан анча сўнг, 1922 йилда ёзган китоби «Туркистон тарихи»да ҳам Нахшаб ўрни масаласида олдинги қарашини ўзгартирмаган. У Кебекхоннинг Мовароуннаҳрда ўзига сарой қуриши, бу саройнинг Қашқа воҳасида жойлашганлиги ҳақида сўзлаганида, «мўғулларга қадар бўлган даврдаги шаҳарга (Нахшабга- П.Р.) Шулликтепа харобаси тўғри келади, XIV-

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 90-бет.

² Шу асар, 126-бет.

³ Акад. В.В.Бартольд. Соч. 1, М., 1963, 190-бет.

XV асрдаги шаҳарга темир йўл бекати ёнидаги Заҳоки Морон харобаси тўғри келади»¹, дейди.

Акад В.В.Бартольд «Улуғбек ва унинг даври» (1918 й.) аса-рида ҳам шу масалага тўхталиб ўтади. У энди Нахшаб ва На-сафни бир жой, бир шаҳар номи сифатида² тилга олади. С.К.Ка-банов Шулликтепа ҳақида сўз юритганида унинг ўрта асрлар-да вужудга келган Насаф шаҳри ўрни эканлигини таъкидлай-ди. У Нахшаб ва Болони бир жой деганида янглишмаган эди. Муҳими, С.К.Кабанов, Қашқа воҳасига 1916 йилда келган Л.А.-Зимин фикрига муносабат билдирганида Шулликтепанинг На-саф ўрни³ эканлигини тан олади.

Олдинги қисмда айтилгани сингари, милoddан олдинги IX-VIII асрларда Кешк руднинг ўнг қирғоғида, Рўдаксой яқинида пайдо бўлган манзил Нахшаб (Нахшаб-1) деб аталган. Қадимий манбаларда у Нахшаб, Нахшаби боло, Нашеболо, Наше-бо деб тилга олинади. Бу обидани кейинчалик маҳаллий аҳоли «Еркўрғон» деб атаган.

Ойтуғди қалъаси

Ихшид, ихрид, худот ва бўлак унвонга эга маҳаллий ҳоким-лар ҳокимияти узоқ курашлар натижасида тан олинган. Нах-шаб ён-атрофидаги Култeпа, Ойтуғдитепа, Пишактепа синга-ри қадимий обидаларни ўрганган С.К.Кабанов эфталийлар дав-ри учун хос бўлган бир хусусиятга алоҳида эътиборни қарата-ди. Бу даврда жойлардаги аҳоли асосан қасрлар — деҳқонлар-га тобин қўрғонлар ёнида жойлашадилар. Шаҳарларнинг бу даврга келиб маълум маънода таназзулга юз тутиши аслзода деҳқонларнинг мустаҳкам қалъаларга жойлашиб олиши билан ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. «Бундай қалъалар қишлоқларда ўрнашган эди»⁴. Шулардан бири, Ойтуғди қалъаси ҳақида тўхта-либ ўтиш жоиз кўрилди.

Ойтуғди харобаси Қуйи Қашқадарёда, Қарши шаҳридан унча узоқ бўлмаган Бўриариқ ариғининг шарқий қисмида жой-

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. II, ч. 1, М., 1963, 152-бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. II, ч. 2, М., 1964, 33-бет.

³ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 7-бет.

⁴ «Ўзбекистон ССР тарихи», 1 жилд, 164-бет.

лашган. Ариқнинг шарқий тарафида бешта катта-кичик тепаликлар сақланиб қолган. Ойтуғдитепа шуларнинг энг шимолроқдагиси. Ойтуғдитепа тархи тўғри барчакли бўлиб, нисбатан эгилганроқ ҳолатда. Унинг Жануби ғарбий буржида минора қолдиғи сақланиб қолган. Минора ўрни ёй шаклида қабариб туради, эҳтимол, Ойтуғди номи¹ ҳам шу билан боғлиқдир. Ойтуғдитепа ҳажми 60 х 60 м. бўлиб, қуйи қисмининг баландлиги 3,5 м.га, минораники эса 9 м.га етади. Минора ўрнида олиб борилган қазув ишларида бу ерда уч қурилиш даври кечирилганлигини аниқланган. Бу жойда жуда катта иморат қолдиғи йўлаклари билан очилади. Бинонинг ўртасида катта хона бўлган. Ойтуғдитепада ғишт ва пахса аралаш ишлатилган. Ойтуғдитепадан кўпгина сопол идишлар топилган. Чала пиширилган қалин товоқ, узунбўйин хумча каби буюмлар Ойтуғди манзилида ҳаёт III-IV асрлардан то VII-VIII асрларга қадар давом этганлигини кўрсатади.

Базда (Фазли) ва Казби (Касби)

Нахшаб жанубида қадимда вужудга келган йирик аҳоли манзиллари орасида Базда ва Касби қалъалари алоҳида ўрин тутган. Ёзма манбаларда бу қалъалар милод бошларида ва шунингдек, X-XII асрларда тилга олинади. Аввалги саҳифаларда арман манбаларида Касбининг «Казбион» тариқасида (VI аср) зикр этилганлиги эслатилди. Касби ва Базда милод бошларида, ҳатто милодга қадар бўлган I асрларда пайдо бўлган манзиллардир.

Академик В.В.Бартольд Қашқадарёнинг жанубидаги асосий шаҳар Насаф (Нахшаб) ҳақида гапирганида, ундан ташқари яна икки шаҳар бўлганлигини таъкидлаб, «шаҳарлар, асосийсидан ташқари, яна иккита, Кесба (Касби), Безда (Базда- П.Р.) эди. Биринчиси Насафдан 4 фарсах (у XVI асрда «Абдуллонома»да тез-тез эсга олинади) нарида, Бухорога элтувчи йўлларнинг бирида эди. Базда Бухородан Келифга олиб борувчи йўлда (Насафдан ғарб сарида) биринчисидан 4 кунлик, иккинчисидан 5 кунлик йўлда эди. Сомъоний Насафдан Баздага қадар 6 фарсах бўлган»², деган эди.

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже..., 79-бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. III, М., 1965, 207-бет.

М.Е.Массон Қашқадарё фарсахи 8 чақиримга¹ тўғри келишини айтади. Шунга кўра, Сомъоний маълумоти ҳақиқатга яқин. С.К.Кабановнинг шаҳодатига кўра, қадимий Базда харобалари Кўҳна Фазлига тўғри келади. Кўҳна Фазли эса Насафдан (Шулликтепа харобасидан) 40 чақирим жануби-ғарбдадир, бу эса ёзма манбалардаги маълумотларга² мувофиқ келади. Ёзма манбаларда Касбининг Насафдан ғарбга томонда эканлиги қайд этилган. Шулликтепадан 30 чақирим ғарбда қадимий манзил Касби харобаларига дуч келинади.

Акад.В.В.Бартольд Касби билан Баздани гоҳ шаҳар, гоҳ катта қишлоқлар деб атайди. У XIX асрнинг сўнглирида эълон қилган «Мовароуннаҳрнинг жуғрофий очерки» асарида Қашқадарё вилоятида «шаҳар монанд икки катта қишлоқ, Касби ва Базда бўлганлигини, уларнинг жомеъ масжидига эга эканлигини» айтиб ўтади. «Туркистоннинг суғорилиш тарихига доир» 1902 йилда нашр этилган иккинчи китобида Касби ва Базда шаҳарлар сифатида талқин этилади. Шу тариқа, акад.В.В.Бартольд сўнгги ишида Қашқадарё вилояти жанубидаги бу икки қадимий манзилни шаҳарлар қаторида талқин этишни лозим кўради.

С.К.Кабанов ҳам Кўҳна Фазли харобасини шаҳарча деб атайди. Қадимий обида ўрни катта майдонни эгаллайди. Манзил харобаси вақтида унинг тўғри бурчакли тархга эга бўлганлигини кўрсатади. Шаҳарнинг икки буржи оралиғи ўқ чизиғи бўйлаб I чақиримни, кундаланггига эса 550 м.ни ташкил этади. Шаҳарча пахса девор билан ўраб олинган, девор 4-5 м. баландликда бўлган. Шаҳарчанинг жанубий қисмига яқин ўрталикда катта баланд тепалик бор, у ҳам ўқ чизиқ бўйлаб тўғри бурчак ташкил этади. Тепанинг баландлиги 20 м. узунлиги 150, кенглиги 100 м. келади. Бу хароба бир вақтлар куҳандиз вазифасини ўтаган иморатлар қолдиғи бўлса керак. Куҳандизлар, одатда, ўрта аср шаҳарлари учун хос ҳисобланади. Аммо, куҳандиз дейилаётган тепа тагидан топилган сопол жом идиши синиқларига қараб ҳукм қилганда (бу жом Китобдан топилган ва милодга қадар бўлган бирин-

---

¹ См. С.Б.Лунина. Города Южного Согда в VIII-XII вв. — Т.: 1984, 23-бет.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 64-65-бетлар.

чи асрда ясалган деб саналанган худди шу хилдаги жомга ўхшаш), Базда шаҳарчасининг асоси милодгача бўлган I асрларда¹ вужудга келган.

Базда куҳандизи эни 30 метрча келадиган хандақ билан ўралган, унинг атрофида чўкиб қолган баландлик ястаниб ётади. Баландликка кейинги асрларда қурилган бинолар харобаси туташиб кетади. Ана шу айлана девор қадимий манзилнинг шаҳристонидир. Шу хилдаги тарх Насаф харобаларида ҳам кузатилади. Шаҳарчанинг қолган қисми работдан иборат бўлиб, бу шаҳар тус олган манзилнинг сўнгги қурилмаси. Бу жой мўғуллар истилосига қадар ҳукм суришда давом этган. Базда, «йирик шаҳар ва савдо марказигина бўлиб қолмасдан, шу билан бирга у, шубҳасиз, водий чегарасидаги қалъа вазифасини ҳам ўтаган»². Акад. В.В.Бартольд ҳам Сомъонийга асосланиб, «Базда мустаҳкам қалъа бўлган»³, деган эди.

Араб географлари Истахрий, Сомъоний ва Ёқут асарларида, шунингдек, арман манбаларида зикр этиладиган йирик аҳоли манзилларидан яна бири Касбидир. Касби милоднинг V-VI асрларида Сосонийлар билан Сўғд давлати чегарасидаги мустаҳкам истеҳком бўлган. Акад. В.В.Бартольд «Кесба, ҳатто, Насафдан катта бўлган»⁴, деган фикрни айтади. Кесба билан ҳозирги Касби иккиси бир жой эканлигини⁵ илк бор М.Е.Массон қайд этган эди. Ёзма манбаларда Кесба, Касба, Касби деб зикр этилган бу қадимий аҳоли манзили Насафдан 35 чақирим⁶ жануби ғарбий тарафда жойлашган Касби харобасига тўғри келади.

Профессор Тўра Нафасовнинг фикрига кўра, Касби арабча «қасаба» (кичик шаҳар, катта қишлоқ) сўзининг ўзгарган шакли. Касбини шаҳар, катта қишлоқ, қўрғон⁷ деб изоҳлаш ўринли бўлади.

Касбитепа ҳам тархига кўра тўғри бурчакли, баландлиги 18 м. келади. Унинг эни ғарбдан шарққа қараб 180 м.ни, шимол-

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 65-бет.

² С.Б.Лунина. Кўрсатилган асар, 24-бет.

³ Акад. В.В.Бартольд. Соч. I. М., 1963, 219-бет.

⁴ Акад. В.В.Бартольд. Соч. I. М., 1963, 190-бет.

⁵ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 65-бет.

⁶ С.К.Кабанов. «Насаф харобасидан 30 км. Ғарбда», дейди.

⁷ Т.Нафасов. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати, — Т.: 1968, 92-бет.

дан жанубга эса 120 м.ни ташкил этади. Бу эса Касби кўрғонининг вақтида катта жойни эгаллаганлигини кўрсатади. Касби-тепа бағридан милоннинг I асрларига оид жом идиши бўлаклар топилган. Жуда нозик ишланган жом қизил ангоб билан бўялган. Тепаликнинг юза қисмларидан эса X-XII асрларга дахлдор сопол идишлар синиқлари чиққан. Бу ашёлар Касбининг Базда билан деярли бир вақтда вужудга келганлигини, унинг ўрта аср бошларида ҳам барҳаёт бўлганлигини далолат этади.

Кўҳна Касби обидаси марказидаги тепалик унинг ўрта асрдаги куҳандизи бўлган. Буни Насаф, Базда қалғаларида бўлгани каби, ўраб олинган деворлар тасдиқ этади. Нураб, чўкиб қолган деворлар эса шаҳристон харобасидир. Деворнинг сақланиб қолган қисми кенлиги 30 м.дан ошиқ. Шаҳристон ортида кейинги замонларда қурилган бинолар, работлар ўрни қарийб I чақиримгача чўзилиб боради. Фарб саридаги работ юзасидан X-XII асрларга оид сопол буюмлар топилган.

Қашқа воҳасининг куйи этагида жойлашган Базда (Кўҳна Фазли) ва Касби тепаликлари улкан ёдгорликлардир. Бу икки қадимий манзилни йиғирма чақиримли масофа ажратиб туради. Улар ҳамон шунчалик ҳайбатлики, бирининг тепасидан иккинчисини бемалюл кўрса бўлади. Дастлаб чегара истеҳкомлари сифатида вужудга келган бу манзиллар кенгая борган. Ўрта асрларга келиб, Касби ва Базда — Кўҳна Фазли илм-фан, савдо бобида асосий манзиллар даражасига кўтарилади. Қашқа воҳасида Касби¹ мўғулларнинг даҳшатли истилосидан сўнг ўзини ўнглаган, ўз ўрнида қад ростлаган жуда оз манзиллардан бири эди.

Қадимда Нахшаб шаҳри теварак-атрофида аста-секин катта-кичик қишлоқлар кўпая борган. О.Г.Большаков Насаф шаҳарлари ҳақида фикр юритганида, Касбини шаҳарлар² қаторида (10- жадвал) санаб ўтади. Касби шаҳар дейилганида, нисбатан кейинги даврлар кўзда тутилган.

Косонтёпа

Косонтёпа ҳозирги Косон тумани маркази жануби-шарқий тарафида, ер бағридан 8-12 м. баландликка ўрлаган тепадир. Қадимда Косонтёпа манзили анча катта жойни эгаллаган. Унинг

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 67-бет.

² А.М.Беленицкий, И.Б.Бентович, О.Г.Большаков. Средневековый город Средней Азии, Л., 1973, 188-бет.

умумий майдони 200 x 150 м. ҳажмида. Тепаликда олиб борилган қазиш ишлари пастки қатламни кейинги асрларда қурилган бинолар харобалари эгаллаб ётганлигини кўрсатди. Тозаланган баъзи чохлардан милодгача бўлган биринчи асрларга оид осори атиқалар топилган. Бу жойдан мўғуллар истилосига қадар бўлган даврга тегишли маданий қатлам ҳам очилган. Ҳозирги Косон шаҳрининг ўтмишдоши бўлган бу кўҳна маскан милоддан аввалги I асрларда вужудга келган ва у кейинги замонларда ҳам яшаб турган. Мўғуллар босқини туфайли вайрон бўлган манзил жануби шарққа мойил ҳозирги ўрнига кўчган.

«Косон» сўзининг маъносини изоҳлаш ҳам бу қадимий жойнинг тарихини аниқлашга ёрдам беради. «Ўзбекистон топонимларининг изоҳли лугати»да (1988 й.) бу ҳақда: «Косон, Сомъоний ва Ёқут асарларида Косон, Косон қадимий кушон этнонимининг ўзгаргани, IX асргача сўз ўртасида ш> с, у>а>о товуш ўзгариши юз берган. Кушонлар — энг қадимий халқ; милоддан аввалги I, милоднинг III асрида Марказий Осиёда юечжи қабиласи таркибига кирган кушон уруғи номи билан аталувчи Кушон империяси бўлган»¹ дейилади.

К.Шониёзов ҳам шунга яқин фикрни айтади. У, М.Е.Массоннинг «Улуғ кушонлар давлатининг шимолий чегаралари масаласига доир» асарида ««Кушония» деган жой Қашқадарёда йўқ», деган хулосасига муносабат билдириб, «М.Е.Массон Кушония топоними ёки бунга яқин ном Қашқадарёда учрамайди, Хитой солномаларида бу топоним нотўғри кўрсатилган», деб ёзади. Бу фикрга қўшила олмаймиз. Қарши шаҳрининг шимоли-ғарбий қисмида Косон шаҳри мавжуд бўлиб, унинг марказидаги қўрғон харобаси ҳам Косон деб аталган. Ерли аҳолининг айтишича, қадимги Косон шаҳри ана шу қўрғон бўлган. Қашқадарё водийсидаги (солномаларда эслатилган) Кушония ана шу Косон бўлиши керак. Илк ўрта асрларда (аниқроғи VII-VIII асрларда) бир неча вақтлар вилоят маркази ҳозирги Қарши шаҳрига яқин бўлган Косон қўрғонида жойлашган ва бу қўрғон солномада Гйешуанна (Гюйшуанна) деб номланган бўлиши мумкин»² дейди. К.Шониёзовнинг бу мулоҳазасини ҳақиқатга яқин дейиш тўғри бўлади. Юқорида кўрдикки, худди шу VII-VIII асрларда Нахшаб ўзининг асосий шаҳар си-

¹ Т.Нафасов, Кўрсатилган асар, 100-бет.

² К.Шониёзов. Кўрсатилган асар, 59-бет.

фатидаги мавқеини йўқотади. Бу даврда Косон- Кушония (Гюйшуанна) Қашқадарёнинг қуйи қисмида шу мақомга даъвогарлик қилган бўлиши эҳтимол.

Лағмантепа

Нахшаб шаҳридан унча узоқ бўлмаган Лағмантепа ёдгорлиги ҳам Касби, Фазли ва Косон манзиллари вужудга келган асрларда пайдо бўлган.

Қадим Нахшабнинг ғарб тарафидаги, Кўчкак қишлоғида жойлашган Лағмантепа бир замонлар катта қишлоқ бўлган. Тепалик ўртасида баландлиги 15 м. бўлган ва юқори қисми 25 x 22 м. кенгликдаги улкан ҳавоза бор. Уни 140x140 м. лик айлана девор ўраб турган. Ташқи девор шимол тарафидан анча юқори кўтарилган, унинг баландлиги 6 м. га етади. Жануб томон девори эса анча паст ва жануб- ғарб томонда узилиш жойи бор. Бу жой қадимий дарвоза ўрни бўлган. Даврлар ўтиши билан девор билан минора ўртаси пастқамлашиб атрофдаги ер билан барабарлашиб қолган. Лағмантепада олиб борилган тадқиқотлар давомида ўрта асрларга тааллуқли моддий ашёлар қўлга киририлмаган. Тепалик тархига қараб фикр қилганда, шунингдек, бу обида ўрнида кейинги асрларга оид ашёвий ёдгорликлар учрамаслиги унинг милoddан аввалги замонларда пайдо бўлган анъанавий манзиллардан бири харобаси эканлигини кўрсатади.

Тева, Лағман қишлоғи номидан келиб чиқиб, кейинги асрларда Лағмантепа аталган. «Лағман» сўзи афғоний тилга хос бўлиб, мена- уй- жой, макон, кўчманчилар манзилини ифодалаган. Яғноб топонимиясида майн, ман- маҳалла, қишлоқ деган маъноларни беради. Лағ = лақ = лак лексемаси қишлоқнинг белгисини (катта ёхуд кичиклигини) билдирган¹.

Ғубдин

Ғубдин қишлоғи Нахшаб шаҳридан ғарб томонда жойлашган. Бу қишлоқ ҳудудида Таллисортепа деган қадимиятга мансуб ёдгорлик бор. С.К.Кабановнинг гувоҳлик беришича, Таллисортепа ўзига хос шаҳарча бўлган. Таллисортепанинг сақланиб қолган кўри-

---

¹ Т.Нафасов. Кўрсатилган асар, 109-бет.

ниши унинг вақтида ўрта аср шаҳарлари учун хос бўлган уч асосий мезонга жавоб берганлигини далолат этади. Унинг қўрғони, шаҳристон ва работи бўлган. Шаҳарчанинг умумий майдони 13 таноб. Қадимшуносларнинг таъкидлашига кўра, Таллисортепанинг пайдо бўлиши милонинг биринчи асрларга тўғри келади. Бу жой то мўғуллар босқинига қадар гавжум манзиллардан бўлган. Таллисортепада тадқиқот ишлари олиб борган Б.Д.Кочнев фикрига кўра, Таллисортепа қишлоғи милонинг биринчи асрларида кичик бир аҳоли манзили сифатида майдонга келиб, VI-VII асрларда юксалган. Бу вақтда 60x70 м. катталиқда қўрғон қурилади, сўнг 200x350 м. кенгликдаги жойни эгаллаган шаҳристон вужудга келади. IX аср бўсағаларида эса работ ҳам барпо этилади. Работ дастлаб 20 таноб майдонни қамраган бўлса, кейинчалик унинг ҳудуди муттасил кенгайиб борган ва охир-оқибатда, 50 таноб ерни¹ ишғол этган. Б.Д.Кочнев Таллисортепада милон бошларида вужудга келган қадимий шаҳарни ёзма манбаларда Ғубдин деб тилга олинган жой билан айнан бир, деб ҳисоблайди. С.Б.Лунина ҳам шу фикр тарафдори бўлиб, қадимий манзилнинг ҳозирги вақтда ҳам Ғубдин деб атаётган қишлоқ бўлганлигини² таъкидлайди. Ғубдин қадим замонлардан ҳозирга қадар яшашда давом этиб келатган камдан-кам қишлоқлардан биридир.

Араб олимлари Сомъоний ва Ёқут асарларида ўрта асрлардаги Ғубдин ҳақида мухтасар маълумотлар учрайди. Насафнинг тўрт дарвозаси ҳақида хабар берилганда, улардан бирининг (шарқийси) «Ғубдин дарвоза»³ дейилганлиги айтилади. Сомъоний Ғубдиннинг Насафдан 2 фарсах (16 чақирим) узоқда эканлигини айтган бўлса, Ёқут аксинча, Насаф билан Ғубдин оралиғи 1 фарсах чиқишини ёзади. Насаф ва Ғубдин орасидаги масофани Сомъоний тўғри кўрсатган. XVI аср ёдгорлиги «Воқифнома»да ҳам Ғубдин номи бир неча бор тилга олинади. Унда Ғубдиннинг Насаф вилоятига қарашли катта қишлоқлардан (Қура-и уля) эканлиги⁴ зикр этилади.

¹ Б.Д.Кочнев. Раскопки Таллисор-тепе в Каршинском оазисе. АО, 1977, М., 1978, 526-бет.

² С.Б.Лунина. Кўрсатилган асар, 25-бет.

³ Акад. В.В.Бартольд. Соч. I. М., 1963. 190-бет.

⁴ Р.Г.Мукманова. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. Вақф-наме. — Т.: 1966. 193-бет.

Бобокенттепа

Нахшаб шахрига тааллуқли мавзёлар силсиласида Бобокенттепа ҳам бор. Қовчин қишлоғи жануброғида бўлган Бобокенттепа харобаси тархи юқорида тавсиф этилган манзиллар кўринишини эслатади. Обиданинг ўрталиғида шарқдан ғарбга қараб чўзилган 90х70 м. кенгликдаги тепалик бўлиб, унинг баландлиги 12 м. га етади. Ўртадаги тепаликни ташқи кўтармадан эгарсимон пастқамлик ажратиб туради. Кўтарманинг кенглиги бир хилда эмас, шарқий тарафда унинг кенглиги 80 м.га боради, қолган қисмлари анча энсиз.

Бобокенттепадан қадимий қатламга дахлдор ашёлар, масалан, таг қисми чўзиқ бўлган коса синиқлари топилган. Сопол идишлар бу манзилнинг милод бошларида аҳоли турар жойи вазифасини ўтаганлигини далолат этади. Бу жойдан XI-XII асрларга оид сопол буюмлар ҳам қазиб олинган. Бу эса қишлоқнинг ўрта асрларда ҳали гавжум маскан бўлганлигидан дарак беради.

Шўртепа

Милоддан олдинроқ ёхуд унинг бошларида (I асрлар) ўтроқ жой сифатида шаклланган қишлоқлардан бири Шўртепа ёдгорлигидир. Бу тепалик икки қатламга эга, 0,8 таноб майдонни банд этган қадимий манзил харобасидир. Тепаликнинг ғарбий тарафида баландлиги 16 м. чақадиган мезана бор. Унга кураксимон ёйилган майдон туташиб кетади. Қадимшунослар бу жойни шартли равишда ҳовли¹, деб атаганлар.

Шўртепада 1952-1953 йилларда олиб борилган археологик ишлар унинг қуйи қатламини очади. Унга кўра, Шўртепада уч қурилиш даври кечган экан. Бу жойдан кулоллар дўкони ва унинг қолдиқлари — оловда пишиб уваланган тупроқ, кўмир топилади. Кулолчилик дўкони нисбатан катта хонада (9,8х8,7) жойлашган, шу боисдан, айрим олимлар бу жойни бинонинг бир қисми, деб қараганлар. Иморат ёнғин оқибатида вайрона ҳолига келган ва тупроқ уюми остида қолган. Иккинчи қурилиш даври учун жуда қалин қилиб

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 28-бет.

қурилган икки қаторлама девор хос бўлиб, улардан бири куйган ер устига солинган. Учинчи давр ана шу деворлар тагида кўмилиб қолган хумлар билан белгиланади. Юқори қатлам ўзига хос йўсинли сопол буюмларга бой. Нафис ишланган қувачалар диққатга лойиқ. Шўртепа қувачалари ўзининг узун шакли ва ингичка бўйинлиги билан бошқа ёдгорликлардан топилган шу хилдаги идишлардан фарқ қилади. Нисбатан катта ҳажмли идишлар тепалик мезанасидан топилган бўлиб, улар калта ва тор бўйинли. Кўзанинг юқори қисми қолдиғи бўлмиш идиш қизил гилдан тайёрланиб, кулранг ангоб билан бўялган. Кўзанинг ёнбош қисмига уч бурчак шаклида тамға босилган. С.К.Кабанов фикрича, бу хилдаги тамғалар VII аср Самарқанд ихшидлари тангалари учун хос белгилар бўлган. Аммо, О.И.Смирнованинг кўрсатишича, бу тангалар анча олдинги даврларга мансубдир.

Шўртепадан нақшланган сопол идишлар ҳам топилган. Улар орасида балдоғи қўй шаклида ишланган чироғдон диққатга лойиқ. Бу хилдаги чироғдонлар турли кўринишда бўлиб, бирида қўйнинг бўйнидаги ипи ҳам ифода этилган. Шўртепа кулолчилик буюмлари бу жойда яшаган қавмнинг эътиқодини белгилашда жуда қўл келади. С.К.Кабанов бу ҳақда, «кейинчалик маълум бўлишича, бу жуда салмоқли топилдиқ бўлиб чиқди, унда Нахшабда яшаган қадимги кишилар мафкураси ўз аксини топган эди»¹, деб ёзади.

Шўртепадан ҳам Мудинатепа ва Кожартепада топилгани сингари, энли қувача шаклидаги тутатқидонлар қазиб олинган. Бу жойдан яна тасвирий санъатга доир буюмлар — икки та одам ҳайкалчаси қўлга киритилади. Шўртепада қазув ишлари давомида V-VI асрларда зарб этилган Нахшаб тангаларидан 12 таси топилади. Юқорида тавсиф этилган қадимият намуналари Шўртепанинг юқори маданий қатламига, аниқроғи, бу жойда яшаган аҳолининг кейинги даврлар ҳаётига тааллуқлидир. Айрим топилдиқлар, масалан, жом синиқлари Шўртепада ҳаёт милюднинг I асрларида ҳам давом этганлигини² кўрсатади.

---

¹ Шу асар, 29-бет.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 30-бет.

Кожартепа

Бу даврда Кожартепа моддий ашёлари орасида кулолчилик дастгоҳида эмас, кўлда бажарилган идишларда баъзи тафовутлар кузатилади. Қозонлар нисбатан юпқа ясалиб, қондага мувофиқ, шомат камроқ кўшилган. Идишларнинг дастасида ҳам фарқ мавжуд, уларнинг ўрта қисмида бўртиқлар ўзгача шакл касб этган. Шундай қозонларнинг бирида қора бўёқ тортилган чизиклар учрайди. Ўчоқ устидан топилган қозон ўзининг ички томони яссилиги ва тик кўтарилиб ясалиши билан ажралиб туради. Унинг дасталари юқори томондан қўйилган. Шунга кўра, қадимшунослар Кожартепанинг ана шу маданий қатлами ашёларини VII-VIII асрларга оид деб ҳисоблайдилар¹. Кожартепада ҳаёт кейинги асрларда ҳам давом этган. Айтиш мумкинки, Кожар қишлоғи Қуйи Қашқадарёда узлуксиз ҳаёт давом этиб келаётган камдан-кам манзиллардан биридир..

Кожартепада ўтказилган қазув ишлари 4,5 м. чуқурликдаги маданий қатламнинг III-IV асрларга оид эканлигини кўрсатди. Бу жойдан юпқа ишланган сопол хурмача, безакли исирикдонлар топилган бўлиб, уларнинг яратилиш даври III-VI асрларга оид деб қаралади. Кожартепада X-XII асрларга тааллуқли бўлган сопол идишлар қолдиқлари ҳам учрайдики, бу манзилнинг кейинги даврларда ҳам яшашда давом этганлигини кўрсатади. Эски Кожар қишлоғи ўрни ҳозиргисининг ғарбий тарафида, эндиликда Кожартепа деб юритиладиган қадимий манзил харобасидир.

Қадимий Нахшабга тобе аҳоли манзилларидан бири Кожар қишлоғи ҳақида Сомъоний ва Ёқут ал-Хамавийлар хабар берадилар. Сомъонийда «ал-Кожарий» номли қишлоқ Насафдан икки фарсах (16 чақирим) нарида бўлганлиги² айтилади.

Кожар топонимининг маъноси ҳақида профессор Тўра Нафасов қуйидагича фикр юритади: «Кожар — Қарши р.қ-қ (Бешкент). Сомъоний, Ёқут ал-Хамавийнинг ёзишича, Насаф (Нахшаб)дан 2 фарсах масофада Кожар қишлоғи бўлган.

Кожар (кочар) — этноним, Марказий Осиёнинг қадимий туркий қабилаларидан. Туркий тилларда качур, качыр- бургут-

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже..., 18-бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. I. М., 1963, 194-бет.

нинг бир тури, баҳайбат қуш. Қабилла тотем асосида номланган, этноним ойконимга айланган»¹.

Араб сайёҳлари Сомъоний ва Ёқут асарлари орқали номи асрлар оша етиб келган Кожар қишлоғи бугунги кунда ҳам шу номда юритилади. Кожар билан Қарши оралиғи 16-17 чақирим келади. Кожар қишлоғининг ғарбий томонида қадимий шаҳарча харобаси — Кожартепа жойлашган. Қадимшунослар бу ердан топилган сопол буюмлар ва Кожар номининг сақланиб қолишига асосланиб, Кожартепа қадимий Кожар қишлоғининг ўрни², бўлган деб ҳисоблайдилар.

Кожартепанинг ўртадаги тўртбурчак кўринишли 90x80 м. ҳажмдаги мезанасини бир тўда дўнгсаллар ўраб туради. Тепанинг энг баланд қисми шимоли-шарқий томонда бўлиб, у 15 м. гача кўтарилган. Қадимшунослар ана шу баландликда текширишни³ бошлаганлар. Тепалик ярим метр ковлаб кўрилганда, эни 4 м. бўлган паҳса деворга дуч келинган. 2-2,7 м. чуқурликда эса синиқ идишлар, кул ва суяклар бўлган. Икки ўчоқ ўрни аниқланади. Бурчак тарафдаги ўчоқ қозон учун мўлжалланган. 4,5 м. чуқурликдан на фис ишланган хурмача топилади. Бу Қарши водийсининг III-VI асрлардаги маданий қатлами учун хос бўлган идишлардан ҳисобланади. 6м. чуқурлик тупроқ уюмларидан тозаланганда, иккита хона қолдиғи намоён бўлади. Иккала хона ҳам қум ва сопол синиқлари билан тўла бўлганлиги сабабли, уларнинг ичи ўрганилмай қолади.

Кожартепанинг қуйи қатлампдан нақшли исириқдон парчалари териб олинади. Кейинчалик бошқа ёдгорликлар тадқиқ этилганда, кулолчиликнинг бу хилдаги намунаси кенг тарқалганлиги аниқланади. Бу исириқдонлар милоннинг III-VI асрлари учун хосдир. Кожартепада олиб борилган қадимшунослик ишлари бу манзил ўз бошидан учта қурилиш даврини кечирганлигини аниқлайди. Ёдгорликнинг энг кўҳна қисми 4 - қазув жойи ҳисобланади. Бу жойдан сопол буюмлар, нақшли идишлар ҳамда қизил ағғоб билан бўялган жом синиқлари топилади. Кожартепанинг пастки қатлами моддий ашёлари унинг III

---

¹ Т.Нафасов. Кўрсатилган асар, 99-бет.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 12-бет.

³ С.К.Кабанов фикрича, Кожартепада тадқиқот ишлари 1947 йилда бошланган.

асрлардан бошлаб воқе бўлганлигини кўрсатади. Бу тадқиқ этилган қатлам бўйича чиқарилган хулоса. Чунки, «ёдгорликда янада қадимийроқ қатлам бўлиши мумкин»¹. Кожартепанинг юқори қатлампидан топилган қадимшуносликка оид моддий ашёлар уларнинг X-XII асрларга оид эканлигини белгилашга асос бўлган. Шунинг ўзи ҳам Кожартепада ҳаёт ўрта асрларда ҳам давом этганлигини далолат этади. Кожартепадаги кўп асрларни қамровчи уч қурилиш даври, Қарши атрофидаги қадимият ёдгорликлари учун умумийлик касб этади. С.К.Кабанов Кожартепадаги уч қурилиш даврини шундай изоҳлайди: биринчи давр учун хос бўлган жиҳат шундаки, шаҳарнинг марказида йирик бино ёки қалъа бўлган. Иккинчи даврда бино ёхуд қалъа муҳофаа аҳамиятига эга бўлган мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Девор ташқарисида эса (Кожартепада, масалан, шарқий тарафда) уй-жойлар қурила бошланган. Учинчи даврда манзил ўзининг нураб қолган иморатлари устида қурилишлар қилиб, яшашда давом этган. Бир сўз билан айтганда, аҳоли азалдан ўрнашган жойидан силжимаган. Кожар қишлоғи бугунги кунда ҳам ўзининг қадимий номини йўқотмаган экан, асрий удумлар бунда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Хўжалитепа

Нахшаб теграисидаги Мирмирон қишлоғининг жануби шарқий тарафида жойлашган Хўжалитепа харобасида ўтказилган қадимшунослик текширишлари бу жойда милоннинг II-V асрларига оид тўрт қурилиш даври юз берганлигини аниқлаган. Хўжалитепадаги қадимий манзил айланаси 40-45 м. бўлган, унинг ҳозирги қолдиғи баландлиги 8 м. келади.

Хўжалитепада олиб борилган қазишлар унинг қуйи қисмидан жем идишини, юқори маданий қатлампидан нақш солинган исирикдонларни ва юпқа ишланган хумчаларни топиш имконини беради. Бироқ ер ости сизот сувларининг кўтарилганлиги сабаб, қазув ишларини 2 м. дан чуқур ўтказиш иложи бўлмаган.

Хўжалитепанинг юза қатламида очилган иккита ўчоқ ёнидан 50 дан кўпроқ лойдан юмалоқлаб ясалган ғилаклар топилган. Ғилакчаларнинг энг кичиги 3 см. бўлиб, 50-60 г. оғирликда

¹ С.К.Кабанов.Кўрсатилган асар, 17-бет.

бўлган. Энг катталари эса 13 см. ҳажмда ясашиб, оғирлиги 1,5 қadoқча келган. Улар орасида чала пиширилган ва умуман, ўтга солинмаганлари ҳам учрайди. Бу жойда палахмон ёки сопқон отишда ишлатиладиган лой ғилаклари тайёрланган ва пиширилган. Лой ғилакларнинг катта-кичик тайёрланишида мақсад икки хил бўлиши мумкин. Кичик ғилаклардан полизни қўриқлашда (шунинг учун улар пиширилмаган ҳам), катта ва пиширилган, мустақкам ясалган ғилаклардан эса ёввойи ҳайвонларга қарши фойдаланилган. Ўша пайтларда ён-атроф жулгунзор, қамишзор ва тўқайзорлардан иборат бўлиб, тўнғиз ва бошқа ёввойи ҳайвонлар чорвага, деҳқончиликка катта зарар келтирган. Оловда тайёрланган сопол «ўқ»лар ҳарбий мақсадларда ҳам иш берган бўлиши ҳам эҳтимол.

Поштонтепа

Шуликтепа — Нахшаб-II харобасидан унча узоқ бўлмаган жойда Поштан қишлоғи бор. Қадимшунослар бу қишлоқ теграсидаги икки тепаликни ҳам ўрганганлар. Қишлоқ жанубида баландлиги 17-18 м. бўлган сўпоқ тепалик жойлашган. Бир замонлар бу жойда минораси баланд иморат бўлган. Тепаликдан қизил ангоб билан бўялган сопол идиш синиқлари топилган.

Поштаннинг ғарбий қисмида, ундан 1,5 қақирим нарида катта тепа мавжуд. Тепалик атрофида шимолдан жанубга чўзилган кўтарма бўлиб, унинг узунлиги 140 м, эни 110 м.ни ташкил этади. Тепалик ўртасидаги тўртбурчакли ҳавоза баландлиги 15 м. чиқади. Тепани ўраб турган кўтарманинг шимоли- шарқий бурчагида манзилга кириш жойи аломати билиниб туради. Тепалик юзасидан кўйдан-кўп нақшли сопол буюмлар топилган ва улар анча қадимий, деб тан олинган. Нисбатан кейинги асрларга оид моддий ашёлар ҳам учрайдики, бу ушбу манзилнинг кейинги асрларда ҳам фаолиятда бўлганлигини кўрсатади.

Араб олимларидан Сомъоний ва Ёқут ал-Хамавийлар Поштан ҳақида маълумот бериб, уни «ал- Паштаний»¹ тарзида ёзганлар. Академик В.В.Бартольд ўзининг «Мовароуннаҳрнинг жуғрофий очерки» деган асарида қишлоқ номини «Бештан»²

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. 1., М., 1963, 193-бет.

² Шу жойда.

деб, унга берган изоҳида «Насаф атрофида жойлашган», дейди. Поштантепадаги манзил милоднинг III асрларида гавжум қишлоқлардан бўлган.

Кофиртепа

Нахшаб шаҳрининг шимолий ҳудудида жойлашган Кофиртепада ўтказилган тадқиқотлар натижасида бу жойдан милоднинг III асрига хос бўлган тасвирий санъат намуналарини топшишга муваффақ бўлинади. Суякдан ишланган, катталиги 2,3 см. келадиган юмалоқ шаклдаги туморча бўйинга тақиб юришга мўлжалланган. Унда ип ўтказиш учун тешикча бор. Туморнинг бир томонига отнинг, иккинчи тарафига эса ваҳший ҳайвон сурати ишланган. М.Е.Массоннинг мулоҳазасига кўра¹, ваҳший ҳайвон қоплон бўлиши мумкин.

Туморчада акс этган от билан ваҳший ҳайвон тасвири Кофиртепа манзилида қадимда яшаган аждодларимизнинг дунёқараши ва эътиқодини ифода этади.

Обронтепа

Косонтоғнинг этагида, Оброн қишлоғи яқинида жойлашган Обронтепа манзили қадимда катта қишлоқ ўрни бўлган. Шимоли шарқий тарафдаги улкан баландликнинг тик деворлари обиданинг меъморчилик харобаси эканлигини эслатиб туради. Тепаликнинг ясси тушган майдони ер сатхидан 7-8 м. чамаси кўтарилган, шимоли ғарбий бурчакда гумбазсимон минора қолдиғи бўлиб, унинг баландлиги 18 м. га етади. Тепаликнинг баландлиги саҳни ярим танобга яқин. Тепалик асрлар давомида чўккан. Тепалик 80х60 м. ҳажмдаги майдонни эгаллайди.

Обронтепадан V-VI асрларга тегишли бўлган кулолчилик ашёлари топилган. Ёдгорликнинг қуйи маданий қатлами ўрганилган эмас. Бу қатлам анча қадимий деб тахмин қилинади. Тепаликнинг юза қисмидан VIII-X асрларга мансуб бўлган сопол идишлар синиқлари чиққан. Обронтепадан «V» тамғаси қўйилган ва от тасвири бўлган иккита танга ҳам топилган.

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 51-бет.

Чавқайтепа

Чавқайтепа ҳозирги Қарши шаҳридан шарқ сарида жойлашган. Тепалик эндиликда анча чўкиб, тархи бузилган. Минора ўрни сақланган, унинг баландлиги 14 м.га етади. Тухумсимон шаклдаги кўтарма майдонлик 35 х25 м. бўлиб, шимолдан жанубга қараб чўзилган. Минора пастидан қатор кетган уйлар қолдиқлари дўнгсаллик ҳосил қилган. Вақтида бу аҳоли манзили 3-4 танобни эгаллаган. Чавқайтепадаги манзил шимолий тарафида минораси бўлган тўғри бурчакли шаҳарча бўлган. Бу жойдан топилган сопол буюмлар ўрганиб чиқилганда, Чавқай манзилининг V-VI асрларда¹ ҳам яшашда давом этганлиги аниқланган.

Полвонтепа

Қарши темир йўл бекатидан унча узоқ бўлмаган ерда Полвонтепа деб аталадиган қадимий манзил харобалари бор. Тепалик катта жойни банд этади. Унинг узунлиги жанубдан шимолга томон 140 м.ни шарқдан ғарб сарига эса 150 м.ни ташкил этади. Манзилнинг ҳайбатли минораси қолдиғи 15 м. келади. Полвонтепанинг қуйи қатлаמידан нафис ишланган кўзача, қорачироқ ва V-VI асрларга тегишли Нахшаб тангаси топилган.

Чорвоқтепа

V-VI асрларда гавжум бўлган манзиллардан бири Чорвоқтепадир. Чорвоқтепа Талликурон² қишлоғи (Қарши тумани) шимолий қутбеда жойлашган. Катта тепалик ён-атрофида бир неча кичик тепачалар мавжуд. Тепаликнинг ҳозирги ҳолати унинг тарhini аниқлашда мушуқлик туғдиради, вақт ўтиши билан у жуда емирилган. Аммо кўп замонлар бурун у икки қатламдан иборат, баланд минорали манзил бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Минорадан ғарб ва шарқ тарафга алоҳида майда тепачалар чўзилиб кетади, чамаси, улар қадимда

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 46-бет.

² С.К.Кабанов. «Таллиқўрғон» шаклида ёзади. Проф. Т.Нафасов «Таллиқўрғон» тариқасида ёзишни хато деб ҳисоблайди. Қаранг: «Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати», 172-бет.

асосий манзил билан қўшилган бўлган. Чорвоқтепа маданий қатламидан сопол буюмлар билан бир қаторда, хира тортган, от тасвири бўлган учта танга ҳам топилган.

Култтепа

Қарши шаҳрининг яқинидаги Култтепа ёдгорлигини ўрганган У.Олимов бу жойдан бўлак сопол буюмлар қатори дастурхон ҳам топишга муваффақ бўлади. У «япасқи, айланаси 70, 5 см., қалинлиги 4-5 см.га борадиган, унча баланд бўлмаган (5 см.) учли оёқчали гилдан қилинган столчалар- дастурхонлар топилди. Тўғри, айланадан келган оёқли дастурхонлар ҳам учрайди. Аҳёнда дастурхонларнинг қуйи юзаси кесма нақшлар билан безатилган бўлади. Бу каби гилдан ясалган дастурхонлар ўтроқ аҳоли манзилларида урф бўлган»¹ дейди. У.Олимов Култтепа дастурхонларини VII-VIII асрларга тааллуқли, деб ҳисоблайди.

Дастурхонлар қадимги даврлардан бошлаб рўзғор ашёси сифатида яшаб келган. Фарғона водийсида дастурхонлардан хамир қоришда, турли овқатлар тайёрлашда фойдаланганлар. Ҳатто унинг «ош тахта» деган номи ҳам бор. Ош тахталар Қашқа воҳасида ҳамон амалда.

Култтепа осори атиқалари орасида тасвирий санъат намуналарининг мавжудлиги аҳамияти катта. Сополдан пишириб ишланган куш ва итлар тасвири анча маҳоратли усталар қўлидан чиққан.

Култтепа сопол буюмлари VI-VIII асрлардаги Қашқадарё вилояти, Панжикент, Хоразм, Чўй воҳаси, Талас водийси моддий ёдгорликларига жуда ўхшаб кетади.

Култтепа ҳунармандчилигининг қамров доираси кенг бўлганлигини суяқдан ишланган буюмларнинг топилиши кўрсатади. Бу жойдан топилган тароқнинг иккиёқлама очилган тишлари яхши сақланмаган. Унинг бир тарафида қалин ингичка тишлар борлиги, иккинчи томонида эса сийрак, аммо йўғон тишлар бўлганлиги билиниб туради. Тароқнинг эни 6 см келади. Култтепадан темирдан ясалган бирқанча ашёлар ҳам топилган. Улар орасида ўроқ, ёй ўқининг учлари, пичоқлар бор.

---

¹ У.Алимов. Раскопки на Култтепа в Каршинском оазисе, ИМКУ, вып. 8. — Т.: 1969. 111-бет.

Култeпa ёдгорлигининг биринчи биноси харобасидан ханжар-сифат ўроқ чиққан. Унинг узунлиги 37 см бўлиб, ўтқир қисми 4,8 см, қалинлиги эса 1,5 см га боради. Бу асбоб икки вазифани ўтаган: ҳам пичоқ, ҳам ўроқ хизматларини бажарган. 5- бинодан ҳам кичик ҳамжли ўроқлар топилган. Кичик ўроқлар боғдорчиликда кўпроқ қўлланган. X аср араб сайёҳлари Насаф теваарак-атрофида узумзорлар кўп эканлигини бежиз қайд этмаганлар. Култeпa Насафнинг шундай этагида жойлашган манзил эди. Унинг чор атрофи текис, суғориладиган, айна боғ-роғларга мос ерлардан иборат бўлган. VII-VIII асрларда ҳам бу жойда боғдорчилик ишлари йўлга қўйилган.

Мисдан ясалган майда буюмлар ҳам топилган, аммо улар жуда ёмон сақланган. Тангалар проф М.Е.Массон томонидан¹ турк- сўғд зарби деб аниқланган. Култeпада ўтказилган қазилш ва тадқиқот ишлари бу жойнинг ниҳоятда йирик аҳоли манзили бўлганлигини, мустаҳкам истеҳкомга эга қаср сифатида VI-VII асрлардан то VIII аср бошларига қадар барқарор турганлигини кўрсатади. Култeпa қасри бир қаватлик бўлиб, унинг кириш жойи жануби ғарбий тарафдан қўйилган. Қаср дарвозаси ёнида қўриқчилар минораси ҳам бўлган.

Култeпa манзилида яшовчи кишилар деҳқончилик билан шуғулланганлар, буни шу жойдан топилган бошоқли ўсимликлар куйиклари, қўл ёрғичоғи далолат этади. Уй ҳунармандчилиги- тўқувчилик ва кулолчилик амалда бўлган.

Сопол ашёлар ҳолати қасрнинг VIII асрда, араблар истило-сига қадар ташлаб кетилганлигини кўрсатади. Лекин бу иш бир вақтда эмас, аста-секин юз берган. Орадан анча вақт ўтиб, энг камида IX-X асрларда Култeпадаги манзил яна жонланган, таъмирланган. Бу жойдан нисбатан кейинги асрларга тааллуқли моддий ёдгорликларнинг озми-кўпми топилиши ана шу ҳодиса билан боғлиқдир. Култeпa Қашқа воҳасида илк ўрта асрларга оид маданий қатламни янги ашёлар билан тўлдирувчи ёдгорлик ҳисобланишга лойиқдир.

Култeпa Қарши темир йўл бекатидан тахминан 2 чақирим ғарброқда жойлашган. Бу ерда олиб борилган қазув ишлари 15 та бино ва уларни бирлаштирувчи йўлакни очиш имконини

---

¹ ИМКУ, вып. 8, — Т.: 1969, 113-бет.

берган. Мустаҳкамланган қасрга эга бўлган бу йирик аҳоли манзили милоднинг VI-VII асрларида ҳам ҳукм сурган. Култета ёдгорлигини ўрганган қадимшунос олим У.Олимовнинг эътироф этишича, бу манзил аҳолиси деҳқончилик билан шуғулланган. Қазиишда топилган ёрғичоқ, дон қолдиқлари шундан дарак беради. Култета манзилида яшовчи қавм тўқимачилик, кулолчилик сингари ҳунарлар билан ҳам машғул бўлган. Тадқиқотчининг таъкидлашича, қаср эгаси ўз замонасининг йирик феодалли ҳисобланган. Қасрнинг умри VIII асрга қадар давом этади, шундан сўнг бу жойда кишилар¹ яшамаган.

Воҳадаги аҳоли яшайдиган жойлар тарқалишига қараб хулоса қилганда, илк ўрта асрлардаёқ (V-VIII асрлар) бу юртда деҳқончилик учун қулай бўлган ерлар ўзлаштирилган, гавжум қишлоқлар вужудга келган. Бу даврда, Қашқа воҳасида, С.Б.Лунина уқдиргани каби, аҳоли манзилларининг пайдо бўлиши ва тараққиётида сон ва сифат уйғунлиги² алоҳида аҳамият касб этади. Бир томондан, Қашқа воҳаси текисликларидаги қарийб барча ҳудудлар, ҳатто тоғ олди ерлари ўзлаштирилиб, олдинги даврлардагига нисбатан қишлоқлар сони кескин кўпаяди. Иккинчи тарафдан эса, шаҳарлар вужудга келишидаги ўзига хослик — уларнинг тузилишидаги турли-туманликлар давом этгани каби, шаҳарлар сони ҳам орта боради. Бу даврда ҳам кишилик манзиллари асосан суғориладиган туманларда вужудга келади ва кўпаяди.

Бу жараёнлар илк феодал муносабатлар ривожини билан боғлиқ эди. V-VI асрларда янги ижтимоий муносабатлар қарор топади. Қашқа воҳасида бу асрларда феодал тузум шакллана³ бошлайди. Тарихшунослар VI-VII асрларни феодал жамияти тараққиётидаги илк даврлар сифатида қарайдилар.

VI асрдаги Марказий Осиё шаҳарлари ҳақида «Марказий Осиёнинг ўрта аср шаҳарлари» китоби муаллифлари А.М.Беленицкий, И.Б.Бентович ва О.Г.Большаковлар бу даврда «шаҳар манзиллари тармоғи, шубҳасиз, етарли даражада зич эди.

---

¹ У.Алимов. «Раскопки на Культепа в Каршинском оазисе», см. ИМКУ, вып.8, Т. 1969. 114-бет.

² С.Б.Лунина. Города Южного Согда в VIII-XII вв., 14-бет.

³ С.К.Кабанов. Нахшаб на рубеже..., 108-бет.

Хитой йилномалари рақамлари... Афтидан, ҳақиқатга яқин манзарани ифода этади. Ана шу манбалар айрим шаҳарлар ҳажмига оид баъзи далилларни келтирадilar. Жумладан, Самарқанд шаҳри қамров 10 ли, Фарғона пойтахти Косон 4 ли, Шош (Чоч) пойтахти 10 ли, Маймурғ 2 ли, Иштихон 3 ли, Кеш 2 ли...»¹, деган фикрни келтирадilar.

Л.Маньковская: ҳам шу ҳақда сўз юритиб, «милоднинг V асрида антик шаҳарлар таназзули кузатилади, бироқ VI-VII асрларда илк феодалларнинг қишлоқларда мустақкам ҳовлиқасрлари жуда кўплаб вужудга келади»², дейди.

IV-VII асрларда Қашқа воҳаси ҳудудида қишлоқлар кўпайгани ҳолда, шаҳарлар ва шаҳармонанд манзиллар нисбатан кам бўлган, деб ҳисобланади.

Дағайтепа

Дағайтепада ҳаёт VI-VIII асрларда ҳам давом этади. Бу жойда очилган кулолчилик ўчоғи IV-V асрлардаги Нахшаб кулолчилик ўчоғига монанд қурилганлиги аниқланган. Дағайтепанинг сопол буюмлари мажмуасида узун ва тор бўғизли хурмачани ажратиш кўрсатиш мумкин. Бу идиш қалин қизил гилдан ясалган бўлиб, ангобсиз. Нокни эслатадиган шаклдаги бўғиз тор сопол идиш ҳам диққатни жалб этади. Бу идиш дастгоҳда ясалган.

Милоднинг II-III асрларида вужудга келган обидалар орасида улкани ва тараққий қилгани Дағайтепадир. Бу йирик аҳоли манзили Нахшаб шаҳрининг ёнида, унинг шимоли- шарқий буржида жойлашган. 1954 йилнинг баҳорида бу обидани ўрганиш ишлари амалга оширилади. Дағайтепа харобаси тўғрибурчакли шаклга эга бўлиб, анча катта майдонни (140x105м.) эгаллайди. Бир неча асрлар бурун Дағайтепа харобаси ўрнида тўрт бурчак шаклидаги баланд иморатлар, шарқий қисмда эса янада улуғвор бинолар қад кўтариб турган. Ҳозирги пайтда улар қолдиғи ясси тепа кўринишида сақланган бўлиб, баландлиги 15 м. га этади. Шарқий тарафидаги катта иморатларга кейинчалик яна ёндош қилиб бўлак бинолар ҳам қўшилган. Уларнинг харобалари тепа-

---

¹ Қаранг: «Средневековый город Средней Азии», Л., 1973. 6-бет.

² Қаранг: «Средневековый город Средней Азии», Л., 1973. 6-бет.

ликка туташиб кетган пастак дўнгликлардан иборат. Дағайтепанинг жанубий қисми деярли текисланиб бўлган.

Дағайтепани тадқиқ этиш жараёнида қадимшунослар кулоллар дўконига дуч келишган. Бу кулолхона ўзининг тузилиши билан Ерқўрғон кулолчилик тизимига жуда ўхшаш. Одатда кулолхона ўчоғи ва идишларни пишириш ҳужраси ост- уст жойлашган бўлади. Дағайтепа кулоллари буни бошқачароқ тарзда ҳал қилганлар: ўчоқ билан ҳужра ёнма-ён бўлиб, ҳужра ўчоқдан сал кўтариброқ қурилган. С.К.Кабанов фикрича, Марказий Осиё ҳудудидан бу хилдаги ўзига хос кулолчилик дўкони топилган эмас. Олимлар мушоҳадасига кўра, Ерқўрғондаги бир қаватли кулолчилик дўконлари жез давридаги қадимий сополчилик ўчоқларига¹ жуда яқин туради. Бу хилдаги ибтидоий дўконларда юпқа идишлар тайёрланган. Дағайтепа манзили милоднинг III-V асрларида истеҳком деворлари билан ўраб олинади. С.К.Кабановнинг эътирофи этишича, аҳоли бу манзилда жуда қадимдан² яшаб келган.

Дағайтепадаги манзил ҳам VII-VIII асрларда фаолият кўрсатган. Дағайтепа мустаҳкамланган, баланд девор билан ўраб олинган. Девор ички тарафида кулолчилик дўкони бўлган. Унинг ўрта маданий қатламини С.К.Кабанов VII-VIII асрларга тобин, деб ҳисоблайди. Бу даврни ўзида акс эттирган моддий ашё узун бўйинли, ялпоқ чумакли кўзача ҳисобланади. Бу кўзача худди Ойтуғдитепадан топилган шу хилдаги идиш сингари, қизил гилдан қалин ясалган, шакли қумғонни эслатади.

Дағайтепа маданий қатлами, кулолчилик ўчоғи ва унинг тузилиши IV-V асрлардаги Нахшаб шаҳри ҳунармандчилик дўконларига жуда ўхшаш. Бу эса касб-кордаги анъаналарнинг давомийлигини кўрсатувчи далилдир. Асрлар давомида орттирилган тажрибалар авлоддан-авлодга ўта борган.

Намозгартепа

Қуйи Қашқадарёнинг илк ўрта асрларда йирик манзилларидан бири Намозгартепа деб аталадиган тепалик ўрнида бўлган. Ўтган асрнинг 70-йиллари бошларида бу ёдгорлик

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 33-34-бетлар.

² С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 37-бет.

қадимшунослар эътиборини ўзига жалб этади. Тепалик ҳажми катта, у 170х170 м майдонни эгаллаган. Тепаликнинг бошқа ёдгорликлар кўринишидан айрича фарқи шимол тарафда жойлашган миноранинг тик эмас, ётиқлигида дейиш мумкин. Миноранинг баландлиги 4-9 м. келади. Намозгартепадан икки кулчилик ўчоғи топилган бўлиб, улардан бири V-VI асрларга оид, деб саналанган. Намозгартепада ҳаёт VII-VIII асрларда ва ундан сўнглр ҳам давом этган.

Таликуронтёпа

Қарши шаҳрининг ғарбида Таликуронтёпа деб аталувчи қадимий манзил харобаси мавжуд. Таликуронтёпа ёдгорлиги ташқи тузилишига кўра, Қашқа воҳасидаги энг кўҳна манзиллардан бўлган Мудинтепани эслатади. Ёдгорлик тархи тўғри бурчакли бўлиб, шимоли ғарбий тарафидаги буржда минора ўрни сақланиб қолган. Тепалик майдони 140х110 м, шимолдан жануб сарига чўзилган. Минора эгаллаган майдон 40х40 м ҳажмида бўлиб, баландлиги 12 м га этади. Тепаликнинг юза қисмидан чуқурчали нақшлари бўлган қопқоқчалар топилган. От тасвири туширилган ва VI-VII асрларга мансуб бўлган танга ҳам топилган. Таликуронтёпа манзили VII асрда ҳам фаол яшати кўрсатишда давом этган.

Тешиктепа

Қуйи Қашқадарёда илк ўрта асрларда аҳоли яшаш манзиллари нисбатан зич жойлашган эди. Кожар қишлоғидан шарқроқда жойлашган манзил бунинг мисоли. Кейинчалик Тешиктепа деб аталадиган бу обида аслида катта қишлоқ жойи бўлган. Тепалик маркази икки қаватли баландликдан ташкил топиб, 22 м. кўтарилган минораси ғарб томонга қараган. Пастликда кўтарма майдон ҳамда ҳовли бўлган. Бино вақтида 30 м. энликдаги сув тўлдириладиган чох билан, шарқий томондан эни 8,0 м. келадиган кўтарма девор билан ўраб олинган. Кўтарма девор юза қисмидан топилган сопол буюмлар, сув идишлари нисбатан кейинги даврларга тааллуқли, деб қаралади. Тешиктепа манзилида истиқомат қилган кишилар деҳқон ва ҳунар-

манд кишилар бўлган. Сув идишларининг хилма-хиллиги уларнинг соҳиблари чорвачилик билан машғул бўлганлигини таҳмин қилишга асос беради.

Ёзтепа

Ёзтепа ёдгорлиги ҳам шу ҳудуддаги қадимий манзиллар силласига киради. Денов қишлоғининг шимоли ғарбий тарафида жойлашган, ўртача катталиқдаги (70x60 м) тепалик ўз тузилишига кўра, тўғри буржли, баландлиги 10 м ча чиқади. Шарқий тарафдан жанубга қараб кетган кўтарма деворнинг ўрни эканлигини билдириб туради. Шу жойдан VI-VII асрларга дахлдор кулолчилик ашёлари топилган.

Киндиклитепа

Киндиклитепа деб аталадиган обида Қамашни қишлоғининг шарқий тарафида жойлашган. Каттагина манзил харобаси бўлган бу тепалик айлана шаклига эга. Эгаллаган майдони узунлиги 200 м.ни, эни 150 м.ни ташкил этади. Тепалик мустаҳкамланган қўрғонлардан бўлган. У қалин девор билан ўраб олинган, ўрталикда минора бўлиб, 15 м. ча баландликда сақланиб қолган. Киндиклитепадаги манзилда аҳоли қадим замонлардан яшаб келган. V-VI асрларда бу жойда ҳаёт қизғин давом этган.

Киндиклитепадан жом идиши парчалари, сопол ҳайкалчаэркак кишининг бурмали бош кийимдаги тасвири топилган. Шу осори атиқалар бу манзил илк ўрта асрларда яшашда давом этган, деган тасаввур беради.

Қамашитепа

Қуйи Қашқадарёнинг Нахшабдан то Касбига қадар бўлган ҳудудида очиқ ҳудудлар кам эди. Бу жойда ўтроқ ҳаёт маданияти яшаш тарзида асосий ўринни банд этган. Шу жиҳатдан Қамашитепа манзили ҳам эътиборга лойиқ.

Қамашитепа икки қатламдан иборат. Унинг минораси ўрни 60x60 м келади. Ундан жануби шарққа қараб ҳовлилар чўзилган. Қамашитепада олиб борилган қадимшунослик изланиш-

лари бу манзилнинг V-VI асрларда барқарор бўлганлигини кўрсатади. Тепалик ўрнидан шу асрларга оид нафис ишланган хурмача қазиб олинган.

Сариқтепа

VII-VIII асрларга қадар қизғин ҳаёт устида бўлган Нахшаб манзилларидан яна бири Сариқтепа ёдгорлигидир. Бу жойда тадқиқот ишларини Қашқадарё қадимшунослик-топография гуруҳи олиб борган. Сариқтепа унча катта бўлмаган уч бўлакдан иборат манзил қолдиғидир. Ёдгорликнинг жанубий қисми аллақачонлар экин-тикин ерига айлантириб юборилган. Сариқтепа шаҳристони ёнидан катта йўл ўтган. Вақтида ана шу жанубий томонда маҳобатли қасрга олиб борувчи йўл бўлган.

Қазув ишлари баланд пахсалик деворни очади. Деворнинг айрим жойлари гишт билан ҳам кўтарилган. Умуман, бу жойда катта иморатнинг қолдиғи топилиб, тозаланади. Иморатнинг девори баъзи жойларда, масалан, шарқий ва ғарбий тарафда 1,5 м қалинликда Ғарбий девор олдида гулхан қолдиғи, ўчоқ ўрни бор. Бинонинг шимоли ғарбий тарафдаги бурчагидан иккита синиб кетган хум қолдиғи, ҳайвон суяклари ҳам қазиб олинади. Девордаги жавон ичидан сопол ҳайкалнинг қуйи қисми — эркак кишининг тасвири солинган сопол тахтача топилган. Тасвирда бел ингичка, юбка мисол либос, оёқлар тагида эса тўлқинланган лента акс этган. Чамаси, тасвирда ҳарбий киши ифода этилган.

Сариқтепа хумларининг ўзига хос хусусияти бўйин қисмининг энсиз ишланганлигида кўринади. Одатда бу хилдаги бўйинлар алоҳида тайёрланиб, кейин асосий қисмга улаб юборилади. Бу хилдаги мураккаб иш усули VII-VIII асрларда Қизилартепа, Қўрғонтепа ёдгорликларида учровчи туваксимон идишларда ҳам кузатишган. Хумларнинг оғзини бу тартибда ишлаш ва сайқал бериш Китоб ҳудудидаги Оқдарё бўйидаги Қоравултепа ёдгорлигининг юқори қатлами учун ҳам хос эканлиги аниқланган. Қадимшунослар Қоравултепа сопол буюмларини VII асрнинг иккинчи яримлари — VIII асрнинг биринчи чорақлари билан саналайдилар¹.

---

¹ С.Б.Лунина. Монументальное здание у ворот Сариктепе. См. кн. «Древняя и средневековая археология Средней Азии», 112-бет.

Сариқтепа манзилида очилган 3- бино тагидан қизил тусдаги қозон парчаси топилган. Топилган бўлакда бир нуқтадан уч тарфга тарқалган чизиқлар акс этган тасвир бор. Бу уч тишли белги, табиийки, ўзига хос тамга вазифасини ўтаган.

Сариқтепа манзили VI-VIII асрларда¹ яшашда давом этган деб аниқланган. У эгаллаган жой 240 кв.м.дан иборат бўлган. Иморат ичида ўтга топиниш аломатлари сақланиб қолган. Бинолар остидан тангалар ҳам чиққан. Жумладан, ўртасида тешиги бўлган танга Урка Вартамука зарби (VII аср охири- VIII аср бошлари) деб қаралади. Яна Кеш ҳокими, кейинчалик Самарқандга кўчиб ўтган Шишпир (VII асрнинг иккинчи ярми) мис тангаси ҳам топилган.

Сариқтепадаги қаср шу тариқа VII-VIII асрларда гавжум яшаш жойи бўлган. VII-VIII асрларда Сўғд шаҳарларида қизғин қурилишлар даври бўлган². Бу хилдаги қурилиш ишларини Панжикент, Пайкент каби шаҳарлар мисолида кўриш мумкин. Шу каби, Сариқтепада ҳам ана шу даврда дарвоза ёнида жуда катта иморат тикланади. Сариқтепадаги ҳаётнинг тўхтаб қолиши сабабларини, араблар истилоси билан боғлаш тўғри бўлади. Бу ҳол масалан, Панжикентда ҳам кузатилган. VIII асрнинг 20-30 йилларида, араблар босқини сабаб шаҳар ҳувиллаб қолган эди.

VII-VIII асрларда Қуйи Қашқадарёда Нахшаб, Кожартепа, Дағайтепа, Обронтепа, Ёзтепа сингари шаҳар ва қишлоқлар фаол ҳаёт устида бўлган. Бу жойларда ўтказилган қазув ишлари худди шу даврларга оид кулолчилик ашёларини топишга эришади. Жумладан, Кожартепадан топилган торбўғизли, қопқоқ учун жойи бўлган, теварак-чети тўлқинли чизиқлар билан ҳошияланган идишлар Панжикентнинг VII-VIII асрларга доир маданий қатламидан ҳам кўплаб топилган. Иккинчи хил бўғзи кенг хурмачалар Кожартепа кулолчилик мактабининг илк ўрта асрлар Қашқа воҳаси анъаналарини давом эттирганлигини намоён этади.

---

² Шу асар, 113-бет.

³ С.Б.Лунина. Монументальное здание у ворот Сариктепе. См. кн. «Древняя и средневековая археология Средней Азии», 115-бет.

Шулликтепа

Нахшаб шаҳрининг давоми сифатида ундан қуйироқда миллод бошларида Кешк руднинг чап қирғоғида вужудга келган янги шаҳар ҳам Нахшаб (Нахшаб-2) деб юритилган. VII-VIII асрлардан эътиборан, яъни араблар истилосидан сўнг шаҳар «Насаф» деб атала бошлаган. Араблар «Нахшаб» сўзини ўз таллаффузига мослаштириб айтганлар. Мўғуллар истилоси даврида шаҳар вайрон этилади. XIII асрнинг биринчи чорагига қадар ҳукм сурган бу шаҳар вайронаси Шулликтепа деб ном олади.

Шулликтепа Қарши шаҳридан шимоли ғарб томонда жойлашган бўлиб, ҳозирги Шайхали манзили рўпарасидадир. Шулликтепа билан Ерқўрғон оралиғи 4 чақирим келади. Шулликтепа Қашқадарёнинг ёйилиб оқадиган бурим жойида бўлиб, катта ҳудудни эгаллайди. Тухумсимон тепалик жойлашган майдон узунлиги 175 м ни, эни эса 70 м ни ташкил этади. Тепалик икки қатламдан иборат. Унинг қуйи қисмидаги сахн 8 м.лик девор билан қуршалган, 25 м баландликка юксалган тепалик улуғвор иморатнинг харобасидир. Тепалик шимоли шарқий тарафдан туташиб келадиган майдонни ўз ичига оладиган девор билан ўралган. Деворнинг узунлиги 500 м га боради. Деворнинг ташқи тарафида кичик дўнгсалликлар ясганиб ётади. Шаҳарнинг умумий майдони 70-100 га. дан иборат. Бироқ ўрта аср шаҳрининг асл сарҳадлари ҳанузгача аниқ белгиланмаган. Бу ерда қазув ишларини олиб борган С.К.Кабановнинг эътироф этишича, очиб кўрилган жойлар Ер юзасига қадар тозаланмаган. Шунга қарамай, Шулликтепа марказидаги улкан баландлик V-VI асрларга тааллуқли улуғвор қаср харобаси эканлиги аниқланган. Буни кейинчалик шу жойдан топилган Нахшаб тангаси ҳам тасдиқ этган. С.К. Кабанов далолатича, қаср атрофида кичик маҳаллалар пайдо бўлади ва аста-секин шаҳар вужудга кела бошлайди. Буни айлана девор ҳам далолат этади. Нахшаб-II IX-XII асрларда Қашқа воҳасининг асосий шаҳри даражасига кўтарилади.

* * *

Қашқа воҳасининг қуйи қисмидаги қадимий Нахшаб вилояти қадимиятига тааллуқли барча обидалар етарли даражада ўрганилган эмас. Кўпгина ёдгорликлар Қарши чўли ўзлашти-

рилиши муносабати билан шошилинич (синов йўсинида) текшириб кўрилган. Қашқа воҳасининг қуйи қисмида шаклланган ўтмиш маданият Марказий Осиё, энг аввало, Сўғд ва Қанғ, Бохтар Заминда юзага келган маданият билан кўп жиҳатдан уйғунлик касб этади. Айни вақтда, Нахшаб ва унга яқин манзиллар нуфусининг мафкурасига хос бўлган алоҳида хусусиятлар кулолчиликда ўз аксини топган. Бу хилдаги тафовут ва умумийлик ҳақида юқорида сўз юритилди.

Қадимги Нахшаб ва унга яқин қишлоқлар тархи ҳам ўзига хос кўринишда бўлган. Аксар манзиллар қолдиқлари ҳисобланувчи тепалар тўғри тўртбурчакли эканлиги умумий хусусият касб этади. Уларга хос иккинчи муҳим жиҳат биноларнинг икки қаватли бўлганлигида кўринади. Учинчи ўзига хослик, бу манзилларда биноларнинг устма-уст қурилганлигида. Нахшаб, Шўртепа, Кожартепа, Косонтёпа ва б. ёдгорликларда уч, ҳатто беш қурилиш даври кузатилади. Бу шаҳар ва қишлоқларда яшаган аجدодларимиз асрлар давомида янги жойларга кўчмасдан, ўзларининг азалий яшаб келган киндик қони томган манзилларида ҳаёт кечиришда давом этганлар. Бундай удум суғориладиган ерлар, деҳқончиликка қулай бўлган жойларни ташлаб кетмаслик ақидаси билан изоҳланиши тўғри бўлади.

Қашқадарёнинг қуйи қисмида ҳали ўрганилмаган қадимий ёдгорликлар кўп. Қадимшунослик илми уларни ҳам вақти соати етиб, тадқиқ этиши тарихимизга янги саҳифалар қўшади.

Идора усули

Марказий Осиёда милоддан аввалги I минг йиллик бошларида ўтроқ ҳаёт ривож топади. Ўтроқ турмуш тарзи ижтимоий ҳаётда туб бурилиш даврини бошлаб беради. Нуфус ичида табақаланиш аломатлари яққол тус олиб, имтиёзли гуруҳлар пайдо бўла бошлайди. Тарихшунос олимлар Марказий Осиёнинг қадимий даврлардаги ижтимоий ҳаёти манзарасини «Авесто» мисолида кўрсатиб ўтадилар.

«Авесто»нинг «Яшт»ида (X, 115) ўша давр жамиятининг тўрт табақаси зикр этилади: «уйнинг диний бошлиғи- нманйа; авлоднинг диний сарвари - висйа; қабиланинг диний раҳномасизантума; мамлакатнинг диний ҳукмдори - даҳйума; олий диний

йўлбошчи- заратуштротэма»¹. «Авесто»да оила нмана дейилиб, бу патриархал хонадон бошлиғи нманопати, дейилиб, у уй ҳукмдори ҳисобланган. Уйнинг бекачи нманопатни дейилган. Оилада улуг аёлнинг — онанинг ҳурмати катта бўлган.

Қадимда, «Авесто»да ифода этилганидек, оила таркибига унинг тўла ҳуқуққа эга бўлмаган бошқа аъзолари ҳам кирган. Булар - вира, вайса ва парийатар. Вира, одатда, эркак кишини англатса-да, уни жангчи, шунингдек, қул маъносида ҳам тушуниш мумкин бўлган.

«Авесто»да ижтимоий ва касбий нуқтаи назардан табақаланувчи гуруҳлар мундарижаси ҳам берилган: кохин, ғилдиракчи- жангчи, чорвадор- деҳқон ва ҳунарманд. Кўпчилик олимлар бу мундарижа «Авесто» вужудга келган даврлардаги тарихий ҳақиқатни ифода этади, деб ҳисоблайдилар.

«Авесто»да аслзодалар-азатлар (озодлар) ҳақида ҳам сўз юритилган. Озодлар авлоднинг (уруғ-аймоғнинг)- висанинг етакчиси ҳамда оила бошлиғи ҳисобланган. «Азат-озод» сўзининг маъноси «хур туғилган» демак. Бу сўз «Авесто» вужудга келган даврдан то ҳозирга қадар яшаб келади. Унинг замирида озод- ҳурлик маъноси ҳам сақланиб қолган. «Зот» сўзи ҳам шу шажарадан бўлиб, насабнинг мавқеи ва эркинлигини ифода этади.

Акад. В.В.Бартольд Марказий Осиё аслзодаларининг хос намояндалари — ер эгаларини алоҳида ажратиб кўрсатган. Мовароуннаҳрда ер эгалари Эронда бўлгани каби, мутлоқ ҳокимият ва таъсирли руҳонийлар томонидан етарли қўллаб-қувватланмаган бўлса-да, жуда катта мавқега эга бўлган. Бундан ташқари, маҳаллий ҳукмдорлар, аввало, бори йўғи аслзодаларгина бўлиб, улар орасидаги энг кучлилари ҳам ўзларига тобе бўлганлар сингари «деҳқон» деб аталган. «Деҳқон» сўзи ерга ишлов берувчи оддий кишини ҳам, мартабаси баланд ҳоким маъносини² ҳам англатган.

Сўғдда асрлар давомида ҳукмрон табақа орасида сиёсий-иқтисодий бир бутунлик бўлмаган. Бу хилдаги ғайри табий ижтимоий оғишни вақтида Бухоро воҳаси қадимиятини тадқиқ этган В.А.Шишкин ўзининг кўп йиллик тажрибалари асосида айтган эди. Бундай хулосага келишда аслзодаларнинг ҳозирги

---

¹ Б.Г.Гафуров. Кўрсатилган асар, 67-бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. 1. М., 1963, 238-бет.

кунларга қадар харобалари сақланиб қолган турли кўринишли қасрлари сабаб бўлган.

Хитой ёзма манбаларида Марказий Осиёда ҳукм сурган феодал нусха ҳокимият поғоналари ҳақида маълумотлар берилди. Ҳокимиятнинг юқори пиллапоясида чжаову сулоласи турган. Қанда (Самарқанд) ҳукм сурган ихшидлар шу сулола тармоқлари бўлган, Бухоро, Хоразм, Кушония, Марв, Кеш сингари маъволарда ҳам шу авлод вакиллари ҳокимиятни идора қилган. Аслзодаларнинг булардан кейинги гуруҳи катта ер эгалари — деҳқонлар бўлган. Улардан сўнг жамиятнинг бошқарув силсиласи учинчи поғонасида озодлар¹ маҳкам ўрнашган.

Марказий Осиёдаги ҳукмрон сулола чжаовулар ҳақида Хитой ёзма манбалари «Бэй ши» («Шимолий сарой тарихи»), Суй шу» (Суй сулоласи тарихи) ва «Тан шу»да («Тан сулоласи тарихи») айрим маълумотлар берилди. Мазкур йилномаларнинг хабарларида айтилишича, чжаовуларнинг келиб чиқиши юечжиларга бориб тақалади. Улар кушонийлар сулоласи билан бир томир бўлганлар. Хитой манбаларида Марказий Осиё сулолаларининг узоқ ҳукмронлик тарихига эга эканлиги, масалан, Бухоро ҳукмдорининг шажараси 22 авлод бўлиб, камида 400 йил ҳукм сурганлиги айтилади. Кан (Самарқанд) ҳукмдорининг шажараси илдизи милонинг биринчи асрларига қадар етиб бориши ҳам ана шу манбаларда зикр этилади. Кан ҳукмдорининг уруғ-аймоқлари Бухоро, Кушония, Иштихон, Усрушана, Чоч, Зарафшон, Қашқадарё ва Сирдарёнинг ўрта оқимларида жойлашган туманларни идора этган.

Кан сулоласи ва унинг тармоқлари чжаову деб юритилган. Ёзма манбаларда чжаову сўзидан кейин албатта ҳукмдорнинг исми келган. Масалан, «Тан шу»да айтилишича, чжаову Ша-Алан (Бухоро) ҳукмдори, чжаову Биси-Хохани (Харқана) ҳукмдори, чжаову Подати-Хэ (Кушания) ҳукмдори, чжаову Шиага (Шиагёе)-Ши (Кеш) ҳукмдори. Бу сулола VII аср ўрталарига қадар ҳокимият тепасида бўлган. Уларнинг авлоди милон бошларидан қайд этилган туманларни идора қилиб келганлар.

Марказий Осиёда ҳукм сурган чжаову сулоласи этник жиҳатдан юечжиларга мансуб бўлиб, О.И.Смирнованинг фикрича, уларнинг эронийлашган исмлари гарчи келиб чиқиши эро-

---

¹ О.И.Смирнова. Очерки из истории Согда. М., 1970, 23-бет.

ний эканликларини билдирмаса-да, вақтида жуда кучли эронийлашув таъсирида бўлганлигини² кўрсатади.

«Бей ши» ва «Суй шу»да ривоят этилишича, «Кан ҳукмдорлари уйи Қангуй хонадони тармоғидир. Жойдан- жойга бемарид алмашиб, ўтроқ ҳаётга боғланган эмас. Кан сулоласи давридан бошлаб тахт ворислиги давомий тус олган. Ҳукмдор хусусан Вин дейилади. У дастлаб Цилянъ-Шанъ тоғининг шимолий тарафида жойлашган Чжаову шаҳридаги Юечжи хонадонидан чиққан. Бироқ хуннлардан енгилгандан сўнг Ёй тоғидан ошиб, ғарбда ўз подшоҳлигига асос солди. У кўпгина ҳукмдор сулолаларига бўлинди ва қадимий Кан мулкида ўрнашган. Ушбу авлод вакиллари ўзларининг илк келиб чиққан жойлари хотирасига ҳаммалари Чжаову номини сақлаб қолдилар»².

Хитой муаррихлари Кан хонадонидан бўлган Марказий Осиё ҳукмдорлари ўзларининг «чжаову» лақабларини юечжиларнинг «Чжаоу» шаҳри номидан олган, дейдилар. Каннинг ҳукмдор сулоласи ҳам ўз шажарасини шу шаҳардан бошлаган. «Чжаову» шаҳри Хан даврида ҳақиқатда мавжуд бўлганлиги Хитой жуғрофий манбаларида учрайди.

Чжаову шаҳри Ганъчжоу шаҳридан шимоли шарқда ва Цилянъ тоғларидан шимолда жойлашган эди. у пайтларда Цилянъ тоғи деб Ганъсу маъвосидаги Нанъшанъ тизмасининг бир қисми айтилган. Марказий Осиёдаги Кан хонадони ҳокимияти ҳақидаги гаплар Э.Шаванна фикрича, хуннлар («Тан шу»да турклар) юечжиларни мағлуб этиб, ғарб томонларга кетишга мажбур этган милодга қадар бўлган II аср ўрталарига тааллуқлидир. Жуғрофий манбалардаги бу гаплар Катта юечжиларнинг (Да юе-чжи) дастлаб Дунъхуан ва Цилянъ оралиғида яшаганлигини хабар қилувчи бўлак Хитой манбалари³ орқали ҳам тасдиқланади.

Юечжиларнинг этник жиҳатдан тобинлик масаласи, уларнинг тил хусусиятлари ҳақида вақтида турли фаразлар ўртага ташланган эди. Жумладан, В.Радлов ва И.Маркварт каби олимлар юечжиларнинг туркийлар эканлигини башорат қилган эдилар. Бу олимлар Хитой талаффузидаги «чжаову» Ўрхун ёзувларида қўлланган «чуб» сўзининг аини ўзи, деб ҳисоблашганди.

---

¹ О.И.Смирнова. Кўрсатилган асар, 25-бет.

² Шу асар, 26-бет.

³ О.И.Смирнова. Кўрсатилган асар, 27-бет.

Юечжиларнинг келиб чиқишини эронийларга боғловчи олимлар ҳам бўлган эди.

Сўғд тарихи билан чуқур шуғулланган олима О.И.Смирнова юечжилардан бўлган Марказий Осиё ҳукмдорларининг, жумладан, шу сулоланинг Самарқандда ҳукм сурган тармоғининг туркийларга бориб боғланишини инкор этмагани ҳолда, фақат уларнинг исми шарифларигина эронийлашганини¹ қайд этади. Олиманинг мулоҳазасига кўра, юечжилар сулоласига мансублик қадимийлик ва аслзодалик нишонаси эди. Бундай рутбани Самарқанд, Бухоро ва Кеш тармоқлари вакиллари даъво қилишга ҳақли эди.

«Чжаову» истилоҳи юечжилар тилидан истеъмомлга кирган бўлиб, Yabg'u (Йабғу) тариқасида олий унвон тарзида қабул этилган. Бу унвонни юечжилардан бўлган Марказий Осиё ҳукмдорлари олганлар. Хитой солномачилари Марказий Осиё ҳукмдорларини ўз маҳаллий унвонлари билан эмас, хитойчасига «ван» деб аташни хуш кўрганлар. Бухоро, Кеш, Нахшаб, Иштихон, Кушония, Шош ва Хоразм ҳукмдорлари худди шундай — ванлар деб юритилади. Бу мулклар ҳукмдорлари Марказий Осиёдаги энг қадимий сулола вакиллари ҳисобланади. Жумладан, тўққизинчи авлоддан Самарқанд ихшидлари шажараси бошланади. Хитой манбалари VII асрга келиб, қачонки, Зарафшон ва Самарқанд мулкларини сиёсий жиҳатдан бирлаштириш дастлаб Кеш, сўнгра Самарқанд атрофида юз бериши муқаррар бўлиб қолгач, Самарқанд мавқеининг баландлигини алоҳида кўрсатиб ўтади. О.И.Смирнованинг фикрича, бу янги давлат тузуми Сўғд деб аталади, унинг таркибига ерларнинг катта қисми нуфуси билан бирга ўтади, давлат бошлиғи «Сўғд ихшиди»² унвонини олади. Хитой йилномалари Сўғдни «Кан» деб атайди. Хитой манбаларидан маълум бўлишича, Канга Маймурғ, Иштихон, Кушония, Кабудан, Кеш ва Бухоро тобе бўлган. Кешда ҳукм сурган давлат бошлиғи **ихрид** деб юритилган, Бухорода эса у Бухорхудот унвонида бўлган. Тахт сулолавий йўсунда отадан болага ўтиши анъанавий тус олган. Масалан, Кешда Йантундан сўнг ҳокимият тепасига унинг ўғли чиқади.

Ябғу ҳукмдорлик унвони Марказий Осиёда, жумладан, бизнинг юртимизда Қанғ давлати давридан бошлаб амалда бўлиб

---

¹ Шу асар, 36-бет.

² Шу асар, 37-бет.

келганлигини юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалар далолат этади. Б.Ф.Фафуровнинг Кушон тангаларидаги «Yavuga» (йавюга) сўзининг «туркларга «ябғу» шаклида ўтган»лиги ҳақидаги фикри ҳозирги давр тарих илми ютуқлари асосида қайта баҳоланишни талаб этади. Ябу, Ябғу сўзлари ўзбек халқи орасида ҳали ҳозирга қадар сақланиб қолган. XVI асрда яшаган, Шайбонийлар сулоласидан бўлган, 1530 йилда давлат тепасига келган Убайдуллахон — Убайдийнинг қуйидаги:

*Сўзд ичинда ўлтурубдур ёбулар,
Ёбуларнинг минган оти ёбулар
Ёбуларнинг илгидин эл тинмади,
Ёбулар турсун бу ерда, ё булар.*

туюғи фикр тасдиғи бўла олади. Қашқадарёда ўзбек уруғларидан ябу сақланиб қолгани каби, шу номдаги қишлоқлар ҳам мавжуд эканлиги диққатга лойиқ.

Ижтимоий табақалар

«Туркистон тарихи» асарида В.В.Бартольд гуё юртимиз кечмиши учун хос бўлган «адабий феодализм» ғоясини ёқлаб, «Туркистон ўзининг сиёсий ҳаётида жуда кўп майда ҳокимиятларга бўлинган эди, энг кучли ҳукмдор, Фарғонадагига ўхшаш, ихшид унвонидаги Самарқанд ҳокими эди. Ҳатто, ихшидлар ҳам фақат биринчи аслзода-ер эгалари бўлиб, улар сингари деҳқон деб аталган. Деҳқонлар Туркистоннинг кўпгина жойларда қолдиғи сақланиб қолган қўрғонлар деб аталмиш мустаҳкам қасрларда яшаган ва ўз ҳукмрон мавқеини тўла сақлаган. Шу жиҳатдан, Туркистон VII асрда савдо ва саноатнинг ютуқларига қарамай, милодга қадар бўлган IV асрдаги Туркистондан кам фарқ қилар эди»¹, деган хулосага келади.

В.В.Бартольднинг мазкур асарини нашрга тайёрлаган олим Б.Я.Ставский ана шу кўчирмада келтирилган сўзларга берган изоҳида, «В.В.Бартольднинг буржуа тарихчилари орасида тарқалган Шарқдаги «адабий феодализм» концепциясига қуллуқ қилувчи бу хулосаси билан келишиб бўлмайди»², деган эди.

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. П, ч. 1, М., 1963, 117-бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. П, ч. 1, М., 1963, 117-бет.

«Туркистон тарихи» 1922 йилда ёзилган бўлса, муаррихнинг «Туркистон маданий ҳаёти тарихи» асари 1927 йилда нашр этилган. В.В.Бартольд бу кейинги китобида исломга қадар бўлган давр ҳақида мушоҳада юритиб, ўзининг 20-йиллардаги қарашларини яна бир бор такрорлайди: «жуда аниқки, ижтимоий тузум (Туркистонда-П.Р.) VII асрда ҳам араблар гувоҳи бўлганидек, милодгача бўлган IV асрдаги каби эди, ер эгалари бўлган ҳукмрон аслзодалар мустаҳкам қасрларда яшар эдилар»¹. Муаррих яна шу асарининг бир ўрнида «милодга қадар бўлган IV асрдаги каби янги милоднинг VII асрида ҳам ҳоқимият мустаҳкам қасрларда яшовчи ер эгалари, аслзодаларга тегишли эди. Ўша, бирдан-бир деҳқон истилоҳи Эрон ва Турк сулоласидан бўлган маҳаллий ҳоқимларга ҳам, шунингдек, ер эгалари табақаси намояндаларига ҳам нисбат берилади»², деб олдинги фикрларини такрорлайди.

«Абадий феодализм» ғоясининг ғайри илмий қараш сифатида тарих илмида рад этилганлигини англаш учун В.Ставскийнинг юқорида изоҳи кифоя қиларлидир.

В.В.Бартольднинг «Туркистон ўзининг сиёсий ҳаётида жуда кўп майда ҳоқимликларга бўлинган эди», деган фикри ҳам мушоҳада талаб кўринади. Милоддан олдинги II-I асрларда Қанғ давлати Сўғднинг катта қисмини ўз тасарруфига олганлиги юқорида келтирилган манбалар мисолида кўрилди. Сўғднинг Қанғга тобе бўлган беш вилоятини «майда ҳоқимликларга бўлиниш» деб қараш мақбул бўлармикан?! Хитой ёзма ёдгорликлари — йилномалардан маълум бўладикки, бу вилоятларни бир томирдан бўлган Кан сулоласи вакиллари идора қилганлар. Бинобарин, уларнинг ўз бошига мустақил бўлганлиги манбаларда қайд этилмаган.

Ижтимоий ҳаёт манзарасини проф. С.П.Толстов бошқачароқ ифода этган. У «Авесто»га таяниб фикр юритар экан, «Унда бирмунча муайян типдаги жамият... бу қорамол, от ва туялар боқиш билан шуғулланган ўтроқ чорвадор ва деҳқонлар жамияти эди. Мол-мулкка оид муносабатларнинг ҳаммаси чорва билан боғлиқ бўлган. «Авесто»даги мадҳияларда худодан кўпроқ пода, от, чорвачилик учун қулай ерлар сўрашган. Шу

---

¹ Шу асар, 173-бет.

² Шу асар, 192-бет.

билан бирга, «Авесто»да сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ҳақида ҳам маълумотлар бор... Деҳқончилик фахрли иш ҳисобланган... Жамият чорва бобида бой ва камбағалларга ажралган... Йима, Атвйа, Пурушаспа ва бошқалар доимо «подаси кўп», «ҳўкизлари кўп», «отлари кўп» деб таърифланади. Улар образида қудратли чорвадор ҳарбий аристократия тасвирланади»¹, деб ёзади.

«Авесто»даги жамият С.П.Толстов айтгани каби, уруғ-қабилла уюшмасини тўла сақлаб қолган. Жамият асосини уруғ- «вис» ташкил қилган. «Вис» муайян бир қишлоқ аҳолисидан иборат бўлиб, қишлоқнинг ўзи ҳам «Вис» деб аталган. Ер уруғнинг мулки ҳисобланган. Бир неча уруғ бирлашиб қабилани- зантунни ташкил этган. Ниҳоят, қабилалар иттифоқи ёки вилоят («Даиху», «Дахйу») энг йирик уюшма ҳисобланган. Жамият тақсимотининг бу поғоналари тепасида «пати» — уруғ, қабилла, вилоят бошлиғи турган. Вилоят бошлиғи айни пайтда, «Данхупати» мансабига эга бўлиши билан бирга, кўпинча ҳоким («састар») ёки подшоҳ («кави») унвони билан юритилиб, аксар вақт кохинлик² вазифасини ҳам ўтаган.

Тарихшунос олимлар милоддан олдинги ҳаётни ўрганиб, бу даврдаги «Марказий Осиёдаги ижтимоий- иқтисодий ҳолат мамлакатнинг синфий жамиятга ўтиш поғонасида эканлигини кўрсатади», деган хулосага келадилар. Шу вақтда «Авесто»да зикр этилган «дахьюсасти», яъни Марказий Осиёнинг нисбатан тараққий этган минтақаларида «Катта Хоразм», Қанғ, Бохтар, Сўғд ва Марғиёна каби илк давлат тузилмалари вужудга келади. Сўғд давлати Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларини қамраб эди. ўша пайтларда бу воҳалар ҳудудлари ва тоғларида кўчманчи шаклар- соқлар³, яшар эдилар.

Сўғднинг милодга қадар бўлган II-I асрларидаги ва янги милоднинг бошларидаги ижтимоий табақаланиши юқорида қисман бўлса-да кўриб ўтилди. Бу ҳақдаги маълумотлар асосан кейинги даврларга (VI-VIII асрлар) тааллуқли бўлиб, милод бошларидаги сиёсий ҳаёт манзараси старли даражада ўрганил-

---

¹ С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. — Т.: 1964, 104-бет.

² С.П.Толстов. Кўрсатилган асар, 105-бет.

³ Б.Г.Гафуров. Тожиклар, 71-бет.

маган. Азат-озод тоифасининг бўлиши мантиқан унинг тескари-си бўлган табақанинг мавжудлиги кўрсатмайдими? Бу табақага ҳунарманд ва ерга ишлов берувчи, солиқ тўловчи деҳқонларни (корикор ва кадиварлар) ва қул қилинганларни (ҳарбий асирлар ва б. тоифа хизматкорлар) мансуб, деб қараш хато бўлмайди.

Марказий Осиёда қул меҳнати хўжалик асосини ташкил этмагани (гарчи қулдорчилик маълум маънода мавжуд бўлган эсада) ҳақида олимлар¹ вақтида фикр билдирганлар. Милод бошларида Марказий Осиёда Эронда кўрилгани сингари қулдорликиннинг мавжуд бўлганлиги ҳақида тўғридан- тўғри маълумотлар¹ йўқ. Ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли, О.И.Смирнованинг кўрсатишича, яхлитлик³ касб этмаган. Сўғд матнларида уларнинг айрим тоифалари қайд этилган, холос. Тобе бўлган деҳқонларнинг асосий кўпчилигини киштичкарлар ва кишаварлар-ғаллакорлар ва ер ҳайдовчилар ташкил этган. Араб муаллифлари бу тоифани (Табарий) харрас- ҳайдовчилар, ерга ишлов берувчилар деб атайдилар. Бошқа муаллифларда уларни фаллах ва аккарлар деб номлаш ҳам учрайди. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг асосий қисми шахс сифатида озод⁴ бўлган.

Қашқа воҳасида янги милод бошларидаги ижтимоий ҳаётни тасаввур қилиш учун шу даврга оид қадимий манзилларни ўрганиб чиқиш кутилган натижаларни бериши мумкин эди. Масалани шу нуқтаи назардан текширган С.К.Кабанов бу ҳақда қизиқарли маълумотларни келтириб ўтади. Унинг кўрсатишича, Қашқа воҳасидаги қадимий ёдгорликларни ёппасига ўрганиш ҳозиргача фақат бир жойда- Бўриариқ ҳудудида амалга оширилган. Бу жойдаги қадимий манзиллар ҳудудидаги ерлар суғорилган ва милоннинг бошларида қишлоқлар кўпая борган. Бўриариқ ҳудудида уч хил манзил бўлиб, биринчисига Пирмат-боботепани, иккинчисига Учтепа деб умумий номланган учта тепани, учинчисига эса 4 та номсиз тепалар киради.

---

¹ Г.Б.Гафуров. Кўрсатилган асар, 95-бет.

² И.П.Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XII-XIV вв. М.-Л., 1960, 325-бет.

³ О.И.Смирнова. Кўрсатилган асар, 101-бет.

⁴ Шу жойда.

С.К.Кабановнинг хулосасига кўра, Пирматбототепадаги манзил ҳукмрон табақа вакилига тегишли бўлган. Буни иморатнинг ҳажми, истеҳкоми, маҳобатли тархи ҳам далолат этади. Учтепа манзили эгалари имтиёзли табақа вакиллари сафидан ўрин олмаган, чунки 20 га яқин катта-кичик пахса девордан тикланган бинолар истеҳком деворларига эга эмас. Омбор ва ошхона бу жойда яшовчилар учун умумий бўлган. Шунга кўра, хўжалик юритиш ҳам умумий бўлган, деб қаралади. Учтепа манзили катта патриархал оила-каднинг турар жойи бўлган, деб ҳисобланади. Бу хилдаги ижтимоий табақа қадимда кенг тарқалган эди. Эронда III-V асрларда «уруғдан куртак ёзиб чиққан катта оила жамиятнинг асосий ижтимоий бўғини сифатида марказий ўринни ишғол этар эди. Бундай оилада уруғнинг анъаналари удумлар шаклида сақланибгина қолмасдан, иқтисодий нуқтаи назардан молу мулкнинг бўлинмаслиги бу оиланинг асоси бўлиб, у бутун оиллага тегишли ва уни баҳамжиҳат тасарруф қилганлар... Оила бўлиб, яъни, ота-она ва болаларнинг бирга яшаш имконияти ушбу оиланинг иқтисодий жиҳатдан ўзини таъминлай олишига боғлиқ эди»¹. Бу фикрни ўша даврдаги Сўғд ва Нахшабга ҳам тааллуқли эди, дейиш тўғри бўлади.

Бу жиҳатдан, Учтепа иморатларидан қолган хароба диққатга лойиқ. Тепачалар бир-биридан аниқ, муайян узоқликда бўлиб, мутаносиб қурилганлиги сезилиб туради. Бу биноларда учта оила яшаган, деб тахмин қилинади. Муҳими, бу жойда бир хонадан қарийб икки аср давомида истиқомат қилган ва кўпайган.

Учинчи хил манзиллар алоҳида уйлар бўлиб, бирқадар муҳташам қурилганлиги, 2 м.лик тағзамин-асосининг борлиги билан ажралиб туради. Бу уйларнинг харобаси анчагина жойни эгаллагани билан баланд бўлмаган. Бу эса уларнинг истеҳком деворидан холи, фақатгина уйнинг ўз деворларидан иборат бўлганлигини кўрсатади. Бу уйлар ўз хўжалигини алоҳида юритган кадиварлар оилалари учун мўлжалланган. Ёзма манбаларда кадиварлар милоннинг III-IV асрлардан бошлаб эслатилади. Кадиварлар замонлар кечуви натижасида ўзгарган ижтимоий-сиёсий шароитларга кўникиб борганлар, «Кадивар» деган номнинг ўзи уларнинг кадрлардан — катта оиладан чиққанлигини кўрсатади.

---

¹ Н.Пигулевская. Города Ирана в раннем средневековье. М.-Л., 1956, 181-бет.

Милоднинг III-V асрларида Қуйи Қашқадарёда 120 таноблик ҳудудга эга бўлган қасрлар унчалик кўп эмас. Улар сони учта бўлиб, ҳукмрон табақа вакилларига тегишли бўлган. Бўри-ариқ теварак-атрофида милод бошларида вужудга келган манзиллар бир-бири билан ҳар тарафлама алоқада бўлган, бир ариқдан сув ичган. Ҳоким қавмга мансуб бўлган учта қаср соҳиблари эгаллаган ер майдони ўнта кадиварнинг жойига тўғри келади. Муносабатларда ҳам тобелик, хуллас, табақалари мавжуд бўлган жамиятга хос аломатлар амалда бўлган.

Милоднинг III-V асрларида Нахшабда, Сўғдада ҳоким табақага мансуб бўлган қасрлар ихтиёрида жуда катта хўжалик мавжуд бўлган. Бундай хўжаликларда, худди шу даврдаги Эронда бўлганидек, қуллар ёхуд ёлланиб ишловчилар меҳнатидан фойдаланилган. Бу даврлар ижтимоий тузумида жамоаларнинг ҳам ўзига хос ўрни бўлганки, буни қадимшунослик далиллари тасдиқ этади. Вақтида, бу хилдаги жамият патриархал-қулдорлик тузуми¹ деб, ёинки, проф. С.П.Толстов таъбири билан айтганда, жамоа-қулдорлик жамияти деб аталган эди. Табиийки, эндиликда бу атама-ларни алоҳида ижтимоий-иқтисодий тузумга хос бўлган, деб қараш бирёқламалик бўлади. Чамаси, мазкур истилоҳлар феодализмнинг ўтмишдоши бўлган даврнинг турли ижтимоий-жуғрофий шароитларида жамият тараққиётининг турли кўринишларини ўзида ифода этади. Хуллас, у қулдорчиликка асосланган қадимий жамият тараққиётидаги сўнгги давр ҳисобланади.

Замонлар кечиши билан Нахшаб ва унга яқин манзиллар ижтимоий ҳаётида жиддий ўзгаришлар юз бера боради. Милоднинг V асрларига келиб, юқорида зикр этилган учта қасрнинг бири-Пирматбоботепадаги манзил ҳувиллаб қолади. Иккитаси-Ойтуғдита ва Пишактепа² қайта бошдан қурилади. Уларнинг теварак-атрофида эса йирик манзиллар яшашда давом этади. Учтепадаги катта оилаларга тааллуқли бўлган иморатлар бузилиб кетади. Бу оилалар қасрлар ҳимоясига ўтган, деб тахмин қилинади. Милод бошларида улар эркинликда бўлган, аммо қаср тобелигига ўтгач, мутеликка тушадилар. Шу боисдан, катта оилаларни тутиб туриш имкони қолмайди, улар яшаб келган уйлар вайронага айланади.

---

¹ См. «История народов Узбекистана», т.1. — Т.: 1950, 130-бет

² Л.Л.Букинич. Қаранг: «ИМКУ», вып.8. — Т.: 1969, 91-96-бетлар.

Айни вақтда, дала-даштларда катта оилаларнинг яшашлари учун маълум имкониятлар бор эди. Бунинг мисоли сифатида Тоштепа манзили харобасини айтиш жоиз. Бу манзилда ҳовли ўрнининг мавжудлиги бу жойда чорвага катта аҳамият берилганлигини кўрсатади. Тоштепада ўз хўжалиқларини наридан-бери теб-рата оладиган кишилар ҳам яшаган. Буни алоҳида жойлашган кичик тепачалар- уйлар қолдиқлари тасдиқ этади.

Марказий Осиёдаги милоддан бурунги II-I асрлар ва янги милод бошларидаги ижтимоий ҳаётда катта ўзгаришлар юз берганлиги юқорида келтирилган фикр-хулосалардан англашилади. В.М.Массон шуларни ҳисобга олиб, «С.П.Толстов Марказий Осиёдаги антик қулдорлик тузумининг Шарқ нухаси ҳақида гапирган ва уни «жамоа-қулдорлик тузumi» истилоҳи билан белгилашни таклиф этганди. Бироқ, айрим тадқиқотчилар¹ Марказий Осиёда қулдорлик жамияти ҳукм сурганлиги ҳақида қарашни шубҳа остига олиш имкони бор, деб ҳисоблайдилар», деб ёзган эди. Қашқа воҳасининг милод бошларидаги сиёсий тизими, ижтимоий табақаланиш шамойили бу ҳақда жиддий ўйлаб кўришни тақазо этади. Қолаверса, вақтида С.П.Толстов фикрига шубҳа билдирган олимлар (И.И.Умняков, Б.Ф.Ғафуров ва б.) қарашларини бунда назарда тутиш керак бўлади.

Тирикчилик манбалари

Қадимда Қашқа воҳасининг қуйи қисмида яшаган аждодлар насибаси дала-дашт ва Кешк руд (Қашқадарё) дарёси бўйида кечган. Қадимшуносларнинг Нахшаб ва унинг шарқий қисмида ўтказган илмий-тадқиқотлари милоддан бурунги минг йилликда ибтидоий давр кишиларининг яшаш учун қилган саъй-ҳаракатлари манзарасини тиклаш имконини беради. Қуйи Қашқадарёдаги қадимий кишилик манзилларидан маиший ҳаётга оид 933 та осори атиқалар топилган. Улар орасида ибтидоий давр кишилари ясаган кураксимон меҳнат қуроллари, ўроқ ва пичоқ намуналари анчагинадир.

Неолит одамининг тирикчилик равиши ов ва балиқчилик эди. Бу ҳақда фақатгина қадимий манзилларнинг жойлашиш

---

¹ Қаранг: «История археология и этнография Средней Азии», М., 1968, 93-бет.

ўрнига қараб хулоса чиқариш бирёқламалик бўлур эди. Қадим-шунослик изланишлари натижасида қўлга киритилган меҳнат қуроллари, овчилик асбоблари, ҳайвонларнинг сақланиб қолган суяклари бу ҳақдаги маълумотларни кенгайтиради.

Қуйи Қашқадарёнинг бепоён чўлларида ов қилинадиган ҳайвонлар кўп бўлган. Қадимий турар жойлардан топилган суякларнинг аксарияти жайронникидир. Қадимшунослар далолатича, Марказий Осиёда жайрон ови билан палеолит давридан то ҳозирга қадар¹ шуғулланиб келинади. Қадимда отлар, буғулар, кийиклар, ёввойи чўчқалар, ҳар хил паррандалар ҳам овланган. Отларнинг кўплаб суяклари Дарбозақир қўналғасидан топилган. Жонбос-4 манзилида эса бугу ва қушларнинг суяклари кўп учрайди. Бу жойлардан ов қуроллари ҳам топилган. Тузкон манзилидан ёй ўқининг турли шаклдаги учлари — пайконлар чиққан. Ўқлар учи тошдан тарашланиб, ўткирлаштирилган. Аждодларимизнинг асосий ов қуроли ўқ ва ёй бўлган.

Н.М.Ермолова Жанубий Ўзбекистоннинг илк темир даврига оид қадимиятини ўрганади. Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларидаги ўтмиш манзилларни тадқиқ этиш жараёнида 461 ҳайвон суякларини қўлга киритади. Бу суякларнинг 222 таси илк темир даврига хос эканлиги аниқланган. Улардан бир нечаси жайрон суяклари, қолганлари эса уй ҳайвонлариники бўлган. Ўрганиб чиқилган суякларнинг саналари милодга қадар бўлган IX-VIII, VII-VI, IV-III асрларга тўғри келади. Масалан, IX-VIII асрларга оид от суяклари 3 та, VII-VI асрларга оид 1 та, IV-III асрларга тааллуқлиси 13 тани ташкил этади. Милодгача бўлган IV-III асрларга оид 5 дона эшак суяги топилган. Энг кўп суяклар ҳар учала даврда сигир ва қўйларники бўлиб чиқади. Милодга қадар бўлган IX-VIII асрларга оид 7 сигир, 13 та туя суяги ҳам аниқланган. Эчки, ит суяклари ҳам топилдиқлар мажмуасидан² ўрин олган.

Суякларни таҳлил этган Н.М.Ермолова, «Илк темир даврига оид ёдгорликлардан топилган оз миқдордаги суякларнинг ўрганиб чиқилишига қарамай, улар Ўзбекистоннинг кўрсатилган ҳудудида (яъни, унинг жанубида-П.Р.) уй ҳайвонларининг

---

¹ Я.Фуломов, У.Исламов, А.Асқаров. Кўрсатилган асар, 87-бет.

² Қаранг: А.С.Сагдуллаев. Усадьба древней Бактрии.— Т.: 1987. 99-бет.

ҳамма турлари бўлганлигини, улар орасида йирик шохли моллар катта ўрин тутганлигини айтиш имконини беради. Чўчқачилик, ҳарқалай, Ўзбекистонда илк темир даврида жуда кам тараққий қилган»¹, деган хулосани айтади. Н.М.Ермолова тузган ҳайвонларнинг қадимий суяклари жадвалида чўчқаники учрамайди. Ўша замонларда бу ҳудудда чўчқалар бўлмаган дейиш мушкул, бироқ улар негадир ов қилинмаган.

Даврлар кечиши билан Қашқа воҳасида истиқомат қиладиган аждодлар ҳаётида катта ўзгаришлар содир бўла боради. Миллодга қадар бўлган III-II минг йилликларда Марказий Осиёнинг бўлак ҳудудларида бўлгани сингари, Қашқадарё воҳасида ҳам ибтидоий деҳқончилик нишонлари пайдо бўла бошлайди. Ботқоқ ерлардан мунтазам суғориладиган ерларга ўтилиб, ишлов бериш, ҳайдаш, экиш малакаси² ҳосил бўла боради.

Ўтроқ ҳаёт, ердан ҳосил олиш, хуллас, деҳқончилик қилишга кўчиш жараёни узоқ ва оғир кечган. Ўша даврлар мафқурасининг мумтоз мажмуаси бўлган «Авесто»да уй, олов, бола-чақа, мол-ҳол, ғалла, ерни суғориш, ҳайдаш шу қадар улуғворлик билан мадҳ этиладигани, шунинг ўзи ҳам миллоддан олдинги замонларда илғор қарашларнинг, ғояларнинг нимага қаратилганлигини англаш учун кифоя. Жумладан, «Видевдод»нинг 3-бобида:

«Ғоят гўзал, худонинг назари тушган жой — олижаноб одам уй қуриб, унга оловни жо этган, аёл, болалар, подалари бўлган ердадир, ана шунда бу хонадонда мол-ҳол... Ит ҳам, аёл ва бола ҳам, олов ва жамики рўзғор яхшиликлари гуркирайди... Олижаноб одам кўпроқ ғалла етиштирган, ўт-ўлан, мева-чева ўстирган жой, у чанқоқ тупроқни суғорган ёхуд ботқоқни қурутган... Имкон борича йирик ва ушоқ молни кўпайтирган... Йирик ва ушоқ мол энг кўп тезаклаган жойдадир» (фикралар-2-6.)³, дейилади.

Ерга ишлов бериш, ундан ҳосил кўтариш «Авесто»да янада юксакроқ талқин этилади: «Кимки ерга ишлов берса... Чап қўли билан ва ўнг қўли билан, ўнг қўл ва чапи билан, у ерга эҳсон, барака беради. Бу парқув тўшакда ором олаётган суйикли хотинига ўғил туҳфа қиладиган ёки бўлак ҳузурлар етказадиган

¹ Кўрсатилган асар, 100-бет.

² Б.В.Андрианов. Қаранг: «История археология и этнография Средней Азии», 22-бет.

³ Г.Гафуров. Таджики, 79-бет.

эрнинг ишига монандир. (Унга) Ер дейди... «Эй сен, менга чап ҳам ўнг қўлинг, ўнг ва чап қўлинг билан ишлов берувчи Одам... Мен чинакамига чарчоқ билмай туғавераман, ҳар хил озиклар, серҳосил дон-дун вужудга келтиравераман. Кимки дон сепса, у одиллик уруғини эккан бўлади» (25-26-31 фикралар)¹.

Милоддан олдинги минг йилликларда юртимизда вужудга келган сунъий суғориш иншоотлари ҳақида маълумотлар жуда кам сақланган. Геродот Марказий Осиёда Эрон подшоҳлари бир замонлар дарёларга тўғонлар қурдирганлиги ҳақидаги гапни эшитганлигини² ёзган эди.

Аҳоли томонидан дарёларга қурилган тўғонлардан мустабид Эрон ҳукмдорлари катта товон олишни амалга оширганлигини бўлак юнон муаллифлари ҳам айтганлар. Эрон ҳукмдорлари Туронни тазйиқ остига олгунга қадар ҳам бу ўлкада сунъий суғориш шаҳобчалари, ариқлар кенг миқёсда ишлаб турган.

Акад. В.В.Бартольд юнонийларнинг 200 йиллик ҳукмронлигидан кейин кечган асрларда «Марказий Осиёда кучли ҳукмрон ҳокимият бўлмаган, у даврларда йирик суғориш иншоотлари мавжудлиги ҳам ишонарли эмасдир»³, деган даъво «Туркистоннинг суғорилиш тарихига доир» асарида келтириб ўтади. Асарни нашрга тайёрлаган муаррих О.Г.Большаков юқоридаги фикрга берган изоҳида:

«Совет қадимшуносларининг тадқиқотлари шуни кўрсатадики, Марказий Осиёда сунъий суғориш В.В.Бартольд чўтлаганидан анча олдинги даврларга тааллуқлидир. Сунъий суғоришнинг анча кенг ёйилган шакли-ботқоқ ерларни суғориш (лиманное орошение) Копетдоғ ён-бағирларида милоддан олдинги IV-III минг йиллик бўсағаларида вужудга келади. Йирик суғориш иншоотлари Муғроб текислигида, Амударё, Зарафшон, Қашқадарёда (таъкид бизники- П.Р.) милодга қадар бўлган I минг йиллик ўрталарида пайдо бўлади ва бунда хорижнинг таъсири истисно этилади»⁴, деган ҳақ гапни айтади.

О.Г.Большаковнинг бу раддияси «Эрон подшоҳлари Марказий Осиёда тўғонлар қурган», деган элас гапларнинг асоссиз экан-

---

¹ Шу жойда.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. III., М. 1965, 191-бет.

³ Акад. В.В.Бартольд. Соч. III. 102-бет.

⁴ Қаранг: Акад. В.В.Бартольд. Соч. III. 102-бет.

лигини кўрсатади. Эроний ҳукмдорлар тобе этилган ерларни жонжаҳди билан талаш йўлини тутганлар. Марказий Осиёнинг ҳаётмамоти сув билан боғлиқ эканлиги сабаб, сув иншоотларини улар ўз тасарруфларига олганлар. Ариқларга сув очириш учун деҳқонлар узоқ йўл босиб Эронга бориши, ҳукмдорлардан катта товон эвазига рухсат олиши ёзма манбаларда қайд этилган.

Қадимшунослик маълумотлари Қашқа воҳасининг шарқий ва жанубий қисмида қадим замонлардан сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг пайдо бўлганлигини далолат этади. Квинт Курций Руф Александр Македонский истилоси ҳақида ёзганида, Қашқа воҳасидаги Ксениппанинг ерлари унумдор эканлигини, бу ерлар нафақат туб-жой аҳолининг, шу билан бирга, келгиндиларнинг ҳам эътиборини жалб этиши ҳақида айтиб ўтади. Юқори ва Қуйи Қашқадарёда қадим замонларда дарё бўйларидан унча катта бўлмаган ерлар ўзлаштирилган. Ўрта Қашқадарёда, ҳозирги Чимқўрғон сув ҳавзаси ҳудудида эса нисбатан каттароқ пайкалларга сув чиқариш асосида¹ деҳқончилик қилинган.

Сунъий суғориш бобида Қашқа воҳасида ўтмишда ўзига хос анъаналар шаклланган. Бу, аввало, ўша даврлар Бухоро ва Хоразм сунъий суғориш усулидан тубдан фарқ қилган. Бу воҳаларда қалтис вазиятларда суғориладиган ерларнинг камайиб кетиши (буни ташлаб кетилган, қадимий ариқлар ўрни аниқ билиниб турадиган қум саҳролари далолат этади) кузатилса, Қашқа воҳасида сунъий суғориладиган ерларда узоқ асрлар давомида мунтазам деҳқончилик давом этган. Кичик ҳудудларда манзилларнинг (тепаларнинг) зич жойлашуви ҳам сув билан боғлиқ эди. Бу воҳада асрлар давомида шаҳарлар, қишлоқлар фақат сув билан, суғориладиган ерлар билан боғлиқ равишда азалий ўрни ўзгармаган ҳолда яшаб келган. Фақатгина воҳанинг сув танқислиги кўпроқ сезиладиган ғарбий қисмида миллодга қадар бўлган I асрларга оид ташлаб кетилган манзиллар харобалари учрайди, холос.

Қашқа воҳасида катта-кичик 8 та дарё бор. Қашқадарёнинг узунлиги 320 чақиримни, Ғузордарё (Катта Ўрадарё)- 156, Яккабоғдарё- 97, Оқсув-94, Танхоздарё-86, Лангардарё- 76, Жиннидарё- 52, Қумдарё- 30 чақиримлик ўзанга эга. Қашқа воҳаси

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшаб на рубеже..., 4-бет.

иқлими азал- азалдан қуруқ ва қисман қуруқ субтропик иқлим ҳисобланади. Акад. В.В.Бартольд воҳанинг асосий дарёси Қашқадарё ҳақида гапирганида, унинг вилоятни суғоришдаги аҳамияти унчалик катта эмаслигини айтади. Айни вақтда, Қашқадарёнинг суви Қарши шаҳридан нарига ўтмаслигини, бу шаҳарга ҳам оз миқдорда етиб келишини алоҳида уқтиради. В.В.Бартольд Қашқадарё сувининг Қоракўл яқинида Зарафшонга қўшилиши ҳақида бирор маълумот йўқлигини ҳам эътибордан четда¹ қолдирмайди. У, шунингдек, Туркистон тарихи ҳақида гап борганида, Қашқа воҳасида қадимдан мавжуд бўлган суғориш тармоқлари бирор маротаба ҳам тилга олинмаслигини таъкидлайди.

Қашқадарёнинг қадим даврлардаги ўзани ва суғоришдаги аҳамияти ҳақида Я.Фуломов, У.Исломов, А.Асқаровларнинг «Зарафшон пасттекисликларидаги ибтидоий маданият ва суғориладиган ерларнинг вужудга келиши» (1966) номли китобининг I жилдида фикр юритилади. Китобдан айрим ўринларни келтирамыз:

«Зарафшоннинг сўл тарафдаги қуйи ирмоғи (Қорадарё) ибтидоий замонларда жануби-ғарбий йўналиш бўйлаб оқиб, ҳозирги Қоракўл водийсида ҳавза ва кўллар ҳосил қилган. «Қоракўл» номининг келиб чиқиши ҳам шу билан боғлиқ. Қоракўлдан 4 чақирим шарқда Қоракўлдарёга Қашқадарёнинг кучли ирмоқларидан бири қўйилган»².

«1956 йил баҳорда қадимшунос Г.В.Шишкина Қумсултон дўнгликларида бўлиб, илмий ахборот берган эди. 1963 ва 1964 йилларда бу туманга Махандарё гуруҳи энг қадимги даврларда сув билан таъминланиш тарихини ва қадимги ёдгорликларни ўрганиш мақсадида келган эди. Натижада туманнинг фақатгина Қашқадарё билан боғлиқ қадимий гидрографияси изларини аниқлаш, шунингдек, қуриб қолган ўзанларни кузатиш мумкин бўлди. Пойкандолди ҳавзасининг қирғоқларида неолит ва жез даври қадимий кишиларининг моддий ёдгорликлари излари борлиги қайд этилди. Эски сув йўлидаги изланиш давомида биз Зарафшонга қўйиладиган Қашқадарёнинг қадимий қуйи шахобчаси ўзанини бошдан-оёқ кўриб чиқдик.

---

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. III. 205-бет.

² Я.Г.Гулямов, У.Исламов, А.Асқаров. Первобытная культура..., 13-бет.

Бу кучли сув йўли, ҳозирги пайтда Шайхлар, Сариклар ва Кўҳна Шаҳар (собиқ Косон тумани)га зўрға етиб келса, илгари шимоли-ғарбга, Бозорчи қишлоғи ва Хўжа Муборак темир йўли бекатлари томондан узоққа оққан. Сўнгра, дарё Бухоро водийси чегараларига яқинлаб келган...»¹.

«Қашқадарёда сув мувозанатининг камайиб кетиши ва туманнинг қақроқ жойга айланиши Маҳандарё ва Хўжайли туманларига нисбатан анча кейинроқ юз берган. Шимоли-ғарбда Дурман қишлоғидан бошланиб, жануби- шарқда Қумсултон ва Кўкча дўнгсалликлари сари чўзиладиган саҳро кенглиги ўтмишда Қашқадарёдан сув ичган унумдор ерлар бўлган. Бу жойдаги бутун ҳудуд неолит давридан бошлаб то XII-XIII асрларга қадар бўлган даврлар моддий ашёлари билан қопланган»².

Ўзбек қадимшуносларининг юқорида келтирилган сўзлари аҳамияти беқиёс. Эътироф этиш керакки, акад В.В.Бартольднинг Қашқадарё ва унинг қадимий суғориш тармоқлари ҳақидаги фикрлари айtilган даврда бу ҳудудларда ҳали қадимшунослик тадқиқотлари ўтказилмаган эди. Олимнинг тахмин ва фарзларини шу жиҳат билан изоҳлаш тўғри бўлади.

Тарих ва қадимшунослик илми Қашқадарёнинг неолит замонларидан эътиборан Зарафшонга қўйилганлигини, унинг суви етган жойларда милоддан олдинги I минг йилликда сунъий суғориш тармоқлари вужудга келганлигини аниқлади. Хусусан, Қуйи Қашқадарёдаги катта ҳудудларда суғориш тармоқлари — ариқлар мавжуд эканлиги далолати деҳқончилик маданияти даражасини кўрсатади.

Қашқадарёда сувнинг камайиши, чамаси, милодгача бўлган сўнги асрларда ёхуд милод бошларида юз берган, деб қаралади. Янги милод бошларига келиб, Қашқа воҳасининг қуйи қисмига Зарафшон ва Амударёдан сув олиб келиш ишлари амалга оширила бошлаган. Милод бошларида Дарғомдан сув олувчи Монас ариғи қазилган. Бироқ, акад. В.В.Бартольд Монас ариғи ҳақида гапирар экан, «Истаҳрий ҳикоясидан кўринишича, Самарқанддан жанубга оқувчи ариқлар узунлиги билан ажралиб турмаган ва, Арандаренко сўзига кўра, «бениҳоя кўп сувни

---

¹ Шу асар, 18-бет.

² Шу асар, 20-бет.

Қаршидан нарига элтувчи Монас ариғи у вақтда (яъни, исломга-ча - П.Р.) мавжуд бўлмаган»¹, деган фикрни айтади.

Кейинчалик О.Г.Большаков, В.В.Бартольд асарлари III жилдига ёзган изоҳларида Монас ариғи хусусида айтилган фикрга таҳрир киритади. Қадимшунослик илмининг сўнгги тадқиқотлари натижаларига асосланиб, О.Г.Большаков бу ҳақда «ҳозирги вақтда Самарқанддан жанубга, Дарғомдан катта ариқ қазилиб сув олганлигини аниқланган, унинг қуриган ўзани Эски Анҳор номи билан маълум. Бу туманни биринчи бўлиб тадқиқ этган А.И.Тереножкин бу ариқдан янги милод бошларида ҳам Қашқа воҳасига сув борган, деб ҳисоблайди»², деб ёзади. Айрим олимлар, Монас ариғи милод бошларида унчалик узоқ масофага етмаган (45 чақирим), кейинчалик, Амир Темур унга яна 75 чақирим қўшган, деган фикрни билдирадилар. Милод бошларида ёки ундан анча олдинроқ Қуйи Қашқадарё хўжалиги учун Зарафшон сувига — воҳадан ташқаридаги манбаларга эҳтиёж сезила бошланган.

Қашқадарёнинг жанубий ҳудудини суғориш муаммоси қадимда Амударё билан ҳам боғланган. Вақтида Амударёдан ариқ чиқариб, уни Сўғд жанубига олиб келиш ҳаракатлари бўлган. Келиф яқинидаги Қоракамардан Қарши чўлига сув чиқариш илди-зи мозийларга кетади. Абдуллахон даврида (XVI аср) бу иш амалга ошгани тўғрисида айрим маълумотлар сақланган.

Тарихий манбаларда, хусусан, акад. В.В.Бартольд асарларида Қашқа воҳасида шולי V асрдан анча олдин етиштирила бошлаган бўлса керак³, деган фикр айтилади. Қадимда Марказий Осиёдан Хитойга пахта олиб борилган. Шунга кўра, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида милоддан олдинги асрларда ва милод бошларида пахта етиштирилган ва хорижий давлатларга ҳам чиқарилган, деб фараз қилиш мумкин.

Ҳунармандчилик. Деҳқончилик

Нахшабга қарашли манзилларда милоднинг III-VI асрларида суғорма деҳқончилик ривожланиш даврига киради. Асантепа жануброғида бу даврга оид қадимий манзиллар қолдиқлари

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. I. 134-бет.

² Қаранг: Акад. В.В.Бартольд, соч. III, 194-бет.

³ Акад. В.В.Бартольд. Соч. 2. Ч.I. М., 1963, 182-бет.

учрамайди. Бўриарикдан сув ичадиган қишлоқлар манзиллар ўринлари гадқиқ этилганда, қадимшунослар уларни уч тоифага¹ ажратадилар. Биринчи туркум ёдгорликларга Пирматбоботепа манзили мансуб. Пирматбоботепада юқори табақага дахлдор кишилар қўним топган. Буним иморатнинг тархи, ҳажми ва мустақамланиши аломатлари тасдиқ этади.

Учтепа деб ном олган учта тепалик иккинчи тоифа манзиллар сирасига оид, деб қаралади. Учтепада яшаган одамларни ҳукмрон табақа вакиллари сафига киритиб бўлмайди. Негаки, бу жойдаги 20 га яқин бинолар пастак ва истеҳкомга эга эмас. Учтепадаги иморатлар бир-бирига уйғун, улар бир катта оилга тааллуқли бўлиб, қарийб икки аср давомида одамлар кўпайишига мутаносиб равишда катталашиб борган.

Учинчи тоифага кирувчи манзиллар алоҳида қурилган, пойдевори 2 м чуқурликда ташланган иморатлар қолдигидир. Бу уйлар унчалик баланд бўлмаган, бунинг устига, уй деворларидан бўлак истеҳкомга эга эмас. Улар алоҳида оилалар учун қурилган. Бундай оилалар ўз хўжалиklarини мустақил юритганлар. Қадимшунос С.К.Кабанов бу оилаларни кадиварлар деб тахмин қилади. Кадиварлар ёзма манбаларда III-IV асрлардан то ўрта асрларга қадар тилга олинади.

Қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган халқлар маданияти тараққиётидаги умумийликни милонинг биринчи асрларига қадар кузатиш мумкин. Бу даврларга таалуқли моддий маданият ашёларини, Қашқадарё, Самарқанд, шунингдек, Қободиён ёдгорликларидан топилган кулолчилик буюмлари ўзаро қиёс қилинганда, уларнинг юқори сифати, маҳорат билан ишланганлиги, қўлланган нақшлардаги узвийлик, айрим турдаги идиш ва буюмлар шамойилининг бир хиллиги аён бўлади.

Лекин «III-V асрларга келиб аллақандай бир тарихий чегара кузатилади. Қулдорлик тузуми емирилиб, у билан бирга тарихий-маданий яхлитлик, ҳатто, сўғдийлар ва бохтарликлар эгаллаган ҳудудларга нисбат берилганда ҳам, барҳам топади. Қолаверса, Сўғднинг V асрлардан эътиборан ёзма манбаларда Кеш ва Нахшаб (ҳозирги Шаҳрисабз ва Қарши водийлари) номи

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже..., 99-100-бетлар.

билан маълум бўлган Қашқадарёнинг Юқори ва Қуйи вилоятлари маданий-тарихий бирлиги ҳақида гапириш мушкулдир»¹.

Қуйи Қашқадарё ёдгорликларидан (Мудинтепа, Ерқўрғон, Қўштепа) топилган сопол буюмлар Ўрта Қашқадарёнинг Жангалтепа ва унга ўхшаш манзилларидан қўлга киритилган осори атиқалардан фарқ қилади. Йўқса, улар тарихан бир даврга, бир маданий қатламга тегишли сопол буюмлар ҳисобланади. Жангалтепада олиб борилган қазув чоғида қўлга киритилган кулолчилик намуналари Нахшабнинг эмас, балки Кеш тарихий-маданий вилояти аъёналарини ўзида акс эттиради. Нахшаб ва Кеш ўзига хос кулолчилик марказлари бўлиб, қўшни вилоятлар эди. Уларнинг кўзда тутилаётган даврга оид сопол буюмлари қадимшунослик илмининг асосий ўрганиш манбалари бўлиб келмоқда. Бу ўзига хос икки кулолчилик - ҳунармандчилик мактаби ўртасидаги тафовут, биринчи галда, тараққиёт йўлининг ўзига хослиги ва ўртадаги айирбошлашнинг суслиги билан боғлиқ бўлган. Бу икки вилоятнинг маданий-тарихий жиҳатдан ўзига хослик касб этишида, шубҳасиз, этник (миллий) нисбатлар ҳам муҳим ўрин тутган. Олдинроқда Юқори Қашқадарёнинг Қанғ давлати сиёсий таъсирида бўлганлиги, қанғликларнинг сувга топинганлиги, Қуйи Қашқадарёнинг эса кушон-эфталийларга тобе бўлганлиги, уларнинг оловга сиғинганликлари ҳақида гапириб ўтилди. Икки вилоят мафқурасидаги тафовут, табиийки, уларнинг турмуш тарзида, ҳунармандчилиги ва идиш-асбоблари шаклида акс этмай қолмасди. Бу милод бошларида, хусусан III-VI асрларда ясалган турли сопол буюмлар шакли ва безатилишида тажассум топган ҳолдир.

Ерқўрғон (Нахшаб) обидасида илк ўрта асрларга тааллуқли бўлган сопол идишлар мажмуаси ҳам бунга ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Ёдгорликнинг кўпгина жойларидан, масалан, 5-қазув чоҳидан 8, 10, 13, 14- ва P-I VX сингари белги қўйилган ўринлардан сопол ашёлар топилган. P-5 чоҳи кулоллар маҳалласининг шимоли ғарбий қисмида қазилган. Бу жойдан олинган сопол буюмлар Ерқўрғоннинг қуйи қатлами кулолчилик ашёлардан фарқ қилади. Аввало, бу сопол идишларда V асрга

---

¹ С.К.Кабанов. Культура сельских поселений Южного Согда III-IV вв., 115-бет.

тааллуқли Сўғд ёзуви доналаб, босиброқ ёзилган ҳолда учрайди. Шу қатламдан тағин V-VI асрларга оид Нахшаб тангаси ҳам чиқади. Шунга кўра, P-5 нинг юқори қатлами V-VI асрлар деб саналади. Бу жойдан топилган косалар нисбатан катталиги билан ажралиб туради, улар қорамтир ангоб билан бўялган.

Тик ишланган косалар, жом идишлари, ликобчалар, товоқлар, тоғоралар, хумчалар, кўзача ва туваклардан ҳам анчагина топилган. Бу жойдан чиққан барча сопол идишлар жигарранда. Нақшланган идишлардан қозонни мисол келтириш мумкин. Ерқўрғоннинг V-VI асрларга тобин сопол буюмларидан 35-40 фоизи нақшли, безак бериб ишланган идишлардир. Дастгоҳда ишланган буюмларнинг энг кўпи Қарши водийсида кенг тарқалган кичик хумчалардир. Шу даврнинг асосий шакллари дан бири тухумсимон қилиб ишланган, бармоқлар билан жило берилган хумлар ҳисобланади.

Кулолчилик ашёлари орасида қозонлар ишланиши диққатни жалб этади. Қозонларни ясашда гилга қумнинг кўп қўшилиши ўзига хослик касб этади. Юқори хароратга чидамли тупроқдан қозонлар ясаш йўлга қўйилганлиги бу жойдаги ҳунармандчиликнинг сифати ва кулолларнинг маҳоратидан дарак беради. Топилган кулолчилик ашёлари орасида қўйнинг шохи монанд балдоғи бўлган қопқоқлар, тик ишланган исириқдонлар, эгарланган от шаклида ясалган иккита чироғдон ҳам учрайди.

Кулоллар маҳалласида олиб борилган тадқиқотлар натижасида бу жойдан жуда кўп осори атиқалар қўлга киритилади. 5-қазув чоҳидан жануброқда ўтказилган текшириш ишлари (P-13) 35-44 фоиз сопол буюмларнинг безакли ҳолда эканлигини, шу билан бирга, ёрқин қизил ангоб билан бўяш камая борганлигини, янги шакли идишлар ижод этилганлигини¹ кўрсатди. Бу ердан топилган кулолчилик ашёлари орасида аввал учрамайдиган кичик хумчалар, чўққайган косалар, тухумсимон, бармоқ босиш билан нақш солинган хумлар, ибодат идишлари диққатга сазовор. Бу ашёлар V-VI асрларга оид Нахшаб тангалари билан бир қатламдан олинган. P-8 қазув жойидан (шаҳарчанинг шимоли шарқий тарафида, ички деворга туташ, қалъа ёнида) 47 сопол идиш парчалари ковлаб олинди. Таҳлиллар бу жойдан топилган буюмларнинг бирқадар олдинги даврларга тегишли эканлигини аниқлайди.

---

¹ М.Х.Исамидинов, Р.Х.Сулеманов. Еркурган, 105-бет.

Р-І ВХ шартли белгиси қўйилган майдончадан асосан нақшланган ибодат идишлари олинган. Қозон, қопқоқ ва ҳоказо идишларга қамиш билан чизилиб, нақш солинган. Чироқлар, исириқдонлардан талайгина топилади. Чироғлар мисоли нақшли косачалар шаклида, четлари ҳошияланган тарзда ишланган, уларнинг балдоғлари қўчқор шоҳларини эслатади. Оташдонларнинг 20 дан ошиқ катта-кичик парчалари уларнинг нақш солиб ишланганлигини кўрсатади. Уларнинг баъзи бирлари ҳайвон шаклида ясалган. Исириқдонларнинг ўзидан 40 тачаси топилган. Улар орасида бири бус-бутун. У ваза кўринишида бўлиб, чиройли нақшланган. Бу хилдаги оташдонлар Сўғднинг V аср тасвирий санъатига хос¹ ҳисобланади. Исириқдоннинг тагида хушбўй модданинг кўмирга айланган кули қолдиқлари сақланиб қолган. Исириқдоннинг баландлиги 30 см бўлиб, ҳатто бундан кичикроғи ҳам (7 см.) топилган.

Исириқдонлар ажодларимизнинг диний маросимларини тасаввур қилишга имкон беради. Оташдонларнинг катта ва кичик ясалганлиги нимадан ишорат беради? Диний маросимларда, худоларга атаб хушбўй моддалар, ёғлар тутатиб топинилганда катталар қатори болалар ҳам иштирок этганлар. Кичик исириқдонлар улар кўлида бўлган.

Диний удумлар билан боғлиқ сопол буюмларнинг безатилиши ҳам Нахшабда яшаган ажодларимизнинг дунёқарашини англашда ёрдамга келади. Идишларга, уларнинг сирт томонига чизилган нақшлар одатда учли бурчак ёки юмалоқ — кўз шаклида бўлади. Баъзи бир идишларда зооморф суратлар борлигини кузатиш мумкин. Ибодатхона устунларининг юқори қатлаמידан чиққан бутун исириқдон эса антроморф йўсинидаги нақшлар билан безатилган. Қадим замонларда Марказий Осиё аҳолисида учли учбурчак ёки тиконли ўсимликлар, масалан, бўтакўз, кўзтикан ёмон кўздан, ёвуз нафасдан асрайди, деган эътиқод бўлган. Шу боисдан, янги уй эшиги олдида, ҳосили мўл дала бошида, болалар бешигида учли учбурчак, бўтакўзни акс эттирадиган айлана чизиб қўйилган. Ёмон кўздан, ёвуз нафасдан сақлайдиган ўсимликлар эса осиб қўйилган. Бу удум Қашқа воҳасида ҳозиргача сақланиб, яшаб келади. Тумор ҳам учбурчак шаклида тикилади. Янги уйлар, ўтовлар ён-верига, деворларига, ак-

---

¹ М.Х.Исамиддинов, Р.Х.Сулеманов. Еркурган, 109-бет.

сар ҳолларда, кираверишда, эшик устига ё учбурчакли, ё доира — кўз шаклидаги расмлар чизиб қўйилади. Бу қадим аجدодларимизнинг ёмонликка қарши рамзий курашининг замонамизга қадар яшаб келаётган ўлмас акс-садосидир.

Нахшаб обидасининг сўнгги, бешинчи қурилиш даврига оид қатламдан олинган сопол ашёлар жуда кенг санавий қамровга эга. Сопол парчаларининг баъзилари қадимий даврларга хос бўлгани каби, аксарияти VI-VII асрларга тааллуқли бўлган кулолчилик буюмлари эди. V-VI аср билан саналанадиган Нахшаб тангалари ҳам худди шу қатламдан чиққан. Ана шу ёдгорликларга асосланиб, қадимшунослар Нахшаб ибодатхонаси VII аср ўрталарига қадар фаолият кўрсатишда давом этган¹, деб ҳисоблайдилар.

Олдинги саҳифаларда Қашқа воҳасининг Нахшаб ва Кеш вилоятлари мафкуриси ва маданий қарашларида маълум тафовут мавжудлиги ҳақида фикр юритилди. Нахшаб шаҳрининг IV-VII асрларга оид сопол буюмларини теран таҳлил этган М.Ҳ.Исомиддинов ва Р.Ҳ.Сулаймоновлар бу мулоҳазаларда маълум ҳақиқат борлигини эътироф этадилар. «Қашқадарёнинг ўрта қисмида, — деб ёзади улар, Ерқўрғоннинг юқори қатламига уйғун бўлган ёдгорликлар мавжуд. Бу энг аввола, Жангалтепа, катта ва кичик Қизтепа бўлиб, уларнинг ашёлари Қарши водийсининг милоднинг III-V асрлардаги ашёларига бирмунча яқин. Овулттепа ва Киндиклитепадан, аксинча, Самарқанд Сўғди кулолчилигига турдош бўлган сопол буюмлар мажмуи топилган. Бу тадқиқотлар натижалари С.К.Кабанов томонидан умумлаштирилган бўлиб, у Жангалтепани Қанғ маданиятига, ўтроқ ҳаёт кечира бошлаган Қовунчи анъаналарига мансуб деб қарайди. Бироқ Жангалтепа кулолчилик мажмуасида Нахшаб ҳудуди учун хос бўлган чироқлар ва исриқдонлар учрайдики, бунини муаллиф Кеш ва Нахшаб аҳолисининг қўшни яшаганлиги билан изоҳлаб, тўғри йўл тутади»².

М.Ҳ.Исомиддинов ва Р.Ҳ.Сулаймоновлар Ўрта ва Қуйи Қашқадарё кулолчилик мажмуаларидаги уйғунликни турли шаклдаги сопол буюмларнинг безатилиши, нақшли оташдонлар мавжудлиги ва Нахшабнинг V-VI асрларга тегишли танга-

---

¹ М.Х.Исомиддинов, Р.Х.Сулеманов. Еркурган, 111-бет.

² «Ерқўрғон», 117-бет.

ларининг топилиши билан боғлайдилар. Айни вақтда улар ҳам Ўрта Қашқадарёдаги Овултпепа, Киндиклитпепа ёдгорликларидан топилган моддий ашёларнинг Қуйи Қашқадарё осори атиқаларидан фарқ қилишини таъкидлайдилар. Бу жойдан чиққан жомсимон қадаҳлар, исириқдонлар (баланд, кенг таглик), катта-кичик хурмачалар ўзига хос шакл ва кўринишга эга. Ҳолбуки, Овултпепа ва Киндиклитпепа кулолчилигида нақшли идишлар деярли учрамайди.

Қуйи Қашқадарёда Мудинтпепа, Нахшаб, Шўртпепа, Некузтпепа, Киндиклитпепа сингари милоддан бурунги асрларда вужудга келган катта-кичик манзилларда ҳаёт аксар ҳолларда III-IV, V-VI асрларга қадар давом этади. Нахшаб шаҳрининг баъзи қисмлари, масалан, ибодатхона VII асрга қадар воқеъ бўлиб турган. Бироқ юқорида айтилганлардан кўринадики, фаол ҳаёт VII-VIII асрларга келиб, асосан Қашқадарёнинг ўрта ва Юқори қисмида кўпроқ кузатилади. Қуйи Қашқадарёда бу даврда янги шаҳарлар ёки шаҳарга монанд қишлоқлар вужудга келганлигини аниқ айтиш мушкул.

VII-VIII асрларга қадар юз берган бу аҳвол нима билан боғлиқ эди? Бунинг сиёсий сабаблари билан бир қаторда воҳанинг табиий иқлими ҳам бу бобда муҳим ўрин тутганлигини айтиш жоиз. Қашқадарёда деҳқончилик оқар сувларга боғлиқ эди. Кейинги асрларда Нахшаб теварак-атрофида пахта етиштирилганлигига ишоратлар бор. VII-VIII асрларда нисбатан тараққий қилган Култпепа Нахшабга жуда яқин, уларнинг оралиғи 4-5 чақиримни ташкил этар эди. Култпепада ҳаётнинг ривож топиши ҳам, энг аввало, сув билан узвий боғлиқ ҳолда юз берган.

Қашқа воҳасида қадимий шаҳарларнинг онабошиси Нахшаб бўлса, сўнгра бу сирага Кеш ҳам қўшилади. Шу тариқа милоддан олдинги асрлардан эътиборан бу юртда шаҳар ҳаёти шакллана бошлайди. Афсуски, илк ўрта асрларга оид аниқланган, ўрганилган шаҳарлар сони бармоқ билан санарли даражада кам. Қадимшунослар, хусусан, Қашқа воҳасининг ўтмиш ёдгорликларини йиллар давомида мунтазам ўрганган олимлар бу масалада оптимист эканлигини таъкидлаш зарур. С.Б.Лунина бу ҳақда, масалан, қуйидагича фикр юритади:

«Ҳозирча илк ўрта асрларнинг аниқланган шаҳарлари сони кам. Биз айрим ҳолларда, илк ўрта аср шаҳарларининг кейинги давр шаҳарлари тагида қопланиб ётганлигини мустасно қил-

маймиз. Бироқ умуман олганда, Қашқадарё воҳасида V-VII асрларда шаҳарлашув йўналиши суст аҳволда эди»¹.

Бу даврда чинакамига марказлашган, кучли давлат даражасига кўтарилмаслик, «Турк хоқонлиги бирлаштирган халқларнинг ижтимоий тузуми тараққиётнинг турли босқичида бўлиши, маҳаллий аҳолининг ўтроқ ва кўчманчи, яъни, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи қисмларга бўлиниши каби ҳолатлар эҳтимол шаҳар ҳаёти тараққиётига тўсиқ бўлган омиллардир. Бу даврда Сўғд Панжикентдан Карманагача чўзилган ҳудудни ишғол қилган эди. Баъзан Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб водийлари (Қаршига яқин жойлар) шу ҳудудга кўшилган эди. Сўғд ярим мустақил вилоят бўлганлигидан хоқонга ўлпон тўлаб турарди, лекин ички идора ишларида бир қадар эркин эди»².

Турк хоқонлиги етарли даражада маърифатли бўлган. Ўрхун–Енисей, Дулбарчин ёзувлари туркийларнинг маданиятини тасаввур этишда асосий манба бўла олади. Нахшаб ва Кеш обидаларидан топилган идишларда акс этган ёзув намуналари ҳали ўз тадқиқотини кутади.

Динлар. Оташпарастлик

Милоддан аввалги биринчи минг йилликда Марказий Осиё халқлари орасида оташпарастлик кенг ёйилган. Бундан Қашқа воҳасининг нуфуси ҳам мустасно эмас. Зардуштийлик воҳанинг қуйи қисмида, кушонийлар таъсирида бўлган Нахшаб ва унинг мулкларида амалда бўлган. Бироқ айтиш жоизки, қадим замонларда аждодларимиз нималарга сиғинган, қайси динга эътиқод қилган, бу ҳақда аниқ маълумотлар етарли эмас. Қашқадарёнинг қадимиятга тааллуқли бўлган ёдгорликларини ўрганиш, топилган осори атиқаларнинг хос жиҳатларини таҳлил этиш ўтмишда яшаган авлодларимизнинг мафкураси ва дунёқарашлари ҳақида озми-кўпми тасаввур беради.

Нахшаб–Ерқўрғон шаҳрида олиб борилган қадимшунослик тадқиқотлари бу жойда ибодатхона мажмуасини очишга муваффақ бўлди. Ибодатхона мажмуаси шаҳарнинг марказида

---

¹ С.Б.Лунина. Кўрсатилган асар, 121-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи, I жилд, 176-бет.

жойлашган ва катта ҳажмга эга. Ибодатхонанинг шарқий қисмидаги маросимлар хонаси 25x13 м ўлчамни ташкил этади. Ибодатхона милоддан бир неча аср аввал вужудга келиб, милоннинг V-VII асрларига қадар яшашда давом этган. Ибодатхона ўз тарихида беш қурилиш даврини кечирган. Унинг ўрни 8 м чуқурликда кавланганда қадимий маданий қатламга етилган. Ундан ҳайвонлар суяклари ва сопол буюмлар топилган. Бу ашёлар милодгача бўлган V асрга тааллуқли деб аниқланган. Сопол идишлар ибодатхоналар учун анъанавий бўлган жом ва хумлардан иборатдир. Нахшаб ибодатхонасини муфассал ўрганган қадимшунос олим Р.Ҳ.Сулаймоновнинг таъкидлашича, бу маданий қатлам ибодатхонанинг I-қурилиш даврига, яъни милоддан аввалги VI-V асрларга дахлдор.

Олиб борилган текшириш ишлари баъзи биноларнинг ёнғинга дучор бўлганлигини кўрсатади. Бу ҳол шаҳарнинг тарихи билан узвий боғлиқ бўлган. Нахшабликлар асрлар давомида муқаддас масканларини ташлаб кетмаганлар, аксинча, зарурат бўлганда уни таъмирлаганлар, янги иморатлар қурганлар.

Ибодатхона учинчи қурилиш даврида тубдан қайта таъмирланади. Деворга тақалган тагликларга маъбудларнинг ҳайкаллари қўйилади. Учинчи таъмир давридан эътиборан оташкадада олов узоқ муддат ёнганлиги¹ яққол билиниб туради. Тўпланиб қолган кулнинг қалинлиги қарийб 2 метрга этади.

Нахшабликларнинг топиниш рамзлари маъдан ва тошлардан ясалган. Меҳроб тоқчасининг тош терилган қисмидан олтин типратикон, митти санам ҳайкалчаси ва бақа (ҳақиқдан қилинган) рамзлари топилган. Оташпарастлик ақидасида типратикон муқаддас мавжудот ҳисобланган. Аммо Нахшаб осори атиқалари орасида олтин типратикон билан бир жойда бақа, илон каби «Авесто»да ёмонлик оламига мансуб деб ҳисобланган жониворлар рамзларининг бўлиши Нахшаб нуфуси дунёқарашининг, мафкуравий тушунчаларнинг ўзига хос жиҳатларини, эътиқодда эркинлик хусусиятларини ифода этади. Қадимшунослар ибодатхона биноларининг жуфт қилиб қурилганлигини юнонийлар анъаналари таъсири билан ҳам боғлайдилар. Юнонлар вақтида Афина ва Геракл ибодатхоналарини ёнма-

---

¹ Р.Х.Сулейманов. Храмовый комплекс Еркургана... Қаранг: «Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда», 134-бет.

ён қурганлар. Нахшабдаги ибодатхона ҳам шу йўналишнинг давомими ёки шаҳар кенгайиши натижасида яна бир оташкадага эҳтиёж сезилганми, аниқ бир нарса дейиш қийин. Александр Македонский истилоси чўзилиб, у Нахшабда узоқ муддат бўлганлиги ҳақида олдинроқда фикр юритилган эди. Ҳарҳолда, Сўғда ибодатхоналари жуфт қуриш анъанаси (Нахшаб ва Панжикентдаги каби) мавжуд бўлган.

Нуфуснинг дунёқараши, эътиқоди уларнинг турмуш тарзида, ҳунармандчилигида акс этиши табиий ҳол. Милоднинг III-V асрларига келиб, жамиятда ўзига хос тарихий бурилиш юз беради, яъни, мавжуд тузумдан путур кета бошлайди. Оқибатда Сўғд ва Бохтар мамлакатлари ўртасидаги тарихий-маданий бирликка ҳам заволятлади. Ҳатто бу ҳолни — тарихий-маданий бирликнинг йўқола бориши аломатини Қашқа воҳасининг икки вилоятида-Юқори ва Қуйи Қашқадарёда (яъни, Кеш ва Нахшабда) ҳам кузатишга¹ тўғри келади. Масалан, Жангалтепадан топилган ва милоднинг III-V асрларига тааллуқли деб ҳисобланган сопол буюмлар худди шу даврдаги Нахшаб, Мудинтепа, Қўштепа ёдгорликларидан топилган кулолчилик буюмларидан фарқ қилади.

Қадимшуносларнинг қиёсан таҳлил этишлари натижасида Ўрта Қашқадарё моддий ёдгорликлари Нахшабдан ўзга вилоятга, яъни, Кеш маданиятига мансуб эканлиги аниқланган. Нахшаб ва Кеш вилоятлари яқин қўшнилар бўлса-да, айни вақтда, улар ўзига хос алоҳида кулолчилик марказлари ҳам эди. Бу икки ҳунармандчилик «мактаби»нинг тафовутлари ўртадаги айирбошлаш алоқасининг сустиги, қолаверса, этник хусусиятлар билан боғлиқ, деб қаралади.

Жангалтепа сопол ашёлари орасида қўй шаклида ясалган чироғдонлар (олов билан боғлиқ идишлар) учрамайди. Нахшаб ва унинг теvarак-атрофидаги қадимият ёдгорликларидан балдоғи қўй шакли чироғдонлар анчагина топилган. Идишларда уй ҳайвонлари шаклининг ифода этилиши Қанг маданиятига, кўчма ҳаётдан ўтроқ турмушга ўтган халқ маданиятига тегшли эканлиги² фанда исбот этилган.

---

¹ С.К.Кабанов. Культура сельских поселений..., 115-бет.

² Б.А.Литвинский. Кангюйского-сарматский фарн. Д., 1968, 23-бет.

Нахшабдаги чироғдонлар дастаси эса, ўтроқ ҳаётга ўтган юечжилар (кушанлар) маданияти нишонаси деб аниқланган. Бу хулосага қуйидаги муқояса асосида келинган: агар шимолда, яъни Қанғда ҳайвон шакли балдоғлар сув идишларига ўрнаштирилган бўлса, Нахшабда улар иссиққа дош бера оладиган буюмларни беаган. Афтидан, бу рамзлар маросим (диний) йўсушли бўлиб, ибодатдаги фарқларни — Қанғда сувни, Нахшабда оловни ифода¹ этган. Жангалтепадан Қанғ маданиятига мансуб бўлган бошқа идишлар ҳам топилган. Ҳайвон шакли бўйин қисмида акс этган қозонлар, Қовунчи маданиятига дахлдор сопол буюмларга ўхшаб кетадиган яна бир неча ашёлар топилган. Ҳатто дастгоҳ кулолчилиги намуналари ҳам Қовунчи-I маданий қатламани эслатади. Қовунчи маданиятининг илк даври милодга қадар бўлган I асрлар, деб қаралади. Жангалтепа маданияти тарихи эса милоднинг II асри билан боғланади. Орадаги вақт тафовути катта, лекин Қанғ маданиятининг Сўғд жанубида тарқалиши учун кўп йиллар керак бўлган.

Қанғ давлати ва унинг сиёсий-маданий таъсири Қуйи Қашқадарёга қадар етганлигини, яъни, маълум муддат Қашққа воҳаси жануби ҳам қанғлиларга тобе бўлганлигини айрим моддий ёдгорликлар далолат этади. Бунда исирикдонлар кўзда тутилади. Нахшаб тегарасидаги қадим манзиллардан топилган ва Жангалтепадан чиққан исирикдонлар тузилиши, нақшлари билан бир-бирига жуда ўхшайди. Нахшаб исирикдонлари балдоғи ҳайвон шакли бўлиб, бу оловга сифинишнинг ўзига хос рамзидир. Нахшаб кушонлар таъсирида, Кеш эса (Жангалтепа шу икки маданиятнинг ораллиги ёки чегарасида эди) Қанғ тобе-лигида эди. Кушонлар (юечжилар), қанғарлар (туркийлар) қондош кўчманчи халқлар бўлганлар. Улар маданиятидаги муштараклик жиҳатлари шу билан изоҳланади.

Қуйи ва Юқори Қашқадарёда қадимий мафкурадаги ўзига хослик аломатлари айниқса рўзғор ашёларида, кундалик турмуш учун зарур асбоб-идишларда ўз аксини топган. Туркийларда сувга топиниш, сувни улуглаш муқаддас удум бўлган. Амударёнинг азалий туркий номи Ўкуз бўлганки, бу энг катта сув, энг катта дарё маъносини берган. Лекин, даврлар кечиши билан оташпарастилик чуқурроқ томир ёйган. Қашқадарёнинг ҳамма ҳудудларида оташ-

---

¹ С.К.Кабанов. Кўрсатилган асар, 115-116-бетлар.

кадалар (олов уйлари) пайдо бўла бошлаган. Буни мўғлон, ғилон, мўғалтай, мўғол сингари қадимги жой номлари мисолида ҳам кўриш мумкин. «Мўғ» сўзига «Фарҳанги забони тожики» луғатида «оташпараст, зардуштий» деб изоҳ берилади. «Мўғ» — олов, ўт маъносида¹ келади. «Када» эса — хона, уйни англатади. Мўғкадалар-оташкадалар, олов уйлари. Қадимги туркий халқларда, хусусан, Қашқадарёда «ўтаган», «ўтоғаси» каби тарихий сўзлар бўлган ва улар ўт беги, олов эгаси маъноларини англатган.

Буюк форс шоири Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да:

*Зардушт пешвосидин чиқиб бир арбоб,
Қубодга арзини айтгач бобма-боб...²
Дунёга эришиб аҳли зодагон,
Оташкада ичра тутдилар макон³,*

— деган эди.

Акад. В.В.Бартольд исломга қадар Туркистоннинг диний ҳаёти ҳақида айрим маълумотлар мавжудлигини ёзади. Жумладан, у Туркистоннинг асосий шаҳри Самарқандда оташпарастлик, монийлик, насронийлик эътиқодлари Х асрга қадар давом этганлигини, буддийлик эса, Самарқанд ва бўлак вилоятлардан исломга қадар⁴ барҳам топганлигини таъкидлайди. Милодгача бўлган ва милонинг I минг йиллиги биринчи яримларида Қашқа воҳаси нуфусининг эътиқодида икки хиллик (олов ва сув) мавжудлиги далилининг ўзи ҳам аждодларимизнинг диний қарашларда эркин бўлганлигини кўрсатади. Буддийлик таъсири ҳам урф-одатларда элас сақланиб келади. Гарчанд, буддийлик Сўғддан исломга қадар чиқиб кетган бўлсада, у қўшни давлат-Бохтарнинг асосий мафқураси бўлиб узоқ яшаган эди. Шунини кўзда тутиб бўлса керак, Б.А.Литвинский «буддийликнинг Марказий Осиёга кириб келиши милонинг II-III асрларида юнон — бохтарларга нисбатан қувватли бўлган кушонлар давлатида кучаяди»⁵, деган эди.

¹ Қаранг: «Фарҳанги забони тожики», I жилд, М., 1969, 791-бет.

² А.Фирдавсий. Шоҳнома. 3-жилд, 243-бет.

³ Шу асар, 246-бет.

⁴ Акад. В.В.Бартольд. Соч. 2, ч. I, М., 1963, 116-бет.

⁵ Қаранг: «История археология и этнография Средней Азии», 130-бет.

Буддийлик Сурхон воҳаси, Фарғона ва қадим Туркистоннинг бўлак маъволарида бир муддат амал қилган эса-да, унинг умри узоқ бўлмаган. Буддийлик ўрнини оташпрастлик эгаллаган.

Тил ва ёзув

Марказий Осиё ҳудудларида қадимдан турли-туман қавмлар яшаган. Олимлар фикрича, жез давридан бошлаб, улар ўзаро алоқага киришган¹, қўшничилик муносабатларини ўрнатган. Қабилаларнинг бир-биридан ихота ҳолида яшаш даврлари орқада қолган эди. Тош ва суюқлардан ясалган қуроллар ўрнини мисдан, сўнгра эса жездан ясалган яроғларнинг эгаллаши Нахшаб ва унинг қишлоқларида яшовчи нуфус ҳаётида ҳам муҳим ўзгаришларга йўл очади.

Проф. С.П.Толстов, «Марказий Осиё халқларининг Олд Осиё халқлари билан бўлган алоқалари Ҳинд-Европа муносабатларидан бурунги қадимий даврга бориб тақалади»², деб ёзган эди. Қабилаларро алоқалар, айниқса, қўшни мамлакатлар билан ўрнатилган муносабатлар тараққиётнинг янги уфқларини очар эди.

Шу билан бирга, энг қадим даврлардан Амударё ва Сирдарё ўртасида жойлашган мулкларга босқинчилик назари билан қараш, унинг табиий бойликларини тасарруф этишга интилишлар бўлиб келган. Қадим Туронни ўраб турувчи тоғлар турли маъданларга бойлиги билан ўзга юртлар ҳукмдорлари диққат-эътиборини тортган. Н.Я.Бичурин Кеш ва Маймурғдан жуда кўп миқдорда олтин қазиб олинганлиги, ҳатто, бу қимматбаҳо маъданнинг четга ҳам чиқарилганлиги ҳақида маълумот³ беради. Кеш вилоятдан қиммати жиҳатидан олтиндан қолишмайдиган қизил туз ҳам қазиб олинган.

Сўғд давлати, ёзма манбаларда милодгача бўлган VI асрларда тилга олинади. Ўша пайтларда Зарафшон воҳаси ва Уструшана — Зарафшон дарёсининг юқори қисми Сўғд таркибида бўлган. Тарихий манбалар сўғдийларнинг бу ҳудудларга келиб жойлашувини милодгача бўлган II минг йиллик ва I минг йил-

¹ Я.Гулямов, У.Исламов, А.Асқаров. Кўрсатилган асар, 179-бет.

² С.П.Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, 90-бет.

³ Б.Ф.Фафуров. Кўрсатилган асар, 322-бет.

лик бошларида юз берган, деб кўрсатади. Сўғдийларнинг жойлашув даврлари, келишининг аниқ йўллари маълум бўлмаса-да, ҳарҳолда, уларнинг милоддан олдинги I минг йиллик биринчи ярмида Зарафшон воҳасида мустаҳкам ўрнашганликларини¹ аниқ айтиш мумкин.

Милоддан олдинги асрларда Қашқа воҳаси Сўғд давлати таркибида бўлмаган. Қашқадарёнинг қуйи қисмида олиб борилган қадимшунослик тадқиқотлари кўзда тутилаётган даврларда бу ҳудудда ўтроқ ҳаёт қарор топиб, кўп манзиллар пайдо бўлганлигини далолат этади.

Сўғдийларнинг Зарафшон воҳасидан четга чиқувлари, икки дарё ўрталиғида жойлашувлари милоддан олдинги IV-III асрлар сўнгиларида юз берган. Сўғдийларнинг тарқалишига (ёки шунга мажбур бўлишига) ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Александр Македонский Сўғдни, унинг асосий шаҳри Марокандани бутунлай вайрон этади. Сўғд қишлоқлари яксон қилинади, аҳолиси эса қирғин этилади. Сўғдийлар ўзларига қўшни вилоятлардан бошпана ахтариб, ўз жойларини тарк этадилар.

Сўғдийларнинг Марказий Осиёда тарқалиши яна бир сабабга ҳам бориб тақалади. Сўғдийларнинг Марказий Осиё бўйлаб ёйилиши аниқ вақтда сўғд тили, маданияти ва ёзувининг жуда катта ҳудудда — Бухородан то Хитой деворларига қадар бўлган жойларда ўзига йўл очиши билан янада кучаяди. Милоднинг VI-VII асрларига келиб «Сўғд давлати» дейилганда ғоят катта қамровга эга бўлган мамлакат тушуниладиган бўлади. 629-630 йилларда Марказий Осиё ва Шимолий Афғонистонда бўлган Хитой сайёҳи Сюань Цзаннинг ёзишига қараганда, Сўғд (хитойчасига Сўли) Сўёбдан (Етгисув) то Кешга (Шаҳрисабз) қадар бўлган манзилларни ўз ичига олган. VII асрнинг биринчи яримларига келиб, сўғд тили Зарафшон, Нахшаб ва Кеш воҳаларида кенг тарқалган.

Сўғдий тилининг Кеш вилоятида ёйилиши хусусида Сюань Цзань ва Хой Чао каби хитойлик сайёҳлар маълумот бериб ўтганлар. Араблар истилоси юз бергандан сўнг ҳам, маълум вақт Кешнинг айрим ҳокимлари сўғд тилида битилган тангалар зарб этишда давом этиб турганлар. Кеш VII аср ўрталарида Сўғд ҳукмдорларининг қароргоҳи бўлиб турган. Милод бошлари-

---

¹ В.И.Абаев. Қаранг: «Древний Восток».

даёқ Сўғдла илм-фан, маданият анча ривожланган. Чув дарёси (Қозоғистон) этакларидан то Кешга қадар бир хил ёзув (юқоридан пастга қараб ёзиладиган), бир хил адабий тил¹ амалда бўлган. Буни 728 йилда Марказий Осиёга келган хитойлик сайёҳ Хой Чао ҳам кўрсатиб² ўтади. У Кеш вилоятида сўғдий тилнинг таъсири кучли эканлигини қайд этади.

Қашқа воҳасида сўғдий тилнинг ёйилиши бу воҳада бошқа тиллар амал қилмаган, деган гап эмас. Буни вилоятнинг турли қисмларидан топилган қадимиятга дахлдор осори атиқаларда учрайдиган белги ва тамғалар ҳам далолат этади. Милоднинг I асрларида вужудга келган деб саналанган Шўртепа (Қуйи Қашқадарё) ёдгорлигидан қазиб олинган хумдаги уч бурчакли белги (ёзув), Овултепа, Қизтепа (Ўрта Қашқадарё) сопол идишларидаги белги — битиклар бу минтақаларда Сўғд ёзувидан фойдаланмаган, айна вақтда, ўз ёзув маданиятига эга бўлган қавмлар яшаганлигини кўрсатади. Қашқадарёнинг ўрта ва юқори қисмлари милоддан олдинги II-I асрларида Қанғ давлатига тобе бўлганлиги айтилади. Бу ҳудудда милодга қадар ва милод бошларида вужудга келган маданиятни тадқиқ этишда биргина Сўғд маданияти билан чекланиш бирёқламалик бўлур эди.

Қанғ давлатида амалда бўлган туркий қавмларга мансуб битиклар деярли ўрганилган эмас. Қанғ давлати таркибида бўлган Кеш вилоятида шундай ёзув бўлганлигини қадимги манзиллардан топилган хумлар, жомлар ва бўлак идишларга битилган тамға-белгилар ишора этади. Бундай битиклар тадқиқотлар доирасидан четда қолиб келмоқда.

Қадимда Марказий Осиё ва Эрон халқларининг турмуш тарзида, маданиятида, ҳатто, кийим-кечагида³ кўп ўхшашликлар бўлган. Эрон подшоҳи Ардашир II даврида, унинг сарой табиби томонидан яратилган ва айрим парчалари «Форс тарихи» деган номда етиб келган дoston аслида биринчи маротаба Марказий Осиё вилоятларида яратилган эди. Шунинг учун қадимги маданиятларнинг муштараклик хусусиятини унутиш ярамайди.

---

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. П, ч. 1., 454-бет.

² «Основы Иранского языкознания», М., 1981, 348-349-бетлар.

³ Б.Ф.Фафуров. Кўрсатилган асар, 106-бет.

Санъат

Нахшаб ва унинг қишлоқларида қадимда вужудга келган санъат тарихи милоддан олдинги III-II минг йилликларга, ҳатто ундан аввалги даврларга бориб тақалади. Акад. Я.Фуломов бошчилигидаги қадимшунослар гуруҳи Қуйи Қашқадарё ҳудудларидан турли тақинчоқларни топганлар. Жумладан, ҳақиқдан ясалган учта мунчоқ, Г.Г. Леммлейн томонидан милоддан олдинги III минг йилликларга дахлдор деб топилган. Баъзи қарашларга кўра, тақинчоқлар бу жойларга четдан олиб келинган бўлиши ҳам мумкин. Бундан қатъий назар, милоддан бурунги минг йилликларда аждодларимиз гўзалликнинг қадрига етган ва ҳатто бу йўлда бошқа мамлакатлар билан муносабатларга ҳам киришганлар.

Қадимий Нахшаб шаҳрида олиб борилган қазिश ишлари бу жойдаги кўпгина бинолар деворларининг безатилганлигини кўрсатди. Ибодатхонанинг бешинчи қурилиш даврига оид суратлар жуда ёмон сақланиб қолган бўлса-да, нақшлар, манзара, бўёқ излари диққатга лойиқ. Токча ва устунлар очиқ қизил ранг билан бўялган. Хонанинг ғарбий тарафдаги деворига чизилган тасвирининг бир қисми сақланган: унда юриб келаётган отнинг оёғига чиройли қилиб боғланган мато акс эттирилган. Тасвир отнинг табий катталигида олинган. Бино деворларида учровчи тасвирий санъат намуналари қадим мусаввирларининг диди ва маҳорати юксак бўлганлигини кўрсатади. Токчаларга чизилган суратлар ҳам ғаройиб. Улардан бирида одам юзи табий катталигида акс эттирилган. Одам боши атрофида оқ гуллар барқ уриб туради. Бу чизги алоҳида қора рангга бўялган тўрт бурчак ичига олинган. Хонанинг деворлари шу тахлит манзарали суратлар билан безалган.

Ибодатхона устунларидан яна бирида ердан ярим метр баландликда узун қофтан кийган икки киши сурати чизилган. Уларнинг юзи ўрталикдаги меҳроб сари қаратилган бўлиб, қўлларида гул ифода этилган. Биринчи кишининг ўнг қўлида унча катта бўлмаган доирасимон буюм бўлса, иккинчиси эса балдоқ ушлаб турибди. Шундан сўнг олов ёниб турган меҳроб билан боғлиқ чизгилар, қушлар манзаралари ифода этилади. Устунлардаги суратлар асосан қора ва қизил рангга чизилган.

Нахшаб шаҳри ўрнида қазिश ишларини олиб борган Р.Ҳ. Сулаймоновнинг айтишича, ибодатхона ўридан одам ҳайкалча-

лари ҳам топилган. Ҳайкалчалардан бири чўпга қотирилган лойдан ишланган бўлиб, одам қиёфасини акс эттиради. Ибодатхонанинг 5-қурилиш даврига оид меҳроб остидан маъбуднинг қарийб 1 м келадиган ҳайкали топилади. Маъбуднинг фақатгина елка қисми сақланиб қолган. Елкага оқ шол ташланган, бўйин қисми жингала соч билан қопланган, бошда эса оқ қалпоқнинг қизил рангларидан излар сақланиб қолган. Маъбудларнинг рамзлари анча қадимий бўлган 2-даврга оид қатламларда ҳам учрайди. Бу жойдан маъбуднинг бош қисми бўлаклари топилган. Маъбуднинг бош қисми юмалоқ кўринишга эга, қиёфа пуштиранг бўёқ¹ билан бўялган.

Нахшабда маъбудлар ҳайкалларида ташқари, аёлларнинг шакли шамойили акс этган тасвирлар ҳам учрайди. Шундай ҳайкаллардан бири 1975 йилда милоднинг I-III асрлари деб саналган қатламдан (5-қазिश майдони) қўлга киритилган. Ҳайкалча аёл кишининг сополдан ишланган шамойилидир. Тананинг юқори қисми ва оёқлар сақланган. Ўнг қўл кўкрак остида, чап қўл эса белги яқин, қорин устида. Кўйлак икки қатлам бўлиб, кўкрак ости бурмалари қабариб туради. Қатламлар пастга энган сари бир-бирдан узоқлашиб боради. Енг узун, унинг юқори қисмида кертик жойлар қатламларга бориб қўшилади. Чап елкадан тушиб турган узун мато тик бурмали. Ўнг қўл бармоқлари унчалик катта эмас, чап қўл панжаси аниқ билиниб турмайди. Ҳайкалчанинг баландлиги 6,5 см. кенглиги- 6,2 см. қалинлиги - 2,3 см. Пушти рангли сопол ҳайкалчанинг орқа томонида бармоқ излари ва пичоқ билан қирилганлик аломатлари билиниб туради.

Иккинчи ҳайкалча ҳам ибодатхонанинг шарқий тарафидаги тепалиқдан, I-қазув чоҳидан топилган. Аёл шакли шамойили акс этган бу асарда хотин-қизлар кийимининг мураккаб кўринишлари маҳорат билан ишланган. Учбурчак бўлиб тушадиган, қат-қат йўллари бўлган кўйлак юқори қисми икки қават белбоғ билан боғланган. Енглари узун, тарам-тарам чизиклар пастга қараб кетади. Ҳайкалчанинг ўнг қўли кўкрак остида, чап қўли эса билинар-билимас қабариб турган қорин устида тасвир этилган. 1975 йилда топилган бу митти ҳайкалчанинг баландлиги -5,4 см. эни- 4,2 см., қалинлиги 1,6 см.

---

¹ Р.Х.Сулейманов. Қаранг: «Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда», 139-140-бетлар.

Нахшабдан топилган учинчи аёл ҳайкалчаси (1974 йил) анча яхши сақланганлиги билан ажралиб туради. Бу аёл шакли шамойили ҳам қат-қат кўйлак кийган ва шарф ўраб олган ҳолда тасвир этилган. Кўйлакнинг бири тиззага қадар бўлса, иккинчиси товонга етади. Кўйлаklar бичими учбурчакли, кенг олинган. Олдин зикр этилган ҳайкалчаларда бўлгани каби, кўйлаklar энглари узун, аммо елка қисмида қават йўллари бор. Бу ҳайкалчанинг қўллари жойлашуви ҳам олдинги икки ҳайкалчаларникига ўхшаш. Учинчи сопол ҳайкалча топилдиқлар орасида энг каттаси ҳисобланади: баландлиги - 9 см, эни - 5,2 см, қалинлиги - 2,4 см ни ташкил этади.

Учала ҳайкалчада қўлларнинг жойлашуви эътиборни тортади. Ўша давр Сўғд ҳайкалтарошлигида¹ бир қўлнинг кўкрак сарига кўтарилиши, иккинчисининг эса қорин устида бўлиши Марказий Осиёнинг бошқа ҳудудлари учун ҳам хос хусусиятдир.

Нахшаб ҳайкалчаларининг либослари ҳам диққатга лойиқ. Нахшаблик аёлларнинг кийим талқини Марказий Осиё тасвирий санъати тарихи учун аънавий. Нахшаб либосларига ўхшаш кийимлар Холчаён ҳайкалларида ҳам учрайди. Уларда ҳам қат-қат йўлли кўйлаklar, кўкрак ости боғичлар тасвир этилади. Аёлларнинг бу хил либослари, Г.А.Пугаченкованинг шаҳодатича, Кушонийлар даври маданиятига жуда яқин келади. С.Н.Воробьеванинг фикрича, Нахшаб ҳайкаллари уст кийимлари тасвирига элли маданиятининг ҳам таъсири бўлганлиги² эҳтимолдан холи эмас.

С.Н.Воробьева кушонийлар даврида Бохтар давлати ўзига қўшни бўлган Нахшабга ҳайкалтарошлик билан бир қаторда кулолчилик бобида ҳам маълум таъсир ўтказган, деб ҳисоблайди. Бу фикр, С.К.Кабанов анча олдинроқ айтган Нахшаб вилоятининг Кушон салтанати таъсирида бўлганлиги ҳақидаги мулоҳазаларга мувофиқ келади.

Нахшаб харобасидан топилган тасвирий санъат намуналари — ибодатхона деворларига, устунларига ишланган суратлар ҳали атрофлича тадқиқ этилган эмас. Шунга қарамай, милодгача ва милод бошларида вужудга келган бу санъат асарларининг маҳорат билан ишланганлигини, улар кўп жиҳатлари билан Афросиёб расмларини эсга туширишини айтиш жоиз.

---

¹ С.Н.Воробьева. ИМКУ, вып. 24, — Т.: 1990, 117-118-бетлар.

² Шу асар, 120-бет.

Айниқса, устунга чизилган икки кишининг бор бўйича акс этган сурати тадқиқи муҳим илмий хулосалар бериши табиий. Кийим-кечаклар тарихида бу сурат асосий манба бўлиб қолиши мумкин. Чунки қадимий уст-бошлар ҳақида етарли тасаввур берадиган далиллар жуда кам. Узун оқ либосда тасвирланган аждодларимизнинг ўтмишдаги кийиниш маданиятининг юксак бўлганлигини тасаввур этишда унинг қиммати бўлакча. Юртимизда кейинги асрларга қадар ҳам узун оқ кўйлақлар кийиш давом этиб келган. Суратда акс этган ҳар бир чизгининг моҳияти аниқланиши кўп жиҳатларга ойдинлик киритади. Масалан, олдинда тасвир этилган кишининг чап кўлида гулсимон нарса тасвирланган. Унинг ўнг кўлидаги буюм нима? Ўнг кўлда ёниб турган шам акс этганга ўхшайди. Иккинчи эркак ушлаб турган халқа-доира нимани ифода этади? Суратда тасвир этилган кишилар роҳиблар бўлиб, уларнинг расм-русумларни бажараётган пайти ифода этилганлигини тахмин қилиш мумкин. Роҳибнинг кўлларидаги буюмлар, чамаси, олов билан боғлиқ удумлар билан боғлиқ бўлса керак.

Қадимда юртимизда мусиқа, рақс санъати ҳам ривож топган. Милоднинг II-III асрларига дахлдор Хитой ёзма манбаларида, тарихий асарларида, мусиқа рисолаларида юртимизнинг моҳир созандалари, бастакорлари, раққосалари ҳақида қимматли маълумотлар сақланиб қолган.

Н.Я.Бичурин асаридаги таржималарга асосланиб юртимиздан Хитойга най, сурнай, чилдирма, ноғора, дутор, бешторли чолғу асбоби (гусла)¹ каби асбоблар олиб борилган, дейиш мумкин.

Хитой манбаларида Самарқанд, Кеш билан боғлиқ бўлган рақс ҳам таъриф этилади. «Хусюнь» рақси қадимда Сўғдда кенг тарқалган ўйин турларидан бири бўлган. «Хусюнь» рақсини қизлар ижро қилганлар, баъзида уни эркаклар ҳам ижро этганлар. Самарқанд ва Кеш (Шаҳрисабз) вилоятларида машҳур бўлган бу ўйинни ижро этувчи қиз-жувонлар асосан шу вилоятлардан чиққан. Хитой тилида Ху «хориж», сюньу- айланиш, рақс тушиш деган маънони беради. Хитойликлар ўша вақтда Сўғдиёнани «Ху»- хориж деб атаган. Хусюньу- хорижлар рақси маъносида кўлланган. Н.Я.Бичурин таржималари ва «Цэфу

---

¹ К.Шониёзов. Кўрсатилган асар, 119-бет.

Юньгуй» қомусида келтирилган маълумотларда Кан (Самарқанд), Ми (Маймурғ, Самарқанд яқинидаги вилоят) ва Ши (Шиго- Кеш) ҳокимлари Хитой императорларига хусюньу рақсининг моҳир ижрочиларини юбориб турганлиги айтилади.

Хусюньу рақсига кичик юмалоқ копток билан тушилган. Коптокни юқорига ирғитиб, унинг тагида гир айланиб, чаққонлик билан илиб олинган. Сўнг коптокни оёқ тагига ташлаб, унинг устига чиқиб рақс тушилган. Раққосанинг бутун санъати шунда намён бўлган, оёқ коптоқдан сирғалиб тушиб кетмаган. Қадимги рақсларнинг яна бири Хутэньу (Ху- хориж, тэньу- сакраб ўйнаш маъносида) бўлиб, бу рақс ҳам¹ Хитойга юртимиздан ўтган.

Хитой манбаларида тилга олинган ва уларни ром этган рақс санъатимиз ривожини тасаввур этиш учун юқорида келтирилган далилларнинг ўзи кифоядир.

---

¹ К. Шониёзов. Кўрсатилган асар, 120-бет.

ИККИНЧИ ҚИСМ

НАСАФ

АРАБЛАР ИСТИЛОСИ

Насаф VII – IX асрларда

VII аср бошларида Шимолий Арабистонда вужудга келган ислом дини аҳолисининг яшаш даражаси турлича бўлган, ўзаро қовушмаган мамлакатни тез орада сиёсий жиҳатдан бир бутун, ҳарбий нуқтаи назардан эса, энг қудратли давлат сифатида танитди. Муҳаммад пайғамбар вафотидан чорак аср ўтар-ўтмас, унинг ўрнига келган халифалар ўзларига қўшни бўлган мамлакатларни тобе қилиш пайига тушдилар. Византия ва Эронга деярли бир вақтда яшил туғ кўтарган қўшинлар ҳужум бошлайди. Эронда беш асрдан буён ҳукм суриб келаётган сосонийлар сулоласининг сўнгги вакили Яздигурд III араб босқинчиларига қарши тура олмайди. Араб халифалиги Хуросонни эгаллаб, эндиги босқин даҳшатини Амударё ортидаги юртга-Мовароуннаҳрга қаратади.

Мовароуннаҳр араблар хуруж бошлаган VII аср охириларида сиёсий бошбошдоқликни кечирмоқда эди. Бу тарқоқлик, майда ҳокимиятчилик IV-V асрларда бошланган бўлиб, эфғалийлар ҳукм сурган йилларда янада кучаяди. Турк хоқонлиги даврида ҳам бўлинувларга барҳам берилмайди, аксинча, у янада зўраяди. Сўғд номигагина Турк хоқонлигига тобе бўлиб, ҳар вилоятда бир, ўзига мустақил бўлган ҳоким ҳукм сураб эди.

Халифа Муовия дастлаб Мовароуннаҳрга нисбатан синов юришларини уюштиради. Убайдуллоҳ ибн Зиёднинг Бухорога қилган босқини шу нуқтаи назардан амалга оширилган эди. Халифаликни, чамаси, Бухорога ёрдамга келган Кеш, Нахшаб ва Турк хоқони ҳарбий кучлари чўчитиб қўяди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Хуросонни идора қилиб тургани кейинги икки йил даво-

мида қайтиб Бухоро тупроғига қадам қўя олмайди. Халифа уни Басрага ноиб қилиб юборади. Хуросон ҳукумати энди Саъид ибн Усмон қўлига ўтади. Бу воқеа ҳижрий 56 – (676 м.й.) йилда содир бўлади. Наршахий Саъид ибн Усмоннинг Жайҳундан ўтиб Бухорога етганида, «Сўғд, Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб (Қарши) лашкарлари етиб келдилар. Уларнинг сони бир юз йигирма минг эди» деб хабар беради. Бу гал иш жангга тортмайди. Саъид ибн Усмон саксон кишини гаровга олиб, Самарқанд томон кетади.

Мовароуннаҳрга қилинган икки юриш Бухоро ва Самарқанд билан чекланган эди. Кеш ва Нахшабнинг бу йилларда араблар эътиборидан четда қолиши сабаблари, эҳтимол, бу шаҳарларнинг ҳарбий ҳамжиҳатлиги билан изоҳланса керак.

79 ҳижрий санада (м. 698/99) Мухаллаб Хуросон ноиб сифатида иш бошлайди. 80-ҳижрий йилда (м. 699/700) Мухаллаб қўшинлари Амударёни кечиб ўтиб, Қашқа воҳаси сари юзланадилар. Бу арабларнинг Мовароуннаҳрга чорак асрдан буён қилиб келаётган тажовузи тарихида биринчи марта Бухоро ва Самарқандни четлаб ўтиб, Кеш сари юриш эди.

Мухаллаб Қашқа воҳасига бостириб келган вақтда асосий шаҳар Кеш бўлган, дейиш мумкин. Буни ат-Табарий тарихидаги воқеаларнинг кейинги ривож мисолида кўриш мумкин. Нахшаб ва Кеш қалъаларининг испеҳбоди Ашканд эди. Ашканднинг қароргоҳи Кешда бўлиб, воҳанинг бутун ҳарбий кучи унинг қўлида тўпланган эди. Кеш араблар томонидан қаттиқ қамал қилинади. Кеш қамалини Мухаллабнинг тадбиркор лашкарбошиси Абул Адҳам Зиёд ибн Амир аз-Зиммоний амалга оширади. Абул Адҳам Зиёд қўл остида уч минг лашкар бўлган. Афтидан, қамал чўзилиб кетган ва тағин икки минг киши уларга ёрдамга келади.

Кеш қамали вақтида юз берган ҳарбий тўқнашувлар доирасига қараб ҳукм қилганда, Мухаллабнинг Мовароуннаҳрни олдинги амирлар сингари талабгина қолмай, уни тамомила бўйсундиришни мақсад қилиб олганлигини кўрсатади.

Мухаллабнинг Кешда сурункасига икки йил давомида олиб борган босқинчилик ҳаракатлари Қашқа воҳаси аҳолисини дарғазаб қилган. Араблар ҳамма жойда пистирмага дуч келганлар. Марв йўлига чиққан Язид ва унинг сараланган 700 кишилилик сипоҳлари Насаф чўлида 500 турк йигитларига дуч келади. Ўзла-

рини савдогар сифатида (кучнинг тенг эмаслиги сабабли шундай йўл тутган бўлсалар керак) танитган туркийлар арабларга ҳамла қилади. Жанг шиддатли тус олади, Язид туркларнинг йўлбошчиларидан бирини ўлдиради ва ўзи ҳам тиззасидан оғир яраланади. Язиднинг шерикларидан Абу Муҳаммад аз-Заммий ва бошқалар жанг майдонини ташлаб қочадилар. Арабларга ҳужум қилган ватанпарварлар уларнинг аксариятини қириб, қурол-яроғини олиб, кўздан ғойиб бўлади.

Табарийнинг ёзишига қараганда, турк пистирмасига дуч келган Язид улар қўлидан ялиниб-ёлвориб қутилган. Чунки турклар «ё бизлар ўламиз, ёки сизлар нобуд бўласизлар», деб жонжаҳдлари билан курашганлар. Охир, Язид ўзининг Марвга келаётганлигини, уларга жонини қутқариш учун берадиган товон пули йўқлигини, укаси ўлганлигини айтиб қутилади.

Қутайба ибн Муслим Хуросон ноиби бўлгач (704/705 й.) Нахшаб ва Кешни истило қилишга қаттиқ киришади. 88 йили (707 м.й.) Қутайба Бухоро ва унинг атроф туманларини бутунлай яксон қилиб, бойликларни олиб Марвга қайтади. Қутайба 89 йили (708 м.й.) яна Бухоро ва Ромитон устига юриш қилади. Табарийнинг ҳикоя қилишича, Қутайба Ромитонни босиб олгач, Балхга қайта бошлайди. Шу орада унга Ҳажжожнинг хатини етказадилар. Мактубда Қутайбанинг Варданхудо устига юриш қилиши тайинланган бўлади. Қутайба яна изга қайтади. Уни сўғдликлар, Кеш¹ ва Насаф аҳолиси дашту чўлда жанг билан қарши олади. Бу тўқнашувда Қутайбанинг қўли устун келади ва у Бухоро томонга қараб юришда давом этади. Бироқ бу сафар Қутайбага омад кулиб боқмайди. У Бухорони қўлга киритолмай, Марвга қайтиб кетишга мажбур бўлади. Бу ҳақда Ҳажжожга ёзиб, маълум қилади. Ҳажжож унга энди нафақат Бухорони, шу билан бирга Кеш ва Насафни ҳам забт этишни буюради. Табарий Ҳажжожнинг хатидаги бу шаҳарлар номи билан боғлиқ бўлган сўз ўйинини ҳам келтириб ўтади: «айтадиларки, Ҳажжож унга (яъни, Қутайбага–П.Р.) шундай деб ёзган экан: «Кисса (Кеш) фаҳм қил (кис), Насафда буз (инсиф) ва Варданага юр (рид), айлана йўллардан сақлан, мендан ва сўқмоқларга чиқиб қолишдан эҳтиёт бўл»². Бу ерда, чамаси,

¹ «История ат – Табари», 120-бет.

² «История ат – Табари», 120-бет.

Ҳажжож, Қутайбага аччиқ қочирим қилиб, юз берган муваффақиятсизлик майда нарсалар билан ўралашиб қолиш оқибатида юз берган деган фикрни айтмоқчи бўлган чоғи.

90-йили Қутайба Бухорони забт этади, маҳаллий қўшинларни эса тум-турақай қилиб юборади. Ўтган йилги омадсизлик учун у қаттиқ ўч олишга киришади, «кимки бош келтирса, юз дирҳам»¹, деб эълон қилади. 91-йилда (710 й.) Қутайба яна Кеш ва Насаф устига юриш қилади. Насафни қўлга киритиб, Кеш устига бостириб боради. Кешда ҳам унинг қўли баланд келади.

Икки шаҳарни босқин қилиб, ўз ҳукмига олган Қутайба Кешда бир муддат туради.

94-йилда (713 м.й.) Қутайба Шош ва Фарғонага қўшин тортади. Бу юриш олдидан у ўзининг разил усулини яна қўллайди—Бухоро, Кеш ва Насаф, шунингдек, Хоразм мулкларига 20 минг қўшин йиғиб бериш мажбуриятини юклайди. Тўпланган қўшин Шошга қараб жўнатилади. Қутайбанинг ўзи эса Фарғонага йўл олади. 95-йилда халифаликда ўзгариш содир бўлади: 20 йил ҳокимият тепасида бўлган Ҳажжожнинг ўлгани хабари етиб келади. Қутайба Марвга қайтади. У ўз ҳарбий қисмларини бўлиб, уларнинг маълум миқдорини ўзи хавфсираган Бухорога, яна бир бўлагини Кеш ва Насафга жойлаштиради. Қутайбанинг Хуросонга кетиш олдидан бу шаҳарларда қўшин қолдириши бежиз бўлмаган. Қутайба қанчалик қирғин ва зўрлаш, қўрқитиш сиёсатини олиб бормасин, ҳақиқатан ҳам, унинг ўлимидан кейин худди шу шаҳарлардан—Бухоро, Кеш ва Насафдан араблар зулмига қарши норозилик тўфони кўтарилади. Қутайба бу хавфни олдиндан сезган эди.

716-йилда Қутайба ўлими олдидан кутгани ва унга қарши тиш-тирноғи билан курашгани воқеа содир бўлади—халифа Сулаймон ибн Абдул Малик Хуросон ноибни қилиб Язид ибн Мухаллабни тайинлайди. Язид ибн Мухаллаб Қашқа воҳаси халқига яхши таниш эди. У, бир пайтлар бу юртдан зўрға жон сақлаб қутилган кимса эди. Насаф даштида уни турк йигитлари яхшилаб қарши олган ва адабини берган эди. Бу ҳақда олдинроқда гапирилди.

Язид ибн Мухаллаб Мовароуннаҳрни, айниқса, Самарқанд, Кеш, Насаф ва Бухорони унутмаган. Бу юртлардан ҳар йили қанчадан-қанча мол-дунё йиғиб олинган, қолаверса, бу жой-

---

¹ «История ат – Табарии», 122-бет.

ларни куч билан ушлаб турилмаса бўлмас ҳам эди. Шу боисдан ҳам у ўз ўгли Муовия ибн Язидга Кеш, Насаф, Самарқанд ва Бухоро назоратини топширади. Язид ибн Мухаллабнинг юрт олиш курашлари ҳам охир-оқибатда ўзининг ўлими билан тугайди. Табаристонга қилинган юришларда у мағлуб бўлади ва қатл этилади. Халифаликни узоқ йиллар давомида эгаллаб келган умавийлар салтанати ўзининг охирги кунларини яшамоқда эди. Навбат Аббосийлар сулоласига етади.

Акад. В. В. Бартольд, умавийлар даврида юз берган араб истилосининг тадрижи ҳақида биз ярим афсона тарзидаги маълумотларга эгамиз¹, деганда ҳақ эди. Арабларнинг Мовароуннаҳрда, шу жумладан, Насаф ва Кешда узоқ йиллар давомида ўтказган қирғин барот жанглари, босқинлари ҳақида жуда кам нарсаларни биламиз. Кейинчалик ёзилган араб манбаларида ҳам оғзаки эшитилган, авлоддан-авлодга ўтган нақлларгина тилга олинган. Шу боисдан воқеалар тафсилотида, саналар уйғунлиги ва давомийлигида жуда кўп чалкашликлар мавжуддир. «Ҳатто – дейди В. В. Бартольд, – арабларнинг биринчи марта Амударёдан қачон ўтганлиги масаласида ҳам бир-бирига зид хабарлар етиб келган. Шунга қарамай, муаррихларнинг асарларида ҳикоя қилинган араб истилоси ҳақидаги фикр-мулоҳазалар даврнинг манзарасини тасаввур этишда муҳим аҳамиятга эгадир. Айрим далилларнинг шубҳали бўлишига қарамай, муаррихлар ҳикоятлари бизга давр руҳи ҳақида етарли аниқ тушунча беради ва босқинчиларнинг бойликка ҳамда шон-шўратга интилганлигига асло гумон қолдирмайди, қолаверса, улар учун дин амалда мамлакат ҳимоячиларида ҳам бўлганидек, кам аҳамиятга эга эди»².

Турк хоқонлиги VII аср сўнгларида (Шарқий турк хоқонлиги) яна кучайиб кетади. 689 йилда шарқий турк хоқонлиги лашкарлари Ғарбий турк қўшинини мағлуб этиб, Сўғдиёнага кириб борган эди.

712-йилда турк қўшини Қутайбанинг Марвга кетганлигидан фойдаланиб, Сўғдиёнани эгаллаб олади. Уларни арабларга қарши исён кўтарган Сўғд аҳолиси ёрдамга чақирган эди. Бу пайтда араблар қўлида фақат Самарқанд шаҳри қолган эди. 713

---

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. I., 240-бет.

² Шу асар, 240 – 241 – бетлар.

йилда катта куч билан қайтган Қутайба туркларни мамлакатни ташлаб чиқиб кетишга мажбур этади, турклар ҳатто арабларнинг Шош ва Фарғонага қиладиган юришига ҳам халал беролмайди. Арабларда бўлгани каби, турк хоқонлигининг ҳокимият поғоналарида ҳам ўзаро талашув давом этарди. 716 йилда Мочжо вафот этгач, ғарбий турклар яна шарқий турклардан ажралиб кетади. Турғашлар қабиласининг йўлбошчиси Сулу 737-738-йилларга қадар давом этган қудратли давлатни барпо қилади. У Марказий Осиёнинг бутун ғарбий қисмига эгалик қилиб, Мовароуннахрнинг исёнкор деҳқонларига ҳар тарафлама ёрдам кўрсатади, арабларга шунчалик катта зиён-заҳмат етказадикки, араблар унга аламдан Абу Музахим (ўргувчи ва сузгувчи, яъни фил ва ҳўкиз) деб лақаб берадилар¹.

Аҳоли арабларга нисбатан ҳамиша ғазаб-нафратда бўлади, тез-тез ғалаёнлар қилиб туради. Бу шубҳасиз, умавийлар даври араб ҳукмронлигининг табиатидан келиб чиқади. Умавийлар аббосийлардан фарқли ўлароқ, кенг миқёсдаги давлат мақсадларини кўзламасдан, энг аввало, «жиҳод жанглари»даги арабларнинг йўлбошчилари бўлиб қолган эдилар. Улар араблар ўртасида ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш, бўйсундирилган халқлардан солиқлар олиш, вассал ҳокимлардан ўлпон ундириш ҳақидагина қайғурганлар.

Саъид ал-Хароший Хуросон ноиби бўлган даврда арабларнинг Мовароуннахрда бўшашиб қолган давлат устунларини мустаҳкамлашга, исёнкор аҳолини, деҳқонларни жазолашга жон-жаҳди билан интилади. 103 йили (722 м.й.) Саъид ал-Хароший Сўғд тупроғига қадам қўйгач, ғалаён қилиб, арабларга бўйсуннишдан бош тортган сўғдликлар Фарғонага паноҳ истаб кетишга мажбур бўладилар. Табарий 104-(723) йил воқеаларини ҳикоя қилар экан:

«Ал-Хароший Кешга юрди. Кешликлар у билан 10 минг бош мол эвазига сулҳ туздилар. Бошқаларнинг айтишича, кешлик Вик исмлиқ деҳқон уни ўзига келтирмасдик шарти билан 40 кун ичида 6000 бош мол тўлаш ҳисобига сулҳ таклиф этади. Қачонки у Кешдаги ишларини саранжомлагач, Рабинжон сарига юрди ва Деваштийни ўлдирди ва кўмдириб ташлади. Рабинжонликларга бўлса, кимки жойидан жилса, юзлаб киши қатл этилиши-

---

¹ Шу асар, 245 – бет.

ни ёзиб юборди, у Сулаймон ибн Абус Сарига Кеш ва Насафга уруш қилишни, хирож йиғиб олишни топширди»¹, дейди.

Саъид ал-Хароший Кешдан чиқиб, Хузор томонга отланади. Табарийнинг ёзишича, бу пайтда Хузор туркий қалғалар ичида энг мустақамларидан бири бўлган. Табарий Хузорнинг алдов йўли билан олинганлигини айтиб ўтади.

133 (ҳижрий) йил етиб келади. Шу йилдан эътиборан Мовароуннаҳр ва унинг жанубида арабларга қарши норозилик ҳаракати яна жонлана бошлайди. Араблар зулмига қарши курашнинг янги тўлқини кўтарилади. Бу маълум даражада арабларнинг ўзаро ички ихтилофлари билан ҳам боғлиқ эди. Умавийлар ва Аббосийлар ўртасида узоқ вақтдан бери давом этиб келаётган салтанат талашини пировард натижада, 749 йилнинг охирига келиб, Ғарбий Осиё ҳам Аббосийлар қўлига узил-кесил ўтиши билан хотимланади. Аббосийларнинг ҳокимиятга келишида Абу Муслим муҳим ўрин тутди. Абу Муслим Аббосийларнинг Умавийларга қарши қора яловини кўтариб, кескин кураш бошлайди. 742-йилнинг 9 июлида унинг очикдан-очиқ жангга чорлови натижасида қора байроқ остига кўп халқ тўпланади. Абу Муслим фақатгина арабий тилли нуфус эмас, халифаликка тобе бўлган мазлум кишилар ўртасида ҳам машҳурлик касб этади. Араб муаллифларидан бўлган Динаварий бу ҳақда: «Абу Муслим ҳузурига Ҳирот, Бушанг, Марварруд, Толиқон, Марв, Нисо, Обивард, Тус, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хутғалиён, Кеш, Насафдан одамлар шошилинич етиб кела бошлади. Улар ҳаммаси жам бўлиб, либосларини қора рангга бўядилар. Тўқмоқларининг ярмини ҳам қора рангга бўядилар. Бу одамлар отда, эшакда ва пиёда келишар, эшакларини халифа Марвон ибн Муҳаммад номи билан атаб «харра Марвон» деб қийқиришар ва нуқишар, уларнинг сони 100 000 киши эди»², деб ёзади.

Абу Муслим халифаликнинг шарқий қисмидан йиққан, таркибида Марказий Осиё ва умавийлардан норози араблардан тузилган беҳисоб қўшин билан 750 йилда умавийлар лашкарини тор-мор этади. Ҳокимият Аббосийлар қўлида ўтади.

---

¹ «История ат – Табарий», 186-бет.

² Қаранг: Б.Г.Гафуров.Таджики, ч., 2. 33-бет.

Аббосийларнинг салтанат тахтига келиши билан халифалик ва унга тобе ўлкаларда бирор нарса ўзгармади. Умавийларга қарши ғалаёнлар давомида берилган ваъдалар унутилади. Абу Муслим ҳам сўзининг устидан чиқмайди. Хуросон ноиби лавозимини эгаллаган Абу Муслим ўзининг ўтмишдошларидан жуда кам фарқ қиларди. Аббосийлар ҳокимиятга келгач, олиқ–солиқлар миқдори аввалгидан анча ошиб кетади. Лалмикор ерлардан олинадиган ҳосилнинг ярми, суғориладиган ерлардан олинадиган ҳосилнинг чораги, кўпинча эса, учдан бири тўланадиган бўлади. Баъзан мусулмон ой тақвими билан қишлоқ хўжалик қуёш тақвими мос келмаганидан, олиқ–солиқлар йилда икки мартага қадар ундирилган. Умавийларга қарши оғир аҳволдан қутилиш учун курашган меҳнат кишиси янада ёмонроқ аҳволга солиб қуйилади. Айниқса, деҳқончилигининг асосий қисми лалмикорлик бўлган Мовароуннаҳр сингари ўлкаларда бу мушкул оқибатларга олиб келади. Гарчанд, ер халифаликнинг номигагина хусусий мулки бўлиб ҳисобланса-да, амалда маҳаллий аслзодаларнинг қўлига ўтган ва майда бўлақларга бўлиниб, чорикорларга ижарага берилар эди. Олдинлари эркин деҳқончилик қилиб келган жамоачилар ўз эркидан маҳрум бўлиб, йирик ер эгаларига тобе бўлиб қолган, ижара билан кун кўрадиган маҳкум кишиларга айланган эди. Улар ихтиёрий қуллар ёхуд қуллик мақомига тушиб қолган кишилар эди.

Аббосийлардан кўп нарса кутган улар тарафдорлари тез орада алданганликларини билади. Кўп ўтмай норозилик кайфияти Мовароуннаҳрда довулдек кўтарилади. 133 йилда (751) Хуросон ноиби Абу Муслимга қарши Бухорода Шарик ибн Шайх ал-Махрий исён кўтаради.

Шарик ибн Шайх ал-Махрий ғалаёни бостирилади унинг ўзи эса ўлдирилади. Бироқ бу билан Мовароуннаҳрдаги норозилик ҳаракатлари сўниб қолмайди.

Абу Муслимнинг ўзи ва унинг амалдорлари Мовароуннаҳрни қаттиқроқ идора қилиш ҳаракатида бўлади. У, 133 йилда (751) Самарқандга етиб келади.

Абу Муслимнинг ноиблиги ҳам узоққа чўзилмайди. Абу Муслим ҳалифаликка давогарликда гумон қилиниб, қатл этилади. Бу воқеа 137-йилда (755), Абу Муслимнинг Хуросон ноиби бўлганининг бешинчи йили содир бўлади.

«Оқ кийимлилар» ёхуд Муқанна исёни

Бу вақтда Қашқа воҳасида араб истилочиларига қарши маҳаллий аҳолининг «оқ кийимлилар» номи билан тарихга кирган улуғ исёни етилиб келмоқда эди. Табарий 161 ҳижрий йил (778) воқеаларини ҳикоя қилар экан, Муқанна қўзғолонини йилнинг энг муҳим ишларидан деб санаб ўтади. «У кўпгина одамларни алдаб, кучайиб кетди ва Мовароуннаҳрга етиб борди,—деб ёзади Табарий,—ал-Маҳдий у билан уруш қилиш учун ўзининг бир қанча лашкарбошилларини, яъни Уқба ибн Салим, Жабраил ибн Яҳъё ва Маҳдийнинг муриди Лайсларни бу пайтда Хуросон ноибни бўлган Муъаз ибн Муслим ихтиёрига бериб жўнатди»¹. Муқаннага қарши юборилган лашкар ва лашкарбошилар топшириқнинг уддасидан чиқолмайди, чоғи, «Ал-Маҳдий махсус кўшинни Саъид ал-Хараший бошчилигида юбориб, олдинги лашкарбошилларини ҳам унга қўшади».

«Бухоро тарихи»да Муқанна ва унинг халифаликка қарши кураши ҳақида нисбатан муфассалроқ маълумот берилган. «Муқанна Марв атрофи аҳолисидан,—дейлади унда,—Коза деб аталган қишлоқдан бўлиб, номи Ҳошим ибн Ҳаким эди. У илгари кудунгарлик қилар эди, кейин эса илм ўрганишга машғул бўлди ва ҳар хил илмларни: кўзбўямачилик, сеҳр ва тилсим илмларни ўрганди. Кўзбўямачиликни яхши билиб олиб, пайғамбарлик даъвосини ҳам қилди ва уни Маҳдий ибн Мансур ҳижратнинг 167 йилида (5 август 783-23 июль 784) ўлдирди. Муқанна ўзбошимчаликни ўрганган ва ғоятда зийрак бўлиб, қадимги олимлар илмларига оид кўп китобларни ўқиган ва жодугарликда устоз бўлган эди. Унинг отасининг номи Ҳаким бўлиб, у Абу Жаъфар Давонақий давридаги Хуросон амири лашкарбошиларидан бири эди. У Балхдан чиққан эди.

Ҳошим ибн Ҳакимни Муқанна дейишларига сабаб шу эдики, у жуда хунук, боши кал ва бир кўзи кўр бўлганидан ҳаммиша боши ва юзига кўк парда тутиб юрар эди. Шу Муқанна Аббосийлар даъватчиси Абу Муслим замонида Хуросон лашкарбошиларидан бири бўлиб, Абдулжаббор Аздийга вазир бўлди ва пайғамбарлик даъвосини қилди ва бир қанча вақт шу даъвода турди. Абу Жаъфар Давонақий одам юбориб, уни Марвдан Бағ-

¹ «История ат-Табари», 362-363-бетлар.

додга олдириб келди ва бир неча йил давомида зиндонда тутди. Шундан кейин у зиндондан қутилиб, яна Марвга қайтиб келди ва одамларни йигиб: «Менинг ким эканимни биласизми?» — деб сўради. Одамлар: «Сен Ҳошим ибн Ҳакимсан», — дедилар. У: «Янглишдингиз, мен сизнинг ва бутун оламнинг худосиман», оғзига тупроқ ва яна: «Ўзимни қандай ном билан аташни истасам, атайбераман», — деди ҳамда: «Мен халққа ўзимни Одам Ато суратида, кейин Нуҳ суратида, кейин Иброҳим суратида, кейин Мусо суратида, сўнг Исо суратида, кейин Муҳаммад мустафо, — худо унга раҳмат ва саломини юборсин, — суратида, кейин Абу Муслим суратида кўрсатган зотман, энди эса мана ўзингиз кўриб турган суратдаман», — деди... Муқанна ҳар бир вилоятга нома ёзиб, ўзининг доимий ташвиқотчиларига берди. Номага шуларни ёзди... менга имон келтиринг ва билингки, подшоҳлик менга хос... У ҳали Марвда турган вақтидаёқ, ҳар ерга дойларини юборди ва кўп халқни йўлдан оздирди. Марвда араблардан Абдуллоҳ ибн Амр номли бир киши бор эди, у Муқаннага имон келтирди ва қизини унга хотинликка берди. Ана шу Абдуллоҳ Жайҳундан ўтиб Нахшаб ва Кеш шаҳарларига келди ва ҳар ерда халқни Муқанна динига чақириб, кўп кишини йўлдан оздирди. Бундайлар Кеш шаҳрида ва унинг қишлоғида кўпроқ эди. Дастлаб Муқанна динига кирган ва унинг динини юзага чиқарган қишлоқ Кешнинг Субаҳ номли қишлоғи бўлиб, у қишлоқ аҳолисининг улуғ кишиси Умар Субаҳий эди. Улар қўзғолон кўтардилар. Уларнинг амири араблардан бўлиб, порсо бир киши эди, уни ўлдирдилар. Сўғднинг кўпчилик қишлоқлари Муқанна динига кирди. Бухоро қишлоқларидан кўп кишилар кофир бўлиб, кофирликни ошкора қилдилар. Ниҳоят бу фитна улғайиб кетди ва мусулмонлар учун қаттиқ бало бўлди¹.

Наршахийнинг ҳикоя қилишича, Муқаннанинг халифаликка очиқдан-очиқ душманлик кайфиятида бўлиши Хуросон амири Хумайд ибн Кахтабани бепарво қолдирмаган. Кахтаба уни тутишга амри фармон беради, аммо уни тутолмайдилар, у яширин иш олиб боради. Табарий ўз йилномасида Хумайд ибн Кахтабанинг 152 йилда (769) Хуросон ноиб² бўлганлигини қайд

---

¹ «Бухоро тарихи», 62-бет.

² «История ат-Табари», 361-бет.

этади. Хумайд ибн Кахтаба 158 йилда ҳам Хуросон ноибни бўлиб туради. Демак, Табарий таъкидлаши бўйича, Муқанна исёни 161 йилда кенг ёйилиб, Мовароуннаҳрга қадар тарқалган бўлса, унинг илдизи Хуросонда ана шу Хумайд ибн Кахтаба ноиблиги даврида бошланган бўлиб чиқади.

Марвда қаттиқ тазйиқ ва қувғин остига олинган Муқанна «Моварауннаҳр вилоятида кўп халқ унинг динига киргани ва у диннинг тарқалгани маълум бўлди ва у Жайҳундан ўтишга қасд қилди. Хуросон амири: Жайҳун дарёси лабида уни соқчилар пойлаб турсинлар»,—деб буюрган эди; Муқанна Жайҳун дарёсидан ўтмоқчи бўлса, уни тутиб олиш учун юзта отлиқ аскар Жайҳун қирғоғида юқори ва қуйи томон ҳамшиша юриб турдилар. Муқанна ўттиз олти киши билан Жайҳун дарёси лабига келиб, сол тайёрлаб Жайҳундан ўтди ва Кеш вилоятига борди. У вилоят Муқаннага буйсунди ва халқ унга рағбат қилди»¹.

Табарий 161 йил воқеаларини зикр этганда, Муқанна исёнининг худди шу йили ошкора тус олганини ва йилнинг муҳим воқеаси бўлганини айтади. Муқаннани таъқиб этган Хуросон амири Хумайд ибн Кахтаба 159 йилда вафот этади. Шунга кўра, Муқанна Моварауннаҳрда ўз ғалаёнини қарийб икки йил давомида тайёрлаган, 159 йилда Жайҳундан ўтган Муқанна 161 йилда Кеш ва Нахшаб, Бухоро вилоятида жуда кўп аҳолини қамраган исёнини бошлашга эришади. Шунинг учун бу исёни тасодифий, ўз-ўзидан келиб чиққан, дейиш жўяли бўлмайди. Наршахий айтгани каби, у Марвда эканлиги пайтида бошқа вилоятларга ўзининг дойиларини—ташвиқотчиларини юборган ва улар билан алоқада бўлган. Буни инкор қилиб бўлмайди. Муқанна кимга қарши курашаётганини яхши билган, чунки у араблар қўлида турли лавозимларда ишлаган, отаси ҳам араб амирларининг лашкарбошиларидан бўлган.

Абу Райҳон Беруний ўзининг «Осор ул-боқия» асарида Муқанна ҳақида «Пайдоиши ибни Муқанна ва саранжомни кори у» деган саҳифада ҳикоя қилади. Муқаннанинг пайдо бўлиши, у бошлаган ишнинг ниҳояланиши ҳақида мухтасар битилган жумлаларда Муқанна курашининг моҳияти ўз ифодасини топган. Беруний биринчи бўлиб, Муқанна кўзғолонининг ғоявий асосида Маздак қарашлари — ҳамманинг тенглиги, бойларнинг

---

¹ «Бухоро тарихи», 62-бет.

молу мулкани камбағалларга бўлиб бериш ва ҳ. туришини кўрсатиб беради: «ва он чиро, ки Маздак қонуни карда буд, у ҳам имзо кард»¹ яъни, ниманики Маздак қонуний деб айтган бўлса, Муқанна ҳам шунга амал қилди.

Наршахий Муқаннани Марв атрофидаги Коза қишлоғидан деб кўрсатади. Беруний эса, «Ҳошим бинни Ҳаким, ки маъруф ба Муқаннаъ аст, дар қарияе ки Ковакаимардон ном дорад, зоҳир шуд. Ва чун чашми у кўр буд, ҳарири сабзеро бурқаъ бияндохт ва иддиои худои карду гуфт: «Барои он ба жисм даромадам, ки пеш аз он касе наметавонист ба ман бин гарад». Ва аз наҳри Жайҳун бигузашт ва ба навоҳии Кашу Кашаф ворид шуд»², яъни: Муқанна лақаби билан танилган Ҳошим ибн Ҳаким Ковакаимардон деган қишлоқда пайдо бўлди. Унинг кўзи кўр эди, юзига ҳарир яшил парда тутарди ва худодлик даъвоси билан чиқди: «бундай жисми танлаганим боиси, олдинлари менга ҳеч ким қарамасди (ботинмасди). Ва Жайҳун дарёсидан ўтди ва Кашу Кашаф навоҳисига бостириб кирди».

Коза билан Ковакаимардон қишлоқлари номи ҳатто талаффуз жиҳатдан ҳам узоқ. Табарий Муқанна қишлоғини кўрсатмаган, фақат уни «Марв яқинидаги қишлоқларнинг бирида» исён кўтарганлигини айтиб ўтган. Беруний «Осор ул-боқия» асарини Наршахий ва Табарийдан сўнг ёзган. У ўзига қадар мавжуд бўлган тарихий-илмий асарлардаги маълумотларни қиёсан олган ва нисбатан тўғриси кўрсатган. Наршахий Муқаннани ўта салбий таъриф қилади, «у жуда хунук, боши кал ва бир кўзи кўр бўлганидан ҳамиша боши ва юзига кўк парда тутиб юрар эди», дейди. Табарийда бу ҳақда бирон жумла ҳам учрамайди. Беруний эса, унинг кўзи кўр бўлганлигини қайд этади. Ўрта асрларда кал касаллиги Шарқда, шунингдек, араб дунёсида ҳам кенг тарқалган. «Китоб латоиф ал-маориф» асарининг муаллифи Абу Мансур ас-Саолибий, ҳатто халифалардан Умар, Усмон, Али Марвон ва Умар ибн Абдулазизларнинг кал бўлганлигини³ келтириб ўтади. Ҳошим ибн Ҳаким–Муқаннанинг кал бўлганлиги шубҳали (йўқса, Беруний айтган бўларди), аммо кўзи нуқсли, эҳтимол, биттаси кўр бўлгандир. Бунинг

---

¹ Абу Райҳон Беруний. Осор ул боқия. Душанбе, 1990, 226-бет.

² Шу жойда.

³ «Китоб латоиф ал-маориф», 45-бет.

сабаблари, тахминан, Муқаннанинг ҳибсга олиниши, калтакла- ниши, зиндон азобларини тортиши билан боғлиқ бўлса керак. Наршахий Ҳошим ибн Ҳақимнинг отаси Абу Жаъфар Давана- қий (754-775 й.) даврида Хурсонда амирлик қилганларнинг лаш- карбошиларида бўлганлигини айтади. Абу Жаъфар даврида Абу Довуд Холид ва Хумайд ибн Кахтабалар Хуросон ноиблари бўлишган. Чамаси, Муқаннанинг ўзи ҳам ҳокимият ишларига аралашган, Абу Муслим даврида Абдулжаббор Аздийга (758 й.) вазир бўлади. Абдулжаббор бор-йўғи бир йилгина Хуросон ами- ри бўлади. Бунинг сабаби бор. Муқанна Абдулжабборга вазир бўлган экан, шубҳасиз, Хуросон амирига қўйилган айб унга ҳам тааллуқли бўлмай қолмайди. Табарий бу ҳақда қуйидагиларни ҳикоя қилади. Абдулжаббор Хуросонда халифа ташвиқотчила- рини– шийларни таъқиб остига олиб, уларни ўлдира бошлайди. Бу хабар Абу Жаъфар қулоғига етиб боради. Халифа Абу Айюб ал-Хузийга: «Ростдан ҳам Абдулжаббор бизнинг шийларни йўқотмоқчи ва буни бизга бўйсунмаслик мақсади билан қилмоқ- да»¹, дейди.

Абу Айюб ал-Хузий халифа Абу Жаъфарга маслаҳат бериб, Абдулжабборни синаб кўришни, ундан Византияга гўё юриш учун қўшин сўрашни таклиф этади. Абдулжаббор халифа сўро- вига «бу ёқда турклар қўзғолиб қолди», деган баҳонада хали- фага қўшин юбормаслигини айтади. Шубҳа тасдиқлана бора- ди. Шунда, халифага, «турклар безовта қилаётган бўлса, Хуро- сонга биз қўшин киритайлик», деб кўринг-чи, деган маслаҳат- ни берадилар. Халифа шу таклифни айтади. Бу сафар ҳам Аб- дулжаббор рад жавобини бериб, «Хуросонда ҳеч қачон бундай қийин йил бўлмаган эди, мабодо, қўшин келгудек бўлса, очар- чилик бошланиб, нарх-наво ошиб кетади», дейди. Абу Айюб шунда халифага, «у ўз бўйсунмаслик мақсадини очиқ эътироф қилди, у билан сичқон-мушук ўйнашни бас қила қол», дейди. Хуллас, Абдулжабборга қарши лашкар юборилади ва у, унинг оила аъзолари, яқин кишилари тутиб олиниб, Ироққа келтири- лади ва қаттиқ жазога мустаҳиқ этилади. Хусусан, Абдулжаб- борнинг икки қўли ва икки оёғи, боши танасидан узиб ташла- нади. Халифа, Табарий шаҳодатича, олдин Абдулжабборни, «у билан бирга болаларини ва шерикларини калтаклатади, дарра

---

¹ «История ат-Табари», 355 – бет.

урдиради»¹. Шундай фикр туғилади: Муқанна ҳам Абдулжаббор билан бирга шу азобларга дучор этилмадимикан? Наршахий «Абу Жаъфар Даванақий одам юбориб, уни (Муқаннани–П.Р.) Марвдан Бағдодга олдириб келди ва бир неча йил давомида зиндонга тутди»², деган гапни айтади. Чамаси, Абдулжаббор хиёнати қаттиқ текширилган ва унга шерик бўлган, ёрдам кўрсатишда гумон қилинганлар бирин-кетин Марвдан олиб кетилган ва жазоланган. Муқанна шундай азоблар орасида кўзининг биридан ажралиб қолган бўлса, эҳтимол.

Абдулжаббор ва Муқанна Абу Муслим издошлари бўлган. Абдулжабборнинг ўз кучига ортиқ даражада ишониши Хуросонда этилиб келаётган бўйсунмаслик ҳаракатини барбод қилади. Бироқ Муқанна зиндондан қутилганидан сўнг ҳам аҳдидан қайтмаган. У, Хуросонда мағлубият аламини тортганидан сўнг, араблар зулми ҳалдан ошган ўлкаларга ўз яқинларини жўнатиб, келгиндиларга³, уларнинг азоб-қубатларига қарши кураш бошлаш ғоясини тарғиб қилади.

Муқанна ҳаётига доир маълумотлар жуда кам бўлишидан ташқари, саналарда бир-бирига зид бўлган ўринлар ҳам йўқ эмас. Бу, энг аввало, унинг вафоти–ҳалок бўлган йилига тааллуқлидир. Бу сана Табарийда ҳижрийнинг 163-йили (780 й.) деб⁴ кўрсатилади. Наршахий Муққананинг ўлими ҳақида «уни Маҳдий ибн Мансур ҳижратнинг бир юз олтмиш еттинчи йилида (5 август 783-23 июль 784) ўлдирди»⁵, деб хабар беради.

Абу Райҳон Беруний ўзининг «Осор ул–боқия» асарида Муққананинг кейинги ҳаёти ҳақида «ва лашкариёни Маҳдироси шикаст доду чордах сол истило дошт, то он ки дар соли ясаду шасту нўхи ҳижри мухосира шуд»⁶, яъни: Маҳдий лашкарини енгиб, ўн тўрт йил, токи унинг томонида (яъни Маҳдий–П.Р.) ҳижрий 169 йилда қамал қилингунча, ҳукм сурди, деб ёзади.

Этибор қилинса, Беруний Муққананинг вафот йилини аниқ кўрсатаётгани йўқ. «Қамал қилингунча» сўзининг моҳиятини ўйлаб кўришга тўғри келади. Қамал 169 йилда (786 м.й.) юз бера-

---

¹ «История ат-Табари», 356 – бет.

² «Бухоро тарихи», 61-бет.

³ Б.Г.Гафуров. Таджики, ч., 2., 36 – бет.

⁴ «История ат - Табари», 363-бет.

⁵ «Бухоро тарихи», 61-бет.

⁶ Абу Раҳон Беруний. Осор ул боқия, 226-бст.

ди. Берунийнинг яна бир сўзи маъносини чақиш лозим бўлади. У, Муқанна Маҳдий лашкарига шикаст бериб, яъни, енгиб, ўн тўрт йил мустақил ҳокимият қилди, демоқда. Бунда катта маъно бор. Зеро, Наршахий ҳам Муқаннанинг ҳисор–қалъада ўн тўрт йил¹ ҳаёт кечирганлигини қайд этади. Энди ана шу ўн тўрт йилни у вафот этди, деб кўрсатилаётган йилдан чиқариб кўрайлик. Наршахий ҳисобига кўра, бунда Муқанна ҳижрий 152 йилда (769 й.) Мовароуннаҳрда араблардан ҳокимиятни тортиб олган бўлиб чиқади. Табарий афсуски, Муқаннанинг неча йил мустақил ҳокимият қилганини айтмаган. Беруний айтган 169 йилни, яъни, Муқанна қамал қилинди, деб кўрсатган йилни вафот йили деб қабул қилсак, унда Муқанна ҳижрий 155 йилда (772 й.) ўн тўрт йиллик ҳокимиятини бошлаган бўлади. Акад.Б.Ғафуров Муқанна 776 йилда ҳали Марвда эканлигида, Марказий Осиёнинг турли томонларига ўз ташвиқотчиларини жўнатганлигини айтади².

Муқаннанинг Мовароуннаҳрга келиш йили Табарийда аниқ берилган, у бу ҳақда: «Сўнг 161 йил (778) келди. Бу йилда юз берган воқеалар баёнида: унга Хуросонда Марвнинг қишлоқларидан бирида Ҳаким ал-Муқанна қилган исён киради... У кўп кишиларни алдаб, кучайиб кетди ва Мовароуннаҳрга етиб борди»³, деган гапни айтади. Демак, Муқанна 161 ҳижрий, 778 милодий йилда Мовароуннаҳрга келган экан. Бу ўринда Б.Ғафуров фикри ҳақиқатга яқин бўлиб чиқади, негаки, 776 йилда Муқанна ҳали ўз қишлоғида, ташвиқот ишлари билан шуғулланган ва орадан икки йил ўтгач, Табарий айтгани каби, кучайиб кетгач, Мовароуннаҳрга қадам қўйган. Наршахий айтган Муқаннанинг вафот йили бўйича ҳисоб қиладиган бўлсак, унинг Мовароуннаҳрга ўтиши ҳижрий 152 йилга (769) тўғри келади. Наршахий Муқаннанинг Мовароуннаҳрга бориш сабаблари ҳақида гапирганида: «Муқанна воқеаси хабари Хуросонга ёйилгач, Хуросон амири бўлган Хумайд ибн Кахтаба уни тутишга буюрди. Муқанна эса ўз қишлоғидан қочиб, беркиниб юрар эди. Охири Муқаннага Мовароуннаҳр вилоятида кўп халқ унинг динига киргани ва шу диннинг тарқалгани маълум бўлди ва у Жайхундан ўтишга қасд қилди»⁴, дейди. Хумайд ибн Кахта-

¹ «Бухоро тарихи», 67-бет.

² Б.Ғ.Ғафуров. Таджики, ч. 2., 36-бет.

³ «История ат – Табари», 362-бет.

⁴ «Бухоро тарихи», 62-бет.

ба Хуросонга 152 йилда (769) амир бўлиб, 159 йилда (776) вафот этади. Муқанна 769 йилда Марвга қайтиб келиб, қўзғолон кўтаришга тайёргарлик кўра бошлайди. Бу қўзғолонга у дастлаб Марвда туриб раҳбарлик қилади, сўнгра эса ўзи таъқиб қилина бошлаганидан кейин Амударёдан Мовароуннаҳрга ўтиб, бу ердаги қўзғолонга раҳбарлик қилишга киришади¹. Муқанна Хумайд ибн Кахтаба изига тушгандан сўнг, Мовароуннаҳрга қочишни ихтиёр қилган. Табарийнинг айтгани – Муқаннанинг Кешнинг қишлоқларидан бирига келиши санаси – 161- йил (778) тўғри бўлиб чиқади. Беруний, қайд этилгани сингари, Муқаннанинг Мовароуннаҳрга келиш йили ҳақида сўзламаган. У кўрсатган Муқанна қамал этилган 169 (786) йилдан 14 йилни айириб, ҳисоб қилганимизда 155 йил (772) келиб чиқади. Агар шундай бўлса, бу Кахтабанинг вафот этган йили билан мувофиқ келмайди. Чунки, Хумайд ибн Кахтаба тирик бўлганида, Муқаннани ушлатмасдан қўймаган бўлар эди. Демоқчимизки, 769 йилда ҳибсдан қутилиб келган Муқанна эндигина ўз режаларини пишитган, 776 йилга келиб, у анча танилган. Шу сабабдан ҳам Кахтаба уни хавфли шахс сифатида тутишга буйруқ беради. Аммо уни ушлаш эпидан чиқолмайдилар ва бу орада Хумайд вафот этади. Муқанна эса Мовароуннаҳрга ўтиб кетади. Ҳарҳолда, Муқаннанинг Мовароуннаҳрга келиш йили 776-778 -йиллар оралиғида содир бўлган.

Наршахийда бунга янада аниқлик киритадиган бир сана бор. «Бир юз эллик тўққизинчи йил ражаб ойида (апрел-май 776) Ҳусайн ибн Маоз ўз лашкари билан ва Бухоро қозиси ибн Умар ибн Имрон Бухоро аҳолиси билан чиқиб Наршах қишлоғига бордилар... ва оқ кийимлилар қаршисида лашкаргоҳ туздилар»², – дейди у. Бу, энди Муқаннанинг узил-кесил 159-йилда, милодий 776 йилда Мовароуннаҳрга, дастлаб Субах (Кеш вилояти) қишлоғида, сўнгра Бухорога, Наршах қишлоғига келиб ўрнашганлигини тасдиқ этади.

Абу Райҳон Беруний Муқанна халифа Маҳдий қўшинига шикаст бергандан сўнг, ўн тўрт йил ҳукм сурди, деган эди. Шундан келиб чиқиб юритадиган бўлсак, 159 йилда ҳали халифа Маҳдий ўз қўшини ва лашкарбошиларини Мовароуннаҳрга,

---

¹ «Ўзбекистон ССР тарихи», 1 жилд, 247-бет.

² «Бухоро тарихи», 63-бет.

Муқаннага қарши юбориб улгурмаган эди. Муқанначилар Наршах қишлоғини қўлга олгач, бу ердаги бошлиқларни, дин аҳлини ўлдирадидлар. Хусайн ибн Маоз Бухоро ноиби (амири) эди. Муқаннага қарши лашкар тузган киши у эди. Оқ кийимлиларни—муқанначиларни дастлабки пайтда мағлуб этишга уриниш бирор натижа бергандек туюлган бўлса—да, бу ҳаракат ниҳоятда кучайиб кетади ва «бу овоза Бағдодга бориб етди, ўша вақтда Маҳдий халифа эди, у жуда қайғуриб, Муқаннага қарши курашиш учун кўп лашкар юборди ва охири бу фитнани даф қилиш мақсадида ўзи ҳам Нишопурга келди. Маҳдий ислом дини хароб бўлиб, Муқанна дини бутун дунёга тарқалиши хавфидан қўрқар эди»¹.

Муқанна ва унинг тарафдорларига қарши лашкар ва таниқли саркардаларни жўнатиш, Табарий кўрсатганидек, анча кейин, 161 йилда (Муқанна исёнининг иккинчи йили) амалга оширилади. Маҳдий юборган лашкарбошилардан бири ҳақида «Бухоро тарихи»да «Халифа Маҳдий ўз вазири Жабраил ибн Яҳёни Муқаннага қарши урушга юборди. У Бухорога келиб Муқаннага қарши жангга юриш учун Дарвозайи Самарқандда лашкаргоҳ қурди»², дейилади.

Беруний айтгани каби, муқанначилар Жабраил лашкари билан урушга кириб, ғолиб келадилар. Буни Наршахий ҳам шаҳодат этади: «Жабраил урушни бошлаб юборди. Тўрт ой мобайнида эртаю кеч узлуксиз урушдилар, оқ кийимлилар ғалаба қозонмаган бир кун ҳам бўлмади»³.

Наршахий, гарчи Жабраил ибн Яҳёнинг Бухорога, Муқаннага қарши курашиш учун келган йилини аниқ кўрсатмаса ҳам, Маоз (Табарийда Муаз) ибн Муслимнинг 161 йилда (778) Марвга келиши, ундан сўнг Бухорога ўтишини аниқ айтади: «Жабраил... Самарқанга борди ва то Маоз ибн Муслим Хуросонга амир бўлгунига қадар турклар ва оқ кийимликлар билан кўп урушлар қилди. Маоз ибн Муслим бир юз олтмиш биринчи (778) йилда Марвга келди ва бу ердан иш бошлаб, Омуй биёбонига кириб кетди. Бухорога етганида Бухоро аҳолиси орасидаги деҳқонлар жангчи кишиларни йиғдилар; беш юз етмиш киши йиғилди... Маоз ибн Муслим Сўғд ва Самарқандга бориб

¹ «Бухоро тарихи», 62 – бет.

² Шу асар, 64 – бет.

³ Жу жойда.

турклар ҳамда оқ кийимликлар билан икки йилгача кўп урушлар қилди, гоҳ у ва гоҳ душман (муқанначилар–П.Р.) ғалаба қозонар эди. икки йилдан кейин у Хуросон амирлигидан истеъфо берди»¹.

Халифа Маҳдийнинг вазири Жабраил ибн Яҳё, англашиладики, Маоз ибн Муслимдан бир неча ой олдин келган. Лекин ҳар иккаласининг келиш йили, Табарийда аниқ берилганидек, 161 йил (778) ҳисобланади. Энди, Муқанначиларнинг «халифа лашкарига шикаст бериб, ўн тўрт йил ҳокимият» юритишларини ўйлаб, мулоҳаза юритадиган бўлсак, 778 дан 780 йилгача (Маоз ибн Муслимнинг жанглари давом этган йиллар) икки ўртада қаттиқ жанглар борган ва муқанначиларнинг кўли устун келган. Мағлубият учун Хуросон ноиби Маоз ибн Муслим вазифасини топширишга мажбур бўлган. Муқаннанинг 14 йиллик ҳокимиятини 778 йилдан ҳисобласак, унинг ниҳояси 792 йилга боради. Борди-ю, 780 йилдан ҳисобласак, 794 йилга етади. Демак, Муқаннанинг вафот этган йили масаласида тарихий асарларда ғалат рақам айтилган, деган андиша юзага чиқади. Берунийнинг Муқанна вафоти йилини аниқ кўрсатмаслиги сабаби ҳам ана шунда бўлса керак. Чунки қамал қилинди деган сўз, Муқанна эртасига ўлдирилди деган гап эмас. Дарвоқе, Наршахийда бу ҳақда жуда аниқ жумлалар бор, мана улар: «Муқаннанинг ҳалок бўлиш сабаби. Ҳирот амири бўлган Саид кўп лашкар билан Муқанна хисорининг дарвозасига келиб қўнди; у уйлар ва ҳаммомлар қуриб ёзин-қийин шу ерда бўлдилар»².

Беруний Муқанна хисори–қалъасининг 169 йилда (786) мухосира қилинганлиги ҳақида сўзлаган. Демак, Муқанна турган қалъанинг қамал қилиниши 786 йилда бошланган бўлса, Наршахийдан олдинда келтирганимиз сўзларидан бу қамалнинг узоқ давом этганлигини тушуниш қийин эмас. Қамал қилувчиларга уйлар, ҳаммомлар қуриш учун кўп вақт керак эди. Бу Муқаннанинг ҳалокати 790-792-йилларга қадар чўзилиб борганлигини тахмин қилишга имкон беради. Лекин, Табарийнинг тарихида 168 йил (785) воқеалари нақл этилганда айтилган бир маълумот, Муқаннанинг ҳалокати анча олдин, содир бўлганлигини далолат этади. Табарий бу ҳақда «168 (785) йил. Бу йил-

---

¹ Шу асар, 65-66-бетлар.

² «Бухоро тарихи», 67 – бет.

да ал-Маҳдий Саид ал-Харашийни Табаристонга 40 000 кишига бошлиқ қилиб жўнатди»¹, дейди. Бундан Саъид ал-Хараший Муқанна ишини тамомлаб, Арабистонга кетган, деган маъно келиб чиқади. Бундай десак, Беруний Муқаннанинг қамал этилиш йилини 169 (786) йил деб кўрсатади. Хуллас, тарихий асарларда Муқанна ва унинг исёни билан боғлиқ саналар жуда чалкашиб кетган. Буларни аниқлаш ғоят мушкул.

Муқанна курашининг аҳамияти тўрт-беш йил тафовут қиладиган саналарда эмас, албатта. Муқанначилик элу юртимизнинг араб босқинчиларига қарши уюшган озодлик кураши эди. Оқ кийимлилар айна вақтда арабларга хизмат қилаётган, ер-сувни эгаллаб олган маҳаллий деҳқонларга (ҳозирги маъносида эмас, VII асрдаги аслзодалар, қишлоқ ва манзил, ер-сув эгалари) қарши курашган ҳам эдилар. Буни юқорида Наршахийнинг сўзлари мисолида ҳам англаш мумкин бўлади. Маоз ибн Муслим Бухоро деҳқонларидан жангчилар йиғишга киришганлиги Моваруннаҳрнинг аслзодалари, еру мулк эгалари ҳаммани тенгликка даъват этган муқанначиликка тиш-тирноғи билан қарши чиққанлигини, ўз мавқеини қўлдан бермаслик учун араблар томонидан туриб, ўз халқига қарши курашганлигини кўрсатади.

Муқанна тарафдорлари орасида жанговор кишилар кўп бўлган. Мусулмон тарихий асарларида уларнинг ҳаммасини «ўғри, босқинчи» дейиш урф бўлган. Кишилиқ тарихининг ҳамма даврида босқинчилар ва келгинди золимлар қолиб, уларга қарши курашган ватанпарварларни, озодлик йўлбошчиларини бадном қилиш одат тусини олганлиги сабаблари изоҳсиз ҳам маълум. Шу жиҳатдан муаррих Наршахийни тушуниш мумкин. У Муқаннанинг издошлари, арабларга қарши курашни давом эттирганлар ҳақида «бухоролик Ҳаким ибн Аҳмад номли бир киши бўлиб, у билан бирга яна учта лашкарбоши бор эди. Улардан бирининг номи Хашвий, иккинчисиники Боғий² бўлиб, бу иккови Фузайл кўшкидан эдилар. Учтинчисининг номи—Ғирдак; у Ғиждувон қишлоғидан эди. Буларнинг ҳар уччаласи ҳам жанговор кишилар бўлиб, айёр, босқинчи ва ўғри эдилар»³, дейди.

---

¹ «История ат-Табари», 365 – бет.

² «Бухоро тарихи», 63-бет; С.Айний (Асарлар, 8 жилд, — Т.: 1967, 181–бет.) уларни қўшнифазлик деб кўрсатади.

³ Шу жойда.

«Муқанна ўзини Абу Муслимнинг ўринбосари деб эълон қилганлиги учун ҳам унинг тарғиботи катта муваффақият қозонди»¹. Абу Муслим Мовароуннаҳр халқи хотирасида эзгулик курашчиси, мазлумлар ҳимоячиси сифатида из қолдирган. Унинг ҳақида халқ кўшиқлар, дostonлар тўқиган. С.Айнийнинг ёзишича, Бухорода «Коми Абу Муслим» деган сой бор, у Қизилтепа тумани ва Бухоро туманининг бир қисмини сув билан таъминлайди. Соининг ёқасида бир тепа бор бўлиб, атрофдаги аҳоли йилда бир мартаба ўша ерга сайри томошага чиқиб, хўроз сўйиб еб, Абу Муслимни эслаган ва тепани ҳам «Тали Абу Муслим» деб атаганлар. Бу бундан бир минг икки юз йил муқаддам исён маҳалида халқнинг Муслимга пайдо қилган анъанавий муҳаббати асаридир².

«Ўзбекистон тарихи»да тўғри баҳо берилганидек, гарчи Абу Муслим ҳаракати халқ оммасининг Умавийлар ҳукмронлигига нисбатан норозилигига асосланган бўлса ҳам, бироқ Аббосийлар бу ҳаракатдан ўз ҳукмронликларини ўрнатиш мақсадида фойдаландилар. Шу жиҳатдан қараганда, ўз даврининг катта сиёсий арбоби ва саркардаси бўлган, халқ оммасини бирлаштириб, бу омманинг норозилигидан янги араб сулоласининг ва маҳаллий феодаллар синфининг манфаатлари йўлида фойдаланишга муваффақ бўлган Абу Муслим зиддиятли шахс бўлиб кўринади. Абу Муслимни халқ оммасининг манфаатларини ҳимоя қилган ва халқнинг йўлбошчиси бўлган киши деб ҳисоблаб бўлмайди³.

Муқанна ҳаракати юзага келган VIII асрда Абу Муслим араб босқинчиларининг юракни зада қилган юришларидан безган халқ учун кураш рамзи, эзгулик ифодаси эди. Араб истилочиларига қарши туғ кўтарган Муқанна ҳаракати тезда бутун Мовароуннаҳрга ёйилади. Қашқадарёда вужудга келган муқанначилик Бухорода унга улуг қувват бағишлайди, тез орада бу ҳаракат Фарғона водийси, Илоқ (Оҳангарон) ва Шошга қадар узаяди. Бухорхудот Бунёд ибн Туғшоданинг ўзи ҳам Муқанна тарафига ўтади.

Муқанна бошлаган халқ озодлик ҳаракати сафида туркий кўшинлар муҳим ўрин тутган. Наршахий ўз асарида бу ҳақда «Муқанна туркларни чақирди ҳамда мусулмонларнинг қони ва

---

¹ «Ўзбекистон ССР тарихи», 249 – бет.

² С.Айний. Асарлар, 8 жилд, 180 – 181 – бетлар.

³ «Ўзбекистон ССР тарихи», 240 – бет.

молини улар учун ҳалол қилиб ҳукм чиқарди. Туркистондан талончилик тамасида кўп лашкар келди... У турклар дастлаб Бухорода пайдо бўлдилар... Сўғдада оқ кийимлилар кўп эдилар, турк лашкари ҳам кўп келган эди»¹, деб хабар беради.

Муқанна ҳалокати

Муқанначилар Мовароуннаҳрнинг аксарият қисмини эгаллаб олган эдилар. Қашқа воҳаси Муқанна ҳаракатининг бешиги эди. Нахшаб шаҳри ва унинг теваарак-атрофи аҳолиси Муқаннанинг укаси Жамхўр бошчилигида араб ҳукмдорлигига қарши курашадилар. «Балъамийнинг ёзишига қараганда, Нахшаб аҳолиси жанг қилмасданоқ Жамхўрга қўшилган»². Нахшаб деҳқонлари (аслзода ва бойлари) Жамхўр келгач, ўзларининг бойликларини олиб, шаҳардан қочиб кетишга уринадилар. Исён кўтарган омма, уларнинг йўлини тўсиб қўяди. Нахшаб деворидан ташқарида араблар ва уларга қўшилган деҳқонлар билан исёнчилар ўртасида шиддатли жанг бўлиб ўтади.

Мағлубият аламига чидай олмаган бой деҳқон Аҳмад Муъдий тез орада катта қўшин тўплаб, Нахшабга ҳужум уюштиради. Фафлатда қолган қўзғолончилардан у шафқатсиз ўч олади. Жамхўрни ва қўзғолоннинг бошқа бошлиқларини дорга тортиради. Аҳмад Муъдийнинг раҳм-шафқатсизлиги исёнчиларнинг ва уларни қўллаб турган халқнинг ғазабини янада кучайтириб юборади.

Халифалик вужудга келган озодлик курашидан қаттиқ хавфда қолади. Халифа Маъдий охир-оқибатда Саъид ал-Харашийни Муқаннага қарши курашга жўнатади.

Саъид ал-Хараший 722 йилда (103 ҳ.й.) халифа Умар ибн Хубайра даврида Хуросон ноибни бўлиб, Хўжанд ва Қашқа воҳасини қонга ботирган жаллод эди. У, айниқса, Кеш ва Хузорни жуда яхши билар эди. Шу боисдан ҳам, бу жойларда жанглар қилган, қамал ва қирғиннинг ҳадисини олган Саъид ал-Хараший халифаликнинг сўнгги умиди эди. Араблар бутун халифалик кучини Муқаннага қарши қаратадилар. Маҳаллий де-

¹ «Бухоро тарихи», 63–66–бетлар.

² «Ўзбекистон ССР тарихи», I жилд, 251 – бет.

ҳқонлар уларга озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ва қўшиндан ёрдам бериб турганлар. Саъид ал-Хараший Муқаннани у яшаб турган ҳисорда қамал қилади. Наршахийда «Сом тоғи (Берунийда Санам–П.Р.) тепасида ғоятда мустаҳкам бир ҳисор бўлиб, унда оқар сув, дарахтлар ва экин ерлар бор эди. Муқанна уни тузатишга буюрди ва уни тузатдилар. Муқанна у ерга кўп мол ва беҳисоб озиқ-овқат (Табарийда ғалла–П.Р.) йиғди. Соқчилар тайинлади», деган хабар учрайди.

Муқанна Қашқа воҳасига келган дастлабки пайтда ўзи учун қароргоҳ сифатида Ҳисор тизма тоғининг Кеш билан Самарқанд оралиғида тушган қисмида (қарияларнинг айтишича, то яқинларига қадар Кеш–Самарқанд йўли шу қалъа ёнидан ўтган), доводда жой қилган. Ва ниҳоят, араблар билан олиб борган жангларининг охириги йилларида ҳам шу қалъадан бошпана топган. Муқанна жойлашган қалъанинг аввалги номи нима бўлган айтиш қийин, ҳарҳолда, «Санам» атамаси бу жойда бутлар бўлганлигини ишорат этади. Муқанначилар оташпараст бўлиб, зардуштийлик анъаналарига риоя қилганлар, бутларга, санамларга топинганлар. Қалъанинг номи шундан келиб чиққан бўлса ажаб эмас. Муқанна арабларга қарши фақат найза ва қилич билангина эмас, тарғибот ва ташвиқот усулларидан ҳам фойдаланган. Ислом дини нимани эътироф этган ва муқаддас ҳисоблаган бўлса, Муқанна унинг зиддига иш олиб боради. Бу ҳақда кейинроқда, «Муқанна ойи» ҳақида сўзлаганда, фикр юритилади. Муқаннанинг ҳалокати ҳам тарихий асарларда турлича талқин этилган. Шу жумладан, Берунийнинг «Осор ул-боқия» асарида Муқанна ўлими яқинлигини билиб, ўзини тандирга ташлади¹, деган фикр айтилади.

Табарий бу ҳақда «қачонки, у ўз ўлими яқинлашганини сезгач, ўзи заҳар ичди, хотинларини, оиласини ҳам заҳарлади»², деган фикрни айтади.

Наршахий Муқаннанинг ҳалокати тўғрисида маълумот беради. Кешда, Санам тоғидаги ҳисорнинг ичида «чашма, дарахтлар ва экинзорлар бор эди. Муқаннанинг хос кишилари ва сипоҳсолорлар кучли лашкар билан ҳисор ичида эдилар. Ҳисор

---

¹ Беруний. «Осор ул боқия», 226 – бет.

² «История ат-Табари», 363 – бет.

ичкарасида, тоғ тепасида яна бошқа бир ҳисор бўлиб, у ҳисорга ҳеч кимга йўл йўқ эди. Муқанна ўша хотинлар билан шу ҳисорда турар эди»¹. Наршахий, Муқаннанинг хотинлари хусусида бир ривоят келтириб, ҳисорда у билан турадиган хотинлар «Сўғд, Кеш ва Нахшаб деҳқонларининг қизларидан иборат бўлиб, юзта хотин эдилар», дейди.

Саъид ал-Хараший, Садриддин Айний айтгани каби, тўрт йиллик қамал пайтида «унинг (Муқанна–П.Р.) ишини оғирлаштириб, лашкарлари тарқалиб кетди, ҳисорда бўлган сипоҳсолор эса ҳисор дарвозасини очди ва бўйсуниб, ташқари чиқди; ислом динини қабул этди. Мусулмонлар ҳисорни олдилар. Муқанна ички хисорни сақлаб қололмаслигини тушунди».

Наршахий Кеш деҳқонларидан бўлган Абу Али Муҳаммад ибн Хорундан у айтган бир ривоятни келтиради. Абу Али Муқанна ўлими ҳақида шундай нақлни айтган экан: «менинг бувим Муқаннанинг ўзи учун олиб келиб, ҳисорда сақлаб турган хотинлари жумласидан бўлган экан. У шундай ҳикоя қилар эди: «Бир куни Муқанна хотинларни ўз одати бўйича овқат ейишга ва шароб ичишга ўтиргизиб, шароб ичига заҳар солди-да, ҳар бир хотин учун биттадан хос қадаҳ тутқазиб айтди: «Мен ўз қадаҳимдаги шаробни ичганимда сизлар ҳам қадаҳларингизни бутунлай бўшатишингиз лозим». Ҳамма хотинлар ичдилар, мен эса ичмасдан шаробни кўйлагим ёқасига тўқдим. Муқанна буни пайқамади. Ҳамма хотинлар ҳушсиз йиқилиб ўлдилар; мен ҳам ўзимни улар орасига ташлаб ўлганга солиб ётдим, Муқанна менинг ҳолимдан беҳабар эди. Кейин Муқанна ўрnidан туриб қараб, ҳамма хотинларнинг ўлиб ётганини кўрди-да, ўз қулининг олдига борди ва қилич билан унинг калласини кесди. Муқаннанинг фармони билан уч кундан бери тандир қизитаётган эдилар. Муқанна ўша тандир олдига бориб кийимини ечди ва ўзини тандирга отди. Тандирдан бир тутун чиқди. Мен у тандир олдига бориб унинг вужудидан ҳеч нарса кўрмадим. Ҳисорда бирор тирик киши йўқ эди»².

Табарий Муқанна ва унинг яқинларининг заҳарланиши ҳақида гапирганида, «айтишларича, – деб ёзади, – у (Муқанна–П.Р.) ўлади, уларнинг ҳаммаси (хотинлари, оиласи–П.Р.) ўлади. Мусулмонлар қалъага киради, унинг (Муқаннанинг–П.Р.)

---

¹ «Бухоро тарихи», 67 – бет.

² «Бухоро тарихи», 68 – бет.

бошини кесиб, бу пайтда Халабда турган ал-Маҳдийга юборадилар»¹. Муқаннанинг ўлими ҳақида бу гаплар кейинчалик тўқилган ривоятлар. Лекин уларнинг тагида ҳақиқат уруғи борлигини эътироф этмаслик ноўрин бўлури эди. Кеш деҳқонининг қизи айтган нақл ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак. Чунки, Муқанна араблар қўлига ўз жасадини хор қилдириш учун қолдириб кетмаслиги аниқ эди. У ўзини оловга ташлаганлиги мантиқан жўяли кўрилади.

Араблар муқанначилардан қаттиқ ўч олган. Кураш мағлубият билан якун топган бўлса-да, у Марказий Осиёда араб истилосига қарши ҳаракат тарихида катта аҳамият касб этади. Халифаликни зилзилага солган озодлик ҳаракати шафқатсизлик билан бостирилади, аммо халифалик шундан сўнг маҳаллий аҳоли вакиллари ҳокимият ишларига аралаштиришга мажбур бўлади. Олиқ-солиқлар масаласида бир қадар ён берилади Халифалик асосий йиғим турларидан бири—тамға солиғидан воз кечишга мажбур бўлади.

Маҳаллий кишиларнинг ҳокимиятга аралаштирилиши ислом динининг ривожига, кенг тарқалишга йўл очади. Муқанна фожеасидан сўнг ҳам ислом динини номигагина қабул қилиш, ундан воз кечиш сингари ҳолатлар кўп кузатилган. Қашқа ва Сурхон воҳаларида «табар мусулмонлик» тушунчаси ҳали ҳозирга қадар яшаб келади.

«Табар мусулмонлар» ислом динини қабул қилишнинг ашаддий муҳолифлари бўлиб, зўрлик билан уни номига қабул қилганлар. Имконият туғилди дегунча, яна исломдан қайтганлар. Айтилишича, уларнинг бир қисми дастлаб бошларини табар билан чопганларда ҳам исломни қабул қилмаган.

Муқанна ҳалокатидан сўнг ҳам, муқанначилик Қашқа воҳасида, Бухоро ва Илоқ каби жойларда давом этади. «Бухоро тарихи»да Наршахий Муқаннанинг Кулортегин номли саркардаси лашкар ва мулозимлар тузиб, Мусайяб билан урушлар қилгани ҳақида ёзади. Мусайяб ибн Зухайр Хуросонга Муъаз ибн Муслимдан сўнг ноиб қилиб тайинланган эди. «Бухоро тарихи» ёзилган даврда (X аср) ҳам муқанначилик ҳаракати сўнмаган: «Бу қавмдан Кеш ва Нахшаб вилоятида, Кушки Умар, Кушки Хиштивон ва Зармон қишлоғи каби Бухоро қишлоқларида ҳозир-

---

¹ «История ат – Табари», 363 – бет.

да ҳам сақланиб келмоқда. Улар ўзлари Муқаннанинг ким эканлигидан бутунлай хабарсиз бўлсалар ҳам унинг ўша динидалар».

Муқанна исёни VII-VIII асрларда Оврупа ва Осиёни титратган араб халифалигига, унинг ўзга халқларни босиб олиш, моддий ва маънавий жиҳатдан хўрлаш, эзиш ва талаш, қирғин қилиш сиёсатига қарши кўтарилган сиёсий кураш сифатида аҳамият касб этади. Бу кураш халқ озодлик ҳаракати тусини олиб, унда маҳаллий аҳолининг турли табақалари вакиллари иштирок этади. Бухоро ҳукмдори Бунёд ибн Туғшоданинг муқанначиликда айбланиб ўлдирилиши ҳам буни яққол исботидир. Арабларга тобе бўлиб, номига юртни бошқариб турган илғор қарашли, ватанпарвар аёнлар ўзларининг вассаллик мақомларидан ризо бўлмаганлар. Иккинчи тарафдан, қудратли, дунёнинг катта қисмини ўзига тобе этган халифалик бирлашган куч-маҳаллий аҳоли озодлик кураши олдида ожиз қолиши амалда исботланди. Муқанна ҳалокатининг асосий сабабларидан бири арабларга ёрдам кўлини чўзган деҳқонлар бўлган. Улар ўзларининг катта молу мулкидан, еру сувидан ажраб қолишдан чўчиб, Муқаннага қарши куч тўплаган, унга қарши борган. Йўқса, муқанначиларни араблар биргина ўз кучлари билан енгилса қодир бўлмас эди. Масаланинг яна бир аянчли жиҳати шундаки, исломга қадар Марказий Осиёда диний эътиқод ислом сингари қаттиқ қўйилмаган, халқнинг онгига, шуурига сингдирилмаган эди. Кўп худолик (Табарий таъкидлагани каби), бутларга, санамларга сиғиниш, топиниш ислом дини сингари эҳтиёжга айланмаган эди. Исломнинг кўп жиҳатдан афзаллиги араблар босиб олган мамлакатлар аҳолиси томонидан эътироф этилади ва қабул қилинади. Исломни зўрлаб тиқиштириш, маълумки, дастлабки пайтларда, ҳатто Қутайба пул ва қамчига зўр берган бўлса-да, муваффақият қозона олмаган эди. Қачонки, ислом тарғиб ва ташвиқ этилгач, Қуръони Карим бўйича иш кўриш, олиқ-солиқларни диний йўсинда тартибга солиш сингари ҳаракатлар исломнинг тараққийсига, кенг ёйилишига ва ўзга мамлакатларда ҳам чуқур илдиз ёйишига олиб келади. Арабларнинг ҳарбий устуворлигидан кўра, исломнинг асоси пишиқлиги, халқчиллиги улар эришган жаҳонгирлик ютуқларининг муваффақиятини таъмин этган омил бўлганди.

Акад. В. В. Бартольд ҳам вақтида буни кўрсатиб ўтган эди. У, масалан, Бухорода подшоҳлик қилган хотин даврида аслзодаларнинг ўғиллари навбатма-навбат унинг саройида фахрий қоро-

вуллик хизматини ўташи ҳақида гапириб «бундай сиёсий тузумда, сўзнинг қатъий маъносида давлат дини ҳақида гап бўлиши мумкин эмасди. Эронда бўлгани каби, бу ерда ҳам ҳукмрон табақанинг диний эътиқоди зардуштийлик эди. Шунга қарамай, Эронда таъқиб этилган зиндиқлар (дуалийлар) мазҳаби Мовароуннаҳрда хавф-хатарсиз бошпана топди. Шу хилдаги эркинликдан, чамаси, маъжусий ва насронийлар ҳам фойдаланишган... Араб босқинчиларига қарши курашда, маълум бўлишига қараганда, дин аҳли бирон-бир рол ўйнаган эмас»¹, — деган эди.

Арабларнинг ўзга мамлакатлардаги муваффақияти биринчи галда унинг диний уюшганлиги, эътиқод мустаҳкамлиги билан боғлиқ эди. Мовароуннаҳрда оташпарастлик ислом даражасидаги мавқега кўтарилмаган эди. Арабларнинг ғалабаси мантиқан исломнинг зардуштийлик устидан қозонган зафари эди. Ҳарбий куч маънавий қудрат олдида ожиз бўлади.

Мовароуннаҳр халқи исломни қабул қилди, аммо озодликка бўлган ишончни бой бермади. Ислом маънавий эҳтиёждаги бўш жойларни тўлдирди, бироқ маҳаллий аҳолида чет эл босқинчиларига бўлган ғазаб-нафрат алангасини сўндира олмади. Муқанна ҳалокатидан сўнг, барибир, истилочилар мавқеидан путур кета бошлади.

Нахшабликларнинг араб босқинчиларига қарши нафрати кучли бўлганлигини 191 йил (807) воқеалари ҳам кўрсатади. 806 йилда Самарқандда араб амалдорларидан бўлган Рафиъ ибн Лайс халифа Хорунга қарши бориб, уни вазифасидан бекор қилиш даъвоси билан чиқади. Аслида бу низонинг сабаби бир бой аёл билан боғлиқ эди. Бу аёлнинг эри Яҳъё ибн ал-Ашъас узоқда, хотин эса Самарқандда қолган эди. Ажралиш учун у исломдан қайтади ва Рафъи ибн Лайсга тегади. Яҳъё халифа Хорун ал-Рашидга мурожаат қилади. Халифа Рафъини жазолашни (бичиш, сазойиш қилиш) Балх ноиб Али ибн Исога топширади. Рафъи тарафдорлари ортиб, Табарий айтишига кўра, «Мовароуннаҳрда ким бўлса, бари унга қўшилади»². 191 (807) йилда Насаф аҳолиси ҳам Рафъи ибн Лайсга мурожаат қилиб, ўзларини Али ибн Исонинг ўғли Исо ибн Алидан қутқаришни, уни ўлдиришда ёрдам кўрсатишни илтимос қиладилар.

---

¹ Акад. В. В. Бартольд. соч. I. 238-239 – бетлар.

² «История ат-Табари», 369 – бет.

Рафъи ибн Лайс насафликларга зулм ўтказётган Исо ибн Алига қарши отланади ва уни ўраб олиб, ўлдиради. Бироқ Исо ибн Алининг ёнидагиларга индамайдилар. Мана шу кичик бир далилнинг ўзи IX аср бошларида Мовароуннаҳрда арабларга қарши янги кучлар етилганлигини, бу кучлар энди мамлакат тақдирини мустабид араблар қўлига топшириб қўймаслигини кўрсатадиган бир ишорат эди. Оқибатда шундай бўлиб чиқади ҳам. Араблар Мовароуннаҳрда ўз мавқеларини кунма-кун йўқота борадилар. Халифа Маъмун салтанат учун бўлган ҳаёт-мамонт курашларида укаси Аминни форслар ёрдами билан енгилган муваффақ бўлгандан сўнг, уларга ён беришга мажбур бўлади. Жумладан, халифаликнинг шарқий вилоятларини форсийларга идора қилиш учун топширишга мажбур бўлади. Кейинчалик мана шу форсий ҳокимлар Тоҳирийлар ва Сомонийлар сулоласига асос солади.

Араблар истило қилган мамлакатлар аҳолиси орасида келиб чиқиши, Балхдан бўлган Бармоқийлар биринчи бўлиб, ҳокимият бошқарувига аралашадилар. Бармоқий Фазл ибн Яҳъё 794-795 йилларда Хуросон ноиб даражасига кўтарилади. Табарий 178-(795) йил воқеалари ҳақида гапирганида Фазл ибн Яҳъёнинг араблардан бўлмаган қўшин тузганлигини, уларнинг сони 500 мингга етганлигини айтади. Бу қўшин аббосийчилар (ал-аббосийя) деб аталган. Уларнинг 200 минги Бағдодга жўнатилган ва улар ал-қаранбийя (қаранбийчилар)¹ деб юритилган. Бармоқийларнинг мавқеи ва обрўи оша боргани сари халифалик саросимага тушади. Ниҳоят, халифа Хорун ар-Рашид (786-809) 803 йилнинг 29 январиди бармоқийлар хонадонини қирғин қилади.

Халифалар маҳаллий аёнлар, аслзодаларнинг тобора ошиб бораётган куч-қудратига тўсқинлик қилишга борган сари ожиз бўла боради. Тез орада ҳокимият пиллапояларида Тоҳирийлар пайдо бўлади. Улар билан деярли бир вақтда Сомонийлар салтанат остоналарида кўрина бошлайди. Сомонийларнинг ҳам асли, келиб чиқиши Балх вилоятига, унинг Сомон қишлоғига бориб тақалади. Сомонийлар сулоласининг пойдеворини ташлаган киши—Сомонхудот сосонийлар лашкарбошиларидан бўлган ва 591 йилда турклар ҳузурига қочиб ўтган² Баҳром Чубин авлодидан ҳисобланган.

---

¹ «История ат-Табари», 366 – бет.

² Акад. В. В. Бартольд. Соч., I., 267 – бет; Низомулмулк. Сиёсатнома, Душанбе, 1989, 178 – бет.

НАСАФ Х-ХІІ АСРЛАРДА

Сомонийлар салтанати

Сомонийлар ІХ асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр вилоятларини идора қилишга муваффақ бўладилар. Нуҳ Самарқанд вилоятини, Аҳмад–Фарғонани, Яхъё–Шош ва Уструшанани (Илёс эса Ҳиротни) бошқаради, ІХ аср ўрталарига келиб, ниҳоятда парчаланиб кетган Мовароуннаҳр бир сулола вакиллари қўлида маълум даражада яхлитлана бошлайди. Аста-секин Самарқанд, Сўғд, Фарғона, Шош ва Уструшана Аҳмад хонадони қўлига ўтади.

ІХ асрнинг 70 йилларида Мовароуннаҳрда сиёсий парчаланish кучайиб, ички низолар авж олади. Фақатгина Исмоил ибн Аҳмад (892-907 й.) даврида сиёсий тарқоқликка барҳам беришга интилиш кузатилади. Мовароуннаҳр ички ва ташқи жиҳатдан кучайиш йўлига киради. Икки асрдан зиёд давом этган араблар истилосидан сўнг, Мовароуннаҳр ҳар жиҳатдан ўзини ўнглай бошлайди. Араб халифалиги тобелигидан қутилган юртда марказлашган бошқарув амалга ошади, ички низоларга барҳам берилди боради.

Исмоил Сомоний асослаган сулола салтанатининг давомийлиги, энг аввало, уларнинг маҳаллий кишиларга, аслзода ва деҳқонларга, шунингдек, турк сипоҳийларига таянишида кўзга ташланади. Низомулмулк ҳам Сомонийлар ҳақида гапирганида улар орасидаги энг ақлли, тадбирли ва одил¹ ҳукмдорни Исмоил Сомоний деб билади ва унинг ҳақида нақллар келтириб ўтади. Низомулмулк эътирофича, ҳукмдор ўз юртининг яхши катхудоси – хўжайини бўлиши лозим, мамлакатнинг ободонлиги унинг зиммасида: ариқ ва наҳрлар қозиш, коризлар очиш, дарёларга кўприклар солиш, қишлоқларнинг фаровон ва деҳқончиликнинг ривожини учун ғамхўрлик қилиши, истеҳкомлар ва шаҳарларда гўзал, баланд қасрлар қуриши, йўл бўйларида работлар тиклаши унга обрў ва қудрат келтиради. У Исмоил Сомонийни шундай ҳукмдорлар мундарижасига киритади. Низомулмулк Исмоил Сомонийнинг яхши одатларидан бири фуқаро аҳволини шахсан ўзи сўраб билгани, дардига чора кўрган-

---

¹ Низомулмулк. Сиёсатнома, Д., 1989, 17-бет.

лигида, деб қарайди. Исмоил Сомоний шуҳрати ва қуввати унинг саройидаги турк сипоҳийларига кўрсатиладиган ҳурмат ва мурувватда деб биллади. Оддий пиёда туркий ҳарбийси хизматнинг ҳар йилида бир пиллапоя баландга кўтарила борган. Туркийлардан тузилган сипоҳийлар Исмоил Сомоний давлатининг ҳарбий таянчи эди. Муҳими, сомонийлар даврида ҳарбий истилоҳлар туркийча бўлган, масалан, турк сипоҳийси учинчи йил хизмат қилганда «қорачур» номли белбоғ (камар), еттинчи йил хизматдан сўнг эса «висоқбоши» ҳарбий унвонини олган, булардан сўнг «хайлбоши», «ҳожиб» каби поғоналар босиб ўтилган.

Исмоил Сомоний Бухорода ҳокимиятни қўлга киритишда ислом руҳонийларига таянган. Сомонийлар даврини махсус ўрганган Н.Н.Неъматов бу ҳақда мулоҳаза юритиб, «Сомонийлар сулоласининг энг улуғвор намояндаси Исмоил даврида араб истилосидан сўнг биринчи маротаба сиёсий жиҳатдан парчаланиб кетган мамлакат бирлашди ва амалда араб халифаларидан мустақил бўлган кучли, маълум даражада, марказлашган давлат вужудга келди, мамлакатда ўзаро низолар тугатилиб, ташқи ҳуружлар барҳам топди»¹, деганда ҳақдир. Исмоил Сомоний акаси, Самарқанд ҳукмдори Наср орқали Ироққа, халифаликка юбориладиган молу зарларни ўз ҳокимиятининг дастлабки вақтларида тўхтатганлиги маълум. Бироқ, у исломга, руҳонийларга, олимларга, фикҳларга ҳурмат билан қараган. Олимлар подшоҳ олдида ер ўпиб, таъзим бажо қилиш расмиятчилигидан озод қилинганлар. Исмоил даврида ханафий мазҳабдаги фикҳлар орасидан энг билимдони танланиб, унга устодлик рутбаси берилган. Устод (кейинчалик шайхулислом) давлат ишларига аралашар, мансабларга сипориш қилар, мушкул муаммоларни ҳал этишда маслаҳатлар берарди. Акад.В.В.Бартольднинг шаҳодат этишича, ўша пайтда бутун Мовароуннаҳрда олимларни «донишманд»лар² деб атаганлар.

«Халқ оммасига келганда, – деб ёзади В.В.Бартольд, – уларнинг аҳволи Сомонийлар даврида осойишталик таъмин этилгани, саноат ва савдо анча тараққий қилгани боис ниҳоятда яхши эди»³. Шундан сўнг, олим Мовароуннаҳрдаги ҳунарман-

---

¹ Н.Н.Неъматов. Государство Саманидон. Д., 1977, 25-26 – бетлар.

² Акад.В.В.Бартольд. Соч. I, 292 – бет.

³ Шу асар, 294-бет.

дчилик, савдо-сотик тараққиётини далолат этиш мақсадида Муқаддасийга асосланиб, ишлаб чиқариладиган мол ва ашёлар мундарижасини келтириб ўтади. (Термизда совун, Бухорода матолар, чироқлар, гилам¹ ва ҳ., хуллас, Мовароуннаҳрнинг бирон шаҳри бўлмаганки, у ўзига хос бўлган ашёлар, от–улов эгар–жабдуқлари, рўзгор буюмлари, меҳнат қуроллари ишлаб чиқармаган бўлса. Уларнинг аксарияти четга олиб чиқилган.

Акад.В.В.Бартольд бу давр Мовароуннаҳр иқтисодиёти ва маънавияти ҳақида сўзлар экан, «моддий фаровонлик ўсиши,— дейди у, — ҳамма жойда ақлий қизиқиш ортиши билан уйғун ҳолда эканлиги кузатилади»², дейди. У араб сайёҳи Муқаддасийнинг Мовароуннаҳрда фикҳ, гуманитар фанлар ва Қуръон мутолааси бўйича олим ва шогирдларни кўп учратганлиги ҳақидаги гапини келтириб ўтади. Бу даврда ёлланиб ишлайдиган косиб ойига 15 дирҳам³ маош олган. Саноат ва савдонинг ривож топиши Сомонийлар даврида солиқларнинг деярли олинмаслигига сабаб бўлган⁴. Сомонийларнинг даромади 45 миллион дирҳамга баробар бўлган. Давлат хазинасининг энг катта тўлови ҳарбийларга ажратилган, ҳар уч ойда уларга 5 миллиондан, йилига ҳаммаси бўлиб, 20 миллион маош бериб борилган. Сомонийлар қуллардан ўсиб, юқори мансабга кўтарилган кишиларга ҳам катта эркинлик берганлар, уларнинг ер-сув сотиб олиши, катта хўжалик юритиши мумкин эди. Масалан, Алптегиннинг Хуросон ва Мовароуннаҳрда 500 қишлоғи бўлган. Ҳар бир қишлоқда қасрлари, ҳаммомлари мавжуд эди.

Сомонийлар давлати ўтказган мана шу сиёсат туфайли бу сулола қарийб бир аср давомида салтанат тепасида бўлди. Сомонийлар орасида тахт учун талаш қилганлари ҳам бўлган, албатта. Исҳоқнинг ўғилларидан бири Абу Солиҳ Мансур исён қилиб, оқибатда Нишопурда ҳалок бўлади. Ундан сўнг, лашкарбошиси Ҳусайн ибн Али Марвозий (Марваррудий) норозилик туғини кўтаради. У, вақтида Аҳмадга катта ёрдам кўрсатган бўлиб, эндиликда хизматларига яраша ҳурмат кўрмаётганлигидан норози бўлган эди. Ҳусайн ибн Али атрофида омманинг ай-

---

¹ Акад.В.В.Бартольд. Соч.І., 294 – 295 – бетлар.

² Акад.В.В.Бартольд. Соч.І., 297-бет.

³ Шу асар, 298 – бет.

⁴ Шу жойда.

рим норози тўдалари ҳам тўпланган. Низомумулк уни шийлар ҳаракатининг раҳбарларидан бири сифатида кўрсатади.

Хусайн ибн Али 918 йилда қўлга олинади ва ҳибс қилинади. Сомоний ҳукмдор Наср даврида ўзаро тожу тахт курашлари янада авжига чиқади. 930 йилда ана шундай исёнлардан бири амалга оширилади. Бунгача Бухоро аркида амирнинг учта укаси—Яҳъё, Иброҳим ва Мансурлар ҳибсда эди. Улар нонвой Абу Бакр орқали исёнчилар билан алоқа боғлаб, ҳибсдан қутуладилар ва Яҳъёни амир деб эълон қиладилар. Исёнчилар асосан, шийлардан иборат бўлган. Исёнчилар тўдасига Абу Бакр билан бирга Хусайн Марвозийнинг ўғли раҳбарлик қилган. Вазир Балъамий Хусайн Марвозий ўғли билан алоқа боғлаб, уни қўлга олади. Абу Бакр тутилади ва дарра остида ўлади.

Наср ҳокимиятнинг сўнгги йилларида шийларнинг яна бир улкан чиқиши юз беради. X аср бошларида фотимий халифалар тарих саҳнасиغا чиққандан сўнг, шийлар ҳаракати жуда фаоллашиб кетади. Фотимий ташвиқотчилар таъсирида Хусайн ибн Али Марвозий ҳам шийликни қабул этади. Хусайн ибн Али Марвозийнинг сафдошларидан бири Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабий эди.

Муҳаммад Нахшабий ва Қарматчилик

X асрнинг I ярмида Марказий Осиёда қарматчилик ҳаракати пайдо бўлади. Қарматчилар тарғибот ишларига зўр берадилар. Қармат (Қарматия) ҳаракати IX асрнинг сўнгларида - X аср бошларида Аббосий халифаларни талвасага солиб қўйган исмоилийчилик оқимларидан бири. Қарматчилик диний-сиёсий йўналиш бўлиб, деҳқон ва ҳунармандларни қамраган, уларнинг бу ҳаракатга қўшилиши оқимнинг ижтимоий тус олишига, тенглик ва адолат ғояларини тарғиб қилишга йўл очади. Исмоилий доийларидан (тарғиботчи) бири Ҳамдан Қармат ўз атрофига косиб ва деҳқонларни йиғади. Қарматчилик ғоявий нуқтаи назаридан имом Исмоил (762 йилда вафот этган) йўриқларига амал қилар ва шийлик қарашларига ҳайрихоҳ эди. Бундан ташқари, улар фаолиятида Исломга қадар бўлган диний қарашлар (Маздак) таъсири ҳам сезиларли даражада эди. Қарматчилар ерга бўлган хусусий эгаликни рад қилар, қишлоқда жамоа бўлиб ишлашни тарғиб этар, бунда жамоа аъзоларининг

тенглигини асос қилиб қўяр эдилар. Улар қулдорчиликка қарши бўлмаганлари ҳолда, айти вақтда, ноз-неъматларнинг баробар, тенг тақсимланиши тарафдори бўлганлар. Ер-суддан, ҳосилдан мосуво бўлиб, аросатга тушиб қолган деҳқонлар қарматийлар орқасидан эргашадилар. Бироқ, қарматийлар ҳаракатида зиддиятлар мавжуд эди. Унга қўшилган омма ўз норозилигини бойликларни эгаллаб олган аслзодаларга қаратмоқчи бўлса, аксинча, ҳокимиятга ихтилофда бўлган киборлар бу ҳаракатга марказий бошқарувга қаршилик тусини бериш пайида эди.

Марказий Осиёда қарматчилик Исмоил Сомоний ҳокимиятининг сўнгги йилларида вужудга кела бошлаган эди. 907 йилда «чўпон-чўлик ва деҳқонлардан» иборат бўлган 10 минг кишилик қарматлар оломони Сомонийлар лашкари томонидан қириб ташланади. Наср II даврида унга қарши руҳда бўлган Хуросон ноиби ва лашкарбоши Ҳусайн ибн Али Марвазий бу ҳаракатни янгидан бошлайди. Ҳусайн ибн Али қарматчилик тарғиботларини асосан Хуросонда олиб боради, омманинг норозилигидан фойдаланиб, марказий ҳокимиятга қарши исён кўтаради ва 919 йилда асир олинади. Низомулмулк ўзининг «Сиёсатнома» асарида Ҳусайн ибн Алининг ноиби нахшаблик Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабий¹ ҳақида гапиради ва унинг Ҳусайн ишларини давом эттирганлигини сўзлайди. Муҳаммад Нахшабий Марвад Қармат ҳаракати бошлиқларидан бўлган ва Ҳусайн вафотидан кейин Бухорога келган. Муҳаммад Нахшабий, «Сиёсатнома»да айтилганига қараганда, Мовароуннаҳрга келиб, ўз юрти Нахшабда ўрнашади. Нахшабда у қарматчилик қарашларини тарғиб қилиб, кишиларни бу ҳаракатга қўшилишга даъват этади. У Нахшабда турган Хуросон амирининг надими Мақдод Нахшабийни ҳам ўз таъсирига олади. Муҳаммад Нахшабийнинг обрў-эътибори Нахшабда кун сари ошиб боради, у хос котиблардан Ашғасни ва кичик амалдорларни ҳам қарматчилар сафига қўшади. Ашғаснинг куёви Абу Мансур Чағоний, Хос Ҳожиб Ойтошлар ҳам унинг маслакдоши бўлади. Низомулмулкнинг ёзишича, ана шу кишилар Муҳаммад Нахшабийни Бухорога ундаганлар ва Сомонийлар пойтахтида муваффақиятни таъминлашни бўйинларига олганлар. Муҳаммад Нахшабий уларнинг даъвати билан Бухорога боради. Бухорода шийлик тарғиботи дастлаб яхши натижалар беради.

---

¹ Низомулмулк, Сиёсатнома, Д., 1989, 152 – бет.

Муҳаммад Нахшабий Бухорода тарғибот ишларини аввалига пинҳона олиб борган бўлса-да, тез орада, Низомулмулк сўзига қараганда, муваффақиятга эриша бошлаган. Бухорода шийлик мазҳабига аввал бошлаб кирганлар Бухоро раиси, соҳиб хирожи, деҳқонлар ва аҳли бозор бўлган. Подшоҳнинг хос вакили Ҳасан Малик, Волий Айлоқ, хос кишилардан Али Заррод ҳам Муҳаммад Нахшабий йўлига кирадилар. Нахшабийнинг издошлари шунчалик ортиб кетадики, уларнинг орасида подшоҳнинг энг ишончли кишилари ҳам кўпчиликни ташкил этади. Улар подшоҳ мажлисларида «файласуфлар жумласидан»¹ бўлган олим Муҳаммад Нахшабийнинг чиройли амаллари ҳақида бири қўйиб, бири сўзлайди. Оқибат шу даражага етадики, «подшоҳ Наср ибн Аҳмад вазир, Нахшабий эса подшоҳ мақомига етади». Бундай деганда, Низомулмулк киноя қилади, гап шундаки, Наср ибн Аҳмад Муҳаммад Нахшабий таъсирига берилади. Унинг айтганларидан чиқолмайдиган ҳолга тушади. Қарматчилик Наср II даврининг сўнгги йилларида жуда кучайиб кетади. Муҳаммад Нахшабийнинг таъсири нафақат саройда, шунингдек, оддий кишилар ўртасида ҳам кучли бўлади. Қарматчилик ҳаракати энди пинҳона (Ботиний деган ном шундан) эмас, балки очиқчасига тарғиб этилади. Сомонийлар олдида кўндаланг муаммо юзага келади. Низомулмулкнинг эътироф этишича, подшоҳ Наср II нинг қарматийларга қўшилганлиги туркийларга ва қўшин бошлиқларга ёқмайди, улар бундан ошкора норози² бўладилар. Сомоний ҳукмдорларнинг Аббосий халифалар амал қиладиган суннийликдан воз кечиши ва бутун давлатда қарматийлар ёқлаётган шийликни тан олиши кўндаланг бўлиб қолади. Қарматийликни Мисрда ҳукм сураётган фотимий халифалар қўлаб турган эди. Шундай ҳолатда, икки йўлдан бирини танлаш зарурати туғилган эди.

Наср II афтидан, бутун вужуди билан қарматий бўлган. У Муҳаммад Нахшабийнинг устози, Бухоро зиндонида ҳалок бўлган Ҳусайн ибн Али товони учун Мисрдаги фотимийлар халифаси Қажумга (934-946) 119000 динор³ тўлашга рози бўлади.

Туркий сипоҳийлар қарматчилик ҳаракатининг оммавий тус олишидан чўчиб, Наср II га қарши фитна уюштирадилар. Фит-

---

¹ «Сиёсатнома», 152 – бет.

² Шу асар, 153 – бет.

³ Акад. В. В. Бартольд. Соч. I., 303 – бет.

на Наср II га ва унинг ўғли Нуҳга маълум бўлиб қолади. Улар фитнабошини ҳийла билан ҳузурига чақириб, бошини кесишга амр қиладилар. Ота-ўғил фитначилар йиғилган жойга бориб, унинг бошини ўртага ташлайдилар. Қўшин бошлиқлари йиғилган ана шу ерда Наср II тахтни ўғли Нуҳга топширганлигини эълон қилади. Воқеаларнинг бу хилдаги тадрижи туркларни саросимага солиб қўяди ва улар Наср II нинг бу қарорига рози бўлишдан ўзга илож тополмайдилар. Нуҳ отаси Наср II ни кичанлашни ва аркка қамаб қўйишни буюради.

Муҳаммад Нахшабий Бухорода бошлаган ва подшоҳни ҳам ўз сафига тортган қарматийлар ҳаракати шу тариқа барбод бўлади. «Бидъатчи»ларни Хуросон ва Мовароуннаҳр бўйлаб жазолаш бошланади. Уларнинг мол-мулки талон қилинади, ўзлари ўлдириб юборилади. Муҳаммад Нахшабий ва унинг энг яқин маслакдошлари қисмати ҳам фожей ҳал этилади. Акад.В.В.Бартольд, «мана шу воқеадан сўнг, шийлар Мовароуннаҳрда фақат яшин мазҳаб сифатида ҳукм сура бошлайди»¹, деб ёзган эди.

Наср ва Нахшабийнинг сўнгги кунлари ҳақида бошқача талқинлар ҳам етиб келган. Шулардан бирида, масалан, Насрнинг қилган гуноҳи учун жазога мустаҳиқ бўлиб, қаттиқ бетоб бўлгани ва ўлимидан олдин ўғли Нуҳни чорлаб, тазарру қилганлиги айтилади. Нуҳ тахтга чиққандан сўнг, Муҳаммад Нахшабийни ҳузурига чақиради ва фақиҳ билан уни мунозарага кириштиради. Фақиҳ бидъатчининг², яъни Муҳаммад Нахшабийнинг ноҳақ эканлигини далолат этади. Нуҳ тафтиш ўтказиб, Нахшабийнинг Хусайн ибн Али товони учун тўланган пулдан 40000 динорини ўзлаштириб кетганлигини ҳам аниқлайди. Шундан сўнг, Нахшабий ва унинг издошлари қатл этилади.

Яна бир талқинга кўра, Наср II ўпка хасталиги туфайли 13 ойлик бетобликдан сўнг, 943 йилнинг 6 апрелида вафот этади. Бошқа бир хабарларга кўра, Наср ҳам отаси каби қуллар томонидан ўлдирилади. Наср II 30 йилу 1 ойу 4 кун ҳукм суради. Абу Саъд Сомъонийнинг «Китоб ал ансаб» асарида кўрсатилишича³, Наср 943 йилнинг 6 апрелида вафот этади. Наршахий

---

¹ Акад.В.В.Бартольд. Соч.І., 304 – бет.

² Акад.В.В.Бартольд. Соч.І., 304 – бет.

³ Ш.С.Камалидинов. «Китаб ал-ансаб» Абу Са да Абдалкарима ибн Муҳаммада ас-Сам Ани как источник по истории и истории культуры Средней Азии, Т.; 1993, 131 – бет.

бу санани апрелнинг ўрталарида, 943 йилда содир бўлган деб беради. Унинг талқинича, Наср 31 йил ҳукм сурган. Ибн ал-Асир Насрни 943 йилнинг март-апрел ойида, ўлган деб ҳисоблайди. Акад.В.В.Бартольд бу муаррихлар маълумоти орасида Сомъоний кўрсатган 943 йил 6 апрел санасини энг тўғриси, деб ҳисоблайди.

Насрнинг вафоти санасига эътибор беришдан мақсад, Муҳаммад Нахшабийнинг ҳалокатини аниқроқ тасаввур этиш билан боғлиқ эди. Наср II ўлимидан сўнг, кўп ўтмай у ҳам қатл этилган. Бу воқеа 943 йилнинг баҳорида, демак, апрелдан кўп ўтмай юз берган.

Нуҳ ибн Наср (943-954) даврида Сомонийлар давлатида таъназул човут ёза бошлади. Нуҳ ички вазият оғирлашган, бўйсунмаслик шиорлари юзага келган мураккаб даврда ҳукм суради. У умрининг сўнгги йилларида ҳам жангу жадал билан машғул бўлишга мажбур бўлади ва 954 йилнинг 28 августида вафот этади. Тахтга унинг тўнғич ўғли Абдул Малик чиқади. Абдул Малик даврида «бутун ҳокимият турк гвардияси»¹ бошлиғи Алптегин қўлида бўлади. Ҳокимият учун бўлган курашлар унинг замонида ҳам тинчимайди. 961 йилда Абдул Малик вафот этгач, Алптегиннинг хоҳишига кўра, Абдул Маликнинг ёш ўғли Наср тахтга чиқарилади ва бори йўғи бир кун ҳукм суради. Сомъонийлар ва ҳарбийлар Нуҳнинг учинчи ўғли Абу Солиҳ Мансурни ҳокимият тепасига чиқаришдан манфаатдор бўладилар. Мансур 40 йил тахтда бўлади. Алптегин ўзини четга чиқариб қўйилганлигидан қаттиқ хафа бўлади ва 962 йилда Ғазнага кетиб, бу жойда ўзининг мустақил давлатига асос солади. 963 йилда Алптегин вафот этгач, унинг ўғли Исҳоқ Ғазнада Сомонийлар давлатининг тикланишига восита бўлади. Шундан сўнг, Мансур давлатида осойишталик қарор топади. Мансур 976 йилнинг ёзида (июн) вафот этади.

Мансур вафотидан кейин тахтга унинг 13 ёшли ўғли Абулқосим Нуҳ чиқади. Мана шу жойда Сомъонийнинг бир маълумоти диққатга лойиқдир. Бу Насаф билан боғлиқ бўлиб, Нуҳнинг ҳокимият олий рутбасини шу шаҳарда қабул қилиши билан боғлиқдир. Сомъонийнинг кўрсатишича, Нуҳ 21 йилу 9 ой ҳукм суради ва Ражаб ойининг бошида пайшанба куни (977 йил

---

¹ Акад.В.В.Бартольд.Соч.І., 309 –бет.

8 июл) оламдан ўтади. Нуҳнинг ўғли Мансур отаси ўрнини эгаллайди. Бу воқеа Насаф шаҳрида, зулқабда ойида бўлади. Насаф шаҳрида Мансурнинг тахтга чиқиши муносабати билан Ҳутбада унинг номи қўшиб ўқилади. Сомъоний Мансурнинг Насафда ҳокимият тепасига чиқиши отаси ўлимидан 3 ой сўнг, зулқабданинг иккинчи ўн кунлигида, жума куни, ҳижрий 387-йилда (19 ноябрь, 997 йил) юз берганлигини айтади. Ш.С.Камалиддиновнинг эътирофига кўра¹, Сомъонийнинг бу маълумоти бошқа манбаларда учрамайди.

Насаф ҳокимлари ва қозилари

Сомонийлар ҳокимияти йилларида Насаф анча ривожланган ва ўзига хос маданий марказлардан бирига айланган эди. Бунини Сомонийлар давлати тож даъвогарларининг Насафда туриши ҳам далолат этади. Сомъонийнинг яна бир далилида ҳам бунга ишонч ҳосил мумкин. Сомъоний Аҳмад ибн Асаднинг ўғилларидан бири Исҳоқ Бухорода шикоятлар ва аризаларни кўриб чиқиш билан (қозилик) шуғулланган. В.В.Бартольд бу мансаб фақат Сомонийлар хонадонидан бўлган кишиларга тегишли бўлган, деб кўрсатади. Ш.Камалиддиновнинг «Китоб ал-ансаб»га асосланиб айтишича, бу мансабга шоҳ авлоди вакилларигина эмас, бошқа кишилар ҳам қўйилиши, бу лавозим бўлак шаҳарларда ҳам жорий этилиши² мумкин бўлган. Масалан, Насафда бу иш билан шаҳарнинг бош қозиси Абу Ҳамид Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Камидодий (291/903 йилда вафот этган) шуғулланган. Шошда Абу Али ибн Муҳаммад ал-Ҳасан ат-Тамар ар-Розий (345/957 йилда вафот этган), Бухорода Абу Бакр Абдураҳмон ибн Муҳаммад ал-Абхорий (342/955 йилда вафот этган) шу лавозимда бўлганлар. Насаф Сомонийлар даврида Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарлари даражасига кўтарилган ва фақат катта аҳоли манзилларида жорий этиладиган алоҳида, хос лавозимлар унда ҳам амал қилган.

Сомонийлар даврида Насаф шаҳрида ҳоким (жойлардаги вазирлар–В.В.Бартольд) бўлган кишилардан айримларининг исми шарифлари ҳам Сомъоний асарида зикр этилади. Маса-

---

¹ Ш.С.Камалиддинов. «Китоб ал-ансаб»... , 132 – бет.

² Шу асар, 134 – бет.

лан, Абу Али Муҳаммад ибн Жаъфар ал-Вазарий (290/903 йилда вафот этган), Абу Исҳоқ ибн Муҳаммад ал-Мастиний, бу киши Насафда ҳижрий 307 йилда (919/20) йилда ҳокимлик қилган. Шунингдек, Абу Бакр Муҳаммад ибн Сўфён ал-Усбаникасий (375/986 йилда вафот этган) ҳам Насаф ҳокими бўлиб турган.

«Китоб ал-ансаб»да, табиийки, Насафда Сомонийлар даврида ҳокимлик қилган ҳамма кишилар зикр этилмаган. Юқорида номлари қайд этилган Абу Али Муҳаммад ибн Жаъфар ал-Вазарий Исмоил Сомоний даврида Насафда ҳокимлик қилган. Ал-Вазарий 903 йилда оламдан ўтган, Исмоил Сомоний эса ундан тўрт йил сўнг, 907 йилда вафот этади. Исмоилнинг ўрнига ўғли Аҳмад тахтга келади ва бу вақтда Насафда ҳокимлик мансабида Абу Исҳоқ ибн Муҳаммад ал-Мастиний бўлади. Аҳмад ибн Исмоил 914 йилда ҳаётдан кўз юмганида ҳам, у шу мақомда эди. Аҳмаднинг 8 ёшли ўғли Наср тахтга чиққандан сўнг ҳам вилоятлардаги ҳокимлар ўз ўрниларида қолган. Ал-Мастиний 919 йилда Наср подшоҳлигининг бешинчи йилида ҳаётдан кўз юмади. Шундан кейин оралиқда то 985 йилга қадар Насафда кимлар ҳокимлик қилган, айтиш қийин. Сомъоний шу – 985 йили оламдан ўтган Насаф ҳокими Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Сўфён ал-Усбаникасий номинигина келтириб ўтади, холос. Унинг вафот этган йилига қараб хулоса чиқарилса, ал-Усбаникасий Мансурнинг ўғли Нуҳ даврида Насафни идора қилганлиги маълум бўлади.

Сомонийлар салтанати йилларида Бухоро, Самарқанд ва Насаф каби шаҳарларда бош қози бўлиб ишлаган кишилар номи ҳам «Китоб ал-ансаб»да қисман рақам этилади. Мана шу тарқоқ, мунтазам бўлмаган хабарлар ва номларнинг ўзиёқ Сомонийлар даврида нечоғли илмли, фозил кишилар, давлат арбоблари етишиб чиққанлигини тасаввур этиш имконини беради. Чунончи, Насафнинг яқинидаги Ғубдин қишлоғидан чиққан Абу Бакр Муҳаммад ал-Ҳасан ал-Ғубдиний ан-Насафий¹ Самарқанднинг бош қозиси бўлиб туради. Насаф шаҳрининг ўзида бу лавозимни бир қанча вақт Абу Ҳамид Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Камидодий (291/903-04) эгаллаб турган. Камидодий ҳам Исмоил Сомоний ҳаётлиги даврида шу мансабга қўйилган. Камидодий бош қози бўлиши баробарида

---

¹ Ш.С.Камалиддинов. «Китаб ал-ансаб»... , 136 –бет.

шикоят ва аризаларни ҳам кўрган, уларга жавоблар айтган. Ундан сўнг Насафнинг бош қозиси Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил ан-Насафий (294/907) бўлади. Сомонийнинг шаҳодат этишича, у бунгача Насафда бош қози бўлган Туфайл ибн Зайд ат-Тамимий ўрнига келган. Насафда Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Яхъё ас-Сарахсий аш-Ширазодий (304/917) ҳам қонунчиликнинг бош ҳимоячиси мансабига кўтарилади. Сўнгги Сомоний ҳукдорлар даврида Насаф шаҳрида Абу Аҳмад ал-Қосим ибн Муҳаммад ал-Қантарий ан-Насафий (388/998 йилда вафот этади) ва Али ибн ал-Ҳусайн ас-Сардорий (370/980 йилда вафот этган) бош қозилик маснадида турганлар. Абу Аҳмад ан-Насафий кейинчалик Сағониёнда¹ худди шу лавозимни эгаллаган.

Нуҳ II (Нуҳ ибн Мансур – 976-997 й.) даврида сарой фитналари ва ўзаро курашлар кучайиб кетади. Маҳаллий ҳокимларнинг баъзилари мустақиллик шевасини ўртага соладилар, айрим вилоятлар Сомонийлар қўл остидан чиқиб кета бошлайди. Мамлакат чуқур таназулни бошдан кечираётганлиги сабабли, ҳарбий жиҳатдан кучсизланиб қолган эди. Сомонийлар салтанатидаги аҳволни мунтазам равишда кузатиб келаётган қўшнилари, биринчи галда, турк ҳоқонлари бу вазиятдан фойдаланмай қолмасдилар. 992 йилда туркийлар лашкари Сомонийлар сарҳадларига етиб келади. Сомонийларга қарши уруш яловини кўтарган Қорахоний туркийлари эди. Улар Бухорога ҳужум қилгунга қадар Еттисувни, шарқий Туркистонни ва Кашғорни ўзларига тобе қилиб улгурган эди.

Нуҳ мамлакатнинг ҳарбий қувватини туркларга қарши қаратишга интилган бўлса-да, бундан кутилган натижа чиқмайди. Аҳолини муқаддас жиҳодга кўтариш ҳақидаги чақириқлар ҳам фойда бермайди. Чунки туркийлар ислом динида эдилар. Жамол Қарший «Кашғор тарихи» (XI аср) асарига асосланиб, турк ҳоқони Сотуқ Бўғрохон Абдулкарим (344/955 йилда вафот этган) биринчи бўлиб исломни қабул² қилганлигини айтади. Ибн ал-Асир ҳам 349/960 йилда 200000 чодирли турклар³ мусулмон бўлганлигини айтиб ўтади.

---

¹ Ш.С.Камалиддинов. Китаб ал-ансаб... , 137 – бет.

² Акад.В.В.Бартольд. Соч. I., 315 – бет.

³ Шу асар, 315 – 316 – бетлар.

Нуҳнинг ишонган кишилари – Хуросон ноибни Абу Али Симжурий, лашкарбоши Фойиқлар ошкора сотқинлик йўлига кирадилар. Симжурий Қорахоний ҳукмдор Бўғрохон билан яширин алоқа боғлаб, Мовароуннаҳрга қўшин юборишдан бош тартади. Туркийларга қарши юборилган Фойиқ Бўғрохон томонига ўтиб кетади. Шу тариқа, Бўғрохон Хорун ибн Мусо, Сотуқхоннинг набираси «Шихоб ад-давла ва захир ад-дава» (давлат нури ва дин таянчи) унвонлари соҳиби бўлган зот Мовароуннаҳрга қадам қўйганида деярли бирон-бир қаршиликка учрамайди. Нуҳ Омул тарафга кетишга мажбур бўлади.

Сомонийлардан путур кетишининг бош омили мамлакатда ҳамон асосий ўринни банд этувчи деҳқонлар — аслзодалар ва дин аҳлининг норозилиги эди. Буни В.В.Бартольд¹ тўғри кўрсатиб ўтади. Деҳқонлар, ҳатто, Бўғрохонни бир неча бор Сомонийларга қарши юришга ундаган эдилар. Халифаликнинг қолган-қутган намояндалари Сомонийлар саройида ўзлари кутган иззат-икромга ноил бўла олмади. Уларнинг баъзилари, масалан, Халифа Васиқ авлодидан бўлган Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Усмон ал-Васиқий турклар тарафига ўтиб кетади. Бўғрохоннинг Бухорога қаршиликсиз кириб келишида ана шу икки катта кучнинг хайрихоҳлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Бўғрохоннинг қаттиқ касалга (бавосил) чалиниши оқибатида, у тезлик билан ўз юртига қайтиши зарур бўлиб қолади. Бухорода Абдулазиз ибн Нуҳ (Нуҳ ибн Насрнинг ўғли) қолдирилади. Вазиятнинг бу хилда ўзгариши Нуҳга имконият уфқини очади, бунинг устига, туркманлар уни қўллаб-қувватлаётган эди. Бўғрохон Туркистон йўлида, Қўчқорбоши деган ерда вафот этади. Нуҳ 992 йилнинг 17 августида Бухорога қайтиб келади, Абдулазиз қўлга олиниб, кўзларига мил тортилади. Зарафшон воҳасида яна Сомонийлар ҳокимияти тикланади. Фойиқ ва Абу Али бу пайтда Нуҳга қарши иттифоққа бирлашади. Нуҳнинг уларга қарши туриши учун Ғазнага, Собуқтегинга² ёрдам сўраб мурожаат қилишдан ўзга чораси қолмайди. Собуқтегин вақтида исломни қабул қилмаган туркийлардан бўлиб, ўз қабиладошлари ёхуд

---

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. I., 318 -319 – бетлар.

² Акад. В. В. Бартольд. Соч. I., 322 – бет. Акад. В. В. Бартольд «Собуқтегин»ни туркча «севик»-суйикли сўздан, деб тахмин қилади – П.Р.

Сомонийларнинг дин учун курашувчи ғозийлари томонидан Хуросонга олиб келинган ва Нишопурда сипоҳсолар Алптегин томонидан сотиб олинган эди. Фалакнинг эврилиши туфайли ана шу собиқ қул Собуқтегин 977 йилнинг 20 апрелида Ғазна амири маснадига кўтарилади.

Собуқтегин билан Нуҳнинг учрашуви Кеш яқинида рўй беради. Собуқтегин Кеш тупроғида Нуҳга, унинг душманларига қарши курашда ёрдам бериш учун қасамёд қилади. Нуҳнинг ишлари ёмон кетмаётган эди. Унга Ғўзгон ва Гарчистон амирлари қўшилади, Абу Алининг иттифоқчиси Ғўргон амири Доро ибн Қобус ҳам унинг томонига ўтади. Нуҳ рақибларини енгилга муваффақ бўлади. Собуқтегинга бу ғалаба учун «Насир ад-дин ва ад-давла»-дин ва давлат ҳимоячиси, деган фахрий унвон берилади. Собуқтегиннинг Нуҳ рақиблари Фойиқ ва Абу Алига қарши иккинчи юриши Тусда унинг тўлиқ ғалабаси билан яқунланади. Абу Али Нуҳдан узр сўраб, кечиришни сўрайди, Фойиққа тамомила рад жавоби берилади. Рақиблар кучлари бўлиб юборилади. Фойиқ Нуҳ рухсатисиз Мовароуннаҳрга йўл олади, унга қарши Бегтузун ҳожиб бошчилигида сипоҳ юборилади. Улар Насаф ёнида дуч бўладилар, аммо иш тўқнашувга бориб етмайди. Фойиқ Қорахонийлар мулкига талафотсиз етиб боришга муваффақ бўлади, уни яхши қабул қиладилар. Абу Али Бухорога қайтади, дастлаб илиқ кутиб олинган Абу Али ва унинг ҳамроҳлари ҳибсга олинади, шу йили Қорахонийларнинг янги юриши амалга оширилади. Мовароуннаҳрнинг бир қисмигина қўлида қолган Нуҳ туркийларга қарши тура олмас эди. У бу пайтда Балхда турган Собуқтегинга мурожаат қилади. Собуқтегин Ғўзгон, Сағониён ва Хуттол қўшинлари билан Мовароуннаҳрга келади ва Насаф-Кеш оралиғида ўрнашади. У, Нуҳнинг лашкарини ҳам шу жойга келишини, қўшилишни таклиф қилади. Вазир Абдуллоҳ ибн Узайр Нуҳни қолган-қутган, озчилик қўшин билан Собуқтегинга қўшилиш тахтнинг обрўсига тўғри келмайди, деб уни бу йўлдан қайтаради. Бундан ғазабланган Собуқтегин 20 минг кишилик қўшинни Бухорога йўллайди. Вазир Собуқтегин қўлига топширилади, Нуҳ Собуқтегин важоҳатидан қўрқиб, унга ён беришга мажбур бўлган эди. Собуқтегин қўлига Абу Али ва унинг Илмангу деган ҳожибни ҳам топширилади. Улар Гардиз зиндонига ташланадилар. Собуқтегин ва қорахонийлар ўртасида сулҳ вужудга

келади, бутун Сирдарё ҳавзаси қорахонийлар қўлига ўтади, Самарқанд ноиб қилиб эса, қорахонийлар талабига кўра, Фойиқ тайинланади.

Собуқтегин Амударё жанубидаги барча вилоятларнинг ягона хўжайини бўлиб қолади, Нуҳ Хуросон ишларига аралашмай қўяди. Бошқача айтганда, Нуҳ номигагина ҳукмдор бўлиб қолади. Нуҳ 387 йилнинг 14 ражабида вафот этади (997 йил 23 июль). Наршахийнинг ёзишига қараганда, унинг ўғли Абул Хорис Мансур ибн Нуҳ бир йилу тўққиз ой¹ ҳокимият тепасида туради. Абулфазл Байҳақий унинг ақлли ва қаттиққўл бўлганлигини, ўз вилоятларида тартиб ўрнатганлигини айтади. Бироқ «Сомонийлар иши поёнига етмоқда эди»². «Бухоро тарихи» муаллифи Абул Хориснинг сўнгги кунлари ҳақида гапириб, «Бектузийлар уни Сарахса банд қилдилар. Шу билан подшоҳлик Сомонийлар сулоласи қўлидан чиқиб кетди»³, дейди. Наршахий, чамаси, Ҳожиб Бектузунни кўзда тутаётган бўлса керак. 999 йилда⁴, у билан Фойиқ ал-Хосса Мансур (Абул Хорис)нинг Маҳмуд Ғазнавий билан қўшилиб, кучайишидан қўрқиб, уни асир олишади, сўнг кўзларига мил тортиб, Бухорога жўнатиб юборишади. Абул Хорис Мансур тез орада вафот этади. Тахтга Бектузун ва Фойиқнинг қистови билан Мансурнинг укаси Абдул Малик II ибн Нуҳ чиқазилади.

Маҳмуд Ғазнавий Мансурнинг хуни баҳонасида Сомонийларга қарши отланади ва Сомонийларнинг сўнгги амирини Афғонистоннинг шимолий қисмидан воз кечишга мажбур этади. Сомоний Абдул Малик II нинг қўлида биргина Мовароуннаҳр мулклари қолади. Бироқ шу 999 йили бу мулк ҳам қўлдан чиқади: Қорахоний ҳукмдор Наср Иликхон Сомонийлар пойтахти Бухорони босиб олади, Абдул Малик ва унинг хонадони аъзоларини банди этади. Қорахонийларга бу сафар ҳам бирон-бир қаршилик ҳаракати кўрсатилмайди. Мовароуннаҳр халқи мунтазам курашлардан, қон тўкишлардан безиб қолганлиги боисидан, сал-

---

¹ «Бухоро тарихи», 87-бет.

² Абу –л – Фазл Бейхаки. История Мас уда (1030 – 1041), — Т.: 1962, 204-бет.

³ «Бухоро тарихи», 87-бет.

⁴ «Бухоро тарихи»га берилган изоҳда бу сана 929 – йил деб нотўғри берилади; қаранг: «Бухоро тарихи»га, 108-бет.

танат учун бўлаётган тортишувларга деярли бефарқ қарайдиган¹ аҳволга тушган эди. Қолаверса, сўнгги Сомоний ҳукмдорлар халқ ҳаёти билан деярли қизиқмай кўйган, олиқ–солиқлар ортиб кетган, вақтида уларга қарши норозилик чиқишлари ҳам содир бўлган эди. Сомонийлардан безган, норози бўлган халқ ташқи ҳужумлар пайтида уларни қўллаб-қувватламайди. Бу халқидан ажралиб қолган ҳукуматнинг қонуний қисмати эди.

Насаф Қорахонийлар даврида

Тарих илмида «қорахонийлар» ёки «иликхон»лар деб аталадиган туркий сулоланинг шажараси яхши аниқланган эмас. Академик В.В.Бартольд, «Биз, Сомонийлар ҳукмронлигига чек кўйган турк хонлари давлати қандай ташкил топганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Ҳатто, бу хонлар қайси бир туркий қабилага мансуб эканлиги масаласи ҳам баҳслидир»² деган эди. Қорахонийлар шажараси бобида В.В.Бартольд фикрларига таянган тожик олими Б.Ғофуров, бу ҳақда қорахонийлар давлатининг асосини яғмо ва чигил деб аталувчи туркий қабилалар ташкил этган³, дейди. Унинг шаҳодатича, бунинг далили илк қорахонийлар олган унвонларда ҳам мавжуд. Жумладан, энг олий унвон Арслонхон (чигил тотеми) ва Бўғрохон (туя-яғмолар тотеми) бўлишган.

Агар В.В.Бартольд «биз қорахонийларнинг исломни қабул қилиши ҳақида фақат афсонавий хабарларга эгамиз»⁴, деса, Б.Ғофуров «тахминан X аср ўрталарида ислом қорахонийларнинг давлат динига айланади»⁵, деган хулосага келади.

---

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. I., 319–320 бетлар; Б.Ғ.Ғафуров. Таджики, т. 2., Д., 1989, 57–58–бетлар. Хилол ас– Собий шаҳодатича, туркийлар бостириб келганда хатиблар Сомонийлар номидан «биз сизларга яхши муносабатда бўлганмиз, душман тажовуз қилганда бизга ёрдам беринглар», деб кишиларга мурожаат қиладилар. Халқфиқхлардан кураш учун фатво сўраганида, улар буни манъ этадилар. Туркийлар гўзал ҳаёт кечиради, дини ва хулқи яхши, уларга қарши чиқиш гуноҳ, дейди улар. Қаранг: Б.Ғафуров, т.2, 57–58–бетлар.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. I., 315–бет.

³ Б.Ғ.Ғафуров. Таджики. ч. 2., 121–бет.

⁴ Акад. В.В.Бартольд. Соч. 315–бет.

⁵ Б.Ғ.Ғафуров. Таджики. ч. 2., 121–бет.

Сомонийлар давлатида марказлашган ҳокимият қарор топган бўлса, қорахонийлар қўл остидаги мамлакат кўплаб ҳокимликларга (иликхонлар) бўлиниб кетган эди. Иликхонлар катта ҳуқуққа эга бўлиб, ҳатто пул зарб этиш ҳуқуқига ҳам эга эди.

Мовароуннаҳрни забт этиш йилларида қорахонийлар хонадониди бош мавқе Али (Арслонхон) ва Ҳасан (Бўғрохон) тармоқларида эди. Ҳасан Бўғрохоннинг X аср сўнгларида Мовароуннаҳрга юриш қилганлиги олдинда айтиб ўтилди. Наср ибн Али бу юришни ниҳоясига етказди ва Мовароуннаҳрни узил-кесил тобе этади. Шу тариқа, X аср охирида қорахонийлар орасида Алийлар ва Ҳасанийлар жуда катта сарҳаддаги мулкларни идора қилиб турган энг таъсирли, энг кучли сулолалар эди.

1038 йилда Мовароуннаҳрга Абу Исҳоқ Иброҳим юриш қилади. Абу Исҳоқ Иброҳим—у бу пайтда Бўритегин номини олган эди—уч минг кишилик қўшин йиғиб, талончилик ҳаракатларини амалга оширади. Анча мустаҳкамланиб олгач, 1040 йилда Кешни¹ босиб олади. Орадан бир йил ўтар-ўтмас Бухорони ҳам эгаллашга муваффақ бўлади. У шунингдек, Самарқандни ҳам Алптегин ўғилларидан тортиб олган эди.

Бўритегин Иброҳим Мовароуннаҳрда ўз мавқеини мустаҳкамлаб олишга эришади, Самарқандда танга пуллар зарб қила бошлайди. У энди Тамғочхон Иброҳим деб аталади. Ҳатто, у кейинчалик ўзини «Шарқ ва Хитой подшоҳи» деб, ўғли Насрни эса «Шарқ ва Хитой султони» деб юритади. Аммо Акад. В. В. Бартольд айтгани каби, улар ҳаммаси бўлиб, фақатгина Мовароуннаҳр ҳукмдори эдилар, холос.

Бўритегиннинг Мовароуннаҳрдаги муваффақиятлари, муаррих Ибн ал-Асир тўғри кўрсатгани² каби, Туркистондаги қорахонийларнинг ўзаро низолари оқибати эди. Бундан ташқари, Бухорода шийлар чиқишлари ҳам бу даврда давом этиб туради. Шийлар ва уларнинг доийлари қавмларни фотимий халифа Мунтасирга даъват этар эдилар. Бўғрохон ҳам дастлаб шийлар таълимотини қабул қилган киши бўлиб, ундан қайтади ва улар кутмаган пайтда, шийларни калтаклатади. Бошқа жойларда ҳам уларни таъқиб этишни буюради. Аҳолининг ички нотинчлиги ва норозилиги Мовароуннаҳрни қўлга олишни осонлаштирган.

---

¹ «Самарқанд тарихи», — Т.: 1971, 151-бет.

² В. В. Бартольд. Кўрсатилган асар, 367 – бет.

Мовароуннаҳрда ҳукм сурган туркий салтанат–қорахонийлар даври тарихи ҳақида жуда оз маълумотлар етиб келган. Қорахонийлар, жумладан, сомонийлар даврида қарор топган қайси жиҳатларни ўзгартирдилар, қайси бир тутумларни давом эттирдилар — булар ҳақида хабарлар етиб келмаган.

Сомонийлар давлатининг емирилишида деҳқонларнинг маълум ўрни бўлганлигини олдинги саҳифаларда кўриб ўтдик. Қорахонийлар даврида вужудга келган амлок тизими, ерга бўлган чек эгаллиги деҳқончиликда муайян қийинчиликларни келтириб чиқарган. Бироқ янги сулола ҳокимиятга келган дастлабки пайтларда деҳқонларнинг мавқеи кўтарилган, ҳатто, Илоқ деҳқони ўзининг тангасини зарб этади. Мовароуннаҳрда ҳам деҳқонларнинг аҳамияти анча кўтарилган кўринади. Бироқ, ернинг қадрсизланиши деҳқонларнинг мавқеи тушиб боришига сабаб бўлади. Агар Наршахий Сомонийлар даврида ернинг жишти 4000 дирҳамга сотилган бўлса, кейинги вақтларга келиб, уни одамлар текинга ҳам олмайдилар, дейди. Бу, эҳтимол, сув ва суғориш қийинчиликлари билан боғлиқ бўлса керак. Мовароуннаҳрда сувнинг камайиб кетиши мунтазам давом этган.

XII аср бошларида қорахонийларнинг Мовароуннаҳрга янги юриши амалга оширилади. Қодирхон Жабраил Мовароуннаҳрни ўз измига олиб, салжуқийлар мулки томон силжийди. Бироқ султон Санжардан шикаст еб, ҳалок бўлади. Қорахонийлардан бўлган Қодирхон босқини вақтида Хуросонга қочиб келган Муҳаммад Тегин «Арслонхон» унвонига ноил этилиб, Мовароуннаҳрга ҳукмдор қилиб жўнатилади. У 1130 йилга қадар тахтда бўлади. Арслонхон ўзининг авлоди — тожу тахт талабгорлари билан кураш олиб боришга мажбур бўлади. 1108-1109 йилларда Соғирбек исён кўтаради ва бу ҳаракат Санжар ёрдами билан бостирилади. Ғалаёнчилар Нахшабда мағлуб этилади ва қирғин қилинади. Шундан сўнг, мамлакатда йигирма йилга яқин нисбий тинчлик ҳукм суради. Арслонхон қорахонийлар орасида ўзининг қурилишларга ружу қилганлиги билан ажралиб туради. Наршахий «Бухоро тарихи»дан шундай бир далил келтиради: «Шарғ қишлоғи Искажкат рўпарасидадир, икковининг орасида катта дарёдан бошқа ҳеч бир боғ ва бўш ерлар йўқ. У дарёни Руди Сомжан деб атаганлар. Ҳозирда эса Шарғ дарёси, баъзи кишилар бўлса, Харомком дейдилар. Бу

икки қишлоқ ўртасида дарё устида катта кўприк бор эди. Шарф қишлоғида ҳеч вақт масжиди жоме бўлмаган. Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон даврида унинг фармони билан ўша кўприкни гоётда маҳкам қилиб гиштдан ишладилар ва Арслонхоннинг холис ўз пулига масжиди жоме бино қилдилар. Арслонхон мусофирлар учун Искажкат томонига бир работ қуришга буюрди»¹. Бундан ташқари, Арслонхон Қутайба томонидан батамом вайрон қилинган Бойкандни қайтадан тиклатади. Наршахий «Қутайба ибн Муслим Бойканд жуда мустаҳкам бўлганлиги сабабли уни олишда кўп қийинчиликлар кўрди. Уни жездан қурилган шаҳристон дер эдилар», дейди. Мана шу хароб бўлган жойни «Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон ўз даврида Бойкандни қайтадан қуришга буюрди. Одамлар у ерга йиғилиб яхши иморатлар қилдилар, Хоқон Арслонхон ўзи учун жуда ҳашаматли сарой қурдирди... Харомкомнинг суви Бойканд иморатлари яқинига гоҳ етиб келиши, гоҳ эса етиб келмаслиги туфайли, сув иморатларигача етиб келсин учун Арслонхон Омудан алоҳида ариқ қазишга буюрди. Хоқон ариқ қазишга буюрди»², дейди. Аммо тошлоқ ер бўлганлиги сабабли, бу ариқ битмай чала қолиб кетган.

Қорахонийларнинг салафларида бўлгани сингари, Арслонхон даврида ҳам руҳонийлар билан ҳокимият ихтилофи барҳам топмаган. Арслонхон умрининг охириги йилларида шол бўлиб қолади. Ўрнига ўғли Насрни мўлжаллаб турганида, Самарқанд фақиҳи Ашраф ибн Муҳаммад ас-Самарқандий ва шаҳар раиси тил бириктириб, Насрни ўлдиртирадилар. Арслонхон султон Санжарга ёрдам сўраб мурожаат қилади ва иккинчи ўғли Аҳмадни ҳузурига чақиради. Аҳмадни кутиб олишга фақиҳ билан раис ҳам чиқади. Ёш хон Аҳмад уларни тутдиради, фақиҳ шу ернинг ўзидаёқ қатл этилади.

Санжарни ёрдамга чақириб қўйган Арслонхон ўз хатосини англайди, аммо Санжар Мовароуннаҳр тупроғига кирган эди. Икки ўртада келишмовчилик пайдо бўлади. Санжар ов қилиб юрган вақтида 12 та шубҳали одамни тутиб келадилар. Сўроқ пайтида улар султон Санжарни ўлдириш учун ёлланганликларини айтади. Шундан сўнг Санжар Самарқандни қамал қила-

---

¹ «Бухоро тарихи», 22 – бет.

² Шу асар, 25 – бет.

ди. Унинг 70 000 кишилик қўшини бир ҳамла билан шаҳарни олишга тайёр қилиб қўйилади. Султон Санжар Самарқанднинг имом, қози ва фозил кишиларига ёзган мактубида Аллоҳнинг ўзи тубан қилиб қўйган хонни қўллаб-қувватлаш ножиоз эканлигини, уни 17 йил давомида тахтга нолийиқ бўлса-да, ҳимоя қилиб келганлигини айтиб, ўпка-гина қилади.

1130 йилнинг эрта баҳорида Самарқанд олинади. Касалманд хон Балхга жўнатилади ва шу шаҳарда вафот этади. Уни Марвада дафн этадилар. Арслонхоннинг меросхўри охир-оқибатда Рукниддин Маҳмуд шахсида эътироф этилади. Маҳмуд Санжарнинг жияни эди. Шу боисдан у Санжарга содиқ эди. Шундай қилиб, Маликшоҳ даврида бўлгани каби, бутун мусулмон Осиёси битта ҳукмдорга бўйсунди¹.

Бу пайтда мусулмон оламининг шарқий чегараларига янги истилочилар яқинлашиб келмоқда эди. Мовароуннаҳр мусулмонлари кўп ўтмай ўз бошларидан ғайридинлилар зугумини кечиришга мажбур бўладилар.

Насаф Қорахитойлар ҳукмронлиги

Қорахитойлар XII аср бошларида ўзини ўнглаб, катта давлат тузишга муваффақ бўладилар. Улар тез орада Еттисув ва Шарқий Туркистонни ўзларига тобе қиладилар. Мовароуннаҳр ҳукмдори Маҳмуд Хўжанд ёнида қорахитойликларга қарши уруш бошлайди. Бироқ 1137 йилнинг рамозонида (май-июнь) мағлуб бўлади. Қорахитойликлар бу гал юртни талон-ғарож қилмай, қайтадилар. В.В.Бартольд қорахитойларнинг бир одати ҳақида гапириб, шундай дейди: «мамлакатни талаш қаттиқ таъқиқланган эди, қайси бир шаҳарни олгудек бўлсалар, қорахитойлар уй бошига бир динор ундириш билан чекланар эдилар, яъни, улар ўзлари билан Хитойда қадимдан урф бўлган ҳовли бошига солиқ солиш тизимини ола келгандилар»².

XII аср охирларида Мовароуннаҳрда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар ҳақида ниҳоятда оз маълумотлар етиб келган. Бори ҳам ўша пайтда зарб этилган тангаларга асосланади. XII аср охирлари XIII аср бошларида зарб қилинган тангаларда Бухо-

---

¹ Акад. В.В. Бартольд. Соч. I., 384-бет.

² Акад. В.В. Бартольд. Соч. 2., ч. I., 50-бет.

ро ва Самарқандда Иброҳим ибн Ҳусайн ҳокимият тепасида бўлганлигини ифода этувчи ёзувлар мавжуд. В.В.Бартольд бу хон ҳақида фақат муаррихлардан Муҳаммад Авфий хабар беради¹, дейди. Иброҳим ибн Ҳусайн, чамаси, Қилич Тамғочхон Масъуднинг вориси бўлган бўлса керак.

Қорахитойларга қарши икки куч етилиб келаётган эди: бири Муҳаммад Хоразмшоҳ Искандари соний, иккинчиси, найманлар йўлбошчиси Кучлукхон. Муҳаммад Хоразмшоҳ Таласда Гўрхоннинг лашкарбошиси Таёнқани асир олади ва Хоразмга бадарға қилади. Шу воқеадан сўнг унинг номига «Искандари соний» рутбаси қўшиб айтиладиган бўлади. Қорахитойлар учинчи тарафдан яна бир сиқувда қоладики, булар Мўғулистондан Чингизхон тазйиқи туфайли қочган кўчманчилар эди. Улар ҳам қорахитойлар билан тўқнашадилар.

Муҳаммад Хоразмшоҳнинг мустаҳкамланувида, шубҳасиз, Самарқанд хони Усмоннинг мадади катта бўлади. У Гўрхоннинг қизига уйланиш бобида рад жавоби олгандан сўнг, очиқчасига Хоразмшоҳ томонига ўтади. Ўртада қуда-андачилик юз беради. Бироқ, Усмон Хоразмдан Самарқандга қайтгач, қорахитойлар билан муносабатини тиклайди ва шаҳардаги хоразмликларни ўлдиришга тушади. Ўз хотини, Хоразмшоҳ қизини ҳам қийноққа солади. Муҳаммад Самарқандга келади, шаҳар қамал қилинади. Оқибат шу бўладики, Усмон хотини талаби билан қатлга етказилади. Муҳаммад Хоразмшоҳ қорахитойлар сулоласидан бўлган Усмон ва унинг кўпгина яқинларини ўлдиришга буйруқ беради.

Муҳаммад Хоразмшоҳ қипчоқларга қарши муваффақиятлар келтирган юришларни амалга оширади. У мусулмон ҳукмдорлари орасида ўзига талаб соладиганлари йўқлигини яхши биларди. 1215 йилда Фурийлар мулкини ҳам ўз давлатига қўшиб олади ва ўғли Жалолиддинни у жойга қўяди. Муҳаммаднинг ўзи Мовароуннаҳрда кўчманчилар хуружини даф қилиш учун турган пайтда унинг лашкарлари, қарийб, бутун Эронни забт этиб улгурадилар. Ҳатто, Омон мамлакатада ҳам Хоразмшоҳ номи хутбага қўшиб ўқилади. Муҳаммад Хоразмшоҳ Бағдод халифасидан ўз номини хутбага қўшдиришни талаб қилганида, рад жавобини олади. Халифа билан Хоразмшоҳ ўртасидаги

---

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. I., 415-бет.

муносабат ёмонлаша бошлайди. Ўртадаги элчилик алоқалари ҳам муносабатларнинг яхшиланишига хизмат қилмайди.

Акад. В. В. Бартольд XII асрнинг биринчи чораги ўрталарида вужудга келган вазиятга баҳо берар экан, қуйидаги хулосаларга келган эди: «Шундай қилиб, Аббосийлар томонидан амалга оширилган ва Тоҳирийлар ҳамда Сомонийлар даврида янада ривож топган шарқий–муслмон сиёсий тузуми бу пайтга келиб тўла равишда парчаланиш олдига келиб қолган эди»¹.

Муҳаммад Хоразмшоҳ қисқа вақт ичида жуда улкан ҳудудларга ёйилган мулкларни қўлга киритиб, қудратли давлатни барпо қилганидан сўнг, асосий эътиборни Мовароуннаҳрнинг бешиги бўлган Самарқандга қаратади. Самарқанд² ўша даврда Хоразмшоҳнинг хос пойтахти бўлиб қолади.

У Самарқандда кўпгина қурилиш ишларини бошлаб юборади. Чингизхон хуружи хавфи тобора аниқ бўлиб қола бошлагач, Муҳаммад Хоразмшоҳ Самарқандни мустаҳкамлаш, истеҳком деворларини таъмирлаш ишларини амалга оширади. Самарқандда катта қўшин жамлайди. Самарқанд ва унга яқин бўлган Кеш ва Нахшабда ҳам бу йилларда қизгин ҳарбий тайёргарлик, мудофаа тадбирлари амалга оширилган.

Араблар истилосидан то XIII асрга қадар босиб ўтилган йўл мушоҳада этилганда, Мовароуннаҳрнинг жафокаш халқи тарихнинг бу қисқа фурсатида нечоғли улкан довулларни бошдан кечирганлиги аён бўлади. Тарихий асарларда ислом динининг, араб илмининг бу юртга кириб келиши ижобий баҳоланади. Бироқ халқнинг узоқ курашлар, урушлар ва истибдод даврида пировардида йўқотган нарсаларичи?! Негадир бу ҳақда фикр юритиш ҳозирга қадар унутилиб келинган эди.

Насаф маҳаллалари ва мавзиълари

IX-X асрларда Насаф шаҳрида қасрлар, работлар, карвонсаройлар, тимлар, масжидлар, мадрасалар қурилиши қизгин тус олган. Бу иморатларнинг аксарияти пахса ва хом ғиштдан тикланган. Асосий қурилиш ашёси оғочлар бўлиб, устунлар иморатлар айвонларини безаб турган. Лой-оғоч бино-

---

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. I., 444 – бет.

² «Самарқанд тарихи», 156 – бет.

ларда пишиқ ғишт ҳали иккинчи даражали ўринда турган. Бироқ худди шу даврларда, пишиқ ғишдан кўтарилган ҳашаматли иморатлар ҳам таомилга кириб кела бошлайди. Пишиқ ғишнинг шаҳарлардаги асосий қурилиш ашёси сифатида ўрин олиши даврнинг ўзига хос ютуғи, янгилigi эди.

Ўрта асрнинг машҳур муаррихи, адабиётшуноси ва ҳадис билимдони Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Сомъоний (506/1113–562/1167) ўзининг «Китоб ал–ансаб» (550/1155 йилда ёзила бошлаган) асарида Марказий Осиёда истеъмолда бўлган жуғрофий истилоҳларни қуйидагича ифода этади: мадина, Касба–пойтахт; қалъа, ҳисн, ҳисор–кўрғон; қура, наҳийя–вилоят; рустак, амал–ўлка; қарйа–қишлоқ; маҳалла, дарб, руб, қитъа–шаҳарнинг қисмлари; кўй, сикка–кўча; дарвоза, боб, дарб–эшик ва ҳ.

Биз шу вақтга қадар В.В.Бартольднинг «Мўғул босқини даврида Туркистон» асарининг «Мовароуннаҳрнинг жуғрофий очерки» бобида араб олимлари асарларидан фойдаланишнинг мумтоз илмий намунасини кўрган ва ундан билвосита амалиёт учун илгу олган бўлсак, эндиликда Сомъоний асарининг алоҳида таҳлили ва талқинига эга бўлдик. Бу ишни ўзбек олими Ш.С.Камолиддинов юзага чиқарди. У, «Китаб ал–ансаб»нинг Байрутда нашр этилган 12 жилдлик матнини ўрганиб чиқиб, «Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Сомъонийнинг «Китоб ал–ансаб» асари Марказий Осиё тарихи ва маданияти тарихи манбаи сифатида» (1993) деган қимматли асарни яратди. Эндиликда В.В.Бартольд ўз асарида келтирган, Ёқут ва Сомъонийларга асосланган далилларни танқидий баҳолаш имконияти вужудга келди.

Сомъоний XII аср ўрталарида Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Насаф ва Кеш сингари шаҳарларда бўлади. 550/1155 йилда у Самарқандда бир муддат тўхтаганидан сўнг, Насафга келади ва бу шаҳарда икки ой давомида яшаб туради. Сўнг Кешга ўтади ва у ерда ҳам 12 кун истиқомат қилади. Муаррих Қашқа воҳасида бўлган пайтида бу жойнинг шаҳар ва қишлоқларини, таниқли олим ва фузалоларини ўрганган, улар билан танишган. Шу сабабли ҳам Насаф, Кеш, унинг қишлоқлари ҳақидаги маълумотлари жуда қимматлидир. В.В.Бартольд, юқорида зикр этилган асарида, биринчи галда Сомъоний маълумотларига таянади ва ундан сўнг Ёқут далилларини фақат қиёс учун кел-

тириб ўтади. В.В.Бартольд Сомъоний тилга олган Қашқа воҳаси шаҳар, қишлоқларининг номини тўлиқ санаб ўтмаган. Ш.С.Камолиддинов Сомъоний Насаф ва Кешнинг жами 85 манзили номини тилга олганлигини қайд этади. В.В.Бартольд эса, Насаф ва Кешнинг 57 та шаҳар, қишлоқларини санаб ўтади. Ўша даврдаги Насаф ва унга яқин манзиллар Сомъоний ва Ёқут асарларида қуйидагича кўрсатилган:

Қишлоқлар, манзиллар номлари	Манба		Изоҳлар
	Сомъонийда ёзилши	Ёқутда (Муъжам)	
Андади	Ал–Андадий	1,372	Насаф атрофида
Аншамитан	Ан–Шамитан- ний	1,380	Насаф атрофида
Офурон	Ал– Офуро- ний	1,64	Насафдан 1 фар- сах (Ёқутда 2 фарсах)
Боён	Ал–Боёний	1,488	Насафда кўча ва маҳалла
Батхудон (Ёқутда Бутхадон)	ал–Батхудо- ний	1,488	Насаф атрофида
Баштон	Ал–Баштоний	1,628	Насаф атрофида
Бирон	–	1,782	Насафдан 1 фарсах
Бузғом	ал–Бузғомий	1,605	Насаф атрофида
Вазгажн	ал–Вазгажний	–	Сомъоний фикри ча, Насаф атрофи да (қаранг: Вараг- чин)
Варагчин (Ёқутда Варгажин ёки Вазаг- жин)	ал–Вазгажиний	IV, 921	Сомъоний фикри ча, Насаф атрофи да, Вазгажн би- лан бир бўлиши эҳтимол
Вассоф	ал–Вассофий	IV, 931	Насафдаги кўча
Вена ёки	ал–Ванажий	IV, 941,	Насаф атрофида,

Ванаж		942	бу жойда работ бўлган.
Варсин	ал–Варсиний	IV, 920	Насаф атрофида
Жубоқ	ал–Жубоқий	II, 142	Насаф атрофидаги жой. Бу хил ном Марв ва Нишопур да кичик мева бо зорлари ва карвон саройларга ҳам берилган.
Жувиқ	–	II, 164	Насафдаги маҳалла. Сомъоний фақат Баалбекдаги кўча сифатида эслатади.
Жуйбор	ал–Жуйборий	II, 163	Насафдаги кўча ва маҳалла, бу жойда Сомъоний ўзи бўлган.
Дужоканий	ал - Дужоканий	II, 551	Насаф атрофида
Зозак	ал–Зозакий	II, 906	Кеш атрофида(?) ¹
Зандаён	ал–Зандаёний	II, 952	Насаф атрофида
(Ёқутда Зандана)			
Зикун (Ёқутда Зайкун)	ал – Зикуний	II, 966	Насаф атрофида
Ибасан	ал – Ибасаний	I, 415	Насафдан 1 фарсах
(Ёқутда Ибасн)			
Кожар	ал – Кожарий	IV, 222	Насафдан 2 фарсах
Калоси	ал – Калосий	–	Насафда машҳур хонадон, авлод
Косан	ал – Косаний	IV, 227	Насаф атрофида
Қармучин	ал – Қармучиний	IV, 267	Насаф атрофида
(Ёқутда Кармачин)			

¹ Бу мавзӣ Насаф ёнида бўлган, ҳозирда ҳам Зоҳоза маҳалласи мавжуд. П.Р.

Қубинда- Маъқал	ал – Қубин- дуй	IV, 234	Насаф атрофида (Қабинда ва Қабанда шаклида ҳам учрайди)
Миснон	ал - Мисноний	IV, 533	Насаф атрофида
Мувон	ал – Мувоний	–	Насаф атрофида
Муда	ал – Мудуй	IV, 678	Кеш атрофида(?) ¹ Сомъоний шундай деб айтган–у, унинг шу жойда эканлигига унча- лик ишонмаган.
Муждувон (Ёқутда Маждувон)	ал – Мужду- воний	IV, 419	Насаф атрофида; Сомъоний келган да хароба ҳолида бўлган.
Ниёза	ал – Ниёзий	IV, 854	Кеш ва Насаф ўртасидаги катта қишлоқ. Сомъоний бу ерда бир кечани «қор ва совуқда ўтказган».
Пидёна (Ёқутда Бидёна)	ал - Пидёнуй	I, 527	Насаф атрофида
Рогсарасана ёки Рог- сарсана	ар – Рогсарса- ний	II, 734	Насафдан 1/2 фар сах
Сокбадёзу (?) (Ёқутда Сокабдиёз)	ас – Сокбад- ёзуй	III, 13	Насаф атрофида
Сонжан	ас – Сонжаний	III, 23	Насаф атрофида
Саркас	–	III, 82	Насаф атрофида
Сунаж	–	III, 197	Насаф атрофида; бу қишлоқ афти дан, Субах билан бир

¹ Мудин деган қишлоқ ҳозирда ҳам Қарши шаҳри атрофида мавжуд–П.Р.

Тадёна	ат – Тадёний	I, 832	Насаф атрофида; Пидёна ¹ билан бир бўлса, эҳти мол.
Устугдо- диза	ал–Устугдо- дизий	I, 243	Насафдан 4 фарсах нарида; Сомъоний Бухорога боришда Насафдан чиқиб шу қишлоқдан ўтган.
Утшунд (Ёқутда Утшанд)	ал – Утшун- дий	I, 112	Насаф атрофида
Фанкад	ал – Фанкадий	III, 920	Насаф атрофида; Сомъоний шу жой дан ўтганман (аммо иккилан ган), деб ўйлаган.
Фархур- диза ²	ал-Фархур- дизжий	III, 870	Насафдан юқори роқда 2 фарсахлик йўлда, Сомъоний бу ерда тунаган (Ёқутда I фарсах).
Фижкат ёки Фижакат	ал – Фижкат- сий	III, 926	Насаф атрофида
Фувайдин	-	III, 924	Насаф атрофида; Гувайдин ўрнига хато кетган бўлса, эҳтимол.
Хашяндиза (Ёқутда Хашиндиза)	ал – Хашян- диза	II, 447	Насаф атрофида
Хузён ёки Хузиён	ал – Хузёна	II, 497	Насаф атрофидаги қаср. Губдин тума нида.

¹ Пидёна, Тадёна–ҳозирги Фудина қишлоғи–П.Р.

² Ҳозирги Парғуза–қишлоғи–П.Р.

Шовхарон (Ёқутда Шовахон)	аш – Шовах- роний	III, 245	Насаф атрофида; XII асрда унинг ўрни қолган эди, холос.
Шарғиён ёки Жарғ- ғиён	аш – Шар- ғиёний	III, 277	Насафдаги кўча. У Бухоронинг Шарғ ёки Жарғ қишлоғи дан кўчиб келган кишиларга нисба тан шу номни ол ган.
Ширкат	аш – Ширка- сий	III, 352	Насаф атрофида
Ёғна ¹ (Яғна)	ал – Яғнуй	IV, 1022	Насаф атрофида. Сомъоний бу ер дан Бухоро йўли орқали ўтдим деб ҳисоблаган.

Сомъоний Насафда икки ой яшаган. Муаллифнинг Насаф ва унинг маҳалла-кўйлари, теварак-атрофидаги мавзиълар, жойлар ҳақида ёзиб қолдирган маълумотлари жуда қимматлидир. Муҳими шуки, у ўз асарини ёзганида, бизга қадар етиб келмаган Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ан-Насафийнинг 2 жилдлик «Насаф ва Кеш тарихи» деган асаридан² унумли фойдаланган.

Ш.С.Камалиддинов муаррих Истахрийга асосланиб қуйидагиларни ёзади: «Насаф тарихи асрлар қаърига кетади. У Қашқадарё воҳасидаги асосий шаҳарлардан бири. Истахрий даллатича, унинг работини Самарқанд, Кеш, Нажжария ва Фубдин деб аталувчи тўртта дарвозаси бўлган девор ўраб турган. Муқаддасий эътирофича, унинг кухандизи бузилган бўлиб, аҳоли жойлашган работ баландликда эди. Шаҳарни дарё кесиб ўтарди, унинг қирғоғида ҳукумат девони жойлашган эди. Жоме масжиди бозор ёнидаги работда эди. Ибн Хавқал бўйича, Насаф бозори бир жойда–жоме масжиди билан ҳукумат девони оралиғида, Фубдин дарвозаси ёнида эди».

¹ Акад. В.В. Бартольд. Соч. I., 193–196-бетлар.

² Ш.С. Камалиддинов. «Китаб-ал ансаб»..., 100-бет.

Сомъоний Насафнинг 3 маҳалласи, 4 кўчаси, 2 масжиди, 2 карвонсаройи, 1 работи ва 1 минораси ҳақида маълумот беради. Булар қуйидагилар:

Боён–маҳалла. Бу маҳаллада бир вақтлар машҳур имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий яшаб турган. Сомъоний Насафда турган пайтида Имом Бухорий қатнаган масжидга бориб, намоз адо қилиб турган. Бу масжид ҳақида Ёқут эсла-тиб ўтмаган.

Ал-Боззозин–газмол, мато билан савдо қиладиган савдогарлар карвонсаройи. Бошқа манбаларда тилга олинмайди.

Ал-Вассаф–Насаф маҳалласи (дарб). Ёқут ал-Вассафни Насафнинг кўчаларидан бири деб ҳисоблаган.

Жавбок–карвонсаройга ўхшаш работ, унда одамлар йиғилар эди.

Жувайбар–Насафнинг кўча ёки маҳаллаларидан бири. Сомъоний бу жойда бўлган. Ёқут Хамавий уни кўча деб атаган.

Жувиқ–Насаф кўчаларидан бирининг номи, Ёқут ҳам кўча деб атаган.

Аз-Зухҳад–Зоҳидлар кўчаси. Дастлаб бу жой Абу Абдураҳмон Муъаз ибн Ёқуб ал-Косоний уйи (дар) деб юритилган. Абу Абдураҳмон ал-Косоний бу жойда жоме масжиди ва работ қурдирган, таҳорат олиш учун сув чиқарган. Сомъоний Насаф яқинидаги Косон деган жойдан бўлган бу муҳтарам зотнинг қабрини зиёрат қилади, у қурдирган ва анча эскириб қолган масжидни ҳам кўздан кечиради. Бу жой бошқа манбаларда тилга олинмайди.

Ал-Мақсура–Насафдаги дарвоза (боб).

Ас-Саға–Насаф кўчаларидан бири.

Бурж ас-Саломий–работнинг деворидаги минора. Работ деворига салобат бериб турган бу минорани имом Абу Наср Муҳаммад ибн Ёқуб ас-Саломий ан-Насафий (430/1038 йилдан кейин вафот этган) қурдирган экан.

Аз-Зухҳад кўчасидаги работ.

Аз-Зухҳад кўчасидаги жомеъ масжиди.

Боён маҳалласидаги масжид. Бу масжидда юқорида айтилгани сингари Имом Бухорий намоз ўқиган.

Шарғиён ёки **Қуйи Жарғиён**–Бухородан 5 фарсах узоқликда бўлган Шарғ (Жарғ, Чарғ) қишлоғидан бўлган кишилар Насафда яшаб қолган кўчанинг номи.

Бу ерда зикр этилган жой номларидан бештаси бошқа манбаларда қайд этилмайди: Ал-Мақсура дарвозаси, Ас-Саға (заргарлар) кўчаси, газмол савдогарларининг ал-Боззоин деб юритилувчи карвонсаройи, ас-Саломий қурдирган минора (Бурж ас-Саломий), бу минора работ девори устида қурилган. Боён маҳалласидаги масжид. Бу масжиднинг тарихий аҳамияти шундаки, Имом Бухорий Насафда турган вақтида худди шу жомега қатнаган. Бошқа манбаларда аз-Зухҳад-Зоҳидлар кўчаси номи ҳам тилга олинмайди. Бу кўчада работ ва жоме масжиди бўлган.

М.Е.Массон жоме масжиди ва сўфийлар работи жойлашган аз-Зухҳад кўчасини Истахрийда эслатилган ва шаҳарнинг шимоли-шарқий қисмида бўлган ички шаҳарнинг ан-Нажжория (ёки Бухоро) дарвозаси ёнида деб ҳисоблайди. Бироқ, Ибн Хавқал далолатига кўра, жоме масжиди Губдин дарвозаси ёнида бўлган, бинобарин, аз-Зухҳад кўчаси ҳам шу ердан ўтган. Вассаф маҳалласи эса, М.Е.Массон фикрича, шаҳар ташқи деворининг Вассаф дарвозаси ёнидан бошланган. Ал-Мақсура дарвозаси (боб) чамаси, ички деворда бўлган. Чунки, одатда, «боб» истилоҳи шаҳристонлар дарвозасига нисбатан қўлланиб, аксинча, ташқи девор дарвозаларини ифода этишда «дарб» сўздан фойдаланилган. Истахрий тилга олган дарвозалар орасида бу қайд этилмаган. Балки булар жоме масжиди ёнида бўлган Губдин дарвозалари билан бир бўлса керак. Чунки дарвозанинг ал-Мақсура деган номи унинг жоме масжиди билан алоқаси борлигидан ишорат этади. «Мақсура»лар фақат жоме масжидларида бўлиб, ўрта асрларда давлат хазинаси, ҳужжатлар сақланадиган, шарият аҳкомлари ўқиладиган ва бўлак ҳукумат ишлари амалга ошириладиган хос жой бўлган. Губдин дарвозаси шаҳарнинг шарқий тарафида бўлган. Насафдан 2 фарсах нарида Губдин қишлоғи бўлиб, дарвоза ўз номини унга нисбатан олган.

Шулликтепа ўрта асрлардаги Насафнинг харобаси. Шундай экан, ас-Саломий қурдирган минора унинг қаерида жойлашган эди? Шаҳар ўрнининг шимоли ғарбий қисмида чўкиб қолган, аммо ҳамон баландлиги 25 метрга борадиган айлана дўнглик борки, уни минора қолдиғи дейиш мумкин. М.Е.Массонинг шаҳодатича, минора ўша вақтда кузатув мақсадларида фойдаланилган.

Сомъоний Насаф вилоятидаги 40 та қишлоқ, 1 қасаба ва 1 қаср номларини ҳам келтириб ўтади. В.В.Бартольд Насаф теваарак-ат-

рофидаги жой номларини тўлиқ кўрсатмаганлиги сабабли, Ш.С.Камолиддинов Сомъоний асари асосида зикр этган Насаф мавзигълари номларини тўла тақдим этишни мақбул кўрамиз:

Андада

Аншамисан

Батхудан ёки **Бутхазан**–**Ғувайдин** рустагида.

Баштон

Бузғом

Вазгажан ёки **Варагжан**

Вана ёки **Ванаж** (бу жойда работ бўлган, Ёқут уни эслатмаган).

Варазан (XV асрда Жубари ёки Жуйи Барин деб юритганлар).

Варсин

Дириздах (Муқаддасий уни Самарқанддан Кешга бориш йўлида, деган).

Дужакан

Зандания (Ёқутда Зандина).

Зикун

Ёғна

Йуз ёки **Йуза** (дарё ортида, Насафнинг қуйи қисмида бўлган).

Камсара ёки **Камасра** (Тубандан узоқ эмас, **Хузор** яқинида).

Кармужин (Ёқут **Кармажин** деб ёзади).

Косон

Кубинда Маъқил (Ёқутда **Кабанда Маъқал**, дейилади).

Маймарғ (Бухоро йўлида, катта ва чиройли қишлоқ) – бу қишлоқда Сомъоний бир кун бўлган. Ёқут Маймарғни Бухорога тегишли деса, Истахрий уни Насафдан бир кунлик манзил нарида, Кашна ариғи яқинида, деб кўрсатади. Ибн Хавқал уни Кеш вилояти жойларидан бири деб кўрсатади.

Муждувон (Ёқут **Маждувон** деб ёзади. XII асрда вайрон бўлган. XVI- XVII аср вақф ҳужжатларида **Маждувон** деган қишлоқ эслатилади).

Миснон

Мувон (бошқа манбаларда қайд этилмайди).

Навқал Сова (Ёқут Хамавий **Навқал Саза**, дейди).

Навқал Хурахар (Ёқутда **Навқал Хурдахуна**).

Паляна (Ёқутда **Будяна**).

Тальяна (Бу Падяна билан бир қишлоқ бўлса керак).

Сакдиза (бошқа манбаларда учрамайди).

Сакаблаёз (Ёқутда Сакаблиёз).

Санжан

Сувализа (бошқа манбаларда йўқ).

Сурхакас–Хузор қасабасида.

Тубан–Хузор қасабасидаги Субах ёнида.

Тубон (бу Тубан билан бир бўлса керак).

Утшунд–(Ёқутда Утшанд).

Фанқал (Сомъоний бу қишлоқдан ўтганман деб иккиланиб гапирган).

Фару (бошқа манбаларда йўқ).

Фижакас

Хашияндиза

Хузор–қасаба (Округ, рустак). Ёқут «Хузор» сўзининг маъносини «қийиқ кўзли» деб таржима қилиш мумкин бўлган «хазар» сўзидан олинган деб қарайди. Хазарлар туркийлар бўлган.

Хузиян–Губдин рустакидаги қаср.

Шавхаран (Ёқутда Шавахран. XII асрда вайрон этилган ва ундан биргина хароба қолган

Ширакас (Муқаддасийда Сиракас шаклида берилади).

Ш.С.Камолиддинов қайд этганидек, Варазан, Сурхакас, Сакдиза, Фару, Йуза, Камсара ва Мувон каби қишлоқлар номлари бошқа манбаларда учрамайди. Шу жиҳатдан, бу маълумот қимматли. Қолган қишлоқлар номлари талаффузда айрим фарқлар билан тарихий асарларда қайд этилади. Сомъоний Вана (Ванаж) қишлоғида работ бўлганлигини ҳам айтиб ўтади.

Ш.С.Камолиддинов Баштон қишлоғини Бухоро вилоятининг Поштон қишлоғи яқинидаги Каттақўрғонтепа (Поштонтепа) билан бир деб ҳисоблайди. Бироқ Поштон қишлоғи Насафдан унча узоқда бўлмаган, ҳозирги вақтда Касби туманига қарашли Поштон қишлоғининг айни ўзидир. Бу қишлоқда ҳам қадим манзил ўрни–тепаликлар бўлиб, уларни қадимшунослар Поштонтепа–I ва Поштонтепа–II деб кўрсатганлар. Поштонтепа–I да, С.К.Кабанов аниқлашича¹, III–IV асрларга оид бўлган қизил гилдан ясалган сопол буюмлар бу жойнинг тарихини белгилаш имконини беради. Поштон (Баштон) қишлоғи эрамизнинг III–IV асрларда манзил сифатида мавжуд бўлган ва X–XII

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже..., 60-бег.

асрларда, араб муаррихлари ва сайёҳларининг асарларида ёзилган даврларда ҳам яшашда давом этган.

Дириздах қишлоғи Зарафшон тоғидан жануб сари бўлган, деб қаралади. Кармужин қишлоғини эса ҳозирги Қорабоғдан 3 чақирим келадиган Қовчин қишлоғи билан боғлаш мумкин.

Х асрлардаги Хузур қасабаси Кеш вилоятига қарашли бўлиб, у ўша пайтларда анча катта жойни эгаллаган. Ш.С.Камалиддинов Х асрдаги Хузурни Насафдан йирикроқ эди, деган фикрни айтадики, бунга эътироз билдиришга тўғри келади. Негаки, Х асрда Насаф Қашқа воҳасидаги асосий шаҳарлардан бири сифатида маълум бўлган, бу жойга турли мамлакатлардан олимлар йиғилган ва «Мажлиси тадрис»лар ўтказилган. Буни С.Б.Лунина китобиде келтириб ўтилган тараққий қилган ўрта асрлардаги Қашқа воҳасидаги шаҳарларнинг ҳажми ҳақидаги рақамлар ҳам далолат этиши мумкин. Унда, жумладан, қуйидагилар айтилади:

«Ривожланган ўрта асрларда Қашқа воҳасидаги шаҳарларнинг ҳажми турлича эди. Келтириладиган рақамлар шаҳарчалар четларини ҳайдаб юбориш, қурилиш ва суғориш ишлар билан боғлиқ ишлар туфайли путур етиши сабабли, шартли бўлса-да, шаҳарларнинг ҳажми ҳақида умумий тасаввур бера олади.

Насаф, С.К.Кабанов маълумоти бўйича 70-100 танобни, Б.Д.Кочнев бўйича эса 200 танобдан ошиқроқ жойни эгаллаган. Базданинг шаҳристони 55 танобга етган. Касби, манбаларга қараб ҳукм қилганда, Насафдан каттароқ бўлган ва унинг маҳаллалари 1 чақиримлаб масофаларга чўзилган бўлган... Субах 100 танобдан кам бўлмаган майдонни банд этган, Искифагн-60-70 танобни эгаллаган»¹. Маълум бўладики, Насаф ва Хузур шаҳарлари ривожланган ўрта асрларда эгалланган майдон масаласида қадимшуносларнинг икки хил фикри юқоридаги хулосага сабаб бўлган. Тарихий манбаларда Хузур эмас, балки Касби Насафдан йирикроқ бўлганлиги зикр этилганки, буни тан олишга тўғри келади.

Ш.С.Камалиддинов Насафнинг барқ уриб тараққий қилишини XII асрда деб ҳисоблайди: «XII асрда таназзулга юз тутган Кеш ўрнига бунгача анчайин кичик шаҳар бўлган Насаф

---

¹ С.Б.Лунина. Города Южного Согда..., 40-бет.

тараққий қила бошлаган. Шу сабабдан, аниққи, айрим манзиллар, жумладан, Хузор қасабасидаги қишлоқлар ҳам Насафга нисбат берилади. Иккинчи томондан бунни Сомъонийнинг Насафда узоқ яшаши, Кешда эса фақат 12 кун бўлганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин»¹.

Хузян қасри жойлашган ўринни Тезоб қишлоғи ҳудудида сақланиб қолган бойнинг катта қасри харобаси билан бир дейишга асослар бор. Бу обида атрофида ўрта асрларга тааллуқли бир неча манзиллар, масалан, Сурнайтепа, Сандалактепа, Карнайтепа, Харамтепа, Киндиктепа, Пахалтепа ва Фуржоб сақланиб қолган. Сомъоний келтирган бошқа манзилларнинг бугунги кундаги ўрнини аниқлаш муаммо. Сомъонийнинг ўзи Насаф вилоятидаги II та қишлоқнинг жойлашиш ўрнини аниқ кўрсатиб ўтади. Улар қуйидагилар:

Офурон—Насафдан 1 фарсах (Ёқут уни Насафдан 2,5 фарсах нарида деб кўрсатган).

Офрон—Офурон билан иккови бир бўлса керак. XV-XVII аср вақф ҳужжатлари **Оброн** деб эслатилади.

Базда—Насафдан 6 фарсах, Бухоро йўлида. Базда мустаҳкам қалъа бўлган. Ёқут унинг **Баздава** шаклини ҳам тақдим қилади. Истахрий Баздада жоме масжиди бўлганлигини айтади. «Худуд ал олам»да шаҳарни дарёнинг қуруқ ўзани кесиб ўтгани, йилнинг маълум вақтида ундан сув оқиши айтилган.

Губдин (Гувайзин ва Гувайдин шакллари ҳам бор)—Насафдан 2 фарсахлик йўлда бўлиб, унинг рустаки ҳам шундай юритилган. Ёқут **Губдин** деб ўқишни маъқул кўради ва уни Насафдан 1 фарсахда, дейди. Бошқа бир жойда эса **Фувайдин** деб ёзади. Истахрий фақат Губдин деган номни қайд этади, шунда ҳам Губдин дарвозасини кўрсатади. XV-XVII аср вақф ҳужжатларида Губдин қишлоғи зикр этилади.

Ибсан—Насафдан 1 фарсахлик йўлда. Ёқут уни **Ибсан** шаклида беради.

Кожар—Насафдан 2 фарсахлик йўлда, Ёқут унинг жойлашган ўрнини кўрсатмайди.

Касба—Насафдан 4 фарсах бўлиб, жоме масжиди бўлган. Истахрий Касбани Насафдан Кешга борадиган йўлдан қуйида, Бухоро тарафда деб кўрсатади. Муқаддасий Касбанинг Насаф-

---

¹ Ш.С.Камалиддинов. Кўрсатилган асар, 105-бет.

дан ҳажм жиҳатидан катта бўлганлигини айтади. Арман манбаларида Касбанинг **Казбион** шакли учрайди. Кейинги асрлар вақф ҳужжатларида ҳам бу жой номи қайд этилади.

Навқал Қурайш–Насафдан 6 фарсах келади. Истахрий уни Кешдан 5 фарсах деб ҳисоблайди. Муқаддасий уни Кешга қарашли деб кўрсатади. «Худуд ал-олам»да қишлоқ номи «**Навқат-и Қурайш**» кўринишида берилади. XV-XVI асрлар вақф ҳужжатларида ҳам зикр этилади.

Рагсарсана–Насафдан ярим фарсахлик йўлади. Ёқутда ўрни кўрсатилмаган.

Загарсарсана–Ёқут уни **Загарсавсан**¹ деб беради ва олдинда айтилган қишлоқ билан бир бўлса керак.

Субах–Насафдан 6 фарсах нарида, Хузор қасабасида. Истахрий бу жойни Сунаж шаклида беради ва Насафдан бир манзил, Кешдан эса 2 фарсахлик йўлда, дейди.

Устугдализа–Насафдан 4 фарсахлик йўлда бўлган, Сомъоний Бухородан Насафга келишда у орқали ўтган.

Фархузлиза–Насафдан 2 фарсах келади, унинг юқори қисмида жойлашган. Сомъоний бу қишлоқда бир кеча тунаган. Ёқут Хамавий қишлоқ номини **Фархурлиза** дейди ва Насафдан 1 фарсах келади, деб ёзади. **Фархузлиза**–**Фархурлиза** ҳозирги Қарши шаҳрининг шарқий тарафида жойлашган **Парғуза** қишлоғининг азалий номи бўлган.

Тарихий асарларда номлари зикр этилган аксар манзилларнинг ҳозирги ўрнини аниқлаш жуда мушкул. Бу келгуси тадқиқотлар иши бўлиб қолаверади.

Шаҳар ва қишлоқлар ҳудудлари

Тараққий этган ўрта асрларда (VIII-XII асрлар) Қашқа воҳасида аҳоли манзиллари деҳқончилик ва чорвачилик учун қулай бўлган ерларда анъанавий тарзда давом этади. Ҳаёт табиий суғорилиши ўнғай водийларда нисбатан тараққий қилади. Сунъий суғориш имконияти бўлган ерларда янги қишлоқлар вужудга келади.

Насаф атрофида ўрта асрларда аҳоли манзиллари асосан сув билан боғлиқ ҳудудларда мустаҳкамланади. С.Б.Лунина илк

---

¹ Қамаши туманида ҳозирда ҳам Савсан қишлоғи мавжуд–П.Р.

ўрта асрларда фаолият устида бўлган манзилларнинг IX-XII асрлардаги ҳолати билан қизиқиб, қуйидаги рақамларни келтириб ўтади: Чироқчи туманида илк ўрта асрларда (V-VIII асрлар) мавжуд бўлган аҳоли манзилларидан 8 таси IX-XII асрларда яшашда давом этган экан. Бу 21 фоизини ташкил этади. Қамаш туманида илк ўрта асрларга мансуб бўлган 29 қишлоқдан 10 таси ривожланган ўрта асрларда (IX-XII асрлар) ҳам воқе бўлиб турган. Бу 10 фоизни ташкил этади. Яккабоғ туманидаги 200 дан зиёдроқ илк ўрта асрларга оид ёдгорликларнинг 24 тасида IX-XII асрларга оид осори атиқалар, сопол буюмлар топилган. Демак, бу ҳудудда илк ўрта асрлардаги қишлоқларнинг 20 фоизи IX-XII асрларда ҳам ҳукм сурганлигини кўрсатади.

Ривожланган ўрта асрларда янги қишлоқлар, аҳоли манзиллари кам даражада пайдо бўлган. Қадимшуносларнинг аниқлашига кўра IX-XII асрларда Чироқчи туманида 3 манзил, Қамашда 2 та, Яккабоғда 13 та янги қишлоқ вужудга келган экан.¹ Ўрта асрларда аввалдан мавжуд бўлган аҳоли манзилларининг 20 дан 34 фоизига қадари яшашда давом этган. Қадимшунослар бу ҳолатни шундай изоҳлайдилар. Биринчидан, тараққий қилган ўрта асрларга келиб кичик аҳоли манзиллари йириклаша бошлаган, иккинчидан, айрим йирик қишлоқлар шаҳар ёки шаҳармонанд манзиллар даражасига ўсиб чиққан. Бошқача айтганда, сондан сифат ўзгаришига² қараб борилган. Юқорида келтирилган рақамлар Қашқа воҳасининг Юқори қисмига тааллуқли. Воҳанинг қуйи қисмида бу даврларда аҳвол қандай бўлган? С.К.Кабановнинг кўрсатишича, Қуйи Қашқадарё ҳудудида аниқланган 123 манзилнинг 59 таси илк ўрта асрларга тааллуқли бўлиб, қолганлари IX-XII асрларда ҳам барҳаёт бўлган. Бундан чиқадиган хулоса шундаки, Қуйи Қашқадарёда ҳам қарийб 50 фоиз аҳоли манзили-қишлоқлар ривожланган ўрта асрларга етиб боролмаган, турли сабабларга кўра умрини тугатган. Ички низолар, босқинлар, жангу жадаллар, бунинг устига, иқлим ўзгариши, табиий офатлар сабабли ҳам қишлоқлар вайрона ҳолига келган. Айниқса, воҳанинг Юқори қисми бундан қаттиқ талофот кўрган.

Шаҳарнинг ёки қишлоқнинг вужудга келиши, йўқ бўлиши аниқ ижтимоий-иқтисодий тузум билан узвий боғлиқ бўлади.

---

¹ С.Б.Лунина. Города Южного Согда..., 20-бет.

² Шу асар, 19-бет.

Шаҳар барча даврда ҳам ўзига хос тарихий воқеа ҳисобланади. Жанубий Сўғднинг VIII-XII асрлардаги шаҳарлари, бу даврдаги мавжуд тузум ва унда шаклланган ижтимоий-иқтисодий муносабатларга чамбарчас боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам, «қадимий шаҳарлар... ишлаб чиқариш қуроллари, маданий салоҳият тўпланадиган, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ амалиётини мувозанатга солиб турадиган, аҳоли йиғиладиган йирик манзил сифатида аниқланиши мумкин. Ўзига хос вазифани бажарувчи шаҳарнинг аҳоли йиғиладиган манзил сифатидаги роли гуж қурилган иморатлар ва баланд меъморчиликда ифодасини топадиган морфологик хусусиятларда акс этади»¹. Ўрта аср шаҳарлари ҳақида гап кетганда, О.Г.Большаков, уларнинг маъмурий марказ сифатидаги мақомига алоҳида эътибор беради. Шаҳарда жоме масжиди ва карвонсаройларнинг бўлиши ҳам шаҳар унвонида ўзига хос ўрин тутган. Академик Воҳид Абдуллаев ўрта асрларда шаҳар деган мақомни олиш учун у жойнинг аҳолиси 32 хил ҳунарни билиши керак бўлган, дейди. Шаҳар рутбасида ҳунармандчилик алоҳида ўрин тутган.

О.Г.Большаковнинг қишлоқ билан шаҳар тафовути ҳақидаги «шаҳар энг аввало, қишлоқдан иқтисодий нуқтан назардан шу билан фарқ қиладики, унинг аҳолиси қишлоқ хўжалиги эмас, балки ҳунар ва савдо билан шуғулланади»², деган фикрини эътироф этиш тўғри бўлади. Ижтимоий-иқтисодий шароитга кўра, шаҳарларнинг турли хиллари, катта ёхуд ўртача кўринишлари, шаҳар йўсинидаги манзиллар бўлиши одатдаги ҳол ҳисобланади. Шаҳарларнинг ҳажми ҳам турлича бўлиши мумкин. Месопатомия шаҳарлари 6-7 танобни, қадимий Боқтар шаҳарлари 6-7 танобдан ошиқроқ майдонни эгаллаганлиги маълум. Араблар истилосига қадар бўлган Марказий Осиё шаҳарлари эгаллаган ҳудуд ҳисоблаб чиқилган. Бу кўрсаткич VII-VIII асрларда тубандагича бўлган: Самарқанд–65 таноб, Бухоро–35 таноб, Марв–200 таноб, Термиз–20 таноб, Пойканд–20 таноб, Панжикент 13–14 таноб, Варахша–19 таноб³.

---

¹ В.М.Массон. Қаранг: «Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья», Л., 1977, 5-бет.

² Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г., кўрсатилган асар, 163-бет.

³ Шу асар, 6-бет.

Шу даврларда Қашқа воҳасидаги шаҳарларнинг ўрни ва майдони ҳам юқорида санаб ўтилган шаҳарлар жойи даражасида бўлган. Масалан, Кеш—40 таноб, Нахшаб—150 таноб, Заҳоки Морон қалъаси—225 (С.К.Кабанов М.Е.Массондан фарқли ўлароқ, уни 16 таноб деб кўрсатади. М.Е.Массон фикри инobatли, албатта) танобдан иборат бўлган.

Ўрта асрларда тез-тез тилга олинадиган ва Қашқа воҳасининг асосий шаҳри ҳисобланган Насаф эгаллаган майдон Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг шу даврлардаги асосий шаҳарлари ҳажмидан қолишмайди. Насаф шаҳрининг ҳажми қадимшунос Б.Д.Кочневнинг аниқлашича, 200 танобдан ошиқроқ бўлган. С.К.Кабанов эса Насаф ҳудудини 70-100 таноб атрофида деб кўрсатади. С.Б.Лунина Насаф ҳақида тарихий манбаларда ва кейинги асрларда айтилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда, унинг энг тараққий қилган даврини X-XIII асрлар¹, деб ҳисоблайди.

Қашқа воҳасида тараққий қилган ўрта асрларда пойтахт ва анча йирик шаҳарларни ҳисобга олмаганда, энг анъанавий—майдони 20 танобдан 40 танобгача бўлган шаҳарлар эди. Булардан ташқари, ер майдони 7-8 танобдан иборат бўлган кичик шаҳарчалар ҳам мавжуд бўлган. Бу мундарижага Сариктепа, Қўрғонтёпа ва Тупроқтепаларни киритиш мумкин. Уларни шаҳар деб аташдан кузатиладиган мақсад, аввало, бу манзилларнинг қурилишидаги ўзига хослик — ҳунармандчилик ривожига эътиборни қаратишдир.

Қуйи Қашқадарёда IX-X асрларда барқарор турган манзиллар сони анчагина бўлган. Булар орасида асосий ўринни қишлоқлар, қасабалар (шаҳармонанд қишлоқлар) ташкил этади. Сомъоний эслатиб ўтган Фарҳуздиша (Ёқутда Фархурдиша)—ҳозирги Парғуза қишлоғида олиб борилган қадимшунослик тадқиқотлари бу жойда милоднинг IX-X асрларига оид ёдгорлик мавжудлигини кўрсатди. Қишлоқдаги Парғузатёпа харобаси жуда катта майдонни эгаллайди ва унинг баландлиги 10 метрга боради. Тепанинг юқори саҳни 60 м, эни эса 10м чамасида. Тепанинг юза қатламидан IX-X асрларга оид қозонлар синиқлари топилган.

Қўнғиртов ён атрофида ҳам бир қанча манзиллар шу даврда воқе бўлиб, кейинги асрларда ҳам уларнинг айримлари сақла-

---

¹ С.Б.Лунина. Города Южного Союза, 23-бет.

ниб қолган. Кўлбуқатепа ёдгорлиги шуларнинг бири. Тепалик ташқи девор билан ўраб олинган, тўртбурчак шаклидаги деворларнинг узунлиги 180 ва 170 м иборат. Тепаликнинг марказий қисмида катта саҳнга эга бўлган минора ўрни билиниб туради. Девор билан минора ораллигида хандақ мавжуд, шимолдан жанубга қараб тортилган деворнинг баландлиги 6-7 м келади. Деворнинг шимоли шарқий қисмида узилиш жойи бор, бу кириш жойи ўрнидир. Бу жойдан топилган сопол буюмлар синиқлари, пиширилган гишт парчалари манзилнинг IX-X асрларда қизғин ҳаёт ўчоғи бўлганлигини кўрсатади. Кўлбуқа қишлоғи бугунги кунда ҳам мавжуд. Кўлбуқатепа узоқ асрлар давомида кишиларнинг манзилгоҳи бўлиб келган. Унинг пастки қатламларида қадимги даврларга оид осори атиқалар борлиги шубҳасиздир. Шу ҳудуддаги манзиллардан Шайхалитепа, Наймантепа каби ёдгорликлар ҳам X-XII асрларда фаолият устидаги қишлоқлар бўлганлигини таъкидлаш тўғри бўлади. Шайхалитепадаги манзил 150x100 м. ҳажмидаги майдонни эгаллаган, унинг юқори қатламида X-XII асрларга оид ашёлар топилган. Наймантепа Шайхалитепадан 0,5 чақирим шимоли ғарб тарафда. Ёдгорликнинг тархи жуда мураккаб, тўғри бурчакли тепаликка шимоли ғарбий тарафдан 10-12 м баландлиқдаги юмалоқ кўринишли тепа қўшилади. Тепаликнинг узунлиги 150 м ни ташкил этади. Тепалик теварак-атрофи хандақ билан ўраб олинган. С.К.Кабановнинг аниқлашича¹ тепаликнинг юза қисми ўрта асрларга оид моддий ашёлар билан қопланган. Бу манзил X-XII асрларда кишилар яшаб турган жой бўлган.

Олтинтепа ҳам ўрта аср шаҳарчаларидан биридир. Бу ёдгорлик ўрни Нахшабдан шимоли ғарбда I чақиримлик масофададир. Тепаликнинг энг баланд қисми—14 м.лик дўнглик (40x40 м. саҳнли) ўрта асрлардаги манзилнинг кўрғони ўрни ҳисобланади. Кўрғоннинг жанубий ва ғарбий тарафларидаги тепаликлар шаҳристон ўрнидир. Олтинтепада работ ҳам бўлган. Буни тепаликнинг ғарбий қисмидан оқиб ўтадиган Рудаксой қирғоқлари бўйлаб сочилиб ётган сопол буюмлар, иморат қолдиқлари, гишт бўлақлари далолат этади. Олтинтепада X-XII асрларда гавжум шаҳарча бўлиб, унда ҳаёт қизғин давом этган.

Сомъоний тилга олган Офурон қишлоғи ўрни Обронтепа ва Хайбартепага тўғри келади. Қадимшунослар Обронтепа ва

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже..., 42-бет.

Хайбартепаларни тадқиқ этиб¹, Косонтовнинг этагида жойлашган Обронтепанинг юза қатламида VIII-X асрларга оид моддий ёдгорликлар мавжудлигини аниқлаганлар. Хайбартепа анчайин катта шаҳарча бўлиб, у Оброн қишлоғининг шимоли ғарбий қисмида жойлашган. Тепаликнинг узунлиги 100 м, эни 70 м ва баландлиги 10м бўлган шарқий тарафдаги айлана дўнгликдир. Унинг шимолида ва шимоли ғарбида 400x300 м майдонда ўрта аср қишлоғи харобаси чўкиб ётади. Хайбартепадан IX-X асрга тегишли сув идишлари парчалари топилган. Хайбартепада Сомъоний тилга олган вақтда (Офурон қишлоғи) катта манзил барқарор бўлган. Офурон қишлоғи кейинги асрларда «Оброн» шаклига келиб, ўзининг қадимий ўрни яқинида воқе бўлиб, бизнинг кунларга қадар яшаб келди.

Қуйи Қашқадарёнинг шарқий қисмида ҳам кўзда тутилаётган даврга оид бўлган манзиллар анчагина. Шулардан бири Хонабодтепа ёдгорлигидир. Тепалик тархига кўра мураббаъ шаклида бўлиб, унинг томонлари узунлиги 175 м ни ташкил этади. Манзилда бир вақтлар чорқирра минора бўлган ва девор ҳам хандақ билан ўралган. Хонабодтепадан ҳам X-XII асрларга тобин бўлган сув идишлари синиқлар чиққан. Бу эса ана шу асрларда Хонабодтепадаги манзилнинг яшаш жойи бўлганлигини кўрсатади.

Қадимий Заҳоки Морон қалъасидан шимоли шарқий тарафда, ундан I чақиримлик масофада Каттепа манзили бўлган. 12 м баландликни ташкил этадиган тепалик саҳни 60 x 45 м дан иборат. Шу тепаликнинг ғарбий қисмида катта чуқурлик бор, афтидан, шу жойда йўл бўлган. Тепаликнинг юқори қатламидан X-XII асрларга оид бўлган сопол идиш парчалари топилган. Каттепа ҳам Сомъоний даврида Насаф ён-атрофидаги йирик қишлоқлардан бири бўлган. Аммо ўша даврда қишлоқнинг тўлиқ номи («кат», жой номининг охирги, қишлоқ маъносини англатувчи қисми) сақланиб қолмаган. Ҳозирги вақтда ҳам Каттепа ёнидаги қишлоқ—Кат деб юритилади.

X-XII асрларда яшашда давом этган қишлоқлар мундарижаси Қўрғонтепа, Қўштепа, Мозортепа, Бобокенттепа, Қўрғонтепа (Қора қутчи қишлоғи), Бойғундитепа, Поштонтепа, Қўрғонтепа (Денов қишлоғи), Деновтепа, Язтепа сингари обида-

---

¹ Шу асар, 44–45–бет.

лар билан тўлдирилиши мумкин. Қадимшуносларнинг бу ёдгорликларда ўтказган илмий-тадқиқотлари ана шу жойларда X-XII асрларда қизғин ҳаёт давом этганлигини кўрсатади. Кулолчилик буюмлари, айниқса, уларнинг сув билан боғлиқ идишлар қолдиқлари эканлиги бу жойда яшаган аҳолининг деҳқончилик билан мунтазам шуғулланганлигини кўрсатади. С.К.Кабанов аниқлаган ва X-XII асрларда Қуйи Қашқадарёда мавжуд бўлган 64 манзил¹ Сомъоний Насаф вилояти учун хос деб кўрсатган 75 қишлоқ (уларнинг айримлари маҳалла, кўча номлари эканлигини унутмайлик) тарихий ёзма манбалардаги маълумот билан қадимшунослик тадқиқотлари натижалари мутаносиб эканлигини яна бир карра тасдиқ этади. Бу уйғунлик жуда муҳим. Эндликда Сомъоний келтирган ва Насаф теварак-трофида жойлашган деб қаралган қишлоқларнинг X-XII асрлардаги аталиши билан бугунги кундаги номланишини қиёс қилиш лозим бўлади. Бу иш қисман Т.Нафасовнинг «Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати» (1988 й.) асарида амалга оширилган. «Андади» жой номи ҳақида гапирилганда, Қашқа воҳасида «анда» компонентли бошқа топонимлар ҳам борлиги (Аннабозор–Андабозор, бунга Аннарузни ҳам қўшиш мумкин) айтилади. «Андади» сўзида «ди»–деҳ–қишлоқ, «диз»–кўрғон, қалъа маъносини англатади, дейди олим. «Анда» компонентли номлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг тарқалган. Масалан, Андхуд шаҳрини Б.Аҳмедов жуғрофиюлар Андахуд² деб ёзишларини айтиб ўтади.

В.В.Бартольд Сомъоний ва Ёқут бўйича тузган рўйхатда «Фижкат» ёки «Фижакат» қишлоғи номи бор. Ш.С.Камолиддинов уни «Фижакас» деб беради. Фижкат кейинчалик Вижкатга айланади. Т.Нафасов уни ҳозирги Бешкент билан бир³ деб кўрсатади. Сомъоний «Сакабадяз» деб ёзган қишлоқ ҳозирги Қарши туманидаги Сахтапиёз қишлоғининг ўтмишдоши, унинг қадимий номи деб тахмин қилинади. Араб манбаларида Мовароуннаҳр жой номлари бирқадар ўзгартирилиб берилганлиги сир эмас. Ёзма манбалардаги номлар билан маҳаллий талаффуз орасида жиддий тафовутлар бўлиши табиий бир ҳол. Жой номлари тарихнинг тилмочи. Уларнинг маъносини изоҳлаш катта амалий аҳамият касб этади.

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб на рубеже..., 94-бет.

² Б.А.Ахмедов. История Балха, — Т.: 1982, 32-бет.

³ Т.Нафасов, кўрсатилган асар, 51-бет.

Насаф йўллари ва дарвозалари

Ўрта асрларда шаҳар ва қишлоқларнинг ривожини йўлларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Араб сайёҳлари ҳам ўрта асрларда Қашқа воҳасини кесиб ўтувчи йўллар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтганлар. Воҳанинг бош йўлларида бири Насаф ва Кеш йўли бўлган. Йўл Қашқадарёнинг чап соҳили бўйлаб тушган ва бир қанча манзиллардан ўтган. Насафдан Кеш сарига йўлга чиққан йўловчи Қамайтепа ва Олтинтепалардан ўтиши лозим бўлган. Олтинтепадан бошлаб йўл тармоқларга ажралган. Кешга Кишмиштепа орқали борилган. Кишмиштепа йўли Қашқадарёни кесиб ўтган. Олтинтепадан Кешга олиб борувчи иккинчи йўл эса Гишатепа орқали ўтган.

Насаф билан Субахни боғлайдиган йўл айна вақтда Балх–Бухоро йўлининг бир тармоғи эди. Бухородан Балхга катта савдо йўли ўтган. Бухоро ва Насаф оралиғида Касби, Базда ҳам бўлиб, улар асосий йўл бўйида жойлашган эди. Базда, айна вақтда, Бухородан Келифга элтувчи йўл бўйида бўлган. Субахдан яна бир йўл Кеш томонга чиққан. Субах Қашқа воҳасини–Жанубий Сўғдни Бохтар ўлкаси, Чағониён билан ҳам боғловчи асосий манзил ҳисобланган. Субахдан ёзма манбаларда зикр этилган Киндик қишлоғи томон кетилган ва ундан Темир дарвозага (Бузғола) қараб юрилган. Темир дарвозадан Термиз сари ўтилган. Чағониёнга, одатда, Насафдан йўлга тушилса, Субах орқали Темир дарвозадан ўтиб кетилган. Бу йўл Буюк ипак йўлига боғланган. Мабодо, Кешдан Чағониён тарафга қараб юрилгудек бўлса, у ҳолда Сангардак дарёси водийси йўли орқали юрилган.

Қашқа воҳаси билан Самарқандни туташтирувчи йўлнинг аҳамияти беқиёс бўлган. Самарқандда ҳам йўл худди ҳозирдагидек икки ёқлама: Кешдан Тахтақорача довони орқали ва тоғни четлаб, Жом орқали ўтган. Вилоят манзилларини кўпдан-кўп сўқмоқ йўллар тоғ билан, тоғлардаги конлар билан боғлаган.

Одатда, савдо алоқалари ҳақида сўзланар экан, шаҳарларнинг дарвозалари тилга олинади. Ўрта асрлардаги Насаф шаҳристониининг тўртта дарвозаси бўлган: Бухоро дарвозаси (Нажжория ҳам дейилади), Самарқанд, Кеш ва Ғубдин дарвозалари. Бу дарвозалардан тегишли тарафларга (масалан, Ғубдин дарвозасидан чиққан карвон Бухорога, Кеш дарвозасидан чиққан

савдогарлар Кеш ва Термиз сарига) йўл олганлар. Насаф карвон йўллари доимо гавжум бўлган. Бу йўллар элларни, юртларни боғлаган.

Ижтимоий ҳаёт

Насаф теварак-атрофидаги унга тобе манзиллар ва қишлоқлар IX-X асрларда тараққиёт йўлига киради, кенгайди. Бу ҳол воҳанинг шарқий ва ғарбий қисмидаги ўрта асрларга оид манзилларда сезиларли даражада бўлган. Масалан, Поштон қишлоғи ёнида жойлашган Поштонтепа алоҳида қўрғонга (110 x 120 м) ва шаҳристонга (280 x 220 м) эга бўлиб, V-VI асрларда вужудга келган. Поштонтепа манзилида ҳаёт VII-VIII, X-XIII аср бошларида жуда қизғин бўлган. Манзилнинг теварак-атрофида маҳалла-кўйлар пайдо бўла бошлаган, яъни у ривож топиб, кенгайиб борган.

Қашқа воҳасининг қуйи қисмида олдинги даврларда вужудга келган манзиллар ўз жойида ёки ундан унча узоқ бўлмаган ерда ривож топган. Хайбартепанинг ёнида Оброн қишлоғи, Каттақўрғонтепа ёнида Поштон қишлоғи, Кўлбуқатепа ёнида Кўлбуқа қишлоғи ва ҳ. манзиллар вужудга келади. Янгидан вужудга келадиган қишлоқларда қўрғон бошқача кўринишга эга бўлган. Қадимий манзиллар ўрнида ўрта асрларда тараққий қилган қишлоқ ва қасабалар бу жойларда аҳолининг кўпайиб борганлигини, уларнинг ҳаёт кечириши, турмуш даражаси яхшиланиб, мустақамланган, янгича шакл ва мазмун олган яшаш жойлари соҳиблари бўлиб қолганлигини кўрсатади.

С.Б.Лунианинг эътироф этишича, юқорида зикр этилган аҳоли манзилларининг аксарияти қадимшунослик нуқтаи назаридан текшириб кўрилганда, уларда антик даврларга оид маданий қатлам мавжудлиги кузатилмаган.

Кўпгина аҳоли манзилларида энг сўнгги яшаш даври қолдиқлари, яъни моддий ашёлар XII ва XIII асрнинг бошларига хос бўлган маданий қатлам билан белгиланади. Бу манзилларда ҳаёт мўғуллар истилоси туфайли тўхтаган. Олтинтепада эса ҳаёт асорати XIII асрнинг 20-30 йилларига қадар давом этади. Бу жойдан шу даврга тегишли тангалар топилган.

Ўрта асрлардаги Қашқа воҳаси иқтисодиёти тараққиётида унинг турли туманларининг ўзига хос жиҳатлари, хусусиятлари муҳим ўрин тутди. Воҳанинг энг серҳосил, унумдор ерлари унинг Юқори қисмида, Китоб—Шаҳрисабз ҳавзасида жойлашган бўлиб, табиий намлик миқдори анча баландлиги сабабли суғорма деҳқончилик тараққий қилган эди. Қуйи Қашқадарёда эса, аксинча, сел сувларига асосланадиган шартли суғорма деҳқончилик нисбатан кичик майдонларда амал қиларди. Воҳанинг тоғ олди ерлари, дашт яйловлари эса лалмикор деҳқончилик ва чорвачилик учун жуда қулай эди. Шу боисдан ҳам Қашқадарёнинг шимоли ғарбий қисмидаги чўл туманларида чорвачилик узоқ асрлар давомида ҳаёт манбаи бўлиб келган. Қашқадарёнинг суви етиб келадиган Насаф теграсидаги баъзи бир қишлоқларда полизчилик, боғдорчилик ривож топган.

VII ва VIII аср бошларида, ёзма манбаларда қайд этилишича, Қашқа воҳасида, Зарафшон ҳудудида буғдой, арпа, тарик, нўхат, ловия, беда, жўхори ва пахта каби ўсимликлар экилган. А.Ю.Якубовский бу икки воҳада боғдорчилик, полизчилик ҳам ривож топганлигини, боғларда ўрик, олча, бодом, ёнғоқ ва бошқа мевалар кенг тарқалганлигини, пахтадан турли газлампалар тўқилганлигини¹ қайд этган эди.

Воҳанинг табиий иқлими унинг иқтисодий тараққиётида бош омил эди. Бироқ, VI-VII асрлардан эътиборан Қуйи Қашқадарёда сунъий суғориш шохобчаларининг юксалиши, фойдали қазилма конларининг очилиши, шаҳар ва қишлоқлар юксалиши, пул-моддий муносабатларнинг йўлга қўйилиши аҳоли турмуш шароитининг яхшиланишига туртки бўлган эди.

Ҳаётнинг асосий манбаи сифатида ўша пайтларда дон маҳсулотлари тушунилган ва асосий эътибор ғалла экишга қаратилган. Шу сабабли воҳада суғорма деҳқончилик билан бир қаторда, лалмикор ғаллачилик ҳам йўлга қўйилган.

Манбаларда Кешнинг 6 рустаки (қасабаси) манбаларда қайд этилгани ҳолда, Насаф вилоятининг қасабалари тилга олинмайди. Насаф ҳукми амал қиладиган чегаралар ҳақида ҳам аниқлик йўқ. Насаф атрофида узумзор боғлар бўлганлиги ҳақида

---

¹ А.Ю.Якубовский. Живопись древнего Панджикента. М., 1954, 15-бет.

нисбатан кейинги аср манбаларида («Абдуллонома») маълумотлар учрайди. Воҳанинг қуйи қисмида ёз ойларида сув танқислиги экинларга ҳалокат келтирган. Шунинг учун боғ ва полиз экинларини қудуқ сувлари билан суғориш урф бўлади.

Ёз ойларида Қашқадарё суви Насафдан ўтиб, унинг шимоли ғарбида, Бухоро сарҳади йўлидаги биринчи манзил Маймурғ қишлоғига қадар етиб борган, деб тахмин қилинади. Сув етишмаслиги сунъий суғоришнинг хилма-хил турларини кашф этган. Воҳа деҳқонлари ариқлар чиқарганлар, дамбалар солганлар, сардобалар қурганлар, сел сувларидан, кўллардан, қудуқлардан фойдаланганлар.

Қадимшунослар ўрта асрларга оид ёдгорликларни тадқиқ этганларида ўша давр деҳқонлари етиштирган маҳсулотлар намуналарига ҳам дуч келганлар. Олтинтепа ҳудудида буғдой қолдиғи топилган.

IV-VII асрларда Нахшабда буғдой етиштирилганлиги ҳақида Н.Я.Бичурин маълумот¹ бериб ўтган. Насаф работида IX асргача фойдаланиб келинган, ичи пишмиқ ғишт билан ишлаб чиқилган қудуқ (кейинги асрларда у кўмилиб кетган) ичидан олма, кади, қовун, тарвуз, жийда, ўрик, шафтоли, ерёнғоқ, бодом уруғлари чиққан. Бу жойдан узум уруғлари ҳам топилган. Олтинтепа ва Ялпоқтепа қазилаётган вақтда шафтоли, тарвуз уруғлари, қовун тухумлари анча топилган. Киндиклитепада ҳам тарвуз уруғлари сақланиб қолган. Бинобарин, араб сайёҳларининг Насаф атрофида яхши узум битиши ҳақида хабарлари ўз тасдиғини топади.

IX-XII асрларда боғдорчиликнинг тараққий қилганлигини шу ҳудудда текшириб кўрилган манзилларнинг аксариятидан узум уруғлари топилганлиги ҳам далолат этади. Уларни Насафнинг чиқиндилар тўкилган чуқурларидан (IX аср) ҳам олганлар. Олтинтепада, ҳатто узумдан шароб олиш йўлга қўйилганлиги аниқланган.

Пахта илк ўрта асрлардаёқ воҳанинг кўпгина майдонларига экилган. IX асрга тааллуқли Насаф қудуғидан бир чаноқ пахта ва чигитлар топилган. Насафдан пахтанинг топилиши шаҳарда уни қайта ишлаш йўлга қўйилганлиги билан боғлиқ эди. Пахтадан гиламлар, газламалар, кийим-кечаклар тайёрланган.

---

¹ С.Б.Лунина, кўрсатилган асар, 69-бет.

V-VII асрларга келиб, Ширдоғ конидан темир рўдасини олиш ва эритиш ишлари йўлга қўйилади. Ширдоғ конидан олинган симоб олтин конларида қўлланилган. Насафнинг ўрта асрларга оид ёдгорликларидан жуда кўп симобкўзачалар топилган. Бу эса Насафда симобдан ҳам унумли фойдаланганликни кўрсатади. Ширдоғ кони ва унинг атрофларидан турли буёқ моддалари қазиб олинган.

Насафнинг X-XII асрга оид жуда кўп манзилларида қурилган қасрлар, карвонсаройлар, жоме масжидлари, работларида ганчдан ишланган қирма ва бўртма безаклар мавжудлиги аниқланган. Ганч Оқсув дарёсининг юқори ўзани бўйлаб олинган.

Воҳада ҳунармандчилик тараққиёти маҳаллий хомашё селоблигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган. Маъдан қазиб олиниши, темирнинг шаҳар ҳунармандчилигида асосий маҳсулотга айланиши Насаф ва унга тобе манзиллар ижтимоий ҳаёти юксалишида асосий омиллардан бўлган.

Ҳунармандчилик

IX-XII асрларда Қашқа воҳасида ҳунармандчилик юксалган. Қадимий Нахшабда кулоллар ва темирчилар маҳалласи бўлган.

Милод бошларида касб-ҳунарнинг шаҳарларда тўпланиши кузатилади. Шаҳарларда ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларига оид алоҳида майдон ва маҳаллалар вужудга кела бошлайди. Жумладан, Бовуртепада кулолчилик ўчоғи унинг шаҳристонидан жануби шарқий қисмда жойлашган маҳалла ўрнида топилган. Кулолчилик ўчоғи икки қаватли айлана кўринишига эга бўлган. Ўша пайтларда Қашқа воҳасида шаҳарлар кам бўлганлиги боисидан ҳунармандлар меҳнати аҳоли эҳтиёжини қондиришга қодир эмас эди. Шу сабабдан ҳам, қишлоқ манзилларида зарурат туфайли турли ҳунармандчилик дўконлари вужудга кела бошлаган. Тупроқтепа, Мунчоқтепа, Сарвантепа, Янгиободтепа каби манзилларда кулолчилик ишлари йўлга қўйилган. Сарвантепада, ҳатто, маъданни қайта ишлаш, темир буюмлар яшаш амалга оширилган¹.

---

¹ Н.И.Крашенинникова. Маршрутное обследование Китабского района, АО 1976 года, М., 1977, 530-бет.

Насаф шаҳрида ҳунармандчилик тез тараққий қилади. Наҳшабда орттирилган маъданни қайта ишлаш, темир асбоб-уқуналар ясаш тажрибаси бу ерда жуда қўл келган. Насаф шаҳристонининг шимоли шарқида жойлашган темирчиларнинг жуда катта маҳалласи¹ мавжудлиги аниқланган. Насаф темирчилари, кулолларининг X-XIII асрларда работ теграсида ва шаҳристониди ҳам ўз устахоналари бўлган. Бу жойларда уларнинг дўконлари ўрни, ўчоқлари қолдиқлари топилган. Насаф қўрғонидан 400 қадамча шимол тарафда кул уюми, ғишт синиқлари учрайдики, бу ерда ғиштлар пиширилган², деб хулоса қилишга асос беради.

Касби работи ёнида ғишт пишириладиган ўчоқлар бўлган. Кўҳна Фазли, Искифагн (Хўжабузруктепа), Олтинтепа манзилларида ҳам турли хилдаги ҳунармандчилик ривож топган. Искифагнда ҳам темир асбоблари ясалган, пишиқ ғиштлар ишлаб чиқарилган. Олтинтепа ҳунармандларининг қўли гул бўлган: улар сопол буюмлар, шиша идишлар ясаш билан бир қаторда ғишт пиширишни, темир буюмлар ясашни ҳам ўзлаштирганлар. Олтинтепада меҳнатнинг асосий тури кулолчилик бўлган. Қўрғоннинг жануби шарқ томонида, ундан 250 қадамлар нарида сопол буюмлар уюми топилган. Булар сифатсиз, бузилган идишлар ташланадиган жойдан чиққан. Олтинтепа кулоллари асосан сув идишлари тайёрлаганлар.

Олтинтепа кулоллари тайёрлаш жуда мураккаб бўлган симобкўзаларни ҳам ясаганлар. Бу жойдан турли қолиплар топилиши Олтинтепада ишнинг кўлами катта бўлганлигини кўрсатади. Симобкўзаларга эҳтиёж катта бўлган ва улар вилоятдан ташқарига ҳам чиқарилган. Нурота олтин конларида симоб ишлатилганлиги сабабли, Олтинтепа маҳсулотига буюртмалар бўлган, деб тахмин қилинади. Олтинтепада қолип билан идишлар ясаш X асрлардан бошлаб амалга оширилган.

Бу жойда шишадан турли идишлар ясалган. Бунини шиша чиндилари ҳам далолат этади. Олтинтепалик заргарлар қора тошлардан тақинчоқлар ҳам ясаганлар. Бу жойда, ҳатто эски, синган идишларни созлаш ҳам йўлга қўйилган экан. Топилган

---

¹ С.Б.Лунина.Города Южного Согда..., 79-бет.

² Шу асар, 79-бет

гулдор сопол буюм синиқларида ёрилган жойлар тешилиб, мис симлар билан чегаланганлик нишонлари кузатилади. Бу жуда нозик иш бўлган ва махсус асбобларни талаб қилган. Чегалаш, таъмирлаш ишлари уй шароитида бажарилмаган.

Насафга яқин бўлган Дағайтепада IX-X асрларга оид бўлган кулолчилик ўчоғи топилган. Бу ўчоқ оддий қурилган бўлиб, Нахшаб шаҳри кулоллари тажрибасини ўзида ташиган. Унинг тузилиши жуда содда: ўчоқ икки бўлмадан ташкил топиб, бирининг айланаси I газ бўлган ва унда олов ёқилган. Иккинчисининг айланаси нисбатан кичикроқ—75 см ва у биринчисидан 25 см баландроқ қурилган, унда идишлар пиширилган. Иккала бўлма орасида 18 см лик туйнук қолдирилган ва ундан иссиқлик ўтган. Бу ўчоқда юпқа сопол идишлар тайёрланган. Тузилишига кўра ниҳоятда содда ва оддий бўлган, IV-V асрларга хос бўлган бу ўчоқнинг IX-X асрларгача ўзгармаган ҳолда сақланиб қолиши ноёб ҳодисалардан ҳисобланишга лойиқ.

Тараққий қилган ўрта асрларда Қашқа воҳасида иқтисодиёт тез суръатлар билан юксалган. Экинчилик ривож топган, поллизчилик, боғдорчилик кенг ёйилган. Чорвачилик билан аҳолининг катта бир қисми шуғулланган. Фойдали қазилмаларнинг олиниши ва қайта ишланиши воҳа иқтисоди ривожига катта таъсир кўрсатган.

Лола ва анор – баҳор ва фаровонлик рамзи

IX-XII асрларда Қашқа воҳасида кулолчиликда қўлланилган нақшлар, бадий бўёқ бериш санъати бир қадар юксалган. Н.П.Столярова олиб борган тадқиқотлардан маълум бўлишича¹, Қашқа воҳасида сув идишларини бадий безашда олти хил нақш усули қўлланган, булар қуйидагилардир: хандасавий, баргсимон, зооморф, эпиграфия, хол-хол безаклар ва тирнаб чизилган нақшлар.

Қашқа воҳасида сирланган идишлар ва уларга бўёқли нақшлар бериш IX асрга тааллуқли деб қаралади. IX асрда сув

---

¹ Н.П.Столярова. Орнаментация глазурованной керамики IX – начало XIII вв. Кашкадарьи. Қаранг: «Древняя и средневековая археология Средней Азии», — Т.: 1990, 116 – 135 – бетлар.

идишларига чизиладиган асосий нақшлар баргсимон йўсинда бўлган. Идишларга солинадиган кўзсимон нақш тури ҳам бу даврда кенг тарқалади. X асрнинг биринчи яримларида баргсимон (умуман, ўсимликларни ифода этувчи) нақш тури мукамаллашиб боради. Косаларнинг ҳошиялари ҳам гўзал қилиб безатилади. X асрнинг иккинчи яримларидан эътиборан нақшда рангларнинг янги дастаси намоён бўла бошлайди. Аста-секин идишларни бўёқлар билан сайқаллашда баргсимон суратлар эмас, балки, лола ва хурма барги тасвири асосий ўрин ола бошлайди. С.П.Толстов Шарқ халқларида лола уйғонаётган табиатни ифода этади, деган эди. Лола янги йилнинг–Наврўзнинг рамзи бўлган. Лола ва анор тасвири баҳор ва фаровонликни ифода этган. Ўша даврларда ҳам баҳорга кўп нарса боғлиқ бўлган: ерларининг асосий қисми лалмикорликдан иборат бўлган Қашқадарёда баҳор ёғин-сочинли келса, бўлажак ҳосил мўл-кўл бўлиб, фаровонлик замини яратилган. Бу рамзларда катта ҳаётий маъно мужассамлаштирилган. Хурмо барги билан бирқаторда банди узун гуллар шакли ҳам чизила бошлаган. Агар X асрнинг биринчи яримларида косаларнинг четларига тишли ҳошиялар берилган бўлса, шу асрнинг иккинчи яримларида коса четидан сал пастроқда қора жигар рангли иккита айлана чизик тўлқинли қилиб чизила бошлайди.

X аср охирлари ва XI аср бошларида қизил ва қора фон берилган идишлар тайёрланади. Қизил фонли коса-товоқлар баргчалар ва етти баргакли гуллар билан орасталанади. Қашқа воҳасининг косагарлари ўз нақшларининг устида мунтазам ижодий изланиш олиб борганлар ва уларни янги нақшлар билан беаганлар.

XI асрда сирланган идишларга чизилган безак турлари ўзининг уч хил ранги билан ажралиб туради. Қизил чизиклар ўрнини энди қорамтир-жигарранг чизиклар эгаллайди. Чизиклар орасида оқ нуқталар бўлиб, тасвирга ҳусн бахшида этади. Бу даврда асосан айлана безаклар урф бўлган. XII асрнинг биринчи яримларидан оқ фонли сопол идишлар урфга киради. Уч баргли, майда гулли нақшлар кенг қўлланилади.

Идиш-косаларда зооморф безаклар Қашқа воҳасида X асрнинг иккинчи яримларида пайдо бўлган. Тасвир оқ фонга қорамтир-қизил бўёқ билан чизилган. Кўпинча, безаклар асосида афсонавий қуш (хумо) сурати турган. Қушнинг танаси хол-хол на

қшлар билан безатилиб, ярим эгилган оёқларида ўткир тирноқлари кўриниб туради. Айрим олимлар бу қуш тасвирини Рух ёки Семурғ, Қаҳқа бўлса керак, деб тахмин қиладилар. XI асрнинг бошларида эса учаётган қуш тасвири акс эттирила бошланади. Шу асрнинг иккинчи ярми охирларига келиб, учаётган қуш тасвири шу қадар мураккаблаштириладики, оқибатда, қушнинг иккинчи қаноти гўё икки барғни эслатадиган даражага келади. Афросиёб кулолчилигида бир вақтлар шу тасвирга мурожаат қилинган эди. XII асрнинг биринчи ярмига келиб, наққошлар идишларга, уларнинг ички томонига қанот тасвирини тушириш билан бир қаторда, мусиқа асбоби суратини ҳам қўшиб чизганлар. Суратлар қорамтир - қизил бўёқда бажарилган.

Эпиграфик безаклар ҳақида гапириладиган бўлса, шуни айтиш керакки, араб истилосидан сўнг араб тили ва араб ёзуви халқ ҳаётига чуқур кириб борган. Арабий бўлган ҳамма нарсани муқаддаслаштириш таомилга кирганлиги боисидан, нақшда араб ёзуви-куфий хати идишларга безак сифатида нақшлана бошлайди. Қашқа воҳасида бу усул IX асрнинг охирларидан амал қила бошлайди. Косалар, лаганлар четларига, ҳошияларга мураккаб куфийда битилган хат-нақшлар солинади. Одатда, бу оятлар ёки ҳадислардан танлаб олинган сўзлар бўлган. X асрнинг иккинчи яримларидан эса араб ёзувининг бошқа турлари ҳам безак воситасини ўтай бошлайди. Куфийнинг гулсимон мураккаб шакллари ўзлаштирилади. Битик нақшлари аста-секин қисқа, мухтасар тус олиб, «барака», «ал-йўмн» (фаровонлик) каби сўзлардангина иборат бўла боради. Нақший битиклар охир-оқибатда одатдаги хандасавий безаклар тусини олади. Бу даврларда идишларга нақш ва безак беришнинг бошқа турлари ҳам кенг истеъмолда бўлган. Умуман, X асрда Шошда ва Шимолий Сўғда бўлгани каби, Қашқа воҳасида ҳам сирланган сопол идишлар бобида жиддий сакраш юз беради. Уларга ишланган суратлар анча ифодали, сифати юқори, шакли турли-туман бўла боради. Бу давр Қашқадарё сирли идишларининг Шош, Шимолий Сўғд, Чағониён кулолчилигининг шу хилдаги маҳсулотлари билан кўп умумий томонлари борлигини айтиш тўғри бўлади. Сирланган идишларни ишлаб чиқариш маркази Афросиёб бўлган. Қашқадарё кулоллари маҳорат бобида анча юксакликка кўтарилган бўлиб, уларнинг ўзига хослик томонлари мавжуд бўлиши билан бир қаторда, юқорида айтилган

жойлар, биринчи галда, Чағониён идиш- товоқларига яқинлик аломатлари бўртиб туради. Бу икки ўртада ўрнатилган алоқалар билан изоҳланадиган жиҳат, албатта.

Маданият. Илм-фан. Адабиёт

Араблар истилосига қадар Марказий Осиёда тарихий асарлар, умуман, китоблар бўлганлиги ҳақида Хитой манбаларида ишоралар бор. Бу ҳақда сайёҳ Сюань Цзан маълумот беради¹. Бироқ ўша даврларда яратилган асарларнинг, ҳатто, ўзи тугул, номи ҳам етиб келмаган. VIII-X асрларда ёзилган тарихий-бадий китобларнинг аксарияти бизнинг кунларимизга қадар сақланиб қолмаган. Абу Райҳон Беруний ўзининг «Осор ул-боқия» асарида Қутайба ибн Муслим Хоразми иккинчи марта босиб олганида, «Хоразм ёзувини биладиган ҳар бир кишини шамшир дамидан ўтказганлиги»², оқибатда, ўтмишдан дарс айтгучи, хабар берувчи кишиларни атай қириб ташлагани боисидан, исломдан олдинги тарих ошкор бўлмай қолди, дейди.

«Марказий Осиёда, худди Эронда бўлгани каби, Сосонийлар даврига қадар сўзнинг тўла маъносидаги тарихий асарлар бўлмаганлиги, фақатгина, халқ нақллари мавжуд бўлиб, улар ҳам ислом қабул қилингандан сўнг, истилочилар томонидан бирон-бир куч ишлатилмасдан, ўз-ўзидан унут бўлиб кетган»³. Сосонийлар Эронда араблар босқинига қадар ҳукм сурган сулола эди. Мабодо, гап «халқ нақлларининг унут бўлиб кетиши» ҳақида борадиган бўлса, бу ҳақда кескин хулосага келиш бир ёқламалик бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Кейинги йилларда Ўзбекистон тупроғидан топилаётган туркий битиклар. В.В.Бартольд асари ёзилган даврда маълумотлар йўқлиги сабабли юқоридаги хулосага келинган, дейишга асослар беради.

Исломга қадар бўлган Мовароуннаҳрдаги ҳаёт тарзи Олд Осиё мамлакатлариникига, энг аввало, Эрон турмушига ўхшаш бўлганлиги сир эмас. Мамлакатнинг араблар истилоси оқибатлари билан боғлиқ «янгиликлари» Туркистонда бўлганидек, Эронда ҳам X асрларга келиб ҳам ниҳоясига етган эмас эди. Бу

---

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. I., 45-бет.

² Абу Райҳон Беруний. «Осор ул боқия». Д., 1990, 56-бет.

³ Акад. В.В.Бартольд. Соч. I., 45-бет.

жараён Туркистон учун ҳам, қолаверса, барча мусулмон давлатлари учун умумий тусда бўлиб, ҳатто, тарихий саналарда ҳам бир хиллик кўзга ташланади. Эронда умумий адабий тил IX асрлардан шаклланиш йўлига кирган¹ бўлса, худди шу даврда Туркистонда ҳам маҳаллий шеваларда шеърый асарлар яратишга уринишлар бўлган.

Араб тили давлат мақомини ва бадий асарлар тили бўлиш мақсини аста-секин йўқота боради. Уэнди, асосан диний асарларда аввалги ҳукмронлигини сақлаб қолади. Араб тилидан муҳим ҳисобланган асарлар таржима қилина бошлайди. Ат-Табарийнинг Бағдодда тузилган 20 жилдлик «Тафсир ал-Қуръон» асари руҳонийлар ташаббуси билан форсий тилга ўгирилади. Маҳаллий олимларнинг Қуръон бўйича мустақил шарҳлари, тафсирлари пайдо бўла бошлайди. Умуман, араб тили Эронда бўлганидек, Туркистонда ҳам диний адабиёт тили бўлиб қолаверди.

В.В.Бартольднинг эътироф этишига кўра, араб истилочиларининг маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетиши бамисоли Эрондаги сингари, Туркистонда ҳам X асрлардан анча кейинларга қадар давом этади. «Туркистонда X асрда, Эрондаги Қум шаҳрида бўлганидек, араблар аҳолининг кўпчилигини ташкил этадиган шаҳарлар йўқ эди»². Араб муаллифи бу даврдаги вазиятни ифода қилиб, «аввалгидан «озгина» қолган, бироқ ана шу «озгина»дан ҳали аввалги «кўп»ни тасаввур қилиш мумкин»³, деган эди.

Вақтида Туркистонда араблар ғуж бўлиб яшаган, Самарқанд шимолида жойлашган, ҳозирги вақтда мавжуд бўлмаган Вадар манзили ҳақида манбаларда хабарлар айтилган. Вадар қишлоғида тўқимачилик йўлга қўйилган. Қашқа воҳасида ҳам араблар ғуж бўлиб яшайдиган манзиллар бўлган. Бу жой, фаразларга кўра, дастлаб «Балад» деб аталган ва кейинги асрларда у «Пўлоти»га айланиб кетган. Баладдан йирик олимлар етишиб чиққан. Бу ҳақда сал кейинроқда тўхталамиз.

Насаф шаҳри X асрда ўзига хос илмий-маданий марказлардан бири даражасига кўтарилади. Сомъоний Марказий Осиёдаги тўртта ҳадисшунослик мактаблари ҳақида сўзлар экан,

---

¹ Акад.В.В.Бартольд. Соч. II, ч. I., М., 1963, 194 – бет.

² Акад.В.В.Бартольд. Соч. II, ч. I., 195-бет.

³ Акад.В.В.Бартольд. Соч. II, ч. I., 195-бет.

Марв, Бухоро, Самарқанд қаторида Насафни ҳам қайд этади. «Китоб ал-ансаб»ни тадқиқ этган олим Ш.С.Камолиддинов бу ҳақда: «X асрда, Сомъоний шаҳодатига кўра, ҳадисшуносликнинг яна бир йирик маркази Насафда Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Тадёний, Ҳаммад ибн Шокир ан-Насафий, Абдулмўмин ибн Халаф ан-Насафий, ал-Лайс ибн Наср ал-Кожарий, XI асрда Абдулазиз ибн Муҳаммад ан-Нахшабий, Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Баладий, ал-Ҳасан ибн Али ал-Ҳаммадий ан-Нахшабий ва б. мактаблари фаолият кўрсатиб турган эди»¹, дейди.

Араблар истилоси давом этган йилларда Насафнинг нечоғлик талафот кўрганлиги тарихий манбаларда зикр этилмайди. Бироқ 89/708-йил воқеалари нақл этилганда, муаррих ат-Табарий Кеш ва Насаф аҳолисининг Қутайба ибн Муслимга қарши дала-даштда жанг қилгани, Қутайба уларни енгиб Бухоро томон юриш қилганлиги ҳақида сўзлайди. Орадан 2 йил ўтказиб, 91 йилда Қутайба тагин Кеш ва Насафни босқин қилади. Насаф ва Кеш шаҳарларини олишда Қутайба айтарли қаттиқ қаршиликка дуч келмаган. Шаҳар мудофаачилари шаҳарда эмас, унинг ташқарисида, гуруҳлар тузганлар ва қулай имкониятдан фойдаланиб, арабларга зарба бериш йўлини тутганлар. Насаф ва Кеш Қутайба Мовароуннаҳрга келган йилларда унга бўйсунмишга мажбур бўлган ва 94 йилда Қутайба талаби билан 5 минг аскар беришга (Бухоро, Хоразм, Кеш ва Насаф 20 минг қўшин тўплаб бериши шарт бўлган) мажбур этилган. 95 йилга келиб, Насаф ва Кешда қандайдир бўйсунмаслик аломатлари содир бўлганми, халифа Ироқдан юборган қўшиннинг бир қисмини Бухорога, яна бир бўлагини эса Кеш ва Насафга қарши ташлайди. Бу даврда Самарқанд, Насаф, Бухоро ва Кеш арабларга тобе бўлиб қолаверган, 98-йилда Хуросон ноиб Язид ибн Муҳаллаб бу тўрт шаҳарга ўз ўғли Муовийя ибн Язидни амир қилиб қолдиради. Шундан сўнг Саъид ал-Хараший Кеш ва Хузорда бир неча жанглар қилади, аҳолини катта товон тўлатади. Кеш ва Насаф испеҳбоди Ашканд ноиложликдан баъзан араблар томонида туриб уларнинг рақибларига қарши борса, аҳёнда у Ғўрак ва турклар тарафига ўтиб, арабларга қарши курашлар олиб боради. Афсуски, унинг тақдири номаълум. Эҳтимол, у ҳам Ғўрак ҳалок бўлган жангда шаҳодат жомини тотгандир.

---

¹ Ш.С.Камолиддинов. «Китаб ал – ансаб»..., 164-бет.

Шундай қилиб, Насаф ва Кеш асосан Қутайба ва Хараший даврида босқин этилган ва мол-ҳол эвазига сулҳда яшаган. Бу икки шаҳардаги нисбий тинчлик то Муқанна пайдо бўлгунга қадар давом этган. Муқаннанинг Субахга келгунига қадар 70 йил ўтади. Етмиш йил истилочилар қўл остида бўлиш Насаф ва Кешнинг сиёсий, ижтимоий қиёфасига жиддий ўзгаришлар киритиши табиий эди. Насафда жоме масжидининг қурилиши ва бошқа иншоотлар, масалан, работ ва ҳ. мусулмон олами қонунлари бу жойда қаттиқ амал қилганлигини кўрсатади.

Насафда арабларга қадар қандай иморатлар бўлган, уларнинг қайсилари сақлангану, қайсилари вайрон этилган, бу ҳақда маълумот йўқ. Қадимшунослар IX асрга тааллуқли Насаф қудуғи ҳақида маълумот берадилар. Насаф қудуғи ичи пишиқ ғиштдан ишлаб чиқилган, мустаҳкам бўлган. Қудуқдан пахта чаноғи, чигит, қовун, тарвуз, кади ва бошқа полиз экинлари уруғларининг топилиши Насаф ва унинг атрофида деҳқончилик йўлга қўйилганини, шаҳарнинг ўзида ҳунармандчилик корхоналари бўлганлигини далолат этади. Араблар Насафни вайрон қилишдан кўра, уни ривожлантиришга аҳамият берганлар, чоғи. Чунки, Насаф арабларнинг асосий қатнов йўли–Балхга олиб борадиган катта қарвон йўли бўйида жойлашган эди. Бундан ташқари, Насаф Мовароуннаҳрни бутунлай қарам этишда таянч вазифасини ўташи ҳам кўзда тутилган эди. Араблар Насафда ўрнашиб, ислом илм-фанини, диний расм-русумларни тарқатиш билан шуғулланганлар.

«Мажлис тадрис»

Насаф IX-X асрларда ўзига хос илмий марказ сифатида танилади. Бу ҳақда X аср охирларида яшаган жуғрофийон Муқаддасий келтирган бир далил диққатга молик. X асрда Насафда ўша давр мусулмон илм-фанида таомилда бўлган илмий конгресс– «Мажлиси тадрис»¹ ўтказилади. Муқаддасий ислом олимларининг ўз илмий қарашларини далиллаш, асарларини тарқатиш ва тарғиб этишда қўллайдиган икки усул ҳақида сўзлаган. Одатда, фикҳга доир суҳбат, мунозаралар масжидларда ўтказилиши урф бўлган. Шу билан бирга, олимлар ўз уйларида ёки

---

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. П, ч. I., 225 – бет.

махсус работларда мунозара– баҳслар ташкил этганлар. Илмий конгресс–мажлис тадрис узоқ давом этган, баъзида фикҳшунослар, ҳадисшунослар, лисон билимдонлари ойлаб баҳсу мунозара қилганлар, муҳим муаммоларни муҳокама этганлар. «Мажлис тадрис»ни ташкил этувчилар унга чет эллардан, одатда, арабларнинг пойтахт шаҳарларидан олимларни таклиф қилганлар. Мажлис тадрис маълум бир мавзуга бағишланиб, унда олимларнинг шу борадаги янги қарашлари, изланишлари муҳокама этилган, баҳоланган, амалиёт учун қабул қилинган. Мажлис тадрисга хориждан, мусулмонлар учун муқаддас ҳисобланган пойтахтлардан таклиф этилган олимлар араблар қўл остидаги мусулмонлашган мамлакат шаҳрига ташриф буюрар экан, ўзи билан баҳслашишни истаган барча олимларни тўплаш ҳуқуқига эга бўлган. Бу ҳол фақат диний фанларгагина хос бўлиб қолмай, дунёвий илм соҳиблари ҳам шу хилдаги мажлис уюштиришлари мумкин бўлган. «Адабий мажлислар, адабий мунозара ва суҳбатлар ўрта асрларда адабиётшунослар, шоирлар ва адабиётга яқиндан қизиқувчи барча кишилар учун адабий ижод устида, адабий асарлар устида фикр алмашиш учун энг қулай восита эди. Фикр алмашиш учун матбуот бўлмаган замонларда адабиёт тараққиётида бундай йиғилишларнинг аҳамияти жуда катта бўлади. Шунинг учун ҳам ҳоким синф идеологиясини адабиёт орқали ҳам халққа сингдирмоқчи бўлган подшоҳлар у даврларда шоирларни ўз саройига йиғиб, уларнинг адабий тўпланишларига ҳам маълум даражада эътибор беради. Бунинг исботи учун биз сомониёлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳларнинг саройларидаги адабий йиғилишлари эслаб ўтсак кифоя»¹. Бу ўринда, «ҳоким синф идеологиясини» сингдириш масаласини баҳсдан ташқарида қолдириб, ўрта асрларда фаннинг ҳамма соҳаларида баҳс-мунозара усули кенг ёйилганлигини таъкидлаш тўғри бўлади, деб ўйлаймиз.

Муқаддасий X асрда Насафга, мажлис тадрисга Каъбадан иштирок этиш учун келган мутазалийлар йўлбошчиси Абул Қосим Каъбайи ҳақида хабар беради. Унинг Насафга келиши шийлик тарғиботи билан боғлиқ бўлса, ажаб эмас.

---

¹ Хайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий–танқидий қарашлари. — Т.: 1959, 20–бет.

В.В.Бартольднинг ёзишига қараганда, Абул Қосим Каъбайи асли келиб чиқиши Балхдан бўлиб, Бағдод мутазилийлар мактаби намояндalarидан бўлган. У 931 йилда вафот этган. Абул Қосим Каъбайи Насафга ташриф буюрган вақтда, маълумки, ҳокимият тепасида араблар эмас, балки Сомонийлар турган эди. Нуҳ ибн Аҳмад даврида Бухорода қарматчилик тарғиботи кучайди ва пировард натижада, Нуҳнинг ўзи ҳам қарматчилар ғоясини қабул қилади. Гап шундаки, Абул Қосим Каъбайи, мутазилийлар етакчиси сифатида шийлар билан яхши муносабатда бўлган, шийлик мутазилийликдан кўп нарсаларни қабул қилган. Худди шунингдек, қарматчилик ҳам ўзининг кўп томонлари билан шийликка яқин туради.

Насафда Х асрда «мажлиси тадрис»нинг ўтиши, унга мутазилийларнинг йўлбошчиси келиши бежиз бўлмаган, албатта. Бу ҳақда В.В.Бартольднинг қуйидаги фикри очиқ тасаввур бера олади: «Амирнинг (Наср–П.Р.) ўзини ҳам жалб этган ғоятда йирик шийлар ҳаракати, Наср подшоҳлигининг сўнгги даврида юз беради... Шийлик тарғиботи фотимийлар халифалиги (Х аср бошларида) тузилиши билан сезиларли равишда кучайиб кетади. Фотимий дойлар Хуросонга келиб Ҳусайн ибн Али Марвозийни шийлик мазҳабига ўтказдилар, унинг вориси Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабий (ёки Насафий) эди. Насафий устозининг васиятини бажара бориб ўз фаолиятини Мовароуннаҳрга кўчиради, қайсики, дастлаб ўз она шаҳри Насафда, сўнг эса пойтахтда Бухорода–П.Р.) муваффақият қозонади»¹.

Абул Қосим Каъбайи Насафга келган вақтда бу жойда қарматчилик тарғиботлари эндигина бошланаётган эди. Унинг келиши ишнинг муваффақиятига ҳисса қўшиши лозим бўлган. В.В.Бартольд, Абул Қосим Каъбайи Насаф работларидан бирида тўхтаганлигини, унга ваъз айтиш учун махсус хона² ажратиб берилганлигини сўзлайди.

Наср ибн Аҳмад мутазилийлар йўлбошчиси вафотидан 12 йил сўнг оламдан ўтади. Абул Қосим Каъбайи келиб кетгандан сўнг шийлик Насаф ва Бухорода бирқадар кучайиб кетади. Қарматчилик шийликнинг бир қаноти эди. Охир-оқибатда,

---

¹ Акад.В.В.Бартольд. Соч. I., 303–бет.

² Акад.В.В.Бартольд, соч. II, ч. I., 225–бет.

Сомонийлар мулкларида қарматчилик ҳам, шийлик ҳам барҳам топади. Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабий собиқ подшоҳ Наср ибн Аҳмаднинг ўғли, 943 йилнинг 10 апрелида тахтга чиққан Нуҳ томонидан дорга остирилади. Насаф ва Бухородаги қарматчилик ҳаракатининг раҳнамоси бўлган Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабийнинг жасади тунда дордан яширинча олиб кетилади ва бу ишни ким қилганлиги аниқланмай қолади. Шийлик ҳаракати шу воқеадан сўнг Мовароуннаҳрда яширин тус олади. Мутазилийликнинг Мовароуннаҳрда нечоғлик ёйилганлиги ҳақида ортиқ бир нарса айтиш қийин, лекин шийлик, қарматчилик расмий мусулмон руҳонийлари ва турк сипоҳийлари–суннийларда¹ катта норозилик туғилишига сабаб бўлади.

Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» номли машҳур асарида Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабий «файласуфлар жумласидан эди»², деб таърифланади. Абдулгани Мирзоев ўзининг «Абу Абдулло Рўдакий» номли рисоласида Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабий ҳақида «бу киши донишманд ва файласуф зот эди»³, деб ёзади. Мутазилийликдан бошланган ва қарматчиликда давом этган диний-сиёсий ҳаракат киборларни ва зиёлиларни жалб этган. Қарматчиларга Абу Абдулло Рўдакий каби улуғ шоирлар ҳам хайрихоҳ бўлганлар. Бу ҳақда И.Брагинский шундай ёзади:

«Рўдакийнинг саройдан қувилиши сабаблари аниқ эмас. Бундан ўйлаш мумкинки, унинг Бухорода, мол-ҳолдаги тенгликни (Маздак таълимоти руҳида) тарғиб қилувчи қармат ҳаракати деб аталувчи бидъат билан боғлиқ бир халқ исёнига хайрихоҳлик билан қараганлиги ҳам етарли роль ўйнаган бўлса керак»⁴.

Мўғуллар босқинига қадар Насафда маданият, илм-фан анча юксалади. Шаҳар, бу даврларда Самарқанд ва Бухоро билан рақобат қила оладиган даражага кўтарилади. Насаф таъсирида бўлган Офурон (Оброн), Кожар, Балад (Пўлоти), Фудина сингари манзиллардан таниқли олимлар, ҳадисшунослар етишиб чиқади.

---

¹ «Ўзбекистон ССР тарихи», I жилд, — Т.: 1970, 303-бет.

² Низомулмулк. Сиёсатнома, Д., 1989, 152-бет.

³ Абдулгани Мирзоев. Абу Абдулло Рудакий. Сталинобод, 1958, 125-бет.

⁴ И.Брагинский. 12 миниатюр, М., 1966, 40-бет.

Мусулмон оламида буюк ҳадисшунос сифатида танилган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (194/810–256/870) жамлаган «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» ҳадислар мажмуасини ислом олимлари Қуръондан кейинги иккинчи мўътабар китоб ҳисоб қилганлар. Ҳадисшунос аллома ўз умрининг маълум қисмини Насаф шаҳарининг Боён маҳалласида ўтказган. Исмоил Бухорий Насафда илм-фан билангина шуғулланиб қолмай, шогирдларга сабоқ ҳам берган. Унинг бу ишлардаги энг яқин ёрдамчиси Офурон (Оброн) қишлоғидан бўлган Жабраил ибн Ован ал-Офуроний эди. Жабраил ибн Ован ал-Офуроний ҳам ўз замонасининг илмда, ҳадисшуносликда пешқадам вакилларида бири саналган.

Қуръонни тафсир қилиш Насафда IX асрлардаёқ йўлга қўйилиши бу шаҳарда илм-фаннинг тараққий қилганлиги далолатидир. Қуръонни тафсир этишда Иброҳим ибн Маъқал ас-Санжоний ан-Насафий ва Муҳаммад ибн Наср ал-Калласийан-ан-Насафий¹ каби олимлар пешқадам бўлишган.

---

¹ Ш.С.Камалиддинов. «Китаб ал-ансаб»..., 165-бет.

АЛЛОМА ВА ИЖОДКОР НАСАФИЙЛАР

Қашқадарёда ўтмиш адабий ҳаётининг шаклланиши халқимиз маданиятининг умумий тараққиёти тарихи билан ҳамбарчас боғлиқ. IX-X асрлардаёқ Насафда ёзма адабиёт намуналари вужудга кела бошлаган эди. IX асрнинг охирлари – X аср бошларида яшаб ижод қилган Абу ал-Мутиъ ан-Насафий араб тилида ахлоқий-насиҳатомуз руҳдаги бадиий асар яратади. IX асрда етишган насафлик шоир Шаҳобиддин Насафий (Шаҳобий) Салжуқийлар салтанатининг шуҳратли шоирлари қаторидан ўрин олади.

IX-X асрларда қарор топган анъанага кўра, туркий халқлардан чиққан шоир ва адиблар араб, форс тилларида ижод қилганлар. Сомонийлар ўрнига ҳокимиятга келган туркий сулола-қорахонийлар даврида, В.В.Бартольд таъбири билан айтганда, Марказий Осиё маданий ҳаётида бирон-бир нарса ўзгармади. Мамлакатнинг туркийлар томонидан эгалланиши, бу босиб олишнинг маданий ҳаётнинг умумий шароити учун оқибати қандай бўлишидан қатъий назар, маданий тараққиётнинг табиий жараёнини тўхтата олмади¹. Тўғри, «турк ҳукмдорлари саройида, –деб таъкидлайди. В.В.Бартольд, –форсигўй шоирларга ҳомийлик қилинган. Турк ҳукмдорлари уларни рағбатлантирибгина қолмай, балки ўзлари ҳам форсий тилда шеърлар ёзган»².

IX-XII асрларда бу ҳолат араблар қадами етган Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг барча вилоятлари учун хос бўлган муштарак хусусият эди. Шаҳобиддин Насафийдан кейинроқ яшаган буюк Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141-1201) форсий тилда ижод қилган, бу тилда «Хамса» яратган эди. Салжуқий ҳукмдорлар саройида ҳам форсий тил анъана тусини олади.

Туркий адабиётдаги зуллисонайнлик тарихини-ҳам туркий, ҳам форсий тилда ижод қилиш анъанасини Сомонийлар ва Салжуқийлар даври бадиий бисотидан излаш ўринлидир. Зеро, «аксар ўзбек шоирлари «икки тилли» бўлганлар, ўзбек ва форс-

---

¹ В.В.Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Соч, П, ч. I., 247 – бет.

² Шу асар, 256 – бет.

тожик тилларида ёзганлар. Бу билан улар икки халқ адабиёти, маданияти хазинасини бойитишда иштирок этганлар, икки халққа хизмат қилганлар»¹.

Насафлик ижодкорлар ҳам давр билан боғлиқ анъаналардан четда бўлмаганлар. Араб ва форс тилларида асар яратишда маҳорат касб этган Насафийлар мероси ҳақида қуйида фикр юритилади.

Абул Харис ан-Насафий

Насафда X аср биринчи чорагида муаррих ва ҳадисшунос олимлардан бири Абул Харис Асад ибн Ҳамдувайх² ал-Варсиний ан-Насафий яшаб ижод қилган. Сомъоний Насаф атрофидаги манзил ҳақида маълумот берганида Варсин қишлоғини ҳам зикр этади. Бу қишлоқнинг X-XII асрлардан кейинги тақдири номаълум. Қишлоқ мўғуллар истилоси даврида вайрон этилган ёки шаҳар ҳудудига қўшилиб, номи унутилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Абул Харис ал-Варсиний ан-Насафий йирик тарихчи олим, ҳадисшунос бўлган. У ҳижрий 315, милодий 927 йилда оламдан ўтган. Абул Харис Варсиний Насаф ва Кеш тарихига доир «Китоб муфаҳарат аҳл Насаф ва Кашш» (Насаф ва Кашш аҳлининг ихтилофлари) асарини ёзади. Китобнинг номланишига қараб, унда ана шу икки шаҳардаги мазҳаб билан боғлиқ тафовутлар, машҳур кишилар ва уларнинг диний қарашлари, уларнинг таржимаи ҳоллари тўғрисида ҳикоя қилинган деб тахмин қилинади. Насаф ва Кеш аҳолиси муносабати қаламга олинганда ижтимоий низолар эмас, илм-фандаги баҳсларни, рақобатни тушуниш ўринли бўлади.

Абул Харис Варсиний таниқли ҳадисшунос, филолог ва тарихнавис сифатида 4 асар ёзганлиги манбаларда қайд этилган. Унинг Насафда ўзига хос мактаби бўлиб, бошқа шаҳарларда ҳам шогирдлари жуда кўп бўлган. Варсинийнинг номи маълум бўлган иккинчи асари «Китоб ан-нассаб» (Нисб тўпловчи китоби) ҳисобланади. Бу асар филологик йўналишга эга бўлган.

---

¹ В. Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан, — Т.: 1961, 6-7 – бетлар.

² В.В.Бартольд «Хамдуя» деб ёзади (Соч. I., 61 – бет).

Абу Усмон ан-Насафий

Х асрда яшаган насафлик олимлардан яна бири Абу Усмон Саъид ибн Иброҳим ан-Насафийдир. Абу Усмон Саъид ан-Насафий таниқли тилшунос ва адабиётшунос олим бўлган. У ҳижрий 341, милодий 952 йилда вафот этган. Абу Усмон Саъид ан-Насафийнинг «Ал-адаб ва ш-шиър» (Одоб ва шеърят ҳақида китоб) асари¹ маълум.

Абдурахмон Косоний

IX-X асрларда мусулмон оламида зоҳидлик кенг тарқалган эди. Зоҳидликка доир ҳадисларни йиғиш, ўрганиш ва уларга бағишлаб асарлар ёзиш ўша даврда урф бўлган. Сомъоний Насаф ва унинг маҳаллалари ҳақида сўзлаганида, Шайх Абу Абдурахмон Муъаз ибн Ёқуб номи зикр этилади. Шайх Абу Абдурахмон Ёқуб Насафга яқин бўлган Косон қасабасида туғилган. Унинг вафот этган йили ҳижрий 219, милодий 834 да бўлган. Шайх Абу Абдурахмон Ёқуб Косоний Насафда «Ал-жомеъ ал атиқ» номда машҳур бўлган жомеъ масжидини ва работ қурдиради. Шайх қурдирган бинолар туфайли маҳалладаги кўча унинг номи билан аталади. Кейинчалик, шайх номидаги кўча «Сиккат аз-зуҳҳад» (Зоҳидлар кўчаси)² номи билан алмашади.

Абу Абдурахмон Ёқуб ал-Косоний ан-Насафий ўз даврининг кўзга кўринган ҳадисшунос олимларидан ҳисобланган. У асосан, зоҳидлар хусусидаги ҳадисларни тўплаган ва уларни шарҳлаган.

Зоҳидликка доир асарлар Насафдан унча узоқ бўлмаган Базда шаҳрида вужудга келган мактабда ҳам яратилган. Баздада жомеъ масжиди билан бир қаторда мадраса ҳам бўлган ва унга Мовароуннаҳрнинг пойтахт шаҳарларидан олимлар келиб дарс берган. Машҳур сўфийлардан бўлган Тоҳир ибн Муҳаммад ал-Бухорий Базда қўрғонида яшаган, шогирдларга таҳсил берган. У зоҳидликка доир бир неча китоблар ҳам яратган. Сомъоний Тоҳир ибн Муҳаммад ал-Бухорий ёзган асарлардан «Китоб уйун

¹ Ш.С.Камалиддинов. «Китаб ал – ансаб»..., 150-бет.

² Акад.В.В.Бартольд. Соч. I., 196 – 197 – бетлар.

ал-мажолис ва сурур ад-дарис» (Йиғинлар қаймоғи ва ўқувчилар қувонч китоби) кўрсатиб ўтади. Тоҳир ибн Муҳаммад ал-Бухорий ал- Хаддодий 406/1016 йилда вафот этади.

Абул Аббос ал - Мустағфирий ан-Насафий

Насафда етишган улуг алломалардан бири Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мустағфирий ан-Насафийдир. У Сомъонийнинг гувоҳлик беришича, «Насаф ва Кеш тарихи» деган муфассал асар битган. Мустағфирий «Бухоро тарихи»ни ёзган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бухорий (яна бир лақаби Гунжар) билан замондош бўлиб, йирик шаҳарлар тарихини ёзиш анъанасини давом эттиради. Мустағфирий ан-Насафий 350/961 ҳижрий йилда туғилиб, 432/1041 йилда вафот этади. Мустағфирийнинг «Насаф ва Кеш тарихи» китоби бизга қадар етиб келмаган. Вақтида Сомъоний Мустағфирийнинг «Насаф ва Кеш тарихи»дан фойдаланганлигини таъкидлаган. Мустағфирий ўз асарида Насаф ва Кешнинг фозил кишилари ҳақида маълумотлар беради. У икки шаҳар одамларини 80 тоифага бўлиб, нақл қилади.

«Насаф ва Кеш тарихи»да насафлик ва кешлик 43 та олим, шоир ва дин арбоблари ҳақида ҳикоя қилинган. Бу фозил кишилар Насаф ва Кешда X-XI асрларда яшаб, фаолият кўрсатганлар. Асарда муаллифнинг 4 устози ва 2 шогирди ҳақида ҳам сўз юритилган. X.Халифнинг уқдиришича, ал-Мустағфирий бизнинг замонамизга қадар етиб келмаган «Самарқанд тарихи»ни¹ ҳам ёзган. Ал-Мустағфирийнинг адабиётшуносликка доир «Китоб аш-шиър ва ш-шуъаро» («Шеърят ва шоирлар ҳақида китоб») китоби ҳам бўлган. Қомусий билим соҳиби, аллома ал-Мустағфирий ўз даврида катта шуҳрат тутган.

Абул Аббос Жаъфар ал-Мустағфирий ан-Насафийнинг икки жилдли «Насаф ва Кеш тарихи» бу икки шаҳар ҳақида X аср бошларида Абул Харис ал-Варсиний ан-Насафий томонидан ёзилган тарихдан кейин, орадан бир асрдан зиёд вақт ўтиб яратилган эди. Бу икки асар ўрта асрлардаги Қашқа воҳасининг

---

¹ Ш.С.Камалиддинов. «Китаб ал-ансаб»..., 146 – бет.

умумий манзарасини, илм-фани ва маданияти ривожини ёритишда ниҳоятда қимматли манбалар бўлиб қолиши тайин эди. Афсуски, ҳар иккала муаллифнинг тарихи ҳам сақланиб қолмаган ёки ҳозиргача номаълум қолиб келмоқда.

Нажмуддин ан-Насафий¹

XII асрнинг ўрталарида яшаган насафлик аллома Нажмуддин ан-Насафий ўз даврида катта шуҳрат тутган эди. Унинг исми ша-рифи Нажмуддин Абу Хафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ан-Насафий² бўлиб, ал-Мотуридий нисбаси ҳам қўшиб айтилган. Бу унинг Самарқандда ҳам маълум вақт яшаганлигидан далолатдир. Олимнинг исми шарифи айрим манбаларда Нажмуддин Абу Хафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Луқмон ан-Насафий³ деб кўрсатилади. Сомъоний асарида, «Нажмуддин», «Исмоил» исмлари берилмаган, «Абу Хафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий ал-Мотуридий»⁴, дейиш билан чекланган.

Нажмуддин ан-Насафий ўрта аср Шарқ олимларига хос қомусий билим соҳиби бўлиб, замонасининг машҳур муаррихи, фикқшуноси, тилшуноси, жуғрофиюни, файласуфи ва шоири бўлган. Нажмуддин ан-Насафий ёзган асарларнинг мундарижаси ниҳоятда кенг ва ранг-баранг бўлиб, уларнинг бир қисмигина бизга қадар етиб келган. Нажмуддин ан-Насафий асарларининг турли даврларда кўчирилган нусхалари ва бошқа тилларга қилинган таржималари мавжуд. Бу ҳақда «Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари мажмуаси»нинг VI жилдида (1963) муфассал маълумот берилган. П.Г.Булгаков, яқинда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланиб келган, ҳозиргача назардан четда қолган бир асарни топишга муваффақ бўлди. Маълум бўлишича, мазкур китоб насафлик аллома Нажмуддин ан-Насафий қаламига мансуб «Матлаъ ан-нужум ва мажма ал-улм» (Юлдузларнинг чиқиши ва фанларнинг тўпланиши) асари экан.

¹ П.Равшанов. Адабий саҳифалар, — Т.: 1985, 64 – 66 – бетлар.

² «Собрание Восточных рукописей Академии Наук Узбекиской ССР, т. VI, — Т.: 1963, 465-бет.

³ Б.Аҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари.

⁴ Ш.С.Камалиддинов. «Китаб ал – ансаб»..., 143 – бет.

Ш.С.Камолиддинов аз-Зириклий маълумотларига асосланиб, Нажмуддин ан-Насафийнинг 100 дан ошиқроқ асарлар ёзганлигини, улар фанларнинг филология, тарих, фикр ва б. соҳаларига оид эканлигини қайд этади. Унинг айтишича, Сомъоний ҳам Нажмуддин ан-Насафий асарларидан таҳсил олган. Сомъоний Абу Хафснинг икки шогирди ва 40 устози номини зикр этган. Нажмуддин Абу Хафс ан-Насафийнинг бизга қадар 10 дан ортиқ китоби етиб келган.

Нажмуддин ан-Насафийнинг фалсафа ва ақоидга оид асарлари кенг тарқалган. Унинг салмоқли китобларидан бири «Манзумот ан-Насафия фи-л хилофият» (Келишмовчиликлар ҳақида ан-Насафий шеърӣ асари) ҳисобланади. Муаллиф асарини ўрта асрларда урф бўлган шеърӣ усулда ёзади. Мазҳаблар ва улар ўртасидаги турли рақобат ва мунозарали жиҳатлар ҳақида ҳикоят қилувчи бу асар арузнинг мураккаб ражаз баҳрида битилган. Ражаз, умуман, X-XII асрларда илм-фаннинг талқинида кенг қўлланилган баҳр ҳисобланади. Ибн Синонинг тиббий рисоласи «Уржуза» ҳам арузнинг ана шу-ражаз баҳрида ёзилган эди. «Келишмовчиликлар ҳақида ан-Насафий шеърӣ асари» ханафӣ талқиндаги ўнта катта бобдан иборат. Уларда диний қарашлардаги ўзаро ихтилофлар ҳақида мушоҳада юритилади.

X асрлардаёқ Насафдан фотимийлик (ханафӣ) оқимининг йирик намояндалари етишганлигини, масалан, қарматлар йўлбошчиси Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабий сингари файласуфлар ўз даври ижтимоий-сиёсий ва диний ҳаётига катта таъсир кўрсатганлигини ҳисобга олсак, Нажмуддин ан-Насафий асарининг шу мавзуга бағишланиши сабаблари маълум бўлади. Мутазилийлар, шийлар ва қарматийлар кўзда тутилган асрларда Хуросон ва Мовароуннаҳрда катта ихтилофларни бошлаган, охир-оқибатда, улар суннийлар томонидан майдондан улоқтирилган эди. Лекин мағлуб мазҳаб ва оқимлар кейинги асрларда ҳам пинҳоний яшашда ва курашда давом этган.

Нажмуддин ан-Насафийнинг ислом қонуншунослигига доир яна бир йирик асари «Ақоид ан-Насафӣ» («Ислом ақидаларига ан-Насафӣ шарҳи») ўтмишда кенг тарқалган эди. Бу асарни Амир Темур даврида яшаган машҳур олим Саъдуддин Тафтазоний 1367 йилда теран шарҳлаб, махсус асар ёзган. Нажмуддин ан-Насафӣ «Ақоид»и Бухорода Субҳонқулихон ҳукм сур-

ган сўнги йилларда номаълум котиб томонидан (1702 й) кўчирилган ва форсий тилга таржима қилинган эди.

XII асрда яшаган насафлик аллома Нажмуддин ан-Насафийнинг илмий-адабий мероси орасида «Китоб ал-қанд фи зикри (маърифат) уломаи Самарқанд» номли асари ўзига хос ўрин тутди. Бу китоб кенг истеъмолда бўлган ва уни мухтасар равишда «ал-қанд фи тарих Самарқанд» («Самарқанд тарихи ҳақида қанд китоби») деб ҳам юритилади. Сомъонийнинг «Китоб ал-ансаб» асарини тадқиқ этган олим Ш.С.Камалиддиновнинг айтишича¹, Сомъоний ўз асарини ёзишда Насафийнинг «Самарқанд тарихи» ҳақидага китобидан кўламли фойдаланган. Сомъоний Насафий асаридан Самарқандда Қорахонийлар даврида яшаган 23 олим, шоир ва дин арбоблари ҳақида маълумот олган. Х.Халиф таъкидлашича, Насафийнинг Самарқанд тарихи Абу Саъд Абдураҳмон ибн Муҳаммад ал-Идрисий (405/1015 йилда вафот этган) «Самарқанд тарихи»нинг давоми бўлган. Бу фикрни В.В.Бартольд, В.Л.Вяткин каби олимлар ҳам айтишган. Бироқ, Ф.Сезгин уқдиришича, ан-Насафийнинг Самарқанд тарихига бағишланган асари унинг ҳамюрти Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мустағфирий ан-Насафийнинг «Самарқанд тарихи» китобининг давоми ҳисобланишга лойиқ.

Нажмуддин ан-Насафийнинг китоби унинг шогирди Абул Фазл Муҳаммад ибн Абдулжалил ас-Самарқандий томонидан қисқартирилган ҳолда форсий тилга таржима этилади. Кейинчалик яна бир номаълум муаллиф унинг бошқа таржима нусхасини яратади. Ана шу кейинги нусхалар бизга қадар етиб келган ва жаҳоннинг турли қўлёзма жамғармаларида сақланади. Уларнинг биринчиси «Қандийа–и Хурд»(Кичик Қандия), иккинчиси эса «Қанд дар таърифи Самарқанд» (Самарқанд таърифидаги Қанд) деб номланган. Бу асарларнинг бир қанча қўлёзмалари Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида 3965–3970, 5655–6869, 6870 рақамлари остида сақланмоқда. «Қандийа»нинг биринчи қўлёзмаси 1906 йилда рус тилига таржима этилган ва нашр қилинганди. Иккинчиси 1955 йилда Тەҳронда чоп этилган.

---

¹ Ш.С.Камалиддинов. «Китаб ал – ансаб», 143-бет.

Нажмуддин ан-Насафийнинг «Ал Қанд фи зикри уламои Самарқанд» асари 2001 йилда «Самарқандия» номи остида мухтасар тарзда Тошкентда ҳам нашр этилди.

Нажмуддин ан-Насафийнинг араб тилидаги асари қўлёзма си Францияда сақланаётганлиги маълум¹, бироқ бу қўлёзма кейинги асрларда кўп таҳрирга дуч келган ва асарнинг дастлабки кўринишидан жуда кам нарсалар қолган. Унда исломга қадар бўлган давр ҳақида афсонавор нақллар, араблар босқини ва Самарқанд қурилишлари хусусида маълумотлар берилди. Китобнинг асосий мазмунини маҳаллий авлиёлар, уларнинг жасорати ва дахмалари таърифи ташкил этади.

Китобнинг қиммати Самарқанднинг суғорилиши ва унинг теварак-атрофидаги қишлоқлар ҳақида хабарлар берилганлигида, дейиш мумкин. Сомъоний Нажмуддин ан-Насафийнинг яна бир асари «Ужалат ан-Нахшабий ли дайфи-хи ал-Мағрибий» («Нахшабнинг Мағрибдан келган меҳмон учун шошилинич ёзган китоби») ҳақида² хабар беради. Сомъоний ан-Насафий бу асарини Марғибдан (Оврупо) келган олим Абу Хорун Мусо ибн Абдуллоҳ ал-Агматий (Аҳмадий) ал-Кахтаний учун атайин ёзганлигини айтади. Ал-Агматий Сус яқинидаги Агмат шаҳридан бўлган. Агмат-Атлантик океани қирғоғида жойлашган шаҳардир. Ал-Агматий илмий мақсадларда Шарққа саёҳат қилади, Бағдод, Нишопур, Бухоро ва Самарқандда олимлар билан машварат қилади. У ан-Насафий ҳузурига 510/1116-17 йилда келиб, бир неча кун унинг уйида яшаган, аллома билан узоқ суҳбатлар қилган. Агматий ан-Насафийга ўз уйдан 13 йил олдин чиқиб кетганлигини, Ироқ, Хуросон ва Мовароуннаҳр шаҳарларини кезганлигини сўзлаб беради. Сомъоний ан-Насафийнинг китобидан ал-Агматийга мурожаат қилиб ёзилган икки шеърий жавобни ҳам «Китоб ал-ансаб»да келтириб ўтган.

Нажмуддин ан-Насафийнинг «Қуръон» шарҳига бағишланган «Ал-явоқит фи-л мавоқит» («Қулай вақтлар хусусида ёқутлар»), «Заллат ал-қорий» («Қориларнинг хатолари ҳақида»), тасаввуфга оид «Рисолайи Нажмия» («Нажмуддиннинг рисоласи») каби асарларини ҳам қайд этиш жоиздир.

---

¹ Ш.С.Камалиддинов. «Китаб ал – ансаб»..., 143 – бет.

² Шу асар, 144-бет.

Замонасининг йирик олими, шоири, муаррихи, фикҳшуноси, «Қуръон» билимдони Нажмуддин ан-Насафий 460/1068 йилда туғилиб, 537/1142 йилда вафот этган. Улуғ юртдошимизнинг билим қамрови, ёзган асарларининг мундарижаси ва мавзу ранг-баранглиги ўрта асрларда Насафнинг Мовароуннаҳрдаги йирик илм-фан марказларидан бири бўлганлигидан далолатдир. Унинг асарлари Ўзбекистон тарихини қимматли маълумотлар билан бойтадиган ноёб манбалардир.

Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда ўзига хос илмий-маданий кўтарилиш юз берган экан, шубҳасиз, бундай тараққиёт учта-тўртта олим меҳнати эвазига бўлмайди. Шу жиҳатдан Сомъонийнинг Бухоро, Самарқанд, Насаф, Кеш ва бошқа шаҳарларда X-XII асрларда яшаган олимлардан яна 90 тасининг исми шарифини қайд этиши диққатга сазовор. Улар филолог, ҳадисшунос, фикҳшунос, шоир, муаррих бўлганлар лекин ўзларидан асар қолдирмай, бошқа олимларнинг асарларини ўрганиш, тарғиб қилиш ишлари билан шуғулланганлар. Бу ҳам Насафда илмий-тадқиқот муҳити шаклланганидан дарак беради.

Муайидиддин ан-Насафий¹

Муҳаммад Авфий ўзининг «Лубоб ул—албоб» тазкирасида Муайидиддин ан-Насафийни «устод уш—шуаро» (шоирлар усто-ди) деб атайдди. У гарчи Насафда туғилган бўлса-да, Самарқандда яшаган ва Қорахоний ҳукмдорлар васфида қасидалар битган.

Муайидиддин ан-Насафий асарлари ўз вақтида ниҳоятда машҳур бўлган. «Унинг шеърлар девони қизил гугурт ва тилло-ранг ёқут каби азиз ва камёбдир», деб ёзади Муҳаммад Авфий. Афсуски, шоирнинг девони ва тазкирада тилга олинган «Паҳлавоннома» маснавийси бизнинг кунимизгача етиб келмаган.

XII асрда Мовароуннаҳрда яшаган бошқа шоирлар синга-ри Муайидиддин ҳам қашшоқликда ҳаёт кечирган. Унинг қаси-далари ва қитъаларида акс этган турмуш уқубатларидан шикоят ана шундан далолат беради. «Лубоб ул—албоб»да шоирнинг икки қасидаси, бир қитъаси ва бир рубойиси келтирилган. Улардан бирида шундай сатрлар бор:

---

¹ Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, — Т.: 2001 й, 17 - 18 - бетлар.

*Аз жаври чарх ҳар чи бу жумла жаҳон расад,
Танҳо зи жаври чашти ту бар ман ҳамон расад,
Жоман ба хоки пои ту дорад тамаъ, валеқ,
Семург нест у, ки бад-ин ошиён расад.
Чун гисуи ту тофта дорад дили маро,
Боде, к-аз он ду гисуи анбарфишон расад...
Бёр ҳусни хеш такъя макун, рух зи ман матоб,
К-охир баҳори ҳусни ту ро ҳам хазон расад.
Оҳиста дор жавру бияндеш э-он ки ман,
Дил бозхохам аз ту, чу корам ба жон расад.
Ту офтоби ҳуснию ҳар шаб фиғони ман
Чун бахти паҳлавон зу ту бар осмон расад.*

Мазмуни: Чарх жабридан жумла жаҳон қандай азоб чекса, ёлғиз сенинг кўзинг жабридан мен шунча азобланаман. Жоним оёғинг тупроғидан умидвор, аммо у семург эмаски, бу ошиёнга етса. Сочларинг дилимни ўртаб бормоқда, чунки шамол икки ўрим сочингдан анбар исларини олиб келмоқда... Ҳуснингга кўп ишониб, мандан юз ўғирма, чунки ҳуснинг баҳорига ҳам хазон етиб келади. Менга кўп жабр қилма, ўйлаб кўр, тоқатим тугаса, сандан дилимни қайтариб беришингни сўрайман. Сен ҳусн офтобисан, ҳар кеча фиғоним паҳлавон бахтидек осмонга етади.

Абу Макҳул ан-Насафий¹

Қашқа воҳасида IX асрнинг охирлари-X аср бошларида араб тилидаги ижодда маълум тажрибага эга бўлган ёзма адабиётнинг илк вакилларида бири Абу ал-Мутиъ Макҳул Абул ан-Насафийдир. Абу ал-Мутиъ ан-Насафий Сомонийлар ҳукмронлигининг дастлабки йилларида яшаб ижод қилган. У ўз замонасида шоир ва адиб, донишманд файласуф сифатида шуҳрат топган.

Абу ал-Мутиъ ан-Насафий ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар деярли сақланиб қолмаган. Ўша давр анъанасига мувофиқ араб тилида ижод қилган Абу ал-Мутиъ ан-Насафийнинг ҳижрий 318, милодий 930 йилда вафот этганлиги маълум. Бу пайтда Сомонийлар сулоласининг учинчи вакили Наср ибн Аҳмад тахтда ҳукм сураётган эди. У 943 йилнинг 6 апрелида

¹ П.Равшанов. Адабий саҳифалар, — Т.: 1985, 60–61–бетлар.

вафот этган. Сомонийлар даврида Насаф анча тараққий қилган. Шаҳарда работлар, карвонсаройлар қурилган. Жоме масжидлари, ҳадисшунослар мактаблари фаолият кўрсатиб турган.

Абу ал-Мутий ан-Насафийнинг бизга қадар «Ал-Лўълийят фи мавоиз» (Мулклар марвариди) асари етиб келган. Асар ибратомуз руҳдаги ҳикоятлардан, насиҳатомуз шеърӣ бандлардан ташкил топган. Абу ал-Мутий китоби араб тилида ёзилган. Вақтида унинг ижодига, асарларига қизиқиш кучли бўлган. Ҳижрий 1250 йилда (мил.1835й.) Маҳмуд ибн Ҳасан ибн Қози Ораж «Ал-Лўълийят» асарини арабчадан форсий тилга ўгирган. Қози Ораж таржимасини котиб Муҳаммад Шариф ибн Мир Солиҳ Қоратоғий кўчирган. Бу қўлёзма Санкт Петурбургдаги М.Е.Салтиков–Шчедрин номидаги кутубхонанинг Шарқ қўлёзмалари бўлимида ПНС–18 рақами остида сақланмоқда. Қози Ораж асарни форсий тилга «Майамин ат– таржуман ва мунис ал–инсон» деган ном остида ўгирган. Ан-Насафий асари форс тилига таржима қилинганидан 33 йил ўтгач, унинг ўзбекча таржимаси ҳам вужудга келади. Бу Қози Оражнинг «Мунис ал-инсон» нусхаси асосида бажарилади. Ўзбекча нусханинг таржимони номаълум, асар 1285/1868 йилда кўчирилган. Бу нусха ҳам юқорида айтилган кутубхонада ПНС–16 рақами билан сақланмоқда.

Насафлик адибнинг асарини ўрганиш муҳим. Унда халқимиз тарихининг ўша даврдаги бадиий ифодаси ўз аксини топган.

Шаҳобиддин ан-Насафий¹

«Муайидиддин Насафийнинг ўғли Шаҳобиддин Аҳмад ҳам ўз даврининг таниқли сўз усталаридан бири бўлиб етишган. У асосан Самарқандда, Абулмузаффар Рукнуддин Қилич Тамғочхон Масъуд бинни Ҳасан (1162-1173) даврида яшаган. Бу ҳукмдор шаънига бир қатор қасидалар ёзган. Аммо, умрининг охирларида саройдан узоқлашиб, гўшанишинликни ихтиёр этган.

Низомий Арузий Самарқандий ўзининг «Мажмаъ ан–наводир фи чаҳор мақолат» асарида Салжуқийлар сулоласи подшоҳларининг номларини абадийлаштирган шоирлар қатори Шаҳобиддин Аҳмаднинг ҳам номини тилга олган.

---

¹ Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, — Т.: 2001, 18–19–бетлар.

Шоирнинг шеърлар девони бизгача етиб келмаган. «Лубоб ул-албоб» ва «Мажмаъ ул-фусаҳо» тазкираларида унинг уч-тўрт қасидаси келтирилган. Таниқли Эрон олими Саид Нафисий қадимий қўлёзмалардан унинг яна бир неча қасидасини топиб, «Тарихи Байҳақий» китобига илова тарзида чоп эттирган эди. Бу асарлар шоирнинг юксак иқтидоридан далолат беради. Мана унинг шеърларидан бири:

*Буноғўши ту, турки сумансимон симинтан,
Суманро хок дар чашму гулро чок пироҳан.
Занахдони ту чун гўй асту чун чавгон маро қомат,
Гиребони ту пурмоҳ асту пурпарвин маро доман..
Агар турра бияфшони, в-агар рухсора бинмои
Зиҳи дарди шаби тира, зиҳи шарми маҳи равшан.
Зи акси лаб мае доди ба мо, к-аз журъаи жомаш
Миёни чашми мардумҳо чу мастонанд дар гулшан.*

Мазмуни: Эй, гул юзли, кумуш вужудли турк (гўзал), сенинг нозик қулоғинг ва сирғангни кўриб, суман гули кўзига тупроқ сочди, атиргул кўйлагини йиртди. Агар сенинг гўзал иягинг чавгон тўпидек бўлса, менинг қоматим чавгондир, сенинг бўйинингда ойлар жилва қилса, менинг этагимда юлдузлар акси бор... Агар сочингни ёйиб, юзларингни кўрсатсанг, қоронғу тун сочингдан, ой эса юзингдан шарманда бўлади. Лабинг акси тушган майдан бизга бердинг, ундан бир қултум ичиб, одамлар кўзига гулшандаги мастларга ўхшаб қолдик».

XI асрда яшаган насафлик шоир Шаҳобий-Шаҳобиддин Аҳмад ибн Муайяд ан-Насафий ҳақида¹ маълумот берувчи манба Низомий Арузий Самарқандийнинг «Мажма ан-наводир фи чоҳар мақолат» асаридир.

«Чоҳар мақолат» асари 1156 йил охирларида ва 1157 йил бошларида Бомиён водийсида (Афғонистон) ёзиб тамомланган. Китобнинг иккинчи боби «Фан ва шеърнинг табиати ва шоирларнинг фазилати» деб аталади. Шу бобда келтирилган биринчи ҳикоятда Шаҳобиддин Насафий номи ҳам тилга олинади: «Шеърят – бу санъат, шоир унинг ёрдамида заррани улуғ нарсага, буюкни кичик нарсага айлантира олади. Гўзални афтода

---

¹ П.Равшанов. Адабий саҳифалар, 61–64-бетлар.

кийимда кўрсата олганидек, хунук либосни муҳташам бўлишга мажбур эта олади... Шундай қилиб, подшоҳга унинг номини девон ва баёзларда абадийлаштирадиган, унинг ҳақидаги хотирани мустаҳкамлайдиган шоир зарур. Зеро, қачонки подшоҳ қочиб бўлмас бўйруққа итоат этар экан (яъни вафот этар экан), унинг лашкаридан, хазинасидан, бойликларидан из ҳам қолмаганида, унинг номигина шоирларнинг асарлари туфайли барҳаёт бўлиб қолади... Аср подшоҳлари ва улуғлари номи қуйидаги шоирларнинг гўзал сатрлари ва машҳур шеърларида абадийлик топгандир: Салжуқийлар авлоди номини Фаррухий Гургоний, Ломей Дихистоний, Жаъфар Хамодоний, Дарфируз Фахрий, Бурҳоний, Амир Муиззий, Абул Маъали Розий, Амид Камолӣ ва Шаҳобийлар абадийлаштирди»¹.

Салжуқийларнинг Сомонийлар ҳокимиятининг сўнгги йилларида Мовароуннаҳрга катта таъсир ўтказганлиги хусусида олдинроқда сўзланди. Насафлик шоирнинг Салжуқийлар номини абадийлаштиришда бошқа ижодкорлар қаторида кўрсатилиши бежиз эмас. Шаҳобиддин Аҳмад ибн Муайяд ан-Насафий салжуқийлар сулоласининг вакилларидан бири Рукниддин Қилич Тамғачхон Масъуд (1095-1101) даврида яшаб, ижод қилганлиги маълум. Бироқ Рукниддин Қилич ва унинг даври ҳақида жуда оз нарсалар маълум. Низомий Арузий Самарқандий Шаҳобиддин Насафий номини таниқли шоирлар қаторида тилга олганига қараганда, унинг асарлари ўз даврида катта ўрин тутган.

«Чоҳар мақолат»нинг 1963 йилда А.Н.Болдирев таҳрири остида босилган русча нашрига изоҳ ёзган адабиётшунос З.Н.Ворожейкинанинг эътироф этишича, Шаҳобиддин Насафий сермаҳсул ижодкор бўлган. Бироқ унинг «шеърларидан фақат Рукниддин Масъудни улуғловчи бир неча қасидалар етиб келган»², холос. З.Н.Ворожейкина «Шаҳобий–Шаҳобиддин Аҳмад ибн Муайяд ан-Насафий-Насафдан, яъни ҳозирги Ўзбекистондаги Қарши шаҳридан»³, деб изоҳ беради.

Салжуқий ҳукмдорлар даврида уларни улуғловчи қасидалар кўплаб ёзилади. Жумладан, шоир Али Анварнинг икки юздан ошиқ қасидалар ёзганлиги аниқ. Шаҳобиддин Насафий ҳам

---

¹ «Собрание редкостей или четыре беседы», 56–57–бетлар.

² «Собрание редкостей или четыре беседы», 162–бет.

³ «Собрание редкостей или четыре беседы», 162–бет.

ўзига замондош бўлган Али Анвар, Ф.Гургоний, Ж.Хомадоний, Амид Камолий каби шоирлар сингари салжуқийларни мадҳ этувчи қасидалар ёзган.

Низомий Арузий Самарқандий Шаҳобиддин Насафий ижодига баҳо берганида, биргина унинг қасидаларини кўзда тутибгина қолмай, балки «гўзал сатрлар ва машҳур шеърларида абадийлик топганлигини» алоҳида қайд этади.

Абул Муъийн ан-Насафий¹

Имом Абул Муъийн ан-Насафий ҳақида ёзган муаллифларнинг аксарияти унинг тўлиқ исмини Абул Муъийн Маймун ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муътаמיד ибн Муҳаммад Макхул на-Насафий деб келтирганлар. Бундан бир оз фарқ билан ёзилган шакллари ҳам учрайди. Унинг куняси барча манбаларда Абул Муъийн деб зикр қилинади. Аммо ан-Насафийнинг лақабларига келсак, ёзма манбаларда кўрсатилишича, у бир қанча лақаблар билан аталган, жумладан, имом фозил, сайф улҳақ (ҳақиқат қиличи), жомий ал-усул, ал-имом аз-зоҳид, ал-фақийҳ ал-ҳанафий, ал-олим ал-борий (юксак билимдон олим) каби лақабларни олган. Абул Муъийн ан-Насафий илму ирфонда етук, зиёли бир оилада улғайган, айниқса, унинг аждодларидан кўплари фикҳ илми соҳасидаги улкан салоҳиятлари билан эл-юрт орасида танилган эдилар. Ҳатто унинг катта бобоси, ўз даврининг таниқли олими Макхул Абул Фазл ан-Насафийдан-ан-насафийлар сулоласининг сардори-бошлаб, унинг оиласидагилар фикҳ илмида ҳанафийё мазҳабининг асосчиси имом Абу Ҳанифа таълимотларига таянганлар. Шунингдек, у фикҳ илмини имом Абу Ҳанифанинг шогирди Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбонийнинг сафдоши Абу Сулаймон ал-Жузжонийдан ривоят қиларди.

Унинг ан-Насафий нисбаси билан аталиши хусусида эса барча тарихнавислар яқдиллик билан бир хил ёзганлар. Шу билан бирга баъзи манбаларда ан-Насафийнинг бир қанча муддат Самарқандда яшаганлиги ва сўнгра узоқ йиллар Бухорода муқим истиқомат қилганлиги ҳақида ҳам хабарлар келтирилган.

---

¹ Мавзу Убайдулла Уватовнинг «Абул Муъийн ан-Насафий. Ҳаёти ва мероси» (2003) асари асосида ёритилди-П.Р.

Абул Муъийн ан-Насафий таваллуд этган сана ҳақида ёзган тарихнавислардан бири араб олими Хайриддин аз-Зириклий ўзининг «Ал-Аълум» ва Умар Ризо Каҳҳола «Муъжам ал-муаллифийн» номли асарларида унинг ҳижрий 418 (милодий 1027) йилда Насаф (ҳозирги Қарши) шаҳрида туғилганлиги ҳақида ёзганлар. Унинг вафоти ҳақида эса аксар манбаларда ҳижрий 508 (милодий 1114) сана зикр қилинади. Бинобарин, аллома Абул Муъийн ан-Насафий узоқ умр кўриб, 87 ёшида вафот этган. Унинг қабри Қарши шаҳри яқинидаги Қовчин қишлоғида жойлашган.

Абул Муъийн ан-Насафийнинг кўплаб шогирдлари бўлган. Улар орасида Нажмиддин Умар ан-Насафий, Алоуддин ас-Самарқандий, Абу Бакр ал-Косоний, Абул Музаффар ат-Талақоний, Аҳмад ал-Паздавий, Абул Ҳасан ал-Балхий, Абул Фатҳ ал-Ҳилмий исми шарифлари алоҳида ажралиб туради.

Абул Муъийн ан-Насафий сермаҳсул аллома бўлган.

Абул Муъийн ан-Насафий ўзининг калом илмига бағишланган бош асари «Табсират ал-адилла»да зикр қилишича, унинг «қасийд ал-қавоид фи илм ал-ақоид» номли асари бўлган. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси Истамбул университети кутубхонасида 268 рақами остида сақланади.

Абул Муъийн ан-Насафий «Табсират ал-адилла» номли асарида ёзишича, у ўзининг «Ал-Ифсод ли-ҳадъ ал-илҳод» деб аталган асарида ботиний тоифасига мансуб кишиларнинг хато қарашларига раддиялар келтирган.

Муаллифнинг қаламига мансуб «Ийзоҳ ал-маҳажжати фи кавн ал-ақли ҳужжатан» деб аталган асари борлиги ҳақида у ўзининг «табсират ал-адилла» ва «Ат-Тамҳийд ли қавоид ат-тавҳийд» номли асарида зикр қилган. Шунингдек, Абул Муъийн ан-Насафийнинг шу номдаги асари борлиги ҳақида бошқа манбаларда, хусусан, ал-Бағдодийнинг «Ийзоҳ ал-макнун» ва «Ҳадият ал-орифийн» каби асарларида ҳам зикр этилган, лекин муаллифнинг ушбу асари бизгача етиб келмаган ҳисобланади.

Абул Муъийн ан-Насафийнинг «Маноҳиж ал-аиммати фил-фуруъ» номли асари ҳақида ал-Кафавийнинг «Катоиб аълум ал-аҳйор», Абдулхай ал-Лакнавийнинг «Ал-Фавоид ал-бахиййа фи тарожум ал-ҳанафиййа», ал-Бағдодийнинг «Ийзоҳ ал-макнун», «Ҳадият ал-орифийн», Хайриддин аз-Зириклийнинг «Ал-Аълум» ва Умар Ризо Каҳҳоланинг «Муъжам ал-муаллифийн» номли асарларида зикр қилинган. Истанбулдаги Лола-

лик кутубхонасида мазкур асарнинг (тавҳийд 1147 рақами остида) бир қўлёзма нусхаси сақланади, бироқ у «Маноҳиж ал-ихтидо бил-аиммат ал-муҳтадийн» номи билан келтирилган.

Юқорида зикр қилинган асарларда ва бошқа баъзи бир тадқиқотларда кўрсатилишича, Абул Муъийн ан-Насафий «Шарқ ал-Жомиъ ал-кабир лиш-Шайбоний фи фуруъ ал-ҳанафиййа» номли шарҳ ҳам битган.

Таниқли олим Ҳожи Халифа ўзининг машҳур «Кашф аз-зунун» номли асарида Абул Муъийн ан-Насафийга «Мураттиб аш-шайх» номли асарини мансуб қилган. Бу асарда муаллиф аллома Хусомиддин Умар ибн Абдулазиз ибн Мозанинг (у 506 ҳижрий (1142 милодий) санада шаҳид бўлган) «Жомиъ ас-садр» номли асарини шарҳлаган. Бу асар ҳанафиййа таълимотининг фуруъ қисмига бағишланган.

Абул Муъийн ан-Насафийнинг «Табсират ал-адилла» номи билан кенг кўламда маълум бўлган асари тўлиғича «Табсират ал-адилла фи усул ад-дийн аъла тариқат Аби Мансур ал-Мотуридий» (Дин усуллари (асослари) Абу Мансур ал-Мотуридий услуби асосида далиллар билан шарҳлаш) деб аталади. Абул Муъийн ан-Насафийнинг ушбу асари катта илмий ва амалий аҳамиятга молик бўлиб, алломанинг энг йирик асари ҳисобланади. Шу боисдан ҳам Абул Муъийн ан-Насафий кўпинча «Соҳиб ат-Табсира» номи билан ҳам шуҳрат қозонган. Бу асарда калом илмининг турли масалалари атрофлича чуқур шарҳланиб, улардаги муаммоли, мунозарали фикрлар ушбу илмининг буюк алломаси Абу Мансур ал-Мотуридий таълимотига асосланган ҳолда ислоҳ қилинади.

«МОҲИ НАХШАБ»

Умумий маданият юқори бўлган, илм-фан тараққий қилган жойда бадиий ижод юксалиши табиий бир ҳол. Бу воҳанинг халқ оғзаки ижодиётида, IX-X асрларга мансуб ёзма адабиёт намуналарида кўзга ташланади.

Қашқа воҳасида узоқ асрлар бурун кечган чет эл истилолари билан боғлиқ афсона ва ривоятлар кўп¹. IX-X асрлардаёқ

---

¹ Қаранг: П.Равшанов. Тарих бадиияти, — Т.: 1989, 4–13–бетлар.

олим ва шоирлар таъриф қилган, ўзбек фольклорида доимий ташбеҳлардан бирига айланган «Нахшаб ойи» ҳақидаги нақллар ва ривоятлар илдизи эса янада олисроққа, Мовароуннаҳр-да араблар ҳукмронлик қилган VIII асрнинг сўнгги чорагига бориб тақалади.

Тарихий-илмий асарларда, ўзбек ва тожик халқлари оғзаки ижодиётида «Моҳи Нахшаб» (Нахшаб ойи), «Моҳи Сиём» (Сиём ойи), «Моҳи чоҳи Нахшаб» (Нахшаб қудуғидан чиққан ой), «Моҳи чоҳи Кеш» (Кеш қудуғидан чиққан ой), ва ниҳоят, «Қамар ул-Муқанна» (Муқанна ойи) деган номлар билан машҳур бўлган сунъий ой талқин этилган афсоналар кўп.

Ривоятларда Муқанна номига нисбат бериладиган ва мумтоз адабиётда юқорида келтирилган номлар билан машҳур бўлган сунъий ой ҳақида шеърлар тўқилган. Масалан, Абу Абдулло Рўдакийнинг (X аср) бир байтида:

*На моҳи Сиёмӣ, на моҳи фалак,
Ки инат гулом асту он пешкор¹,*

дейлади. Хўш, Сиёмнинг ўзи нима? Бу саволга жавобни «Фарҳанги забони тожики» (1969) луғатидан топиш мумкин. Китоб иккинчи жилдининг 233-саҳифасида «Сиём-Мовароуннаҳрдаги тоғ номи, гўё Муқанна ўзи яратган нур сочувчи ойни шу ерда намоён қилар экан», деган изоҳ берилади. «Фарҳанги забони тожики»нинг биринчи жилдида эса, бу фикр янада ойдинлаштирилиб, «Сиём тоғи Нахшаб шаҳри яқинида» (705-бет), деб кўрсатилади. 1953 йилда нашр этилган «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат» китобида ҳам «Моҳи Сиём», яъни «Моҳи Нахшаб»—«Қарши яқинида Муқанна томонидан ойга ўхшатиб ясалган ва бирмунча масофагача ёруғлик бериб турадиган асбоб»², дейлади.

Ҳозирги вақтда Насаф шаҳрига яқин³ бўлган ҳудудда, ҳатто, Шаҳрисабз билан Самарқанд оралиғида тушган Зарафшон

---

¹ Таржимаси: Унга қулдек етолмай халак,
Ҳам Сиём ойи, ҳам моҳи фалак.

² Қаранг: «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат», — Т.: 1953, 235 – 236 – бетлар.

³ Ҳозирги Қарши яқинидаги тоғ «Қўнғиртоғ» деб аталади—П.Р.

тизмаларида Сиём деб аталувчи тоғ йўқ. Лекин Муқаннанинг Қа-шқа воҳасидаги ҳаётининг охириги йилларидаги қароргоҳи Сом (Наршахий) ёки Санам (Беруний) деб аталган тоғдаги қўш қалъа-да жойлашганлиги тарихий манбаларда тилга олинади.

Сом ёки Санам деб аталган тоғ, аниқроғи, қўш қалъали, экин ерлари ва оқар сувлари бўлган жой ўрни ҳозирга қадар аниқ-ланмаган. Муқанна исломдан юз ўгириб, Зардушт ва Маздак таъ-лимотларига амал қилган. Унинг тарафдорлари мажбуран қабул қилдирилаётган исломга ва арабларга қарши кураш олиб борган, улар санамларга–худо шаклларига, бутларга сиғинган бўлсалар керак. Шу нуқтаи назардан Муқанна қароргоҳи жойлашган тоғ-даги қалъа (умуман, тоғ номи) Санам ёки унинг ўзгарган шакли – Сом ёхуд Сиём бўлганлиги ҳақиқатга яқин, дейиш мумкин.

Муқанна араб истилочиларига, улар ўтказаетган зулм ва мусулмонлаштириш сиёсатига қарши кўтарилган халқ исёнига бошчилик қилар экан, ақл ва тадбир билан иш кўрган.

Кейинчалик ислом таъсири ўлароқ, Муқаннага носамимий таъ-риф берган муаррих Наршахий ҳам Ҳошим ибн Ҳаким –Муқанна-нинг донишманд, билимдон киши бўлганлигини эътироф этади. Абу Райҳон Беруний «Осор ул–боқия»¹, Низомулмулк «Сиёсатнома»² асарларида Муқанна ҳақида, унинг ўз орқасидан неча минглаб ки-шиларни эргаштира олганлиги хусусида сўзлаб ўтганлар. Оддий косиб–кудунгар (кийиз босувчи) бўлган, вақтида вазирлик даража-сига эришган Муқанна ўша давр илм-фанини теран эгалланган. У қадимги Хитой ва Юнон илмидан, физика қонуниятларидан ҳам яхши хабардор бўлган. Шу боисдан ҳам уни Наршахий кўзбоғлаш, сеҳр ва жодудан хабардор деб айтади. Муқанна, Фарб илмидан, Архимед амалиётидан ҳам хабардор бўлган.

Муқанна араб халифалигига, унинг Мовароуннаҳрдаги талон-чилик сиёсатига қарши маҳаллий аҳолининг норози қатламинини исён-га бошлар экан, чамаси, мисли кўрилмаган обрў-эътибор зарурли-гини ҳис қилган. Шу боисдан ҳам, у, Наршахийнинг шаҳодатича, ўзини «бутун оламнинг худосиман», деб эълон қилади. Бу даъво-нинг қанчалик тўғри эканлигини айтиш қийин. Бироқ Муқаннага қадар ҳам ислом ва унинг турли оқимларига мансуб руҳонийлар орасида ўзини худо, пайғамбар қилиб кўрсатиш ҳоллари учраб ту-

¹ Абу Райҳон Беруний. Осор ул – боқия, Д., 1990, 226 – 227 – бетлар.

² Низомулмулк. Сиёсатнома. Д., 1989, 163 – бет.

рар эди. Ўша пайтда ғоят қудратли ғоявий қуролга – ислом ақидаларига эга бўлган араб босқинчиларига қарши халқ оммасини ўз орқасидан эргаштириш учун, эҳтимол, Муқанна ҳам ўша давр диний амалиётидаги ана шу «синалган йўлга» мурожаат этган бўлиши мумкин. Муқаннадан сўнг ҳам ўзини «аналҳақ» – мен худоман, деб эълон қилиш ҳоллари ислом амалиётида кўп учрайди.

Фараз қилиш мумкинки, Муқанна араб босқинчиларига қарши курашда уларни энгиш учун барча воситаларни, шу жумладан, илм-фанни ҳам сафарбар қилган. Илм-фанни ҳарбий мақсадларда қўллаш ҳозирги замонда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Муқанна арабларга қарши халқ исёнига бошчилик қила бошлаган 769-770 йилларда сунъий ойни – «Нахшаб ойи»ни ихтиро қилади. Чунки, босқинчиларга қарши курашнинг дастлабки даврида беҳисоб тарафдорларни ҳайратга, душманни эса саросимага солиш (фанатизмни ҳам унутмайлик), ўз «илоҳий қудратини» намоиш этиш истилочиларга қарши курашда ниҳоятда қўл келган. Муқанна атрофига халойиқнинг тўпланиши ва унга хайрихоҳ бўлишида, юртни босиб олган арабларга қарши ғазаб-нафрат алангаси асосий омил бўлса, сўнгра, Муқаннанинг шундай ёвуз кучга қарши ўзини қудратли қилиб кўрсатиши ҳам катта рол ўйнаган.

Нақлларга кўра, Муқанна ўзининг сунъий ойини «ҳафт жуш» усулида тайёрлаган. Бунда симоб ва бўлак маъданлар (жами 7 та) қоришмаси нур чиқариш манбаи бўлган. Бу ривоятнинг замирида ҳақиқат уруғи бор. Зеро, Ер сайёрасининг табиий самовий йўлдоши бўлган Ой жинслари таркибида симоб, олмос ва алинган маъданлари мавжудлигини фан аниқлаган. Минг-минглаб метеоритлар Ой юзасига катта тезликда келиб урилади ва тўқнашув пайтида жуда катта қувват ва иссиқлик ҳосил бўлади. Оқибатда, метеоритлар таркибидаги кўмир графитга сўнгра эса, олмосга айланади. Метеоритлар таркибида табиий равишда олмос бўлиши ҳам мумкин. Ойда эса метеоритлар ёмғири муттасил юз бериб туради. Ойнинг кўкмир нур сочиши ҳам шу маъданлар билан боғлиқ эканлиги фанда аллақачон исботланган.

Муқанна ихтиро қилган сунъий ой ҳам, чамаси, симоб ва бошқа бир неча маъданлар қоришмасидан иборат бўлиб, тўрт фарсанг–32 чақирим масофани ёритиб турган. Халқ афсоналарида «Сунъий ой ёрқинликда, нур сочишда табиийсидан

қолишмаган», деб таърифланади. «Анвори Сухайлӣ»даги қуйидаги байт бу жиҳатдан эътиборга молик:

*Расида акси он тожи мурассаъ,
Ба чархи моҳ чун моҳи Муқанна¹,*

Яъни:

*Фалак ойига акси етишсин деб яна,
Инжу ила безамии ўз ойин Муқанна².*

Халқ нақлларида Нахшаб чоҳига (қудуғига) бекиниб олган ойни Муқанна сеҳр ва жоду билан ер юзасига чиқарган, дейилади. Бунда иккинчи табиий Ой ҳам бўлган, аммо у сеҳр билан қудуқ ичига жо этилган ва уни Муқанна тилсимот қилиб чиқарган, деган ғоя мавжуд. Бунда жуда катта маъно бор. Шу сабабдан ҳам, бу ой «Моҳи Нахшаб»–Нахшаб ойи сифатида машҳур бўлган. Шарқ мифологиясида қудуқ, чоҳ янгилик эмас. Масалан, Искандар Зулқарнайга оид ривоятлар ҳам қудуқ билан боғланади.

«Чоҳи Нахшаб» –Нахшаб қудуғи, яъни ривоятнинг қудуққа боғланиши Қашқа воҳасининг табиатига жуда мос келади. Ўтмишда, оқар сув кам бўлган шаҳарнинг ичида ҳам, ён-атрофида ҳам қудуқлар кўп эди. Бундан ташқари, бу воҳада қудуқлар билан боғлиқ ваҳимали (гўрқудуқлар) нақллар Муқанна бу юртга келгунга қадар ҳам бўлган. В.В.Бартольд халқнинг арабларга қадар бўлган оғзаки ижоди намуналари ислом қабул этилгандан сўнг ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетди, дейишида маълум ҳақиқат борлигини тан олмай бўлмайди. «Чоҳи Нахшаб»нинг баъзан «Чоҳи моҳи Кеш» – Кеш қудуғидан чиққан ой деб юритилиши сабабини шундай изоҳлаш мумкин: Муқанна ясаган сунъий ой дастлаб Нахшаб тоғида намойиш этилган бўлса, кейинчалик, Муқанна Кешда ўрнашиб, доимий қароргоҳ сифатида Санам тоғидаги ҳисорни танлаганидан сўнг, сунъий ой Кешга олиб келинган ва бу ерда ҳам кечалари намойиш этилган.

¹ «Фарҳанги забони тожикӣ», I жилд, 705 – бет.

² П.Равшанов. Тарих бадиияти, — Т.: 1989, 9 – бет.

Нахшаб қудуғи ҳақида яна бир оғиз гап. Халқ тўқиган ривоятларда шаҳарнинг номи араблар талаффуз қилганларича «Насаф» эмас, Нахшаб тарзида айтилишида ҳам маъно бор. Нахшаб, Муқанна Қашқа воҳасига қадам қўйган йилларда ҳали «Насаф»га эврилмаган, халқ одатдагидек бу шаҳарни қадимий номи билан Нахшаб деб аташда давом этган. Нахшабда кўп асрлар давомида ичи пишиқ ғишт билан ишлаб чиқилган қудуқ бўлган. Қадимшунослар қудуқни тозалаб, ичидаги нарсаларни кўздан кечирганда, ундан пахта чаноғи, пахта, полиз экинлари уруғлари чиққан. Насаф работида IX асрда ҳам фойдаланиб келинган¹ бу қудуқ қачон қазилган, қайси даврга тааллуқлиги, аниқланган эмас.

Муқанна ва унинг тарафдорлари Мовароуннаҳрнинг аксар қисмида ўзларининг мустақил ҳокимиятини ўрнатганларидан сўнг, сунъий ой тарғиботига ҳожат қолмаган бўлса керак.

Муқанна сунъий ойни арабларга ва уларнинг мусулмонлаштириш сиёсатига қарши шиддатли курашлар олиб борган дастлабки 769-775-йиллар оралиғида баланд (тоғ) жойга ўрнатиш одатини расм қилади. Маҳаллий қавмларни мусулмонлаштиришга зўр берилган рамазон вақтида «Моҳи Нахшаб» атайдан кўз-кўз қилинган. Шу сабабдан бўлса керак, ўтмишда диний маросимларда «Моҳи Сиём» дейилганда, рўза, рамазон ойлари тушуниладиган бўлиб қолади. Мирхонднинг «Равзат усафо» асарида бу ҳақда:

«Аз Фазнин берун омада ва гурраи рамазон ба Тунобод расида, тамоми моҳи сиём дар он жо таваққуф намуд»², деган жумлаларга дуч келиш мумкин. Қамарулмуқанна³ дейилганда вақт тушунчасида – ой ҳам, шунингдек, Моҳи Нахшаб ҳам тушуниланган.

Низомулмулк ўзининг «Сиёсатнома» асарида Муқанна ясаган ой ҳақида, унинг тилсим ижод қилгани хусусида:

«Ва Муқаннаъ дар Мовароуннаҳр тилсиме сохт ва аз куҳе бар мисоли моҳе баровард, чунон ки ҳар рўз бад-он вақт моҳ

---

¹ С.Б.Лунина. Города Южного Согда..., 71 – бет.

² «Фарҳанги забони тожикӣ», I жилд, 705-бет; Таржимаси: «Газниндан чиқиб, рамазон ойининг бошларида Тунободга келди ва бутун сиём оии давомида ўша ерда қолди.

³ Муқанна оии. Шу асар, 2 жилд, 672-бет.

баромади, чунон ки мардумони он ниҳият бидиданди. Муддати дароз бигузашт, чун мардумони он вилоятро аз доираи шарияту мусулмонӣ берун бурд ва кораш қавӣ шуд, даъвои худой кард. Ва бисъёре хун дар аҳди у рехта шуд ва аз атрофу жавониб лашкарҳо рӯй бад—у ниҳоданд. Ва бисъёр ҳарб афтод аҳли исломро бо у ва солҳои дароз подшоҳию комронӣ меронд. Агар ёд кунем, қисса дароз гарданд ва ахбор аз ҳар яке аз ин ... ки ёд кардем, китобе ояд бузург»¹, деган фикрни айтади.

Архимед ва Муқанна масаласига қайтайлик. Архимед—қадим Юнон олими ўз она юрти—Саракузага бостириб келаётган душман кемаларини қуёш нуруни ботиқ ойна орқали бир нуқтага тўплаш ва шу усул билан уларни ёндириб юборишга муваффақ бўлган. Қуёш нуридан олов чиқариш антик замоналардаги буюк кашфиётлардан ҳисобланган. Архимед жангчиларнинг жез қалқонларини нур қайтарувчи сифатида фойдаланган. Душманнинг тахтадан ясалган кемалари «илоҳий оташ»дан аланга олган.

Муқаннага келсак, у Архимеднинг ана шу амалидан хабардор бўлган кўринади. Наршахийнинг эътироф этишича, Муқанна Санам тоғида мустаҳкамланиб олгач, унинг тарафдорлари орасида ўз йўлбошчиларининг «худо»лигига, соҳиб кароматлигига шубҳа билан қараш ҳоллари авж олади. Бунда Муқанна мухолифлари ташвиқоти ҳам етарлича салбий таъсир кўрсатган. «Бухоро тарихи»даги мана бу сатрларга диққат қилайлик:

«Муқанна лашкаридан мовароуннаҳрликлар, турклар ва бошқалардан иборат эллик минги унинг ҳисори дарвозасига йиғилиб, сажда ва зорий қилиб, ундан дийдор кўрсатишни сўрадилар. Ҳеч бир жавоб ололмагач яна сўрашда давом этиб: «Ўз

---

¹ Низомулмулк. Сиёсатнома, 163 – бет. Таржимаси:

Муқанна Мовароуннаҳрда тилсим бунёд қилди. Тилсим йўли билан ҳар куни тоғдан ойни намоиш этарди. Одамлар уни кўрарди. Кўп вақтдан сўнг, ўша теварак—атроф одамларини мусулмонлик дину шароитидан чиқаришга эришди. Унинг иши ривож топди ва худолик даъвосини ҳам қилди. Унинг ҳукмронлиги замонида кўп қонлар тўкилди ва ҳар томондан унга қарши лашкарлар ташланди. Ислом аҳли билан унинг ўртасида кўп жангу жадаллар бўлди ва у кўп йиллар подшоҳлик қилди ва даври даврон сурди. Агар ҳаммасини эсласак, қисса узун бўлади ва қиссадан озгина баён қилсак ҳам катта китоб бўлар эди.

эгамизнинг дийдорини кўрмас эканмиз, бу ердан қайтиб кетмай-миз»,—дедилар. Муқаннанинг Ҳожиб номли бир қули бор эди, Муқанна унга: «бандаларимга,—оғзига тупроқ,—айт, Мусо менадан дийдор кўрсатишни сўради, тоқат қилолмаслиги сабабли кўрсатмадим. Мени кўрган ҳар бир киши тоқат қилолмай, дарҳол ўлади», — деди. **Улар ялиниб-ёлвориб яна сўрайбердилар ва: «Биз дийдор истаймиз, агар ўлсак, бу айни мулло»,** — дедилар. Муқанна: «Фалон куни келинг сизга дийдор кўрсатаман деб ваъда берди»¹. Бу кўчирма мазмунидан Муқаннадан дийдор кўрсатишни сўраган халойиқ бу талабни бежиз ўртага қўймаётганлиги, унинг орқасида кимлардир турганлиги, одамларни атайдан гиж-гижлаётганлиги руҳини сезиш қийин эмас. Араблар Муқаннага қарши унинг ўз тарафдорлари ичида шубҳа ва гумон уруғини эка бошлаган ва бу уруғ нишлаб, натижа бера бошлаган эди.

Муаррих Наршахий давом этиб, «шундан кейин Муқанна ҳисордан ўзи билан турадиган хотинларга буюрди, улар Сўғд, Кеш ва Нахшаб деҳқонларининг қизларидан иборат бўлиб, юзга хотин эдилар... Муқаннанинг хунук юзини ҳеч ким кўрмас эди. Чунки у юзига кўк парда тутиб юрар эди. Шудай қилиб, у ўша хотинларнинг ҳар бирига ойна олиб ҳисорнинг тепасига чиқиб, бир-бирининг рўбарўсида туришга ва қуёш нури ерга тушган пайтда барча ойналарни қўлга олиб бетафовут бир-бирига рўбарў қилиб тутишга буюрди. Халқ тўпланган эди. Қуёш нури ойналарга тушгач, унинг акси билан ўша жой нурга тўлиб кетди. Шу вақт Муқанна қулига: «Ана қаранг! Худо ўз юзини кўрсатяпти, деб бандаларимга айт», — деди. Тўпланган халқ қараб, бутун жаҳоннинг нурга тўлганини кўриб қўрқдилар ва ҳаммалари бирдан сажда қилиб: «Эй худо! Қудратнинг ва улуғлигинини шунчалик кўрганимиз етади, бундан кўпроқ кўрсак юрагимиз ёрилади», дедилар»², — деб ёзади.

Наршахий келтирган ушбу нақл билан сунъий ой — «Моҳи Нахшаб» ўртасида мантиқий боғлиқлик бор. Сунъий ойни ихтиро этиш, ойналарни жам қилиб, қуёш нурини бир нуқтада синдириш Муқаннанинг физика ва кимё илмини яхши билганлигини кўрсатади. Муаррихлар унинг билимдон киши бўлганлигини эътироф этганлар. Гарчи бу нақл узоқ ўтмишнинг фавқу-

¹ «Бухоро тарихи», 66 — бет.

² «Бухоро тарихи», 67 — бет.

лодда, ғайритабийи воқеа – ҳодисаси сифатида афсоналар билан чулғанган ҳолда етиб келган садо бўлса-да ва унда ҳақиқатдан кўра, хаёлот кучи босим бўлса-да, халқимизнинг чет эл босқинчиларига қарши нафрат, билим ва ақл-идрокни ишга солганлигини кўрсатмайдими?

Муқанна ривоятларда душманга қарши бор имкониятни сафарбар этган фидоий халқ курашчиларининг ёрқин тимсоли бўлиб гавдаланади. Афсоналардаги ҳақиқат ана шунда.

Муқанна ҳалокатидан сўнг ҳам унинг қаҳрамонлиги, озодлик учун олиб борган афсонавор кураши халқ хафизасида узоқ сақланган. Шоирлар Муқанна ойини анъанавий ташбеҳга айлантирганлар. Форс-тожик ва туркий тилдаги адабиётда кўп қўлланиладиган талмеҳ санъатида Муқанна ойи мудом ўзига хос бир чизги сифатида яшаб келади. Рўдакий, Зоҳир Фарёбий, Бадриддин Шоший каби шоирлар ижодида Муқанна ойи мадҳ этилади:

*Андар шаби фироқи ту шояд ки рўзи васл,
Бинмодам зи чоҳи Муқанна чу моҳ рўй¹,*

Яъни:

*Муқанна чоҳидан кўтарилган ой мисоли,
Шояд, фироқинг оқшомида етса васл они²*

(Зоҳир Фарёбий)

Бу байтда «Муқанна чоҳи» –Муқанна қудуғи деган сўз бор. «Муқанна чоҳи» дейилганда, Нахшаб қудуғи тушунилган. «Чоҳи Муқанна»га «Фарҳанг»да берилган изоҳ ҳам буни тасдиқ этади:

«Чоҳи Муқанна чоҳе ки Муқаннаи шўришгари зидди арабҳо гуё аз он бо роҳи сеҳру жоду моҳ мебаровардааст ва онро моҳи Нахшаб мегўянд»³.

Халқ оғзаки ижодиётида Муқанна билан боғлиқ ривоятлар

---

¹ «Фарҳанги забони тожикӣ», 2 қисм, 548 – бет.

² П.Равшанов. Тарих бадиияти, 10 – бет.

³ «Фарҳанги забони тожики», 2 қисм, 548 – бет. Муқанна қудуғи шулки, арабларга қарши исёнда гуё у қудуқдан сеҳр ва жоду йўли билан ойини чиқариб олган ва уни Нахшаб ойи ҳам дейилади.

Қашқа воҳасида VIII аср охирларида кечган воқеа– ҳодисаларни бадий жонлантиради.

Абулқосим Фирдавсий араблар истилоси давом этган йилларда Нахшаб тупроғининг топталганлигини ачиниш билан қаламга олган эди:

*Бухоро шаҳрига етишсанг магар,
Нахшаб даштин сипоҳилар топталар¹.*

Араб босқинчиларига қарши Қашқа воҳасида халқ ҳаракатига, озодлик курашига йўлбошчилик қилган Ҳошим ибн Ҳаким–Муқанна тадбирли, донишманд киши бўлган. Муқанначилик юртимизда араб истилочиларининг ҳукмронлигини емириб ташлашда муҳим сиёсий кураш, умумхалқ кўтарилиши бўлган эди.

---

¹ Қаранг: П.Равшанов. Тарих бадийати, 13 – бет.

УЧИНЧИ ҚИСМ

ҚАРШИ

НАСАФ МЎҒУЛЛАР ИСТИЛОСИ ДАВРИДА (XIII АСР ВА XIV АСР БИРИНЧИ ЯРМИ)

XIII асрнинг биринчи чораги охирларида Марказий Осиёда, шунингдек, Мовароуннаҳрда кечган оламшумул фожей воқеалар Муҳаммад Хоразмшоҳ ва Чингизхон номи билан боғланади. Уларнинг бири Осиё қитъасининг ғарбий ҳудудида улкан салтанатни вужудга келтирган бўлса, иккинчиси унинг шарқий қисмидаги юртларни тамомила ўзига тобе қилган қудратли ва шавкатли ҳукмдорлар эди. Шарқнинг бу икки улуғ давлат эгалари ўртасига совуқчилик тушиши ва охир-оқибатда, унинг даҳшатли урушга тортиши жиддий сабабларга боғланар эди. Умуман, Чингизхон истилочилик сиёсатининг Осиё ва Оврүпога қандай балолар, нечоғли кулфатлар ёғдиргани таърифга сиғмайди. Мўғул хони билан Хоразмшоҳнинг ёвлашувига асосий сабаб араб халифалиги қутқулари эди. Халифалик билан Хоразмшоҳларнинг адовати тарихи эса Муҳаммаднинг отаси Текеш давридан газак ола бошлаган эди.

1185 йилда Хуросон ҳукмдори Тўғоншоҳ вафотидан сўнг мамлакатда нотинчлик вазияти ҳукм суради. Гарчанд тахтга унинг кичик ёшдаги ўғли Санжаршоҳ чиққан бўлса-да, мулкларнинг катта қисми Султоншоҳ қўлига ўтади. Бу эса унинг биродари Текеш ҳамда ғурийлар бошлиги Ғиёсиддинни қаноатлантирмайди. Оқибатда, орадан икки йил ўтгач, курашларда ғолиб чиққан Текеш Нишопурни қўлга киритишга муваффақ бўлади. 1193 йилда Султоншоҳ ҳам вафот этади. Текешнинг Хуросондаги мавқеи эса тобора орта боради. Марвга катта ўғли Маликшоҳни, Нишопурга эса Муҳаммадни ноиб қилиб қўяди.

Текешнинг Ғарбий Эрон бўйлаб борган сари ичкарилаб кириб келаётганлиги халифаликни саросимага солиб қўяди. Хо-

размшоҳ тез орада Рай ва Хомадон шаҳарларини ҳам ўзига бўйсундиради. Халифалик Текеш Хоразмшоҳ мисолида ўзининг ашаддий рақибини кўради ва унга қарши курашишни мақсад қилиб қўяди. Оқибатда 1196 йилнинг саратонида Бағдод ва Хоразмшоҳ қўшинлари тўқнашади. Хоразмликларнинг қўли баланд келади.

Текеш Хоразмшоҳ ўз подшоҳлигининг сўнгги йилларида кучайиб кетади ва халифаликни тан олмаслик сиёсатини очиқ-ойдин намойиш этади. У халифадан Бағдодда хутба намозларида ўз номини қўшиб ўқитишни талаб этади. Акад. В. В. Бартольднинг мулоҳазасига кўра¹, Аббосийлар билан Хоразмшоҳийлар ўртасидаги душманликнинг бошланиши сабаблари ана шунда эди.

Текеш ўз салтанати ҳудудларини бир қадар кенгайтиришга, ҳарбий ва иқтисодий қувватини оширишга муваффақ бўлган эсада, хоразмшоҳийлар истиқболини улуғ бир хавф остида қолдирадиган омилларга ҳам йўл очиб кетган эди. У 1200 йилнинг 3 июлида оламдан ўтади. Текешдан катта давлатгина эмас, шу билан бирга, катта кулфат ҳам мерос қолади. Бағдод ва халифа Носир билан ошкора душманлик муносабатида бўлган Текешнинг авлоди мамлакатда катта куч бўлган руҳонийлар мададига, қўллаб-қувватлашига умид боғлай олмасди. Бундан ташқари, Текеш Хоразмшоҳ қипчоқ хонлари билан қуда-андачилик муносабатлари ўрнатишига, улар билан иттифоқ тузганига қарамай, бу муносабатларда ҳам самимият йўқ эди. Қипчоқлар истаган пайтда хоразмшоҳ мулкларини талаши мумкин эди.

Шундай қалтис сиёсий вазиятда Текешнинг ўғли Муҳаммад тахтга чиқади.

Отаси даврида Хуросонда ноиблик қилган (Нишопур) ва бу ўлканинг баланд-пастини яхши билган Муҳаммад тахтни эгаллаганидан уч-тўрт йил ўтиб, Хуросон мулклари ҳисобига ўз давлатини кенгайтириш йўлини тутади. 1203 йилда Хуросондаги олдинги мулкларини қайтариб олишга эришган Муҳаммад 1204 йилда Бодғисни олиб, Ҳиротни катта товон тўлашга мажбур этади.

Муҳаммад Хоразмшоҳ Хуросон ишлари билан банд бўлган йилларда, яъни XII аср охирилари – XIII аср бошларида Мовароуннаҳрда аҳвол қандай эди? Бу ҳақда гапирар экан, В. В. Бар-

---

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. I., 412 – бет.

тольд «Мовароуннаҳрда XII аср охирларида юз берган воқеа-ҳодисалар ҳақида ҳеч нарса билмаймиз»¹, деб ёзади. Шу даврдаги Насаф ва унга тобе манзиллар ҳақид-чи? О.Г.Большаков бу хусусда «Кеш ва Насаф туманлари XI-XII асрлардаги тарихий воқеалардан бир четда қолганлиги боисидан, ёзма манбалар бу жойдаги шаҳарлар ҳолати ҳақида фикр юритиш учун маълумот бера олмайди»², деган фикрни билдиради.

Қашқа воҳасини XI-XII асрдаги тарихий воқеа-ҳодисалардан четда қолган эди дейиш, бир ёқлама айтилган фикр. Бу йилларда Бухорода, Самарқандда, умуман, Мовароуннаҳрда кечган, юз берган шиддатли сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар шу юртининг катта бир бўлаги бўлган Қашқа воҳасини четлаб ўтиши мумкин эмас эди.

Бунга Муҳаммад Хоразмшоҳ билан боғлиқ воқеалар силсиласида ишонч ҳосил қилиш мумкин бўлади.

Мовароуннаҳрни якжиллов қилиш йўлида Муҳаммад Хоразмшоҳнинг катта тўсиқларни енгиб ўтиши, нафақат ҳарбий маҳорат, шу билан бирга доно сиёсат ҳам юритиши лозим бўлади. Ўтрос ҳокими бўйсунмаслик йўлига киради, уни тинчителишга тўғри келади. Хоразмдан Муҳаммаднинг куёви рутбасида Самарқандга қайтган Усмон қорахитойлар билан бирлашиб, унга қарши курашиш йўлини тутди. Самарқанд тез орада Муҳаммад қўлига ўтди, Усмон эса қатл этилади. Усмон қорахонийлар сулоласининг сўнгги вакили эди. Унинг бир неча карра хоинлик қилиши, Хоразмда катта қирғинни амалга ошириши Самарқандда фожей воқеаларга сабаб бўлади, унинг оқибатида қорахонийлар сулоласининг деярли ҳамма аъзолари ўлдириб юборилади.

Мовароуннаҳрни чулғанган олов ёхуд халифа Носир қутқуси

Самарқандни қўлга киритган Муҳаммад Хоразмшоҳ Фарғона ва Туркистон амирларига мактуб йўллаб, ўзига бўйсунгани талаб қилади. Энди амалда, унинг пойтахти Самарқанд бўлиб қолади. Шу тариқа Муҳаммад Хоразмшоҳ мусулмон

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. I., 417 – бет.

² А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович, О. Г. Большаков. Средневековый город Средней Азии, 190 – бет.

ҳукмдорлари орасида ўзига рақобат қиладиган бирон-бир ҳукмдорни қолдирмаган эди. 1215 йилга келиб ғурийларга қарашли барча мулкларни ўз давлати таркибига киритиб олади. Ғурийлар давлати ҳокимиятига ўғли Жалолиддинни тайинлайди. Унинг қўшинларининг жанговар қисми Эронни қарийб ўз ҳукмига олиб улгурган эди. Ҳатто Омон давлатида ҳам хутбада Муҳаммаднинг исми шарифи қўшиб ўқиладиган бўлади.

Бу вақтда Муҳаммад Хоразмшоҳ салтанатига фақат дашт кўчманчи элатлари босқин хавфини солиб турар эди.

Ўз давлатини кенгайтирган ва мустаҳкамлаган, кучайтирган ва қудратини оширган Муҳаммад Бағдоддан, халифадан хутбада ўз номини қўшиб ўқитишни талаб қилади. Буни бир неча йил олдин унинг отаси Текеш ҳам талаб этган эди. Муҳаммад ўз талабини ниҳоятда қаттиқ ва жиддий йўсинда қўяди. Халифа Носир Хоразмшоҳ элчиларига рад жавобини беради. Халифалик билан муносабат борган сари кескинлашиб кетади. Халифа исмоилийлар йўлбошчиси Жалолиддин Ҳасан билан иттифоқлашиб, унинг моддий қувватлаши ҳисобига ўз душманларини йўқ қилиш йўлини тутади. Энг аввало, Хоразмшоҳнинг Ироқдаги ноиби Ўғилмиш ўлдириб юборилади.

Бу воқеа, шубҳасиз, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг сабр-тоқатини синовдан ўтқарган бўлак ғаразлардан, тадбирлардан ошиб тушади. У энди халифа Носирнинг кимлигини ошкор қилиш йўлини танлайди: 1215 йилда Ғазнани олиш вақтида Халифанинг ғурийларни Муҳаммад Хоразмшоҳга қарши қўйгани ҳақидаги ҳужжатларни қўлга олганлигини эълон қилади. Муҳаммад Хоразмшоҳ ўз мулкларидаги имомлардан Халифага зид бўлган фатво олишга эришади. Унда Аббосий халифаларнинг Али авлодига, Ҳусайн ворисларига тегишли бўлган халифаликни тортиб олганлиги, ислом учун кураш олиб бораётган Муҳаммад Хоразмшоҳга нисбатан фитна уюштирганлиги алоҳида таъкидланади. Ана шу фатво асосида у Носирни халифаликдан бекор қилинган деб эълон қилади. Халифа номи хутбалардан чиқариб ташланади. Муҳаммад Хоразмшоҳ Халифалик рутбаси Ало ал-мулк Термизийга тааллуқли деб ҳисоблайди ва тангаларни унинг номидан забт этиб, хутбага унинг исмини қўшдиради. Хоразмшоҳ Бағдодга қиладиган юришига, шу тариқа, қонуний тус беришга интилади. 1217 йилда Муҳаммад Хоразмшоҳ Хамадондан Бағдодга катта қўшин юборади. Би-

роқ Курдистон тоғларига етганда қўшин қор бўрони остида қолади ва кўп черик нобуд бўлади. Қўшиндан оз сонли кишилар орқага қайтиб келади. Бу табиий офат Муҳаммад Хоразмшоҳнинг обрўсини тушириб юборади. Воқеа турлича талқин этилади, Аллоҳнинг Халифа томонида эканлиги зикр этилади.

Қўшин жожеаси Муҳаммаднинг Халифага бўлган адоватини асло сусайтирмайди. 1218 йилнинг февралда (614 йил зул қаъдасида) у Нишопурга қадам қўяр экан, Носирни ўлган деб эълон қилади ва яна номини хутбадан чиқариб ташлатади. Шундай ҳол Марв, Балх, Бухоро, Сарахс каби шаҳарларда ҳам амалга оширилади. Аммо Хоразм, Самарқанд, Ҳирот каби шаҳарда халифага нисбатан тутилган бу йўл маъқулланмаган. Халифа билан Муҳаммад ўртасида низо бир кунлик ёки бир йиллик эмас, балки отаси Текеш давридан бошланган ва тобора юқори нуқтага кўтарилган эди. Муҳаммад ўзининг Ироқдаги ноиб Уғилмиш ўлдирилишига жавоб сифатида 1216 йилда шайх Мажиддин Бағдодийни қатл эттирган эди.

Бир жиҳатни тан олишга тўғри келади. Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатида унинг ислом пойтахти Бағдод билан бўлган мухолифлигини маъқулламайдиган мусулмонлар, руҳонийлар, дин арбоблари бўлган. Улар етарли даражада катта куч эди. Буни Муҳаммад Хоразмшоҳ сезмаслиги ва унга қарши жавоб чоралари кўрмаслиги мумкин эмасди. Бунинг устига онаси Туркон Хотун исломга, Бағдод таъсирига қаттиқ берилган эди.

XIII аср бошларида Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатида кечган мураккаб сиёсий воқеалар шу мамлакатнинг бир парчаси бўлган Қашқа воҳасига, унинг шаҳар ва қишлоқлари тақдирига таъсир кўрсатмай қолмас эди. Мўғулларнинг кейинчалик Бухоро, Самарқанд қатори Кеш ва Насафни, кўплаб қишлоқ ва қасабаларни вайрон этиши ва талаши бу маъвода халқнинг босқинчиларга қарши курашганлигини, ватанпарварлик туйғуси билан суғорилганлигини далолат этади. Бу фикрни таъкидлаб айтишдан мақсад шуки, баъзи тарихий асарларда гўё Кеш ва Насафнинг мўғулларга жангсиз таслим бўлганлиги, шаҳар дарвозалари очиб берилганлиги писанда этиладики, буни тарихий ҳақиқат сифатида қабул этиш муаммодир. Зеро, мўғуллар истилосидан кейинги ҳолат Қашқадарё воҳасидаги шаҳар ва қишлоқларнинг аксарияти вайрон этилганлигини, баъзилари бутунлай ер юзидан йўқ қилинганлигини кўрсатади. Бундай қисматдан Насаф ҳам, Кеш ҳам бенасиб қолмаган.

XIII аср бошларида Ватанимиз тарихида мисли кўрилмаган даҳшатли босқин, қонлар дарё бўлиб оққан уруш юз беради. Бу истило гирдобига тушмаган бирорта шаҳар ва қишлоқ қолмаган. Қашқа воҳаси замини ҳам мўғул суворийларининг от туёқлари остида топталиб, найза-ю қиличлардан етган захмдан титраган эди.

Ихтилоф ва хиёнат

Чингизхон ва Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатлари ўртасида урушнинг келиб чиқиш сабаблари ҳақида кўп ёзилган. Бу борада В.В.Бартольд асари сингари манбаларга асосланган илмий-тадқиқот ҳанузгача яратилган эмас. Бу ерда унинг «Туркистон мўғуллар босқини даврида» деган асари кўзда тутилаётир. Ниятимиз истило сабабларини қайта ҳикоя қилиш эмас, балки, даҳшатли кечган мўғуллар яғмосида, халқимиз қатори, Қашқа воҳаси нуфусининг бошига тушган кулфатларни имкон етган қадар тадқиқ этишдир.

1219 йилнинг ёзини Иртиш ёқасидаги текисликларда (демак, ҳарбий машқлар билан) ўтказган Чингизхон шу жойдан ғарбга — Хоразмшоҳ мулкларига қарши қўзғолади. Қоялик деган жойда унга қорлуқ, олмалиқ, уйғур лашкарлари ҳам қўшилади. Босқинчилар Хоразмшоҳ давлати чегаралари сари яқинлашиб кела бошлайди.

Ю.Н.Алескеров Чингизхоннинг ҳарб ишида жуда узоқни кўра олгани, ўзи бостириб борадиган мамлакатнинг сир-асорини нафақат ўзи, ҳатто, саркардаларига қадар тўла равишда билиб олганлигини зикр этиб, қуйидагиларни ёзган эди:

«1219 йил сентябрида Марказий Осиё ҳудудларига босқинчи тотор-мўғул галалари Чингизхон бошчилигида (1155-1227) бостириб кирдилар... Бу юришга Чингизхон алоҳида қунт билан тайёргарлик кўради. Чингизхон то бостириб киргунига қадар ўзининг жосус-савдогарлари орқали Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатининг ички ва сиёсий вазияти, мамлакатдаги айрим феодал ҳокимлар ўртасида бирликнинг йўқлиги, Марказий Осиё қўшинларининг ҳарбий кучи ва яроғ-аслаҳаси ҳақида барча зарур маълумотларни билиб олган эди. Жангларда си-

налган мўғул саркардалари ўзлари юражак йўллар, кўприклар, дарё кечувлари, тоғ доvonлари, бўлажак ҳужум жойларидаги ем-ҳашак захиралари тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга эдилар»¹.

Мўғул галаларининг Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатига, унинг чегара шаҳри ва мустаҳкам истехкоми бўлган Ўтрорга ҳужуми 1219 йилнинг кузагида, сентябрь ойида юз беради. Муаррихлар Ўтрор шаҳрининг беш ой, қалъанинг эса олти ой қамалга дош берганлигини зикр этадилар. В.В.Бартольднинг эътиборидан четда қолган бир далилни Абулғозийда учратамиз. «Шажарайи турк» муаллифи Ўтрор мудофаасига кўмакка юборилган Қорача Ҳожибнинг хоинлик йўлини тутганлиги ва қилмишига яраша муносиб жазога гирифтор бўлганлигини сўзлаган. «Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ эллик минг киши бирлан, –деб ёзади Абулғозий, – Ғойирхонни Ўтрар вилоятин сақламоқга қўюб эрди... Султон Қорача ҳожиб теган навқарини ўн минг киши бирлан Ғойирхонга кўмакка юбориб эрди. Ўтрарнинг ичинда олтмиш минг киши бирлан Ғойирхон қаба-либ эрди. Шаҳзодалар (Ўқтой, Чиғатой–П.Р.) беш ой қабаб ётдилар. Ўтрарнинг ичиндаги халқ паришон бўла бошлади. Қорача Ҳожиб Ғойирхонга айтди ким, Ўтрарни шаҳзодаларга берали. Тақи эл бўлали. Шояд бу қабал, бу паришонликдин қутулгаймиз. Ғойирхон анинг сўзини қабул қилмади... Қорача Ҳожиб ҳарчанд Ғойирхонга айтмоқ бирлан қабул қилмади эрса, ўзининг ўн минг кишиси бирлан бир кечада «Дарвозаи сўфий» тегандин чиқиб, шаҳзодаларнинг хизматига келди. Шаҳзодалар Қорача Ҳожибга айтдиларким: «Сен ўз подшоҳингга не вафо қилдунгки, бизга қилгайсен» теб, ани ўн минг кишиси бирлан шаҳид қилдилар»².

Ўтрорда юз берган сотқинлик фақат шугина эмас эди. Шаҳарнинг таниқли кишиларидан Бадриддин Амид, вазирлик мақомидаги Сафий Оқра шафқатсиз қамал давом этаётган кунларда, Қорача Ҳожибдан ҳам бир мунча вақт олдин Чингизхон ҳузурига бош эгиб борадилар. Давлат сирларини яхши биладиган Бадриддин Амид мўғулларга Хоразмшоҳ салтанидаги энг сўнгги ҳарбий тайёргарлик, ички ихтилофлар, Туркон Хотун низолари ҳақида маълумотлар беради.

---

¹ Ю.Н.Алескеров. Самарқанд.— Т.: 1967, 51–52–бетлар.

² Абулғозий. Шажарийи турк, 65–бет.

Ўтрорнинг қаҳрамонона ҳимояси, унинг қарийб ярим йилга яқин чўзилиши муаррихлар кейинчалик чиқарган хулосаларнинг тўғрилигини кўрсатди: агар Муҳаммад Хоразмшоҳнинг барча ҳарбий кучлари Сирдарё бўйида, чегарада Чингизхонга қарши яқдиллик билан мудофаага ўтганларида эди, мўғулларнинг шашти синар, уларнинг қонли қадамлари кесилган бўларди. Ўтрорни ер билан яксон қилган мўғуллар Мовароуннаҳр бўйлаб ёйилиб, ҳужум қилишга ўтадилар. Ўтрор ёнида Чингизхон ўз кучларини бир неча туманларга бўлади. Уйғурлардан иборат кўшин шаҳарларни қамал қилиш учун ихтисослаштирилади. Жучи бошлиқ бўлган лашкар Сирдарёнинг қуйи тарафидаги мулкларни забт этишга отлангирилади. Яна бир кўшин дарёнинг юқори қисмига жўнатилади. 5000 кишилик гуруҳ Бинокат ва Хўжандга ташланади. Чингизхоннинг ўзи ўғли Тўлуй билан Бухорога жўнайди.

Чингизхоннинг катта кўшинни бу қадар майда (5000) гуруҳларга бўлиб юборишидаги журъат, унинг Мовароуннаҳр шаҳарларидаги ҳарбий кучлар сонини мукаммал билиши билан изоҳланса керак. Масалан, Хўжандда Темур Маликнинг бори йўғи минг кишилик бўлинмаси бўлган. Мўғулларнинг тезкор фатҳи сабаблари ҳам ана шу – мамлакатга бир вақтда ёйилиб ҳужум қилиш билан боғлиқ эди.

Қирғин ва ёвузлик

Мўғул галаларининг Мовароуннаҳрда ўта кетган ваҳшиёна қон тўкишлари ҳақида етарли даражада гапирилган. Хитой монахи Чан Чун Самарқанднинг 400 000 кишилик аҳолисидан уч қисми қирилиб, фақат бир қисми қолганлигини айтган эди. Бухоронинг қисмати ҳам шундай аянчли бўлган. Қамалнинг учинчи кунни Бухоро кўшинининг қолган-қутгани қамални ёриб ўтиб, шаҳарни ташлаб кетишга мажбур бўлади. Ҳимоясиз қолган шаҳар аҳли, ақобирлар таслим бўлишга келишадилар. Бадриддин Қозихон сулҳ ва ал-омон истаб, хон ҳузурига боради. Бироқ шаҳар мудофаачилари орасида сўнгги томчи қон қолгунча мўғул газандаларига қарши курашган ватанпарвар фидойилар бўлган. Шаҳар қалъасининг 400 суворийси 12 кун жон бериб жон олганлар. Гўрхон исмли баҳодир мўғулларни қийратган. Шаҳар 1220 йилнинг 10 феввалида (Ибн ал Гўрхон Асир) ёки 16 феввалида (Жузжоний) мағлуб этилади. Шаҳар аҳолиси

фақат устидаги кийими билан ташқарига ҳайдаб чиқазилади. Хувиллаб қолган уйлар, қасрлар, масжидлар, мадрасалар, қазноқ ва хазиналар талон-тарож этилади. Шаҳардан кетиш имкони бўлмаганлар, қари- қартанглар тамом қириб ташланади.

Мўғулларнинг ёвузлиги шу даражага етадики, улар масжидларга отлар билан кириб, муқаддас Қуръонни топтайдилар. Бунга чидаб туролмаган имом Жалолиддин Али Зиндий ўз ғазаб-нафратини жим турган мусулмонларга қаратади. Ўз даврининг алломаларидан бўлган Рукниддин Имомзода мўғулларнинг ваҳшийлиги ҳаддидан ошиб, асирларни таҳқирлаб ўлдиришига, хотин-қизларни оломон олдида шармисор қилишига чидаб туролмайди, уларга қарши ғазовот эълон қилади, жангга киришади. Унинг ўғли ҳам мўғулларга ташланади. Улар шу заҳотиёқ ўлдирилади. Қози Садриддин ҳам тенг бўлмаган курашда ҳалок бўлади.

Чингизхон шаҳардаги барча бой-боёнларни аниқлайди, уларнинг дунёсини тортиб олади. Шаҳар бошдан-оёқ талаб бўлингандан сўнг, уни ёқиб юборадилар. В.В.Бартольд «шаҳарни ёқиб юбориш Чингизхоннинг режасига кирмаган эди, талон-тарож пайтида бу табиий ҳол эди», деган фикрни айтади. Чингизхоннинг ваҳшиёна режаларига нималар кирган ва нималар кирмаган, буни баҳс қилишнинг ўзи маъносиз, албатта. Гап шундаки, Марказий Осиёдагина эмас, жаҳонда ўзига хос ўрин тутадиган қадимий шаҳар култепага айлантирилади. Самарқанд ва бўлак шаҳарлар хусусида ҳам шу фикрни айтиш ўринли. Чингизхон ҳеч кимни, ҳеч нимани аяб ўтирмаган. Ҳофиз Таниш Бухорий Хоразмни олиш вақтида Чингизхон айтган бир гапни келтириб ўтади. Чингизхон Хоразмни олишда бутун халқни ўлдириб юборишни режа қилган экан: «Биз ўша мамлакат халқини тамоман ўлдирмоққа буюрганмиз»¹. Ваҳшийликнинг қиёфасини ҳеч қандай сўз билан тасвирлаб бўлмайди.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қисмати нақадар аянчли бўлганлигини сўзлаш ортиқча. Муҳаммад Хоразмшоҳнинг жасур, ватанпарвар ўғли Жалолиддин Мангуберди ёв билан узоқ олишади. Бу ҳақда сўз юритиш ишимиз қамровига кирмаганлиги боисидан, интиҳода машҳур муаррих А.Ю.Якубовскийнинг қуйидаги фикрини келтириш билан чекланамиз:

---

¹ «Абдуллонома», I жилд, 94 – бет.

«Хоразмшоҳ ҳарбий ишдаги билимига қарамай, шунингдек, ҳужум тўлғамаси (тактикаси) ҳамиша мудофаа тўлғамасидан афзалроқ эканлигини жуда яхши билгани ҳолда, бунинг устига, кучларнинг бўлиб юборилгани шароитда, қипчоқ лашкарбошлари исён кўтариши ва ўзини ағдариб ташлашидан қўрқиб, бутун ташаббусни душман қўлига топшириб, султ қаршилик кўрсатишдек ҳалокатли тўлғамани танлади»¹.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ Каспий денгизидаги Ашурада оролида 1220 йилнинг декабрида хасталаниб, вафот этади. Ўлими олдидан Жалолиддин Мангубердини тахт вориси қилиб тайинлайди. Мамлакатнинг ва ҳарбий кучларнинг бўлиниб қолишида асосий ўрин тутган Туркон Хотун, қачонки мўғуллар Хоразмга яқинлаб келгандан сўнг фалокатнинг кўламини англаб етган кўринади. Баъзи маълумотларга кўра бу пайтда Урганчда унинг қўл остида 90 минг кишилик қўшин бўлган. Талвасага тушган Туркон Хотун мўғулларга қаршилик кўрсатишни ҳам ўйлаб кўрмайди. Унга Чингизнинг йўллаган бир мактуби кифоя қилади ва Мазондарон сарига жўнаб кетади. Туркон Хотун қочишдан олдин саройда бўлган, гаров тариқасида тутиб турилган шахзодаларни тунда Амударёга чўктириб юборади. Мазондаронга келган Туркон Хотун ва унинг ҳамроҳлари Ларжон ва Илол қалъаларига тушадилар.

Таниқли олим Г.А.Ҳидоятгов Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатининг интиҳоси ҳақида шундай хулосага келади: «Гурганж хароб бўлиши билан хоразмшоҳлар давлати қулади ва Мовароуннаҳр улкан Чингизхон империясининг бир қисми бўлиб қолди. Лекин кураш давом этаверди. Чингизхон барча жонли нарсаларни ёки келажакда қаршилик кўрсатиш кучлари пайдо бўлишига олиб келиши мумкин бўлган барча нарсаларни йўқ қилиб ташлашга интилиб, хоразмшоҳлар мулкидаги ҳаёт қолдиқларини барбод қиларди. Уруш ҳаракатлари Хуросонга кўчирилди. Мўғуллар 1221 йил ёзи ва кузида Балх, Термиз, Марв, Нишопур, Ҳирот ва бошқа қалъаларни босиб олдилар. Бу шаҳарларнинг қарийб бутун аҳолиси йўқ қилинди. Турканхотин таянчи бўлган Мазондарондаги қалъалар ҳам эгалланди. Турканхотин мўғулларга таслим бўлиб, Мўғулистонга олиб кетилди ва ўлимигача Чингизхон хотинлари дастурхондаги са-

---

¹ А.Ю.Якубовский. Кўрсатилган асар, 312 – бет.

рқитлар билан овқатланиб, уларга хизмат қилди. Бу ҳукмдор, қасоскор ва маккор аёл ўз умрини тўла қашшоқлик ҳамда хорликда яшаб тугатади»¹.

Бу сўзларга изоҳ ортиқлик қилади. Шундай бўлса-да, айтмоқчи бўлган гап юракда қолмаслиги керак. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳдек туркий ҳукмдорнинг давлатидан путур кетишига сабаб бўлган аёлнинг қисмати бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди. Миллионлаб бўғизланган, сўйилган, беномус этилган, қул қилинган ватандошларнинг, қонлардан қорайган тупроқнинг қарғиши, уволи унга тегмай қолмасди. Агар она-бола ҳукмдорлар ўртасида тотувлик бўлганда, ҳеч бўлмаганда, уруш арафасида улар ҳамжиҳат бўлганда, Ватан бу кулфатларга дучор бўлмаган, аҳоли қирилиб, иқтисод ва маданият бу қадар издан чиқмаган бўлар эди.

Насаф босқини

Мўғуллар Туркистоннинг Самарқанд, Бухоро, Урганч, Хўжанд, Термиз, Фарғона каби улуғвор шаҳарларини Ўтрордан сўнг вайрона ҳолига келтирганлар. Истило даврида нисбатан кичик шаҳарлар, қасабалар, қишлоқлар тақдири қандай бўлган? Тарихий асарларда мўғуллар буткул яксон қилган ва юқорида номлари зикр этилган жойлардан бўлак босқин гирдобиди қолган манзиллар ҳақида деярли сўз юритилмаган. Буни Қашқадарё воҳасидаги шаҳар ва қишлоқлар мисолида ҳам айтиш ўринли бўлади.

Мўғуллар босқинига қадар Қашқа воҳасининг қуйи қисмида Насаф (Нахшаб), Базда, Касби, Косон, Фудина сингари тараққий қилган йирик аҳоли манзиллари—шаҳарлар, қасабалар, қишлоқлар кўп эди. Айниқса, Насаф IX асрдан то—XIII аср бошларига қадар ҳар жиҳатдан ривож топади. Насафда шаҳар ҳаёти юксалиб, ҳунармандчилик кенг қулоч ёйган, илм-фан, маданият юқори поғонага кўтарилган. Мана шуни назарда тутиб, В.В.Бартольд: «Шубҳасиз, мўғуллар босқинига қадар, номаълум сабабларга кўра, Кеш ва унинг теварак-атрофи таназзулга учрайди ва унинг ўрнига Насаф гуллаб-яшнаш бошлаган. X аср жуғрофиюнлари Кеш вилоятига Хузор (Фузор) ва ҳатто Бухо-

---

¹ Г.А.Ҳидояттов. Менинг жонажон тарихим. — Т.: 1992, 143 – бет.

родан Насафга борадиган йўлдаги Маймурғ деган жойни ҳам қўшган бўлсалар, Сомъоний (XII аср–П.Р.) Насаф вилоятига бу манзилларнигина эмас, Самарқанддан Кешга олиб борадиган йўлдаги қишлоқни ҳам киритганлиги сабаби шу билан изоҳланади»¹, деб ёзган эди.

Мўғуллар босқини йилларида Насафнинг аҳволи қандай бўлган, бу ҳақда манбаларда айтарли фикрлар учрамайди. В.В.Бартольд, масалан, Насаф мўғуллар томонидан қандай олинганлиги ҳақида мутлақо тўхталмагани ҳолда, бу жойнинг Чингизхон томонидан бир муддат қароргоҳ қилиб турилганлигини айтиб ўтади: «Чингизхон 1220 йилнинг баҳорига келиб, Мовароуннаҳрни ўз мулки деб ҳисоблаши мумкин эди ва тинч ҳаётни тиклаш учун тадбирлар кўради. Самарқанддан Бухорога мўғул ноиб сифатида Нўшабасқоқ юборилади ва у вилоятни бошқаришни қўлга олади. Ёзни Чингизхон Насаф теграсида ўтказиб, қўшиндаги отларга дам беради. Кейинлар ҳам Насаф ва унинг теварак-атрофи мўғул ҳарбий бошлиқларининг ёзлов учун ёқтирган жойлари бўлиб қолади»².

Тарихий асарлардаги баъзи хабар ва ишоратларга кўра, мўғуллар Самарқандни қатли ом қилгандан сўнг, жанубдаги асосий манзиллардан бўлган Насафга юриш бошлаганлар. Буни Ҳерман Вамберининг «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи» асари мисолида англаш мумкин. Мовароуннаҳрдаги асосий кучлар Самарқандда маҳв этилгач, мўғуллар ўзларини ғолиб деб ҳисоблашлари учун ҳеч нарса монёлик қилмаслигини яхши билганлар. Шунга қарамай, Самарқанд жанубидаги шаҳарларни забт этиш ишларига Чингизхоннинг ўзи бошчилик қилади. «Бутун Мовароуннаҳр забт этилди, – деб ҳикоя қилади Ҳерман Вамбери, – Самарқанднинг жанубида атиги бир неча шаҳар қолган эди. Аскарларни дам олдириб, кўп юриб ҳориган отларга Зарафшон бўйларида ем бериб, озиқлантиригандан сўнг, Чингизхон қолган шаҳарларни олишга шахсан ўзи кетди. У аввал Нахшаб (Қарши)га борди. Шаҳар дарвозалари ихтиёрий очиб берилди. Бу макон Чингизга яйлов хизматини ўтади. Ундан кейин у Термизга кетди»³.

---

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. I., 494- бет.

² Шу жойда.

³ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи, 25 – бет.

Ҳерман Вамбери Насафнинг дарвозалари душманга ихтиёрий очиб берилиши далилини нимага асосланиб айтганлиги қоранғи, албатта. Шунинг унутмаслик керакки, Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзининг ҳарбий кучларини Мовароуннаҳр шаҳарлари бўйлаб жойлаштириб чиққан эди. Ҳарбий тўлғама нуқтаи назаридан ҳамма асрларда ҳам муҳим нуқталардан ҳисоблаб келинган Насаф ҳимоясиз қолдирилиши мумкин эмас эди. Қолаверса, Насаф Муҳаммад Хоразмшоҳ кетган Балхга элтувчи асосий йўл бўйидаги шаҳар ҳам эди. Шундай экан, Насаф дарвозаларининг мўғулларга очилиши ихтиёрий тарзда бўлди, дейиш унчалик мақбул хулоса эмас. Мўғулларнинг ҳарбий амалиёти ҳақида сўзлаган хитойлик муаррих Мэн Хун (XIII аср), бу хусусда, жумладан, шуларни айтган эди:

«Улар катта шаҳарни олмоқчи бўлсалар, ҳар сафар аввал кичкина жойларга ҳужум қилиб, ўша ерлик кишиларни асир қилиб оладилар ва уларни жойларга ҳайдаб олиб кетадилар. Бунинг учун улар ҳар бир отлиқ аскарни ўнтадан одамни тутиб олиб келишга буйруқ берадилар. Шу одамлар батамом олиниб бўлгандан кейин бу одамларнинг ҳар қайсиси қамал жойига маълум миқдорда хашак, ўтин, тупроқ, тош кўтариб олиб келиши керак эди: уларни кеча-ю кундуз йўл юргизардилар, шерикларидан кейинда қолганларни ўлдирадилар. Тайинланган жойга ҳайдаб олиб борганларидан кейин шаҳар деворлари атрофидаги хандақларни (ўзлари кўтариб келган шох-шибба билан) дарҳол тўлдириб, текислатдирадилар»¹.

Хитой муаррихи айтган гаплардан келиб чиқиладиган бўлса, «кичкина жойларга ҳам ҳужум қиладиган» мўғуллар Насафда гуллар билан кутиб олинмаганлигини тасаввур этиш мумкин бўлади. Буни В.В.Бартольднинг манбаларга асосланиб айтгани Чингизхоннинг 1220 йил ёзини айнан Насаф шаҳрида эмас, балки унинг теварагида ўтказганлиги ҳақидаги фикри ҳам ишорат этади. Насаф вайрон этилганлигини кейинчалик бу шаҳар ўрнидан анча нарида – 12 чақиримлик масофада Кебекхон янги шаҳарни — Қаршини қурганлиги далилидан ҳам англаш мумкин бўлади. Умуман, мўғулларнинг Қуйи Қашқадарёда ўтказган босқинчилик сиёсати беиз йўқолиб кетмаган. XII аср олимми Сомъоний санаб ўтган қишлоқлар, қасабаларнинг аксария-

---

¹ Қаранг: Ўзбекистон ССР тарихи, I жилд, 431–бет.

ти харобага юз тутганлар. Қадимшунослик илмий изланишлари бу жойдаги кўпгина манзилларда ҳаёт XII аср охирларига келиб тўхтаб қолганлигини далолат этади. Бинобарин, Насафнинг курашсиз таслим бўлганлиги ҳақиқатдан узоқ хулосадир. Албатта, Бухоро, Самарқанд жанглари, қамаллари олдида (Бухоро ҳам ҳаммаси бўлиб 3 кун ҳимоя қилинган) Насафда бўлиб ўтган жанг ёки қамал ўтмиш тарихчилари диққатини жалб этмаслиги мумкин эди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Қарши номининг келиб чиқиши ҳақида сўзлаганида, «Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била қарши дерлар. Фолибо бу от Ченгизхон тасаллутидин сўнг бўлгондур»¹, дейдики, бунда айрим жиҳатларга эътибор бериш тақозо этилади. «Қарши» сўзининг мўғулча эмас, туркийча эканлиги ҳақида ўрни билан гапирилади, ҳозир муҳими, «гўрхона», «тасаллут» деган сўзларнинг маъноси ва матнда англатган моҳияти ҳақидадир. Бобур Қаршида бўлган, унинг атрофида жанг қилган. У шаҳарнинг бутун теварак-атрофи қабристонликлардан иборат эканлигига аҳамият бермай қолмаган. Унга, тасаввур этиш мумкинки, ўша вақтда бу гўрхоналар мўғуллар давридан қолган, деб тушунтирганлар. Шу нуқтаи назардан «гўрхонани мўғул тили била қарши дерлар», деганида Бобур унинг кўчма, ижтимоий моҳиятга эга маъносини кўзда тутган. Луғавий маъноси «сарой», «қаср» эканлигини зукко олим, шеършунос, тилшунос Бобур билмаслиги мумкин эмасди. Буни комил ишонч билан айтиш жоиздир.

«Тасаллут» сўзига келсак, «Фарҳанг»нинг иккинчи жилдида унга «куч ишлатиш», «ҳокимият», «ҳукмронлик қилиш» ва «қўлга олиш»² деган изоҳлар берилади. Бинобарин, Қарши шаҳри мўғуллар Насафни куч билан яқсон қилгандан сўнг, бу жойда ўз ҳокимиятларини ўрнатгач, вужудга келган шаҳардир. Қарши шаҳрининг барпо бўлиши ҳақида қуйироқда тўхтаб ўтамыз.

Насаф ва унинг теварак-атрофи Чингизхонга ва ундан кейинги мўғул саркардаларига манзур бўлиши бу юртнинг кенг, мўл ўтлоқлари, ер ости сувининг яқинлиги, оби ҳавосининг софлиги билан боғлиқ бўлган эса, ажабмас. Насаф ва унинг теварак-атрофи дейилганда, шубҳасиз, унга яқин бўлган катта-ки-

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. — Т.: 1960, 108–бет.

² Фарҳанги забони тожикӣ. Ж. 2. М. 1969, 335 – бет.

чик манзиллар кўзда тутилади. Мўғул қўшинларини ем-ҳашак, озиқ-овқат билан таъминлаш учун ўзига тўқ қасабалар, қишлоқлар танланган, қаршилиқ кўрсатган манзиллар вайрон этилган. Буни яққолроқ тушунмоқ учун Ҳерман Вамберининг мана бу сўзларига аҳамият бериш лозим бўлади:

«Чингизхон ўзининг ваҳшиёна ҳарбга ҳавас изларини қилич ва ўт воситасида бутун Осиёда мангу қолдирди. Хусусан, Мовароуннаҳр учун сира ҳам унутилмас бўлди. Унинг аҳолисини қириб тамомлади, кўп асрлар мобайнида ўзининг маданияти ва турмуш тарзи билан шуҳрат қозонган ўлкани шундайин бир ваҳшийлик ҳолатига туширдик, бу ваҳшат унинг шонли ўтмишини ҳам истиқболини йўққа чиқарди. Дарвоқе, Осиёнинг ҳеч бир ери мўғул босқинчиларининг бузғунчиликларини Жайхун ва Сайхун оралигидаги эллар каби даҳшатли даражада ҳис қилмади»¹.

Агар бунга В.В.Бартольднинг «Туркистон мўғуллар босқини даврида» китобида келтириб ўтилган муаррих Ибн ал-Асирнинг «улар (мўғуллар-П.Р.) ҳеч кимга шафқат қилмадилар, аёллар, эркаклар, ўспиринларни уриб мажақладилар, ҳомиладор хотинлар қорнини чавақлаб, туғилажак болаларни ўлдирдилар. Бу босқин алангаси ҳамма томонларни қоплади ва ёвузлик шамол сурган булутдек ҳаммага тегиб ўтди», — деган сўзларини ҳам қўшсак, манзара ойдинлашади. Чингизхон «ёзни Насаф теграсида ўтказди», деган жумлага мўғул ҳукмдори бу жойга дам олиш ва фароғат қилиш учун тўхтагандек маъно берилиши ва шу мазмунда ҳам талқин этилиши мумкин. Чингизхон қачонки бу юртда бош кўтарадиган инсонни қолдирмагандан кейингина ўзига истироҳатни раво кўрган. Буни Қуйи Қашқадарёда мўғуллар босқинига қадар барқарор бўлган, тараққиёт йўлига кирган кўпгина қишлоқларнинг яқсон этилиши, ер юзидан супирилиб кетиши мисолида ҳам кўриш мумкин.

Яқсон этилган қишлоқлар

Қадимшунослар қуйи Қашқадарёнинг ҳосилдор ерларини суғорадиган ариқ ва анҳорлар Насаф жойлашган ердан бошлашини аниқлаганлар. С.Б.Кабанов мана шуни ҳисобга олиб, «Бу шаҳар IX-XII асрларда Қашқадарё воҳасининг қуйи қис-

---

¹ Ҳерман Вамбери, кўрсатилган асар, 28 – бет.

мидаги асосий шаҳар эди»¹, деган хулосага келади. Насаф мўғуллар истилосига қадар ҳам вайрончиликни бошдан кечиради. Насаф шаҳристонида олиб борилган қазув ишлари буни тасдиқ этади. «Насаф шаҳристонида қазиб кўрилган стратиграфик чоҳнинг туби Ер юзасига етиб, VI-VIII асрларга оид қатлам очилди. Ернинг тоза қатламидан сўнг IX-XIII аср бошларига-ча давом этган ҳаёт излари мавжудлиги ҳам кузатилади. М.Е.-Массон бу жойда ҳаёт давомийлигида юз берган танаффусни араблар истилоси билан боғлайди. Шундан сўнг шаҳар IX асрдан бошлаб яна қизғин ҳаёт кечири бошлаган»².

Қадимшунослар Насаф харобаларини тадқиқ этганларида, XIII асрдан кейинги даврларга тааллуқли осори атиқаларга дуч келмаганлар. Бу шаҳарда XIII аср бошларида, яъни, мўғуллар истилосига қадар қизғин тус олган ҳаётнинг тўхтаб қолганлигидан дарак беради.

Насафдан икки фарсах қуйироқда жойлашган **Кожар манзили** ҳам мўғуллар томонидан вайрон этилган, дейишга маълум асослар бор. Бироқ бу қишлоқ аҳолиси батамом қириб ташланмаган. В.В.Бартольд тўғри таъкидлаганидек, «мўғул ҳукмдорлари кўчманчиларга нисбатан ер эгаларидан катта фойда олишларини тушунмаслиги мумкин эмасди»³.

Кожар қишлоғи бугунги кунда ҳам мавжуд. Лекин қишлоқнинг XIII асрдаги ўрни ҳозиргисидан фарброқда, эндиликда Кожартепа деб юритиладиган тепаликда бўлган. Қадимшунослар Кожартепада олиб борган қазилма ишлари бу жойдан X-XII асрларда ишланган сополдан қилинган сув идишлари бўлакларини қўлга киритиш билан якун топади. Кожартепада 2 x 2 м ҳажмида қазиб кўрилган чоҳлар ярим газ чуқурликда 4 метрлик девор қолдигини аниқлаш имконини беради. «Ёдгорликни текширишда, – деб ёзди С.К.Кабанов, – муҳим вазифалардан бири – тепани қарийб яхлит доира шаклида ўраб турган баландликнинг санасини белгилаш эди. Уни ҳал этиш учун шаҳарчанинг шимоли-шарқий тарафидан стратиграфик чоҳ қазилди... Юзадаги қатламда XI-XII асрлар учун хос бўлган сув идишлари мавжудлиги аниқланди»⁴.

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб..., 57 – бет.

² С.Б.Лунина. Города Южного Согда в VIII – XII вв., 65 – бет.

³ Акад.В.В.Бартольд. Соч. т. П. ч. I., 146 – бет.

⁴ С.К.Кабанов. Нахшеб... 15 – бет.

Кожар қишлоғида ҳунармандчилик ҳам тараққий этган. Бу жойдан топилган ва XI-XII асрларга оид деб қаралган ёдгорликлар мажмуасида мис офтоба ва шиша идишлар алоҳида аҳамият касб этади. Мисга нақш бериб ишланган бу идиш ўзининг нафислиги, ғоят ажойиб шамойили билан кишини ҳайратга солади. Мис идиш кул ташланадиган чуқурликдан топилган. Нақшлар ўрталигида туморни эслатадиган сурат гул барглари ўровида ифода этилади. Идишнинг баландлиги 14,7 см. Бундан ташқари, темирчи қурасининг найчаси, маъдан эритмалари қуйиладиган чўмич ҳам топилган. Найча икки тармоқли бўлиб, ундан сиқилган ҳаво ҳайдалган. Найчаларнинг ингичка тарафида қаттиқ куйганлик аломати бор.

Қадимшунослар Кожар қишлоғининг дастлабки ўрнидаги манзилда давом этган ҳаётнинг уч даврини аниқлаганлар. Учинчи давр IX асрдан то XIII аср бошларига қадар¹, деб қаралади. Кожартепадаги манзил III-IV асрларда (биринчи давр), шунингдек, VII-VIII асрларда (иккинчи давр) яшашда давом этган. Учинчи даврда барҳаёт бўлган иморатлар олдинги даврлардан қолган харобалар устида тикланган. С.К.Кабанов Кожартепадаги манзил ҳақида гапириб, «Кожар қишлоғи XII-XIII аср бошларида Насафда мўғуллар истилоси арафасида кўпчиликни ташкил этган мўъжаз савдо-ҳунармандчилик марказлари тоифасидаги қишлоқлардан бири эди»², деган фикрни билдиради. Кўрамизки, Кожар қишлоғининг ғарбий ҳудудида ҳозирги вақтда баҳайбат тепаликка айланган манзил мўғуллар истилосига қадар савдо-сотик, ҳунармандчилик ривож топган, гавжум қишлоқлардан бўлган. Қишлоқ босқинчилар томонидан вайрон этилган ва қолган-қутган аҳоли эски манзилдан силжиб, ҳозирги Кожар қишлоғига асос солганлар.

Қадимшунослар Қарши шаҳрининг шимоли шарқий тарафида, ундан у қадар узоқ бўлмаган масофада жойлашган Дағайтепадаги манзилни ҳам мўғуллар истилосига қадар гавжум бўлган жойлардан бири сифатида кўрсатадилар. Дағайтепадаги манзил милоннинг бошларида вужудга келган бўлиб, унда ўрта асрларга дахлдор осори атиқалар кўплаб топилган. Баландлиги 5-6 метр бўлган майдонча қазиб кўрилганда, тупроқ ос-

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб... 21 – бет.

² Шу асар, 21 – бет.

тида қолиб кетган сопол буюмлар, жумладан, сув идишлари си-ниқлари топилади. 30 см. чуқурликда пишиқ ва хом гишт ара-лаш терилган пойдевор, пишиқ гишздан ишлаб чиқилган таш-нав, ўчоқ ўрни, қозон каби моддий ашёлар мавжудлиги аниқ-ланади. Иморатнинг мўғуллар босқинига қадар қурилганлиги ҳам далолат этилади. Дағайтепа манзилининг умри ҳам XIII аср бошларида мўғул яғмоси сабабли тугаган.

XII асрда ҳаёт давом этган манзиллар сирасига Хонабод тепа ҳам мансубдир. Воҳанинг шарқий ҳудудидаги йирик ёдгорлик-лардан ҳисобланувчи Хонабодтепа мураббаъ кўринишига эга бўлиб, 175 м. узунликка эга. Манзил ўртасида мураббаъ тархли минора мавжуд бўлиб, у хандақ ва истехком девори билан қур-шаб олинган. Хонабодтепада ўтказилган қадимшунослик из-ланишлари натижасида X-XII асрларга мансуб сув идишлари бўлаклари қўлга киритилади. Бу эса XII аср охирлариға қадар Хонабодтепа манзилининг яшаб турганлигини кўрсатади.

Қўрғонтепа манзилида 1970 йилда олиб борилган илмий-текшириш ишлари бу жойнинг қадимийлигини аниқлади ҳам-да унинг XII асрда ҳам кишилиқ маскани сифатида яшаганли-гини далолат этди. Чунончи, обиданинг юқори қатлами X-XII асрларга хос бўлган ашёларни ўз бағрида асраган. Милоднинг биринчи асрларида қарор топган Қўрғонтепа қишлоғи ҳам мўғуллар босқини асоратини бошдан кечирган. Бу жойда мўғул-лар истилосига қадар бўлган даврга – XII асрга тааллуқли мод-дий ашёлар мавжудлиги, нисбатан кейинги яъни, XIII-XIV аср-ларга оид осори атиқалар излаб топилмаганлиги ушбу жойнинг ҳам мўғуллар касофати туфайли вайрон бўлганлигини кўрсат-ади. Бу фикрни Мозортепа қишлоғи ҳақида ҳам айтиш мум-кин. Қарши шаҳрининг ғарбий тарафида Таликуронттепа ман-зилининг шимолий қутбида, ундан бир ярим чақирим узоқлик-да жойлашган Мозортепа ҳозирги пайтда қабристонликка ай-лантирилган. Тепалик харобаси 100 метрлик жойни ишғол эта-ди, у вақтида мураббаъ шаклида бўлган. Ўрталиқда 12 м ба-ландликдаги минора қолдиғи тик кўтарилган бўлиб, жануби шарқий тарафга томон пастлаб боради. Ташқи девор баланд-лиги 6-7 газ келади. Минора билан кўтарма девор оралиғида қадимда сув билан тўлатилган хандақ бўлган. Қадимшунослар ёдгорлик санасини X-XII асрлар деб аниқлашган. Минорадан нақшли қозон балдоғлари топилган, улардан бири бурама шак-

лли. Мозортёпа манзилининг умри ҳам XIII аср биринчи чорагида тугаган.

Мўғулларнинг Насаф теварак-атрофидаги катта қишлоқларни босқин этганлиги **Тешиктепа** манзили мисолида ҳам кўзга ташланади. Айниқса, Кожар ва унга қўшни бўлган манзиллар X-XII асрларда анча тараққий қилганлиги сабабидан босқинчилар шу атрофида кўпроқ ўралашиб қолганлар. Кожар қишлоғидан шарқроқда бўлган Тешиктош манзилидаги сўнгги ҳаёт излари XIII асрнинг биринчи чорагига тааллуқлидир. Тешиктепа ўз даврининг анчайин мустаҳкам қишлоқларидан бўлган. Унинг атрофи баланд девор билан ўраб олинган. Баландлиги 22 м бўлган минора вақтида салобатли иморат бўлган. Айланма девор қазиб кўрилганда ундан кулолчилик маҳсулотлари бўлмиш сув идишлари парчалари топилади. Хурмачалар нақшлари ўзига хос бўлиб, уларда ушбу манзилнинг сўнгги яшаш даври – X-XIII асрлар руҳи ўз ифодасини топган.

Қовчин қишлоғидан жануби-ғарбий тарафда жойлашган **Бобокенттепа** манзили Насаф атрофидаги жанубий манзиллардан бўлган. Манзил қолдиғи 90x70 м ҳажмидаги тепалик бўлиб, унинг баландлиги 12 газ келади. Тепалик атрофи унча кенг бўлмаган пастқамлик билан ажралиб туради. Тепалик атрофидаги кўтармалар эни ҳар жойда ҳар хил, масалан, унинг шарқий тарафида у 80 газга тенг бўлса, қолган тарафларда анча қисқариб боради. Тепалик юзасидаги маданий қатламдан топилган моддий ашёларнинг XI-XII асрларга тегишли эканлиги аниқланган. Қадимшунослар Бобокенттепада олиб борган қазув ишларида қадимий даврларга мансуб сопол идиш қолдиқларига дуч келганлар. Бу манзил ҳам воҳа жанубида қадимда вужудга келган бўлиб, мўғуллар босқинига қадар барқарор турган. Бу жойдан XIII асрдан кейинги даврларга нисбат бериш мумкин бўлган сопол буюмлар топилмаган. Бундан қишлоқнинг заволи мўғуллар бўлганлигини англаш қийин эмас.

Қаршидан ғарбий сарида жойлашган тепалар гуруҳида жанубий тарафдан **Денов** қишлоғига яқин бўлган **Қўрғонтепа** ёдгорлиги ҳам бор. Бу қадимий манзил харобаси мураббаъ тархли бўлиб, 150 газ чамаси узунликдаги майдонни эгаллаб ётади. Ташқи айлана девор баландлиги 7 газгача келади. Ғарбий қисми деярли нураб бўлган. Жануби-шарқий қутбида қандайдир иморатнинг, аниқроғи, миноранинг қолдиғи сўппайиб туради.

Унинг ўртасида айлана шакли туйнук кўзга ташланади. Қадимшунослар миноранинг анча кейинги замонларда қурилганлигини аниқлаганлар. Қазииш чоғида топилган сопол буюмлар парчалари асосан сув идишлари бўлиб, улар X-XII аср билан саналанган. Улар орасида нақшли қопқоқлар ҳам мавжуд. Қўрғонтепада ҳаёт ўрта асрларда, хусусан, XII аср охирларида фаол давом этган. Мўғуллар истилосидан сўнгги даврларга оид моддий ашёлар бўлмаслиги қишлоқ ҳаётининг истило сабабли тугаганлигини ишорат этади.

Қуйи Қашқадарёдаги ўрта асрлардаги йирик шаҳарлар ҳисобланган **Касба (Касби)** ва **Базда (Кўҳна Фазли)** аҳоли манзиллари ҳам мўғуллар босқинига гувоҳ бўлган маъволардир. Ҳозирги Касбитепа ўрта асрлардаги шаҳар монанд манзилининг қасабанинг кўҳандизи бўлган. Буни унинг айлана девори ҳам далолат этади. Девор Насаф ва Базда қўрғонлариникини эслатади. Девор-кўтарма аслида Шаҳристон харобаси бўлиб, чўкиб қолган. Сақланиб қолган жойларда унинг кенглиги 30-100 газгача боради. Бу жойдан оқ ва жигарранг сопол буюмлар синиқлари топилган. Шаҳристондан ташқарида нисбатан кейин бино қилинган работлар – шаҳарнинг кўҳандиздан қарийб бир чақиримга чўзилиб кетган қисми харобалари ястаниб ётади. Работнинг ғарбий қисмидан жуда кўп сопол идишлар парчалари топилган бўлиб, улар X-XII асрлар билан саналанган. XIII аср бошларида юз берган мўғуллар босқини қадимий Касбитепа манзилининг ҳувиллаб қолишига сабаб бўлган.

Жуда кам ҳоллардагина мўғуллар босқини сабаб вайрон этилган жойлар қайта тикланган. Касби шу фикр мисолидир. Қадимшунос С.К.Кабанов айтгани каби, «Касби мўғуллар босқинидан сўнг аввалги ўрнида қайта тикланган жуда оз манзиллардан биридир. Буни XIV-XVI асрларда вужудга келган дахмали меъморлик мажмуаси далолат этади»¹.

Қашқадарёнинг жанубий қисмида мўғуллар босқинига қадар гавжум манзиллар кўп бўлган. XII аср муаллифи Сомъоний зикр этган қишлоқларнинг аксарияти бизнинг кунларимизга қадар етиб келмади. Косондан шимоли-ғарбий томонда **Майман-оқтепа** манзили харобаси сақланиб қолган. Бу жой вақтида йи-

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшеб..., 67 – бет.

рик аҳоли яшаш манзили эди. Тепаликнинг асрлар ўтиши билан чўкиб, нураб қолган вайронаси 120x120 газ бўлиб, баландлиги 8-10 м келади. Майманоқтепада то яқинларга қадар қалъа мавжуд бўлган. Умуман, қадимшунослар харобанинг уст қисмидан кейинги асрларга тегишли ашёвий далилларни кўплаб қўлга киритганлар. Аммо, унинг асос заминидан X-XII асрларга мансуб бўлган сопол буюмлар бўлаклари олинган. Бу эса Майманоқтепадаги манзилнинг вайрон бўлиб, сўнг янги бинолар олдингиларининг харобалари устида қад ростлаганини кўрсатади.

Юқорида сўз юритилган манзиллар мўғулларнинг шум қадами Насаф ва унинг манзилларини аявсиз вайрон қилганлигини тасаввур этишга имкон беради. Қашқа воҳасининг жанубидаги кўплаб кишилиқ масканлари XIII асрдан сўнг бирор-бир манбада эслатилмайди. Сомъоний тилга олган қишлоқларнинг аксарияти номи бор, ўзи йўқ. Бу, шубҳасиз, мўғуллар истилоси оқибатидир. Қуйи Қашқадарёда ҳали текшириб кўрилмаган қанчадан-қанча манзиллар харобалари мавжуд. Уларнинг тадқиқ этилиши тарихимизнинг кўпгина очиқ саҳифаларини тўлдириши табиий.

Қашқа воҳасида X-XII асрларда шаҳар ва қишлоқлар нисбатан фаол тараққиётни бошдан кечирган — уларда ҳунармандчилик, маданият юксалган эди. Уларнинг таназзулига мўғуллар босқини ва узоқ давом этган истибдоди сабаб бўлган.

Истибод қанчалик даҳшатли кечмасин, ҳатто, асрларга чўзилмасин, унинг интиҳоси муқаррар бўлади. Халқ яшайди, жароҳатлар битади, вайрон бўлган манзиллар тикланади, янги шаҳарлар, қишлоқлар вужудга келади. Буни Насаф қисмати мисолида ҳам кўриш мумкин. XIV аср бошларида қарор топган Қарши шаҳри — Насафнинг давоми сифатида яшай бошлайди. Эндиги битилажак тарихимиз — Қарши шаҳри хусусидадир.

Қарши

1220 йилда Қашқа воҳасидаги икки асосий шаҳар Насаф ва Кеш мўғуллар томонидан босиб олинди. Йилномаларда мўғуллар истилосидан кейин кечган йиллар талқин этилмаган. Айрим манбаларда Қашқа воҳасидаги бу икки асосий шаҳар номи билвосита тилга олинган ўринлар ҳам кам учрайди. Жумладан,

Нахшаб (Насаф) 1221 йилда Жалолиддин Мангуберди ҳаракатларининг жонланиши муносабати билан зикр этилади. В.В.Бартольднинг тарихий манбаларга асосланган ҳолда изоҳлашига кўра, 1221 йилнинг иккинчи ярмида Жалолиддиннинг мўғулларга қарши курашда эриша бошлаган зафарлари Хоразмшохнинг босиб олинган мулкларида кураш тўлқини кўтарилишига сабаб бўлади. Марв ва Ҳиротда боқинчиларга қарши кураш хавфли тус ола бошлайди. Жалолиддин Мангубердининг саркардаларидан бўлган Қўштегин Паҳлавон Марв шаҳрини қамал қилиб, ишғол этади. Мўғуллар қаерни босиб олса, аввало, у жойдаги сув иншоотларини ишдан чиқаришга, дамбаларни, кўприкларни бузиб ташлашга ошиққанлар. Насаф Қашқадарёнинг жанубидаги суғорма деҳқончилик қилинадиган майдонларга оқиб борадиган ариқлар бошидаги ўзига хос сув тақсимловчи маъмурий марказ ҳам эди. Шаҳар вайрон этилиши туфайли ариқлар ҳам кўмилиб қолган, дамбалар, тўғонлар бузиб ташланган. Натижада Насафдан қуйидаги экинзорларга сув бормаган, қишлоқлар ўз-ўзидан патрат топган. Худди шунингдек, Хоразмда ҳам, Мурғоб водийсида ҳам мўғуллар тўғонларни яксон этиб, дарёлар оқимини ўзгартирган ва халқни хонавайрон қилган. Қўштегин Паҳлавон ўзининг Марвда қисқа ҳукм суришида дастлаб Мурғоб дарёси тўғонини тиклашга киришади. Қўштегин Паҳлавоннинг бу ишлари эзилган, таланган халқда ҳурмат уйғотади. У жуда кучайиб кетади ва ҳатто Бухорога, мўғулларга қарши юриш қилишга қодир бўлади. Бухорода бу пайтда Чингизхоннинг Мовароуннаҳрни идора қиладиган ноиб Нўшабасқоқ турарди.

Қўштегин Паҳлавон бошчилигидаги исён фақатгина 1222 йилга келиб бостирилади. Мўғуллар куч билан тинчитилган Марвдан мудом кўз-қулоқ бўлиб турадилар. Бу пайтда Нахшабда (Насаф) мўғулларнинг Турбой (ёки Туртой) ва Қабай элчи деган лашкарбошилари Марвга отланишга ҳозир у нозир бўлиб турадилар. Марвда яна исён хавфи юз берганми, тез орада Турбой Нахшабдан у томонга йўл олади. Мўғуллар босқинидан кейинги йиллар ҳақида гапирилганда, Насаф ана шу Турбойнинг Марвга кетиши муносабати билан зикр этилади. Нахшабни Чингизхон ва унинг лашкарбошилари ёқтириб қолиши боиси сабаблари аслда бу жойнинг захира қўшинларни тутиб туриш учун қулайлиги ҳам бўлган, дейиш мумкин. Нахшабдан

борган мўғул жазо қўшини Марвни қонга ботирган. Турбой бир ҳамла билан шаҳарни қўлга олади, нақл этилишича, 100 000 киши қиличдан ўтказилади. Нахшабда захирада-сақланган мўғул суворийлари Мовароуннаҳр жангларида қон тўкиш ҳадисини олган баттоллар бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин.

* * *

Чиғатойдан олдин, Уғадой даврида Нахшабда Хазар бука ноиблик қилади. Мўғуллар Чингизхон даврида урф бўлгани сингари, ўзларининг ёзлик қароргоҳларини Нахшабда (Насаф) ўрнатишга мойил бўлганлар.

Насафда турган мўғул ноиби Хазар бука, афтидан, катта ҳудудга эгалик қилган. Кеш ва унинг қишлоқлари ҳам унга тобе бўлган. Мўғуллар Мовароуннаҳрни идора қилар экан, эзиш ва талаш сиёсатини ўтказадилар.

Кебекхон ҳокимияти

Мўғуллар истилосидан сўнг кечган чорак асрдан ортиқ вақт давомида босиб олинган халқларни, айниқса, деҳқонларни хароб қилган нарса олиқ-солиқларнинг чеки чегараси йўқлиги эди. Уғадой буни изга солишга уринган бўлса-да, у амалга ошмай қолган эди. 1251 йилда бўлган қурултойда ғарбий ҳудудлардан борган ноиблар, масалан, Арғун олиқ-солиқлар ҳаддан зиёда оғирлигини, экин ерлардан олинадиган ҳосил даромади мавжуд солиқнинг ярмига ҳам тўғри келмаслигини очиқ айтадилар.

Булар мўғулларнинг мустабидона сиёсатида маълум ён беришларга, ислоҳотлар қилишига туртки беради. Қашқа воҳасида ҳокимият қилган Кебекхон мисолида буни кўриш мумкин эди.

«Балх тарихи»да Кебекхоннинг ўз ҳокимиятини дастлаб Балхда бошлаганлиги айтилади:

«Балх ва унга туташ туманлар Чиғатой насабидан бўлган Кебекхон (709/1309; иккинчи марта 718/1318–726/1326) ҳокимиятининг сўнгги даврларига келиб тез тиклана бошлайди ва ободонлаштирилади. Шаҳарнинг ғарбий қисмида Ясаурий қишлоғи қурилади. Хоннинг фармонига кўра, Ғазна, Шибирғон ва Фарйобдан 1315 йилда Шимолий Афғонистонда ғалаён кўтар-

ган Мисур (бу ҳам Чигатой хонадонидан) томонидан ҳайдаб кетилган Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Термизнинг олдинги аҳолиси бўлган кишилар Балх ва унинг теварак-атрофига кўчириб ўтказилади»¹.

Кебекхон Хуросондаги ҳокимиятидан маҳрум бўлганидан сўнг, қайтиб Балхга эгалик қила олмаган. Энди Кебекхон Мовароуннаҳрда ўрнашишга астойдил бел боғлайди. Бу воқеа Чингизхоннинг Мовароуннаҳрни босиб олганига қарийб бир аср тўлиши арафасида юз беради. Кебекхон қадим Нахшаб (Насаф) ҳудудидаги Заҳоки Морон манзилида («Эски шаҳар»да деган қарашлар ҳам бор) ўзининг қароргоҳини вужудга келтиради.

Кебекхоннинг ўз ўрдасини Мовароуннаҳр жанубига кўчириши бир неча жиҳатларга боғлиқ бўлган. Аввало, мўғул ҳукмдорлари маҳаллий қавмларнинг орадан кечган бир аср давомида ўзини маълум даражада ўнглаб олганлигини сезмаслиги мумкин эмасди.

Кебекхон ўрнашган Заҳоки Морондаги қўналға дастлаб чодирлардан ташкил топади. У қўнган манзил «Қарши» деб ном олади ва теварак-атрофда уй-жойлар вужудга кела бошлайди. Кебекхон 1318 йилда асос солган Қарши шаҳар тусини олади ва кенгая боради. XIV аср охирлари XV аср бошларидан эътиборан бу маъвода етишган шоирлар ўзларига «Қарший» тахаллусини қабул қиладилар.

«Қарши» сўзи акад. В.В.Бартольд айтганидек («Карши по-монгольски- «дворец»)², мўғулча—«сарой» дегани эмас. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била қ а р ш и дерлар. Фолибо, бу от Ченгизхон тасаллутидин сўнг бўлгондур»³, деган сўзларини ҳам таҳлил этиш лозим бўлади. «Қарши» сўзининг мўғул тилига даҳлсиз эканлигини В.В.Бартольднинг асарларини нашрга тайёрлашда иштирок этган таниқли олим Ю.Э.Брегель ҳам вақтида пайқаб етган эди. У акад. В.В.Бартольднинг «Улуғбек ва унинг даври» асарининг «Мўғул салтанати ва Чигатой давлати» бобида «Қарши мўғулча «сарой» демак», деган таърифига берган изоҳида,

¹ Б.А.Аҳмедов. История Балха, — Т.: 1982, 22 – бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. I., 190 – бет; Яна: Соч. П. ч. 2., 33 – бет.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома, 108 – бет.

жумладан, қуйидагиларни ёзган эди: ««Қарши» сўзи ҳатто «Қутадғу билиг» асарида ҳам учрайди, афтидан, бутун эҳтимолларга кўра, мўғуллар уни уйғурлардан қабул қилган кўринади»¹.

Туркий адабиётнинг XI асрдаги йирик намунаси бўлмиш «Қутадғу билиг» (1069 йил) асарида Юсуф Хос Ҳожиб беклар яшайдиган жойни таъриф қилар экан, қуйидаги сатрларни келтиради:

*Бу бэзлар эви аты каршы турур,
Бу каршы ичиндаки каршы турур*².

Яъни:

*Бу беклар уйининг оти қарши (саройдир),
Бу қарши (сарой) ичидагилар қарама-қаршидирлар.*

Заҳириддин Муҳаммад Бобур сўзларига келсак, бунга В.М.Массон келтирган изоҳ энг тўғри жавоб бўлади. В.М.Массон фикрига кўра, XV-XVI асрларда «қарши» сўзи янги маъно англатадиган бўлган. Бу даврда хон авлоди, азиз-авлиёлар учун қурилган дахма, мақбара ҳам «қарши» деб аталган. Чунки, ўша даврлардаги удумга кўра, улуғ кишилар жасади мақбара ичига қўйилган, мақбара эса қаршининг – саройнинг ичида бўлган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур «қарши» сўзининг ана шу маъносини кўзда тутган бўлиши мумкин. Зеро, Бобур Қаршига келган вақтда Кебекхон мақбараси мавжуд бўлганми-йўқми, аниқ бир жавоб айтиш қийин.

Муҳими, «қарши сўзи асли туркий бўлиб, уйғурлардан мўғулларга, мўғуллардан эса Марказий Осиёдаги туркий халқларга ўтган»³ лигидир. Бу ерда сўзнинг уйғурчада англатган биринчи-қаср, сарой маъноси кўзда тутилаётир. «Қарама-қаршилиқ» маъносида у деярли ҳамма туркий шеваларда бирдай қўлланилади. Барибир, В.М.Массон фикрини инобатга олган ҳолда, бир фаразни ҳам айтиш жоиз кўрилди. Бобур «гўрхона» деганда

---

¹ Қаранг: В.В.Бартольд. Соч. П., ч. 2, 33- бет, 27 изоҳ.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. 2- нашри, --- Т.: 1972, 636 – бет.

³ Қораев. С. Қарши шаҳри номининг этимологияси ҳақида, Марказий Осиё географияси.

рамзий маънони кўзда тутмаганмикин? XIII-XVI асрлар манзарасини бир кўз олдимизга келтирайлик. Қарши шаҳри атрофида шу қадар мазоротлар кўп бўлганки, ҳозирги вақтда уларнинг бир нечтаси текислаб юборилишига қарамай, ҳатто, шаҳар ичида ҳам кўҳна қабристонлар сақланиб қолган.

Нахшаб ва Насафнинг давомчиси бўлган Қарши шаҳри, шу тариқа, мўғул ҳукмдори Кебекхон номи билан боғланади. Буни Маҳмуд ибн Вали (XVII аср) ҳам таъкидлаб ўтган эди:

«Кепакхон мўғул у ерда бир кўшк қурган эди ва мўғул тилида кўшкни «қарши» атаганлари учун ўша вақтдан бошлаб ул шаҳар Қарши номи билан машҳур бўлди»¹.

Кебекхоннинг ўз саройини қадимий Заҳоки Морон шаҳри харобаси бўлмиш тепаликда вужудга келтириши сабаблари ҳақида жуда кам маълумотлар етиб келган. Бу ҳақда дастлаб Л.А.Зимин, И.Кастанъелар хабар бериб ўтган. В.В.Бартольд «Асарлар»ининг I жилдида «Мовароуннаҳрнинг жуғрофий очерки» бобига берилган бир изоҳда:

«Қаршининг XIV асрга оид харобаси, ҳозирги шаҳардан жанубда, темир йўл бекати яқинида бўлиб, Заҳоки Морон номи билан юритилади»², дейилади.

Заҳоки Морон деб аталган жой – Қалъаи Заҳоки Морон милодга қадар бўлган I асрлар атрофида, кушонлар замонида пайдо бўлган шаҳарлардан эканлиги олдинроқда айтиб ўтилди.

Кебекхоннинг қасри, В.В.Бартольднинг кўрсатишича, Насаф (Нахшаб) ўрнидан 2 1/2 фарсах узоқликда³ бўлган. Яна бир жойда олим ораликдаги масофани 2 фарсах⁴ деб кўрсатади. Шулликтепа (Насаф ўрни) билан Заҳоки Морон харобаси ўртасидаги масофа икки фарсах–18-19 чақиримга тўғри келади. Бу жиҳатдан Кебекхон қасри ўрни ҳақида шубҳа бўлиши мумкин эмас. Бироқ, ана шу Заҳоки Морон вайронасида тадқиқот ишлари олиб борган қадимшунос олим С.К.Кабанов бу жойдаги ҳаётнинг сўнгги даври ҳақида гапирганида, фақатгина X-XI асрларга тааллуқли кулолчилик ашёлари топилганлигини сўзлайди. Бу эса, «ушбу манзил қайсидир даражада шу ас-

---

¹ Ё. Аҳмедов. Маҳмуд ибн Вали. — Т.: 1966, 17 – бет.

² В.В.Бартольд, Соч. I., 190 – бет.

³ Шу жойда.

⁴ В.В.Бартольд, Соч. III., 450 – бет.

рларда яшашда давом этганлигини»¹ кўрсатади. Савол пайдо бўлади, Кебекхон даври осори атиқалари изсиз ўчиб кетганми? Ахир, унга мусулмон урфига кўра, гарчи мажусий бўлса-да, дахма тикланган эди, бутун бошли сарой–қаср аломатлари қаёққа йўқолган?

Қарши шаҳрининг 2700 йиллигини нишонланишига тайёргарлик (2006 й.) муносабати билан қадимий обидалар ўрганила ва таъмирлана бошланди. Эски шаҳар ҳудудидаги Одина масжидини тиклашда ўтказилган қадимшунослик тадқиқотлари бу жойда XIV асрдан олдинги даврларга оид қурилиш изларини топишга муваффақ бўлдилар. Абдусобир Раимқулов бу ҳақда «Кепекхон саройи харобалари топилди», деган мақоласида Қарши шаҳрининг ўрни Заҳоки Моронда эмас, балки ҳозирги эски шаҳар ҳудудида, айнан Одина масжиди тагидаги Кепакхон саройининг марказий зали бўлган², деган фикрни илгари суради. Бу даъвонинг қанчалик асосли эканлигини ҳали илмий жиҳатдан теран далолат этишга тўғри келади.

Кебекхон Қаршида саккиз йил (1318-1326) ҳукумат қилади. Қашқа воҳасида ислом уломаларининг таъсири катта эди. Насафда узоқ асрлар давомида вужудга келган ислом таълимоти ва унинг анъаналари, шубҳасиз, мўғуллар босқини даврида қаттиқ зарбага дуч келган бўлса-да, Кебекхон замонида келиб, ўзини бир қадар ўнглаб олган эди.

Қарши шайхлари, руҳонийлари мўғуллар орасида исломни ёйиш, уларни мусулмонлаштириш бобида ҳам катта ишларни амалга оширганлар. Бироқ, В.В.Бартольд тўғри таъкидлагани каби, «Бизга қадар етиб келган Марказий Осиё агиология³ адабиёти ёдгорликларининг қарийб ҳаммаси Бухорога бориб тақалади ва исломнинг мўғул истилочилари авлодлари ўртасида ёйилишида катта таъсирга эга бўлган Қашқадарё воҳаси шайхлари ҳақида кам маълумотлар беради»⁴.

Кебекхон мамлакат жиловини маҳкам ушлайди. Унинг даврида янги маъмурий бўлиниш–ислоҳот амалга оширилади. Са-

---

¹ С.К.Кабанов. Нахшаб... . 49 – бет.

² Қаранг: Абдусобир Раимқулов. Кепакхон саройи харобалари топилди. «Қашқадарё» газетаси, 2005 йил, 14-июн.

³ Диний адабиёт. Машҳур суфийлар ҳаёти ва фаолияти акс этади.

⁴ Акад.В.В.Бартольд.Соч.П.ч.2., 425–бет.

марқанд, Бухоро, умуман, Мовароуннаҳрда, худди Эронда бўлгани каби, кичик ҳудудий сарҳадларни «туманлар» деб аташ урфга киритилади. Самарқанд вилояти 8 туманга бўлинади. Қашқа воҳасида ҳам бир неча туманлар бўлган. Туманларга бўлиниш анъанаси узоқ давом этган ва XIX аср Россия босқинига қадар амалда бўлиб келган эди.

Кебекхон мўғул хонлари орасида биринчи бўлиб, пул ислохотини ҳам амалга оширади. — Ўз номидан тангалар зарб қилади. Бунда Эронда истеъмолда бўлган пул бирлиги қабул қилинади. Кумуш дирҳамлар (олтин танганинг 1/3 қиймати), динорлар (6 дирҳамлик) зарб этилади.

Кебекхон ўз пул ислохотини Қаршида ўрнашганининг учинчи йилида, 1321 йилда амалга ошира бошлаган. У, кепакий пул бирлигини жорий қилар экан, бунда Хулагуларнинг Эрондаги молия амалиётини ва Олтин Ўрда пул тизимини асос қилиб олади. Оғирлиги 8 г дан ошиқ бўлган катта кумуш танга–кумуш динор олтига кичик тангага–дирҳамга тенг бўлган. Кебекхоннинг пул зарб қилиш ишлари аввалига жуда тез суръатлар билан амалга оша боради. Зарб қилиш ишлари асосан Бухоро ва Самарқандда бажарилади.

Кебекхон ислохотлари баъзан ошириброқ баҳоланса-да, у Мовароуннаҳрда Масъуд амалга оширган пул ислохоти даражасида фойдали бўлишга эриша олмаган. Шундай бўлса-да, ички ва ташқи савдо тараққиётида унинг ўзига хос аҳамияти бўлган эди. Бироқ Кебекхоннинг бошқа мўғул шаҳзодалари билан олиб борган тожу тахт курашлари унинг ислохотчилик амалиётига жиддий салбий таъсир кўрсатмай қолмаган. Бунда, айниқса, шаҳзода Ясавур билан бўлган курашлар, унинг Кебек учун муваффақиятсиз барҳам топишини алоҳида уқдириш тўғри бўлади. Ясавур Хуросон амирлари ёрдамида Кебек қўл остидаги вилоятларга бостириб кириб, уни ғорат қилади, одамларни эса асирга олиб, ҳайдаб кетади. Биргина Хуросон амирларининг ўзи Мовароуннаҳр шаҳарларидан, жумладан, Самарқанд, Бухоро, Кеш ва бошқа жойлардан 50 мингдан ортиқроқ кишини асир қилиб, ҳайдаб кетадилар. Шаҳзода Ясавурнинг енгилтаклиги оқибатида XIV асрнинг биринчи чорагида Марказий Осиё халқлари бошига оғир кулфатлар ёғилади.

Кебекхон ислом динини қабул қилмаган. Бироқ мусулмонлар ўртасида у ўзига хос обрўга эга бўлган. Унинг даврида

Моваруннаҳрда, шунингдек, Қашқа воҳасида вайрон этилган айрим манзиллар тикланган, ариқларга сув чиқазилган. В.В.Бартольд тўғри эътироф этгани сингари, Кебекхоннинг пул ислоҳотига қадар Марказий Осиёда айрим маҳаллий сулолаларнинг зарб этган тангалари бўлиб, давлат миқёсидаги ягона пул бирлиги мавжуд эмас эди. Кебекхоннинг ўша вақтлардаёқ «кепакий» деб атала бошлаган пул бирлигини Чигатой давлатининг биринчи тангалари¹, деб аташ ўринлидир. В.В.Бартольднинг гувоҳлик беришича, араб сайёҳи Ибн Баттута 1333 йилда Марказий Осиёда бўлган чоғида Қашқа воҳасида Кебекхон ҳақида кўпгина нақллар эшитган экан. Нақлларда Кебекнинг адолатли ҳукмдор бўлганлиги, бу бобда у акаси Эсон Бўғанинг тескариси эканлиги ҳикоя қилинган. Ҳақиқатда, «Чигатой хонлигида исломга дин сифатида тобе бўлиш сари бўлмаса-да, аммо мусулмон маданияти ва давлатчилиги томон ҳал қилувчи қадам Кебек (1318–1326) подшоҳлик қилган даврда ташланган эди»².

Кебекхон мўғул ҳукмдорлари орасида иш тутиши жиҳатидан кўпроқ Хайдуни эслатар эди. Хайду улуғ қоон бўлиб турган йилларда ўзининг мусулмон аҳлига хайрихоҳлиги билан танилган. Кебекхоннинг отаси Тува, бобоси Бароқхонлар исломга ортиқча муруватни лозим кўрмаганлар. Агар оилавий удумга асосланиб иш кўрганида, Кебекхон ҳам ислом билан чиқиша олмаслиги керак эди. Айрим далиллар унинг маҳаллий халқ эътиқодини ҳурмат қилганлигини кўрсатади. Албатта, бу хилдаги ён босишни мукофот деб тушуниш ўринли эмас. Ислом руҳонийлари мўғуллар бу юрт тупроғига қадам қўйган биринчи кунданоқ уларга қарши турган эди. Чингизхон сулоласининг устунлари бирин-кетин ҳаётдан кўз юмиб, ҳокимиятга бир-бирига душманлик руҳида тарбия олган тўрт ака-ука авлодлари кела бошлаган, Мовароуннаҳрда эса бир асрдан буён озодлик кураши алангаси баландлай бошлаган эди.

Кебекхон ақлли ва айёр сиёсатдон сифатида бу ҳаракатни кўрмаслиги мумкин эмасди. Бироқ Кебекхоннинг мусулмонларга ён бериш сиёсати унинг ўз саройидагиларга, биринчи галда, укаларига ёққан, деб бўлмайди. 1326 йилда Кебекхон вафот этади. Кебекнинг ўлими тарихий асарларда икки хил талқин этилган. Ибн Баттута Кебекхоннинг ўз укаси Тармаширин то-

---

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч.П.ч.2., 543 – бет.

² Шу асар, 152 – бет.

монидан ўлдирилганлигини айтади. Ибн Баттута 1333 йилда Қаршида бўлган, Тармаширин билан суҳбатлашган¹. Тармаширин ҳокимиятга келгунга қадар Тувахоннинг икки ўғли – Элчигдай ва Дурра Темурлар қисқа вақт ҳокимият тепасида бўладилар. Тармаширин тахтни тахминан 1326 йилнинг охирларига келиб эгаллайди. Тармашириннинг ҳокимиятга келишида ислом руҳонийларининг таъсири бўлган. «Унинг даврида ислом узил-кесил Моваароуннаҳрдаги мўғул хонлари ва уларнинг яқинларининг дини сифатида қарор топади»². Ибн Баттута унинг Нахшаб атрофидаги ёзлик қароргоҳ қурганлигини³ айтган. В.В.Бартольд, Ибн Баттута сўзлари асосида Ҳасан исмли шайхнинг Тармаширин куёви бўлганлигини айтиб ўтади. Бу далил ҳам мўғул хонининг ислом динини қаттиқ ушлаганини кўрсатади.

Тармаширинхон

Тармашириннинг ҳокимиятга келиши ислом арбобларининг Қаршида катта нуфузга эга бўлганлигидан далолат беради. Бу даврда Қарши ва унинг ён-атрофидан таниқли руҳонийлар етишиб чиқади. Шайх Шамсиддин Кулол Қаршидан Маккага пиёда бориб, ҳаж қилиб қайтади. Имом Ҳусомиддин ал-Ёғий мўғул хони Тармаширинга маслаҳат ва танбеҳлар бериш даражасига кўтарилади. Тармаширин ўзини мусулмонлар ҳомийси деб билади. Аҳли ислом уни «Алоиддин»-дин улугвори деган фахрий нисба билан атай бошлайди. Булар ҳаммаси Тармаширин билан дин уламолари ўртасида Кебекхон вафотидан олдинроқ бир битимга келинган, дейишга асослар беради.

Фасих Ҳавофий нинг «Мужмал-и»да Тармашириннинг вафот этиши санаси билан тарихий асарларда зикр этилиши орасида маълум тафовут борлигини айтиш зарур. Фасих Ҳавофий 729 йил (1328–1329) воқеалари хронологиясини ботартиб ҳикоя қилар экан, шу йили Тармаширинхоннинг ўлганлигини⁴ айтиб ўтади. Шарофиддин Али Яздий бу борада янада бошқачароқ

---

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. П., ч. 2., 425 – бет.

² Акад. В. В. Бартольд. Соч. П., ч. 2., 424 – бет.

³ Шу асар, 33 – бет.

⁴ Фасих Хавафи. Мужмал-и., 55 – бет.

рақамни 721–722 (1321–1322) тилга олади ва Дувахоннинг (Тувахон) ўғли Тармашириннинг Кеш теварагидаги Қўзи Мандоқ деган мавзеда вафот этганлигини айтади. Лен–Пуль эса Тармашириннинг тахтга 722/1322 йилда чиққанлигини¹ таъкидлайди.

Ибн Баттута Тармашириннинг Нахшаб атрофида турганлигини айтган. Бундан, Тармаширин даврида Кебекхон саройи таназзулга юз тутган эдими, деган савол туғилади.

В.В.Бартольд, «мажусийлик замонларида хонлар (мўғул хонлари–П.Р.) шунингдек, эҳтимол, мансаб аҳлини чиқиб бўлмас ерларга кўмганлар, дафн жойи, ҳарҳолда, ҳаммадан бўлмаганда ҳам, охир-оқибат халқ оммасидан сир тутилган. Биз, бироқ, мўғул хонлари исломни қабул қилганларидан сўнг, ўзларининг мажусий ўтмишдошлари қабри билан боғлиқ сири синоатни ошкор этиб, бу қабрлар устида мусулмон дахмалари услубида гумбазлар тиклаганлигини биламиз. Бундай ҳолатлар Марказий Осиёда ҳам бўлган эди. Кебекхон (1318–1326), барча хабарларга кўра, умри охиригача мажусийлигича қолган. Шунга қарамай Қаршида унинг мақбараси устида гумбазсимон мақбара қурилган»², дейди.

Тармаширин сиёсатда Кебекхоннинг давомчиси бўлган. Унинг мусулмонлаштириш сиёсати мўғул хонларининг яқинларига, энг аввало, кўчманчи феодалларга маъқул тушмаган. Тармаширинга қарши норозилик охир-оқибатда унга қарши исён тусини олади ва у ўлдирилади. Фитна бошида турган Дурра Темурнинг (Тармашириннинг акаси) ўғли Бузан қароргоҳни Қаршидан Или водийсига, бир вақтлар Чигатойнинг ўзи пойтахт сифатида танлаган ерга кўчиради.

Мўғул ҳукмдорлари Мовароуннаҳрни бошқариш муаммоси билан жиддий шуғулланганлар. Мовароуннаҳрдек бой, сермахсул ўлкани қўлдан чиқазмаслик учун ҳамма чорани, шу жумладан, Еттисув ва унинг ён-атрофида яшаб келган туркий халқларни кўчириш усулидан ҳам фойдаланганлар. Туркий нуфуснинг кўчириб келиниши бу жойда туғди-битди бўлган қадимий туркий аҳоли билан эл бўлиб кетишда узоқни кўзлаб қилинган тadbир эди. XIII аср ўрталарида юз берган бу хилдаги маъмурий ислоҳот ва унинг аҳамияти махсус тадқиқотни тақоза этиши табиий. Бунда, В.В.Бартольднинг қуйидаги фикри билан ҳисобла-

---

¹ Фасих Ҳавафи. Муджмал-и., 243 – бет.

² В.В.Бартольд. Соч II., ч., 2., 425 – бет.

шишга тўғри келади. «Шундай қилиб, –деб ёзади у –вилоятларни хон уруғи аъзолари ўртасида тақсимлашга асосланган вилоят тизими ўз ўрнини бошқасига– вилоятларнинг кучли уруғ бошлиқлари ўртасида тақсимланишига бўшатиб берди»¹.

Занжирсарой

Тармаширин ўлдирилиб, Бўзан Чиғатой улуси хони бўлгач, Мовароуннаҳр аҳолиси яна зулм остида қолади. Олиқ-солиқлар миқдори ошиб кетади, айниқса, мусулмон аҳли қаттиқ таъқибга дучор этилади. Бироқ, Чиғатой улуси пойтахти бўлиб турган Или водийсида ҳам ҳокимият талашишнинг қонли мусобақаси тўхтамаган, балки авж нуқтага кўтарилмоқда эди. Мовароуннаҳрда мўғуллар салтанати интиҳосида юз берган воқеалар силсиласида Қозонхон асосий ўрин тутди.

Фасиҳ Ҳавофий ҳижрий 733 (1332-1333) йил воқеаларини ҳикоя қилар экан, шу йили Чиғатой улуси тахтига Қозонхон ибн Ясагур ўғлоннинг чиққанлигини² қайд этади. Қозонхон ибн Ясагур ўғлон хонлик маснадига эришгач, ўз қароргоҳини Қашқа воҳасига кўчиради. В.В.Бартольд бу ҳақда, «XIV-асрнинг 40 йилларида биз яна Мовароуннаҳрда ва яна Қашқада рёда, ўзига Қаршидан ғарб томондан икки манзиллик йўлда Занжирсарой қасрини қурган хон–Қозон билан учрашамиз»³, деб ёзади.

Қозонхоннинг ўз ўтмишдоши Кебекхон ва Тармаширин йўлини тутиб, Чиғатой улусининг пойтахтини Мовароуннаҳр ичкарасига — Қашқа воҳасига кўчириши ўзига хос сиёсий тўлғама эди. Илида бу даврда ҳам тожу тахт курашлари тинчимаган. Ҳолбуки, Кебекхон ва Тармаширин олиб борган идора усули бир қадар самарали бўлган, улар даврида маҳаллий халқ ҳам нисбатан осойишта яшаган эди.

XIV асрнинг 40 йилларига келиб Чиғатой улуси қариндош-уруғлар ўртасида авж олган сиёсий курашлар гирдобиди қолади. Бўзан, Женкши, Эсун Темур, Али султон, Муҳаммад Пўлод сингари хонлар бирин-кетин келиб кетади. Муҳаммаддан тахт

¹ Акад. В. В. Бартольд. Соч. П., ч. I., 153 – бет.

² Фасиҳ Хавафи. Муджмал-и . . . . 57 – бет.

³ Акад. В. В. Бартольд. Соч. П., ч. 2., 34 – бет.

Ясавур ўғлоннинг ўгли Қозонхонга ўтади. Ясавур ўғлоннинг яна бир ўгли Халил аллақачон дарвешликни ихтиёр қилган, кўп йиллардан бери Термиз сайидлари ҳузурида яшар эди. Охир-оқибатда у ҳам сайидлардан ажралади-да, сиёсий ҳаётга аралаша бошлайди. У мусулмонларнинг мўғулларга қарши жанговар ҳаракатлар олиб бораётган сафларига қўшилади.

Ясавур ўғлоннинг иккинчи ўгли Қозонхоннинг жангу жадалларда кўзи пишган эди. У Чигатой улуси тахтини Муҳаммад Пўлоддан олгач, сиёсий курашлар алангасини сўндириш мақсадида, Қашқа воҳасига йўл олади. Унинг тахтга чиқиш йили ҳақида манбаларда тафовут борлигини айтиш ўринли. Фасиҳ Ҳавофий бу воқеани 1332-1233 йилда содир бўлган деса, бошқа манбаларда Қозоннинг хон бўлиши 40 йиллар нари-берисида, юз берган деб кўрсатилади.

Қозонхон ҳокимият юритишда кўп жиҳатдан Кебекхон йўлини ўтказишга интилган. Буни вақтида В.В.Бартольд ҳам пайқаган ва «Халилнинг укаси Қозонхон Кебек йўлидан бориб, Қашқа теварагидан ўзига сарой қурди», деган эди.

В.В.Бартольд Қозонхоннинг саройи жойлашган мавзиде ҳақида гапирганида асосан икки чизгига алоҳида урғу беради:

«Қозонхон ҳам Қарши яқинида яшади. Унинг қасри Занжирсарой бу шаҳардан, икки кунлик йўлда, ғарб сарида эди»¹.

– «Қозонхон Қарши атрофида, шаҳардан бир қадар узоқ масофада бўлган (ғарб томонда, 2 манзиллик йўлда) жойда ўзи учун қаср қурган эди»².

В.В.Бартольднинг «Туркистон тарихи» дан келтирилган биринчи кўчирмани ўқиганда, савол туғилади: Қозонхон Қаршининг яқинида яшаган бўлса-ю, оралик масофа икки кунлик йўл бўлса?! Иккинчи кўчирма ҳам олимнинг «Туркистоннинг маданий ҳаёти тарихи» асаридан олинди. Бу хулосада Занжирсаройнинг ўрни ҳақида ҳақиқатга яқинлик бор. Чунки унда, аввало, Занжирсарой Қаршининг атрофида (яқинида эмас), дейилмоқда, оралик масофа икки манзил (в 2 переходах), деб таъкидланмоқда. «Икки кунлик йўл» билан «икки манзил» деган сўзлар орасида маъно тафовути жуда катта. Икки кунда бир эмас, бир неча манзилларни босиб ўтиш мумкин. Иккинчи кўчирмадаги хулосанинг ҳақиқатга

---

¹ Акад. В.В. Бартольд. Соч. П. ч. I., 153 – бет.

² Акад. В.В. Бартольд. Соч. П., ч. 2., 264 – бет.

яқинлиги маъниси, XV аср муаллифи Шарафуддин Али Яздий ҳам бу ҳақда ёзганида, «Занжирсаройики, дар ду манзил Қарши воқеъ аст бажониби ғарбии фармуда»¹, дейди. Шарофуддин Али Яздий айтган мана шу фикрдан В.В.Бартольд, шубҳасиз, хабардор бўлган. Кейинчалик унинг оралиқ йўлни икки манзил дейишига «Зафарнома»даги шу гап асос бўлган.

Занжирсарой қасрини Қозонхон қурдирган ва бу қароргоҳ Қарши шаҳрининг ғарбий тарафида, икки манзиллик йўлда жойлашган эди. Кебекхондан сўнг, Қашқа воҳасида Чиғатой улусининг пойтахти бўлиб турган Занжирсаройнинг тавсифи ва таърифи бошқа тарихий асарларда учрамайди. Фақатгина «Зафарнома»да Занжирсарой Амир Темурга боғлиқ ҳолда бир неча жойда зикр этилади. Амир Темур Эронга, Хоразмга ва Тўхтамишга қарши отланганида Занжирсаройда тўхтаб ўтган, ҳатто, бу жойда икки бор қишлаган.

Қозонхон улус пойтахтини Қашқадарёга кўчириб янглишмаган эди, у бир неча йил тахтда мустаҳкам туради. 1441 йилда Занжирсаройда унинг қизи Сарой Мулк Хоним (Занжирсаройда туғилганлигига исми қиёс) дунёга келади. 40 йилларнинг ўрталарига келиб мўғул ҳукмдорлари яна ўзаро ҳокимият талашиш билан машғул бўладилар. Бу йилларга келиб, мўғул хонларига қарши туркий амирлар ҳам ошқора ва очиқ жанглар қила бошлайдилар.

Қозонхон, Фасиҳ Ҳавофийнинг йилномасига қараб ҳукм қилганда, қарийб ўн турт йил ҳокимият тепасида турган. Унинг ҳокимияти йилларида Чиғатой улусининг асосий шаҳри бўлган Занжирсаройнинг сиёсий-маданий аҳамиятини таъкидлаш ортиқча. Мовароуннаҳр туманлари шу жойдан бошқарилган бўлсада, Занжирсаройнинг ўзи ҳақида етарли билимга эга бўлмаслик кайфияти билан узоқ йиллар ҳисоблашишга тўғри келган эди.

«Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси»² (1992) рисоласида шаҳарнинг ўрнини аниқлаш ва у билан боғлиқ бошқа муаммолар ҳақида сўз юритилган эди.

---

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А.Ўринбоевники. ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи, ЎзФА «Фан» нашриёти. — Т.: 1972, 153–бет.

² Поён Равшан, Жума Қурбон. Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси. — Т.: 1992.

«Занжирсарой қиссаси» нашр этилгач, унга бўлган муносабат бир йусинда бўлмаса ҳам, кўпчиликда, айниқса, қадимшунос олимларда қизиқиш пайдо қилди. Муборак шаҳрининг Кўҳна Шаҳар қишлоғи адоғида, асрий қумлоқлар ўртасида чўкиб ётган Занжирсарой харобаси тадқиқ этила бошланди.

Ўз ФА Яҳё Фуломов номидаги Археология институти Муборак гуруҳи бошлиғи Абдусобир Раимқулов дастлабки изланишлар самарасини «Тупроқ остидаги... Шаҳар» деб номланган ишида эълон қилган эди:

«Занжирсарой... Мовароуннаҳрнинг мағрибу машриққа маълум ва машҳур бўлган ўнлаб мўъжизакор тарихий-меъморий обидалари қаторида бу ном учрамайди ва тилга ҳам олинмайди. Халқ хотирасидан деярли ўчиб кетаётган бу ёдгорлик тўғрисида тарихий маълумотлар ниҳоятда оз.

Темурийлар даврининг йирик тарихнависларидан бири Шарафиддин Али Яздийнинг машҳур «Зафарнома» асарида Қаршидан Бухорога қараб икки манзил йўлда Чигатоё улусининг охириги мўғул хонларидан бири Қозонхон султон томонидан унинг бош қароргоҳи сифатида бунёд этилган сарой–Занжирсарой тилга олинади. Занжирсарой номи учрайдиган яна бир бошқа манба борки, бу Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» асаридир... Унинг матнидан Занжирсаройнинг Қарши ва Бухоро оралиғида жойлашганлигини илгаш мумкин. Мана шу икки асарда келтирилган маълумотларга асосланган ва уларга ижодий ёндашган ҳолда қашқадарёлик олим ва адиблар Поён Равшан ва Жума Қурбонлар ўз олдиларига мураккаб вазифани, яъни Занжирсаройнинг ҳозирги ўрнини топиш вазифасини қўйдилар»¹.

Қадимшунос Абдусобир Раимқулов асосий эътиборни Занжирсаройнинг қурилиш даврига қаратади. Сарой қурилиши милодий йил ҳисоби билан 1332-1333 йилларга тўғри келади, дейди у. Бу эса, Фасиҳ Ҳавофийнинг юқорида келтирилган Қозонхоннинг тахтга чиқиш санаси ҳақидаги фикри билан мутаносиб тушади. Занжирсарой Қозонхон вафотидан кейин ҳам (1346-1347 йиллар) ўз аҳамиятини йўқотмасдан, кейинги мўғул хонларининг асосий қароргоҳларидан бири бўлиб қолаверган, дейди қадимшунос.

1992 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Археология институти раҳбарияти ва Илмий Кенгаши томони-

---

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил, 3 сентябрь. (36 –сон).

дан Муборак тумани ҳудудида жойлашган қадимги археологик ёдгорликларни (шу жумладан, Занжирсаройни ҳам) тадқиқ этиш учун махсус Муборак археология гуруҳи ташкил этилади. Қадимшунослик гуруҳи аъзолари ўз фаолиятини Муборак тумани марказидан унча олис бўлмаган Кўҳнашаҳар қишлоғининг ғарбий тарафида жойлашган археологик обидаларни тадқиқ этишдан бошлайди. Кўҳнашаҳар қишлоғидан 2,5-3 чақиримлик масофада, ғарб сарида учта қадимий обида харобаси мавжудлиги аниқланади. Уларнинг энг йириги Нўширавони Одил қалъаси номи билан юритилиб, иккинчиси Занжир Думалоқ ва охиргиси эса Хожа Ростон қабристонлиги деб аталади.

Нўширавони Одил қалъаси деб аталувчи обида тўғри тўртбурчак кўринишига эга бўлиб, 16 таноб майдонни эгаллайди. Нўширавони Одил қалъаси чўкиб қолганига қарамай айрим жойларида баландлик 2,5-3 м га етадиган қалин пахса девор билан ўраб олинган. Деворнинг чор тарафидан тўртта дарвоза қўйилган. Қалъанинг ўртасида узунлиги 75-70 м ва баландлиги 2-2,5 м бўлган тўртбурчаксимон тепалик жойлашган. Қадимшунос далолатича, тепаликнинг юза қисмида жуда кўплаб пишиқ ғишт ва сопол идишларнинг парчалари сочилиб ётади. Пишиқ ғиштларнинг бу қадар кўплиги бу жойда бир вақтлар пишиқ ғишдан тикланган иморат бўлганлигини тахмин қилишга имкон беради.

«Занжирсарой Қашқадарёнинг қуйи оқимида, – деб давом этади қадимшунос, — унинг сўл қирғоғида, дарёдан икки ярим чақиримча масофада жойлашган. Дарёдан саройга қараб ариқ тортилган ва ариқ ҳозирги кунда ҳам Подшоли ариқ деб аталади... Шундай қилиб бу жойлар, (яъни Муборак тумани ҳудуди) Қозонхон султон даврида Чигатой улусининг сиёсий марказига айланган, кўчма маънода Занжирсарой атрофларини пойтахтга қиёс этиш мумкин, лекин шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, Чигатой улусининг ҳеч қачон аниқ бир пойтахти бўлмаган. Улуғ хоннинг ўрдаси қаерда жойлашган бўлса, ўша ер давлат маркази ҳисобланган... Агар Кепакхон ўз саройи – Қаршини Насафнинг қоқ марказига қурган бўлса, Қозонхон ўз Занжирсаройини икки манзил нарига қурган. Занжирсаройнинг айнан мана шу ерга қурилиши ҳеч бир тасодиф бўлмасдан, ҳар томонлама ўйланиб, жуғ-

рофий, экологик, табиий ва бошқа жиҳатлар ҳисобга олиниб амалга оширилган ишдир»¹.

Занжирсарой бир қарашда бийдай чўл ўртасида қурилгандек бўлиб туюлса-да, унинг сув муаммоси ўша вақтлардаёқ ҳал этилган, Қашқадарёдан шаҳарга ариқ чиқарилган. Балх, Термиз, Бухоро, Хоразм катта йўллари ҳам шу шаҳар ёнидан ўтган. Савдо карвонлари Хоразм орқали Олтин Ўрдага қадар етганлар.

Қадимшунослар гуруҳи Муборак туманидаги, Занжирсарой ўрнидаги кенг миқёсли қазилма ишлари бошлашади. Изланишлар натижасида саройнинг ҳашаматли залларидан бирининг ўрни тўла очилади ва тадқиқ этилади. Мана шу катта залга туташиб кетадиган яна бир неча хоналар ҳам тупроқлардан тозаланади. Сарой пишиқ ғиштдан бунёд этилган, ҳатто хоналарнинг тағзаминига ҳам пишиқ ғишт тўшалиб, унинг устидан ганч билан сувоқ қилинган.

Занжирсарой қасрининг тархи ниҳоятда мукамал ишланган бўлиб, хоналарнинг жойлашишлари ва деворларнинг йўналишларига кўра, сарой ўз даврининг машҳур меъморлари томонидан чизилган тарх бўйича қурилганлигини англаш мумкин.

Занжирсаройда олиб борилган дастлабки қазув ишлари натижасида кулолчилик ашёлари, меъморчилик безаклари парчалари, зеб-зийнат буюмлари Темурийлар даврига оид танга–пуллар ва бошқа кўплаб топилмалар қўлга киритилади. Ҳозиргача очиб ўрганилган хоналардан чиққан кулнинг қалин қатлами, пол ва деворлардаги ёнғин излари Занжирсаройнинг ўт кўйилиши натижасида вайрон бўлганлигини далолат этади. Қадимшуносларнинг тан олишича, ёнғиндан сўнг Занжирсарой қайтиб тикланмаган, «Зафарнома»да Занжирсаройнинг ёқиб юборилганлиги ҳақида айтилган гап тасдиғини топади. 1387 йилда, Амир Темурнинг сафарда эканлигини билган Тўхтамиш Бухорога ҳужум қилади. Бироқ, Шарофиддин Али Яздий айтгани сингари, «Чун мухолифон (Тўхтамиш ва унинг лашкари—П.Р.) аз тасхири Бухоро ожиз шуданд, базарурат аз онжо бархостанд ва баҳро бар вилояти Мовароуннаҳр машғул гаштанд ва Занжирсаройро оташ заданд»², яъни душман Бухорони маҳв этишдан ожиз бўлиб, Мовароуннаҳр шаҳар ва қишлоқларини талашга тушади, Занжирсаройга эса ўт қўяди.

---

¹ Абдусобир Раимқулов. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993 йил, 3 сентябрь.

² Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома, 193 – бет.

В.В.Бартольд ҳам, чамаси, «Зафарнома»га асосланган ҳолда бўлса керак, «1387 йилда Қозон саройи Занжирсарой Тўхтамиш қўшинлари томонидан ёндириб юборилган эди», дейди.

Занжирсаройда қадимшунослик тадқиқотлари Ўзбекистон мустақиллигининг иккинчи йилида (1992 йил) бошланган эди. Бу ерда олиб бориладиган кўламли илмий изланишлар жуда кўпгина мубҳам жиҳатларни очиши, ечимини кутиб ётган саволларга жавоб бериши муқаррардир. Абдусобир Раимқуловнинг эътироф этишича, Занжирсаройда бошланган қазув ишлари жаҳоншумул аҳамият касб этиши аниқ: «Бизнинг Занжирсаройда олиб бораётган археологик илмий тадқиқотларимиз чет эллик олимлар ўртасида ҳам катта қизиқиш уйғотмоқда. Ҳозирданоқ Занжирсаройга олмониялик, фарангистонлик, туркиялик ва афғонистонлик тарихчи-археолог олимлар ташриф буюришди. Ўтган йили (1992–П.Р.) Занжирсаройдаги ишларимиз билан танишган Париждаги «Темурийлар тарихи ва санъати» уюшмасининг бош котибаси Фредерик Бриссан хоним таклифи билан Муборак отряди базасида ўзбек-фаранг қўшма экспедицияси очиш арафасидамиз. Бу уюшма томонидан Парижда мунтазам равишда «Ла Тимурида», яъни «Темурийлар» ойномаси чоп этилади ва темурийлар даври тарихи, маданияти, санъати ва фани фарангистонлик ўқувчилар ўртасида кенг тарғиб қилинади. Занжирсаройнинг топилиши ва археологик қазишмалар асосида тадқиқ этилишининг яна бир жуда муҳим жиҳати шундаки, бу сарой Амир Темур ва темурийлар сулоласи фаолиятида ўзига хос бир ўрин тутган улуғ сиймо, соҳибқироннинг бош ва суюкли хотини, тарихда Бибиҳоним номи билан машҳур бўлган аёл – Сарой Мулк хоним таваллуд топган муқаддас даргоҳдир. Бибиҳонимнинг отаси Қозонхон султон томонидан бунёд этилган мана шу саройда 1340–41 йилларда туғилган ва балоғат палласигача, яъни амир Қозоғоннинг набираси Хусайнга узатилгунга қадар яшаган. Биз қазиб очаётган сарой хоналарининг ҳар бир қарич ери катта тарихнинг гувоҳидир.

«Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси»да айтилганидек, – Занжирсарой қиссаси тугадими? Йўқ, бу қисса энди бошланаётир». Занжирсаройни очиш ва уни табаррук бир зиёратгоҳга айлантириш бизнинг олдимизда турган ва бажариш бизнинг ҳиссамизга тушган тарихий бир ва-

зифа эканлигини Муборак археология отряди аъзолари теран англашади»¹.

Айни вақтда, биз «Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси» рисоласининг муаллифлари ҳали бу ерда қадимшунослик тадқиқотлари бошланмай туриб, Муборакнинг Кўҳнашаҳар манзили адоғидаги қалъанинг Занжирсарой эканлиги ва унинг қасри пишиқ ғиштдан тикланганлиги»², фикрини ўртага қўйганда сира иккиланмаган, бунда халқ ҳафизасига таянган ва ишонган эдик. Бахтимизга, даъвомиз илмий жиҳатдан ўз тасдиғига эга бўлди. Чет эллик қадимшуносларнинг Занжирсарой билан қизиқиб қолиши нур устига ало нурдир. Қадимшунослик изланишларига туртки бера олганимиздан, Занжирсарой ўрнини аниқлаб, уни Қашқа воҳасининг қадимий шаҳарлари мундарижасига кирита олганимиздан мамнунмиз. Қадимшунос олим тўғри таъкидлагани каби, Занжирсаройдаги тадқиқотлари бу тарихий обиданинг Ўзбекистон маданияти тарихида тутган ўрнини аниқлайди ва кечмишимизнинг, улуғ Соҳибқирон даврининг ўқилмаган янги бобларини инкишоф эта боради.

Ёвни қақшатган Қарши қиши. Амир Қазоғон жасорати

Қозонхон Мовароуннаҳрни жуда қаттиққўллик билан идора қилган. Абулғозий «Шажарайи турк»да бу ҳақда, «Қозон Султонхон ажаб подшоҳи ғаюр эрди. Ҳар вақт умаролар кўрунушга борур бўлсалар ўғлон ушоқлари бирлан хушлашиб ва бажаллик тилаб борур эрдилар. Бу сабабдин халқ унга осий бўлдилар»³, деган эди.

Қозонхонга қарши бўлган кучлар орасида турк амирлари ҳам бўлиб, улардан амир Қазоғон шижоати билан ажралиб турган. У дастлаб Қозонхонга қарши ҳаракатларини Хуросонда амалга оширади. Фасиҳ Ҳавофий ўзининг «Мужмал-и»да Қозонхон билан амир Қазоғоннинг биринчи тўқнашувини Ҳирот атрофи-

---

¹ Абдусобир Раимқулов. Тупроқостидаги... Шаҳар. «Ўзбекистон адабияти ва санъати», 1993 йил 3 сентябрь.

² Поён Равшан, Жума Қурбон. Занжирсарой қиссаси, 22 – бет.

³ Абулғозий. Шажарий турк, 94 – бет.

даги Дараи Занги (Қора дара) деган жойда бўлиб ўтганлигини хабар қилади. Дараи Зангида бўлган жангу жадалда Мовароуннаҳрдан катта қўшин билан келган Қозонхоннинг қўли баланд келган. Аммо Дараи Занги жангининг охирида ноҳосдан отилган ёй ўқи Қозон султонининг кўзига тегиб, кўр қилади.

Абулғозий бу ҳақда, «Тақи тўниб халқиндин Амир Қазған (Қазоғон—П.Р.) теган Қозон Султонхонга тиф тортди. Бу иккиси муқотала қилдилар. Қозон Султонхон Амир Қазғанни босиб, анинг тобиъларини қатлу ғорат қилиб келиб, Қаршида қишлади. Амир Қазған қочиб қутилди»¹, деб ёзади.

Фасиҳ Ҳавофий шаҳодатича, Қозонхон билан Қазоғоннинг биринчи тўқнашуви ҳижрий 746 йилда (1345—46) юз берган бўлса, орадан кўп ўтмай, яъни қиш ўтгандан сўнг, 747 йилнинг (1346—47) ёзида содир бўлган иккинчи жанг Қозонхон ҳокимиятига чек қўяди. Қозонхоннинг омади юришмайди. У Дараи Занги жангида ғолиб бўлиб, Қаршида қишлаётган пайтида, қиш қаттиқ бўлиб, ниҳоятда кўп қор ёғади. Отларнинг озиқ-овқати тугаб, улар битта қолмай қирилади. Қозонхон лашкарида вужудга келган бу фожей ҳолдан амир Қазоғон хабар топади-да, тезда унга қарши юриш қилади. Абулғозий шу воқеани мушоҳада этар экан, «аммо Қаршида кўп қор ёғди-да, Қозон Султонхоннинг лашкарини отлари тамом қирилди. Амир Қазған бу ҳолдан хабар топиб, лашкари бениҳоят бирлан келиб Қозон Султон бирлан мухораба қилди. Тақи Амир Қазған музаффар бўлиб, Қозон Султонхонни даражаи шаҳодатга еткурди»², дейди.

Қозонхоннинг ўлдирилиши билан Чигатой насабининг Мовароуннаҳрда ҳукм суриши интиҳосига етади. Абулғозий, «Чингизхоннинг ўғли Чигатойхон наслидин Мовароуннаҳрда то Қозон Султонхоннинг шаҳодатигача юз тақи тўққуз йил салтанат сурдилар. Йигирма бир тан эрдилар»³, деб ҳисоб қилади. Абулғозийнинг бу ҳисобида озгина тафовут бўлишига қарамай, унда тўғри хулоса ўз ифодасини топган. Бу фарқ Чигатойнинг ўлим санаси билан боғлиқ. Айрим муаррихлар Чигатойни Уғадойдан 7 ой олдин ўлган, деб ҳисоб қиладилар. Демак, Чигатой вафотидан то Қозонхоннинг ўлдирилишига (1347 й.) қадар

¹ Абулғозий. Шажарайи турк. 94—95-бетлар.

² Абулғозий. Шажарайи турк. 95-бет.

³ Шу жойда.

бўлган 107-109 йиллик муддатда Чигатой авлодидан йигирма бир киши Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилади. Амир Қазоғон гарчи даҳшатли мўғул сулоласига барҳам берган бўлса-да, мамлакатга эгалик қилишда мураса йўлини танлайди: Уғадой уруғидан бўлган Донишмандчохон бин Қайдухон бин Тайши бин Уғадой қоон бин Чингизхонни хон деб эълон қилади. Бу бобда жами муаррихлар фикри бир жойдан чиқади. Фасих Ҳавофий ҳам «Амир Қазоғоннинг раъйига кўра, Уғадой қоон авлодидан бўлган Дошмандчи Ўғлон хон кўтарилди»¹, деган гапни айтади.

Амир Қазоғон, шу тариқа, биру чорак асрдан зиёд давом этган мустабилликка чек қўйиб, озодлик туғини тиклайди, Мовароуннаҳрда Чигатой насаби ҳукмронлигига барҳам беради. Хон авлодиниқиниг иккинчи шохобчаси – Уғадой қаноти ҳам эндиликда Мовароуннаҳрда фақат номигагина ҳокимият тепасида қолади. Бу ҳақда Абулғозий, жумладан, шундай деган эди:

«Маълум бўлсинким, Чигатойхон авлодидин Мовароуннаҳрда йигирма бир киши подшоҳлик қилди. Андин сўнг ҳар икки Чигатойхон авлодидин подшоҳ бўлди, умаролар хон ясаб, хонлик маснадинда ўлтуртдилар. Аммо оти хон бўлди. Ва лекин ҳукумат маслаҳатига ҳеч нимарсага ихтиёри бўлмади»².

1970 йилда нашр этилган «Ўзбекистон тарихи» I жилдида шу масалага муносабат билдирилар экан, «Ўзаро бўлган урушда Қозонхон ўлдирилди ва Мовароуннаҳрда ҳокимият Қозоғон қўлига ўтди. Қозоғон амир унвони билан мукофотланган. У ўз хатти-ҳаракатларига қонуний тус бериш учун чингизийлардан бўлган «сохта хон» қўйган эди. Аввал бошда Донишмандча, сўнгра Боёнқулихон шундай «сохта хон» бўлди. Қозоғон тангаларни сохта хонлар номидан зарб қилдирарди. Қозоғон идораси (1346-1358) кўчманчи ҳарбий оқсуякларнинг қарашлари ва манфаатларининг ёрқин ифодаси эди»³, дейилади.

Қазоғоннинг амирлик унвони билан «мукофотланиши», чамаси, унинг Қозонхон билан жангу жадалидан анча олдин юз берган бўлса керак. Чунки, Кебекхон ислоҳоти Мовароуннаҳрнинг туманларга – кичик маъмурий вилоятларга бўлини-

¹ Фасих Хавафи. Муджмал-и, 74-бет.

² Абулғозий. Шажарайи турк, 94-бет.

³ Ўзбекистон ССР тарихи. I жилд, 446-447-бетлар.

ши ва ҳар бир вилоятга туркий уруғ бошлиқларининг амир бўлиши бу воқеадан анча аввал амалга ошган эди. Туркий уруғ бошлиқлари – амирлар мўғуллар ҳокимияти заиф торта боргани сари кучая борадилар. Улар орасида энг кучлиси амир Қазоғон эди. Унинг Қозонхонга қилган биринчи ҳамласи бошқа турк уруғ бошлиқлари – амирлар томонидан етарли даражада қўллаб-қувватланмаган кўринади. Қозонхон тақдирининг тасодифан эврилуви ҳарбий жиҳатдан заифлашуви–табиий офат туфайли кўшиндаги отларнинг қирилиб кетиши оқибатида, турк амирлари вақтни ғанимат билиб, бирлашган ва Абулғозий айтганидек, амир Қазоғон бошчилигида лашкари бениҳоят билан келиб, уни Қаршида мағлуб этганлар.

Амир Қазоғон Қозонхонни шаҳид қилгандан сўнг, унинг бутун бойлигини, хазинаси ва хотин-халажини ўз тасарруфига олади. Қозонхоннинг қизи Сарой Мулк Хонимни набираси амир Хусайнга никоҳлатади.

Амир Қазоғоннинг мустақил ҳокимияти 759 (1357-58) ҳижрий санага қадар давом этади. Бироқ, унинг саройида ҳам ички низолар барҳам топмаган. Абулғозий амир Қазоғоннинг вафотини табиий равишда юз берган қабилда («амир Қазған ўлгандин сўнг») айтса-да, Фасих Ҳавофий унинг ўз божаси Қутлуғ Темур Булдай томонидан ўлдирилганлигини¹ қайд этади. Амир Қазоғон ўлимидан сўнг, тахтга унинг катта ўғли амирзода Абдуллоҳ ибн амир Қазоғон чиқади. Амир Абдуллоҳ ҳам отаси удумга киритган «сохта хон» қўйиш одатини сақлаб қолади ва Баёнқулихонни хонликка тасдиқ қилади.

Амир Абдуллоҳнинг енгилтаклиги, давлат ишларига лаёқатсизлиги тезда ошкор бўлади. У, Баёнқулихоннинг хотини билан ишқий саргузаштларга берилади. Оқибатда, Баёнқулихон қатл этилади. Абулғозий бу ҳақда, «Амир Қазған ўлгандин сўнг ўғли Абдуллоҳ Баёнқулихоннинг хотунига ошиқ бўлди. Тақдир хонни бегуноҳ ўлтурди-да, Темуршоҳ бин Ясун Темур бин Бўка бин Дуй Чечан бин Бароқхон бин Ясунтухон бин Мутукан бин Чигатойхонни хон қилди»², деб ёзади.

Баёнқулихоннинг ўлдирилиши ҳақида Фасих Ҳавофий ҳам гапириб ўтган: «Амир Абдуллоҳ ибн амир Қазоғоннинг Баёнқ-

---

¹ Фасих Хавафи. Муджмал-и., 86–бет.

² Абулғозий. Шажарийи турк, 95–бет.

улихонни хотини билан бўлган ишқий алоқалари сабабли қатл этдириши. У Бухорода, шайх Сайфиддин Бохарзий қабристонига яқин жойда дафн этилган»¹.

XIV асрнинг 50-йиллари охирларига келиб, амир Абдуллоҳ ҳокимиятининг таназзули кузатилади. Вилоят амирлари—турк ва мўғул беклари унга нисбатан душманлик кайфиятида бўладилар. Бунда эҳтимол амир Абдуллоҳнинг аҳлоқий тубан кетиши ҳам маълум ўрин тутган бўлса, ажаб эмас. Фасиҳ Ҳафовий 760 (1358-59) ҳижрий йил воқеалари ҳақида гапирганида, шу йили Баён Сулдуз билан амир Ҳожи Барлоснинг амир Абдуллоҳ ибн амир Қазоғон устида юриш қилганларини алоҳида таъкидлаб ўтади. Қозонхондан сўнг, амир Қазоғон Мовароуннаҳр ҳокимиятини Бухорога кўчирган эди. Баён Сулдуз билан амир Ҳожи Барлослар Қашқа воҳасидан қўшин тўплаб, амир Абдуллоҳга қарши юриш қилганлар. Амир Абдуллоҳ жангда мағлуб бўлади ва Андараб томонга қочади. Андарабда у тез орада вафот этади.

Амир Абдуллоҳ ўлимидан сўнг, Хуросон мулклари амир Қазоғон набираси амир Ҳусайн қўлига ўтади. Чунки, Фасиҳ Ҳавофийнинг уқтиришича, амир Абдуллоҳ куч билан Андарабга ҳайдаб юборилгандан сўнг, «Мовароуннаҳр давлати Баён Сулдуз ва Ҳожи Барлос томонидан эгалланади»².

«Шажарайи турк»да эслатилишига қараганда, амир Ҳусайн ҳам амир Қазоғон удумга киритган «сохта хон» усулидан воз кечмаган. У, Чигатой ворисларидан бўлган Муҳаммад Пўлод авлодидан Одил султонни номига хон деб эълон қилади. Кейинчалик, Амир Темур билан амир Ҳусайн оралари бузилганда, амир Ҳусайн Одил Султондан шубҳа қилиб, уни дарёга ташлаб ўлдиртиради. «Сохта хон»ларнинг қисмати шу тариқа фожий якун топади.

Фасиҳ Ҳавофий йилномасидаги воқеалар силсиласига эътибор берилса, Қозонхон ўлдирилишидан (1447 й.) кейин, Мовароуннаҳрда кучли ҳокимият заифлашганлиги ва аксинча, Кебекхон даврида жорий бўлган вилоят амирлари мавқеи кучайиб борганлигини иқдор қилишга тўғри келади.

Амир Қазоғон Бухоро, Самарқанд вилоятларида, қисман Хуросонда ўз ҳукмини юритган бўлса, Қашқа воҳасида, Хўжанд

---

¹ Фасиҳ Хавафи, Муджмал-и., 86-бет.

² Фасиҳ Хавафи, Муджмал-и., 87-бет.

ва бошқа вилоятларда амирлар ўз бошларига ҳаракат қилганлар. Ақлли, тадбиркор уруғ бошлиқлари—турк амирлари Мовароуннаҳрни якжилов қилиш фикр-ўйидан йироқ ҳам бўлмаганлар. Амир Қазоғон вафотидан сўнг, Мовароуннаҳрда бошбошдоқлик жуда кучайиб кетади. Амир Абдуллоҳ мамлакатни бошқариш ўрнига айшу ишрат билан банд бўлади. Амир Ҳусайнга мерос бўлиб катта куч ҳам, катта бойлик ҳам қолмаган эди.

Ички Мўғулистонда, Мовароуннаҳрда кечаётган воқеа-ҳодисалар синчковлик билан кузатиб борилган. Амир Қазоғон ҳокимиятни Қозонхондан куч билан олгач, орадан ўн-ўн икки йил ўтиб жатадан (Мўғулистондан) Тўқлуғ Темурхон Мовароуннаҳрга қўшин тортиб келади. Бу ҳам Мўғулистоннинг ўзида ҳам олдинги шукуҳ, олдинги ҳарбий куч қолмаганлигини тасаввур этишга имкон беради. Олдинги вақтлар бўлганда, мўғуллар, аввали, амир Қазоғоннинг ўн йилдан ошиқ ҳукм сурган мустақил ҳокимиятига, Баён Сулдуз билан Амир Ҳожи Барлосларнинг бир йилга етар-етмас омонат ҳукм суришларига асло йўл қўймаган бўлур эдилар. Лекин, замонлар ўзгарган, Мўғулистонда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам ички курашлар, зиддиятлар ҳокимиятларни емириб, зўравонлик сиёсати халқнинг тинкасини қуритиб бўлган эди.

Тўқлуғ Темур бостириб келганда Туркистон амирлари бирлашиб ҳаракат қилиш у ёқда турсин, унинг дарагини эшитиб-боқ, Хуросонга қараб қочиш ҳаракатига тушадилар. Мўғуллардан ҳокимиятни тортиб олган амирлар иттифоқ бўлиш руҳида тарбия кўрмаган эдилар. Қашқа воҳаси ҳокимияти тепасида бир йилга яқин турган амир Ҳожи Барлос Тўқлуғ Темурнинг келаётганлигини хабарини олиши биланоқ, унга қарши тадбирлар кўриш ўрнига, Хуросонга жўнаб кетади.

Амир Қазоғон вақтида турк амирларининг бошини бир жойга қовуштирган, узоқ давом этган мўғул ҳукмронлигига барҳам берган бўлса-да, у мўғулларнинг ўч олишидан, Мўғулистондан катта куч билан келишидан хавфсираган. Шу сабабли ҳам ўша вақтда бутун атрофни мўғуллар идора қилиб турган бир вазиятда бирдан-бир тўғри сиёсий ечимни-ён бериш йўлини тутати: Чигатой авлодидан номига хон тайин қилади. Бу гўё мамлакатни аввалгидай Чигатой уруғи вакиллари бошқармоқда, деган тасаввур туғдириши лозим эди. Амир Қазоғон ўлиmidан сўнг туркий амирлар иттифоқидан путур кетади Бунда саройга дахл-

дор мўғулларнинг ҳам қўли бўлса керак. Мўғулистондан ҳарбий ёрдам келишига умид боғлаган мўғуллар сарой фитналарига зўр берган. Буни амир Абдуллоҳ билан Баёнқулининг хотини ишқий можаролари мисолида кўриш мумкин бўлади. Сарой фитналари, одатда, натижа бермай қолмайди. Бу можаро Баёнқулининг ўлдирилиши (Баёнқули мулойим, олижаноб хон сифатида талқин этилган), кимлардадир норозилик уйғотиши, хулласи калом, бирликнинг бузилишига олиб келиши лозим эди. Худди шундай бўлиб чиқади. Қашқа воҳасидаги барлослар ва уларнинг уруғ бошлиқлари бўлган амир Ҳожи Барлос, унинг изидан амир Баён Сулдузларлар амир Абдуллоҳга қарши отланадилар.

Бу орада воқеалар ички Мўғулистонга ҳам маълум бўлади ва, юқорида зикр этилганидек, босқин дарагини эшитиб амир Ҳожи Барлос жон сақлаш мақсадида Хуросонга кетишга мажбур бўлади.

Тарих илми Чингизхон вориси Қозонхондан ҳокимиятни тортиб олган амир Қазоғон ва ундан сўнг мустақил ҳокимият учун курашган амир Ҳожи Барлос ва Баён Сулдузлар фаолиятига ҳолис баҳо бериши лозим бўлади. Бу аслида, озодлик ҳаракатининг биринчи босқинчи, қатъий иттифоқнинг қарор топмаган, иккиланишлар, қайтишлар, хуллас, мураккаб ва зиддиятли даври эди. Ҳақиқий, тўла-тўқис мустақиллик эса кейинроқ, Амир Темур халоскорлигида амалга ошади.

Истибод интиҳоси

Марказий Осиёдаги мўғуллар ҳукмронлиги XIV асрнинг биринчи ярми охирларига келиб завоқ топади. Чигатой хонларининг Туркистонда 125 йилдан ошиқроқ давом этган салтанат интиҳоси тахт учун бўлган ўзаро курашлар, истилочилар бир умр қилич кучи билан йўқота олмаган озодлик ҳаракатининг ҳар қачонгидан шиддатли тус олиши билан изоҳланади.

Эътиборни мўғулларнинг мутлоқ ҳукмронлигига чек қўйган, уни енгил мумкинлигини амалда далолат этган туркий амирлар курашларига қаратайлик. Ҳозирга қадар тарихшунослигимизда Чигатой авлоди қўлидан ҳокимиятни тортиб олишга муваффақ бўлган, озодлик яловини илк бор кўтарган аждодларимиз ҳақида деярли гапирилмаган. Мўғул истибодига чек қўйган ватанпарварлар атай унутиб келингани бор

ҳақиқат эди. Туркистонда Чингизу Чигатой авлодига биринчи бўлиб қўл кўтарган, туркий амирларни уларга қарши уюштира олган мардонавор шахс амир Қазоғон бўлган эди.

Амир Қазоғоннинг Хитойдан Арабистонга қадар бўлган улкан ҳудудда ҳукм сураётган, зулми ҳаддан оширган Чингиз хонзодаларига, унинг қудратли бир шохобчаси бўлмиш Чигатой авлодига қарши эрк яловини кўтариши, куч билан давлат жиловини олишга интилиши ўша давр нуқтаи назаридан мўъжиза эди. Чигатой насаби учун ҳалокатли, Туркистон халқи учун озодлик ибтидоси бўлган бу ҳаракат юз бергунига қадар халқимиз узоқ вақт асоратда қолиб, бемисл зулми, хўрлик ва камситишларни бошдан кечирди. Маҳмуд Торобийдан сўнг, бу ўлкада мўғул келгиндиларига қарши очик бош кўтаришлар бўлмагани сингари, бу йўлда ўзини фидо қилгувчи, ёрқин кўзга ташланиб турувчи йўлбошчилар ҳам чиқмаган эди. Бу ҳам мўғул истилочиларининг мамлакатни эгаллаган дастлабки йиллардаёқ исёнлар пойини қирқиб, ашаддий қирғин йўлини танлаганлиги билан изоҳланади. Бироқ, мўғуллар қанчалик қатағон сиёсатини олиб бормасинлар, Туркистон халқида, мустамлакага, қулга айлантирилган мамлакатда мўғуллардан норозилик кайфияти бир зум ҳам пасаймаган эди. Туркий уруғ ва қавмларнинг илғор қисми, ислом арбоблари элнинг кўз ёшларидан суғорилган ерларда нишлаган озодлик уруғини аввайлаб парвариш қилаётганларга бош-қош бўлган эдилар.

Муаррих Муиниддин Натанзий «Мунтахаб ут-таворихи Муиний» деган асарида амир Қазоғон ҳақида тафсиллироқ маълумот беради: «Қозон султон қонхўрликни ҳаддидан ошириб, катта амирлар қатлига қўл ура бошлагач, – деб ҳикоя қилади у, – Қазоғон нўён – қорағунос қавмидан бўлиб, Мунк ва Соли Сарой шаҳарлари ҳокими эди – унга қарши исён кўтарди ва икки марта у билан жанг қилди. Иккинчи жангда у Қозон султонни ўлдирди ва мамлакат ихтиёрини ўз қўлига киритди. Чунончи... ихтиёрсиз подшоаларни (Чигатой насабидан – таъкидлар бизники, П.Р.) тахтга ўтиргизиб, инон-ихтиёрни тамомила ўз қўлига олди»¹.

Амир Қазоғонни Муиниддин Натанзий «қорағунос» қавмидан, дейди. Бошқа манбаларда унинг қайси туркий уруғдан экан-

---

¹ Муиниддин Натанзий . Кўрсатилган асар, 11-бет.

лиги тилга олинмаган. Туркистонда ўтроқлашган мўғулларни, Еттисувдан кўчиб келиб ўрнашган туркий қавмларни ички Мўғулистонда «қароунос» (қорағунос, қоравунос шакллари ҳам учрайди) деб атаганлар. Бу сўзни В.В.Бартольд дурагай, турли кишилар аралашувидан вужудга келган қаланғи-қасанғилар, деб таржима қилган. Ички Мўғулистондаги мўғуллар ўз қавмдошларини ҳам, Туркистоннинг шарқий ҳудудларидан кўчиб ўтган туркий фуқароларни ҳам бирваракайига «қароунос» атаб, уларнинг маҳаллий халқ билан қўшилиб кетиши, тил ва динни қабул қилишини шу сўзда ҳақоратомуз ифода қилганлар. Туркистонда ўрнашиб қолган, тили ҳам, дини ҳам маҳаллийлашган мўғуллар, туркийлар бунинг аксича, ички Мўғулистонда яшовчиларни «Жета» (Жата) деб атаганлар. Акад В.В.Бартольд дастлаб «жета», «жата» маъносини қароқчи (Балқон тилида «чете»–«чата»–ўғрилар тўдаси, босқинчи гуруҳ маънолари беради¹), деб изоҳлаган бўлса, кейинроқ, «ўзбошимча», «бош олиб кетганлар» қабилда талқин этади ва туркийча «қозоқ»² сўзига маъно жиҳатдан тенглаштиради. Айрим тадқиқотчилар, «жете», «қорағунос» истилоҳларига бошқачароқ ёндашадилар. Масалан, бу хусусда Маҳкам Маҳмудов «Қорауннос арабчадан олинган. Аннос ёки ун-нос, одамлар демакдир. Яъни, хожалар, саидлар, шайхлар, эшонлар эмас, балки оддий фуқаро, қоралар демакдир. Шунинг учун бу сўз еттисувлик уруғ номи эмасдир. Жете сўзи ҳам еттисувлик деган маънода, ўғри, қароқчи деган маънони билдирмайди. Аммо, мўғул истилочилари, айниқса, Еттисувдан келиб, кўпроқ босқинчилик қилгани учун ёмон маъно касб этгандир»³, – деган фикрни таъкидлайди. Сўзларнинг лугавий ва жой маъносидан келиб чиқиб айтилган бу талқинни инобатли, дейиш мумкин.

Амир Қазоғон қароуннослардан бўлиб, унинг авлоди вақтида Еттисувдан Туркистонга келиб ўрнашиб қолган туркий аҳолидан эди. Амир Қазоғоннинг Амударё бўйидаги Мунк ва Соли Саройда ҳокимият қилганини ҳисобга олганда, унинг бу

---

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. II., ч. 2., 36-бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. II., ч. 1., 265-бет.

³ Маҳкам Маҳмудов. Поён Равшановнинг «Амир Темур ватани» китоби ҳақида. Қаранг: П.Равшанов. «Амир Темур ватани», Қ. «Насаф», 2001, 168 – бет.

жойларда ўрнашган қўнғирот қавмидан эканлигини тахмин қилиш мумкин бўлади.

Амир Қазоғон Туркистонда мамлакат жиловини қўлга олгач, ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида қатор тадбирлар қабул қилади. Энг аввало, номигагина қўйилган сохта хон ҳузурига «айғоқчиларни мулозим ва соқчилар» сифатида тайинлаб, уни қаттиқ назорат остига олади. Чунки, сохта хон саройи ҳали катта қувватга эга бўлган мўғуллар учун фитна ўчоғи бўлиши эҳтимолдан холи эмас эди. Бу тадбир, Муиниддин Натанзий таъкидлагани каби, икки йил ўтар-ўтмас «мамлакатда барқарорлик ўрнатилиб, фитначилар димоғини шарорат тарк этиб, ёмонликлар босилишига» сабаб бўлади. Афтидан, Дошманча (Донишмандчи, Дошманчи шакллари ҳам бор) қинғир ишларга рўжу қила бошлаган шекилли, икки йил ўтар-ўтмас уни Ўқтой (Уғадой–П.Р.) қоон наслидан деган айб қўйилиб, шоҳид қилинади. Амир Қазоғон унинг ўрнига энди Чигатой уруғидан бўлган Баёнқулини «хон»ликка кўтаради. Баёнқули, муаррихнинг шаҳодатича, ўзини амир Қазоғоннинг надимидек тутган.

Амир Қазоғон ҳокимият юритишда адолатли бўлишга интилади. Асоратдан қутилган халқи, ватани ундан шуни кутишини у яхши билган. Муиниддин Натанзий бу ҳақда, «Қазоғоннинг адолати туфайли мулки миллат ишлари шу даражада мустаҳкам ва устивор бўлдики, бўри билан қўй бир сувлоқдан сув ичиб, дарвеш кулбаси бехатарлигидан нажот уйига айланди. Зулм номи ва ситам нишони ҳаёт юзасидан батамом йўқолди. Оддий одамлар ва улуғлар, мусофирлар ва муқимлар, каттаю кичик, хосу авом-ҳеч кимнинг дилида рўзғор гардишидан шикоят қолмади... Унинг адлу ўлчови шу қадар юксакка етдики, бирон амир ё вазир молдан ушр солиғи ва расмий қабчурдан¹ бошқа бирон ном ё бирон йўл билан ҳеч бир бандадан бир динар ҳам ололмасди»².

Амир Қазоғон узоқ замонлар халқнинг тинкасини қуриштириб келган солиқлар бобида қатъий назорат ўрнатган. Бу эса халқнинг аҳволи бир қадар яхшиланишига боис бўлади. Амир Қазоғон савдо-сотиқ ишларига ҳам эътибор қилади. Мусофирларга, яъни ўзга мамлакатлардан келган тожирлар осойиши таъ-

---

¹Қабчур (қўбчур) – мол солиғи. Чорва сонининг юздан бири миқдорда олинган.

² Муиниддин Натанзий. Кўрсатилган асар, 14-бет.

мин этилади. Амир Қазоғон чошгоҳ пайтидан пешинга қадар маҳкамада ўтириб, девон ишлари, арзлар билан шуғулланган. Бу кўрилган чоралар адолатнинг қарор топишига ижобий таъсир қилган. Муаррих, «фаровонлик шу даражада эдики, семиз кўйни бир динорга, бир харвор молни бир дирҳамга харид қилса бўларди», деб хабар беради.

Амир Қазоғон ўша даврдаги таомилга кўра, ўзининг ёзги қароргоҳини Хатлон мулкида (Хутталиён) ва Тохаристонда (Мунк шаҳри), қишлоқни (қишлоқ қароргоҳини) Жайҳун бўйидаги Соли Сарой шаҳрида муқаррар этади.

Муиниддин Натанзий амир Қазоғоннинг олтмиш йил умр кўрганлигини айтиб ўтади. У ўн икки йил ҳокимият тепасида бўлади. Мулкларни кенгайтириш мақсадида Ҳиротни олиш учун бир-икки марта юриш қилади. Амир Қазоғон ўлимнинг сабабини муаррих шундай талқин этади: «Қутлуғ Темур номли шахс Амир Қазоғон хотини Туркон Оғонинг синглисига уйланганди. Ўз хазораларига¹ жабр-зулм қилгани учун Қазоғон уни амирликдан маъзул қилганди. Оғо (Қазоғоннинг хотини—П.Р.) унинг гуноҳини кечиритишни сўраб ҳарчанд илтимос қилмасин, инobatга олмади. Ўзини қаттиқ хўрланган деб ҳисоблаган Қутлуғ Темур Амир Қазоғонга қасд қилиб, пистирма кўрди. Бир куни озгина киши билан лочин учурмоқ учун отланганда, Қутлуғ Темур фурсат топиб, уни шикоргоҳда ўлдирди. Осойишта мамлакат бу иш қабоҳатидан жунбушга келди. Умаро ул кўрнамакни қўлга олиб, пора-пора қилишди ва Амирзода Абдулло Амир Қазоғон ўрнига ҳукумат тепасига қўйдилар»². Шу тариқа асрий курашлар ва қонлар тўкиш билан қўлга киритилган озодлик яловбардори ҳалок бўлади. Халқ эрки яна таҳлика остида қолади.

Омонат озодлик. Бошбошдоқлик

Амир Қазоғонга қилинган суиқасддан сўнг, тахтга келган унинг ўғли амирзода Абдулло мамлакатни идора қилишга нолойиқ бўлиб чиқади. Унинг ҳалокатли қусури отаси ўрнатган тартибларга амал қилмаслик эди. Абдулло давлат тизгинини

---

¹ Хазора – қабила номи, минг кишилик аскарлар гуруҳи маъноларини англатади. Бу ерда ўз қўл остидагилар.

² Муиниддин Натанзий, кўрсатилган асар, 68-бет.

қўлдан чиқариб, ҳокимият ишларини бутунлай бўшаштириб юборади. Оқибатда, «салтанат асослари тамомила издан чиқади», беозорлиги билан танилган Баёнқулини асоссиз ўлдириб юбориши амирларнинг ундан қайтишига сабаб бўлади. Муинддин Натанзий шу ҳақда сўзлар экан, ана шу воқеа сабаб, «барча катта амирлар ваҳимага тушдилар ва баякбор итоатсизлик аломатларини кўрсата бошладилар. Ҳатто Амир Баён Сулдуз ва Амир Ҳожи Барлос биргаликда исён кўтариб Амирзода Абдулло устига келдилар ва жангу жадалсиз (таъкид бизники–П.Р.) уни қўлга олиб шаҳид қилдилар. Машҳур Амир Қазоғон наслдан яна кимки қўлга тушган бўлса, барчасини ўлдирдилар», – дейди.

Амир Абдуллонинг бир йилга ҳам етмаган ҳокимияти фожеий яқун топади. Амир Қазоғон авлодидан икки киши қутилиб қолади – набираси амир Ҳусайн Қундуз ва Бағлон тарафга қочади. Абдуллонинг укаси Маҳмуд эса Мўғулистонга кетиб, жон сақлайди.

Муиниддин Натанзий тарихида Амир Абдулло воқеаси бобида жузъий тафовутлар бор. У Амир Абдулло етти юз етмиш бешинчи йилда¹ Амир Баён Сулдуз ва Амир Ҳожи Барлослар томонидан жангу жадалсиз қатл этилди, дейди. Фасиҳ Ҳавофийнинг «Мужмал»ида эса, Амир Абдуллога қарши юқорида номлари қайд этилган амирларнинг юриши 760 ҳижрийда (1358–59 й.) юз берганлиги ва Амир Абдуллонинг Андараб томонга қочиб кетганлиги айтилади. Амир Абдуллонинг ўлдирилиши санасида (бу 1373-74 йил деб кўрсатилади) қусур бор дейилмаса², унинг қатли ҳақидаги фикри тўғри. Шундан кейин Амир Абдулло номи бирор манбада қайтиб тилга олинмайди.

Амир Қазоғон мулклари Баён Сулдуз қўлига ўтади. Амир Баён Сулдуз ҳам қутилмаган ҳокимиятга эришганидан сўнг айшу ишратга, шаробхўрликка ружу қилади. Мамлакатни идора қилиш ишлари ўз ҳолига ташлаб қўйилади, натижада, бош-бошдоқлик юз беради, парокандалик кучайиб кетади. Амирлар бир-бирига ишонмайдиган бўлиб, ўзаро қасдлашув шиорга айланади. Амир Баён Сулдуз билан мамлакат бирлиги

---

¹ Муиниддин Натанзий. Кўрсатилган асар, 69-бет

² Натанзий асари таржимони Фулом Карим бу қусурни котиблар билан боғлаб, тўғри тахмин қилади (қўлёзма, 83-бет.)

деб Амир Абдулло адабини бериб қўйишда асосий иштирокчи бўлган Амир Ҳожи Барлос ҳам ундан юз ўгиради. Туркий қавмлар амирлари Баён Сулдуз ҳокимиятини тан олмайдилар. Амир Боязид жалойир қавмига бош бўлади, Кеш ва Қарши мулклари Амир Ҳожи Барлосга тобе бўлади. Ясагур қавмини Амир Ҳизр, Андхуй ва Шибирғонни Ҳамидхўжа найман ўз қўлларига олади. Шоҳмуҳаммад Бадахший Кўҳистонда мустақамланиб, лашкар йиғиш, шу вилоят амирлигини таъма қилиш билан машғул бўлади. Юртни бўлиб олиш кўпкарисидан Амир Кайхисрав билан Амир Улжойту Апарди ҳам четда қолмайди. Улар иттифоқ тузиб, Хатлонни эгаллаб оладилар.

Бу амирларнинг ҳар қайсиси ўзича қудратли, бошқалардан кўра ўзларини ақллироқ ҳисоблаган: «Амир Ҳизр Ясаурий ўзининг қабила ва уруғларини тўплаб, ҳукмдорлик ҳуқуқи ва мустақилликка барча очиқ-ойдин даъвогарлардан ўзини ортиқроқ кўрарди»¹.

Амир Абдуллодан сўнг, Туркистонда парчаланиш шиддатли ва кескин тус олади. Амирлар халойиқни ўз тарафига оғдириб олиш илинжида бошқа амирларга қарши «ҳар куни бир фитна ва ҳар лаҳзада бир ғалаён» уюштирганлар. Бу хилдаги ўзбошимчаликлар, бирикмаслик сабабли, мамлакатда тартибсизлик шу даражада эдики, «ҳар лаҳзада юз минг турли балолар юз бериб, ҳар кун бир фарсанг йўлнинг юз жойида ўғри ва қароқчилар пистирма қўйишарди»².

Амир Қазоғон довиюраклиги, донишмандлиги туфайли мўғул ҳукмдорларидан ўн икки-ўн уч йил бурун қўлга киритилган юрт озодлиги, мустақиллиги шу тариқа хомталаш қилинади. Туркистонда ўша йилларда ўта даражадаги ҳокимият таназзули содир бўлган эди.

Собиқ Шўро тарихнавислигида XIV асрнинг II ярми бошларида юз берган воқеа-ҳодисаларга холис баҳо берилмади. Амир Қазоғон, Баён Сулдуз, Амир Ҳожи Барлосларнинг мустақиллик яловини кўтариши атайдан унутилди. Вақтида босқинчи мўғуллардан ҳокимиятни куч билан тортиб олган туркий амирлар фаолиятига айрим хорижий муаррихлар муносабат билдирган эдилар. Ҳерман Вамбери Амир Қазоғон ва унинг ўлимидан кейинги

---

¹ Муиниддин Натанзий, Кўрсатилган асар, 18-бет.

² Шу жойда.

воқеалар ҳақида мушоҳада юритганида, «Самарқанднинг шимолидаги жойларда сулдуз қабилалари биринчилар қатори ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Жанубда эса мўғул ҳокимияти харобалари ўрнида (яъни, Нахшаб ва Кешда) барлос қабилалари озодлик байроғини тикди»¹, деган хулосага келади.

Акад В.В.Бартольд, шу даврни нисбатан чуқур тадқиқ этган олим, афсуски, Амир Қазоғон ва унинг сафдошлари ҳаракатига баҳо беришдан тийилган. Фақат бир ўринда, шунда ҳам сарбадорлар ҳақида фикр юритганида, «Форсада мўғул салтанатининг қулаши 1337 йилда Хуросонда сарбадорлар деб ном олган шийлар ҳаракатини келтириб чиқарди. Ғалаёнчилар тўла ғалабага эришиб, ярим асрга яқин яшаган давлат барпо этдилар»², деб, сарбадорлар ҳаракатига диний тус беради. Бироқ, ший-сарбадорлар ҳаракати моҳияти қандай эди, у озодлик, мустақиллик кураши эдими, деган саволларни очиқ қолдиради. Бўрибой Аҳмедов Туркистонда XIV аср ўрталарида содир бўлган воқеа-ҳодисаларга, мўғуллар билан олиб борилган курашлар моҳияти ҳақида гапириб:

«XIV аср ўрталарига келиб Чиғатой улусининг ғарби жанубий қисмини ташкил этган Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик янада кучли тус олади. Бу айниқса, Қазоғон вафотидан (1358 йили) кейин кучайиб кетди. Мамлакат майда-майда қисмларга бўлиниб кетди. Масалан, Шаҳрисабзда Ҳожи Барлос мустақиллик байроғини кўтарди, Хўжандда Боязид жалоир мустақиллик эълон қилди, Балхда амир Ҳусайн хон қилиб кўтарилди»³, дейди.

Мўғул ҳукмдорларининг узоқ давом истибдодидан сўнг, эркака ташна бўлган юрт учун бу саъй-ҳаракатлар тушунарли. Гарчи тарқоқ, ўзаро бирикмаслик тарзида бўлса-да, озодлик курашининг оммавий тус олиши далилининг ўзи катта аҳамият касб этади. Сўзнинг тўла маъносидаги мустақиллик, озодлик йўлида бу хилдаги «мустақиллик байроғини кўтариш»лар миллий эҳтиёждан келиб чиққан тайёргарлик поғоналари эди.

---

¹ Херман Вамберг. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи, 30-бет.

² Акад. В.В.Бартольд Соч. II., ч. 2., 364-бет.

³ Б.А.Аҳмедов. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, 94-бет.

Иқтисодиёт ва маданият

Мўғуллар босқини... Бу ҳақда ўйлаганингда, орадан шунча асрлар кечишига қарамай, бунчалик даҳшатни одам фарзанди қандай ихтиро қилганига ақл бовар қилмай, ҳайратга тушасан, киши. «Осиёнинг ҳеч бир ери мўғул босқинчиларининг бузғунчиликларини Жайхун ва Сайхуннинг оралиғидаги эллар каби даҳшатли даражада ҳис қилмади... Бу ваҳшийлар Мовароуннаҳрда саноат, тижорат ва зироат билан касб этилган идора усулини биринчи марта кўрдилар, талон-тарож, зўрлашга бўлган чанқоқларини илк бор шу ерда қондирдилар... Ўзининг ҳосилдорлиги билан донг қозонган тупроқлар бутунлай яроқсиз қолгани, бутун ислом оламида шуҳрат топган қурол-аслаҳа саноати, қалин ипак матолар саноати, зийнатли шиша саноати бутунлай йўқолиб кетгани ҳайратли эмасдир. Шаҳарлар харобазор бўлиб ётибди. Деҳқонлар ўлдирилган, мўғул қўшинига мажбурий жалб этилган ҳунармандлар Узоқ Шарққа юборилгандир»¹.

Айрим Шўро даври муаррихлари мўғуллар истилосининг Марказий Осиё халқлари тақдирида, хусусан, уларнинг маданияти, тараққиётида ижобий ўрин тутганлигини даъво қилганлар. Акад.В.В.Бартольд «маданий мамлакатларнинг ёввойи кўчманчилар томонидан хонавайрон этилиши қанчалик қайғули бўлмасин, барибир, мўғул истилоси, энг камида, бири иккинчиси ҳақида тушунчага эга бўлмаган халқларни ўзаро яқинлаштиришда фойдали бўлди ва бу ранг-баранг маданий унсурлар уйғунлигига олиб келди», деган мулоҳазани билдиради.

Мўғулларнинг бутун ҳукмронлиги давомида босиб олинган, қулларга айлантирилган халқларнинг аҳволи ниҳоятда оғир кечганлиги маълум.

Қарши ва унинг теваарак-атрофи мўғулларнинг доимий қароргоҳига айланиб қолган эди. Воҳада илк ўрта асрларда ривожланган қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, маданият мўғуллар босқини оқибатида издан чиқади, кўпгина аҳоли манзиллари эса йўқликка юз тутди. Қадим Нахшаб–Насаф манзилларидан бўлган Дагайтепа, Шайхалитепа, Наймантепа, Бобокенттепа, Талиғунтепа, Қўрғонтепа, Касбитепе, Кўҳна Фазлитепа, Майманоктепа, Қўштепа, Ўртатепе, Мозортепе, Олтин-

---

¹ Херман Вамбери. Бухоро ёхуд... , 28–бет.

тепа, Хонободтепа, Каттепа, Намозгартепа, Овултепа сингари манзилларни текшириб, тадқиқ этган қадимшунос олимлар бу жойларда сўнги ҳаёт излари XII аср охирлари-XIII аср бошларига оид эканлигини аниқлаганлар. Эндиликда харобалари тепалар бўлиб қолган бу кишилик масканлари вақтида гавжум, деҳқончилик ва ҳунармандчилик юксалган қишлоқлар бўлган.

Воҳанинг асосий шаҳри — Насаф мўғуллар босқини арафаларида ҳар томонлама юксалган эди. «Насаф, айниқса, X-XIII аср бошларида бениҳоя юксалишга эришади. Шаҳар майдонида ҳунармандчилик маҳсулотларининг кўпдан-кўп қолдиқлари мавжудлиги аниқланган»¹, Бу ҳақда олдинроқда етарли даражада гапирилди. Деҳқончиликнинг ҳамма тури, ҳатто, пахтачилик ҳам бу жойда ривож топади.

Мўғуллар босқинига қадар, воҳанинг асосий оби ҳаёт манбаи бўлган Қашқадарёнинг серсув бўлганлигини қадимшунослар аниқлаганлар.

Акад. Яҳъё Фуломов бошчилигидаги қадимшунослар далолатига кўра, XII асрларда Қашқадарё Пойканд этакларида Зерафшонга² қўшилган. Дарё сувларининг мўллиги, табиийки, юртда деҳқончиликнинг ривожига туртки беради. Насаф ва унинг теваарак-атрофида бог-роғлар гуркирайди. Афсуски, мўғуллар Насафни вайрон қилиб, айни пайтда ариқ ва анҳорларни кўмиб ташлаганлар. Оқибатда, Насафдан қуйида бўлган кўпгина қишлоқларга сув бормай, қурғоқчилик уларга қирон келтирган.

* * *

Мўғуллар истилосига қадар бўлган даврда кишилар мусулмон одатлари асосида дафн этилганлар. С.Б.Лунианинг гувоҳлик беришича, Олтинтепада 10 та қабр очиб кўрилади. Қабрлар хом ёки пишиқ ғиштдан ишлаб чиқилган, дафн мусулмон урфига биноан амалга оширилган: майит шимоли жануб йўналишида елкаси билан ётқизилган, боши ғарбга буриб қўйилган. Ғиштларнинг шаклига қараб ҳукм қилганда, қабрларни X-XI асрларга нисбат бериш мумкин бўлади, дейди С.Б.Лунина.

Олтинтепадан шарқий тарафда жойлашган Сигиртепадаги қабристонлик ҳам тадқиқ этилганда, бу жойда ҳам маросим-

---

¹ С.Б.Лунина. Кўрсатилган асар, 23 – бет.

² Я.Г.Гулямов. «Исследование исторической гидрографии низовьев Кашкадары» Зерафшана. ИМКУ, вып. 6. — Т.: 1965, 21 – бет.

лар XII асрга бориб тақалишини кўрсатди. Олтинтепа ва Сигиртепа қабрларидан олинган бош суяклари антропологик текширувдан ўтказилганда, бу жойларда дафн этилган кишилар оврупой–памирли–фарғонали шамойилга мўғулсимон аралаш бўлган қиёфа, деб эътироф этилган. Олтинтепада XII аср охирлари–XIII аср бошларида яшаган кишилар ўз қиёфаларига кўра, Насафда худди шу даврда истиқомат этган ҳамюртларига жуда ўхшаш бўлганлар. Мўғул қиёфасига яқин дафн этилганларнинг туркийлардан бўлганлигини далолат этади.

Қадимшунослик тадқиқотлари аҳоли асосан исломга амал қилгани ҳолда, айрим ўринларда мусулмонликка қадар бўлган топиниш аломатларининг ҳам сақланиб қолганлиги кўрсатади. Таллисортепа, Соритепа манзилларида олов – меҳробнинг топилиши бу фикр далилидир. Соритепадаги манзилдан санам (бут) боши топилган. Унинг юз кўриниши туркий ифодага эга бўлиб, ички тарафи шиша, тош ва сопол мунчоқлар билан тўлғазилган. Тепа қисмидан тешикча қолдирилган. Санамларга сиғиниш Марказий Осиёда IX асрга қадар давом этганлиги ҳисобга олинса, бунинг ажабланарли ери йўқ.

X–XII асрларда Қашқа воҳасида қишлоқ манзилларида олдинги асрларда кенг тарқалган ҳунармандчилик аста-секин барҳам топиб, ҳунар аҳли шаҳарларда тўплана бошлайди. Шаҳар ҳунармандлари кундалик ҳаётга зарур бўлган асбоб-ускуналарни ишлаб чиқарганлар. Кулолчилик устахоналари 1-2 пиширув ўчоғидан иборат бўлган. Усталар ўз маҳсулотларини ўзлари сотганлар. Бир дўкон ўрнидан 31 танганинг топилиши ҳам шундай хулосага ундайди. Шаҳар ҳунармандлари алоҳида маҳалла бўлиб, кулоллар, темирчилар, эгарчилар ва ҳунармандлар жойлаша бошлайдилар. Жамоавий ҳунармандчилик сифати уй шаронтидаги ишдан унумли эканлиги ва меҳнат қуролларининг такомиллашганлиги билан ажралиб туради.

Бу даврда шаҳар билан қишлоқ манзиллари ташқи кўринишида ҳам тафовут аниқ ажрала бошлайди. Шаҳарларда омма учун мўлжалланган улкан биноларнинг, ҳашаматли уй-жойларнинг нақшинкор тарзда қурилиши ўзига хос хусусиятлар эди. Шаҳарлар бошқа ҳудудлардаги маданий ўзгаришларни дастлаб қабул қилиши (саъдо, элчилик алоқалари) билан ҳам ажралиб турар эди. Шу билан бирга, кулолчиликда шаҳар ва қишлоқ усталари ишлаган маҳсулотлар ўртасида умумий ўхшашликлар ҳали мавжуд эди.

Таниқли олим Чулууны Далай тўғри айтгани сингари, «Чингизхоннинг истилочилик сиёсати, худди унинг ворислари сиёсати мисоли, охир-оқибатда мўғул халқини ҳарбийларга, Мўғулистонни эса ҳарбий лагерга айлантириб қўйди, мўғул феодал жамияти ривожига халал берди, оддий мўғулларга уқубат ва муҳтожликдан бўлак нарса келтирмади. Ўша вақтда Осиё ва Оврупо халқлари келгинди истилочилар зулми остида қолиб, янада оғирроқ йўқотишларга маҳкум этилди»¹.

Бадий ижод

Мўғуллар истилосидан олдин Туркистонда илм-фан, маданият нечоғлик тараққий қилганлигини бу даврларда етишиб чиққан олимлар, фикҳшунослар, ҳадисшунослар, шоирлар ва адиблар мисолида кўриш мумкин. Аллома ва ижодкор Насафийлар ҳақида қадим араб, форс манбаларида етарлича сўз юритилган.

Мўғуллар яғмоси мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётида бўлгани каби маданиятни ҳам даҳшатли таназзул ўз ўпқонига олган эди. Дин аҳли, илм-фан кишилари, адабиёт намояндаларининг аксарияти мўғулларга қарши олиб борилган жангларда ҳалок бўлган. Мўғуллар истилосининг асосий оғирлиги, қирғинлари зиёлилар бошига тушган эди. Мовароуннаҳрлик шоирлар, олимларнинг Ҳиндистон, Миср, Туркия ва Эрон, хуллас, яқин Шарқ мамлакатларига кетиб қолиши, ўша жойларда ижод этиши бевосита мўғул зулми билан боғлиқ эди. Уруғ-аймоғи Кешдан бўлган Хисрав Деҳлавий кейинчалик «Рў ба Ҳинд овардани соҳибдилон бечиз нест»— қалби пок кишиларнинг Ҳиндистонга кетиб қолиши сабабсиз эмас, деганида шу жиҳат кўзда тутилган бўлса керак.

ҲОФИЗИДДИН НАСАФИЙ. XIII аср охирлари ва XIV аср бошларида яшаган файласуф, фикҳшунос, ҳадисшунос ва йирик шоир Ҳофизиддин Насафийнинг тўлиқ исми шарифи Ҳофизиддин Абул Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ан-Насафийдир. Ҳофизиддин Насафий мўғуллар Мовароуннаҳрни истило қилган даврда яшаган алломалардан биридир. У, тахминан, XIII аср иккинчи чорагида дунёга келган бўлиб, ҳаёти XIV асрнинг бошларига қадар давом этади.

---

¹ Б.П.Гуревич. Қаранг: Чулууны Далай. Монголия в XIII-XIV веках, 3 – бет.

Чигатой хонларининг барча ёвузликларини бошдан кечирган Мовароуннаҳр шаҳар-қишлоқлари сингари Насаф ҳам аллома яшаган йилларда таназзулни бошдан кечираётган эди. Оқибатда, насафлик кўпгина ижодкорлар, олимлар чет элларга бошпана излаб кетишга мажбур бўлган эди. Ҳофизиддин Насафийнинг вафот этган йилига (1310 й.) қараб фикр юритадиган бўлсак, унинг ҳаёти оғир ва мураккаб йилларда кечганлиги маълум бўлади.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқ кўлёмалар мажмуасининг олтинчи жилдида¹ насафлик шоир Ҳофизиддин Насафийнинг 4834/2208 рақами остида сақланаётган «Манзумот ал-кавокиб» (Юлдузлар дostonи) асари ҳақида маълумот берилади.

Ҳофизиддин Насафий ўз даврининг йирик фикршуноси сифатида исломдаги мазҳаблар ва уларнинг қарашларини бадиий талқин этади. «Манзумот ал-кавокиб» асарида Ҳанафий қонунчилиги ҳақидаги қарашлар шеърӣ йўл билан баён этилади. Насафда мутазиллий, ҳанафий мазҳаблари сомонийлар даврида анча кенг ёйилган эди. Ислomий дунёқарашдаги ихтилофлар мўғуллар истибдоди йилларида яна аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан Ҳофизиддин Насафийнинг ҳанафий қонунчилиги ҳақида ўз шеърӣ талқинини баён этиши бежиз бўлмаган.

Ҳофизиддин Насафий асарини шарҳлаб, «Иршодил толиб али ал-манзумот кавокиб» деган асар ҳам ёзилган. Шарқшунослик институти кўлёмалар фондида сақланаётган бу асар «Юлдузлар дoston»ини ўрганувчиларга тўғри йўл кўрсатишга бағишланган. Ҳофизиддин Насафийнинг «Юлдузлар дoston»ига XVII асрнинг таниқли олими Муҳаммад бин Ҳасан ибн Аҳмад ибн Абу Яҳё ал Кавокибий шарҳ битган. У Алеппо муфтиси бўлган ва 1018/1609 йилда туғилиб, 1096/1685 йилда вафот этган.

Бу эса Насафлик шоирнинг диний мавзудаги асари кейинги асрларда ҳам машҳурлик касб этганлигидан далолат беради. Ҳофизиддин Насафийнинг² ҳаёти, илмий-адабий мероси ҳақида

---

¹ Собрание Восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. VI, Т71963. 451 – бет.

² Носир Муҳаммад Абул Баракот ан – Насафий (Ҳофизиддин Насафий) ҳақида қуйидаги маълумотни келтиради: «АБУЛ БАРАКОТ АН–НАСАФИЙ. Ҳофизиддин Абул Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд ан–Насафий замонасининг машҳур имоми, фикр илми билимдони, атоқли муҳаддис бўлган. У олим Муҳаммад ибн Абд ус-Саттор ал–Кардарийнинг шогирдидир.

кам биламиз. Аллома ҳақида келажакдаги тадқиқотлар самарали бўлади, деб умид қиламиз.

РУКНИДДИН НАСАФИЙ. Мўғуллар истибдоди даврида кўпгина насафлик ижодкорлар, олимлар Ҳиндистон, Эрон, Сурия, Миср, Туркия каби мамлакатларга кетишга мажбур бўлганлар ва ўша ерларда ижод қилганлар. Фасих Ҳавофий ўзининг «Мужмал-Фасихий» асарида 745 йил (ҳижрий)–1344–1345 йил воқеалари ҳақида сўзлаганида бир жумлада Шероз шаҳрида Насафлик Мавлоно Рукниддин ан-Насафийнинг вафот этганлигини тилга олиб ўтади. Мавлоно Рукниддин ан-Насафий Шерозга қандай бориб қолган ва бу шаҳарда қанча умр кечирган, бу ҳақда маълумотлар йўқ. Фасих Ҳавофий Мавлоно Рукниддин ан-Насафийнинг 1344 йилнинг 14 июни билан 12 июли оралиғида вафот этганлигини айтади. Фасих Ҳавофий ўз асарида таниқли, машҳур кишилар ҳақидаги хабарларни жам қилганлигини эътиборга олсак, Мавлоно Рукниддиннинг ўз даврида тутган ўрни ойдинлашади.

Мавлоно Рукниддин Насафий ҳам мўғуллар яғмоси оқибатида Эронга бориб қолган. Фасих Ҳавофий «Мавлоно»¹ деб эритган бу аллома ҳақида ортиқ маълумотлар мавжуд эмас.

ЗИЁУДДИН НАХШАБИЙ. Мўғуллар босқини туфайли ўз юртини тарк этишга мажбур бўлган шоир ва адиблардан бири Зиёуддин Нахшабийдир. Зиёуддин Нахшабийнинг номи ҳам узоқ вақтлар давомида унинг ўз авлодларига номаълум қолиб келди.

Абул Баракот ан-Насафий «Ал-Вофи фи ал-фуруъ», «Канз уд-дақоикфи ал-фуруъ», «Ал Мусаффа шарҳ ул-Манзумат ун-Насафия», «Ал-Мустасфи шарҳ ул-фиқҳ ун-Нофъ», «Ал-Манор ал-анвор фи ал-усул ал-фиқҳ» каби асарлар ёзган.

Олимнинг «Канз уд-дақоик» асари айниқса машҳур бўлган. Муслмон қонуншунослиги асослари, ҳанафия ва шофеия мазҳабларининг ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги бу рисола Насруллоҳ бин Муҳаммад бин Жаммод ал-Ирди Кермоний томонидан форс тилига таржима қилинган.

Мазкур асарлар ва уларга ёзилган кўпгина шарҳларнинг қўлёзма нусхалари ЎзФА Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Олим ҳаётининг сўнгги йилларида Бағдодда мударрислик қилган ва ўша ерда 1310 йили вафот этган».

¹ Фасих Хавафи, Муджмал –и ..., 72 – бет.

Ватандошимиз ҳақида дастлаб Оврупо олимлари хабар берганлар. 1867 йилда В.Перч Нахшабийнинг «Тўтинома» асари ҳақида фикр юритиб, асарнинг айрим парчаларини немис тилига ўгирган эди. Яна бир немис олими Ҳерман Эте Нахшабийнинг «Тўтинома» асари ҳақида мулоҳазалар билдирган эди. А. Кримский ҳам Нахшабий ҳаёти ва ижодига оид айрим маълумотларни жам қилганди. Е.Э.Бертельс ўзининг «Ислом қомуси» асарида Нахшабий асарлари номларини келтириб ўтган эди.

Ўтмишда, шу тариқа, Зиёуддин Нахшабий «Тўтинома»си Европалик китобхонларга унинг юртдошларидан олдинроқ маълум бўлган эди. Зиёуддин Нахшабийнинг ҳаётига доир маълумотлар кам. Адиб ўз исми шарифини гоҳ «Зиё», гоҳ «Зиёуддин» тариқасида қўллайди. Унинг «Нахшабий» тахаллусини қабул қилишига қараганда, у Насаф шаҳрида таваллуд топган, шу ерда вояга етган. Зиёуддин Нахшабийнинг туғилган йили аниқ эмас. Унинг, XIII асрнинг II ярми, аниқроғи, XIII асрнинг тўртинчи чорагида туғилганлигини тахмин қилиш мумкин. Шоир ҳижрий 751 (1350) йилда вафот этади. Зиёуддин Нахшабийнинг узоқ умр кўрганлиги нақл этилади.

Зиёуддин Нахшабий Ҳиндистонга қачон келиб қолган, аниқ эмас. У Бадуюн деган манзилда муқим яшай бошлайди. Адиб машҳур шайх Ҳамидиддин Ноғурийнинг набираси шайх Фарид Ноғурийга мурид бўлади.

Зиёуддин Нахшабийнинг Ҳиндистонда ижод этган илк асарларидан бири «Жузвийёт ва куллиёт» (Хусусийлик ва умумийлик) 1317-1321-йилларда ёзилган. Бинобарин, адибнинг Бадуюнга бориб ўрнашуви шу санадан тўрт-беш йил олдин юз берган бўлиши мумкин. Бу вақтда Зиёуддин Нахшабий ўз она шаҳрида таҳсил қилиб улгурган, эҳтимол, бадий ижод билан ҳам шуғулланган бўлиши мумкин.

«Дурдонаҳои наср» китобида айтилишича, «У болалик даврини Нахшабда ўтказди, шу жойда мактабда ўқийди. Нахшабий балоғат ёшига етгач, Алоуддин Хилжий замонида (1296-1316 й.) ўз ватанини тарк этиб, Ҳиндистон ярим оролига боради»¹.

Зиёуддин Нахшабий султон Қутбиддин, яъни Муборакшоҳ Хилжий (1317-1321 й.) даврида кўпгина асарлар яратди. Юқорида зикр этилган китобини шу ҳукмдорга бағишланган бўлса-да, у Қутбиддин саройида хизмат қилмаган.

---

¹ Қаранг: Дурдонаҳои наср, жилди дуюм. Д., «Адиб», 1989, 128-бет.

Ўша даврнинг тазкиранавислари Зиёвуддин Нахшабийнинг султон саройи билан алоқада бўлмаганлигини, мадҳу санога берилмаганлигини қайд этганлар. У ўз умрининг ўн йилга яқинини шоҳ асари – «Тўтинома»ни ижод қилишга бағишлаган эди.

Зиёвуддин Нахшабий ҳаётининг охириги йилларида зуҳди тақвога берилади, гўшанишинлик ихтиёр этиб, 751 ҳижрийда (1350 й.) оламдан ўтади. Адибнинг ҳоқи Ҳиндистоннинг Бадоян деган маъвосидадир.

Ватандошимиз хорижда яшаган бўлса-да, ўздан сўнг улкан адабий мерос қолдирди. Унинг «Жузвиеъ ва куллиеъ», «Тўтинома», «Гулрез», «Силк ус-сулук», «Шарҳи сураи Забур», «Лаззат ун-нисо», «Насоиҳ ва мавоиз», «Ашираи мубашира» сингари асарларидан фақат сўнггисини демасак, қолганлари етиб келган. Адибнинг «Тўтинома»си ҳижрий 730 (1330 й.) йилда ёзиб тугалланган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида «Тўтинома»нинг бир неча қўлёзмалари сақланади. Шулардан бири 4666/4395 рақами билан белгиланган. «Тўтинома» сюжети Шарқ адабиётида «Минг бир кеча» янглиғ машҳур бўлиб, бу мавзуга жуда кўп шоирлар мурожаат қилганлар. Хусрав Деҳлавий ҳам шу мавзуда ижод қилган. Ҳинд халқ оғзаки ижодиётининг энг яхши гоёларини – тўғрилиқ, софлик, одабийлик, садоқат, вафо, яхшилик, мардлик сингари олижаноб фазилатларни ифода этувчи эртаклар Зиёвуддин Нахшабий «Тўтинома»сининг негизини ташкил этади. Асарда, макр, хийла, ёвузлик, тубанлик каби салбий одатлар қаттиқ қораланади.

«Тўтинома»ларни махсус ўрганган олим Тожи Қораев «Нахшабий, Қодирий, Ҳайдарий, Латифий сингари атоқли санъаткорлар ҳам «Тўтинома»га мурожаат этиб, уларнинг барчаси таржима асар эмас, балки шу асар сюжети асосида янги, оригинал дoston яратишга ҳаракат қилганлар»¹, дейди. Баъзи олимлар, Зиёвуддин Нахшабий Хусрав Деҳлавий асарини асос қилиб олган, деган фикрни билдирганлар. Шубҳасиз, Зиёвуддин Нахшабий Хусрав Деҳлавий асари билан таниш бўлган.

---

¹ Т.Қораев. Хиромий. — Т.: 1977, 39 – бет.

Зиёуддин Нахшабийнинг «Тўтинома» достони ҳинд халқ оғзаки ижодининг мумтоз намунаси бўлган эллик икки ҳикоят мазмуни асосига қурилган. «Тўтинома» асарининг асл манбаи «Шукасаптати»дан ўз оригинал бадияти, композицион қурилиши, мавзу ранг-баранглиги билан жиддий фарқ қилади. Зиёуддин Нахшабий «Тўтинома»си мавжуд «Тўтинома»лар орасида энг мукаммали ҳисобланади. XVII асрда яшаган Муҳаммад Қодирий «Тўтинома»сида жами 35 эртақ берилади. Нахшабий «Тўтинома»си наср ва назмда ёзилганлиги билан ҳам улардан тубдан фарқ қилади.

Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида Зиёуддин Нахшабий асарининг турли даврларда кўчирилган нусхалари бўлиб, улар орасида 1753 йилда Мирза Раҳим томонидан Бухорода кўчирилган нусха, 1826 йилда Мулло Файзуллоҳ томонидан Қўқон қоғозига настаълиқ хатида битилган нусхалар диққатга лойиқ.

Санкт-Петербургдаги М.Е.Салтиков-Шчедрин номли кутубхонада Шарқ қўлёмаларининг жуда бой мундарижасида Зиёуддин Нахшабий асарлари ҳам мавжудлигини таъкидлаш лозим бўлади. Бу кутубхонада ПНС-296, ПНС-517 рақамлари остида сақланаётган «Жузвиёт ва куллиёт», «Лаззат ун-нисо» асарлари ҳали ўрганилган эмас. «Жузвиёт ва куллиёт» – бадий-фалсафий асар бўлиб, 1126 ҳижрийда (1714 й.) кўчирилган. Қўёманинг дебочаси йўқолган. Жами 219 саҳифадан иборат нусха саҳифалари жуда чиройли ёзувда кўчирилган. Иккинчи асар «Лаззат ун-нисо» ҳинд фалсафий-маиший рисоласи «Кокашастра»нинг эркин таржимасидир.

Зиёуддин Нахшабий «Гулрез» асарининг ёзилган йили аниқ эмас. Муаллифнинг ўзи қайд этган этгани сингари, асар сюжети унинг ўз ихтиросидир, яъни эртақлардан кўра, муаллиф тўқимаси босимроқдир. Асарда Туркистон шаҳзодаси Ажабмалик ва парилар шоҳининг қизи Нўшлаб ишқий саргузаштлари ҳикоя қилинади. «Гулрез»да Нахшаб шаҳзодаси Маъсумшоҳ образи ҳам бор. Нахшабда Тайфур исмли бир подшоҳ яшайди. Унинг узоқ вақтлар фарзанди бўлмайди. Ниҳоят, у ўғил кўради ва отини Маъсумшоҳ деб қўяди. Маъсумшоҳ илму адабда, ҳунарда ягона бўлиб етишади:

*Шамъи адабу улум афрухт,
В-аз илму адаб тамом омухт.
Дар найзаву тиру зӯри бошуз,
Ҳамсанг намонд дар тарозуш,
Дар мардиву мардуми самар шуд,
Рӯинтану Рустаме дигар шуд¹.*

Бир кун Маъсумшоҳ қаср кўнгирасида қўниб турган гоят зебо бир қушни кўриб қолади. У, марварид қадалган тожини кунгирага қўйиб, қушни бир илож қилиб тутиб олади ва заррин қафасга солади. Қуш қафасда на сув ичади, на дон ейди. Қуш, ниҳоят, Маъсумшоҳга ўз дардини баён қилади: мен парилар шоҳининг қизи Нўшлаб бўламан, отамни Машҳуршоҳ деб атайдилар. Биз яшайдиган оролни Байт ул-омон дейдилар. Менинг ишқим Туркистон подшоҳи Баҳқарднинг ўғли Ажабмаликка тушганлиги боис, шу савдоларга йўлиқдим... Маъсумшоҳ қафасни қўлига олиб, Байт ул-омон сари йўлга тушади. Қизнинг юртига етганида, Нўшлабнинг онаси «қизимни қафасдан озод қил, уни сенга бераман», дейди. Шунда Маъсумшоҳ «Йўқ, сенинг қизинг менинг синглим бўлади, бас, мен уни Ажабмалик мамлакатига олиб бераман», дейди. Нўшлабнинг онаси айтадики, ўн икки йил муддат ўтибдур, билмадим, Туркистонда Ажабмалик тирикми ёки ўлганми?! Асар ниҳоясида қаҳрамонлар Туркистон ва Нахшабда давру даврон сурганлиги ҳикоя қилинади.

Зиёуддин Нахшабийнинг ўз ватанидан олисда, она тупроғини мадҳ этиб шу афсонани тўқиганлигини тасаввур этиш мумкин. Қаранг-а, қизнинг юрти Байт ул-омон. Тинч, омонлик ҳукмрон уй. Зиёуддин Нахшабий тинч уйи бузилганлиги сабаб, Нахшабни ташлаб келишга мажбур бўлган эди. «Гулрез» асарининг ёзилган

---

¹ Адабиёти форсу тожик дар асрхон XII–XIV. Қисми дуюм. Д., 1983, 211–бет.

Таржимаси:

Одоб ва илмнинг шамъин ёқди,
Илму одобни ўрганди тамом.
Найзаю камон билак зўридан,
Тошу тарозуда тенглик қолмади.
Мардлик, одамийликда эрди танҳо,
Метин тан, Рустами номдор бўлди.

йили номаълум, эҳтимол, асарда келтирилган ўн икки йиллик муддат унинг юртидан чиқиб кетган вақтига ишорадир. Нахшаб шаҳзодаси Маъсумшоҳнинг олижаноблиги-чи?! У, ўз домига илинган Нўшлабнинг орзу умидига етиши йўлида фидойиларча ёрдам қўлини чўзади. Нахшабий ўз ватандоши образини бутун меҳри ва қалб нури билан яратган, дейиш мумкин. Зиёуддин Нахшабийнинг «Тўтинома»си, аслида «Ҳикоёт уд-диёрот» бўлиб, асар халқ орасида, кейинчалик тазкираларда ва тадқиқотларда «Тўтинома» номи билан машҳурлик касб этган. Шоир ва адиб бу асарида ҳам яхшиликни, адолатни мадҳ этади. У, мазлум ва ожиз кишиларга ёрдам бериш, улар билан ҳамдам бўлишни тарғиб этади:

*Нахшабӣ ёр шав ба мазлумон,
Гуфт—бишнав агар у хушёрӣ!*

Тамаъ, ҳирс ёмон оқибатларга олиб боради. Тамаъ охир-оқибатда шоҳни гадога айлантириш мумкин:

*Бар хеш мадеҳ ту хирсро роҳ,
К—аз хирсу тамаъ гадо шавад шоҳ?*

Шоир ҳамма иллатларни жоҳилликда деб билади. Илмдан хабардорлик одамни безайди, гарчи унинг жуссаси ҳақир кўрингани билан у ўз билими сабаб, балолардан фориғ бўлади:

*Нахшабӣ дониш аз ҳама беҳтар,
Кист хон дар ниҳояти дониш.
Жусса гарчи ҳақиртар бошад,
Бигзарад дар ҳимояти дониш?*

---

¹ Таржималари:

Нахшабий, мазлумларга ёр бўл,
Деди: магар хушёрсан, эшитгил.

² Танда хирсга бермагил йўл асло,
Хирсу тамаъдин шоҳ бўлур гадо.

³ Нахшабий, илм борчадин авлодур,
Чўлғаса киши вужудуни фан,
Агарчи жисми анинг ҳақирдир,
Билим ҳимоятида бошидур омон.

Қашқа воҳасида етишган, Ҳиндистонда бадий ижод камолоти-га эришган Зиёуддин Нахшабий XIII аср охирлари ва XIV аср биринчи ярми Шарқ адабиёти тараққиётида ўзига хос фахрли ўринни эгаллайди. Нахшаблик шоир ва адиб Зиёуддин Нахшабийнинг адабий мероси ҳали бизда етарли даражада тарғиб ва ташвиқ этилган эмас. Унинг асарлари хусусан, Нахшаб билан бевосита боғлиқ «Гулрез»и таржима қилинганича йўқ. Зиёуддин Нахшабийнинг номи «Ўзбек адабиёти тарихи»да умумий тарзда тилга олиб ўтилади, холос. Ўтмишни ўрганар эканмиз, мўғуллар яғмоси туфайли улуғ ватандошларимизнинг мусофирликда ижод қилганлигини, ўз асарлари саҳифаларида юртини соғинч ила тараннум этганлигини бугунги авлодларга сингдириш лозим бўлади.

*АБУБАКР НАСАФИЙ (ШАРАФИДДИН ҲУСОМ)*¹. Муҳаммад бинни Абубакр Насафий XII аср охири ва XIII аср бошларида Самарқандда яшаган таниқли олим, шоир ва мударрис. Самарқанд мадрасаларида дарс берган. «Лубоб ул-албоб», «Жавомеъ ул-ҳикоёт ва лавомеъ ур-ривоёт» асарларининг муаллифи бўлган машҳур адиб Нуриддин Муҳаммад Авфийга устозлик қилган.

Абубакр Насафий Шарафиддин Ҳусом таҳаллуси билан ижод қилган. Диний илмларни пухта эгаллаган бу зот шеърятда ҳам маҳорат билан қалам тебратган. Шоирнинг «Нашканад» («Синмайди») радибли қасидаси ниҳоятда машҳур бўлган. Авфий бу ҳақда шундай бир воқеани келтириб ўтади: Шарафиддин Ҳусом ҳажга кетаётиб, Рай шаҳрида тўхтайтиди. Иттифоқан бу шаҳарга машҳур шоир Афзалиддин Хоқоний ҳам келган эди. Шарафиддин у билан суҳбатлашгани боради. Биринчи учрашувдаёқ Хоқоний «Нашканад» қасидасининг муаллифи сизмисиз?» деб сўрайди. Бундан Шарафиддин бир оз ранжийди. Чунки у шеърятдан бошқа кўплаб илмларда ҳам танилган эди. У шундай дейди: «Ҳа, ёшлик, нодонлик қилиб шеърятга ҳам қўл урганмиз, аммо энди ундан тавба қилдик». Хоқоний бунга жавобан шундай дейди: «Эй мавлоно, қанийди, бутун девоним сизники бўлса-ю, сизнинг ана шу қасидангиз меники бўлса. Чунки умримизнинг аксар қисми шеър ёзиш билан ўтади, касбимиз шу, аммо сизнинг қасидангизга ўхшаш бирор сатр битолмадик».

---

¹ Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, — Т.: 2001 й, 19–20–бетлар.

Хоқоний Шарафиддин Ҳусомни катта эҳтиром ва совға-саломлар билан кузатиб қўяди.

Шоирнинг машҳур қасидасидан бир неча байт:

*Ҳаргиз нигор турра ба хинжор нашканад,
То бори ишқ нушти хирад зор нашканад.
Парвинфишон нагардад он чашми жаҳонфуруз,
То нўшханди муҳри лаби ёр нашканад.
То тори зулфи у надихад моя даври чарх,
Бар рўи рўз зулфи шаби тор нашканад.
Як тор нест дар ҳама зулфаш, ки бӯи у
Қадри ҳазор нофаи тотор нашканад.
Бемори норши синаи ёрам, вале ба умр
Як орзуи ин дили бемор нашканад.
Дилхуни нордони ваям, гарчи оби у
Ҳаргиз ҳарорати дили пурнор нашканад...
Эй навбаҳори ҳусн, баҳорон машав ба бог,
То чанд рўз равнақи гулзор нашканад.
Дар жилвагоҳи рўи макун зулф беқарор,
То нушти сабри ин дилафгор нашканад...*

Мазмуни: Ҳаргиз нигор сочларини майдалаб ёйиб юбормасин, ишқ юки ақл ортида зор қолмасин. У оламни ёқувчи кўз юлдузларни сочмасин, ёрнинг лабидаги табассум муҳри синмасин. Зулфининг бир толаси чархнинг айланишига асос бўлмасин, кундуз кун сочларидан қоронғу кечага айланмасин. Бир тола эмас, агар сочларини ёйса, ҳидидан минг тотор мушкининг қадри синади. Ёрнинг кўксидаги анор бемориман, аммо бир умр бу бемор дилим орзуси ушалмайди. Унинг нордон ширасига орзумандман, гарчи унинг суви оташли дилим ҳароратини босмаса ҳам... Эй ҳусн навбаҳори, баҳорда боққа чиқма, бир неча кун гулзор равнақи синмасин. Юзинг жилвагоҳида зулфингни паршон қилма, бу дилафгорнинг сабру қарори тугамасин...

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ¹. 1240-1300 йилларда яшаган файласуф ва шоир. Ёшлик йиллари Қаршида кечган. Сўнгра Бухорога бориб, кўп йиллар илм ўрганган. Нажмиддин Кубронинг

---

¹ Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, — Т.: 2001 й, 20–21–бетлар.

шогирди шайх Саъдиддин Муҳаммад ибн ал-Муайяд Ҳамавийдан (1191-1252 (60) тасаввуф сирларини ўрганган. Айни пайтда тиб илмидан сабоқ олган ва табиблик қилган. Элхонийларнинг Бухорога ҳужумидан сўнг (1273) у Эроннинг Исфохон, Шероз сингари шаҳарларига сафар қилган. Ўзининг чуқур билими ва қобилияти туфайли шайхлик мартабасига эришган.

Азизиддин Насафий ибн Муҳаммад тасаввуф ва фалсафанинг хилма-хил масаларига оид кўплаб китоблар ёзган. «Мақсад ул-ақсо» («Сўнгги мақсад»), «Танзил ул-арвоҳ», «Кашф ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар кашфи»), «Зубдат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Китоб ул-инсон ал-комил фи маърифат ал-вофир», «Манозил ус-соирин» («Йўловчилар қўналғаси»), «Мабдаъ ва маъод» («Манба ва унга қайтиш»), «Усул ва фуруъ» («Илдизлар ва шохлар») номли асарлари шулар жумласидан. У ўз асарларида тасаввуф ахлоқи тамойилларини тартиб қилган.

Таниқли олим Нажмиддин Комиловнинг таъкидлашича, Азизиддин Насафийни комил инсон илмининг назариётчиси деб аташ мумкин. Чунки унинг барча асарларида бу мавзу марказий ўрин тутади. У комил инсонга шундай таъриф беради: «Билгилки, комил инсон деб шарият ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф».

Насафийнинг мазкур таърифидан келиб чиқадиган хулоса шуки, комил инсон ҳаётдан ташқари бўлган аллақандай мавҳум зот эмас, балки реал одамдир. Яхши фазилатларни эгаллаб борган инсон ана шундай мартабага кўтарила олади. Бунинг учун эса тариқат ва риёзат мақомларини босиб ўтиш зарур.

Азизиддин Насафий асарлари ўрта асрлардаёқ Европада маълум бўлган. 1665 йили А.Мюллер унинг «Мақсад ал-ақсо» («Сўнгги мақсад») асарини лотин тилида нашр этган эди. 1953 йилда Ф.Мейер шайхнинг ҳаёти ва ижодига доир тадқиқотини эълон қилди. 60-йилларда М.Моле Насафийнинг «Инсонни комил» асарини Парижда, А.Махдавий «Кашф ул-ҳақойиқ» асарини Техронда нашр этдилар. Рус шарқшунос олими А.Е.Бертельс «Зубдат ал-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар қаймоғи») асарининг танқидий матнини тайёрлади.

Олим асрларининг XVI-XX асрларда кўчирилган қўлёзма нусхалари бугунги кунда Лондон, Лейден, Вена, Техрон, Калькутта, Истамбул, Санкт-Петербург, Душанбе шаҳарларидаги кутубхоналарда, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда. Бу нусхалар файласуф олимнинг фақатгина мусулмон дунёсида эмас, балки жаҳонда ҳам катта шухрат қозонганидан далолатдир.

Азизиддин Насафий Эроннинг Абрқўҳ шаҳрида вафот этган.

БАДРИДДИН НАХШАБИЙ РЎМИЙ¹. XIII аср охири ва XIV аср бошларида яшаган шоир ва олим. Нисбасига қараганда, Румда (Туркия) ҳам яшаган. «Ат-тарассул ила ат-тавассул» китобининг муаллифи. Иншо қоидаларига бағишланган бу асарини у 1285 йилда ёзган.

ЛУТФУЛЛА АН-НАСАФИЙ АЛ-КАЙДОНИЙ². XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг биринчи ярмида яшаган фикҳшунос олим. Унинг тўлиқ исми – Лутфулла ан-Насафий ал-Фозил ал-Кайдоний. Олимнинг «Матолиб ул-мусалли» номли китоби машҳур бўлган. У «Фикҳ ал-Кайдоний» ҳам деб аталган ва Марказий Осиёда оммавий қўлланмалардан бири сифатида мадрасаларда ўқитилган. Китобнинг қўлёзма нусхалари билан бирга Қозон шаҳрида босилган нусхалари ҳам мавжуд.

«Матолиб ул-мусалли» китобига битилган кўпгина шарҳлар мавжуд. Улардан бири 1540 йилда Муҳаммад Шамсиддин ал-Кўхистоний ал-Самадоний томонидан ёзилган.

Лутфулла ан-Насафий ал-Кайдоний 1349 йили вафот этган.

* * *

Мўғуллар тажовузи, Чингизхон босқини... Халқ ҳафизасидан XIII аср бошларида кечган мудҳиш хунрезликни, қонли истилони чиқариб ташлаб бўладими? Асло. Ҳозирги давр мўғул тарихчиси Чуулуны Далай таъкидлагани каби, «мўғул феодаллари томонидан ўтказилган сиёсий ва иқтисодий қабохат оқибатида мағлуб этилган мамлакатлар аҳолиси ниҳоятда оғир аҳволга тушиб қилган эди... Туркий фуқаролар, тан-

---

¹ Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, — Т.: 2001 й, 22–бет.

² Шу асар, 23–бет.

гутлар, шунингдек, бошқа қабила ва элатлар вакиллари истилочиларнинг жабр-зулм ва таҳқирларидан қаттиқ азоб чекди».

Чингизхон авлоди Мовароуннаҳрда ўз ҳукмронлигини мазлум этилган халқ илғор қисмининг бетиним курашлари оқибатида тугатган бўлса-да, Чингизхон кўланкаси узоқ вақтлар давомида пойтахт шаҳарларда, саройлар устида судралиб юрди. Амир Қазоғон кашф этган «сохта хон» ғояси маҳаллий амирларга мустақиллик йўлида бир усул бўлган эди. Енгилмас, нурдан тарқаган, илоҳийликка вобаста бўлган деб улуғланган, кўкларга кўтарилган Чингиз авлодини, умуман, мўғул босқинчиларини улоқтириб ташлаш, ватанни озод қилиш мумкин эканлиги амалда далолат этилган эди. Амир Қазоғон бошлаган озодлик, мустақиллик кураши ғояси Қашқа воҳасида ниҳоясига етказилди. Тарих саҳнасига энди барлос амирлари, хусусан, Соҳибқирон Амир Темур чиқди. Мўғулларга қарши курашнинг узоқ ва зафарли йўли, халоскорлик тантанаси унинг қутлуғ номи билан чамбарчас боғланди.

ҚАРШИ XIV АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XV АСРЛАРДА

ВАТАННИНГ ДАҲО ХАЛОСКОРИ

Туғлуқ Темур босқини

Ички Мўғулистон Туркистонда (Чигатой улусида) содир бўлаётган бўйсунмаслик ва мустақиллик ҳаракатларига қўл қовуштириб, томошабин бўлиб тура олмасди. Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида бу ҳақда, «Мовароуннаҳр вилоятлари аҳволи тушкунликка юз тутгач, Чигатойхон наслидан Жата (Мўғулистон– П.Р.) подшоси Туғлуқ Темурхон ибн Эмилхожа ибн Дувахон етти юз олтмиш биринчи йил раби ус-соний (ойи)-да, яъни сичқон йили (1360 йил, январ–феврал) ўзининг бутун эл–улусини йиғиб, лашкар тузди ва ўлкаларни забт этиш орзуси билан Мовароуннаҳр томон юзланди. Чунки насл-насаб жиҳатидан бу мамлакатнинг подшоҳлиги унга тегиши керак эди¹, дейилади.

Туғлуқ Темурхоннинг ҳар бири ўз бошига мустақиллик олган, бирикмаслик тўфонида қолган туркий амирлар устига юриш қилиши бежиз эмас эди. Амир Қазоғон, ундан сўнг Баён Сулдуз, Ҳожи Барлослар озодлик яловини кўтарган йилларда Мовароуннаҳрдан жуда кўп мўғуллар «марказ»га, Мўғулистонга қайтиб кетишга мажбур бўлган эди. Туғлуқ Темурни ана шулар – ўзга халқни эзиб, нонининг гулини еган кимсалар қайта истилога руҳлантирадилар. Муиниддин Натанзий шуни назарда тутиб «Мўғулистонга кетган мўғуллар барчаси биргаликда подшоҳ Туғлуқ Темурни Мовароуннаҳр фатҳига ундай бошладилар»², деб ёзади.

Мўғул ҳукмдори Туғлуқ Темурнинг Мовароуннаҳрга қўшин тортиши, деярли жангу жадалсиз уни забт этиши айни вақтда порлоқ ғалаба ва машъум ҳалокат дебочаси эди. Туғлуқ Темур ўзи мутлақо сезмаган, тасаввур қилмаган ҳолда яна бир Темур-

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, «Шарқ юлдузи», 1992, 6-сон, 115-бет.

² Муиниддин Натанзий. Кўрсатилган асар, 18-бет.

ни, мўғул босқинчиларини таг-томири билан мамлакатдан улоқтириб ташлайдиган мазлум халқ фарзандини кашф этган эди.

Туркистонга қўшин тортиб келаётган мўғуллар Сирдарё яқинида, Тошкент чўлида жойлашган Чиноқбулоқ (Натанзий бу жойни Мовароуннаҳрнинг қоқ ўртаси¹, дейди) мавзусида тўхтаб, босқин режаларини пишиқтириб оладилар. Туркистонда мўғулларга қарши кураш, бўйсунмасликнинг алангаланиб турган ўчоғи Қашқа воҳаси эди. Туғлуқ Темурнинг амирлари ва аркони давлати кенгаш куриб, Шаҳрисабз ва Самарқанд устига қўшин тортишга келишиб оладилар. «Зафарнома»да керойит умоқидан (аймоқидан) Улуғ Туқа Темур (Натанзийда амир Туғлуқ Темур), арқонут умоқидан (Натанзийда эрқонут) умоқидан Ҳожибек ва қанғли умоқидан Бикижақлар мўлжални Кешга оладилар. «Зафарнома»да «улар биргаликда Шаҳрисабз томон юзландилар», дейилади. Муиниддин Натанзий, юқорида кўрдикки, бунга Самарқандни ҳам қўшган. Туғлуқ Темурнинг ўзи ҳам тўғридан-тўғри Кешга (Шаҳрисабз) йўл олган.

Шу ўринда амир Ҳожи Барлос кўрган тадбирлар аҳамиятга молик. Шарафиддин Али Яздий унинг мўғулларга қарши курашиш мақсадида Кеш, Қарши теварак-атрофидан лашкар тўплаганлигини, мудофаага тайёргарлик кўриб, душман йўлини тўсиш учун интилганлигини келтириб ўтади. Фасиҳ Ҳавофий бу ҳақда бошқачароқ, яъни, амир Ҳожи Барлос шаънини тушириб юборадиган жумлаларни тизади. «Мужмал» муаллифи мўғул подшоҳи Туғлуқ Темурнинг келаётганлиги овоза бўлгач, «бу хабар Амир Ҳожи Барлос қулоғига етиб, унга ишонч ҳосил қилгач, Туғлуқ Темур билан учрашмасданоқ Мовароуннаҳрни тарк этиб, Хуросонга йўл олди»², дейди. Муиниддин Натанзий ҳам амир Ҳожи Барлоснинг «қаршилик кўрсатиш умидида ўз лашкарларини тўплаганлигини» таъкидлайди. Мўғуллар катта қўшин билан келаётганлиги маълум бўлгандан сўнг, Яздий айтгани сингари, амир Ҳожи Барлос ёвга қаршилик кўрсатиш ҳақидаги қарорини ўзгартиради (кучлар тенг эмаслиги масалани ҳал қилади, чоғи) ва Хуросонга кетиб, пайт пойлашни маъқул кўради.

Амир Темур тарихини битган муаррихлар амир Ҳожи Барлоснинг оғир вазиятда ўз жонини қутқариб кетишини хуш

---

¹ «Зафарнома», «Шарқюлдузи», 1992, 6-сон, 115-бет.

² Фасиҳ Хавафи. Кўрсатилган асар, 88-бет.

кўрмаганлар. Бу ўринда бир жиҳатни эздан чиқазмаслик керак бўлади. Туғлуқ Темур босиб келишига қадар бўлиниб қолган юрт амирлари таҳликали даврда ҳам бир-бирига ёрдам қўлини чўза олмасдилар. Ҳатто, амир Боязид жалойир Туғлуқ Темур Сирдарёдан ўтгач, унга итоатпеша қилиб бориб қўшилади ва Шаҳрисабз юришида ҳамроҳ бўлади.

Етти юз олтмиш биринчи ҳижрий (1360 й.) сичқон йили эди. Амир Ҳожи Барлос ўзига яқин кишилар билан Хуросонга йўл олади. Бу пайт 24 ёш устида бўлган Амир Темур ҳам унга қўшилади. У амакиси амир Ҳожи Барлоснинг хизматида бўлган. Ҳожи Барлоснинг элу юртини тақдир ихтиёрига ташлаб, хорижга кетиши мўғул босқинчиларига нисбатан нафрат руҳида тарбияланган ёш Темурга қаттиқ таъсир қилади. У Жайхун бўйига етгунига қадар ўйловда боради.

Натанзий асарига: «Бу сафарда Султон Ғози (Амир Темур-П.Р.) амир Ҳожибек Барлосга ҳамроҳ эди. Амир Ҳожибекнинг кўниқилган ватанни тарк этиб, гурбатни ихтиёр этгани ва хонумонини душман талон-тарожига қолдирганини кўргач, Амир Соҳибқироннинг ўз улусига жони ачиди ва мардларча амир Ҳожи Барлосдан қайтмоққа рухсат талаб этди. Замон тақозаси ҳам шундай бўлганидан амир Ҳожибек Барлосга (бу) маъқул кўринди ва рухсат берди»¹, дейилади.

Амир Темур ўша далғали дамларда ён беришга, кучли душман билан муроса қилишга мажбур эди. Амир Ҳожи Сайфиддин Амир Темурни мўғул подшоҳи Туғлуқ Темур олдига бошлаб боради. Амирлар Ҳожи Барлосдан юз ўтириб, қайтиб келган ёш йигитни мақтаб таъриф қиладилар. Туғлуқ Темур ҳам унинг ақли-фаросатига қойил бўлади ва унинг шахсида ўзининг содиқ иттифоқчисини кўради. Мўғул подшоҳи «кўплаб сукорғол бериб, авлоддан-авлодга барлосия мероси бўлган Шаҳрисабз туманини Амир Соҳибқиронга иноят»² қилади. «Зафарнома» муаллифи бу сўзга қўшимча қилиб, Туғлуқ Темур Амир Темурга «Амир Қарочорнинг тумани ва Кеш вилоятининг элатларини, тобе ва ёндош ерлар билан бирга, унга туҳфа этди»³, дейди. Шу сабаб, айрим манбаларда ўшанда Амир Темурга бутун Қашқадарё мулклари тақдим қилинганлиги зикр этилади.

---

¹ Муиниддин Натанзий. Кўрсатилган асар, 19-бет.

² Шу жойда.

³ Қаранг: Зафарнома. «Шарқюлдузи», 1992, 6 – сон, 117 – бет.

Амир Темур қалтис вазиятда, йигирма беш ёшга тўлган пайтида Қашқа воҳаси ҳокимиятини қўлга олади. Гарчанд, мўғул ҳукмдори Туғлуқ Темур ўз юртига қайтиб кетган бўлса-да, бу юртда ҳали тўла хотиржамлик, барқарор вазият ўрнатилмаган эди. Кўпгина вилоят амирлари саросимада қолган эдилар. Жата амирларини жўнатгандан сўнг, Амир Темур ҳокимият ишига киришар экан, энг аввало, ҳарбий куч тўплашга асосий эътиборни қаратади. Яздийнинг шаҳодатича, у Шаҳрисабздан то Жайҳун ёқасигача бўлган ерлардаги барча лашкарга йиғилмоқ ҳақида фармон беради.

Уч амир иттифоқи. Иккинчи босқин

Амир Темур ўзига топширилган ҳокимиятнинг омонат эканлигини яхши билар эди. Шу сабабдан ҳам, Туғлуқ Темур инъом қилган ҳокимиятдан фойдаланиб, биринчи қилган иши Кешдан Жайҳун этакларига қадар бўлган жойлардаги қўшинларнинг йиғилишини талаб қилиш бўлади. «Зафарнома» муаллифи Амир Темур Жата амирлари ҳузуридан қайтиб келиб, ўз ақлу идрокини улусни бошқариш ва муҳофаза қилишга¹ қаратганлигини таъкидлайди.

Мовароуннаҳр бўлиниб қолган, ҳали бу мамлакатда мўғулларнинг кучи ва таъсири катта эди. Амир Темур бирлашмай туриб, озодликка эришиб бўлмаслигини қаттиқ ҳис қилар эди. Бу йўлда у ён беришларга ҳам рози эди. Шу сабаб, у тезда Ҳизир Ясаурий олдига жўнайди. Икки амирнинг иттифоқи атрофдагилар диққатини жалб этади, мўғулларнинг куч ишлатмай, мамлакатга беандиша кириб келишидан хавфга тушиб қолган баъзи амирлар уларга яқинлашишни ихтиёр қиладилар. Амир Боязид Жалойир ўз лашкари билан Амир Темур ва Ҳизир Ясаурийга қўшилади.

Амир Қазоғон ҳалокатидан кейин Мовароуннаҳр ҳукумати расман амир Баён Сулдуз қўлида эди. Амир Қазоғоннинг қирғин қилинган авлодидан биргина амир Ҳусайн бобоси тахти илинжида пайт пойлар, қулай фурсат келди дегунча Баён Сулдуздан тахтни тортиб олишга интиларди. Уч амирнинг иттифоқи унинг орзуларига йўл очади. Қадимий туркий салтанат ойинларига қаттиқ риоя қилувчи амирлар Мовароуннаҳр тах-

---

¹ Шу ерда.

тининг вориси деб амир Ҳусайнни тан оладилар. Кобулдан амир Баён Сулдуз устига қўшин тортиш тараддудидан бўлган амир Ҳусайн амирларнинг бу қўллаб-қувватлашидан тезда ҳаракатга тушади. Ҳизир Ясавурий ва амир Темур унга мадад қиладиган бўлишади. Бироқ амир Боязид Жалойир бу иттифоқдан чиқишни афзал билади. Бунинг сабаблари бор эди, албатта. Учала амир лашкарлари сафида мўғуллар ва уларнинг амирлари бор эди. Туркий амирларнинг Амир Ҳусайнга ёрдам бериш ҳақидаги қарори уларга хуш келмайди. Қўшиндаги мўғуллар ажралиб, Туғлуқ Темур ортидан кетадилар ва унга қўшиладилар. Амир Боязид Жалойир мўғулларнинг бир шумликни ўйлаганини сезиб, юқорида айтилган учликдан чиқади ва Туғлуқ Темур тарафга йўл олади.

Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрдаги вазиятнинг бундай тус олганлигидан жунбушга келиб, яна ортга қайтади. Амир Ҳусайн бошчилигидаги амирлар эса Ҳисори Шодмон қалъасига юришни давом эттирадилар, Баён Сулдуз «қаршилиқ кўрсатишни ўз имконияти даражасида кўрмагач»¹, қалъани ташлаб қочади. Амир Ҳусайн ҳокимиятни қўлга олади ва бобоси амир Қазоғонга қилинган суиқасдда қўли бўлган Хаттолиён ҳукмдори Кайхусравнинг биродари Қайқубодни қатлга буюради.

Туркистон қасдида ортга қайтиб, иккинчи марта қўшин тортиб келаётган Туғлуқ Темур Чу дарёси бўйида тўхтаб, тин олиб турганида, туркий амирлар Баён Сулдуз устидан қозонилган ғалаба нашидасини сураётган эдилар.

Туғлуқ Темурни Туркистон ўлкасига иккинчи марта юриш қилишга ундаган сабаблардан бири Амир Темур ва Ҳизир Ясавурий иттифоқининг тузилиши бўлган эди. Амир Боязид Жалойир ҳам бошда уларга хайрихоҳ бўлган, оқибатда, мўғул амирлари улардан ажралиб, Туғлуқ Темур ортидан жўнаган эдилар. Мовароуннаҳрда юз бераётган бирикиш-ажралиш ўйини мўғул хонига бундай имкониятни қўлдан чиқармасликни тақозо этар эди. Шарафиддин Али Яздийнинг кўрсатишича, Туғлуқ Темур қишни ўтказиб, 762 (1361 йил, март-апрель) ҳижрий йилнинг жумадул-аввал ойида Туркистонга бостириб келади.

Туғлуқ Темур иккинчи босқини чоғи қаттиқ жазавага тушган эди. Уни маҳаллий туркий амирларнинг иттифоқ тузишга-

---

¹ «Зафарнома». Қаранг: «Шарқюлдузи», 1992 йил, 6-сон, 118-бет.

бирлашишга интилиши ғазаб отига миндиради. Амир Боязид Жалойирнинг ваҳшиёна қатли шундан дарак берар эди. Амир Темур бундай қалгис вазиятда қандай йўл тутишни кўп ўйлаган.

«Зафарнома»да бу ҳақда «Жата амирларидан қурлукут умодан бўлган амир Ҳамид хонга (Туғлуқ Темур–П.Р.) насиҳат ва яхши тилак тарзида нимаики айтса мақбул бўларди. Шунда у ҳазрат Соҳибқироннинг ҳақиқий довиюрак ва қаттиққўл эканлиги ҳақида хонга арз етказди ва мерос тариқасида ул Ҳазратга тегишли бўлган вилоят учун омонлик сўради. Хон унинг сўзларини розилик қулоғига қўйди, элчи юбориб ҳазрат Соҳибқиронни чақиртирди... Кеш вилояти элатларини ҳамда мерос туманларини, уларга тобе ва қўшимча қилинган жойлари билан унга тақдим этди», дейилади.

Мулоҳаза қилинса, мўғул ҳукмдорининг нега энди Амир Темурга кўнгли ийиб қолди, деган савол кўндаланг бўлади. Бу ерда «довюраклик ва қаттиққўллик»дан ташқари, бошқа бир муҳим сабаб бўлиб, унинг бир учи амир Ҳожи Барлосга бориб тақалса керак. Амир Ҳожи Барлоснинг Хуросондан қайтиб келиши ва Кеш вилояти учун Амир Темур билан тўқнашувини Туғлуқ Темур эътибордан четда қолдириши мумкин эмасди. Амир Ҳожи Барлос қариндоши Амир Темурга охириги бор имконият яратганлигини хаёлига келтирмагани ҳолда ўзини Хуросонга, тўғри ўлим қучоғига уради.

Туғлуқ Темур бирлашмоқчи бўлган амирларни тариқдай тирқиратади. Амир Қазоғон ўрнига бир муддат ҳокимиятга келган Баён Сулдузни ҳам қатл эттиради. Мўғул ҳукмдорининг қаттол сиёсати мақсадини тушуниш қийин эмас: у Мовароуннаҳрда бош кўтарадиган кучни қолдирмоқчи эмасди. Туғлуқ Темурнинг баҳорда бошлаган истилоси кузга келиб якун топади.

1361 йилдан кейинги воқеалар Амир Темур учун ташвишли кечади. Ўз қароргоҳига «ҳашамату мамнуният билан қайтган» Туғлуқ Темур Мовароуннаҳр ҳокимиятини ўғли Илёсхўжа Ўғлонга топширади. Амир Бекижак (Бекичак, Беккичик шакллари ҳам бор) мазлум юртни бошқариш жиловини ўз қўлига олади. «Зафарнома» муаллифи гарчи Туғлуқ Темур «мамлакат аҳолисининг осойишталигини таъминлаш ишларини» Амир Темурга топширганлигини айтса-да, унинг мансаби нима эканлигини мубҳам қилган. Муиниддин Натанзийда бунга аниқлик киритадиган бир жумла бор: «Туғлуқ Темур ўз ўғли Илёсхўжа

Ўғлонни Мовароуннаҳр тахтига ўтирғизди ва ўзининг қадрдон қароргоҳига қайтди. Ўз тахтига мулозим бўлган умародан Амир Бекичакни ўғли ёнида номзод сифатида қолдирди ва бутун мамлакат ихтиёрини унга топширди. Амир Темур ҳам фармонга кўра, мулозимлар сирасига кирарди»¹.

Туғлуқ Темурнинг Амир Темурга ишончи мукаммал бўлмаган ва у бундан олдин юз берган воқеаларни унутмаган: мўғулларга қарши уч амир иттифоқи ташаббускори Амир Темур эдида.

Амир Бекичак Амир Темурга ғараз ва нафрат билан қараган. Ёш амирни таъқиб этиш хоннинг раъйи билан қилинган. Амир Темур Бекичакнинг уни йўқ қилиш мақсадини билгач, тоғма-тоғ яширинишга мажбур² бўлади.

Қашқа воҳасида амир Бекичак ўтказаётган қаттол сиёсат, талон-тарож ва хўрлаш элнинг, ватанпарвар қавм бошлиқларининг ҳам нафратини кўзғотган. Босқинчиларга қарши кураш умумий тус ола боради. Амир Темурнинг мўғулларга ҳужум қилишга тайёр турганлиги дарагини билган амирлар Амир Темур ва амир Ҳусайнга келиб қўшиладилар. Илёсхўжа ўғлон ва унинг амирлари Бусайд, Мангли Бўғо ва Ҳайдарлар ҳам ўз лашкарлари билан Дарига суви бўйида жанг ҳозирлигини кўрадилар. Дарёнинг икки қирғоғидан ўқлар узилиб, кураш қизғин тус олади. Ўша пайтда Амир Темур атрофига қарийб икки минг суворий тўпланган эди. Қўшин билан у Жайхундан ўтади ва Термизга келади. Қоравулбеги тажрибасиз бўлганлиги туфайли амир Бекичакнинг укаси Ажунинг сипоҳи бостириб келганини билмай, ғафлатда қоладилар. Амир Темур қўшини борбудуни ташлаб, зўрға кемаларга тушадида, бир амаллаб қутулиб қолади.

Мўғуллар билан олиб борилган жанглар қақшатгич тус ола бошлайди. Мана шундай оғир пайтда Шер Баҳром яна қўрқоқлик қилиб, Балжуғон тарафга қочиб қолади. Кўп ўтмай Илёсхўжа ўғлон сон-саноксиз лашкар билан Пули Сангинга келиб тушади. Амир Темур нисбатан кам қўшин билан уларга қарши туради. Душман қанчалик кўп бўлмасин, Амир Темурдаги ши-

---

¹ Муиниддин Натанзий, 22-бет.

² Бу даврда кечган воқеалар ушбу сатрлар муаллифининг «Қашқадарё тарихи» (1995 й.) ва «Амир Темур ватани» (2001 й.) китобларида кенгроқеритилган.

жоат ва ҳарб ишига бўлган туғма салоҳият душманни довдира-тиб қўяди. Мўғуллар мағлуб бўлади.

Ёв изидан тушган Амир Темур сипоҳийлари Каҳлакка етиб келганини эшитган Шаҳрисабз лашкари ҳам унинг истиқболига пешвоз чиқади. Муиниддин Натанзий оз лашкарнинг кўп сонли қўшинни қандай енганлиги тадбирини қуйидагича ҳикоя қилади:

«Амир Темур бир минг етти юз кишини Каҳалкага¹ қўйиб, ўзи уч юз киши билан улардан ажрашди. Шулар жумласида икки юз отлиқдан беш қўшин тузиб, Амир Сулаймон, Амир Жоку, Баҳром, Амир Жалолиддин Барлос, Ҳожи Сайфиддин ва Йўлте-мурни бошлатмиш қилиб қир-адирлар устидан узатди. Чанг-тўзон қуюқ бўлиб, узоқдан қўшин кўп сонли кўриниши учун буларга ҳар отнинг икки томонига иккитадан дарахт шоҳини бойлаб олишни тайинлади ва тўхтамасдан Шаҳрисабзга кириб бориб, мўғуллар у ерга қўйган доруғани олиб, ҳузурига етказишни буюрди. Амир Темур ўзи юз киши билан шабгир қилиб Хузорга жўнади ва саҳар пайтида кутилмаганда Хузор қасаба-си ичкарасига кирди. У ернинг аслзода ва аъёнларини жам қилишни буюриб, кўчманчилар ва аскарларни қўлга олди»². «Зафарнома» муаллифи оз сонли черикни кўп қилиб кўрсатиш усулини «чорқўшин» деб атайти. Бунда, отнинг икки ёнига боғланган шох-шиббадан кўтарилган тўзон ададсиз қўшин отлари туёғидан чиқаётгандек туюлади.

Амир темур ва сарбадорлар

1364 йилда содир бўлган фалокатли Лой жангидан кейинги воқеалар Мовароуннаҳр учун таҳликали тарзда етилиб келмоқ-да эди. Мўғуллар мамлакатнинг ичкарасини босқин қилиш ва талон-тарож этишни мўлжаллаб, шунга тайёргарлик кўрмоқда эдилар. Уларнинг тез орада Самарқанд остоналарида пайдо бўлиши, кутилмоқда эди. «Осойишта замонда халқдан божу хирож йиғиб, унга эгалик қилган» ҳукмдор (амир Ҳусайн—П.Р.) «Мовароуннаҳр лашкари мўғуллардан мағлуб бўлгач, қўрқув-

¹ Қарши шаҳри ғарбидаги Каҳлак қишлоғи (Манбаларда «Каҳалка» деб ўқиш ҳоллари ҳам учрайди—П.Р.

² Муиниддин Натанзий, Кўрсатилган асар, 31-бет.

нинг зўридан Мовароуннаҳрни ўз ҳолига ташлаб... Жайҳундан кечиб ўтган»¹ эди. Эгасиз ва лашкарсиз қолган юртнинг яксон ва толон этилиши аниқ эди.

Мўғуллар ҳукмдорсиз ва ҳимоясиз қолган юртни ўзлари хоҳлаганидек оёқ ости қилишга эриша олмадилар. Ватан — халқникидир. Халқ душман йўлига кўндаланг бўлди. Бу сафар Туркистонни Самарқанд сарбадорлари қутқариб қолдилар.

Амир Темур юртида кечаётган мўғуллар боқинини ҳам ҳушёр, ҳам хавотирда кузатиб боради. У Илёсхўжанинг Самарқандга катта қўшин билан ҳужум қилганидан огоҳ эди. Шаҳар тақдирини, юрт аҳволини билиб келиш учун у Аббос баҳодир бошчилигида бир неча отличларни жўнатади.

Муиниддин Натанзий бу ҳақда:

«Султон Ғози (Амир Темур–П.Р.) Аббос баҳодирни бир неча отлич билан вилоятдаги аҳвол ва вазиятни булғомиши қилиб текшириб, маълумот йиғиб келиш учун Хузор сарҳадларига узатди. Бу тарафдан Мавлонзода манфур душман–мўғул лашкари қайтиб кетгач, бир неча отлични маълумот йиғиб келиш учун Жайҳун соҳилларига узатган эди. Бу отличлардан бири Аббос баҳодирга йўлиқди. Аббос баҳодир уни ушлаб Султон Ғози олдига келтирди. Ҳақиқий аҳвол бошидан охиригача яққол ва муфассал равишда унинг сўзларидан маълум бўлгач, Султон Ғози ёв қайтиб кетганидан шоду хуррам бўлиб, жами хабарларни тартиб билан битиб, шамолдек учқур чавандозни амир Ҳусайн томон узатди ва ўзи ҳам отланиб, унинг изидан йўлга тушди»².

Англашиладики, икки томон – Амир Темур ҳам, Мавлонзода ҳам бу ишни бамаслаҳат, зарур бўлса ёрдам қўлини чўзиш, хуллас, ўзаро иттифоқликда амалга оширганлар.

Сарбадорлар зафари амир Ҳусайнни саросимага солиб қўяди. «Самарқандликлар жасорати, жангу жадалга журъат қилганлиги» уни ваҳимага солади. Уч-тўрт кундан сўнг Амир Темур унинг олдига, Шибартуга етиб келади ва иккаласи вазиятни муҳокама қиладилар. Амир Ҳусайн ўзини Мовароуннаҳрнинг қонуний ҳукмдори деб билганидан, Амир Темурга «мулозим, навкар ва хешлари билан Жайҳундан ўтиб Кеш ва Нах-

---

¹ Шу асар, 38-бет.

² Шу асар, 41-бет.

шабда қишламоқни маслаҳат»¹ беради. Ўзи ҳам Соли Саройга қайтиб келади.

Амир Темур «шу куниёқ (яъни Шибартудан Балхга қайтиб келган куни–П.Р.) куч қилиб Кеш ва Нахшаб тарафга жўнади ва айланма йўл билан Қаршига келди. Бу жойда мудофаа қўрғони бунёд қилдирди ва қиш тугагунча шу ерда бўлди»².

«Зафарнома»да амир Ҳусайн ва Амир Темурнинг сарбадорлар бобида қандай қарорга келганликларини ойдинлаштирадиган: «Улар Бақлон жулғасида учрашдилар... Ниҳоят, баҳор келиши билан биргалашиб, Самарқанд томон юрмоққа қарор қиладилар»³ деган жумла бор. Амир Темурнинг 1365 йилнинг қишида (у бу жойга қишдан анча олдин келган эди) Қарши ҳисорини мустаҳкамлайди. Хароба деворини таъмирлатади. Шарафиддин Али Яздий бу ҳақда: «Бу жойнинг Қарши деб шуҳрат топганлигининг сабаби, Кепакхон (ўз даврида) Насаф ва Нахшабдан икки фарсах масофада бир қўрғон барпо этган эди. Мўғуллар қўрғонни «қарши» дейдилар. Қиш фаслида ҳазрат (Соҳибқирон) ўша орада тўхтамоқни ихтиёр этди ва Қарши ҳисорини тикламоққа фармон берди... Ўша қишнинг ўзидаёқ бу қурилиш ниҳоясига етди»⁴, деб ёзади.

Сарбадорлар амир Ҳусайн ўзбошимчалиги туфайли ҳокимиятдан буткул четлаштириладилар. Уларнинг бошлиқлари ёппасига қиличдан ўтказилади, дорга тортилади. Амир Темур гарчанд, давлатни бошқариш ишларида тажрибасиз кишиларнинг аралашувини маъқулламаган бўлса-да, баҳодир ва ватанпарварларнинг қатлига қаттиқ норозилик билдирган. Сарбадорлар бошлиқларининг иззат-обрўсига путур етказилмаган, уларга маълум имтиёзлар берилган ҳолда ҳокимиятни амир Ҳусайнга бериш ҳақидаги аҳднинг бузилиши уни дарғазаб қилган. У тортишувлар билан сарбадорлик ҳаракатининг йўлбошчиларидан бири Мавлонзодани ўлимдан олиб қолади.

Мавлонзоданинг зўр билан дордан олиб қолиниши Амир Темурнинг сарбадорлар билан алоқада эканлиги хусусидаги

---

¹ Муиниддин Натанзий, Кўрсатилган асар, 42-бет.

² Шу жойда.

³ «Зафарнома». Қаранг: «Шарқюлдузи», 1992 йил, 7-сон, 122-123-бетлар.

⁴ Шу жойда, 123-бет.

амир Ҳусайннинг шубҳаларини тасдиқлайди. Энди унинг Амир Темурга бўлган «муносабати тубдан ўзгара бошлайди. Баҳона қидириб топиб унинг барча тобелари ва яқинлари молу мулкни тўла мусодара қилиб, солиқчилар қўлига топширади»¹.

Амир Темур ва амир Ҳусайн

1365 йилда Самарқандда юз берган сарбадорлар кураши ва унинг оқибатлари Амир Темур ва амир Ҳусайннинг узил-кесил мухолиф қутбларга ажралишида асосий сабаб бўлади. Амир Ҳусайн Туркистонни идора қилишда ўзига тенг рақиблар бўлишини истамас эди. Амир Темур унинг йўлидаги ўтиб бўлмас ғов эди. Шу сабабдан у ўзига иттифоқчиларни кўпайтиришга интилиб, мухолифи Шер Баҳромни «макр ва алдов йўли билан» ўзига ағдариб олишга эришади. Баҳром Жалойир ҳам «ғоят бадгумон одам бўлганидан на амир Ҳусайн олдига боришга жазм қилади ва на вилоятда қолишга жасорати етади. Ўзига ҳамжиҳат деб билган бир гуруҳ одам билан мўғуллар томонга отланиб, тарки ватан қилади»². Аниқроқ айтганда, у Амир Темур ва амир Ҳусайн ўртасида кун сайин кучайиб бораётган курашдан ўзини четга олади.

Бу орада, 1365 йилнинг сўнгларида Амир Темурнинг суйикли хотини, амир Ҳусайннинг синглиси Улжой Туркон оғо касалга чалиниб, вафот этади. Икки амир ўртасидаги уларни боғлаб турган охириги ришталар ҳам узилади.

Мовароуннаҳрнинг расмий ҳукмдори билан ундан кейинги иккинчи шахс (В.В.Бартольд) ўртасида зиддият кундан-кунга газаклаб борар, ўзаро қовушмаган кучлар бу орада бир эмас, бир неча марта қайта-қайта гуруҳланар эди. Амир Темурнинг зарбдор кучлари Ҳожи Сайфиддин бошчилигида Каҳлақда турарди. Шу ўртада амир Ҳусайн Кешга Малик Баҳодирни жўнатиб, сулҳ шевадини орага солади. Малик Баҳодирнинг гапига, чамаси, бовар қилинмаган. Амир Ҳусайн тезда яна Ҳизир хазиначи деган кишини аҳднома ва Қурьон билан жўнатади. Амир Темур бу қатновлар, ярашга бўлган ундашлар замирида найранг турганлигини сезиб, «мулоқотга рағбат» кўрсатмайди. Аммо, унинг

¹ Муиниддин Натанзий, Кўрсатилган асар, 44-бет.

² Шу асар, 45-бет.

амирлари учрашувни ёқлаб чиқадилар. Ниҳоят, улар қистови билан Амир Темур келишилган вақтда, уч юз кишини олиб, амир Хусайн билан кўришмоқ мақсадида йўлга чиқади. 200 йигитни Деҳнав¹ қишлоғида пистирмада қолдириб, юз кишини ўзи билан бирга олиб айтилган жойда ҳозир бўлади.

Амир Хусайн Амир Темур учрашувга розилик бергач, ўзидан паноҳ истаб келган Шер Баҳромни қатл этади. Бу, эҳтимол, режага кўра амалга оширилган: катта тўқнашув олдидан аввал душманлик зоҳир этган бир кучни орадан кўтариб ташлаш маъқул эди. Шер Баҳромнинг ўлдирилиши Амир Хусайнда, умуман, туркий амирлар билан тинч-тотув сиёсат олиб бориш лаёқатининг йўқлигини далолат этарди. Амир Хусайн ўрдасида бўлган Амир Темурнинг хуфяси бу воқеани айтишга келганида, амир Темурнинг амирлари учрашув олдидан бу хабар ишни бузиб юборади, деб ўйлашади ва қатл хабарини Соҳибқиронга айтмайдилар.

Улар шу кечаси хотиржам ётиб ухлашади. Амир Хусайн тунда, шабгир қилиб Амир Темур ва унинг юз кишиси устига бостириб келади. Улар жуда яқин келиб қолганлиги сабабли саноқли кишиларгина зўрға жонларини қутқаришади. Вазият қалтис, хавф кучли бўлмасин, Амир Темур Мўғулистонга кетиш ҳақидаги маслаҳатларни рад этиб, Хуросонга, Моҳонга кетишни маъқул топади. Амир Темур Қотилиш (ҳозирги Пачкамар ҳавзаси ўрни) мавзесида амир Хусайннинг «селдай бостириб келган» отлиқларидан қутилганида, унинг ёнида жуда оз ҳамроҳлари қолган эди. Улар ана шу озгина гуруҳ билан Моҳонда етмиш беш кун яшириниб турадилар.

Амир Темур Қаршида

Амир Темур ўзи учун ниҳоятда оғир, қалтис вазият вужудга келганлиги сабабидан ҳарбий тўлғамга қилишни лозим топади. У карвонлар орқали ўзини Ҳиротга, юрт малиги (ҳукмдори) олдига кетган, деган овозани тарқатади. Ҳақиқатда, Қаршига жўнаётган карвонлар узоқлашгач, улар ортидан ўзлари ҳам Қаршига йўлга чиқадилар.

Амир Хусайн томонидан Қарши вилоятига амирлик қилаётган амир Мусо карвонлардан эшитган гапларга ишонади ва

---

¹ Қарши туманидаги Денов қишлоғи – П.Р.

Қарши ҳисоридан чиқиб, етти минг отлиқ билан Паймароғ мавзисига бориб қўнади. Амир Темур Моҳонга 1365 йилнинг Кузи бошларида кетган эди. Икки ярим ой у жойда бўлади. Шу йилнинг кузи сўнгларида у Қаршини қамал қилади. Шарафиддин Али Яздий Қаршига қилган юришда Амир Темур ёнида бўлган хос кишилар исмларини келтириб ўтган. «Ўша зафарқирдор юришда, – деб ёзади муаллиф, – Суюрғатмиш ўғлон, дуғлот умоқидан Амир Довуд, у ҳазрат Соҳибқироннинг катта опаси Қутлуғ Туркон оғони ўз никоҳига олган эди, Амир Жоку барлос, Амир Муайяд орлот–ул Ҳазратнинг бошқа бир опаси Ширинбек оғо унинг никоҳида эди, Амир Сор Буғой жалойир, Ҳусайн баҳодир, Амир Сайфиддин Нукуз, Аббос баҳодир қипчоқ, Оқбуғо баҳодир найман, Маҳмудшоҳ Бухорий мулозимликда ҳозир эдилар».

«Зафарнома»да 1365 йил кузаги охирида юз берган Қарши қамали батафсил ёритилган. Жайҳундан ўтган Амир Темур кишилари Кўҳна Фазли (Базда–Кўҳна Фазли) мавзеъсига келиб тушадилар. Эртасига барча йўлларни тўсиб, пистирма қўйиб, кимки сув олишга келган бўлса, уни сирни маълум қилмаслик мақсадида, ушлаб турадилар. Кеч бўлгач, улар Ширкент (Денов қишлоғи) орқали ўтиб, Бешкентда тўхтайдилар. Амир Темур Қарши ҳисорини шахсан кўздан кечириш учун ёнига икки кишини – Мубашшир ва Абдуллоҳни олиб, қалъага яқинлаб келади. Қарши ҳисори ўша вақтда Кебекхон 1318 йилда асос қўйган манзилда эди. «Зафарнома»да Амир Темурнинг Қарши ҳисорини олиши шундай тасвир этилади:

«(Амир Темур–П.Р.) қалъа ҳандақи олдига тушди. Ҳандақда сув кўп эди. отларни Мубашширга топшириб ўзи эса, ҳандақ устига қурилган ва ундан қалъага сув оқиб кирадиган тарновнинг новидан тизза бўйи келадиган сувга кирди ва хокрезга кўтарилди. Абдуллоҳ ҳам тезда орқадан етиб, улар қўрғоннинг Хузор томондаги дарвозасига етиб бордилар. Соҳибқирон қўлини эшикка тегизди ва унинг орқасига тупроқ ўйганликлари маълум бўлди. У ердан қайтиб, эҳтиёт юзасидан Боруни (қўрғон девори–П.Р.) текшириб чиқди, деворнинг пастроқ жойни аниқлади ва Абдуллоҳга нарвон қўядиган жой шу ерда бўлади, деб кўрсатиб қўйди. Сўнгра, ўша ўзи кирган новдан қайтиб чиқди ва тезликда лашкар қошига ошиқди. Улар билан бирга, ўша туннинг ўзидаёқ яна Қаршига от сурди. Етиб келиб, қирқ уч

кишини отларни қўриқлаб туришга тайинлади. Юзта сипоҳни Бурдолиғдан ўзлари билан олиб келган нарвонни ўзи юриб ўтган йўлдан қўрғонга жўнатди ва қолган юзта сипоҳ билан давлатнинг ғалаба дарвозаси олдида кутиб турди... Хокрезга чиқиб олган ботирлар, Абдуллоҳга кўрсатилган жойга нарвонларни қўйиб, бору устига кўтарилдилар ва қиличларини яланғочлаб дарвоза томон югурдилар. У ерга етиб келганларида соқчиларни маст ва хароб аҳволда топдилар. Улардан тигни дариг тутмадилар ва биронтасини тирик қолдирмадилар. Дарвеш Буғо дарвоза қулфини болта билан синдирди ва шу пайт ҳазрат Соҳибқирон фармони билан бурғу чалдилар. Ўша ондаёқ сипоҳ билан қалъага ёпирилиб кирдилар»¹.

Қарши қалъаси амири Мусо ўз лашкари билан шаҳардан узоқда эди. Амир Темур унинг қўлга тушган ўғли Муҳаммадбекни қўйиб юборади. Қаршининг олинганлиги хабари Амир Мусога етса, унинг лашкари тарқаб кетади, деган умидда шундай қилган эди. Амир Мусо шаҳарнинг қўлдан чиққани воқеасидан эсанкираб қолмайди. Аксинча, Малик баҳодир билан бирлашиб, эртасига кун ярмида ўн икки минг қўшин билан Қарши қалъаси остонасида ҳозир бўлади. Келиб чиқиши мўғулларнинг тойживут умоқидан бўлган, Қаршини амир Ҳусайн ҳимояти асосида бошқариб турган амир Мусо шаҳарнинг асосий дарвозаси қаршисига келиб тушади, Малик баҳодир эса мўғул лашкари билан Хузор тарафдаги дарвоза олдини эгаллайди. Қалъа батамом ўраб олинади.

Амир Темур асосий дарвоза муҳофазаси билан ўзи шуғулланади. Амир Довуд, амир Муайяд, амир Сайфиддинлар Қаршининг Хузор тараф дарвозасини мудофаа қиладилар. Суюрғатмиш ўғлон, амир Аббос, Ҳусайн баҳодир, Оқбуғо ва бошқа амирларни девор ва буржларни қўриқлашга тайинлайди. Вақти-вақти билан қамалдагилар ташқарига чиқиб жанг қиладилар. Амир Муайяд орлот ўттиз киши билан ташқарига чиқади ва душманнинг олтита отини ўлжа қилиб келади. Амир Мусо амирларидан бўлган Дувуррака баҳодир ундан юз ўгириб, Амир Темур томонига ўтади. Душманнинг уқувсизлигини кўрган Амир Темур кишилари улар устига ботирлик билан ташланадилар. Амир Темурнинг ўзи ўн бешта отлиқ билан қўрғондан

---

¹ «Зафарнома». Қаранг: «Шарқюлдузи», 1992 йил, 10-сон, 152-бет.

от суриб чиқиб, мўғуллар устига ташланади. Амир Мусо шунча катта қўшини бўлишига қарамай қочишга тушади. Хузор дарвозасини эгаллаш учун бўлган жангда Малик баҳодирнинг мўғул (қароунос–маҳаллий мўғуллар) сипоҳийлари зўр бераётган эди. Амир Темур олтмиш киши билан уларга ҳамла қилади. Амир Темурни кўрган Малик баҳодир ундан қочишга йўл излаб қолади. У ўзининг қўнимгоҳи Гунбади Лавлийга¹ қараб от суради. Бу ерда ҳам ортиқ қололмай тум–тарақай қочишда давом этади.

Мана шу жангда амир Мусонинг хотини, Амир Боязид Жалойирнинг қизи Орзу Мулк оғо Амир Темурдан қочиб қутилиб кетган эди.

Амир Ҳусайн Қарши қалъасини Амир Темур эгаллашини хаёлига ҳам келтирмаганидан ўзини қўйишга жой тополмай қолади. Қишлоғни Қарши шаҳрида ўтказаетган Амир Темурни нима қилиб бўлса-да, у ердан дафъ қилиш мақсадида қаттиқ тайёргарлик кўради. Амир Темур бу орада Маҳмудшоҳни Бухорога жўнатган, у жойда олиқ-солиқлар йиғиб келишни топширган эди. Маҳмудшоҳ Бухорий феълида хиёнат ғолиб келиб, Амир Темур итоатидан чиқиш йўлига киради. Уни қанчалик бу йўлдан қайтармасинлар, атрофига қавмдошлари ясаурийларни тўплаб, буйруққа бўйсўнмайди. Амир Ҳусайн одамлари, чамаси, бундан хабар топади ва шусиз ҳам жуда кам (Маҳмудшоҳ одамлари билан 243 киши эдилар) бўлган Амир Темур устига қўшин тортишини мўлжаллайди. У амир Мусо ва амир Улжойтунни катта қўшин билан унинг устига юборади. Улар Чакчак дараси ва Каҳлак орасида бир муддат туриб, Амир Темурга яқинлаб келадилар.

Ёғийлар келаётганидан огоҳ бўлган Амир Темур 200 киши билан отланиб, Қарши қалъасидан чиқади. Айғоқчилар душманнинг сони жуда кўплигини хабар қиладилар. Амир Темур қиш ўртаси бўлганлиги сабабли, жанг мавруди эмаслигини, қолаверса, катта қўшинга оз киши билан очиқ далада қарши туриб бўлмаслигини англаб, Бухорога кетишни афзал билади.

Бухорода гарчи Маҳмудшоҳ унинг истиқболига чиқиб кутиб олган ва қалъада яхши ўрнашган бўлсалар-да, бу жой ҳам омонат эди. Шу сабабдан амирлар Хуросонга кетишни масла-

---

¹ Гунбади лавлий–тахм. Ҳозирги Фузор туманидаги Савлиғор қишлоғи.

ҳат қиладилар. Амир Темур Моҳонга йўл олади. Бу вақтда Моҳонда Амир Темурнинг яқинлари, ҳарами яшаб турган эди. Кўп ўтмай кутилган иш бўлади. Амир Мусо ва амир Улжойту сон-саноқсиз лашкар билан Бухорога босиб келади. Шу орада Бухородан ташвишли хабарлар кела бошлайди: мўғуллар Бухоро вилоятини ғорат қилиб, бебошликни авж олдириб юборади. Амир Темур Моҳонда ортиқ кутиш, юртни талон-тарож қилдириб қўйишга чидаб туролмайди. У 600 чоғли киши билан Қарши томон йўлга тушади. Ўша кезларда Мовароуннаҳрнинг жанубий вилоятларида аҳвол ниҳоятда оғир бўлиб қолган эди. Бир қишлоқ бир неча қўл остида бўлиниб қолган эди. «Зафарнома»да бу ҳақда:

«Мовароуннаҳр вилоятлари бошдан-оёқ муҳолифлар ва душманлар таъсир доирасида бўлганлигидан ва ҳар бир жойда душман лашкарининг қандайдир бир катта тўпи ўрнашиб олиб, ҳар ким ўз ўрнини бор кучи билан муҳофаза қиларди»¹, деб бежиз ёзилмаган.

Амир Темур ўзининг олти юз сипоҳи билан тунда йўл босиб, Найстон² қишлоғига етиб келадилар. Шу куни улар бир чорбоғда эҳтиёт юзасидан яшириниб, вазиятни аниқлайдилар, отларга тин берадилар. Сўнг кечаси билан Жўйбори³ тарафга от суриб, Хузор томондан юриб, Қаршини ўраб оладилар. Эрталаб шаҳар дарвозаси очилганда улар зудлик билан қалъа ичига кириб олиб, ўрнашадилар.

Кураш чорраҳалари

Мўғул қўшинларининг асосий кучлари Ўрта Қашқадарёда тўпланган эди.

«Зафарнома» муаллифи бир далил келтирадигани, бу ўша йиллардаги вазиятни аниқлашда жуда муҳим ҳисобланади. Мўғуллар изига тушган Амир Темур сипоҳийларидан Дуваррака ва Шайх Али баҳодир савдогарлар тўпини душманлар деб ўйлаб, улар билан жанг қиладилар. Савдогарлардан тўрт боғлам кимхобни ўлжа олиб Амир Темур ҳузурига келтирадилар. Ишнинг

¹ «Зафарнома». Қаранг: «Шарқюлдузи», 1992 йил, 11-сон, 154-бет.

² Баҳористон туманидаги қишлоқ (Помуқ).

³ Ғуздорларнинг қўйсиси.

моҳияти аниқлангач, Амир Темур олинган ўлжаларни кам-кўстсиз¹ эгаларига қайтартиради. Бу эса, чинакамига юртнинг қузғунлар уясига айланганлигини, ҳамма вақтда, ҳамма жойда эркин кезувчи савдо аҳли ҳам ўз муҳофазаси учун сипоҳ олиб юришга мажбур бўлганлигини кўрсатади.

Қароуннос лашкарининг беш минг кишилиқ гуруҳи Қўзи Мундоқ² деган жойда турар эди. Мўғулларга амир Сулаймон Ясаурий, Баротхўжа ва Ҳиндушоҳлар ҳам ўз сипоҳлари билан келиб қўшилади. Шунингдек, Анонжак, Қудаҳ каби мўғул бошлиқлари ҳам Қўзи Мундоқ тарафга йўл олади. Мўғул ҳарбий кучларининг бирлашуви хавфли тус олаётган эди.

Шарафиддин Али Яздий ўша пайтдаги манзарини шундай тасвир этади:

«Ҳазрат Соҳибқироннинг бу аҳволдан хабари йўқ эди. У кун ботиш олдидан Қаршидан отланиб, ярим кечада Навқатга³ етиб боради. Ўша ерда қароуннос лашкари ва улар ёнига тўпланган кўп қўшин ҳақида хабар топади. Эҳтиёткорлик шартига амал қилган ҳолда, ўша заҳоти ҳовли-жойлар орасидан чиқишга буюрди ва ўша кеча Навқатнинг ташқарисиди, чўлда тунади... Ҳиммат юзини қатъий равишда қароуннос лашкари билан жангга қаратди. Амирлар ва баҳодирлар барча ул ниятга қўшилиб рози бўлдилар. Фақат Али Ясаурийгина ул фикрни маъқул топмади ва маслаҳатдан деб билмади. Қариндошлари бу ҳақда ҳазрат Соҳибқиронга арз қилдилар. Ул Ҳазрат уни зўрлик билан чақиртириб, отлантирди»⁴.

Мўғул лашкари билан тўқнашув муқаррар тус олади. Амир Темур манглай қисмга олтмиш аскар билан Шайх Али баҳодир ва Оқбуго баҳодирни қўяди. Душман тараф эса уч юз киши бўлиб, уни Ҳиндушоҳ бошқаради. Дастлабки жангда кучлар оз бўлишига қарамай, Амир Темурга ғалаба насиб этади. Темур ўз лашкарини сон жиҳатдан оз бўлганлиги учун 7 қисмга бўлади. Асосий жанг олдидан сипоҳларни тўплаб, уларга далда беради, «бугун — мардлар учун синов кунидир», дейди. У ўз амирлари бўлмиш амир

---

¹ «Зафарнома», 154-бет.

² Қўзи Мундоқ- Қамаши туманидаги Қизилтепа қишлоғи.

³ Навқад-Қурайш қишлоғи, Қорабоғда (Қамаши), харобаси Олтинтепа дейилади.

⁴ «Зафарнома», 154-бет.

Довуд, амир Сора Буғо, Хусайн барлос, амир Сайфиддин, Аббос баҳодир, Оқбуғо баҳодир, Ҳинду, Элчи баҳодир, Дуваррака, Шайх Али баҳодир, Али Ясаурий, Чўбин ва Маҳмудшоҳларнинг ҳар бирини лашкардаги ўз ўрнига тайин қилади-да, ўзи қоравул тўпида қўшиннинг олдидаги жойни эгаллайди.

Мўғуллар яқинлашиб келгач, Амир Темур жавонғор ва баронғорни тартибга келтириб, қўшин марказида ҳужум бошлайди. Жанг чоғи бутун қисмлар бирлашиб, уч чўқ (тўп) бўлиб, ёвга ҳамла қилади. Минглаб отлари сувлиқ чайнаб турган мўғул суворийлари ҳайбатидан қўрқиб, Бадриддин ва унинг ўғли қочишга тушади, бошдан жангдан қўрққан Али Ясаурий ҳам икки навқари билан ҳарб майдонини ташлаб кетиб, хонлик йўлини тутади.

«Зафарнома» муаллифи шунчалик кўп сонли душман Амир Темурнинг оз сонли жангчилари билан бир соат ҳам кураша олмаганлигини, орқа ўгириб Чақдоликка (Жигдолик) қараб қочганлигини айтади. Шу жангда Амир Темурга олдин дўст бўлган Улжойту Тойхоний ва Пўлодлар ўлдирилади.

Амир Темур Кеш ва унга тобе қишлоқлардан йиққан лашкарлари билан Самарқандга юриш қилади. Амир Хусайннинг бўйруғига кўра, уни амир Мусо ва Учқора баҳодир пойлаб турар эди. Обираҳмат мавзесида тўқнашув бўлиб, амир Хусайн одамлари енгилди.

Бундан сўнгги воқеалар ривожини Қашқа воҳаси сарҳадидан четга чиқади ва Амир Темур мўғул қўшинини бошлаб келган Шер Баҳром, Кайхисрав билан қўшилади. Шер Баҳром мунофиқлик қилгач, у Кайхисрав билан бирлашиб, жанглари олиб боради.

Амир Темур юртидан йиғиб келган лашкарга ўз уйларига жавоб беради-да, ўзининг олти юз отлиғи билан қолади. Амир Хусайн Қаршидан чиқиб, катта қўшин билан Шаҳрисабздан ўтиб, Солор булоққа (Ургутда, Бешбулоқ) келиб тушгани хабари етади. Амир Хусайннинг йигирма минг кишилик лашкари енгилгач, Амир Темур Сайхун дарёсидан ўтиб, Хумрак мавзисига жўнаб кетади. Бу жойда у Кайхисрав билан бирлашади. Амир Хусайн қанчалик жидду жаҳд қилмасин, мағлуб сипоҳига «таъна қилиб, ғоят қаҳрланганидан ўзи отлаиб», Амир Темурга қасд қилмасин, барибир, уни мағлуб қила олмайди. Хийла билан ярашувни ўртага солишлар, ўзи-

ни ўлди деб эълон қилишлар бари бефойда бўлиб чиқади. Амир Ҳусайн эл ақобирларини, сайидлар, имомлар, қозиларни орага солиб, яраш шеvasини тузишдан бўлак чораси қолмайди. Амир Темур олдига келган ҳурматли зотлар масалани шундай қўядилар:

«Сизлар (яъни Амир Темур ва амир Ҳусайн–П.Р.) туфайли ҳар лаҳза мўғул лашкари ислом ўлкасида турли харобгарчиликлар қилмоқда. Дорулислом Мовароуннаҳрдаги барча тартибсизликлар сиз – икки амир ўртасидаги келишмовчиликлар сабабидан содир бўлмоқда. Қай тариқа бўлмасин, бу дунёда ва қиёматда бунинг жазоси берилур. Бу адоват ва хусуматни ораддан кўтариб, ботин софлиги билан ўзингиз ва мусулмонлар манфаати йўлида сулҳга ихлос вожибдур. Амир Ҳусайн лашкари кўплиги ва куч-қудратига қарамай, бугун яраш эшигини қоқаётган экан, сиз энг мақбул йўлни тутиб қабул қилмоғингиз лозим»¹.

Амир Темур сулҳга рози бўлади. У амир Ҳусайн билан учрашмоқ учун Самарқандга йўл олади. Бироқ, Самарқандда «Амир Ҳусайн ўлди», деган хабар тарқалади. Шаҳарга кирмай Шодмонга бориб тушганида мўғуллар бостириб келади. Амир Темур уларни енгади-да, Оби Ёмда (Жом суви) дам олиб, яна ўзининг она юрти Кешга жўнаб, унинг Ниёзий қишлоғига қўнади.

Амир Ҳусайн билан мулоқот содир бўлади. Икки томоннинг ярашувидан манфаатдор бўлган гуруҳлар бўлганидек, бу сулҳдан норози тўдалар ҳам йўқ эмас эди. Амир Темур бу йўлдаги барча фитна ва тўсиқларни босиб ўтиб, ихтилоф туфайли мамлакатга етаётган ранжларни бартараф этиш учун амир Ҳусайн билан учрашади.

Иккала амир ўртасида сулҳ қарор топади. Амир Темур Бадахшон юришида амир Ҳусайнга ёрдам қўлини чўзади. Шу орада мўғул амирлари амир Ҳожи, Шеровул, Қамариддин ва Кабектемурлар катта қўшин билан Мовароуннаҳр қасдида юриш бошлагани хабари тарқалади. Мўғуллар Тошкентга келиб, қиш тушиб қолгани боисидан шу ерда қоладилар. Уларга қарши чиққан Амир Темур қишни Шаҳрисабзда, амир Ҳусайн ва амир Мусо эса Муқурқорада кунлар илишини кутиб қоладилар.

---

¹ Муиниддин Натанзий, 58-59-бетлар.

Туркистон амири

Мовароуннаҳрни забт учун келаётган мўғул амирлари ўртасида низо чиқади: учаласи бирлашиб, амир Ҳожини ўлдириб, ортга қайтиб, Мўғулистонни бўлиб олмоққа келишадилар. Фитна фош бўлади. Мўғуллар изларига қайтиб кетадилар.

Бундан кейин юз берган воқеалар тафсилоти пировардида амир Ҳусайн қанчалик қасамёд қилмасин, онт ичмасин, ҳеч қачон Амир Темурга кўнгли тўғри бўлмаганлиги аниқ бўлади. Фитна устига фитна авж ола боради. Бунинг устига Амир Темурнинг кичик опаси Ширинбек оғонинг эри амир Муайяд шаробхўрлик базмида мастлик билан Жоварчининг ўғлини уриб ўлдириб қўяди. Амир Ҳусайн дарҳол Ширинбек оғони Балхга жўнатиш ҳақида фармон беради. Орадан кўп ўтмай, Кеш ва Қаршидаги жамики бой ва акобир, фозил кишиларни битта қолдирмай Балхга кўчириш тўғрисида буйруқ беради. Булар ҳаммаси Амир Темур нафсониятига тегадиган, унинг амир Ҳусайн учун қанчалик жонини жабборга бермасин, меҳнатини, давлат ишига бўлган садоқатини кўра олмаслик аломатлари эди.

Шарафиддин Али Яздий шу йилларда (1366-1369) кечган воқеаларни ҳикоя қилар экан, қуйидагиларни ёзади:

«Ул теваарак-атрофда ҳокимиятга бошчилик қилмоққа даъвогар бўлган бирдан-бир кучлироқ киши, бу амир Ҳусайн эди. Лекин кўп ўтмай, унинг давлати завол топишига шарт-шароит етилди ва бу феъл-атвори ёмонлиги туфайли бўлди. Биринчидан, мижозида мол-дунёга бўлган хирс ва хасислик жуда кучли эди. Унга яна бадфеъллик, дағал сўзлаш, гурурланиш... каби ёмон ҳислатларни ҳам қўшди. Шу сабабдан, одамларнинг кўнгли унга нисбатан бутунлай нафратга тўлди»¹.

Шарафиддин Али Яздий Амир Ҳусайннинг ўз қариндошлари Пўлод Буго ва Амир Халилнинг иғволарига учиб, Амир Темурга нисбатан қаттиқ ғаразни кўнглига тукканлигини айтиб ўтади.

Мовароуннаҳрнинг барча сўзга етар амирлари, фозиллари ниҳоят амир Ҳусайнга ишончсизлик билдирадилар. Амир Мусо ҳам бу сафар уни ёқламайди. Амир Темур ўн йил давомида амир Ҳусайнга қилган меҳнатлари зое кетганини аниқ билганидан сўнг, уни орадан кўтаришдан ўзга чора қолмаганлигига ишонч ҳосил қилади. Бу ишга уни барча амирлар даъват этади.

---

¹ «Зафарнома». Қаранг: «Шарқюлдузи», 1992 йил, 12-сон, 118-бет.

Амир Темур Кешдан чиқиб, амирлар қуршовида амир Ҳусайнга қарши отланади. Ҳузорга етганларида амир Мусонинг гапида туролмай қочиб, йўлни Самарқандга бурганлиги хабарини эшитади. Бу хиёнат ҳам уни йўлдан қайтара олмайди. Амир Темур юриши дарагини эшитган Кайхисрав ҳам ўз одамлари билан унга қўшилади. Амир Ҳусайнга қарши юришда «Чигатой улусининг барча амирларию нўёнлари ҳазрат Соҳибқиронга бўйсўнмоқ ва итоат қилмоқ карамини жон белига боғлаб, садоқат ва хизматда бўлиш расмини адо этиш учун бирлашдилар»¹.

Балх жанггида амир Ҳусайн мағлуб бўлиб, қўлга тушади. Бу воқеа 1370 (771 ҳижрий) йилда юз беради. Гарчи Амир Темур бир умр ўзига хиёнат қилиб келган амир Ҳусайннинг қонидан кечган бўлса-да, «кўпни кўрган, ҳаёт таъмини тотган» кекса амир Улжойту: «ҳазрат Соҳибқирон ҳозир шундай аҳволга тушиб қолганки, амир Ҳусайн ўлим хавфидан қутилиб қолиши ҳеч гап эмас ва фурсат қўлдан берилса, бир кун келиб, афсус бармоғини тишлашга тўғри келиб қолиши мумкин», – деб ўйлади. У яширинча амир Кайхисрав ва амир Муайядга ишора қилди ва улар мажлисдан чиқиб, ҳазрат Соҳибқироннинг розилигини сўрамасдан от чоптириб кетдилар ҳамда амир Ҳусайнни қатл қилиб, бошини унинг танасидан жудо этдилар»². Амир Ҳусайн қатлини амалга оширганлар Кайхисрав укаси Кайқубод ўчи учун (Кайқубод амир Қазоғон ўлимида қўли бор, деб амир Ҳусайн томонидан қатл этилган эди), амир Муайяд эса кейинги икки йил ичида амир Ҳусайн томонидан қаттиқ таъқиб остига олинганлиги учун шу йўлни танлайдилар. Шариат аҳкоми бу жазони хун ҳаққи (Кайқубод хуни) эвазига тўғри топади. Амир Ҳусайн Балхнинг Хожа Ўқоша қабристонида дафн этилади.

Балхдаги ғалаба илк баҳорда юз берган эди. Фасиҳ Ҳавофий йилномасида Амир Темурнинг амир Ҳусайн ўрнига тахтга чиқиши 771 (1369–1370) йил воқеалари³ баёни берилади. «Зафарнома»да бу сана жуда аниқлик билан ифода этилади. «Ўша пайтда, –деб ёзади Шарафиддин Али Яздий,–ул Ҳазратнинг мубо-

¹ «Зафарнома». Қаранг: «Шарқюлдузи», 1992 йил, 12-сон, 121-бет.

² Шу жойда.

³ Фасиҳ Хавафи, 95-бет.

рак ёши шамсий йил (ҳисобида) ўттиз тўртга тўлган эди. Бу бахтли маросим (яъни Амир Темурнинг тахтга ўтириши—П.Р.) етти юз етмиш биринчи йил, яъни Қуръон нозил этилган рамазон ойининг ўн иккинчисида (1370 йил 9 апрелда) бўлган эди»¹.

Амир Ҳусайннинг қароргоҳи жойлашган Балхни олишда қатнашган Мовароуннаҳр амирларидан амир Шайх Муҳаммад Сулдуз, амир Кайхисрав Хатлоний, амир Улжойту апарди, амир Довуд дўғлот, амир Сори Бўғо қипчоқ, амир Жоку барлос, амир Муайяд орлот, Бадахшон волийси Шайх Муҳаммад шоҳ, Ҳусайн баҳодир, дин арбобларидан Сайид Барака, хонзода Абул Маолий ва унинг укаси Али Акбарлар маслаҳатлашиб, бир оғиздан, бир дилдан (Яздий) тожу тахтга Амир Темурнинг муносиб эканлигини ёқлайдилар. Барча жам бўлганлар унга бўйсуннишни, қўллаб-қувватлашни изҳор этиб, қасамёд қиладилар.

Балх фатҳидан сўнг бу жойга Жўғом барлоснинг ўғли Мурод барлосни ҳоким қилиб қолдиради-да, Амир Темур Шаҳрисабзга қайтиб келади. Баҳорнинг айна гуркираган чоғи «Кеш жулғасида Хушко суви² соҳилидаги Хушмиш кўкаламзорига чодирини тикади... Икки ой муддатда оямпаноҳ шоҳ тўхтаб турди»³.

Хушмиш кўкаламзоридида икки ой давомида Мовароуннаҳр – Туркистон давлатининг яқин истиқболига доир муҳим тадбирлар ҳал қилинади. Бўлиниб, парчаланиб кетган юртни якжилов қилиш чоралари кўрилади. Энг аввало, бошқариш тадорики кўрилади: қобилиятли, элпарвар кишилар ҳокимият ишларига жалб этилади, уларга катта масъулиятлар юкланади.

Марказлашган давлат учун кураш

«Мовароуннаҳр кўпдан бери бош–бошдоқликдан жафо чекар эди... Мамлакатни эгаллаш истагида бўлган майда ҳокимлар ўзаро жанглар билан уни хароб қилган эди»⁴, –деганди француз муаррихи Л.Лянглэ. Амир Қазоғон вафотидан (1358 й.) сўнг

¹ «Зафарнома», «Шарқюлдузи», 1993 йил, 1-сон, 182-бет.

² Хушкруд-Яккабоғдарё, Қизилсув, Қизилдарё.

³ «Зафарнома», 182-бет.

⁴ Қаранг: «Тамерлан», 373-бет.

то Амир Темур Мовароуннаҳр ҳокимиятини қўлга олгунга қадар бўлган давр юртимиз тарихининг машъум саҳифаларини ташкил этади.

Амир Темурнинг «Ўз Ватанининг даҳо халоскори» (Л.Лянглэ) сифатида майдонга чиқиши тасодифий ҳодиса эмасди. Мўғулларнинг туркий халқларнинг азалий ватани Туркистонни босиб олганига, унинг қонини зулукдек сўрганига биру чорак асрдан зиёд вақт ўтган эди. Мўғуллар истило қилган қўшни мамлакатларда ҳам миллий озодлик ҳаракатлари бошланган, бу бобда айрим муваффақиятларга эришилган эди. Босқинчиларнинг ўзаро тожу тахт талашлари ҳам уларнинг аввалги бирлиги ва ҳарбий қудратига рахна солган эди.

Туркий амирларнинг, машҳур руҳонийларнинг Балх қурултоида Амир Темурга давлат рамзи бўлган байроқ ва нағорани топширганидан бошлаб, у бир дақиқа ҳам роҳатни ўзига муносиб кўрмаган (Л.Лянглэ). Давлатни бошқаришда Амир Қазоғон асослаган удумни давом эттиради: Чингизхон авлодидан бўлган Суюрғатмишни хон кўтаради. У ўзининг Мовароуннаҳр ҳукмдори сифатидаги биринчи ва асосий вазифасини тарқоқликка барҳам бериб, жипслашган, ягона, қудратли давлатни вужудга келтиришда, деб билар эди. Амударё ва Сирдарё оралигидаги мулкларни ҳамжиҳат қилиш ишлари осон кечади. Фарғона ва Шош вилоятлари ҳам унга хайрихоҳлик кўрсатади. Амир Темурнинг Мовароуннаҳрни бирлаштириш бобидаги фаолиятида Хоразм ўзига хос ўрин тутаяди. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрнинг бир қисми бўлган, қадим замонлардан унга иқтисодий, сиёсий, маданий ва этник жиҳатдан чамбарчас боғланган Хоразм икки қисмга бўлиниб қолган эди. Шимолий (Урганч) қисми Олтин Ўрдага, Жанубий (Қиёт) қисми эса Чигатой улуси таркибига кирар эди. Бироқ Олтин Ўрдадаги ўзаро тожу тахт қир-пичоқлари ва Бердибекхоннинг вафоти (1359) сабаб, Хоразм Олтин Ўрдага тобелиқдан чиқиб, мустақил давлат сифатида қарор топади ва қўнғирот қавмидан бўлган Сўфийлар сулоласи уни идора қила бошлайди. Бу сулолани бўйсундириш қийин ва узоқ давом этади. Хоразмга қилинган биринчи юриш 773 (1371-72) ҳижрий йилда юз берган бўлса, тўртинчи—охирги қўшин тортиш орадан олти-етти йил ўтгач, 780 (1378-79) ҳижрийда хотима топади. Шу тариқа, Мовароуннаҳрнинг бирлигини тиклаш учун кураш қарийб 7-8 йил давом этади.

Амир Темур кейинчалик Эрон, Қафқоз, Араб, Дашти Қипчоқ, Ҳиндистон мамлакатларини тобе қилди. Бу мамлакатларда қарор топган мўғуллар ҳукмронлигига барҳам берди. Амир Темур истибдоддан қутқаргани кўпгина мамлакатларни бошқаришни уларнинг азалий сулолавий ҳукмдорларига топширган.

Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига чиққанидан сўнг ички ва ташқи сиёсатда икки асосий йўлни ўтказди. Биринчиси ҳақида олдинда гапирилди—Туркистонни, Турон мулкларини ягона давлатга бирлаштириш ғояси, бунга у қарийб ўн йилга яқин вақт сарфлади. Иккинчиси—мамлакатни узил-кесил мўғул хавфидан қутқариш сиёсати. Шунинг учун ҳам, 772 (1370-71) ҳижрий йилдаёқ, яъни ҳокимиятга чиқишидан кўп ўтмай жатага- мўғуллар устига қўшин тортади. Кепак Темур билан ўртада сулҳ тузилади ва Амир Темур ўз қароргоҳига келади. Лекин мўғул хони тезда душманлик шевасини кўргузади ва шу йилнинг ўзидаёқ у яна Мўғулистонга юриш қилади. Фасих Ҳавофий шу йиллар тарихини битар экан, Амир Темурнинг жатага қилган иккинчи юришдан Самарқандга¹ қайтганлигини таъкидлайди. Бинобарин, 1370 йилнинг ўрталарида Амир Темур ўзига пойтахт сифатида Самарқандни танлайди.

Амир Темур ташқи сиёсатининг яна бир улкан тармоғи борки, бу асосан, мўғулларни батамом тор-мор келтиргандан сўнг воқе бўлади. Тарихда уч, беш ва етти йиллик юришлар деб ном олган қўшин тортишлар, Тўхтамиш билан олиб борилган мухорабалар замирида аслида бу мамлакатларда давом этаётган мўғул истибдодини тугатиш мақсади ҳам ётарди.

Тўхтамиш, умуман, мўғулларнинг (Боту ва унинг ворислари) Русияда амалга оширган хунрезлиги, ваҳшийлиги Н.М.Карамзин тарихида батафсил ҳикоя қилинган ва уларни қайтаришга бу ерда эҳтиёж йўқ. Амир Темурнинг ўрусларни мўғуллар истибдодидан қутқаришини таниқли муаррих А.Ю.Якубовский шундай ифода этади:

«Терекдаги мағлубият (Тўхтамишнинг—П.Р.) ва 1395 йилда Сарой Берканинг хароб этилиши Олтин Ўрдага қайта ўнглашиб бўлмайдиган зарбалар бўлган эди. Қадим Русияга шунчалар уқубат етказган давлатнинг умуртқаси узилган эди... Темур Олтин Ўрда билан Марказий Осиё манфаатларидан келиб чи-

---

¹ Фасих Хавафи, 95-бет.

қиб курашди. Бунда у Москва князлари билан алоқа ҳам боғламаган, улар ҳақида аниқ бир тасаввурга ҳам эга бўлмаган. Бироқ, у нафақат Марказий Осиё, шунингдек, Русия учун ҳам фойдали ишни амалга оширди. Темур ўзининг Олтин Ўрдага берган зарбасининг Русия тарихи учун қандай аҳамиятга эга эканлигини билмаган, зотан, Русия ҳақида нисбатан бирон-бир ҳаққоний амалий билим ҳам бўлмаган»¹.

Амир Темур улуғвор салтанатни барпо этди. У мўғулларнинг шум қадами етган ер борки ҳаммасига борди ва Чингиз авлоди ҳокимиятини тугатди. Озод этилган мамлакатларни ўзларининг қонуний эгаларига топширди.

Улуғ салтанат

90-йилларга келиб Амир Темур қудратли салтанатни вужудга келтирган эди. У ўзининг асрлар давомида таланган, қашшоқлашган, таназулга ботган она-юртига озодлик, тараққиёт ва бардам руҳни қайтаришга муваффақ бўлади. В.В.Бартольд, Амир Темур 1396 йилда беш йиллик ҳарбий сафардан қайтганидан сўнг Туркистон аҳолисини уч йиллик солиқдан озод қилганини² таъкидлайди.

Элни солиқлардан озод қилиш, мамлакатни иқтисодий жиҳатдан кўтариш мунтазам давом этади.

Амир Темур 70-йилларнинг сўнгиларида, Мовароуннаҳрни бир бутун, марказлашган мамлакатга айлантиргач, ободончилик масаласига алоҳида эътибор бера бошлайди. Мўғул итилочилари ўзларининг узоқ давом этган зўравонлик ҳокимиятида қишлоқлар ва шаҳарларни ривожлантиришга аҳамият бермаган эди. Кебекхоннинг Қарши қасри атрофи кейинчалик гавжумлашган бўлса-да, унинг ўзи XV асргача етиб келмаган. Қозонхоннинг пишиқ фиштан қурган Занжирсаройи эса 1387 йилда Тўхтамиш томонидан вайрон этилган. Мовароуннаҳрда мўғуллар номи билан боғланадиган бўлак жойлар маълум эмас. Чигатойнинг мустабид ворислари кўпгина манзилларнинг хароб бўлишига, элга қилинган зулмлар оқибатида уларнинг ер юзидан нес-нобуд бўлишига сабаб бўлганлар.

---

¹ Қаранг: «Тамерлан», М., 1992, 33-бет.

² Акад. В.В.Бартольд. Соч. II., ч. 2., 62-бет.

Амир Темур Қашқа воҳасини бошқариб турган XIV асрнинг 60-йиллари ўрталарида Шаҳрисабз ва Қаршини муҳофаза қилишга, бу шаҳарларда мустақкам девор, масжидлар барпо этишга интиланган. Шу сабабдан ҳам В.В.Бартольд бунга алоҳида урғу бериб, «Темур даставвал Қашқадарё водийсидаги Шаҳрисабз ва Қаршида истеҳкомлар қурган эди»¹, деб ёзади.

1378-79 йилда Амир Темур Хоразмга 3-юришни амалга ошириш олдидан Қарши шимолида жойлашган, қисман ўз болалиги кечган Занжирсарой шаҳрида қишлайди. Занжирсаройда икки-уч ой бўлган даврида у теварак-атрофдаги қишлоқлар, энг аввало, Қарши шаҳрининг ҳаёти билан қизиқади, таниқли кишиларни қабул қилади.

Амир Темурнинг 1370 йилга қадар бўлган фаолиятида асосий ташвишлар Қарши билан боғлиқ кечган эди. У ўша йиллари Қарши шаҳрининг ҳар бир кўчасини, қудуғи ва деворининг паст-баландлигини, сув кириш жойларини беш бармоғидек ўрганиб чиққан эди. Соҳибқирон Туркистон ҳокимиятига эришгандан сўнг, Қарши шаҳри ва унинг теварак-атрофида фақатгина ўта муҳим давлат ишлари тақозоси билан бир-икки сафар бўла олган.

Амир Темур уч йиллик юришдан қайтиб, 1385 йилда Қарши ва унинг ёнверидида қишлаб қолади. Шу йили Самарқандда Эронга қўшин тортиш учун сипоҳ йиғиш ишлари ниҳоясига етади. «Зафарнома»да 1385 йилда Қаршида қишлаш ҳақидаги расмий хабардан бўлак, ортиқча тафсилотлар йўқ. Фасиҳ Ҳавофий бу қишлов тўғрисидаги маълумотни ўз «Мужмал-и»га киритмаган ҳам.

Занжирсаройда қишловлар

Амир Темур Қаршидан сўнг бир муддат асосий шаҳар бўлиб турган Занжирсаройга алоҳида бир эътибор кўрсатади. Эрондан қайтишда ҳам, Хоразмга юриш қилишни режалаштирганида ҳам Занжирсаройда қишни қишлаб, дам олган ва ҳарбий анжомни шу жойда тайёр ҳолга келтирган. «Зафарнома»да бу ҳақда, «Чун Ҳумоюн (Амир Темур–П.Р.) лашкари Жайхунни кечиб ўтдилар ва доруссалтана Самарқандга етдилар, ул диёр аҳолисининг бахт ва омонлик осмонида саодат тонгги ёришди. Ҳазрат Соҳибқирон у ерда вақтни саодат ва комронликда ке-

---

¹ Акад. В.В.Бартольд. Соч. II., ч. I., 266-бет.

чирди ва қишни Занжирсаройда ишрат ва шодмонликда ўтказди», дейилади.

Амир Темурнинг Занжирсаройда неча бор бўлганлигини аниқлаш имконияти бор. Юқорида келтирилган сўзлар 80-йилдан сўнгги даврларга тааллуқли бўлиб, В.В.Бартольд таъкидлаганидек, 1385 йилларга тўғри келади. Бу вақтда Амир Темур ўзининг уч йиллик юришидан – Хуросондан қайтган эди. 1371 ва 1373 йилларда ҳам Амир Темурнинг Занжирсаройда тўхтаганлиги маълум. Унинг учинчи марта Хоразмга юриш қилиш олдидан (1377-78) ҳам бу шаҳарда қишни ўтказганлиги айтиб ўтилди. Амир Темур 90-йилларга қадар Занжирсаройда камида 4-5 маротаба бўлган. Бу шубҳасиз, мазкур шаҳарнинг кенгайишига, теварак-атрофларида қишлоқлар гавжумлашиб тараққий қилишига туртки бўлган.

Амир Темур, чамаси, ўз умрида уч одамга ишонч билдириб, қаттиқ янглишган. Булар – амир Ҳусайн, амир Мусо ва Тўхтамишдирлар. 777 (1375-76) йилда ўз юрти Дашти Қипчоқда мосуво бўлган Тўхтамиш паноҳ излаб, бош уриб Амир Темур олдига келади. Амир Темур Ўрусхон ва унинг ўғли Урду Букадан Дашти Қипчоқ ҳокимиятини 1376-77 йилда Тўхтамишга олиб беради. Унга қилган яхшилигининг, қўллаб-қувватлашининг чеки бўлмаган. Аммо, Тўхтамиш ишонччи оқламади, нонкўрлик йўлини тутди. «Зафарнома» муаллифи бу ҳақда мулоҳаза қилар экан, «Ҳазрат Соҳибқирон Форс ва Ироқни босиб олиш билан машғул эди. Улар (Тўхтамиш кўшини–П.Р.) Мовароуннаҳрни (эгасиз билиб) ҳимоясизлигидан фойдаланиб, уни босиб олдилар ва Қозон султонхоннинг Занжирсарой номи билан машҳур саройини вайрон қилдилар», деган гапни айтади.

Фасиҳ Ҳавофийнинг гувоҳлик беришича, Тўхтамиш босқини хабари келган пайтда Амир Темур Қорабоғда қишлоқ жойидан қўзғалиб, Гуржистон фатҳига йўл олган эди. Тўхтамишни дафъ этишга Амироншоҳ Мирзо тезлик билан жўнатилган. Амироншоҳ Мирзо Бухородан Термизга қадар бўлган шаҳар ва қишлоқларни талаб, шип-шийдам қилган (Ш.Яздий) Тўхтамишни қувиб юборишга муваффақ бўлади.

Амироншоҳнинг ёғини ўлкадан қувиб чиқариши Амир Темурни қаноатлантирмаган бўлса керак. 1388 йилда, яъни, Амироншоҳ Мирзодан қочиб Хоразмга келган Тўхтамиш бу ерда ҳам ўзининг ғоратини давом эттиради. Бу хабар Соҳибқирон-

нинг қулоғига етгач, Тўхтамишга қарши ўзи отланади. Амир Темур зарбига чидай олмаган Тўхтамиш Дашти Қипчоқ ичка-рисига қочиб, жон сақлайди.

Тўхтамишнинг Мовароуннаҳр жанубида қилган талон-тарожи, кўрнамаклиги Амир Темурга қаттиқ ботади. Айниқса, Занжирсаройнинг вайрон этилганлигини у сира ҳам кечира олмайди. Амир Темурнинг қудратли қўшини Дашти Қипчоқ бўйлаб, Тўхтамишнинг изидан борадилар. Шарафиддин Али Яздий шу юриш ҳақида сўзлаганида, «Зафарпаноҳнинг сипоҳийлари Волга дарёсининг музи устидан ўтиб, Сарой шаҳрини олдилар ва унга ўт қўйдилар... Занжирсаройни душман лашкари вайрону ғорат қилганлиги учун Саройни вайрон қилиш жасоратли интиқом эди», деб таъкидлайди.

Тўхтамишнинг Амир Темур Мовароуннаҳрда йўқлигида унинг шаҳар ва қишлоқларига бостириб киришга жазм қилишида баъзи бир ғаразли маҳаллий аъёнларнинг ҳам тезлаши катта далда бўлган. Масалан, Кайхусрав Хатлоний бир вақтлар Хоразм Сўфийларини Амир Темурга қарши қўйгани сабаб, қатл этилган эди. 1387 йилга келиб, унинг ўғли Султон Маҳмуд отаси ўчи учун Тўхтамиш билан бирикади ва талон-тарож ишларида фаоллик кўрсатади. Бу ҳақда «Зафарнома»да: «Мухолифлар Бухорони босиб олишдан ожиз бўлганларидан кейин, у ердан кетишга мажбур бўлдилар. Сўнг Мовароуннаҳр вилоятида вайрончилик билан машғул бўлдилар ва Занжирсаройга ўт қўйдилар. Уларнинг ичида бу ишда илдами Кайхусрав Хатлонийнинг ўғли Султон Маҳмуд эди ва (улар) Қарши, Ғузордан то Кўҳитанггача ва Амударёнинг соҳилигача бўлган ерларни босиб олдилар», деган маълумот берилади.

Қашқа воҳасининг қуйисидаги шаҳар қисмати шундай фожий тугайди. Занжирсарой Қозонхон томонидан XIV асрнинг 30-йилларида қурилган бўлиб, 60 йил чамаси асосий шаҳар бўлиб туради, 1387 йилда Тўхтамиш томонидан ўт қўйилади.

Тўхтамиш босқинидан шу нарса англашиладики, Бухоро ўзини ўзи ҳимоя қиладиган даражада кучли мудофаа қувватига эга бўлган. Бу гапни Қарши хусусида айтиш ножоиз туюлади. Қарши, Занжирсарой ҳам Бухородагидай катта ҳарбий қувватга эга бўлмаган. Шаҳрисабзга эса Тўхтамишнинг ботина олмаганлиги сабаби ҳам бу жойда Бухородаги сингари кўп сонли ҳимоячилар қолдирилганлиги бўлган. Амир Темур тарихи-

да унинг мамлакатига биринчи ва охири босқини шу бўлган эди, бунинг учун Тўхтамиш ўз жонинигина эмас, авлоди, Богу мулкларини ҳам қўлдан беришга мажбур бўлди. Тўхтамиш сабаб, Амир Темур Москва остоналарига қадар борди ва ўрусларнинг қонини зулук мисол сўриб ётган мўғулларнинг пайини қирқди. Қашқа воҳаси Амир Темур туғилган, ота-боболари қадим замонлардан буён идора қилиб келган юрт сифатида унинг даврида кўп имтиёзларга эга бўлгани сингари, ғаразли босқиндан, талон-тарождан ҳам бенасиб қолмади. Қашқа воҳаси, Амир Темур салтанати Хуросон ва Араб мамлакатлари сари силжиб, кенгайиб бораётган бир шароитда, ўзининг асосий шаҳарларидан бирини йўқотди. Занжирсарой Тўхтамиш яксон қилгандан сўнг қайта тикланмаган. Унинг вайроналари олти асрдан зиёд вақт ўтиб, эндигина ўрганила бошланди. Занжирсарой обидасининг ўрганилиши Амир Темур тарихида янги саҳифалар очиши шубҳасиздир.

Иқтисодий ҳаёт. Энг арзон нон¹

Амир Темур ҳаётлиги даврида Мовароуннаҳр халқининг иқтисодий аҳволи ўнганган. Қишлоқлар кўпайган, экинзор ерлар ортиб борган. Сунъий суғориш тармоқлари — ариқлар, анҳорлар, полизлар ва пахта далаларини суғориш сув билан таъминлашга хизмат қилган.

Амир Темур ўз мулкларининг ҳар жиҳатдан обод ва юксалиши учун шароит яратишга интилган. Ўша вақтларда чорва моллари ҳаддан ташқари кўпайтирилган, айниқса, Қашқа воҳасида ўниб-урчийдиган ҳисори қўйлар зотига алоҳида аҳамият берилган. Бу қўйларнинг думбаси 20-40 килога қадар борган. Клавиҳо Амир Темур юртида бўлганида бу навъ қўйларга эътибор бермай қолмайди. 1404 йилда Шаҳрисабзда бўлган испан элчиси Клавиҳо Мовароуннаҳр ҳақида сўзлар экан, «Бу жой ҳамма нарсага фаровон-ғалла бўлсин, шаробу гўшт, меваю қушлар; қўйлари жуда ҳам йирик ва думбали, ҳатто, баъ-

---

¹ П.Равшанов. Нон жуда арзон, бундан арзони бўлмайди. «Қашқадарё ҳақиқати», 1994 йил 18 май.

зиларининг қуйруғи вазни йигирма фут, яъни, бир одам зўрға кўтара оладиган даражада оғир келади. Бундай кўйлар ниҳоятда кўп ва жуда арзон. Қачонки, сенъор (Соҳибқирон–П.Р.) ўз қўшини билан шу жойда бўлганида иккита семиз кўй бори йўғи бир дукат баҳоланган эди. Бошқа мол-ашёлар (ҳам) жуда арзон, ҳатто, ярим реалга тенг бўлган бир мирига бир ярим ботмон ғалла беришарди. Нон шунчалик арзонки, бундан арзонроқ бўлиши мумкин эмас, гуруч эса ақл сиғмас даражада мўл»¹, – деб таъкидлайди испан қиролининг элчиси.

Мовароуннаҳрда XIV аср охирларидаги мўл-кўлчилик фақат озиқ-овқат бобида бўлиб қолмай, кийим-кечак соҳасида ҳам амал қилганки, бу жиҳат ҳам ажнабий элчини ҳайратга солмасдан қолмаган. Оврүпода ҳашаматли ва тўкин-сочин қирол саройи ҳаётини яхши биладиган Клавихо Амир Темур қасрларини, умуман, бу жойда кўрган ҳамма нарсасини қиёс қилишга интилади ва меҳмон бўлиб келгани юртнинг бинолари-ю, нозу неъматлари, либослари беназир эканлигига тан бермай иложи қолмайди. «Бу юртнинг бойлиги фақат озиқ-овқатининг мўл-кўллигидагина эмас, шунингдек, ипак матолар, атлас, беқасам, духоба сингари кўплаб тўқиладиган ва яна жундан ва ипак матодан астарлик қилинган тўнлар, чакмонлар, тилла ҳал берилган, ранго-ранг бошқа кийим-кечак, либосларда ҳам кўринади»², – дейди у.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишига қараганда, Амир Темур Самарқанд ва унинг атрофида вужудга келтирган боғу роғларда бойу камбағал дам олиб, хордиқ чиқарган. Соҳибқироннинг ўз пойтахтида бўлган вақтидан кўра, сафарда юрган даври ўн чандон кўп ҳиссани ташкил этади. «Агар Темур бирор томонга отланиб, Самарқанд (унинг) кўшинлари-ю ёрдамчиларидан холи бўлиб, ўша бўстонлар бўш қолса, шаҳар аҳлидан бадавлату мискинлар у бўстонларга қараб йўл олардилар. Чунки бу боғлардан кўра яхши ва ажойиб дам оладиган, булардан кўра роҳатланишга мувофиқроқ ва осойиштароқ жой йўқ эди. Боғлардаги ширин, мазали мевалар эса барчага баббаравар (текин) эди. Чунки мевалардан бир қинтори ҳам арзимаган баҳога бўлсада, сотилмасди»³, В.В.Бартольд ҳам Амир Темурнинг маҳобат-

¹ «Тамерлан», 336-бет.

² «Тамерлан», 336-бет.

³ Ибн Арабшоҳ, 83-бет.

ли иморатлари халқ учун ҳамиша очиқ бўлганлигини таъкидлаб, «Темур саройлари аҳоли учун қулфи калит қилинган қасрлар эмасди»¹, деган эди.

Амир Темур даврида қонунлар фуқаролар манфаатини ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан оғишмай амалга оширилган. Яна ўша Клавихонинг шаҳодат этишига қараганда, «Сеньор (Амир Темур–П.Р.) ўзи билан унинг ўрдуси ва хонадонига хизмат қиладиган қозиларни бирга олиб юрар эди. Бирор жойга келгудек бўлса, ўша мавзӣ аҳолиси улар (қозилар) сўзига амал қилади. Бу қозилар турли ишларни ҳал қилишга белгиланган ва қуйидагича тақсимлаб қўйилганлар: бировлари учраб турадиган муҳим иш ва жанжалларни кўриб чиқади, бошқаси сеньорнинг (Темурнинг) молиявий ишларини бошқаради, учинчи бирлари ўзига тобин қишлоқ ва шаҳар ҳоқимлари ишини назорат қилади, яна бошқаси эса элчилар билан шуғулланади. Улар учта чодир тикиб, арз билан келувчилар ишини кўриб, ҳал этадилар. Сўнг Сеньорга (Амир Темурга) натижасини билдириб, олтига ёки тўртга арз бўйича ҳукм чиқариб қайтадилар. Қачонки улар кимгадир ёрлик бермоқчи бўлсалар, шу жойда ҳозир ру нозир котиблар хаялламай, уни ёзиб берадилар ва доим қўл остида бўлгувчи қайд дафтарига белгилаб қўядилар. Сўнг ёрликни муҳрдорга кўриб чиқиш учун тақдим этадилар. Муҳрдор ўйма кумуш муҳрни сиёҳ билан намлаб, ёрликнинг ички томонига босади. Сўнг уни бошқаси олади ва рақамлаб, девон бошлиғига узатади, у ҳам сиёҳли муҳрини қўяди. Шу тариқа уч-тўрт муҳрдордан ўтгач, ўртага шоҳнинг «Ҳақиқат» деб ёзилган муҳрини босадилар»².

Руи Гонсалес де-Клавихонинг ниҳоятда аниқлик билан кўрсатишидан маълум бўладики, Амир Темур девонида арзлар, муаммолар пайсалга солинмаган, тезлик билан ҳал этилган. Подшоҳлик девонлари учун солув бўлган тўрачилик пайи қирқилган, ёрлик-имтиёзлар беришга ошно-оғайнигарчилик қилинишига йўл бермайдиган қаттиқ назорат тартиби, шахсий жавобгарлик усули амалда бўлган.

Амир Темур халқ манфаатларини қўриқлаш, уларни йўлтўсарлар, ўғрилардан ҳимоя қилиш учун бутун чораларни

---

¹ В.В.Бартольд, Соч. II., ч. 2., 61-бет.

² «Тамерлан», 339-бет.

кўрган. Француз муаррихи Л.Лянглэнинг таъкидлашига кўра, у ҳатто, Ҳиндистонга уруш қилиш чоғида ҳам асосий диққат–этиборини «Ҳинд йўли бўйлаб тўлиб кетган кўп сонли қароқчи тўдаларни йўқ қилишга»¹ қаратган экан.

Шариат аҳкомларига қаттиқ риоя қиладиган Амир Темур халқдан олинадиган олиқ-солиқларни тартибга келтиради. Хусусан, мўғуллар даврида ҳунармандларга ва савдогарларга қўйиладиган тамға солиғини, жузья (ғайри динлардан олинадиган жон боши солиғи) йиғимларини бекор қилади.

Тамға йиғимининг бекор қилиниши мамлакатда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг гуркираб ривожланиши учун туртки беради. Мовароуннаҳрда унинг пойтахти Самарқандда ҳунармандчиликнинг қай даражада тараққий этганлигини Ибн Арабшоҳ ва Клавихолар жуда қониқиш билан тасвир қилганлар. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам 1404 йил кузида Конигилда шахзодалар тўйи муносабати билан ўтказилган байрам тантаналарида шахсан иштирок этганлар ва шаҳар аҳлининг ҳамма табақалари намойиш этган ҳунармандчилик, баққоллик, косиблик ва турли-туман бошқа соҳа ашёлари, матолари кўрғазмаларини томоша қилганлар. Ибн Арабшоҳ бу ҳақда:

«Ҳар бир ҳунарманд ўз ҳунарига боғлиқ нарсада жидду жаҳд кўрсатди, ҳар бир санъат аҳли ўз санъатига мансуб нарсада имконидан ҳам ошириб ҳўнарини кўрсатдики, ҳатто бир қамиш тўқувчи (қамишдан) мукамал қурол-яроғли бир отлиқни ясаб чиқарди ва унинг суратини камолга етказиб, ҳатто тирноқлари-ю киприкларини ҳам ясади. Унга (отлиққа) зарур бўлган қурол-яроғлардан ёй, қилич ва бошқа тааллуқли нарсаларнинг (ҳаммасини) дақиқ усулда камолига етказиб ясади... Пахта титувчилар пахтадан тиклиги ярашган, баланд, пишиқ ишланган, гўзал таассуротли нафис ва чиройли бир мезана ясадиларки, у жисмининг оқлигидан жаннат ҳуридан кўра ҳам юқори... эди. ... Шунингдек, заргарлар, темирчилар, этикдўзлар, ёй ясовчилар ва бошқа тоифалар ҳунармандлари, мусиқа, ҳазил-мутоиба ва латифалар соҳиблари ҳам ўз ҳунару санъатларини намоен қилдилар»², – деган эди.

Ибн Арабшоҳнинг яна бир фикрини келтириш жоиз: «Шундай қилиб, осойишталигу хотиржамлик, фароғату тўкинчилик,

---

¹ «Тамерлан», 382-бет.

² Ибн Арабшоҳ, Амир Темур тарихи., — Т.: «Меҳнат», 1992, I жилд, 308-бет.

нархи-наво арзончилиги, орзу-ҳавас ушалиши, замон мўътадиллиги, султон адллиги, тани-бадан сиҳатлиги, нафрат кўтарилиши (Амир Темур даврида–П.Р.) ҳосил бўлди»¹,

Ибн Арабшоҳнинг бир фикри жуда толиб айтилган, у Амир Темурга муяссар бўлган улуғворлик, ҳашамат, «бу қадарлик нарса (юқорида зикр этилган жиҳатлар–П.Р.) қадим ўтган халифалардан ҳеч бирига насиб бўлмаган ва (бундан) кейин келадиганлардан ҳам биронтасига насиб бўлмайди», дейди. У хақ гапни айтган эди.

Қарши XIV-XV асрларда ҳар жиҳатдан юксалди. Бу шаҳарда қадимдан анъанавий тус олган илм-фан ва унинг тараққиётига катта эътибор берилди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Қаршига таъриф бериб, шундай дейди: «Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар, Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била қ а р ш и дерлар. Фолиба бу от Ченгизхон тасаллутидин сўнг булғондур. Кам оброқ ердур, баҳори хўб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур. Самарқанддин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн саккиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсунлуқ қушкина бўлурким, қилқуйруқ дерлар, Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида «мурғаки Қарши» дерлар»². Бу сўзлар Қарши шаҳрининг ўша даврдаги манзарасини англаш учун кифоядир.

Амир Темур вафотидан кейин Темурийлар давлатининг асосий пойтахти Самарқанддан Ҳиротга кўчади. Замонамизнинг муаррихлари Шоҳруҳ Мирзонинг пойтахт масаласида бу хилда йўл тутганлиги оқибатларига ҳали етарлича баҳо берганлари йўқ. Бир нарса аниқки, янги пойтахт-Ҳиротга Мовароуннаҳрдан, айниқса, Темурийларнинг насаб таянчи бўлган барлослардан аксарият хонадонлар кўчиб ўтиб, доимий ўрнашиб қолганлар.

Улуғбек Мирзодан сўнг Темурийзодаларнинг Кешга бўлган эътибори бир қадар сусаяди. Бу ҳол, айниқса, Қарши шаҳри мисолида яққол кўзга ташланади.

Амир Темур даврида ҳунармандчилик Мовароуннаҳрда, айниқса, Самарқанд ва Қашқа воҳасида жуда тараққий қилган эди. Қаршидан қўли гул меъморлар етишиб чиқади. Улар Самарқанднинг масжиду мадрасалари қурилишларида, Оқ Саройни бунёд

---

¹ Шу асар, 311-бет.

² «Бобирнома», 108-бет.

этишда иштирок қилганлар. Амир Темурнинг опаси, 1370 йилга қадар Қарши–Бухоро мулкларида яшаган Қутлуғ Туркон оға Самарқандда қизи Шоди Мулк оғага ҳашаматли мақбара қурдирган. Шоди Мулк мақбараси ёнида Қаршилиқ меъморлар қурган, нақшли дахмалар бор. «Самарқанд тарихи» асариди бу ҳақда: «Шоди Мулк ҳамда Бурундуқ дахмалари орасиди номсиз (яъни ким дафн этиганлиги аниқланмаган–П.Р.) мақбаралар Қашқадарё меъморчилик мактабининг намуналарига услубий жиҳатдан яқин. Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқот ишларида бу мактаб намуналари яққолроқ кўринади»¹.

Шоҳизинда меъморчилик мажмуасиди эронлик, табризлик, хоразмлик усталарнинг ўзига хос безаклари, нақш бериш усули алоҳида ажралиб туради. Қашқадарё меъморларининг санъати улар орасиди жило эътибори билан беназирлик касб этади. Шоҳизинданинг чаманий нақшли устунларидан бирида қаршилиқ Олим Насафий ва Али Насафийлар исми шарифи битиб қўйилган. Бу моҳир усталарнинг қўллари билан орасталанган нақшинлар олти асрдан зиёдки, ўзининг тароватини, рангини йўқотган эмас. Шоҳизинда улуғворлигида қаршилиқ меъморлар улуши борлигидан фахрлансак арзийди.

XV асрнинг иккинчи ярмига келиб, меъморчиликда тадриж пасаяди. Моҳир усталар меҳнатига бўлган эҳтиёж бирқадар сўнади. Қарши меъморлари асосан таъмирлаш, қайта қуриш сингари ишлар билан машғул бўлади. Буни Қарши билан Косон ўрталигида бўлган Фудина қишлоғиди Хусом ота меъморчилик мажмуаси мисолида ҳам кўраминз. Хусом ота мажмуаси анча қадимий ёдгорлик. Унинг асоси XI асрларга етиб боради. Мажмуа бир вақтда эмас, узоқ давр мобайнида қурилган, таъмирланган. Ҳатто, айрим қисмларда иш XIX асрга қадар давом этади. Лекин, бу ерда муҳими, Хусом ота мажмуаси, тархи, безатилиши нуқтаи назаридан Шоҳизиндади Али Насафий амалий нақшинкорлигига умумий яқинлик борлигида. Бу ҳолни Касбиди Султон Мир Ҳайдар меъморчилик мажмуасиди ҳам кузатиш мумкин. Қашқадарёда асрлар давомида шаклланган меъморчилик мактаби кейинги асрларда ҳам ўз йўналишида, услубиди давом этган.

---

¹ «Самарқанд тарихи», I жилд, — Т.: 1971, 245-бет.

Монас анҳори

Амир Темур Қарши даштини ободонлаштириш мақсадида қадимий Монас анҳорини қайта бошдан қаздиради ва унинг сувини Қаршидан ўтказишга муваффақ бўлади. Вақтида Г.А.-Арандаренко «Монас анҳоридан оқувчи жуда кўп сув Қаршидан анча нарига ўтиб кетади»¹, деб гувоҳлик берган эди.

Монас анҳори, XX аср бошларига келиб кўмилиб қолганми ёки бошқа сабаблар биланми, ҳарҳолда, сув бермай қўйган. Унинг номи халқ орасида «Эски Анҳор»га мавсум бўлиб, собиқ Шўро ҳокимияти ўтган асрнинг 50-йиллари бошларида уни қайта тиклашга жазм қилган эди. Эски Анҳорнинг қадимий ўзанини қадимшунослик нуқтаи назаридан текшириб ўрганган олим А.И.Тереножкиннинг далолат этишига қараганда, қадим Монасдан милод бошларида Қарши далаларига сув оққан.

Қадимшунос олим С.К.Кабановнинг аниқлашига кўра, Монас анҳори пайдо бўлган дастлабки даврларда (яъни милоддан олдин ва милод бошлари) унинг узунлиги 45 чақиримни ташкил этганлиги ва Амир Темур унга Кесканжар довонидан бошлаб тағин 75 чақирим қўшганлигини айтади. Шу тариқа, Монас (Эски Анҳор) аригининг ўзани 120 чақиримга етказилган ва у Қарши шаҳрининг қуйи қисмини, Косон, Касби ерларини суғоришга сарф этилган. Мўғулларнинг энг аввало, суғориш билан боғлиқ иншоотларни ишдан чиқарганлигини ҳисобга олсак, бу ариқнинг Даргомдан олиб келиниши асрий чанқоқ ерларга яна жон бағишлайди янги-янги қишлоқларнинг, экин майдонларининг ҳосил бўлишига сабаб бўлади. Монас анҳори Қашқадарёнинг асосий сув тармоқларидан бўлиб қолади.

Амир Темур нафақат ўз юртида, шу билан бирга, тобе мулкларда ҳам сунъий суғориш иншоотлари қуришга алоҳида эътибор берган. Масалан, Каспий денгизининг жануби-ғарбий томонида, Аракс билан Кура дарёлари қўшилган жойдан унча узоқ бўлмаган Бойлаконда ҳам шаҳар қурдиради ҳамда Барлос деган ариқ қаздириб, сув чиқаради. Унинг бу ишлари ҳақида мулоҳаза юритганида, А.Ю.Якубовский «Темур нафақат кўчма, чорвадорлик ҳаётини, шу билан бирга ўтроқ, деҳқончилик муҳитини ҳам яхши биларди»², деб тан олади.

¹ Акад.В.В.Бартольд. Соч. III., 194-бет; яна шу, I жилд, 134-бет.

² «Тамерлан», 22-бет.

Қатор илмий–тарихий адабиётларда Амир Темурнинг бунёдкорлик ишлари атайин пастга урилади. Уни шаҳар ва қишлоқларни хароб қилувчи жоҳил ҳукмдор сифатида талқин этиш урфга кирган эди. Мана шуни назарда тутиб, В.В.Бартольд «гуё Темурнинг Самарқанддан ташқари ҳамма жойда вайронгарчилик қилиши ҳақидаги фикр бўрттирмадир. Унинг томонидан улкан суғориш ишлари амалга оширилган эди»¹, деган иқрорни айтади.

Амир Темур ҳукмдор сифатида ўта фаол ҳаёт кечирди. Унинг 1370 йилдан, яъни Мовароуннаҳр тахтига чиққанидан то беқиёс улкан салтанатни вужудга келтириб, вафот этгунига қадар бўлган 34-35 йиллик давр асосан от устида, ҳарбу зарбларда, йўлу чўлларда, тоғу тошларда, баъзан эса эса сўлим гўшаларда кечди. Умрида «бир дақиқа ҳам роҳат нималигини билмаган» жаҳонгир умрининг сўнггида Хитойга отланган эди. Бу юриш унга насиб бўлмади. Амир Темур Ўтрорда 807 йилнинг 17 шабонида (1405 йил 18 февраль) ҳаётдан кўз юмади.

Маданият. Бадий ижод

Амир Темур ва Темурийлар давридаги адабий ҳаёт ҳақида сўз юритиладиган бўлса, гапни Соҳибқироннинг ўзидан бошлашга тўғри келади. Тарихий асарларда, жумладан, «Зафарнома»да Амир Темурга мансуб бир неча байтлар келтириб ўтилади. В.В.Бартольд ҳам Амир Темурнинг ўз саройидан форсигўй муаррихлар билан бир қаторда туркий (уйғур) бахшиларга ўрин берганлигини, уларнинг Амир Темур тарихини шеърый йўл билан битганликларини таъкидлаб ўтади. Амир Темурнинг бадий ижодга нечоғли дахли борлиги масаласи билан вақтида Алишер Навоий ҳам қизиққан ва ўзининг «Мажолис ун-нафос» тазкирасида унинг ҳақида:

«Темир Кўрагон... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғони минг яхши байт айтқонча бор... Мундоқ нақл қилурларким, чун Табризда Мироншоҳ Мирзо чоғирга кўп иштиғол кўргузди... Самарқандда ул Ҳазрат арзига бу навъ еткурдиларким, уч надими борким,

---

¹ В.В.Бартольд, СОЧ. 2., ч. I, 159-бет.

муфрит чоғир ичмакка боис алардур. Хукм бўлдим, тавочи миод била чопиб бориб учаласининг бошини келтурсин... Аммо Хожа Абдулқодир қочиб қаландар бўлуб,... юрур эрди... Хожан фақирни судраб тахт илайига келтурдилар... Ул Ҳазратнинг газали лутфқа мубаддал бўлуб, фазл ва камол аҳли сори боқиб, бу мисраъни бу вақт ўқудиким:

Абдол зи бим чанг бар мусҳаф зад¹

Андин сўнгра Хожага илтифот ва тарбиятлар қилиб, ўз олий мажлисида надим ва мулозим қилди... Султон Соҳибқиронгаким, мажалисида пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дармаҳал воқеъ бўлур»².

Алишер Навоий 21 Темурийзода номини шоирлар сифатида зикр этади. Уларнинг аксарияти девон тузган шоирлар бўлган. Бироқ, Алишер Навоий «Мажалис ун-нафоис»и XV аср охирида тартиб берилганлиги боисидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодидан етишган кўпгина шоир ва шоиралар асардан ўрин олмаган. Темурийзодалар Хуросон, Ҳиндистон ва бўлак жойларда ижод қилган бўлсалар-да, уларнинг ота юрти, асл ватани Қашқадарё, Шаҳрисабз эканлигини унутмаслик лозим бўлади.

XV аср ўзбек адабиётининг атоқли намояндаларидан бири Мавлоно Саккокийнинг туғилган жойи масаласида адабиётшуносликда ҳали ҳануз бир қарорга келинган эмас. Мовароуннаҳрлик бўлган шоир Саккокийнинг девонидаги байтлардан бирида:

*Дашт элидин Ҳожжи Тархонга етушса бу газал,
Тарк этар ҳар байтига осуда дунёсин Сарой³, –*

дейлади. Бу байтда Саккокий ўзи мансуб бўлган ёхуд яшаб турган жойнинг «Дашт эли» эканлигини кўзда тутаётганлиги аниқ. «Ўзбек адабиёти тарихи» (1-жилд) асарининг муаллифи Н.М.Маллаев «бу байтдаги Дашт эли Дашти Қипчоқми, Бухо-

---

¹ Таржимаси: Шайх (қаландар) қўрқанидан Қуръонга чанг солди.

² Алишер Навоий. Асарлар, 12 жилд, 168-169-бетлар.

³ Саккокий. Танланган асарлар, — Т.: 1958, 31-бет.

ро яқинидаги Даштакми, Самарқанд Даштаки болосими ёки бошқа бирор жойми (таъкид бизники–П.Р.)–аниқ эмас»¹, дейди. Олимнинг бу гапидаги «бошқа бирор жой» ибораси бир фикрни айтишга ундайди. Қарши шаҳрининг шундайгина жанубида, унга деярли тутшиб кетадиган Дашт қишлоғи бор. Мавлоно Саккокий, эҳтимол, ана шу Дашт қишлоғидан бўлиб чиқса, ажаб эмас.

Саккокийнинг қачон вафот этганлиги ҳам аниқ эмас. Проф. Т.Н.Қори–Ниёзов ўзининг «Улуғбек астрономия мактаби» деган китобида Саккокийнинг ўлган йилини 1465 ёки 1468 деб² кўрсатади. Т.Н.Қори–Ниёзов бунда манбани кўрсатмаган. Борди-ю, шоирнинг вафот йили ҳақидаги шу сана тўғри бўлиб чиқса, Саккокий ўз юрти Дашт қишлоғига қайтганлиги ва шу жойда оламдан ўтганлигини фараз қилиш мумкин бўлади.

Мир Қарший

Темурийлар даврида, Алишер Навоийга замондош бўлган бир қанча шоирлар яшаб ижод қилганларки, уларнинг маълум бир қисми Қашқадарё, Қарши билан узвий боғлиқдир.

XV асрнинг биринчи ярмида етишган шоир ва фозил кишилардан бири Мавлоно Мир Қарший Хитойдир. Унинг ҳақида Алишер Навоий, Зайниддин Восифий ва Қазвиний асарларида маълумотлар учрайди. Самарқанд Улуғбекнинг ҳалокатидан сўнг ҳам маданий марказ сифатида ўз аҳамиятини йўқотмаган эди. Воҳид Абдуллаев «бу жойга фақат Мовароуннаҳрнинг катта шаҳарлари – Андижон, Тошкент, Қарши, Бухородангина эмас, балки Ҳирот шаҳри ва Қундуз вилоятларидан ҳам кишилар келиб дарс тинглар эдилар»³, деганда ҳақ эди.

Самарқандга таҳсил ниятида келган толиби илмларнинг баъзилари ўз тақдирини бу шаҳар билан доимий боғлаб, шу жойда турғун бўлиб қолар эди. Шулар жумласига қаршилиқ шоир ва китобдор Мир Қаршийни ҳам киритиш мумкин.

Алишер Навоий 1465-69 йиллар давомида Самарқандда яшаган йилларида кўпгина дўстлар, устозлар орттиради. Унинг

---

¹ Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, — Т.: 1963, 359-бет.

² Т.Н.Қары-Ниязов. Избранные труды. т. VI, — Т.: 1967, 93-бет.

³ «Улуғ ўзбек шоири», 88-бет.

Самарқандда дастлабки пайтларда танишган кишиларидан бири Мавлоно Мир Қарший бўлган эди. Шу сабабдан ҳам кейинчалик ёзилган «Мажолис-ун-нафоис»да унинг номини ҳурмат билан тилга олади.

Мир Қарший ҳақида тазкиранинг иккинчи мажлисида ҳам бар берилади. Асарнинг бу қисмида Алишер Навоий ўзи ёшлигида ҳали ҳаёт бўлган, йигитлигида уларнинг баъзи бирлари суҳбатига етишгани салаф шоирлар ҳақида маълумот беради. «Мавлоно Мир Қарший – Самарқандда бўлур эрди ва бозорда саҳҳофлик дўкони бор эрди, – деб ёзади Алишер Навоий, – зурафо анда жамъ бўлурлар эрди ва Мавлоно ўзин ул хайлга устод тугар эрди»¹. Алишер Навоий Мир Қарший ҳақидаги сўзини «ул Хитойи тахаллус қилур эрди», деб тугаллайди.

Мир Қарший Самарқанд бозорида китоб дўкони очган. Дўконда шоирлар девонларига буюртмалар олинган, муқоваланган, саҳифаланган, кўчирилган. Мир Қарший «Хитойи» тахаллусини девон безашда ўз услуби бўлган «хито» нақши номидан қабул қилган.

Мир Қарший Хитойини унинг дўконига тез-тез келиб турадиган китоб шайдолари бўлган ёш шоирлар ўзларига устоз деб билганлар, буни Алишер Навоий алоҳида уқтиради.

Китоб дўконида, одатда, бирон-бир қўлёманинг девон шаклига келтирилиши ёхуд янги ғазаллар айтилиши муносабати билан беихтиёр қизиб кетадиган баҳслар Мир Қарший юмушларига халақит берган. Мир Қарший шуни кўзда тутиб, лутф қилиб, «шикоят бобида» бир ғазал битади. Алишер Навоий ўша ғазалнинг матлафини келтирган:

*Нест ойини муҳаббат кардан аз ёри гила,
Варна з-он бадаҳд мекардем бисъёре гила*².

Яъни:

*Муҳаббат қондасида ёрдан гина қилиш йўқдир,
Бўлмаса ул аҳди ёлгондан кўп гина қилардим.*

---

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 12 жилд, 57 – бет.

² Алишер Навоий. Асарлар, 12 жилд, 58-бет.

Қазвиний Бу шеърнинг ёзилиши тарихи ҳақида сўзлаганида «Мавлоно Қарший Самарқандда бўлур эрди ва бозорда муқовасозлик дўкони бўларди, жами ўткир сўзликлар унинг дўконига йиғилишар ва бундан у хуноб бўлар эди, чунки улар харидорларга халақит берар эди. Мавлоно мана шундан шикоят қилиб бу шеърни ёзган эди»¹, дейди.

XV асрнинг 60-йилларида ҳаёт бўлган, Алишер Навоий ҳали Самарқандда эканлиги пайтида «оламдан ўтган, мадфани-қабри ҳам шунда бўлган» шоир Мир Қарший Хитой ўз даврининг таниқли шоир ва ношири сифатида авлодлар ҳурматиға лойиқдир.

Мавлоно Сойилий

Қашқа воҳасида Темурийлар даврида яшаб ижод этган шоирлардан бири Мавлоно Сойилийдир. Таниқли адабиётшунос олим Воҳид Абдуллаев «нима учун Алишернинг Самарқанддалиги вақтида илмий ишлар билан шуғулланган Муҳаммад Олим Самарқандий, Хўжа Хисрав, Алоний Шоший, Мавлоно Сойилий... каби олимлар ҳақида гапирмаслик керак? Ваҳоланки, булар XV асрнинг худди 60-70 йилларида Улуғбек анъаналарини қайтадан тиклаш учун ҳаракат бошлаб юборган кекса ва ёш олимлар қаторини ташкил қилар эдилар. Алишер Навоий буларнинг ҳаммаси билан суҳбатдош эди»², деганда ҳақ гапни айтган эди.

Мавлоно Сойилий XV асрнинг 60-йилларида Қарши шаҳрида яшаган ва Алишер Навоий назарига тушган шоирлардан бўлган. Алишер Навоий Самарқанддан жўнаб кетганидан чорак асрдан ортиқ вақт ўтгач, Мавлоно Сойилий ҳақида эҳтиром билан сўз юритади, «анингдек сариўулқалам (тез ёзувчи) котиб ўз замонида йўқтур. Ҳар кунда беш юз байт осонлик била битир»³, дейди унинг ҳақида.

Мавлоно Сойилий (сойил-савол қилувчи, истовчи, гадо) тахминан XV аср ўрталарида Қаршида туғилган. Алишер Навоий унинг ҳақида «Мажолис ун-нафоис»да «Мавлоно Сойилий қаршилиғдур», деган гапни айтади. Алишер Навоий 1465-

---

¹ А.Н.Болдирев. Зайниддин Васифи. Сталинобод, 1957, 247-бет.

² «Улуғ ўзбек шоир», 86-бет.

³ Алишер Навоий. Асарлар, 12 жилд, 160-бет.

69 йиллар давомида Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг кўпгина жойларида бўлиб¹, илмий-адабий ҳаёт билан яқиндан танишган. Эргаш Рустамов ўзининг «XV асрнинг биринчи ярми ўзбек шеърляти» номи асарида Мавлоно Сойилийнинг Қаршида яшганлигини алоҳида таъкидлайди: «Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларида ҳам (Самарқанддан ташқари— П.Р.) адабиётга қизиқиш катта эди. Масалан, Навоий ўз тазкирасида Мавлоно Сойилий деган қаршилик шоир ҳақида фикр юритиб, унинг бир кунда беш юз байтни осонлик билан кўчиришини айтиб ўтади. Сойилий ўз газалларидан девон тузган»².

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкираси иккинчи марта 1497-98 йилларда қайта ишланган ва тўлдирилган. Шундай экан, Алишер Навоийнинг Мавлоно Сойилий ҳақида «бу яқинда девон дағи тартиби ҳуруф била тузатти»³, деган сўзлари катта қиммат касб этади. Чунки, бу фикр моҳиятида Алишер Навоий билан Мавлоно Сойилий ўртасида алоқалар давом этганлиги, улуғ шоирнинг қаршилик ижодкор тузган девон билан танишиб чиққанлиги далолати ифодасини топган.

Мавлоно Сойилий кўчирган ўнлаб асарлар, шунингдек, унинг ўз девони тақдири ҳақида бир нарса дейиш қийин. Алишер Навоий қўлида, Сойилий девони бўлган ва у «Мажолис ун-нафоис»га киритган байт шу девондан олинган. Бу байт қуйидагичадир:

*На бар захмаш дилам пайкони он абру камон дорад,
Ки баҳри захми дигар оби ҳасрат дар даҳон дорад.*

Яъни:

*У қошининг ўқи кўнглимни яралашига асти¹ гумон йўқ,
Оғзида хасрат суви бўлса-да, даъвога имкон йўқ.*

Қашқа воҳасида XV асрда адабий ҳаёт шу тариқа бир қадар жонланган эди. Лекин, айтиш жоизки, бу даврда яшаб ижод

---

¹ «Навоий ва адабий таъсир масалалари», — Т.: 1968, 79-бет.

² Э.Р.Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века, М. 1968. 20-бет.

³ А.Навоий. Асарлар, 12 жилд, 160-бет.

қилган кўпчилик қалам аҳли ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Бу шоирлар номи ва ижодининг айрим намуналари етиб келганлиги учун биз улуғ шоиримиз Алишер Навоидан миннатдор бўлишимиз керак.

* * *

Бу даврда Қаршидан бошқа соҳаларда ҳам таниқли кишилар етишиб чиқадилар. Р.Н.Набиев ўзининг «XV асрда Мовароуннаҳрнинг сиёсий-иқтисодий ҳаётидан» номли ишида Абу Саъид Мирзо даврида яшаган 20 дан ошиқ машҳур шахслар ҳақида муаррих Хондамир фикрларини келтириб ўтади. Жумладан, у табобат илмида пешқадам бўлган Мавлоно Қутбиддин Насафий ҳақида ҳам Хондамир асарида сўз юритилганлигини¹ таъкидлайди.

Мавлоно Қутбиддин Насафий тиббиётга доир асарлар ёзган, ўз даврининг машҳур амалиётчи олимларидан бўлган. «Бобурнома», «Бадоеъ ул вақоеъ» сингари асарларда ҳам XV аср охирларида – XVI аср бошларида Қаршида яшаб ижод қилган шоирлар, олимлар, давлат арбоблари ҳақида мухтасар бўлсада, маълумотлар берилгандир.

Илм-фан, санъат, бадий ижод бобида азалий анъаналарга эга бўлган Қарши шаҳрида Темурийлар даврида маданият, меъморчилик, ҳунармандчилик тараққий қилган. Темурийлар даврига оид осори атиқалар қадимшунослик нуқтаи назаридан чуқур ўрганилмаганлиги сабабли, бу ҳақда кенг қамровли илмий фикрлар айтиш яқин келажакнинг иши бўлиб қолаверади.

---

¹ «Улуғ ўзбек шоири», 30-бет.

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

ҚАРШИ XVI – XIX АСРЛАРДА

Шайбонийлар ҳокимияти

Амир Темур вафотидан сўнг, ўтган тўқсон йилга яқин вақт давомида унинг ворислари Мовароуннаҳр ва Хуросонда яхши подшоҳликлар қилди. Шоҳруҳ ва Улуғбекдан сўнг Абу Саид Мирзо Хуросонни бир муддат, унинг ўғиллари эса Мовароуннаҳрни қарийб XVI асрга қадар идора қилдилар. 1469 йилда Абу Саид Мирзодан сўнг Хуросонда ҳокимиятга келган Султон Ҳусайн Мирзо қирқ йилга ёвуқ Ҳиротда, ўз тахтида мустаҳкам турди. Бу ўринда В.В.Бартольднинг «Марказий Осиёлик муаллиф Восифийнинг ёзишига кўра, ҳатто, темурийларнинг душмани, ўзбеклар давлатининг асосчиси Шайбоний ҳам пайғамбар замонидан буён ер юзида Ҳусайн Бойқорадек диёнатли, фазилатли ва доно подшоҳ ўтмаганлигини тан олган»¹, деган сўзларини келтириш билан кифояланамиз.

XV асрнинг 90-йилларига келиб Темурийлар мулкида шаҳзодалар ўртасида ҳокимият талашув қутқуси авж олади. Бу ҳолни Ҳиротда, Ҳусайн Бойқоро фарзандлари, шунингдек, Абу Саид Мирзонинг Мовароуннаҳрда ҳукм сураётган ўғиллари мисолида кўриш мумкин эди.

Тожу тахт учун курашлар тобора кенгайиб, унга Ҳисордан Султон Масъуд Мирзо, Андижондан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва... Туркистондан Муҳаммад Шайбонийлар ҳам қўшиладилар Муҳаммад Шайбонийнинг Темурийлар мулкига дахл қилиши Мовароуннаҳр ички низоларининг охирги нуқтага келиб қолганидан далолат эди. Узоқни кўра олмайдиган айрим темурийзода шаҳзодалар тахт ва мамлакат тақдирини ўзларининг шахсий истакларидан тубан қўйганлар. Бобурнинг қуйидаги сўзлари фикрни ойдинлаштиради. У ёзади: «Султон масъуд

---

¹ В.В.Бартольд, соч. VI., 49-бет.

Мирзо ҳам Самарқанд дағдағаси била Шаҳрисабз устига келди... Султон Масъуд Мирзо Шайх Абдулло Барлоснинг қизига бисёр мойил эди. Ани олиб, мулкгирлик дағдағасини қўюб, Хисорга ёнди. Балки бу келмактин ғараз ушбу эркандур»¹.

Муҳаммад Шайбоний Темурийларни яхши билар эди. Унинг бобоси Абулхайрхон 1428 йилда найман, қўнғирот, қушчи, қиёт, уйгур, дурман, қорлуқ, уйшун, кенагас сингари туркий қабилалар бошлиқлари қўллаб-қувватлаши билан ҳокимиятга келган эди.

Абулхайрхоннинг вафоти (1468) унинг давлатида ҳокимият учун бўлган курашларни кучайтириб юборади. Тахт талашларида жон сақлаш умидида Муҳаммад Шайбоний (1451 йилда туғилган) Бухорога келади. Бухорода ўша пайтда Абдулали Тархон ҳоким эди. Бухоро тархонлари Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмадга жуда яқинлашиб кетган, ҳукмдор улар чизигидан чиқмасди. Бобур, кейинчалик Муҳаммад Шайбонийнинг бу янглиғ кучайиб кетишига ҳам тархонлар, биринчи галда, Абдулали сабаб бўлганлигини койиниш билан ёзади:

«Яна бир Абдулали Тархон эди. Дарвеш Муҳаммад Тархонга ёвуқ уруқ бўлур эди. Синглиси ҳам мунда эди. Боқи Тархоннинг онаси бўлгай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад Тархон тўра ва муча била мундин улуғ эди, вале, бу фиръавн ани кўзга илмас эди. Бухоро ҳукумати неча йил мунда эди, навқари уч мингга етиб эди... Зобит ва золим ва фосиқ ва мудаммиъ киши эди. Шайбонийхон гарчи навқари эмас эди, вале, неча маҳал мунинг била бўлур эди. Кичик крим султонлар худ аксар навқари бўлуб эдилар, Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғига ва мунча қадим хонавондалар бузулмоғига Абдулали Тархон сабаб бўлди».

Муҳаммад Шайбонийнинг Темурийлар мулкларига журъат билан бостириб кириши шу тариқа чуқур кетган илдизларга эга бўлган. Бунда тагин бир жиҳат ҳам борки, у икки сулола кураши тарихида асосийларнинг асосийси бўлса ажаб эмас. Бу – Темурийларнинг ўзаро ички курашлари ва оқибатда Моваруннаҳрнинг 4-5 бўлакка бўлиниб, ниҳоятда заифлашиб қолганлиги эди. Муҳаммад Шайбоний Бухорода яшаганида, Абдулали билан «дўстона» муносабатлар ўрнатганида, бу вазиятни чуқур ўрганиб, бир қарорга келган.

---

¹ «Бобирнома», 96-бет.

Бу орада Шайбонийхон Бухорони қўлга киритиб, Самарқанд устига юриш бошлайди. Бобур ва Самарқанд беклари (Султон Алидан норози бўлганлар) Кешга ўз кўч-кўрони билан келиб жойлашади. Самарқанд Зуҳра Бегимнинг нодонлиги оқибатида Шайбонийга жангсиз топширилади.

Муҳаммад Шайбонийга қарши Заҳриддин Муҳаммад Бобур шиддатли жанглар олиб боради. Бобур атрофида икки юзи қирқ киши жам бўлган эди. Шайбонийхон қўшини уч-тўрт минг бўлган. «Яна ерлик сипоҳийдин ҳам мунча чоғлик киши йиғилиб эди»¹. Кўринадики, Шайбоний азалий босқинчилар удумича иш тутиб, босиб олгани жойлардан қўшинига аскарлар олган, қарийб етти-саккиз минглик қўшинга қарши боришга журъат этиш фавқулодда ҳодиса эди. Бобур Самарқандни олишга журъат қилади. Унинг ана шу ҳужуми тарихий асарларда юксак баҳоланган. Шайбоний Самарқандни олганидан сўнг ўзи шаҳар атрофидаги Хожа Дийдор навоҳисиди ўрнашиб, шаҳарда Жонвафобий бошчилигида олти юз кишилик қўшин қолдирган эди. Бобур кутилмаганда унга қарши ҳужум қилиб, Самарқандни эгаллашга муваффақ бўлади.

Бобурнинг Самарқандни олганлиги хабари Мовароуннаҳрга ёйилиб, уни кўпчилик вилоятларда қўллаб-қувватлаш бошланиб кетади. Бу ҳақда унинг ўзи: «Самарқанд фатҳидин сўнг Шовдор ва Сўғд ва тумонот ёвуғи қўрғонлар бирар-бирар менга ружуъ қила бошладилар. Баъзи қўрғонлардин ўзбак доруғалари таваҳҳум қилиб, солиб чиқтилар ва баъзи қўрғонлар ўзбак кишисини қовлаб бизга кирдилар. Баъзи доруғаларни тутуб қўрғонларни беркиттилар. Ушбу фурсатга Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳисиди эди. Қўрғонларнинг мундоқ кирганларини ва элнинг бу навъ ружуини кўруб, ўлтурғон еридин Бухоро сари кўчти. Тенгри инояти билад Сўғд ва Миёнқол қўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружуъ қилдилар. Боқи Тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши қўрғонига кирди. Хузор ва Қарши ҳам ўзбак тасарруфидин чиқти»², дейди.

Бобур ўзига қарши турган муҳолифнинг кучини яхши билар эди. Унинг айтганларидан маълум бўладики, Самарқандда турган Бобурни асосан Самарқанд вилояти ва Қарши воҳаси

---

¹ «Бобирнома», 139-бет.

² «Бобирнома», 142-бет.

қўллаб-қувватлаган. Бухоро бу пайтда Шайбоний қўл остида эди. Шайбоний хуружидан хавфланган Бобур Мовароуннаҳр вилоятларига ёрдам сўраб жуда кўп бора мурожаат қилади. «Самарқанд фатҳидин сўнг каррот¹ ва маррот² атроф ва жавонибдаги хавонин ва салотин ва умаро ва сарҳаднишинларга³ истимдод⁴ ва истионат⁵ учун мутаботир⁶ ва мутаоқиб⁷ элчилар ва тавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар салҳ инкорлик қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақага беадаблиқлар ва нохушлиқлар воқият бўлуб эди, ўз таваҳҳумларидин тағофул⁸ қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, муътаддунбиҳ⁹ кўмак эмас эди»¹⁰.

Маълум бўладики, Бобур ёрдам сўрганлар уч тоифа: уларнинг бир қисми иттифоқликни инкор қилганлар; бошқа бирлари олдин Бобурга душманлик руҳида бўлганлиги сабабли на салбий, на ижобий жавоб беришни лозим топмай, кутишни афзал билганлар; учинчилари хўжа кўрсинга, арзимайдиган ёрдам (чамаси, озиқ-овқатдан бўлса керак) юборган киши бўлганлар.

Бобур бу орада Ҳиротга ҳам ёрдам сўраб мурожаат қилади. Унга Алишер Навоийдан нома ҳам келган. Бироқ, Султон Ҳусайн Бойқора Шайбонийхон билан муносабатни бузишни истамаган кўринади. Бунининг «Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб, элчи юбормай, Шайбонийхонга Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни мухосара овонида элчиликка йиборди», деган сўзларидан ҳам билса бўлади.

Муҳаммад Солиҳ шу давр воқеаларини қуйидагича таъриф қилади:

---

¹ Карра, такрор.

² Неча бор, маргалар.

³ Чегарадошлар.

⁴ Кўмак сўраш.

⁵ Таянч, суяниш.

⁶ Пайдар-пай, оғзаки хабар.

⁷ Бирин-кетин борувчи.

⁸ Билиб-билмасликка олиш.

⁹ Арзирли эътиборга лойиқ.

¹⁰ «Бобирнома», 142-бет.

*Хон Самарқандни олдургонда,
Боёғи қалъада ўлтургонда.
Аксар эл тортилиб эди хондин,
Фитна бошлаб эдилар ҳар ёндин.
Қарокўл аҳли-ю Қарши-ю Хузор,
Ёғийлик айлаб эдилар изҳор.
Кеш эли ҳам қилиб эрди тугён,
Беркитиб эрди ул ҳам қўргон.
Қаршининг эли ҳам этгач тугён,
Турди ул қалъада Боқи Тархон.
Анда ҳам бошладилар гавғони,
Бўлди ҳар қойсига босқорани.
Кешга ҳам кирди қилибон жавлон,
Хидмати дўст Муҳаммад Тархон.
Борча Бобурга бўлубон мойил,
Бўлдилар қуллуқ этарда якдил¹.*

Бобур ва Солиҳнинг бир воқеа хусусидаги фикрларини қиёс қилганимизда тарихий вазият тўғри ифода этилганлигини кўра-миз. Дастлаб Бобур галабаси қизғин қўллаб-қувватланган. Ай-ниқса, Қарши воқаси шаҳар-қишлоқларида бу кўтарилиш Шай-бонийларга, босқинчиларга қарши исён тарзида амалга ошган. Бироқ, душманни тамомила маҳв қилмоқ учун Бобурни тўрт-беш жойда қўллаб-қувватлаш кифоя қилмас эди. Бобурнинг юқори-даги сўзларидан маълум бўладики, айрим шаҳар ва жойлардаги ҳокимлар Бобурнинг мустаҳкамланишидан манфаатдор бўлма-ганлар. Бобур Фарғона, Тошканд ҳақида умуман сўз юритмай-ди. Улардан (яъни, муҳолифлари Ҳасан Яъқуб ва Аҳмад Танбал-дан) ёрдам кутмаган. Унинг умиди Султон Ҳусайн Бойқорадан бўлган. Шайбонийхон Самарқандни қамал қилиб турганда, Ҳиротдан унга элчилар келади. Бу Бобурни эмас, Шайбонийни тан олишдан бошқа гап эмас эди. Шайбонийхон Бобурни Сама-рқандда қамал қилганида Шаҳрисабзда икки минг кишилик қўшин билан турган Боқи Тархон ҳам ёрдамга келишдан бўйин товлайди. Кешга кўч-кўрони билан келган Самарқанд беклари, хусусан, Муҳаммад Мазид Тархон ҳам кўмак ҳақида бош қотир-майди. Оқибатда, ҳамма томондан қўли узилган Бобур қамал

---

¹ Муҳаммад Солиҳ. «Шайбонийнома», — Т.: 1989, 55-56-59-бетлар.

даҳшатларига чидашга мажбур бўлади. «Ҳар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин кўмак ва мадад етишмади»¹, дейди у ачиниш билан.

XV асрнинг охирларида, аниқроғи, 1497-98 йилдан бошланган ва XVI асрнинг дастлабки йилларига қадар муттасил давом этган босқинлар, ҳокимият алмашинувлари халқнинг тинкасини қуритади. Кўпинча бир йилга етмайдиган подшоҳлар, ҳокимлар иложи борича заҳира тўплашга интиланлар. Бобурга ёрдам етишмаганлиги сабабларини юқорида унинг ўзи зикр этгани важлардан ташқари, халқнинг қашшоқланиши билан ҳам изоҳлаш тўғри бўлади. Самарқандда қамалда қолган аҳоли ейишга ҳеч нарса топа олмайди. «Фақир ва мискин ит этини, эшак этини йиё кириштилар... Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувга ибитиб, отга берурлар эди»².

Қарши қамали

Муҳаммад Шайбоний Самарқандни қўлга киритганидан сўнг, Мовароуннаҳр шаҳар ва қишлоқларини бирин-кетин босиб олишга киришади. Шайбонийнинг мўлжали Қашқа воҳаси эди. Қашқадарё шаҳар ва қишлоқлари, аҳолиси Бобурни қўллаб-қувватлаган эди. Бобурга энг қийин бўлган дамларда унинг ишонган кишилари Боқи Тархон ва бошқалар унга панд берадилар. Фарғона ва Самарқанддан ажралган Бобур Кобулга кетишга, тарки ватан қилишга мажбур бўлади.

XVI аср бошларида, тўққиз юз еттинчи (1501-1502) ҳижрий йилдан кейин юз берган воқеа-ҳодисалар Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонида ўз ифодасини топади. Муҳаммад Шайбоний гарчанд асарда мақтов билан зикр этилса-да, шоир ўша даврда юз берган жангу жадалларни ҳаққоний акс эттиради. Буни Қашқа воҳаси шаҳарларининг босиб олиниши талқин этилган саҳифаларда ҳам кўриш мумкин бўлади.

Муҳаммад Шайбоний Қарши устига юриш қилади. Добуся қалъасида енгилиб, Бухорони қўлдан бой берган Боқи Тархон бу вақтда Шаҳрисабздан келиб, Қарши қалъасида ўрнашган эди. Солиҳнинг шаҳодат этишича, Шайбоний Қаршига

---

¹ «Бобирнома», 148 – бет.

² «Бобирнома», 148 – бет.

ҳужум қилганига қадар унинг «теграсини чопади»¹, яъни атроф-теварақдаги (Бухоро йўли устидаги) қишлоқларни босқин қилади ва талайди («Ёшурун молларини топтилар»).

Қарши қамали тўққиз юз еттинчи йилнинг қишида юз берган. Қиш бўлганлиги сабаб, лашкар ўлжа олиш билан кифояланади ва орқага қайтади. Шайбоний вилоятнинг «туздаги мол»ларини олиб, Бухорога йўл олади. Лашкар фақат талон билан чекланмай, «нозанин қизларни асир оладилар». Муҳаммад Солиҳ, бундан хабар топган хон, қизларни озод қилишни буюрганлигини сўзлайди. «Хоннинг бу марҳамати қочган элни шаҳарга, ўз жойларига қайтаришга» даъват этишга хизмат қилиши керак эди. Бу билан Шайбоний узоқни кўзлаган эди: Қарши ҳали фатҳ этилмаган, халқда ўзига рағбат уйғотса, янаги келишида қалъани олиш қийин бўлмаслиги осон кечарди.

Қиш тугаб, «ёз очилғоч», Шайбоний яна Бухородан Қарши томонга қўшин тортади. Қарши қалъаси җимоячиларига таслим бўлишни таклиф қилиб, ўн кун шу атрофда жавоб кутиб қолади. Қалъадагилар унга тобе бўлишдан бўйин товлаб, қаттиқ мудофаага киришадилар. Қалъани ҳужум билан ололмаслигига кўзи етган Шайбоний Хузорни қўлга киритишга аҳд қилади. Солиҳ Хузор босқини ҳақида қуйидаги сатрларни тизади:

*Сўрдиким, «қайда эрур шаҳри Хузор?
Ким, тошинда бор эмиш элга ҳисор.
Бор эмиш асру қолин эл анда,
Черикимиз бойир ул қўргонда
Дедилар асру яқиндур ул шаҳр,
Зоҳиран тушгай анго шуълаи қаҳр»².*

Хузорни қўлга киритган Шайбоний яна Қарши сари отланади. Унинг мақсади бу шаҳарни ўзига тобе этиш эди.

Қарши қалъаси қамали жуда оғир кечади. Мудофаадагиларнинг ташқи олам билан алоқаси узилади. Шайбоний лашкари теварак-атрофни ўраб олган, кириб-чиқиш мутлақо тўхтаб қолган эди. Ташқарига, қамал қилувчиларга ғанимат тушган

---

¹ «Шайбонийнома», 65-бет.

² «Шайбонийнома», 66-бет.

эди: ёз, тўкин-сочинлик, пишиқчилик даври эди. Шоир қамал манзарасини қуйидагича реал жонлантиради:

*Ташиқари элга ганимат тушти,
Ичкари элга ўлат ёпушти.
Гоҳ уч юз киши ўлди бир кун,
Гоҳ ўн кент эли ўлди бир кун.
Бўлди андоқ ўлатиким, даврон,
Ул ўлатни кўруб ўлди ҳайрон¹.*

Ёзнинг иссиғида икки ой давом этган Қарши шаҳри қамали шу тариқа умумий офатга-ўлатга олиб келади. Касаллик авж олиб, атроф-теварак қишлоқларга ҳам тарқалади. Муҳаммад Солиҳнинг гувоҳлик беришича, Қарши қамалида бўлган шу ерлик сайиднинг ҳисобига кўра, Шайбонийхон қамали чоғида ўттиз минг киши ўлдирилган:

*Сайиде бор эди ул қўргон аро,
Деди: «Ул қалъа аро ҳукми худо,
Бир ўттуз минг кишини ўлтурди,
Токи бу ерда ўшул хон турди.
Ҳеч ким кўрмади бу таври ўлат,
Келди ул қалъага бир даври ўлат»².*

XVI аср бошларида Қарши шаҳрида қанча аҳоли яшаган, аниқ айтиш мушкул. Муҳаммад Солиҳ ўлганлар сони хусусида муболаға қилаётгани йўқ. У, ўзининг сўзи ишончли бўлиши учун қамал пайти қўргонда бўлган сайид-руҳонийнинг гапини далил қилиб келтиради. Қаршида икки ой давомида ўттиз минг киши қирилган бўлса, бу ҳисобга шаҳарга яқин манзиллар аҳолисидан ўлдирилганлар ҳам киритилган бўлиши эҳтимол. Қарши қамали чўзилиб, ўлат доригандан сўнг, Боқи Тархон ҳам касалга чалинади. У Шайбонийхонга мурожаат қилиб, кетишга изн сўрайди. Унинг бош эгиб, қалъани ташлаб кетиши Шайбонийга ҳам маъқул тушади.

1502-1503 йилнинг қиши жуда қаттиқ келади. Муҳаммад Солиҳ бу даврдаги Мовароуннаҳрнинг аҳволини Самарқанд, Қар-

---

¹ Шу асар, 67 – бет.

² Шу асар, 67-68-бетлар

ши, Бухоро ва Кеш мисолида гавдалантирар экан, халқнинг таланганлиги, қашшоқ бўлиб йўлларда гадойлик қилгани ҳақида ачиниб сўзлайди. Ўзаро курашлар даврида бори-йўғидан айрилган кишиларни Шайбоний қўшинидаги мўғуллар яна талайдилар, қолган бисотидан айирадилар. «Шайбонийнома»даги шеърӣ сатрлар тарихнинг вазнга солинган ҳаққоний ифодасидир:

*Бурноғи шоҳлар айёмида,
Йўқки, гумроҳлар айёмида –
Толотиб, олдуруб эрдилар кўп,
Ким бу қўргон аро кирдилар кўп.
Бўлдилар борча гадою расво,
Йўллар устида қилибон гавго.
Уй била қўйни олиб эрди мўғул,
Тева-ю отни, ҳисори-ю чуғул.
Чун Самарқанд бу навъ ўлди хароб,
Бўлди кўп қаҳат бўлурга асбоб.
Куз бу навъ эрди улуснинг ҳоли,
Ёзга шаҳр ўлди улусдин холи.
Қиш қотиг келди-ю кўп ёғди қор,
Ўлди очу ёлонгоч эл бисёр.
Кўчалар бўлди ўлукдин мамлу,
Шаҳр бўлди йиғрурдек асру.
Ёлғиз ул шаҳрда–ўқ ўлмади халқ.
Анда–ўқ лола киби сўлмади халқ.
Кеш била Қаршида ҳам кўп ўлди,
Андолар кўп киши зое бўлди¹.*

Шоирнинг бу сўзларига изоҳ ортиқча. Қамалдан рамақижон бўлиб чиққан, таланган халқ қишда, қаттиқ совуқда оч-яланғочликдан қирилади. Бухорода ҳам аҳвол шу тахлит эди. Муҳаммад Солиҳнинг кўрсатишича, уйи ва қўйи Шайбоний сипоҳийлари томонидан тортиб олинган кишилар қишда ўлимга маҳкум бўлганлар. Шу йил бутун Мовароуннаҳрда (ҳарҳолда, Самарқанд, Кеш, Бухоро ва Қаршида) «Юз минг одам ўлуб эркан шояд, эвлари–уйлари бузулиб эркан шояд»².

¹ «Шайбонийнома», 120–121–бетлар.

² Шу жойда.

Мовароуннаҳрни ўз ҳукмига олган Шайбоний Ҳисор мулкларини тобе қилиш пайига тушади. Қарши бу пайтларда Шайбоний қўшинлари йиғиладиган жойга айланади. Масалан, Ҳисор юришидан олдин Шайбоний Қаршига келиб туради, вилоятларидаги қўшинлари тўпланишини кутади. Қаршида турган хон зерикканидан ов қилишга чиқади. Муҳаммад Солиҳ ўз асарини Муҳаммад Шайбонийга атаб ёзган. Уни ҳаддан ошириб мадҳ этган. Лекин, адолат юзасидан гапирилганда, воқеалар тасвирида шоирнинг аслида ким томонда эканлиги яққол сезилиб туради. Ўрта асрларда яратилган ҳеч бир асарда халқнинг аҳволи «Шайбонийнома» достонидаги сингари реал, тўғри ёритилган эмас. Шоир, ҳатто, Қарши даштидаги қуш ови манзарасини чизганида ҳам «қумри-ю булбулнинг нолон» эканлигини, Қарши қушларининг овчидан «зор айлаганлигини» айтишни унутмайди. Бу сўзларнинг тагида катта рамз, теран маъно бор:

*Эрикиб Қаршини овлор бўлди,
Қуш била ҳар сори ховлор бўлди.
Қаршининг қушлари бисёр бўлур,
Қушчининг туъмаси тайёр бўлур.
Турна-ю қоз фаровон асру,
Жонивор анда намоён асру.
Қирговул боғларида сонсиз,
Қарчигайнинг соғишидин жонсиз.
Тузида бағри қаролар бисёр,
Ер бағирлаб юрумакдин афғор.
Мургаки Қарши учун ҳар сори,
Сайдгар илкидин айлаб зори,
Қумри-ю булбули нолон эрди,
Бир-бир ўз ишидин хайрон эрди!*

Қарши даштида турналар, ғоз, қирговул ва бағриқора отлиғ қушларни овлашга тушган Шайбоний Каспи манзилига етиб боради. Каспи қишлоғи теграсида бўлган овда хоннинг иши ўнгидан келмайди. «Хон чопиб қуш солатурғон ҳангом, йиқилиб оти, қарорди айём». Чамаси, Шайбонийнинг шу йи-

---

¹ «Шайбонийнома», 142-бет.

қилишда қўли лат ейди, балки синади. Хон анча вақт ётиб қолади. Унинг яқинлари ғаму ташвишда қоладилар. Бу пайтда Бухорода бўлган Муҳаммад Солиҳ ҳам воқеани эшитиб, хондан аҳвол сўраш учун Қаршига келади.

Шу орада Қарши шаҳрига Шайбоний чорлаган лашкарлар турли вилоятлардан етиб келиб, шай бўлиб туради:

*Черики жам бўлуб эрди тамом,
Хайлдин Қарши тўлуб эрди тамом!*

Қарши Шайбоний хонларнинг қўниб ўтадиган, машварат қиладиган қароргоҳига айланган эди. В.В.Бартольд манғитлар сулоласи давридаги Қарши шаҳрининг мақоми ҳақида гапирганида, «Қарши шаҳри сулоланинг асосий диққат марказида бўлиб, Қарши беги лавозимини одатда тахт вориси бўлган шаҳзода эгаллар эди»², деган бир фикрни айтиб ўтади. Чамаси, Қарши шаҳрининг шу мақоми Сомонийлар давридаёқ, яъни, X аср охирида шакллана бошлаган бўлса керак. Буни Султон Алининг Қаршидан олиб борилиб, Самарқанд тахтига чиқарилиши мисолида ҳам кўриш мумкин эди. Шайбонийлар даврида Қарши шаҳрига ҳарбий нуқтаи назардан эътибори кучли бўлган. Қарши Хуросонни забт этишда таянч манбаи, қўшинлар таркиб топадиган, йиғиладиган жой сифатида аҳамият касб этган.

XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда юз берган сиёсий воқеалар, курашлар Қашқа воҳасини ҳам ўз гирдобига олмай қолмади. Айниқса Қарши шаҳри жангу жадаллар чорраҳаси бўлиб қолди. Хуросонда кечган тожу тахт курашларининг Мовароуннаҳрга катта таъсири бўлгани сингари, икки дарё оралиғидаги мулкларнинг Темурийлар қўлидан тортиб олиниши Ҳусайн Бойқора салтанатида акс садо бермай қолмас эди. Шу сабабдан ҳам, XVI аср бошларида Ҳиротда юз берган сиёсий курашлар, унинг оқибатида Шайбонийларнинг Темурийларнинг сўнгги илинжи бўлган мулкларни ҳам бирин-кетин босиб олиши, пировард натижада, Хуросон устига қилинадиган янги юришларни келтириб чиқаради.

¹ «Шайбонийнома», 146-бет.

² В.В.Бартольд. Соч. III., 209 – бет.

Қарши босқини («Зубдат ал-асар» талқини)

Хуросонда XVI аср бошларида содир бўлган сиёсий курашлар ҳақида тарихий асарларда муфассал ҳикоя қилинган. «Бобурнома»да эса айни шу давр воқеалари тафсилоти йўқ, унда 1508-1509-йилдан то 1525-йилгача бўлган тарих ёритилмаган ёхуд шу саҳифалар етиб келмаган. Бироқ бизда кам ўрганилган, шу даврда юз берган воқеаларнинг бевосита иштирокчиси бўлган Абдуллоҳ Насруллоҳийнинг «Зубдат ал-асар» (асарларнинг қаймоғи) деган тарихий китобида XVI аср бошларида бўлиб ўтган муҳим воқеалар ўз ифодасини топган. «Зубдат ал-асар» ҳалигача нашр этилган эмас. Аммо унинг биз кўзда тутаётган даврга оид қисми матни араб алифбосида В.В.Бартольднинг асарлари VIII жилдига киритилган.

Асар муаллифи Абдуллоҳ бин Муҳаммад бин Али Насруллоҳий Темурийлар даврида Балхда хос аёнлардан бўлган. У кейинчалик, Шайбонийлардан бўлган Муҳаммад Султон бин Суюнч Хожaxon топшириғига мувофиқ шу китобни ёзган. «Зубдат ал-асар»да айнан «Бобурнома»да тушиб қолган йиллар воқеалари—931 (1525) ҳижрийга қадар бўлган давр қамраб олинади.

«Зубдат ал-асар»нинг шу даврга оид саҳифаларидан кенг-роқ парчалар келтиришни икки жиҳатдан мақсадга мувофиқ кўрдик. Аввало, уларнинг тўғридан-тўғри Қарши босқинига даҳли бор. Қолаверса, мазкур асар бизда талқин қилинганича йўқ. Ўша даврда кечган воқеаларнинг бевосита иштирокчиси ҳикояси ўзининг ҳаққонийлиги билан ажралиб туради. «Зубдат ал-асар»да XVI аср бошларида Ҳиротда вужудга келган вазият ҳақида қуйидагича маълумот берилади:

«Балх ҳокими бу ғариб хоксорники, бу китоб муаллифидур, Султон Ҳусайн Мирзо қошига юбордиким, Шоҳбахтхон (Муҳаммад Шайбоний—П.Р.) Балх устига мутаважжих (1405) бўлди ва Балхта захира йўқтур. Бу ғариб тўрт кунда Ҳиротга бориб, Шоҳбахтхон азиматини (Балх устига) арз қилдим. Жавобики деди, бу эрди: «Охири умрумдур, Балхқа бориб Шоҳбахт билан кўрушурмен, не тақдир берса, кўргаймен. Ва ҳам ул замон Балхни йигирма тўрт кўч битибтурлар. Балх сори кўчти ва етти кўчда бориб Бобо ал-Лаҳига етканда мараз хоёли шарифига оид бўлуб, ўн олти кундин сўнг руҳининг қуши қафаси бадандин олами улуви сори парвоз қилди. Бадиуззамон мирзо, Музаф-

фар мирзоки, урдуда эрдилар, беклар иттифоқи билан Ҳусайн Мирзо севокини олиб Ҳиротқа бориб, ширкат билан иштиғол қилдилар ва ҳар неча бу ғариб хоксор Балх ҳолини арз қилдим, асло бовар қилмадилар, то улким, Шоҳбахтхон Балхни фатҳ қилди. Бадиуззамон Мирзо, Музаффар Мирзо Султон Ҳусайн Мирзо севокини олиб, Ҳиротга ёндилар. Салтанат амрига ширкат билан дахл қилиб, ҳар неча бу ғариб хоксор Балхни арз қилдим, ғафлат ул турлу аларга муставли бўлиб эрди, асло парво қилмадилар ва бу ғарибни ҳам мурожаат учун рухсат бермадилар, то улки, Шоҳбахтхон келиб Балхни, мухосара қилди, тўрт ойдин сўнг Балх аҳли қувватсизликдин қувватсиз бўлуб, Балх сардори Темур Султонга паноҳ элтиб, хон қонин бағишлаб, қалъани таслим қилди...

Тангри таоло инояти билан чун Шоҳбахтхон Балхни фатҳ қилиб ёнди. Қиш анда бўлуб, ёз бўлғоч Хуросонга азимат қилди. Ва Султон Ҳусайн Мирзо авлоди ҳар қойси бир вилоятда истиқлолдин дам уруб, асло бир-бирига муттафиқ бўлмадилар ва Шоҳбахтхон дағдағасиз юруб, Андхуд ва Мурғоб қалъасини олуб, Бадиуззамон Мирзо, Музаффар Ҳусайн Мирзо Бодғисда ўлтуруб эрдилар ва ғафлат ул турлук аларни ғофил қилиб эрдиким, баъзи элки хабар учун бориб эрдилар, ёролиқ бўлуб келдилар. Хон черики етиб келодур, асло бовар қилмадилар, то ўлким, ўзбек қаровули урду яқосига етти ва чун мирзолар отландилар, мутлоқ аларга киши йиғилмади, ҳар киши ҳар тарафга хазимат қилди ва мирзолар ҳам ёниб, Ҳирот сори мутаважжих бўлдилар. Зуннунбек бир неча киши билан урушқа туруб, ҳамул замон мақтул бўлди ва хон черики етиб, Ҳаво Даштак ёзисида аксар бекларни тушуруб, онча мол ўлжа туштиким, ҳисобини муҳосиби ваҳм фаҳм қила олмас ва мирзолар юз меҳнат билан ўзларини шаҳрга тегуриб ваҳм аларни андоқ муставли қилдиким, шаҳрда тура олмай, кечи билан чиқиб Бадиуззамон Мирзо Қандаҳорга ва Музаффар Мирзо Таршиз сори бордилар. Чун бу хабар Шоҳбахтхонга етти, филҳол, шаҳр устиға йуруб, чун шаҳрда соҳиб вужуд сардор йўқ эрди, акобир ва ашроф ўтру чиқиб, шаҳрни (Ҳиротни—П.Р.) таслим қилдилар ва ул маҳалда Ҳирот шаҳри андоқ маъмур эрдиким, шарҳ била маъмурликини деса бўлмас... Анингдек шаҳри мусаҳҳар бўлди ва чун баъзилар аркни мустаҳкам қилиб эрдилар, хон ҳукм қилдики, нақбчилар қалъага нақб солсунлар. Нақб билан бир бур-

жни учурдилар, эрса қалъадагилар омон тилаб, қалъанинг калидини топшуруб, Султон Ҳусайн Мирзонинг қиз авлоди ва мирзолар ҳарамлари ва беклари хотунлари ва Султон Ҳусайн мирзо ва Бадиуззамон ва ўзга салотин ва бекларнинг хазинаси Шоҳбахтхонга муяссар бўлди. Онча жавохир ва олтун ва кумуш ул қалъадин чигдики, муҳосиблар ҳисобдин ожиз бўлдилар ва хон тарозу билан бормоқ асокири гардун маосирга улошти ва борча афродки ул черикда эрдилар молдин ғани бўлдилар. Чун Шоҳбахтхонга онингдек фатҳи аъзим даст берди, Хуросон вилоятининг тасаххири учун озим бўлди.

Алқисса, шикасти азим Шоҳбахтхонга воқеъ бўлуб, чун давлати камолга етиб, махали завол эрди, баъзи керакмас ишлар ул хони олийшондин воқеъ тобти, бири улким, бурун Кўчумхондин Туркистонни олиб Саййид Ошиққа берди ва чун қазоқ йурушидин ямон ҳол била ёнди, Бухорони Убайдуллоҳ Султондин олиб Саййид Ошиққа берди ва Ҳисор мамлакатини Ҳамза Султон, Маҳди Султондин олиб Убайдуллоҳ Султонни онда ҳоким қилди. Бу сабабдин султонлар ранжида хотир бўлдилар. Чун Хуросонга бордилар, баъзи бирларни боргуруб, ўзи хазора элининг устига борди, чун аларнинг турар ерлари берк ерлардур, оларга зафар топа олмай, Ҳиротга мурожаат қилди. Бу аснода хабар еттики, Шоҳ Исмоил Ироқтин черик тортиб Хуросон сарҳадига яқин келди (деб). Шоҳбахтхон султонларга тавочилар чобдуруб, ҳукм қилдиким, Мовароуннаҳр ва Туркистон черики билан Марвга йиғила келсунлар деб ва ўзи Марвга бориб, Темур Султон Самарқанддин келиб қўшулуб, ҳануз ўзга султонлар қўшулмайдур эрдиларки, Шоҳ Исмоил Марв навоҳисига келди... Бу ҳол муайяди ва бу мақол Шоҳбахтхоннинг ҳолидурки, торих тўққиз юз ўн олтида) (1510) шаъбон ойининг йигирма еттисида жумъа кунини воқеъ бўлди ва ул подшоҳ эрди, камоли абхат ва ғоят шавкат ва маканатда ва шижоатда ва жаҳонкушоликда адимулмисол эрди. Аммо чун ҳеч тадбир тақдирга мувофиқ тушмади, ул олийшон хазм тариқин маръи¹ тутмади. Шоҳ Исмоилни қовор учун чиқиб, шаҳодат тобти. Бу аҳвол муфассали улдурким, чун Шоҳбахтхон Шоҳ Исмоилнинг хабарини топиб, султонларга қизгин билан хабар юбордики, Мовароуннаҳр ва Ҳисор ва Андигон ва Тошканд ва Туркистон

---

¹ Кўрмоқлик, назарга олмоқлик.

черики билан Марвга қўшула келсунлар ва ўзи Ҳиротдин Марвга нузул қилди. Шоҳ Исмоил ҳам Машҳад соридин хабари хондин тобқайлар. Чун осори пайдо бўлмас. Қизилбош сурони ҳар тарафдин қулоққа ета бошлади. Заруратта ул икки султон жамъи беклар билан қалъадин чиғиб, чўл йўли билан Жайхун яқосига келиб, убур қилиб Бухорога келдилар. Убайдуллоҳ Султон Бухорда туруб, Темур Султон Самарқандга борди... Шоҳбахтхондин хабар келдиким, Шоҳ Исмоил Ироқдин Хуросонга келодур, анинг дафъи учун мутаважжух қилмоқ керак. Ҳазрат хоқони аъзам (Севинч Хожа–П.Р.) асокири гардун маосир билан мутаважжиҳ бўлдилар ва чун Сайхундин ўтуб, Самарқандга яқин еттилар, мувахшиш хабар еттиким, Шоҳбахтхон султонлар учун мавқуф бўлмай, жазм тариқин маръи тутмай, Шоҳ Исмоилни қавой чиғибтур ва ул каминдин чиғиб, ғолиб бўлуб, Шоҳбахтхон шаҳодат топибдур. Ложарам, мўл киши мустаъсал бўлмасун деб, акобир ва ашроф ва аъён чиғиб, давлати хоқони аъзамни истиқбол қилиб, жумъа кунин ул жаноб шаҳрга кириб Темурбек масжиди жомеъсида хутбани хоқони аъзам исми шарифи билан зеб ва зийнат бердилар ва ул ҳазрат Оқсарода нузул тариқин бажо келтуруб, нисорлар қилиб, тахт ул хоқони аъзам вужудидин ёна зевар тобти ва ул ҳазрат мамоликни султонларга мусаллам тутти. Ҳисор мамоликини Ҳамза Султон, Маҳди Султон била авлодларига берди ва Бухорони Убайдуллоҳ Султонга муфавваз қилди ва Кеш ва Нахшаб ва Хузор ва Дарбанд тобеини Жайхун ёқосига дегунча Темур Султонга муфавваз этти. Халойиқ борча амин ва омонда бўлдилар ва чун бир неча вақт бу ҳолдин ўтти, Темур Султон Шоҳ Исмоил билан бориш-келиш қилиб, Шоҳ Исмоил Синди (Сайди) бек бин қози Исо ва Хожа Меҳмуд Сурхни ўртага солди. Бу маъни ҳазрат хоқони аъзамга мувофиқи мижоз тушмай, деди: «ки, киши бизнинг билан қонлик бўлуб ҳам дин душмани бўлғай, нечук онинг билан ёрошса бўлғай?». Бу жиҳатдин Темур Султон баъзи маҳалда хилофи ройи ҳазрат хоқони аъзам хаёлоти фасодга ўзига йўл берди. Ложарам, атрофдин аъдон давлат хуруж қилдилар ва мўгул ва чиғатойки, ўзбек султонлари билан бекларга мулозим эрдилар, барча йўз уйуруб, Бобур Мирзо сори бердилар ва ул Шоҳ Исмоилга навкар бўлуб қалин қизилбошни, балки аксар черикни анга қўшуб, аввал Ҳисор устига юриди...

Бобур Мирзо қизилбош мадади билан, ва улким, тамоми эл ва улус мўғул ва чигагойдин тамоми анго қўшулдилар, қувват топиб, Мовароуннаҳрга йуруди ва ул маҳалда Убайдуллоҳ султон Қаршида эрди, чун ул Дарбанддин ўтуб, Хузор ва Қаршига етти. Хоқони аъзам хоси билан Самарқанддин Ёмга етиб, ҳар неча султонлар ва бекларга киши йиборди, асло асокир келмадилар. Ва ул фурсатда Шоҳбахтхон (Муҳаммад Шайбоний) билан султонларнинг (Ҳамза ва Маҳди-П.Р.) шаҳодат топқонидин ваҳима борчага истило қилиб эрди ва борча ерлик сипоҳи ва райият муҳолиф бўлуб эрдилар. Ўзбек эли фирорни ўзларига қарор бериб эрдилар ва чун Бобур Мирзо Қаршига етти, Убайдуллоҳ Султон қалъага кириб, ул Бухоро сори борди. Убайдуллоҳ Султон қалъадин чиғиб, чўл йўли билан Туркистон сори борди ва ўзга султонлар ва бийлар Сўғддин ва ҳар ердаки бор эрдилар, Туркистон сори мутаважжих бўлдилар. Ложарам, хоқони аъзам Замир мунирига ўттиким, бир неча вақт урушни мавқуф этиб ҳукми билан амал қилмоқ керак (эди) ва ул мавзидин ёниб, Самарқанддин мутааллуқларни олиб Сайхундин ўтуб, Туркистонда сокин бўлуб, бир неча маҳал замонасозликни шиор қилдилар ва тамоми хавоқин ва салотин онда йиғилиб, мунтазир эрдиларким, ғойибдин не зоҳир бўлғай деб.

Бу тарафдин (яъни, Қаршидан-П.Р.) Бобур Мирзо вилоятқа кириб, мамолиққа мутасарриф бўлди. Аммо ғафлат йузидин ўзи ва черики андоқ айшу ишратқа машғул бўлдилар, ул турлукки, бовужуди улким, ўзи иртикоб хамрга муртакиб бўлмас эрди, мамолик мафтўҳ қилдим, деб хамр ичмоққа иштиғол қилиб, беклари билан хослари, балки, тамоми навқарлари айшға ва томошаға кўнгул қўйуб, қавми Лут шиорини пеша қилдилар ва ондин ғофил қолдиким, мулк эгалари қулоқ ёнида солим турубтурлар»¹.

Муаррих Абдуллоҳ Насруллоҳий ўзи гувоҳ бўлган тарихий воқеаларни шу тариқа ҳаққоний акс эттиради. Бу сўзларга В.В.Бартольднинг қуйидаги фикрини қўшсак, ўша даврнинг манзараси, сиёсий ҳаётда юз берган энг муҳим ўзгаришлар яққол кўзга ташланади, деб ўйлаймиз. «Зубдат ал-асар» муаллифи Бобур ва унга ҳамроҳ бўлиб келган «қизилбошлар» Эрон лашкари Ҳисорни, Қаршини забт этиб, бирин-кетин порлоқ гала-

---

¹ Қаранг: В.В.Бартольд. Соч. VIII., М., 1973, 135-140-бетлар.

баларга эриша бошлагач, жамики Шайбоний султонларнинг кўчи кўронини олиб, Туркистонга қочиб кетганлигини айтганида, бир жиҳатга эътибор бермай қолмаган. В.В.Барторльд уни тубандагича изоҳлайди:

«Шоҳ Исмоил Шарқда, Шайбоний ўзбеклари билан бўлган жангларда ажойиб муваффақиятларга эришади. Шайбоний Марвда батамом мағлуб этилди ва ҳатто, бирмунча вақт Марказий Осиёда, Самарқанд масжидида шийлик тариқати жорий этилди. Аммо келгувси йили Шайбонийнинг жияни (укаси Султон Маҳмуднинг ўғли, демак, амакиваччаси—П.Р.) Убайдулла ғалаба қозонади ва яна суннийлик тариқатини тиклайди»¹.

Қарши қирғини

918 (1512) ҳижрий йилнинг сафар ойида Убайдуллохон кўшини Бобур ва Эрон лашкарига қарши жанглар қилиб, ғалаба қозонади. Мовароуннаҳрни яна Бобурдан тортиб олган Шайбоний султонлар Муҳаммад Шайбоний тириклигида йўл қуйилган қусурларни бартараф қилиш чорасини кўришга шошиладилар.

Ҳофиз Таниш Бухорий талқинига кўра, «Бобур подшоҳ меърос мамлакатидан иккинчи марта ажраб қочгандан кейин, яна Шоҳ Исмоил (Эрон подшоҳи—П.Р.) даргоҳига одам юбориб, салом ва дуо маросимини адо этгандан кейин (яна) кўмак сўради. Шунга кўра, Шоҳ Исмоил (ўзининг) бош амири амир Нажми ҳаммаси дев сураат ва жин кўринишли олтмиш минг қаҳрамон кишиси билан (Бобур) подшоҳга ёрдамга юборди. Бобур подшоҳ ўша ғазаб билан тўлган сипоҳ ёрдамида мазкур қиш(нинг) бошида (яъни 919 йили-1513) яна Шайбоний султонлар устига қасд байроғини кўтарди»².

Муаррихлар Бобурнинг Эрон лашкарбошиси Нажми Соний етакчилигида Мовароуннаҳрга келиши бобида етарли даражада фикр юритганлар. Масалан, машҳур Шарқшунос олим А.Н.Болдирев бу ҳақда «Бобурга Сафавийларнинг истилочилик сиёсатидаги бу тадбирида ҳавас қилиб бўлмайдиган ҳолга тушишга тўғри келган»³, деган эди.

---

¹ В.В.Бартольд. Соч. II., ч. I., 751-бет.

² «Абдуллонома», 110-бет.

³ А.Н.Болдырев. Зайнаддин Васифи. Ст. 1957, 116-бет.

Нажми Соний (Шоҳ Исмоилнинг вазири, асл исми Нажмиддин Ёраҳмад. Ундан олдин Нажми Заргар деган киши вазир бўлган, Нажми Соний–Иккинчи Нажм маъносини беради) дастлаб «Қарши устига келиб, уни қамал қилади. Улар қаҳр билан Қаршини олиб, бу ерда катта қирғин воқеъ бўлади»¹.

Қарши шаҳрини қамал қилиш ва унинг аҳолисини битта қўймай қиришга интилиш қизилбошларнинг разилона қиёфасини белгилашга хизмат қилади. Раҳм-шафқатдан йироқ Сафавий қўшинлари «Қарши шаҳрининг ўн беш минг кишилик аҳолисини бир бошдан ваҳшийларча ва жинояткорона қалтаклаш ва қириб ташлаш»² га машғул бўладилар. Шу фикрни В.В.Бартольд ҳам уқдириб ўтади.

Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонима» асарида XVI аср бошларида, яъни Қарши шаҳри Муҳаммад Шайбоний томонидан қамал этилган икки ой давомида бу жойда ўттиз мингдан ортиқ киши ўлдирилганлигини айтилган эди. Орадан 8-9 йил ўтиб, Қарши шаҳри аҳолиси 15 мингга етган. Афсуски, Эрон қўшини ғазабига дучор бўлган қаршиликларнинг қанчаси ҳалок бўлган, айтиш қийин. Сафавий босқинчилар аскарлари ҳеч кимни аяб ўтирмаган ва шаҳар ҳувиллаб қолган. Бу ҳақда ҳали кейинроқда сўз юритилади. XVI аср бошларида 40-50 минг киши яшаган шаҳарнинг аҳолиси ўн беш мингга тушиб қолиши давр манзарасининг нечоғлик аянчли бўлганлигини тасаввур этишда муҳим далил бўла олади, албатта.

XVI аср адиби ва муаррихи Зайниддин Восифий ўзининг «Бадоеъ ул-вақоеъ» деган асарида Нажми Сонийнинг Бобурга ёрдамга келган қўшинлари сони ҳақида шундай маълумот келтиради: «Санаи ҳижрий 918 (1512) йил раби ул-охир ойи бошлари (июнь ойи ўрталари) эди, амир Нажми Соний саксон минг бебош қизилбошлар билан Амударёдан ўтиб, тез юрар араби отларда, тожу давожаларда, гўё ўт шамоли келиб қамишзорга туташгандек эди, кежим, зиреҳ ва жавшанлар кўплигидан темир тоғи каби эди»³.

Бобурни Бухоронинг шимолий тарафида жойлашган Хайробод қишлоғи яқинидаги Кўли Маликда энгишга муваффақ бўлган Шайбоний султонлар Нажми Соний ва Бобур беҳад кўп

¹ «Абдуллонома», 110-бет.

² А.Н.Большырев, Ўша асар, 116-бет.

³ Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ, 1979, 38-бет.

лашкар билан Қаршига бостириб кирган вақтда ҳали Бухоро ва Миёнқол атрофларида эдилар. Шайбоний султонлар Нажми Сонийга қарши курашишга ботина олмаган. Уларнинг бу вақтдаги ҳолатини айниқса Зайниддин Восифий ҳаққоний кўрсатиб, шундай таъриф қилади:

«Қизилбош аскарлари Насаф шаҳрини, яъни Қаршини қамал қилганида Убайдуллохон ва Жонибек султон Кармана атрофларида, Кўчкинчихон ва Темурхон қолган бошқа султонлар билан Миёнқолда эдилар. Уларнинг барчаси... чекинишга қарор берганда олижаноб... Султонлар нақибби Амир Араб лақабли амир Саййид Абдулла Туркистон вилоятидан Бухорога келдилар. У киши Убайдуллохон билан кўришганларида у инони ихтиёрни қўлдан бериб, ғоят бедил бўлибди. Шунда у киши дедилар: «Эй фарзанд, Сизга не бўлди... Убайдуллохон деди: «Эй маҳдум, шу нарса ҳаққи, бу жамоа лашкари сони саксон мингдан ортади. Лашкаримиз озлиги сизга маълум». Амир Араб дедилар: «Қуръонда айтилганки, кўпинча кичик гуруҳ катта гуруҳ устидан ғалаба қозонади. Бадр жанги воқеасини олий мартабали ҳимматингиз назарида манзур тутинг ва ўрганманг». Шу ҳикоят устига хабар келдики, душман **Қаршини олиб, яппи қирғин қилмоқда. Бирор жонзодни тирик қолдирмоқ ниятида эмас** (таъкид бизники–П.Р.). Убайдуллохон йиғламоққа тушди ва деди: «Эй Маҳдум, бу жамоага қандай қарши туриб бўлади?». Амир Арабнинг ғазаби қайнаб, деди: «Ҳозироқ тараддудингизни кўрингки, ул жамоа мағлуб бўлгуси. Чунки зулму бодлик олий даражасига етдими, унга завол ҳамроҳ бўлади. Бу улар зулмининг энг ниҳоясидир»¹.

Ҳофиз Таниш Бухорий Нажми Сонийга қарши олиб борилган ҳал қилувчи жанглар Бухоронинг Ғиждувонида юз берганлигини сўзлаб, шундай дейди: «Шайбоний насаб хоқонлардан шижоат нишон Абулфатҳ Жонибек султон Убайдуллохон билан иттифоқлашиш учун шошилинч равишда Бухорога келди. Темурхон, Пўлод султон ва Абу Саидхон ҳам Самарқанддан Бухорога жўнадилар. Булар Жонибек султон ҳазратлари ва саодат нишонли Убайдуллохон билан қўшилиб, ҳаммалари бирга душманни даф қилиш учун ҳаракат қилмоқчи эдилар. Аммо душман уларнинг ҳужум хабарини эшитиб, уларнинг йўлини тўсиб

---

¹ «Бадосъ ул-вақоеъ», 39-бет.

чиққан эди. Шу сабабдан султонлар жам бўла олмадилар. Самарқанд лашкари Ғиждувон қалъасига яшириниб, истеҳком қилди. Бухородан Жонибек султон ва Убайдуллахон тангрининг иноятига тамоман таваккал қилиб, душман қаршисига қараб йўналдилар. Ғиждувоннинг шарқида жойлашган, Ғиждувонга тобе бўлган Зарангори ёнида ислом сипоҳи ва кофир лашкари бир-бири билан муқобил бўлдилар... Нажм Сонийнинг толе юлдузи куйди ва у шу жангда бошини ерга куйди. Бобур подшоҳ мағлуб ва паришон ҳолда... қочиш шеvasини илгари суриб, жангдан юз ўгирди... Мовароуннаҳр мамлакатлари иккинчи марта Шайбоний хоқонлари тасарруфига кирди»¹.

Таниқли шарқшунос олим А.Н.Болдирев Ғиждувон мухорабаси ҳақида гапириб, унга тубандагича муносабат билдирган эди:

«1512 йилнинг ноябрида Ғиждувон деворлари остида ҳал қилувчи жанглар бўлиб ўтади. Сафавийлар қўшини батамом қирилади, Нажми Сонийнинг ўзи ўлдирилади. Бобур қадрдон юрти сарҳадларини бир умрга тарк этиб, зўрға қочиб қутилади. 1512 йилдаги Ғиждувон ғалабасининг энг муҳим натижаси Марказий Осиё тупроғида Сафавийлар истилоси ёйилиши хавфининг тўла барҳам топиши бўлди. Марказий Осиё тарихидаги ғоят буюк бўлган бу воқеа Шўро шарқшунослари ишларида ҳали ўзининг муносиб баҳосини олгани йўқ»².

А.А.Болдиревнинг бу сўзлари 1957 йилда айтилган эди. Шундан бери орадан кўп йиллар ўтди. Аммо олимнинг бу фикри ҳамон ўз илмий қимматини йўқотган эмас. Собиқ Шўро шарқшунослигигина эмас, тарихшунослик илми ҳам бу масалага деярли ёндашган эмас эди. Эроний қизилбошларга қарши олиб борилган кураш умумхалқ қаҳр-ғазаби тусини олган ва бу жангдаги ҳал қилувчи асосий ғалаба омили бўлган эди.

Қарши талоши

1512 йилги ғалабадан кейин Шайбоний султонлар орасида Убайдуллонинг мавқеи ошиб кетади. Унинг ризолиги билан ёши улуғ бўлган Кўчумхон, удумга кўра, сулола бошлиғи деб эълон қилинади. Бухоро вилояти, Қашқадарё шаҳар ва қишлоқлари

¹ «Абдуллонома», 110-бет.

² А.Н.Болдырев. Зайнабдин Васифи, 116-бет.

ҳам унга тобе бўлади. Убайдулло қўлида амалда бутун ҳокимият тўпланган эди. Бухоро бу вақтда Мовароуннаҳрнинг асосий пойтахт шаҳри бўлиб, Самарқанд эса вилоят аҳамиятига молик шаҳар даражасига¹ тушиб қолади.

Зайниддин Восифий Убайдуллохоннинг кўпинча Қаршида бўлиши ҳақида хабарлар бериб ўтади. Масалан, у бир ўринда «Зулҳижжа ойининг 18-да ҳижрий 919 йили (1514 йил 14 февраль куни) оламни ёруғ қилувчи офтоб–Убайдуллохоннинг зафарли ялови махчаси илоҳий иноят билан Қарши вилоятининг машриқ томонидан чиқиб келди ва ўзининг таважжуҳ нуруни Бухоро узра сочди; шу атрофни жаннат ва олий беҳиштга айлантирди»², дейди. Бундан шу нарса англашиладики, қизилбошлар босқини вақтида яқсон бўлган Қарши шаҳрини тиклаш бу йилларда йўлга қўйилган бўлган. Восифийнинг муболағали сўзларидан, Убайдуллохоннинг Қаршида тез-тез бўлиб туришидан, ҳарҳолда, шундай хулоса чиқариш мумкин.

XVI асрнинг биринчи чораги иккинчи ярмида юз берган воқеалар тарихий асарларда муфассал эмас. «Абдуллонома»да ҳам асар мавзуи тақозо қилганича сўз юритилади. Бир нарса аниқки, Шайбоний султонлар орасида тарафкашлик, ўзаро мулк талашлари ҳали Муҳаммад Шайбоний ўлмасидан буруноқ нишлаган эди. Шайбоний султонларнинг ўзига қўйилганда, 1512 йилдаги Гиждувон жанги юз бермаган бўларди ҳам. Бу ғалаба, юқорида таъкидлангани сингари, маҳаллий аҳолининг қўллаб-қувватлаши, руҳонийларнинг қаттиқ туриши оқибатида содир бўлади.

Убайдуллохон 1539 йилда вафот этади. У Бухоро тахтида бардавом турган йилларида сўфийлик тариқатига катта ҳурмат билан қарайди. В.В.Бартольд бир ўринда Убайдуллохон «муслмон диёнати руҳидаги идеал ҳукмдор ҳисобланган»³, дейди. Убайдуллохон даврида сиёсий пешқадамлик аста-секин Самарқанддан Бухорога ўтади ва ундан сўнг Шайбонийлар сулоласидаги асосий хонлардан бири Абдуллохон (1559–1598), XVII асрда Аштархонийлар ҳам ўз фаолиятини Бухоро билан боғлайдилар.

Кўчкинчихоннинг ўғли, тарихда Абдуллохон I номи билан юритилувчи хон салтанати узоққа чўзилмайди. Олги ой давом

---

¹ В.В.Бартольд. Соч. III., 390-бет.

² «Бадоеъ ул-вақоеъ», 47-бет.

³ В.В.Бартольд. Соч. II., ч. I., 163-бет.

этган (1539-1540) хукмронликдан сўнг, Шайбоний султонлари орасида бош-бошдоқлик тагин авж олади. Мовароуннаҳрда 1540 йилда кўш ҳокимиятчилик вужудга келади: Абдулазизхон (Убайдуллонинг ўғли) Бухорода, Абдуллатиф (Кўчкинчixonнинг учинчи ўғли) Самарқандда ҳокимият юрита бошлайдилар. П.П.Иванов, XV асрнинг 50-йилларида, Абдулазизнинг (1549) вафотидан сўнг Шайбонийлар орасида хонлик тахти учун кураш кескин тус олади¹, деган эди. Бу пайтда Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон) Самарқандни забт этади. Худди шу йилларда тарих саҳнасига Абдуллахон (иккинчи) чиқади. У, руҳонийлар кўмагида Наврўз Аҳмадга қарши тинимсиз кураш олиб боради. Оқибатда, 1560 йилда хонлик маснадига отаси Искандарни қўйишга муваффақ бўлади ва бундан сўнг унинг номи билан курашни давом этдириб, мухолифларини бирин-кетин мағлуб этади.

«Абдуллонома» асарида Абдуллахоннинг Қашқа воҳасидаги шаҳар ва қишлоқлар учун ҳам курашлар қилганлиги бирқадар ёритилган. Масалан, Абдуллахон Ҳиротга отланар экан, ўз пири Хожа Ислон Жуйборийдан фотиҳа беришни сўрайди, Ҳиротдан қайтар экан, «жами амирлар унга Худойберди султон ибн Абу Саидхон ҳокимлик қилаётган Насаф вилояти бениҳоят бузилиб, парчаланиб кетганлиги хабарини етказдилар. Улар хонга «Шуни муносиб кўриб, шу ерда отларга ем бериб, сўнг кўчиш байроғини кўтарамиз ва агар бахт ёр бўлса, тонг отишдан илгари Қарши вилоятига ўзимизни элтамиз. Агар тангрининг инояти ва чексиз қувватлаши шоҳаншоҳга раҳнома бўлса, осонлик билан уни (Қарши шаҳрини–П.Р.) ўзимизга қаратамиз»², дейдилар.

Қарши қалъасини олиш бу сафар насиб қилмайди. Ҳофиз Танишнинг далолатича, Қарши қалъасини «кундузи олиш гоятда қийин эди. Шунинг учун, (улар) қалъанинг атрофидан қайтиб, Насафга тобе бўлган Маймурғ³ қуруғига»⁴ бориб тушадилар.

Воқеаларнинг тадрижи шуни кўрсатадики, Пирмуҳаммадхон Абдуллахонни Хуросонга юриш қилишга ҳам қўймайди, шунингдек, Қаршини беришни ҳам истамайди: «Ул ҳазрат (Аб-

---

¹ П.П.Иванов, Очерки по истории Средней Азии. ИВЛ. М., 1958, 64-бет.

² «Абдуллонома», 177-бет.

³ Қаршидан 6-7 чақирим наридаги қишлоқ.

⁴ «Абдуллонома», 178-бет.

дуллахон) Балх амирларидан баъзисини (амакаси билан ўзи ўрта-сида) восита қилиб, Қаршини Худойберди султондан қутқаришни ва ўзига олиб беришни илтимос қилди. Жаноб Пирмуҳаммадхон соҳибқироннинг (Абдуллахоннинг) бу илтимосига ризо қулогидан жой бермади... Ўша кунлари Миёнқолдан, Ўзбек султон ҳузуридан Балхга одам келиб, Қарши ҳукуматини талаб қилди. Пирмуҳаммадхон унинг (Ўзбек султоннинг) илтимосини қабул қилиб, Насафни олиш учун унга фармон юборди. Бу маънининг пайдо бўлиши ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) нозик хотирларига жуда оғир келди»¹.

Шайбоний султонлар ўртасидаги вилоятларнинг бу тахлит хомталаш қилиниши жабрини, барибир, шу жойлардаги аҳоли тортган, албатта. Абдуллахон ҳам бу иккиюзламачиликка чидаб ўтирмайди, «жиловни Қарши томонга буради». Ҳофиз Таниш Бухорий бу воқеанинг тафсилотини шундай ифода этади: Абдуллахон Балхда Қаршига талабгор бўлиб турганида, Мовароуннаҳрда яна бир бўлак амирлар-амир Тулак уйғур, Али Муҳаммад Баҳодирлар «замоннинг инқилоби ва даврнинг бузилиши туфайли», саросима ва саргардон бўлиб, Худойберди султонга қарашли бўлган Касби қалъасини эгаллаб оладилар ва уни мустаҳкамлашга киришадилар. Худойберди султон бу ўзбошимчаликдан жунбушга келиб, Касби устига қўшин тортиб боради ва уни қамал қилади. Қамал узоқ чўзилади. Аҳвол танг бўла бошлагач, қамал қилинганлар Қаршига талабгор бўлган Абдуллахонга арз қилишга келишадилар ва Жонбахт тавочини ёрдам учун унинг олдига жўнатадилар. Пирмуҳаммадхоннинг Қарши бобидаги иккиюзламачилигидан ранж тортган Абдуллахон бу хабарни олиши биланоқ Жайҳундан ўтиб, ёрдамга шитоб кўрсатади. Қирққудуқ деган ерда қамалдагилар юборган одамларга дуч келадилар ва кенгаш қурадилар. Абдуллахон тўлғама усулини қўллашга ҳаракат қилади. Гўё Насаф (Қарши) устига қўшин тортаётгандек бўлиб, йўлга чиқади-да, Зиёвуддин тавочини Касбига, қамалда қолганларга ёрдам беришга жўнатишга қарор қилади. Худойберди султон Абдуллахоннинг Қаршига келаётганини эшитса, Касбини ташлаб вилоят марказига йўл олиши кўзда тутилади. Ҳамма иш режадагидек бўлиб, чиқади-да, Касбига борган Зиёвуддин тавочи хандаққа етган вақтда

---

¹ Шу асар, 179-бет.

душман уни сезиб, ушлаб олади. Тавочи овозини баланд қўйиб, Абдуллахоннинг бу ерга келаётганлигини айтади. Худойберди султон Зиёвуддин тавочидан бор гапни сўраб олади. У Абдуллахоннинг Қаршига йўл олганлигини билиб, Касбининг қамалидан юз ўгириб, Қаршига қараб от қўяди.

Абдуллахон Оқтепа¹ мавзисига келиб, ҳали Худойберди султоннинг Қаршига қайтганидан беҳабар, маслаҳат тузади. Бу машваратда шайхлар авлодидан бўлган Темирхожа Отойи² ҳам қатнашади. Афтидан, шайх шу жойда муқим яшаган бўлса керак. Темирхожанинг маслаҳатига кўра, улар Касби томонга юришни мақбул топадилар. Темирхожа Отойи шундай дейди: «Шу муносибки, Касби томондан душман устига борайлик; бизлар ташқаридан бориб, қалъа аҳли ичкаридан чиқиб, уларни ўртага олсак... Шунинг учун аъло ҳазрат жаноб сайид билан бирликда қамалдаги амирларга мадад бериш учун Касбига қараб жўнадилар. Душман (Худойберди султон) бошқа йўл билан Қаршига қараб юргандан сўнг, ул ҳазрат (Абдуллахон) Касби қалъасига ташриф буюриб жаҳондорлик маснадига қадам қўйди... Қалъа аҳли итоаткорлик билан келиб... бўйсуниб бобида тўғрилиқ кўчасида турдилар».

Худойберди султон воқеаларнинг бундай тус олганидан ғазабга келиб, янада каттароқ лашкар билан Касбини қамал қилишга киришади. Тўқнашувларда Абдуллахон бошлиқ қалъадагиларнинг қўли баланд келади ва Худойберди султон чекинишга мажбур бўлади. Қарши ҳокимининг қочиши қамалда қолиб зориққан сипоҳиларнинг захира йиғишига йўл очади. Ҳофиз Таниш Бухорий бу ҳақда шундай ёзади: «Бу воқеадан бир неча кун ўтгач, бахтиёр ҳазрат (Абдуллахон) сипоҳ бошлиқларидан бир тўдасини батамом шайлаб, Қарши атрофини талашга юборди. Худойберди султон бу маънидан огоҳ бўлиб, хоннинг зафарли лашкарини даф қилиш учун унга қарши кўп қўшин юборди. Иттифоқо, соҳибқироннинг паҳлавонлари уларнинг келаётганини сезиб, бир жойда пистирмада яшириниб турдилар. У жамият, яъни Худойберди султоннинг кишила-

---

¹ Косон туманидаги қишлоқ.

² Ҳозирги вақтда шу туманда Темирхўжа номли жамоа хўжалиги мавжуд. Бу Ясавий авлодидан бўлган Темирхўжанинг Абдуллахон даврида катта мавқега эга бўлганлиги ва халққа физасида қолганлигини кўрсатади.

ри улардан тамоман беҳабар, олдидан ўтиб, талон-тарож қилиш учун Касбига қараб юрдилар»¹. Худойберди султон кишилари кечагина ўзларига тобе бўлган Касбини талашга уринадилар, Абдуллахон кишилари эса Қарши атрофидаги қишлоқларни тарож қилишга отланадилар. Майда, юрт талаб хонлар ёвлашадилар, азобини фақир уфқаро тортади. Бу XVI асрнинг иккинчи яримлари бошидаги оддий ҳаёт тарзига айланиб қолган эди.

Абдуллахон Худойберди султон черигини ўраб олиб, йўқ қилганидан кейин Қаршини истило қилиш учун Касби қалъасидан чиқади. Абдуллахоннинг баҳодирлари, масалан, Иқимбой жалойир қанчалик жасорат кўрсатмасин, Қарши қалъаси мустаҳкам эди, уни Худойберди султондан олиш мумкин бўлмайди. Абдуллахон яна Касбига қайтади. Шу атрофда мулк умидида гангиб, қулай пайт пойлаб юрган амирлар Абдуллахоннинг қўли баланд кела бошлаганлигини пайқаб, унга келиб қўшиладилар. Масалан, амир Ганжи Али қанғли, Хўжамқўл девона ва бошқалар ўз яқинлари билан сафни тўлдирадилар.

Абдуллахон ва Худойберди султон ўртасида талошда қолиб, Қарши хонавайрон бўлади. Абдуллахон барча имкониятни ишга солиб, қўлга кирган қишлоқларни бирин-кетин жасорат кўрсатган сипоҳийларига танҳо² қилиб бера бошлайди. Қарши устига ҳужум қилувчи галалар қора қуюндек бостириб келадилар. Айниқса, Абдуллахон томонида туриб жанг қилаётган Али Муҳаммадбий Қарши дарвозасигача бостириб боради. Худойберди султон аскарлари қайси жойни ташлаб чиқса, шу мавзидан таланади. Бу вақтда Қаршини Абдуллахон ва унинг сипоҳийлари талон-тарож қилишни авж олдириб юборадилар, уларга қарши бирон тadbир қўллашдан ожиз бўлиб қолган Худойберди султон кутилмаган бир қарорга келади. Ҳофиз Танишнинг ёзишига кўра, у «сипоҳнинг талон-тарожидан сиқилиб, Қарши вилоятини ўша вақтда Қистон Қора султоннинг ўғли Қилич Қора султоннинг суюрғоли бўлган Соғарж³ туман-

---

¹ «Абдуллонома», 187-бет.

² Суюрғолнинг бир кўриниши бўлиб, агар инъом – қишлоқ, ер-сув ва б.фақат ҳарбийларга берилса, «танҳо» деб юритилган - Б.А.Ахмедов изоҳи. Қаранг: «Абдуллонома», 356-бет.

³ Самарқанд шимоли ғарбида, ҳозирги Янги Қўрғондан, 4 чақирим ғарбда, - В.В.Бартольд изоҳи. Қаранг: Соч. II., ч. I., 269-бет.

ни ва унга қарашли ерларга алмаштиришдан бошқа чора топмади. Шундай қилса, (зораики) бу маънининг сурати юз очиб, Қилич Қора султон Қарши вилоятига кирса; ҳазрат (Абдуллахон эса) ўз амакиваччасини риоя қилиб, Қарши ҳокимлигини унга қолдирса ва (Қаршини) олиш пайига тушмаса. Шу муносабат билан икки тарафдан амирлар борди-келди қилишиб, бу хусусда музокара олиб бордилар ва битишувга келиб, Худойберди султон Насаф қалъасини Қилич Қора султоннинг амирларига, масалан, Бурчи оталиқ, Тутош девонбеги ва Чучук парвоначи ва бошқаларга топшириб, ўзи Соғаржга кўчади. Аъло ҳазрат (Абдуллахон) бу алмашувдан хабар топгач, мазкур йилнинг охирларида (ҳижрий 960, милодий 1553 йил)¹, тўхтовсиз равишда ғолиб сипоҳи билан Касби қалъасидан чиқиб, Насаф вилоятини истило қилишга отланди»².

1553 йил ўрталарида бошланган Касби ва Қарши учун бўлган жанглар Қилич Қора султон ҳокимликни олгандан сўнг ҳам тўхтамайди, аксинча, яна кескинлашади. Абдуллахон Қарши учун ўз амакиваччасини ҳам аяб ўтирмайди. Қилич Қора султон Касби билан Қарши оралиғидаги Ўғонақ деган қишлоққа келиб, шу жойда ўрнашади. Икки ўртада кураш қизғин тус олади. Абдуллахоннинг Иқим мирохўр, Мирзо Валижон ва Иқимбий жалойир сингари амирлари жангда қаттиқ шижоат кўрсатадилар. Жанг айни қизиган пайтда Қилич Қора султон бемаъни жангни тўхтатиш учун бир таклифни ўртага қўяди. Унда Абдуллахон Хузор қалъасини олсин, биз Қаршига кирайлик. Сўнг Балхга, Пирмуҳаммадга одам юборамиз, у қандай қарорга келса, шунга итоат этамиз, дейилади. Абдуллахон Хузорни эмас, Қаршини ўзига беришни талаб қилади ва шунда шартга рози бўлишини айтади. Қилич Қора султон Қаршини беришни истамайди ва яна жанг бошланиб кетади. Оқибатда, Қилич Қора султон шикаст топади ва асир олинади.

Абдуллахон ва Қарши

Абдуллахон 1553 йилда Қарши вилояти ҳокимиятини қўлга киритади. «Абдуллонома»да айтилишича, у «тахтга қадам

---

¹ Б.А.Аҳмедов изоҳи. Қаранг: «Абдуллонома», 356-бет.

² «Абдуллонома», 189-190-бетлар.

қўйгач», халққа адолат ва иноятлар ваъда қилган»¹. Қашқа воҳаси ҳам XVI асрнинг иккинчи ярми бошларида Абдуллахон измига ўтади. Қаршини эгаллагандан кейин Абдуллахоннинг нуфузи бирқадар ортиб кетади. Сулола бошлиғи Пирмуҳаммадхон ҳам у билан энди ҳисоблашишни лозим топади ва Абдуллохоннинг укаси Ибодуллохонга қизини беради. Бунинг устига Кеш (Шаҳрисабз) шаҳрида ҳокимлик қилиб турган Бурундуқ султоннинг ўғли Ҳошим султондан ҳокимиятни Ибодуллохонга олиб беради.

Абдуллахон мавқеи тобора ортиб бораётганлигини кўрган Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон) унинг олдини тўсиб қўйиш чораларини излайди. Маълумки, у Абдуллатифхон ўлганидан сўнг (1551),² Самарқандни эгаллаб олган эди. Қачонки, Шаҳрисабзни Ибодуллохон қўлга олгач, Наврўз Аҳмад Туркистон ва Хўжанддан катта лашкар тўплаб, Кеш устига бостириб келади. Наврўз Аҳмад Бухорога, унинг волийси бўлиб турган Бурҳонга киши юбориб, уни ёрдамга чақиради.

Абдуллахон Наврўз Аҳмаднинг бу қилмишини огоҳ этиш учун Балхга, Пирмуҳаммадхонга чопар жўнатади, ундан ёрдам сўрайди. Балхдан ёрдам етиб келмасдан илгарироқ Бухородан Наврўз Аҳмадга кўмак бериш учун Бухоро волийси кўп аскар билан келиб, Косон атрофида ўрнашади. Абдуллахон Бухоро ва Наврўз Аҳмад лашкарларининг қўшилиши олдини олиш учун тезлик билан Косон ёнида тўхтаб турган Бухоро қўшинларига ҳамла қилади. Косоннинг кун чиқиш тарафида иккала лашкар рўбарў бўлиб, жанг қилишга тушадилар. Муаррих бу мухорабани тасвир қилар экан, қуйидагиларни ёзади:

«Қон дарёсининг тўлқини аксидан кўкимтир фалак қизил ёқут тусини олди. Юлдуз мартабали мавокибларнинг тўзонидан фалакнинг равшан кўзлари хира ва қоп-қоронғу бўлди... Душман лашкари кўплиги ва кучлилиги билан мағрурланиб, галаба ўз томонида бўлишига ишонган эди... Шу аҳвол устига тасодифан... Балх томондан саодат нишонли хон-Пирмуҳаммад поёнсиз, кучли сипоҳ билан Насаф атрофига келиб тушди. Балх сипоҳининг бир қисми подшоҳнинг ҳузурига қараб жўнади ва аъло ҳазрат мулозаматига муяссар бўлди»³.

¹ «Абдуллонома», 196-бет.

² Ҳофиз Таниш бу санани 955 (1548) деб кўрсатади. 196-бет; «Ўзб. ССР тарихи», I ж. 529-бет.

³ «Абдуллонома», 201-бет.

Абдуллахоннинг Косон жангида ҳоли танг бўлиб турганда Балхдан Пирмуҳаммадхоннинг ёрдамга келиши ғалабани муқаррар қилади. Ҳофиз Таниш бу ҳақда «Ўша воқеанинг гувоҳи бўлган ва уни ўз кўзи билан кўрган бир гуруҳ кишилардан эшитдимки, чекинувчилар уруш қуролларини бир фарсах масофага ча ташлаб кетганлар ва ҳужум қилиб бораётган аскарлар уни от билан бостириб ўтганлар», дейди.

Бурҳон бошчилигидаги Бухоро қўшини енгилиб қайтганидан сўнг, Абдуллахон Пирмуҳаммад билан учрашади. Улар биргаликда Шаҳрисабзни қамал қилиб турган Наврўз Аҳмадга қарши отланмоқчи бўлганларида, у Шаҳрисабздан қайтиб, Самарқандга йўл олгани хабари келади. Пирмуҳаммад Абдуллахонга Қаршига қайтишни буюриб, ўзи Шаҳрисабзга, куёви Ибодуллохон ҳузурига бориб, кейин Келиф йўли орқали Балхга қайтиб кетади.

Наврўз Аҳмад Шаҳрисабздаги мағлубиятдан сўнг, Туркистонга бориб янгидан машварат тузиш, Кеш ва Қаршини истило қилиш учун тиним билмайди. «Абдуллонома» муаллифининг гувоҳлик беришига қараганда, шу мағлубиятнинг иккинчи йили, яъни 961 (1554) ҳижрийда у катта қўшин билан Самарқандга бостириб келади. Шаҳар хоқони Султон Саид енгилиб, шаҳарни унга топширишга мажбур бўлади ва Абдуллахондан ёрдам сўрайди. Абдуллахон тезлик билан ўзи туғилган Миёнқолга¹ етиб боради ва қариндошлари бўлган Ўзбек султон, Хисрав султонларни ёнига олиб, Самарқандни тунда шабихун қилиб, тортиб олишга киришади. Муаллиф Абдуллахоннинг бирон-бир натижага эришмаганлигини тонг ёришиб қолганга йўяди, аслида, Наврўз Аҳмад олдингисидан кўра жуда катта лашкар билан келган эди ва уни маҳв қилиш осон эмасди. Шу боисдан Абдуллахон Қаршига қайтишни маъқул кўради. Абдуллахон курашидан бир иш чиқмагандан кейин Султон Саид йўлдан шайх Муҳаммад Содиқ яшайдиган манзилга қараб юради. Шайх Муҳаммад Содиқ ҳақида Зайниддин Восифий ҳам гапирган ва уни Шаҳрисабз қозиси деб кўрсатган эди. Султон Саид Абдуллахон билан Қаршига қайтишда ўз режасини ўзгартирган ва Шаҳрисабзга бурилиб, шайх Муҳаммад Содиқ яқинларидан бирини восита қилиб Наврўз Аҳмад ҳузурига Самарқан-

---

¹ Шу асар, 205-бет.

дга жўнатади. Наврўз Аҳмад Шайх Муҳаммад Содиқ жўнатган кишига илтифот кўрсатади ва Султон Саидга Бурҳондан Бухорони тортиб олиб беришни ваъда қилади. Бурҳон Косонда энгилиб қайтганидан кейин Бухорога келиб ўз шериги султон Муҳаммадёрни ўлдирган ва ҳокимиятга ўзи эгалик қилган эди. Наврўз Аҳмаднинг ундан феъли айниши Косон мағлубияти алами билан боғлиқ бўлган.

Наврўз Аҳмад Мовароуннаҳрни бутунлай эгаллашга аҳд қилган эди. Унинг бу йўлдаги бирдан-бир тўсиғи Абдуллахон эди. Шунинг учун ҳам дастлаб у Миёнқол ва Қарши устига юришни бошлайди. Абдуллахон кам сонли қўшин билан унга қарши туриш бефойдалигини билганидан, Жайҳундан ўтиб, Балхга, Пирмуҳаммадхон ҳузурига кетишга мажбур бўлади. Наврўз Аҳмад Миёнқолни тобе қилиб, Кармана вилоятини ўғли Дўстмуҳаммад султонга беради. Шаҳрисабз вилоятининг ҳокимлиги унинг олдинги волийси Бурундуқ султоннинг ўғли Ҳошим султонга олиб берилади. Ибодуллохон, шу тариқа, Шаҳрисабзни ташлаб кетишга мажбур бўлган.

Жанубдаги вилоятларни бирин-кетин фатҳ қилаётган Наврўз Аҳмад Қаршини олишга ўғли Бобо султонни «бениҳоят кўп сипоҳ ва сон-саноқсиз лашкар билан» жўнатади. Бу пайтда Абдуллахон Балхдан қайтиб келган ва Қарши қалъасида турган эди. Абдуллахоннинг олдинги жангда қўли шикаст егансинган эди. У жароҳатланган қўлини осиб, жанг қилиш учун қалъадан чиқади ва қўшинини уч гуруҳга бўлади. Рустамхонни қўшиннинг илғорига, Ўзбек ва Кепак султонларни ўнг қанотга, ўзи эса сўл қанотга бошчилик қилишни маслаҳат қиладилар. Ўртада юз берган қаттиқ жанг оқибатида Абдуллахон лашкари мағлуб бўлади, Рустамхон ва бошқа кўп баҳодирлар жанг майдонида шаҳид бўладилар. Абдуллахон чекиниб, яна Балх сарига кетишдан бўлак чора тополмайди. Қарши учун бўлган курашларда тортилган мағлубият алами Абдуллахонга қаттиқ таъсир қилади. У шундай маҳзун кечган дамларда ғазаллар битади ва аламини очиқ ифода этади:

*Умид уз, эй кўнгил, Қарши-ю, Косон баҳридин ўтгил,
Ки муштоқман Самарқандга, икки тоқига кўз тиккил¹.*

---

¹ Қаранг: Поён Равшанов. Қашқадарё тарихи. «Фан», Тошкент, 1995, 709 – бет.

XVI аср бошларидан буён муттасил ҳарбий ҳаракатлар ис- канжасига тушиб қолган, икки сулола ўртасида кечган қирғин- барот курашларнинг аксарияти ўз сарҳадида кечган Қарши шаҳри эса олдинги шукуҳи ва тароватини йўқотган эди. Шу боисдан ҳам Абдуллахон Шаҳрисабзни қайта қўлга киритган 1556 йилдаги Қарши «бўлса, ниҳоятда кичик бир жой бўлиб, у кўпинча доруға¹ турадиган жой бўлиб қолган; мустаҳкамлик- да эса у ҳеч вақт Шаҳрисабз билан баробар келиш даъвосини қилолмайди»² ган даражага тушиб қолган эди.

964 (1557) ҳижрий йилга келиб Абдуллахон ўз рақибларининг ҳаммасини орадан кўтаради. Гарчанд номига бўлса-да, отасини хонлик маснадига чиқарган бўлса-да, мамлакатнинг тизгини унинг қўлида эди. У Бухорода ўрнашганидан сўнг, муаррихнинг шаҳодат этишича, «Бухоро сипоҳини олий остонада сақлашни маслаҳат кўрмади. Шунинг учун ҳам хисрав нишонли Хисрав султон Искандар фармон хоннинг кўрсатмаси билан амир Жо- нали ибн Жуғултой найман, Жулма ўғлон, Назарбий ибн Боқи- бий найман ва бошқалар билан Шаҳрисабзга жўнатилди; улар- дан баъзилари девон хизматига тайинланди: наввоб Ибодулло султон шижоат нишонли амир Султонёрбий дурмонни ул ҳаз- ратдин сўраб олиб, ўзининг оталиғи қилиб тайинлади ва ўша вақтда ўз суюрғоли бўлган Соғарж томонга жўнади»³.

Абдуллахон ўз укаси Ибодуллони Соғаржга ҳоким қилиб юборади. Соғарж воқеаси олдинроқда айтилган эди. Қилич Қора султон билан Худойберди султонлар Қарши ва Соғарж ҳокимиятини алмаштирган эдилар. Абдуллахон Бухорони қўлга киритган, Миёнқол, Қорақўл, Шаҳрисабзни тобе этган ушбу маҳалда Қаршида Худойберди султон ҳукм суради. Шу са- бабдан ҳам, «иқболли хон ўша жаннатдек ўлкада ҳокимият те- пасига келгандан бир неча кун ўтгач, унинг қутлуғ хотирига шу маъни зоҳир бўлдики, Насаф вилояти қадимдан Бухорога тобе бўлган. Шу ҳам маълумки, у ерда ким ҳоким бўлса, голиб чиқ- қан. Энди шу муносиб бўлдики, Бухорога қарашли бўлган та- мом жойлар ўзининг тобелигига кирсин»⁴.

---

¹ «Абдулланом», 244-бет.

² «Абдулланом», 244-бет.

³ «Абдулланом», 276-бет.

⁴ Шу жойда.

Абдуллахон шундай қарорга келганидан сўнг, 964 йилнинг рамазон ойи бошларида (1556 йил, июль) Хисрав султон Қарши устига юриш бошлайди. Қаршини идора қилиб турган Худойберди султон ҳам шундай босқинга тайёр бўлиб турган эди. У ўз атрофига иложи етгунча кўпроқ киши тўплашга интилади, мудофаа иншоотларини мустаҳкамлайди, хандақлар қазиб, мурчалларни (окоп) тахт қилиб қўйган бўлади. Шу боисдан ҳам Хисрав султоннинг қўшини Қаршини бир ҳамлада олишга эриша олмайди. Қамал бир ойга чўзилади.

Ҳофиз Таниш Бухорий Абдуллахоннинг Қаршини қамал қилиши ва бу ишнинг чўзилиб кетиши ҳақида ҳикоя қилганида бир гапни айтиб ўтадики, уни назардан четда қолдириш тўғри бўлмас. «Қамал вақти бир ойга етгач, – дейди муаллиф, – аркони давлатдан баъзиларининг маслаҳати билан Искандар мартабали подшоҳ бу вилоят (Қарши–П.Р.) ишини орқага суриб, давлати марказига, яъни Шаҳрисабзга келди»¹.

Қаршини олиш Абдуллахондан кўп куч сарфлашни талаб қилади. Бунинг устига, шу вақтда Мўғулистон подшоҳи Рашидхон Султон Саид султонни катта қўшин билан Самарқандни истило қилиш учун (Наврўз Аҳмаддан олдин Самарқандда Султон Саид ҳоким эди) юборади. Худойберди султон ҳам Қаршини жон-жаҳди билан химоя қилиб, ёрдамга укаси Дўстим султонни ҳам чақиради. Абдуллахоннинг омади жуда қийинчилик билан юришади. Соғаржда ҳоким бўлиб турган укаси Ибодуллонинг оталиқ беги Султонёрбий ундан юз ўгириб, Самарқандга, Султон Саид хизматига келади. Бундай юз ўгиришлар ўша вақтда кўп амирларнинг тарози палласига қараб иш тутиш қобиғида қолиб кетганлиги аломати эди.

964 (1557) ҳижрий йилнинг кузагида Султон Саид Самарқандни эгаллаб, Худойберди султонга ёрдам бериш учун ўз ҳузурига келган Султонёрбийни Қаршига жўнатган эди. Қиш чиқиб, баҳор бошлангандан сўнг (1558, март), Абдуллахон ноилж Қаршига қараб лашкар тортишга мажбур бўлади. Худойберди султон қиш ичида анча куч тўплаган, Султонёрбийнинг келиши унинг қувватини ошириб юборган эди. Абдуллахоннинг Қаршини қамал қилиши икки ойга чўзилиб кетади ва икки томоннинг ҳам тинкаси қуриydi. Икки томон амирлари беҳуда

---

¹ «Абдулланом», 276-бет.

қамалдан наф йўқлигини кўриб, сулҳни ўртага қўядилар. Абдуллахон талабига кўра, Қарши унга тегадиган, Соғарж тумани эса Худойберди султонга бериладиган бўлади. Бошқача айтганда, Абдуллахон укаси Ибодуллонинг мулкига Қарши ҳокимиятини алмаштиради. Ўртада сулҳ шу тариқа қарор топгач, Абдуллахон Бухорога, пойтахтига қайтади ва укаси Ибодуллони ҳам олиб кетиб, унга шу вилоятдан учта туманни бағишлайди. Қарши вилоятини Шаҳрисабзга қўшиб, унга Хисрав султонни ҳоким қилиб тайинлайди.

Абдуллахон II Шайбоний султонлар орасида ўзининг қатъиятлиги, узоқни кўзлаб иш тутиши билан ажралиб туради. У гарчи 1582 йилга қадар, яъни отаси расман хонлар хони бўлиб турган йилларда ҳокимият учун курашни унинг номидан олиб борган бўлса-да, мақсади кучли, марказлашган давлатни қарор топдиришдан иборат бўлган эди.

Абдуллахон даврида Мовароуннаҳр маълум маънода ўзининг яхлитлигини тиклаган эди. Унинг ягона давлат учун олиб борган курашлари қонга сингиб кетган ўзим бўлайчилик васвасасига, барибир, барҳам бера олмади. Умрининг охириги йилларида у ёлғиз ўғли Абдулмўмин билан ҳокимият бобида низолашиб қолади. Балхни идора қилиб турган Абдулмўмин қаруви етган отасини ўз йўлида ғов деб билар эди. Жанжалнинг кучайиб кетиши фақат руҳонийларнинг аралашуви билан баргараф этилади. Ота-бола ўртасидаги совуқчилик оқибатида Дашт кўчманчилари Тошкент вилоятига бостириб келадилар.

Абдуллахон уларга қарши отланганда, касалланиб вафот этади. Абдулмўмин ҳокимияти эса олти ойдан ошмайди. У суиқасд қурбони бўлади.

Ижтимоий-иқтисодий аҳвол

«Ўзбеклар Марказий Осиё ҳудудига қадам қўйганларида (Шайбонийлар кўзда тутилаётир—П.Р.) кўчманчи халқ бўлиб, феодал муносабатларнинг илк тараққиёти поғоналаридан бирида турганлиги боисидан, табиийки, ўзлари билан ишлаб чиқаришнинг янги усулини олиб келмадилар, аксинча, Темурийлар даврида ҳукм сурган ижтимоий—иқтисодий тузумни бутунисича қабул қилдилар. «Янгилик» фақат шунда бўлдики, ҳук-

мрон табақа таркиби ўзгарди: Темурий киборлар ўрнига янги, бошида хон ва унинг қариндошлари турган ўзбеклар келди»¹.

Муҳаммад Шайбоний Темурийлар мулкларига ҳужум бошлаб, дастлабки муваффақиятларга эриша бошлаган вақтдан эътиборан Мовароуннаҳрнинг деҳқончилиги ривож топган, қишлоқ хўжалиги тараққий қилган туманларига ўрнаша бошлаган эдилар. Шайбоний сипоҳийлари ўз оилаларини, қариндош-уруғларини ҳам олиб келганлар.² «Ғолиб кўчманчилар, албатта, энг яхши ерларни ўзларига олиш пайида бўладилар. Уларнинг асосий қисми Тошкент атрофида, Зарафшон водийсидаги, Қашқадарё ва Сурхондарё районларидаги ерларга ўрнашиб олишди»³.

XVI асрдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар бошқа даврлардагига нисбатан муфассалроқ тадқиқ³ этилган. «Ўзбекистон ССР тарихи» I жилдида ҳам бу мавзу етарли даражада илмий ёритилган. Бу ўринда Қарши шаҳри билан боғлиқ жиҳатларгагина тўхталиб ўтамиз. Темурийларнинг аксар ер бойликлари Шаҳрисабз ва Қарши навоҳисиди эди. Шайбонийхон тирклиги пайтида ер масаласи билан шуғулланган, эгасиз қолган ерларни хонлик ихтиёрига олиш тартибини ўрнатган эди. Бинобарин, фақат Темурийларнинггина эмас, балки ҳалок бўлган сипоҳийлар, амирлар, беклар, оддий ер эгаларининг мулклари ҳам ғолиблар ихтиёрига ўтиши кўзда тутилган эди.

Абдуллахон Қарши учун жанглар олиб борганида танҳо усулидан фойдаланган. Танҳо—ер эгалигининг ўзига хос кўринишларидан ҳисобланади. XVI асрда танҳо суюрғол билан баравар амалда бўлган. Танҳо ҳам азалдан қўллалиб келинган иқтонинг бир шакли, М.А.Абдураимов уқдиргани каби, танҳо «иқтонинг илк шаклига қайтиш сифатида вужудга келади»⁴.

XVI асрда танҳо алоҳида хизмат кўрсатган сипоҳийларга берилган ерлар ва бошқа мулк шакллари бўлган. Масалан, баҳо-

---

¹ П.П.Иванов, Кўрсатилган асар, 57-бет.

² «Ўзбекистон ССР тарихи», I жилд, 533-бет.

³ Р.Г.Мукминова. К истории аграрных отношений в Узбекистана XVI в. «Вақф-наме»; П.П.Иванов. Очерки по истории Средней Азии. М.А.Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI-XIX вв. Т. I. — Т.: 1966.

⁴ М.А.Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI-XIX вв. т. II. — Т.: 1970, 112-113-бетлар.

дирларга 2 танобдан 23 танобга қадар ер танҳо қилиб берилган; мирзобошиларга 25-35, жибачиларга-40, қоравулбегиларга 47 танобга қадар ер танҳо сифатида ҳада қилинган. Танҳо миқдори амалга қараб ортиб борган, мавқеига қараб айрим амалдорлар бутун бошли қишлоқ ва корхоналарни¹ ҳам олганлар.

Темурийлардан бўлган Боқи Тархоннинг Қарши атрофида ҳам кўпдан-кўп еру сувлари, дўконлари, мулклари бўлган.

Тарихшунос олима Р.Г.Мукминова «Боқи Тархон мамлакатининг турли вилоятларида кўплаб ер майдонларига ва савдоҳунар дўконларига эгалик қилган. Унинг ҳаётлиги вақтидаёқ уларнинг бир қисми вақф мулкига айлантирилган эди ва кўздан кечирилаётган ёрликда шундай вақф жойларидан, хусусан, Насаф вилоятидаги Ёзмудин² мавзеси эслатилади»³, дейди.

«Бобурнома» ва «Шайбонийнома»дан аниқ бўладикки, Муҳаммад Шайбоний ҳаётлигида Темурийларга ҳайрихоҳ бўлган руҳонийлар, дин арбоблари молу мулки ҳам тортиб олинган. Бунини Убайдулло Хожа Аҳрорнинг ўғли Хожа Яҳъё тақдири мисолида кўрамиз. Қашқа воҳасида Темурийлар даврида катта имтиёз ва ер-сувларга эга бўлган ислом уламолари кўп эди. Уларнинг ерлари ва мулклари ҳам Шайбонийлар томонидан олинган. Шу билан бирга Шайбонийлар Туркистондан, Тошкентдан келган шайхларга катта мулклар инъом қилганлар. Бухорода Амир Араб, Ислом Хожа, Темирхожа Отойи, шайх Муҳаммад Содиқ ва бошқа руҳонийлар номи манбаларда Шайбонийларга таъсири баланд шайхлар сифатида зикр этилади. Шайх Муҳаммад Содиқ Шаҳрисабзда яшаган. Темирхожа тошкандлик машҳур шайх Саид Отанинг авлодидан бўлган. Ҳозирги Косон туманидаги Оқтепа ва унга қўшни бўлган баъзи қишлоқлар кейинчалик Темирхожага танҳо қилиб берилган.

«Зубдат ал-асар» ва «Абдулланом» каби манбалар Муҳаммад Шайбоний ўлиmidан сўнг сулоланинг бошлиғи бўлган Суюнч Хожaxon Темур Султонга (Муҳаммад Шайбонийнинг ўғли) Кеш, Насаф ва Хузор шаҳарларини ва уларга тобин ерларни суюрғол қилиб берганлигини хабар қилади. XVI асрда ёзилган «Вақфнома» асарида Темур Султоннинг хотинларидан бири

---

¹ Шу асар, 118-бет.

² Қарши туманидаги қишлоқ (Ертепа).

³ Р.Г.Мукминова, 37-38-бетлар.

Меҳр Султон Хонумнинг вақфга айлантирган мулклари, еру сувлари қайд этилар экан, уларнинг аксарияти Қашқа воҳасида эканлиги кўрсатилади.

Меҳр Султон Хонум Бурундуқхоннинг қизи эди. Бурундуқ Султон Сирдарё бўйидаги ўз юртини қўриқлаш учун Шайбоний билан узоқ ва самарасиз кураш олиб боради ва оқибатда унга яқинлашишни лозим топади. Қизини Шайбонийнинг ўғли Темур Султонга беради. Темур Султон 1514 йилда Бобурнинг Ҳисорда қолган-қутган аскарларини маҳв этиш пайтида, касалланиб вафот этади.

Меҳр Султон Хоним ўз даврининг йирик заминдори эди. Унга оид ерларнинг бир қисми Қарши теварак-атрофида бўлган. XVI асрнинг 50-йиллари нари-барисида Меҳр Султон Хоним вафот этган. Бу ҳақда Жўйбор шайхларига тааллуқли 1558 йил билан саналанган бир ҳужжат хабар беради. Унда Меҳр Султон Хоним вафот этган киши сифатида тилга олинади. Ҳужжатда айтилишича, сотиладиган ер майдонининг «бир чеки марҳума Меҳрбон Хоним вақфи бўлган Фубдин қишлоғи ерларига туташади»¹.

Фубдин қишлоғи Қарши мулкларидан бўлган. Бу қишлоқнинг вақф сирасига кириши «Вақфнома»да зикр этилади: «вақф мулклари мажмуи: Фубдин қишлоғи бутунисича ва тўласинча. У Насаф вилоятининг юқори қишлоқларидан ва деҳқончилик учун яроқли кўпгина ерларни бириктиради. (Бу қишлоқ) тўрт тарафлама аниқ чегарага эга. Қибла томондан яхши маълум бўлган ва таниқли одамлар қўлида ва ихтиёрида бўлган Потирон ариғидан сув ичадиган ерлар, қисман яхши маълум бўлган (кишилар) қўлида бўяган Вижкат (Бешкент-П.Р.) ерлари, бир четдан ҳеч кимга тобин бўлмаган ўлик² ерлар билан туташади. (Қишлоқнинг) шимолий ҳудуди қисман давлат мулки бўлган Ниёзий қишлоғи мавзеси, бир четдан олий насаб... амир Абдулалӣ Тархоннинг ўғли Боқӣ Тархоннинг вақф мулкларидан бўлган Ёзмудин мавзеси ерлари билан ушлашади ва (улар) вақф ҳисобланиб, маълум сарфга қаратилгандир; ҳаммага маълум бўлган Мирмирон қишлоғи билан-(бу ерлар) Мавлоно Хожа Али ал-Хоразмий мулжидир-чегараланади»³.

---

¹ «Вақф-наме», 64-бет.

² «Вақф-наме», 290-бет.

³ Сомъоний Насаф атрофида деб кўрсатган. Қаранг: В.В.Бартольд, Соч. I., 195-бет.

«Вақфнома» ҳужжатларга хос бўлган расмий тил билан битилган бўлса-да, унда XVI аср Қарши навоҳасидаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ўзига хос мухтасар манзараси аксини топган. Қаршининг шимолий тарафида бўлган Ғубдин қишлоғида деҳқончилик учун боп, суғориладиган ерлар кўплиги, Потирон ариғининг мавжудлиги, Ёзмудин қишлоғининг Боқи Тархонга, Мирмирон қишлоғининг Хоразмдаги машҳур шайхлар сулоласи – Кубравийлардан бўлган Хожа Алига қарашли бўлганлиги юқоридаги фикрларни тасдиқ қилади. Бу мулклар олий табақа вакилларига тегишли бўлган ва маълум мақсадларни кўзлаб вақф мулкларига айлантирилган.

Мирмирон қишлоғи бир томондан «қонун ҳимоячиси марҳум қози Мавлоно Саъиддин Муҳаммаддан қолган ва яхши маълум бўлган боғ билан туташади, қисман Сакбодиза мавзеси ерларига ушлашади»¹.

Қарши вилоятида, «Вақфнома»дан маълум бўлишича, Жомхин, Какардиза, Путиркат қишлоқлари Убайдулло Хожа Аҳрор мулклари бўлган. Кўкажак, Сурхна, Ҳожи Ҳизр, Думишоҳ қишлоқлари ҳам шу атрофда жойлашган эди. Бу қишлоқларнинг аксарияти (Кўкажак суғорилмайдиган, қуруқ ер бўлган, бундан ташқари, у давлат мулки ҳисобланган) Вижкат ариғидан сув ичган. Мана шу қишлоқлар ўрталигида, Сурхнага яқин жойда қози Мавлоно Саъиддин Муҳаммаднинг ерлари бўлган.

Ғубдин қишлоғидан ташқари, унга туташ бўлган Ғубдин дашти ҳам вақф мулки саналган. Ғубдин даштида деҳқончилик ва экин-тикин учун ярқли майдонлар кўп бўлган. Муҳими, Ғубдин даштида тегирмон ишлаб турган ва шу атрофдаги қишлоқларга хизмат кўрсатган. Ғубдин дашти деб юритилувчи жой ғарбий тарафдан хонлик мулки бўлган Рукнобод қишлоғи билан туташган. Қишлоқнинг шимолий ҳадди Ҳожи Ҳизр қишлоғига етиб борган. Шарқий томондан эса Кат қишлоғи билан чегарадош бўлган. Ғубдин дашти қисман Путиркат билан чегараланган, унинг жанубий қисми Қоражулға деб юритилувчи ҳайдов ерларигача етиб борган. Ғубдин дашти мавзесидаги деҳқончилик қилинадиган ерлар Жўйбори боло (Юқори Жўйбор) ариғидан сув ичган.

---

¹ «Вақф-наме», 291-бет.

Вақф қилинган қишлоқларда, шариат қонунларига кўра, омма фойдаланадиган бинолар, ҳовузлар, йўллар ва ҳ. вақф мулки бўлишдан истисно қилинган.

«Вақфнома»дан кўрамизки, XVI асрда Қарши вилоятида Темурийларнинг, Хожа Аҳрорнинг, Хожа Али Хоразмийнинг, Саъдиддин Муҳаммаднинг собиқ мулклари Шайбонийлардан бўлган Темур Султонга ва унинг хотини Меҳр Султон Хонимга ўтган. Вақф ҳужжатларидан XVI асрда Қашқа воҳасининг қуйи қисмида деҳқончилик аҳолининг асосий тирикчилик машғулоти ва манбаи бўлганлигини англаш қийин эмас. Бу жойда кўплаб ариқлар (Потирон, Виждат, Юқори Жўйбор) мавжудлиги, боғлар барпо этилганлиги шундан далолат беради. Бу даврда ер эгалигининг учта шакли амалда бўлган, бири — давлатга, хонликка қарашли мулклар; иккинчиси — йирик заминдорларга тегишли мулклар ва ниҳоят, вақф ерлари. Суғориладиган, унумдор ерлар нуфузли кишиларга ва вақфга тегишли бўлган, аксинча, камунум, қоқроқ ерлар давлат мулки ҳисобланган. Фойдаланилмайдиган мавот-ўлик ерлар (Кўкажак) ҳам мавжуд эди.

Манбаларда Мирмирон қишлоғининг боғларга туташ бўлганлиги айтилади. Экинзор ерлар ҳам мўл эканлиги зикр этилади. Ғалла, полизчилик тараққий қилгани сингари воҳада мевазор боғлар ҳам кўп бўлган. Афсуски, уларнинг аксар қисми ўзаро жангу жадаллар вақтида яксон бўлган.

Икки сулоланинг тожу тахт курашлари давом этган XVI асрнинг бошларидаги дастлабки ўн-ўн беш йиллик давр айниқса Қарши ва унинг мулклари учун ҳалокатли кечган. Сипоҳийлардан ташқари қанчалаб шаҳар аҳолиси—ҳунармандлар, дўкандорлар, косиблар қирилади, очликдан ўлади. Тез-тез алмашинадиган ҳокимлар, вилоят даъво қилувчи амирлар жабру зулмидан деҳқонлар хонавайрон бўлади. Солиқларнинг турлари ортиб боргани етмаганидек, ҳокимият талаб ҳар бир хон, султон ёки амир ўзига зарур анжомни, мол-ҳолни, от-уловни, озиқ-овқатни кучи етган қишлоқдан, тумандан, вилоятдан жамлашга зўр берар эди. XVI аср бошларида Қарши ва унинг атрофлари ҳувиллаб қолганлиги сир эмас. Ҳофиз Таниш Бухорий шу сабабдан ҳам «Қарши жуда кичик бир жой бўлиб қолган», дейди.

Абдуллахон Бухорони пойтахт қилиб, узоқ йиллар ҳукм суради. Унинг асосий курашлари Қарши ва Кеш учун бўлган эди.

Қашқа воҳасининг қуйи қисмида XVI аср иккинчи ярмида вужудга келган баъзи иншоотлар Абдуллахон номи билан боғланади. Л.Ю.Маньковскаянинг фикрига кўра, «Марказий Осиёдаги бизгача етиб келган энг кўҳна кўприклар XVI асрнинг иккинчи ярмига тааллуқли бўлиб, улар орасида Қашқадарё устига қурилган кўприк энг каттаси ҳисобланади... Дарё ўз ўзини кенгайтирганлиги сабабли кўприк 1914 йилда қайта қурилган»¹. Сардобалар, Балх йўли бўйидаги работлар ҳам Абдуллахон томонидан қурилган, деган нақллар яшаб келади.

«Гулистон» журналининг 1940 йил 11-12 (76) сонида «Афанди латифалари» рукнида бир нақл келтирилади. Мавзуга бевоқиф дахлдор бўлганлиги сабабли уни келтиришни лозим кўрдик:

«Абдуллахон Қарши чўлида бир мадраса солмоқчи бўлди. Иморатга керакли ганж, ғишт каби нарсаларни деҳқонларга мажбуран ташиттирди. Гилкор ва мардикорларни ҳам иморатда мажбуран ишлатди. Бир кун Абдуллахон деҳқон кийимини кийиб, мардикорларнинг ўрталарида исён кўтариш фикри бўлса, ундан хабардор бўлайин, деб уларнинг орасига кирди. Абдуллахон бир мардикор олдига бориб:

– Шунчалик ташвиш билан солинаётган мадрасанинг охиратда Абдуллахонга савоби бормикан ё йўқмикан? – деб сўради.

Мардикор унга:

– Кимки иморатга ғишт берган бўлса ғиштини олади. Ганж берган бўлса ганжини олади. Абдуллахон ҳам нима берган бўлса, шуни олади, – деди.

– Абдуллахон бу иморатга нима берди? – деб сўради Абдуллахон.

– У халққа азоб-уқубат берди. Абдуллахон охиратда шуни олади.

– Мени танийсанми? – деди сўнгра Абдуллахон.

– Йўқ, – деди мардикор.

– Мен Абдуллахон бўламан, – деди у.

– Кўп яхши, сиз мени танийсизми? – сўради мардикор.

– Йўқ.

– Мен бир деҳқонман. Ҳар ойда уч марта девона бўламан.

Шу кунлар девона бўлган кунларим, – деди.

Мардикор шу йўл билан Абдуллахоннинг жазосидан қутилиб қолди»².

---

¹ Л.Ю.Маньковская. Қашқадарё воҳасининг архитектура ёдгорликлари, 64-65-бетлар.

² «Гулистон», 1940, 11-12-сон, 59-бет.

Бу латифада XVI асрдаги ҳаёт томчида қуёш акс этгандек ўз ифодасини топган. Қарийб ярим аср ҳоқимият учун давом этган ички ва ташқи курашлар Қашқа воҳаси элининг тинкасини қуритган эди. XVI асрнинг иккинчи ярмида олиб борилган қурилишлар сарф-ҳаражати ҳам эл зиммасига тушган. Халқ оғзаки ижодида давр руҳи акс этмай қолмасди, албатта.

В.В.Бартольд Абдуллахон давридаги қурилишлар ҳақида мулоҳаза юритар экан, «Абдуллахон номи худди Темур номи сингари қурувчиликка рағбат қилиш тасаввури билан боғлиқ ҳолда халқ ҳафизасида қолгандир. Темур ва Абдуллага, ҳақиқатда улар қурдирган иншоотлардан ташқари Зарафшоннинг Самарқанд кўприги арки сингари (кўприк Шайбоний даврида қурилган эди) кўпгина қурилишлар оширилиб нисбат берилди»¹. Бу сўзларга изоҳ ортиқча..

Маданият чизгилари

«Марказий Осиёнинг XVI-XVII асрлардаги маданий ҳаёти ниҳоят даражада кам ўрганилган. XIX аср тадқиқотчиларидан бири Вамбери томонидан бу даврда маданиятнинг ҳатто бутунлай таназзулга юз тутганлиги фикри айтилган бўлса-да, бироқ уни тўғри деб эътироф этиб бўлмайди»².

Шайбонийларнинг Туркистон тупроғига келиб ўрнашиб қолиши бу жойнинг аҳолиси этник таркибига жиддий ўзгаришлар киритади. Бу юрт азалдан туркийлар ватани бўлганлиги боисидан Дашт туркийлари бўлган Шайбонийларнинг тил ёхуд эътиқод масалаларида тазйиқ ўтказишига эҳтиёж йўқ эди. Дашт ўзбеклари Мовароуннаҳрнинг кўп асрлик маданиятини қабул қилади ва давом эттиради.

Аҳолининг этник таркиби ўзгариши, мамлакатнинг «ўзбеклар юрти» дея аталиши, бу жойдаги асосий нуфуснинг ўзбеклар дейилиши сабаблари ҳақида Б.А.Аҳмедов муфассал тадқиқотлар³ эълон қилган. Биз бу ўринда унинг қуйидаги мулоҳазаларини келтириш билан чекланамиз:

---

¹ В.В.Бартольд. Соч. II., ч. 2. 164-бет.

² П.П.Иванов, Кўрсатилган асар, 79-бет.

³ Қаранг: Б.Аҳмедов.«Ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихидан», 1962; Кўчманчи ўзбеклар давлати, 1965; Ўзбек улуси, 1992.

«XVI асрнинг бошларида юқорида айтиб ўтилган қабилаларнинг (Бурқут, қиёт, қушчи, қўнғирот, уйшун, ўтачи, найман, жот, чимбой, қорлиқ, кенагас, дурмон, қурдовут, тўб, оий, манғит, нукуз, уйғур, хитой, тоймас, эчки, туман–минг ва б. –П.Р.) бир қисми (ўзбеклар; шарқ муаллифлари иборалари бўйича–«Ўзбекон») Шайбонийлар атрофида бирлашиб, Қипчоқ даштидан Марказий Осиёга бостириб кирдилар ва ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида турғун бўлиб қолдилар. Шу пайтдан бошлаб «ўзбек» ибораси этник маъно касб этди ва бу ҳудуддаги туркий аҳоли «ўзбек» номини қабул қилди. Шу ерда таъкидлаб ўтишимиз керакки, кўчманчилар аввал қайси қабилага мансуб бўлсалар, ўша номни сақлаб қолганлар ва то XX асргача ажодий–қабилавий бўлинишларни сақлаб қолганлар. Аммо бу ўзбек халқининг келиб чиқиши XVI асрга тўғри келади, деган гап эмас. Бу ерда сўз фақат «ўзбек» иборасининг этник номи сифатида пайдо бўлган вақти ҳақида кетмоқда. Маълумки, қадимдан Марказий Осиёда туркий ва туркий тилда сўзлашувчи халқлар яшаганлар. Дашти Қипчоқнинг кўчманчи ўзбеклари бўлса, Мовароуннаҳрнинг туркий аҳолиси орасида сингиб кетиб, «охирги қўшилганлар сифатида ўз номларини уларга берганлар»¹.

П.П.Иванов, XVI асрдаги Марказий Осиё шаҳарлари ҳақида тўхталганида, бу даврда Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва бошқа шаҳарларда савдо, ҳунармандчилик ва маданият тараққий қилиб, шаҳар ҳаёти «юксак поғонага кўтарилганлиги»ни уқдиради. Фикримизча, бу даврда қадимдан маданият учоқлари бўлган кўпгина шаҳарларда тараққиёт «юксак поғонада» эмас эди. Масалан, П.П.Иванов алоҳида кўрсатган Бухоро хонлигида XVI асрда аввалдан савдо–сотиқ, ҳунармандчилик ва маданият гуллаб–яшнаган Насаф (Қарши), Хузор (Ғузор), Касби каби жойлар ҳокимият курашлари туфайли жиддий талофат кўрган ва узоқ вақтга қадар ўзини ўнглаб ололмаган эди. Қарши XVI асрда маданият, илм–фан, бадиий ижод соҳасида таназзулни бошдан кечирди.

В.В.Бартольднинг бир хулосасига қўшилишга тўғри келади. Таниқли олим Шайбонийлар давридаги маънавий маданият ҳақида сўз юритганида, жумладан, шундай деган эди: «Ҳарҳолда, ўзбеклар истилоси маданий ишларнинг бутунлай тўхтаб қолишига олиб келмади»².

¹ Бўрибой Аҳмедов. Ўзбек улуси, «Нур», — Т.: 1992, 14-бет.

² В.В.Бартольд. Соч. II., ч. I., 164-бет.

Жангу жадалларда илм ва ижод аҳлининг бир қисми ҳалок бўлган, баъзилари хонлар томонидан сиёсатга тортилган. Масалан, Камолиддин Биноий 1510-1511 йилда Бобур ва қизилбошлар қўшинига қарши олиб борилган жанг чоғида, Қаршининг уч кун қамал қилиниши пайтида ҳалок бўлган. Бадриддин Хилолий эса Убайдуллохон ҳукми¹ билан қатл этилади.

Зайниддин Восифийнинг ҳикоя қилишига қараганда, Бухорода хонлик маснадига кўтарилган Убайдуллохон 1514 йил ёзида Қарши атрофидаги ёзлик қароргоҳда дам олган. У Бухорога киши жўнатиб, китоблар келтиришни буюради:

«Убайдуллохоннинг арши аълодек тахти муншийларидан мавлоно Маҳмуд Мунший Қарши яйловидан келиб, ҳазрати Убайдуллохондан мулозимларга бир хат келтирди... Убайдуллохон мактубининг мазмуни шу эдики, кўп муддатдан бери ҳукмдор таъби шоирларининг шеърлари мутолаасига майл кўргазди. Шунинг учун номдор фозиллардан Котибийнинг шеърлари куллиётини топмоқ учун шавқ изҳорини қилибдилар»².

Убайдуллохон Қарши қароргоҳида турган чоғида назм машқи ва мутолааси билан машғул бўлган. Бунгача, Бухоро шоирлари унга атаб қасидалар битганлар: «Убайдуллохон Қарши яйловидан шаҳарга етиб келгунча беш кунда қасидалар ёзиб бўлинди»³. Убайдуллохон Қаршида турганида унинг ёнида шоирлар, олимлар, дин арбоблари бўлган. Восифий шулардан бири мавлоно Наим Нишопурий ҳақида хабар беради.

Меъморчилик обидалари

Темурийлар ва Шайбонийлар сулоласи ўртасида кечган курашлар, муттасил давом этган ички низолар, шаҳар таллашишлар Қарши шаҳрининг XVI асрдаги умумий тараққиётига ҳалал бермай қолмаган. Шунга қарамай, шаҳарда меъморчилик обидалари вужудга келган. Тубанда уларнинг айримлари ҳақида фикр юритилади.

КЎК ГУМБАЗ МАСЖИДИ. XVI аср биринчи яримларида Қарши вайрон бўлиб, нуфуси ҳам ниҳоятда озайиб, «доруға ту-

¹ А.Н.Большдырев. Зайнаддин Васифи, 229-бет.

² «Бадоеъ ул-вақоеъ», 44-бет.

³ Шу жойда.

радиган» жой бўлиб қолган эса-да, Абдуллахон замонида ўзини аста-секин ўнглаб ола бошлаган. Бу даврда Қарши ҳозирги вақтда «Эски шаҳар» деб юритиладиган ҳудудда кенгая бошлаган. XVI асрнинг охирида шаҳарда намозгоҳ масжиди бунёд этилади. 1842 йилда Қаршига Санкт-Петербургдан Н.В.Хоников келган эди. У ўзининг «Бухоро хонлиги тавсифи» деган ҳисоботида Қарши намозгоҳ масжидининг шаҳар қўрғонидан (шаҳардан) ярим чақарим узоқликда жойлашганини айтган эди. Қадимшунос Б.Д.Кочневнинг аниқ ҳисобларига кўра, Кўк Гумбаз (Намозгоҳ) масжиди шаҳар қўрғонининг ғарбий бурчагидан тахминан 700 газ берироқда, ундан жануби ғарбий тарафда бино қилинган. Намозгоҳ масжиди қурилган пайтида унинг баланд нилий гумбази узоқ-узоқларга савлат тўкиб, кўрк бериб турган. Шундан бўлса керак, у халқ томонидан «Кўк Гумбаз масжиди» номи билан аталиб кетади. Масжид гумбази кейинчалик бузилиб, олдинги тароватини йўқотади. Кўк Гумбаз масжиди қадимшунослик изланишларига¹ сабаб бўлган. М.Е.Массон бино пештоқидаги арабий битикларни ўқишга муяссар бўлиб, унинг Абдуллахон буйруғига мувофиқ қурдирилганлигини аниқлаган эди. Бинонинг битказилган санаси 999 (1590-91) ҳижрий йилда эканлиги ҳам маълум бўлади.

Кўк Гумбаз масжидида қадимшунослик текширишларини ўтказган олим Б.Д.Кочневнинг айтишига кўра, масжид тагида маданий қатлам мавжуд бўлмаган, яъни бунгача одамлар яшамаган очиқ жойда² қурилган. Шаҳар қўрғони, масжид, регистон ундан шарқи жануброқда бўлиб, оралиқ 700-750 метрни ташкил этади. Бу ҳам Қарши шаҳрининг ўрни XIV аср ўрталарида ёки ундан олдинроқ (эҳтимол, Кепакхон даврида) ҳозирги «Эски шаҳар» деб аталган жойга кўчганлигини тасдиқ этади. Ҳарҳолда, XVI аср иккинчи яримларида Кўк Гумбаз масжиди агрофлари очиқ бўлган, у шаҳар ва қишлоқларга хизмат кўрсатиш учун оралиқ жойда солинган бўлса керак.

Қадимшунослик текширишларидан шу нарса маълум бўладики, пойдевор ташланадиган жой кейинчалик чўкиш юз бермаслиги учун чуқур қовланган ва ўн икки қатлам тупроқ (ҳар

---

¹ В.Л.Воронина, С.К.Кабанов, А.З.Зайнутдинов, Б.Д.Кочневлар. Қаранг: Б.Д.Кочнев. Средневековые загородные культовые сооружения Средней Азии. — Т.: «Фан», 1976, 43-45-бетлар.

² Шу асар, 49-бет.

қатлам қалинлиги 6-19 см) солиб, сув қуйиб, тепиб пишитилган. Пойдеворга сув ўтказмаслик учун шағал, сополнинг майда сиқиқлари тўшаб чиқилган.

Кўк Гумбаз масжиди жомеъси ўртада мураббаъ шаклида қурилган баланд гумбазли зал ва икки ёндаги қатор тушган бинолардан иборат. Биноларнинг умумий узунлиги 38, 25 м Қанотлардаги иморатларнинг эни икки хил. Шимоли ғарбий тарафдагисиники 14 м жануби шарқий томондагисиники эса 14,6 м. Ён томондаги биноларга асосий залга ўтиш йўлаклари орқали кирилади.

1966 йилда арkning киравериш жойида пештоқда битилган форсий ёзув очиб тозаланади. Оқибатда, унда масжидни қурдирган зотнинг исми шарифи ёзилганлиги¹ маълум бўлади. Аниқланишича, масжидни қурдиган киши Мир Бекий Баҳодур экан. Мир Бекий Баҳодур вақтида Абдуллахонни жанглarning бирида қутқарганлиги учун катта марҳаматларга ноил бўлган киши эди. Нақлларда гўё Қарши регистонидаги мадраса билан (Абдуллахон мадрасаси деб юритилган) Кўк Гумбаз масжиди бир аёл киши қурган, дейилади. Бу эҳтимол, Шайбонийнинг келини Меҳр Султон Хонимнинг Қаршига яқин бўлган мулклари таъсирида вужудга келган ривоят бўлса керак. Мир Бекий Баҳодур номининг «бека» сўзига оҳангдошлиги ҳам бунда маълум ўрин тутгандир. Ҳарҳолда, унинг масжидини аёл кишига нисбат бериш ҳақиқатга тўғри² келмайди.

Кўк Гумбаз масжиди вақтида гўзал нақшлар билан безатилган. Унинг ички томонида кошинлар турфа рангда бўлиб, ғоят жилоли. Замонлар кечиши туфайли намозгоҳ–шаҳарнинг асосий намозлари ўқиладиган, оммавий сайиллар уюштириладиган жой харобага айлана борган. Салобатли гумбаз нураб тушган, кошинлар кўчган. Шу кунгача қайта-қайта таъмирланган Кўк Гумбаз бизнинг кунларга қадар етиб келди ва ҳозир ҳам³ фаолият кўрсатиб турибди. Вақтида Кўк Гумбаз жомеъси уч томондан сўфа ва девор билан ўралган эди. Пахса деворнинг бир чети катта боғзорга туташган, иккинчи учи эса Хожа Рўшноий қабристонлигига етган. Масжид саҳнида катта ҳовуз ҳам бўлган.

---

¹ Б.Д.Кочнев, Кўрсатилган асар, 50-бет.

² Б.Д.Кочнев, Кўрсатилган асар, 51-бет.

³ Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги муносабати билан Кўк Гусбаз масжидида улуғвор таъмирлаш ишлари амалга оширилмоқда–П.Р.

Қашқа воҳасининг қуйи қисмида XVI асрда қурилган ёхуд олдинги асрларга оид бўлиб, бу даврда ҳам фаолият кўрсатиб турган масжидлар, хонақоҳлар, ҳаммомлар анчагина бўлган. Масалан, Қарши шаҳрининг «Эски шаҳар» қисмида ўша пайтларда шаҳар қўрғонининг ичида бўлган ҳаммомни ҳам Абдуллахон даврида қурилган, деб нақл этилади. Ҳаммом XVI аср Қарши меъморчилигининг ўзига хос шакл шамойилини ўзида мукамал тарзда акс эттиради. Ҳозирги бозоржойга туташ ҳаммом ҳижрий 1004 (1592/93) йилда қурилган.

Қашқадарё кўприги

Қашқадарёнинг Қарши шаҳри шарқий этагида қурилган кўприги ҳам Абдуллахон даври обидаларидан ҳисобланади. Қарши кўприги бир неча бор таъмирланган, ҳатто, жиддий равишда қайта қурилган ҳам. Кўприкнинг бизнинг замонларга қадар етиб келган ҳолати унинг нечоғлик пишиқ ва мустаҳкам қурилганлигидан далолат беради. Кўприк ўн иккита таг зинага эга бўлиб, ўн тўртта баланд ва пастак равоқларга бўлинган. Кўприкнинг дарё узанини кесиб ўтган умумий узунлиги 122 газ, эни эса 8,2 газ. Таг зиналар дарё тубида 5,35 м чуқурликка етказилган. Тагзиналар устидаги пойдеворлар 4 м кенликда ғиштин устунлар бўлиб, сувга чидамли қорیشма (эҳтимол, «қир» бўлса керак) билан ғиштлар териб чиқилган. Кўприкнинг охириги жиддий таъмири 1914 йилда бажарилган.

Кўприкнинг қурилиш санаси аниқ маълум эмас.

Одина масжиди¹

Шаҳардаги тарихий ёдгорликлардан бири Одина масжиди—XIV асрнинг 80-йилларида бунёд этилган. Муаррихларнинг маълумотларига кўра Соҳибқирон Амир Темур 1385-1386 йилларда Қаршида қишлаб, унинг марказида йирик масжид бунёд эттирган.

Одина масжиди Регистон мажмуига кирган меъморий иншоотлардан бири ҳисобланган. Бу масжиднинг кўриниши,

---

¹ Мавзуни ёритишда тарихчи олимлар Н.Исмоилов ва О.Бўриевлар материалларидан фойдаланилди—П.Р.

ўлчамлари ва бошқа диққатга сазовор жиҳатлари ҳақида ҳам муҳим маълумотлар мавжуд. Регистонда бу йирик иншоот Абдуллахон мадрасаси билан биргаликда, меъморчиликдаги «Қўш» мажмуани ташкил этади. Унинг ҳажми бўйига—50 метр, энига 40 метрдан иборат.

Масжид ичидаги ибодат жойлари кенг, баланд, тепаси кичик гумбазчали ҳар-ҳар жойига қалин қилиб терилган гишт устунлари бир-бирига равоқлар орқали туташиб кетган. Ана шундай ўнлаб равоқ, гумбазчали хоналардан ўтиб, гумбазли номозгоҳга чиқилган, унинг ғарбий (қибла) томонида жуда катта, маҳобатли меҳроб бўлган. Меҳроб равоғининг атрофига Қуръони Каримдан оятлар битилган. Меҳробнинг ўнг томонида етти зинали минбар бўлиб, унда жума ва ҳайит номозларида хутба ўқилган.

Регистон майдонидан етти зина кўтарилиб, Одина масжиди олдидаги майдонига чиқилган. Россия босқинигача майдончанинг устида айвон бўлиб, у ҳам тўпга тутилиб вайрон қилинган. Саид Олимхон томонидан қалъанинг таъмирланиши пайтида бу айвон ҳам қайта тикланган. 1920 йил Бухоро хонлиги ағдарилгач, шўролар ҳукмронлигининг дастлабки йилида айвон яна вайрон этилган. Масжиднинг баланд миноралари ва мовий гумбазли маҳобатли меҳроби, мармар минбари ва бошқалар бузиб ташланган.

XIX аср 60-йилларининг охирида Россия истилочилари томонидан бино тўпга тутилиб, вайрон қилинган. Масжид гумбази ва минораларнинг қолдиқлари эса 1914 йилгача сақланган. Амир Саид Олимхон томонидан бир қанча бинолар, иншоотлар таъмирланган бўлиб, Қашқадарё кўприги, Қарши қалъаси, Абдуллахон мадрасаси қаторида Одина масжидида ҳам қайта таъмирлаш ишлари олиб борилган. Таъмирлаш давомида вайрон бўлган масжиднинг гумбази ва минораларини тиклашнинг иложи бўлмаган.

Шўролар даврида Одина (жума) масжидида турли идоралар жойлаштирилиб, кейинчалик омборхона сифатида ҳам фойдаланилган. 1938 йилда масжиднинг атрофи баланд девор билан ўраб олинган ва маҳбусхонага айлантирилган. Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги муносабати билан 2004 йил охирида ҳибсхона бошқа жойга кўчирилди. Одина масжидида ҳам кенг кўламли таъмирлаш ишлари олиб борилиб, ноёб иншоотнинг асл қиёфасини тиклаш учун тадбирлар амалга оширилмоқда.

Чақар масжиди (1860)

Масжид Қаршининг эски шаҳар қисмида жойлашган. Айвондан эшиклар орқали ичкарига кирилади. Деворлари бенақш, ганж билан сувалган, меҳроб қисмида мраммарга ўйилган нақшни кўриш мумкин. Бинонинг асосий ўрта қисмида уймакор устунлар шифт ёғочларини кўтариб туради, таг ҳимоя қисми мраммардан қилинган. Масжиднинг ташқи қисми айвон услубида қурилган, устунлар айвонларни кўтариб туради. Масжид ёғоч устунларига маҳорат билан гул тасвирлари, турли хил шакллари ўйилган. Бундай анъанавийликни Бухоро меъморчилигида ҳам кўриш мумкин.

Хонақоҳ жомеъ масжиди

Хонақоҳ жомеъ масжиди Қарши шаҳрининг Қўрғонча маҳалласида жойлашган. Жомеъ масжиди XVII асрнинг охириги чорагида қурилган. Айрим маълумотларга кўра, Хонақоҳ масжиди 1677 йилда битказилган. Масжид 14 қиррали тарх асосида қурилган бўлиб, 14 м лик минораси, 14 м лик тошқудуғи 14 м лик тош ҳовузи мумтоз бир уйғунлик асосида ягона мажмуани ташкил этади.

Хонақоҳ масжиди Абдураҳмон Халифа ташаббуси билан қўрғонча аҳолиси томонидан хашар тариқасида ниҳоясига етказилган. 1910 милодий йилда (1331 ҳ.с.) масжид қайта бошдан қурилган. Самариддинхон Эшон томонидан хашар йўли билан тикланган масжид ўзининг иккинчи қурилишида аввалги тархидан бироз ўзгарган. Унинг ҳозирги кўриниши 9 қиррали бўлиб, чилла ўтиришга мослаштирилган хос ҳужрага ҳам эга. Қарши шаҳридаги масжидлар орасида Хонақоҳ жомеъси шу жиҳати билан ягона ҳисобланади. Масжид шарқона безаклар билан зийнатланган.

Шўро салтанати йилларида Хонақоҳ масжиди хароб қолга келиб қолган эди. 1962 йилда Қўрғонча ва Қизил Масжид маҳаллалари аҳолиси саъй-ҳаракати билан масжид буткул вайрон бўлишдан сақлаб қолинади.

Республика мустақиллиги шарофати билан Қўрғонча Хонақоҳ жомеъ масжидига ҳам эътибор кучайди. Масжид, унинг минораси, ҳовузи, қудуғи таъмирланди. Қабристонлик ҳам орас-

та этилди. Қадимий мақбара, сағана тикланди. Қабристонлик Хонақоҳ масжидининг орқа буржида бўлиб, сағанадаги катта оқ мрамар тошга жомеъ масжидига асос қўйган фозил кишилар шажараси битилган. Сағанадаги мрамар лавҳда бу марқад машҳур шайх Абдураҳмон Нақшбандийга дахлдор эканлиги битилган. Шажара қуйидаги силсилада берилади: Сиддиқ, Тожиддин, Абдусамад, шайх Муҳаммад, Мусохон Даҳбедий, Абдураҳмон Даҳбедий (Қаршига келиб, муқим бўлган), Абдулаҳад, Муҳаммад, Бурҳониддин, Бадриддин, Абдусамад Бухорий.

Қабристон ва ундаги сағана, шубҳасиз, Хонақоҳ масжидидан аввал вужудга келган. Қабристондаги шажара 1115 ҳижрийнинг (1695 м.й.) зулҳижжа ойида битилган. Шажарада зикр этилган машойихлар, имомлар Маҳдуми Аъзам силсиласидан бўлиб, Нақшбандия таълимотининг йирик тарғиботчиларидан бўлганлар.

Хонақоҳ масжиди Қарши шаҳрининг ўтмишда вужудга келган обидалардан бири сифатида ўзига хос тарихийлик касб этади. Жомеъ масжиди ҳозирда мукамал таъмирга муҳтож бўлиб турибди.

Қарши мадрасалари

Қарши шаҳридаги қадимий мадрасалар ўзбек меъморчилигининг ноёб намуналаридан бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз тарихига эга. Бу ноёб обидалар Ўзбекистондаги кўплаб тарихий-маданий ёдгорликлар каби юксалишу улуғворлик даврларига ҳам, эътиборсизлик, таҳқиру тазйиқларга ҳам, вайронгарчиликларга ҳам дуч келган.

Қадимшунос олим М.Массоннинг ёзишича, XIX-XX асрлар чегарасида Қаршида 20 та мадраса бўлган. Аммо ҳозиргача улардан Шарофбой, Абдулазизбой, Қиличбой, Одина, Кўк Гумбаз ва Бекмир Қозоқ мадрасаларгина сақланиб қолган, холос.

Шермуҳаммад мадрасаси

Мадраса XVII асрнинг сўнгиларида–XVIII аср бошларида қурилган. Мадраса анъанавий тархга эга. У мукамал режа бўйича бунёд этилган. Бинонинг икки томонидаги баланд пештоқнинг ўрта қисмига рангин кошинлар ишлатилган. Бош-қа томонлар эса оддий

кўринишда. Мадраса икки қаватли қилиб қурилган. Ўрталикдаги кенг даҳлиз бўйлаб дарсхоналар жойлашган. Меъморий обидада сирли кошинлар кам ишлатилган бўлса-да, айниқса, унинг олд қисми кўркам. Ясси равоқлар ва гумбазлар ҳам моҳирона ишланган. XVIII асрларда бунёд этилган мадрасаларда безак, нақш нисбатан оз. Бу ҳол Самарқанд, Бухоро, Хива обидалари учун ҳам хос.

Шариф Хўжа мадрасаси

XVIII асрнинг бошларида барпо этилган бу мадраса унинг мударриси Шариф Хўжа номи билан аталган. Мадраса ҳажми кичик бўлиб, у маҳаллага мўлжаллаб қурилган. Толиби илмлар яшаши учун қурилган ҳужраларга ёндош пешайвон мавжуд. Иморат ичида ёғоч кўпроқ ишлатилган. Намоз ўқиладиган, дарс ўтиладиган жой ҳам мутаносиб тарзда. Гумбаз анча баланд, у икки қанот ўртасида кўкка бўй чўзиб туради.

Қиличбой мадрасаси

Қиличбой Ҳотам мадрасаси (1903 й.) тархи ва шамойилига кўра, Хўжа Абдул Азиз мадрасасидан фарқ қилмайди. Бу икки мадраса бир-бирига яқин жойлашган. Мадраса XX бошида Қаршилик бойбадавлат, фозил инсон Қиличбой ташаббуси ва маблағи туфайли қурилган. У Бекмир Қозоқ мадрасаси услубига яқин кўринишга эга, нисбатан ҳажми кичик. Мадраса энига 17,55, бўйига 18,29 газни ташкил этади. Ҳовли саккиз қиррали бўлиб, бўйи-9,0, эни-8,55 газ келади. Ҳовуз мадраса ҳовлиси ўртасида жойлашган. Ҳужралари 12 та, бинонинг пештоқ тарафи икки қаватли. Пештоқнинг ён тарафида гумбазсимон кичик куббалар жойлашган.

Мадрасанинг ҳар иккала қаватидаги ҳужралар айлана шаклда, пештоқ эса баланд қурилган.

Хўжа Абдулазиз мадрасаси

Мадраса Хўжа Абдулазизбой томонидан 1909 йилда қурилган. У Қаршининг ўзига тўқ, саховатли, илмли кишилардан бўлган. Мадраса пештоқида унинг қачон бино этилганлиги ёзилган лавҳ бор. Мадраса анъанавий удумга риоя қилиб бунёд этилган. Чиройли тархга эга бино икки қаватдан иборат. Унинг би-

ринчи ва иккинчи қаватидаги ҳужралар ҳар хил шаклга эга. Кираверишдаги пештоқ баланд ва у бинога салобат бериб туради. Пештоқнинг ён томонига қуббачалар ишланган, уларга кошин безаклар берилган. Мадрасанинг ички томонида бу хилдаги безаклардан фойдаланилмаган. Мадраса биносига ишлатилган ғиш-тлар ҳам бир хилда эмас. Бинонинг пастки тарафидан баланд жойлашган қуббага қадар кичик ҳажмли ғиш-тлар ишлатилган. Пештоқ ва унинг ён қисмига эса шакли турлича ғиш-тлар терилган. Бино пойдевори жуда пишиқ. Мадрасанинг олд қисми безакларга эга бўлмаса - да, ўзига хос маҳобат сезилиб туради.

Бекмир Қозоқ мадрасаси

Мадраса Бекмуродбой Пок Сарпушт–Бекмир қозоқ томонидан 1911 (ҳижрий 1329) йилда Қарши қалъасининг бош майдони–Регистоннинг шимол томонида бунёд этилган. Пештоқдаги битик шу ҳақда. Мармар лавҳада форсий тилда мадраса соҳиби ва уни қурган меъморнинг исми шарифи, тарихи ёзилган. Мадраса бўйи 24 м., эни 20,5 м. ҳажмга эга бўлиб, пишиқ ғиш-тдан кўтарилган. Тархи Бухоро мадрасаларини эслатади. Ҳовлиси ҳам катта, унинг юзаси 12,1 x 11,8 мдан иборат. Толиби илмларга атаб қурилган ҳужралари сони 23 та. Ҳужралар киришда ўнг ва чап томонларда жойлашган.

Ҳужралар, одатдагидай, бир хонали. Эшик устида ганч панжаралар мавжуд. Ёруғлик ҳужраларга шу дарчадан тушади. Пештоқ ёнламасида нақшли қуббалар бор. Пештоқ нисбатан паст. Бинонинг икки ён бурчагида миноралар бўлиб, улар анчайин безатилган. Мадраса бир қаватли, фақат унинг пештоқ тарафида иккинчи қавати ҳам бўлган.

Мадрасанинг икки кутбида қуббалар қад ростлаб туради. Бино қурилишида сирли кошинлар ишлатилмаган. Мадраса тарҳи Шермуҳаммад мадрасасига ўхшаш. Бекмуродбой, айтишларича, манғит уруғининг қозоқ шохобчасидан бўлиб, қиёфаси қозоқларга ўхшаган. Шу боисдан Бекмир Қозоқ лақаби машҳур бўлган.

Абу Убайда бин ал-Жарроҳ

Зиёратгоҳ Қарши шаҳрининг жанубий-шарқий томонида, Хўжайи Жарроҳ деб аталадиган қабристонлик ичида жойлашган. Қадимий мазоротга, нақл этилишича, Амир Темур араб

мамлакатларига (Иордания) қилган юришларида машҳур табиб Абу Убайда бин ал-Жарроҳ хокини олиб келиб дафн этган. Абу Убайда мушриклар билан бўлган жангда Муҳаммад пайғамбарга ёрдам кўрсатган экан. XIX асрда, ҳатто XX аср бошларида қабрнинг шимолий-ғарбий тарафида нақшин минора бўлган. Масжид 1926 йилда бузиб ташланган. Мажмуанинг жанубида чор қиррали катта ҳовуз жойлашган. Зиёратгоҳ 2000 йилда қайта таъмирланиб, атрофи обод этилган, қабр устига эса мақбара қурилган.

Ҳаммом

«Эски шаҳар»нинг бозоржойи этагида жойлашган, XVI асрга оид ҳаммом Шарқ меъморчилигининг ноёб намунасидир. Ҳаммом пастак гумбаз ва равоқлардан иборат. Иссиқлик мўътадил бўлиши учун ҳаммом ер юзасидан 3 м. пастроқ қурилган. Уч хонанинг иссиқ бўлиши кўзда тутилган. Қолган хоналарнинг ҳаммасида ҳарорат турли даражада бўлган. Алоҳида совуқ хона ҳам қурилган. Гумбази баланд, катта хонадан иссиқ бўлмага ўтилган. Тагхонадан ёқилган олов тошни қиздирган. Тошнинг даволаш хусусияти сабабли бел, суяк оғриқларига дучор бўлган кишилар унинг устида ётишган ва шифо топишган.

Гумбазнинг тепасидаги туйнукдан ёруғ тушган. Пастак хоналарнинг биридан иккинчисига равоқлар орқали ўтилган. Биринчи хонада кийимлар сақланган, иккинчисида мижозлар иссиққа мослашганлар, чиқиш олдидан яна бу хонада дам олганлар. Учинчи хонада совуқ ва иссиқ захираси бўлган.

Амир Темур ёхуд Абдуллахон даврида қурилган деб қараладиган бу ҳаммом яхши сақланган.

Сардоба

Регистондан жануброқда, Одина масжидига яқин жойда Қарши сардобаси бўлган. Сардоба, нақл қилинишича, Амир Темур ёки Абдуллахон томонидан бино қилинган экан.

Қурилиши XIV-XVI асрларга нисбат бериладиган Сардоба собиқ шўро даврида, XX асрнинг 60-йилларида бузиб юборилган. «Сардоба» форсий тилда совуқ сув маъносини беради. Сардобалар оқар сувлар бўлмаган ер ости сувлари эҳтиёжга яра-

майдиган жойларда ёмғирни мўлжаллаб, захира сув сақлаш учун барпо этилган. Қашқадарёнинг қуйи ҳудудларида азал-азалдан ичимлик суви кам бўлган. Буюк Ипак йўли бу воқадан ўтган. Карвонлар Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва Афғонистондан юрти-мизга узлуксиз келиб турган.

Сардобалар ҳашар ва хайр-саховат йўли билан қурилган. Сардобанинг уст қисми гумбаз тариқасида, сув сақланадиган ҳовузи айланаси 14-15 м чуқурлиги 10-15 м, атрофида бўлган. Ноёб сув иншооти ердан чуқур қовлашиб, жуда мустаҳкам, пишиқ ғиштдан кўтарилган. «Қир» аралашмаси сувнинг сизишига йўл қўймаган, шу сабабли сув исроф бўлмай, узоқ вақт тоза, бузилмай сақланган. Сардоба пойдевори тошдан териб чиқилган, таг қисмида ёғоч ишлатилмаган.

Нурали Исмоилов ва Очил Бўриевлар ўзларининг «Қарши-Ўзбекистоннинг қадим шаҳри» деган ишида шундай ҳикоя қилдилар: «Сардоба ичида ёруғ тушиши ва доимо ҳароратни бир хилда сақлаш учун кунчиқар (Шарқ) ва кун ботар (Фарб) томонларга туйнуқлар қўйилган. Сардобанинг қуйи эшиги шамол оқимига тескари томонга қаратиб қурилган. Ҳовузга сув кириши учун тарнов ясалган. Сардоба ёнида карвонсарой жойлашган, йўловчилар ҳордиқ чиқариб, олис йўлга сув ғамлаб олганлар.

Сардоба қурилиши учун сув, тупроқ ва қум алоҳида тоза жойдан, ганч (қир-П.Р.) эса Қоровулбозор ва Нуротадан олиб келинган. Қумга янтоқ, қамиш, юлғун кули қўшилган. Иншоот учун ишлатиладиган ғишт ҳам иссиқ-совуққа ғоят чидамли бўлиши лозим бўлган.

Лой яхши пишитилиб, унга туя жуни қўшилган. Хом ғишт 1-2 йил қуёш жазирамасида тобланган сўнг, улар пиширилиб саралаб олинган. Булар оби ғишт дейилган. Хумдонга тут, ўрикнинг қуритилган новдалари ёқилган. Ғиштларни бир-бирига ёпиштирадиган қоришма лойга сувдан ташқари қўй сути, туя жуни ҳам қўшилган. Натижада иншоот янада мустаҳкам бўлиб, сув сизиб кетмаган. Сув сатҳи 2-2,5 йилгача бузилмаган. Сув қишда иссиқ, ёзда совуқ ҳолда турган.

Сардобанинг ости доира шаклида бўлиб, сув ерга сизиб кетмаслиги учун 3 қават қорамол, туя териси, 3 қават кигиз, устига бир қават ганч, юқори қисмига пишиқ ғишт ётқизилган.

Сардоба сувидан фойдаланишнинг ўз қонун-қоидалари мавжуд бўлган. Битта челақ арғамчига боғлаб қўйилган. Сувга келганлар фақат шу челақ билан сув олишган. Куз келиши, ёғин-сочинли кунлар бошланиши олдидан сардоба ҳашар йўли билан тозаланган. Сув келадиган йўлнинг атрофи ободонлаштирилган, турли хил мева ва манзарали дарахт кўчатлари экилган.

Географик жойлашуви, табиати ва рельефига кўра қор- ёмғирдан, анҳор-ариқ сувларидан, ер ости сувларидан тўлдирилладиган сардобалар ҳам бўлган.

Сардобалар одатда катта карвон йўллари бўйларида қурилган. Қадимий сардобалар тарихи IX-X асрларга бориб етади. Тарихий маълумотларга қараганда, Мовароуннаҳрда 44 та сардоба мавжуд бўлган. Улардан 29 таси Қарши чўлида, 3 таси Мирзачўлда, 1 таси Кармана яқинидаги Чўли Маликда қурилган. М.Е.Массон ҳам 7 та сардоба ҳақида маълумотлар берган. Улар орасида Қарши шаҳри Регистонининг жанубида, Чорсу-нинг рўпарасида жойлашган Қарши сардобаси ноёб меъморий обида ҳисобланади.

Қадимда даштларда қурилган сардобалар йўловчиларни, чўпон-чўлиқни, савдо карвонларини, чорвани сув билан таъминлашга хизмат қилган. Қарши сардобаси эса шаҳар аҳолисини тоза ичимлик суви билан йил бўйи таъминлаган. Бу сардобанинг яна бир хусусияти шундаки, у ёмғир ва қор сувларидан эмас, Файзаобод ариғининг (Қашқадарёдан сув олган) сувидан тўлдирилган. Қарши сардобасининг учинчи ўзига хослиги унинг гумбази бошқа сардобаларники каби япалоқ бўлмасдан, тикроқ қилиб кўтарилганлигида кўринади.

М.Е.Массоннинг кўрсатишича, сардобанинг тўртта кириш жойи бўлган. Сардоба ҳавзасининг диаметри 14 м бўлиб, сардоба тубига 40 зина орқали тушилган. Иншоот гумбази ер юзасидан 7 метр баланд кўтарилган.

Сардобага сув Файзаобод ариғидан Қалъа ҳандағи устидан ўтказилган тарновдан усти ёпиқ ғишт терилган ариқча орқали келиб қўйилган.

Қалъадаги сардоба ва қудуқлар бўйида сувлоқлар қўйилган. Тошдан ясалган охурлар сардоба ва унга келадиган усти ёпиқ ариқдан анча узоқда бўлган. Сувнинг ифлосланмаслиги қаттиқ назорат қилинган. Охурлар махсус сув ташувчилар-мешкобчилар томонидан доимий равишда тўлдириб турилган. Қайта қуришлар

ва таъмирлашлар сардобанинг асл кўринишини ўзгартириб юборган. Айниқса, сардобанинг тепа қисми кўп марта қайта қурилган.

Сардоба ниҳоятда озода тутилган, лекин жала қўйган вақтда кўчалардан тошиб оққан лойқа сувнинг сардобага тушиши ҳоллари юз берган. Қўрғон нуфусининг сувга бўлган эҳтиёжини сардоба қондирган.

Сувдан бир марта фойдаланганлиги учун бир мис пул (14 танга) миқдорида тўлов олинган. Тангалар махсус тоғорачаларга ташланган, уларни кечқурун мутававали йиғиштириб олган.

ҚАРШИ АШТАРХОНИЙЛАР ДАВРИДА

XVI аср охирларига келиб, Шайбонийлар ҳокимияти заволга юз тутади. Абдуллахон вафотидан кейин (1598 йил, 8 февраль) тахтга унинг ўғли, Балх ҳокими Абдулмўминхон чиқади. Абдулмўминхоннинг феъл-атвори Бухорода сарой аҳлига жуда яхши маълум эди. Шу боисдан, унинг тахтга чиқиши зимдан зўрлик билан амалга оширилади. Аъёнлар ундан қўрққанларидан нафасларини ичларига ютиб, уни қутлаган бўладилар. Аслда улар Балхда қатағон сиёсатини қўллаган, қонхўрлик ва зolimлик билан машҳур бўлган Абдулмўминнинг ҳокимиятга келишидан норози эдилар. Шу сабабдан, кўп ўтмай унга қарши фитна уюштирилади.

Шайбонийлар сулоласи Абдулмўминхон ўлими билан хотима топади. Тахтга Шайбонийларга билвосита яқин бўлган Жонийлар чиқади.

Жонийлар сулоласи тахтга келгач, ўзаро ҳокимият талашлар кучаяди. Жумладан, Вали Муҳаммаднинг ҳокимияти бир йилга ҳам етмайди. 1611 йилда тахтни Динмуҳаммадхоннинг ўғли Имомқулихон эгаллайди. Имомқулихон ҳокимият тепа-сида узоқ туради (1611–1642), унинг даврида ҳам юртда осойиш беқарор эди. Мамлакат ҳудудларига қозоқлар ва қалмоқлар хуруж қилишдан тийилмайдилар. 1021 (1612-13) ҳижрий йилда Имомқулихон Ашпара сарига қўшин тортади. Тошкентга ўғли Искандархонни ҳоким қилиб қолдиради. Юсуф Муншийнинг айтишича, шаҳзода Тошкент аҳолиси билан чиқишиб кета олмаган. Искандархон тез орада ўлдирилади. Бу эса Имомқулихонни жунбушга келтиради ва «душманларим қони

узангимга чиқмагунча, уларни қирғин қиламан», деб онт ичади. Қирғин ҳаддан ошади. Амирлар хонни бу бемаъни қатли ордан тийиш чорасини излайдилар. Ниҳоят, одам қонини қўшиб сув тўлдирилган ҳовузга Имомқулини оти билан киритишиб, қасам бажо бўлганлигини—қон узангидан келганлигини эътироф этадилар. Шу билан қирғин тўхтади.

Имомқулихоннинг яна бир зўравонлигини Воҳид Абдуллаев «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида келтирган:

«Қўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилар ёки вақтинча қозонилган ғалаба билан тугалланар эди. Чунончи, Насаф (Қарши) вилоятида 1611 йилда Имомқули уюштирган даҳшатли қирғин натижасида бегуноҳ халқ қони дарё бўлиб оққан эди»¹.

Бу қирғин ҳақида бошқа манбаларда эслатилмайди. Имомқулихоннинг узоқ давом этган ҳокимиятида Туркистон маълум маънода ўз яхлитлигини сақлаб қолган эди. Бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатилди, иқтисодий ва маданий ҳаёт нисбатан жонланади. Шуни назарда тутиб бўлса керак, Юсуф Мунший Хуросон Ҳусайн Мирзо даврида, Бухоро ва Балх эса Имомқулихон даврида келинчаклардек ясанди², деган гапни айтади. Сулоланинг яна бир вакили Абдулазиз Хўжандда хон деб эълон қилинади.

Қарши бу вақтда, яъни XVII асрнинг ўрталарида, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг таъриф қилишича, «Мовароуннаҳрнинг кўнгилга ёқимли вилоятларидан бири эди»³.

Абдулазиз 1057 (1647-1648) ҳижрий йилдан то 1091 ҳижрий санага (1680) қадар ҳукм суради. Абдулазиз мамлакат тинчлигини кўзлаб, тахтни укаси Субҳонқулига топширишга аҳд қилади. У шу мақсадда Балхдан Субҳонқулини чақиради.

Бухоро тахти умидида келган Субҳонқулихон Қарши шаҳрида тўхтаб туради. Қарши, В.В.Бартольд тўғри уқдиргани каби, XVII асрда валиаҳдлар турадиган қўнимгоҳ сифатида машҳурлик касб этади.

Субҳонқули токи Абдулазиз Бухорода турар экан, Қаршидан нари жилмайди. Қачонки, у ҳаж йўлига чиқса, Бухорога

---

¹ В.А.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, иккинчи китоб, — Т.: 1964, 6-бет.

² Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим—ханская история, — Т.: 1956, 92 – бет.

³ Муҳаммад Юсуф Муншийда шундай берилган, 95, 111-бет.

кириб боришини билдиради. Субҳонқулихоннинг тахтни куч билан олиш нияти ҳам бўлган. Шу сабабдан Абдулазизга яқин амирлар Қаршига отланишга, Субҳонқули билан жанг қилишга ҳозир эканликларини билдиради. Бу, чамаси, тахтдан воз кечиш олдида турган Абдулазизни иккиланишга олиб келади. Шунда баъзи амирлар (Тангри Берди парвоначи) уни тахтдан воз кечишга унадиладар.

Абдулазизхон даврида қавмлар иттифоқи, мурасаси яхши бўлган. Қавм бошлиқлари нуфусининг кўп-озлигига қараб чап ва ўнг тарафда, мавқеига қараб хон ёнидан жой олганлар.

Субҳонқулихон товуқ йили муҳаррам ойининг биринчи кунида (1091/1680 йил 2 февраль) Қарши шаҳрида турганида хонлик маснадида кўтарилади. Бухородан Муҳаммад Боқир Хожа Жўйборий бошлиқ киборлар, амирлар Қаршига янги хонни қутлаш, унинг номини хутбага қўшиб ўқиш, тангаларга номини зарб этиш билан шарафлаш учун келдиладар. Қарши бу йилларда, яъни XVII асрнинг 80-йилларида Бухоро хонлигида пойтахтдан кейинги асосий шаҳарлардан бири даражасига кўтарила боради.

Субҳонқулихон даврида ҳам ички ихтилофлар кескин давом этади. Мамлакатда парчаланиш бошланган, Балх ва Бадахшон мустақил бўлиб олган эди. 1702 йилда Субҳонқулихон вафот этади. Тахтга ўғли Убайдуллохон чиқади.

XVII-XVIII асрларда Марказий Осиёда халқ оммаси фаол ҳаракат доирасига тортилган эди. Убайдуллохон нозик сиёсатчи сифатида ана шу ҳаракатдан ўзига иттифоқчилар излайди ва улар ёрдамида бош-бошдоқликка интилувчи, ўзбошимча амирларга қарши курашмоқчи бўлди. Иккинчи тарафдан, хон, шайхлар ер эгаллиги масаласида далил ислоҳотларга қўл урадики, охир-оқибатда, унга қарши суиқасд амалга оширилади. Убайдуллохон 1711 йилда ўлдирилади, унинг саройи оёқ ости қилиниб, талаб кетилади.

Убайдуллохон ўрнига 1711 йилда унинг укаси Абулфайзхон тахтга ўтиради. Унинг ҳукмронлиги 1747 йилга қадар давом этади.

Абулфайзхон даврида ички феодал курашлари шу даражага етадики, оқибатда марказий ҳокимият аҳамияти жуда пасайиб кетади, хонлик бир нечта мустақил идора қилинувчи вилоятларга бўлиниб қолади. Хонликда қалмоқлар таъсири кучайиб, улар етакчиси Жавшон таъсири хонниқидан кучлироқ эди. У

ўзига маъқул тушмаган арбобларни қувғун қилиш йўлини тутди. Жумладан, саройда нуфузи катта бўлган Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ ўз юрти Қаршига жўнатиб юборилади.

XVIII аср биринчи ярмида, аниқроқ айтганда, Аштархонийлар салтанатининг сўнгги йилларида хонлик жуғрофий жиҳатдан ниҳоятда кичрайиб қолган эди. Мамлакатнинг бу тарзда заифланиши бирданига юз бермаган албатта. Зеро, В.В.Бартольд айтгани каби, бундай парчаланиш илдизлари XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошланган эди. 1640 йилга яқин ёзилган «Баҳр ал-асрор» китобининг муаллифи Маҳмуд ибн Валининг айтишига кўра, Мовароуннаҳр Аштархонийлар подшоҳлиги даврида Бухоро, Самарқанд, Соғарж, Уратуба, Шаҳрисабз, Хузор каби вилоятларга бўлинган эди¹.

Мамлакатнинг кучсизланиши, хоннинг ҳокимият ишлари ўрнига айшу ишрат билан машғул бўлиши юртни босиб олишга бўлган интилишларга эрк бермай қолмайди. Шунинг учун ҳам бу даврда Эрон подшоҳи Нодиршоҳ Афшорнинг босқинлари тасодифий ҳодиса эмасди. Нодиршоҳ ва унинг ўғли Ризоқули Бухоро хонлигида, ҳатто, унинг вилоятларида ўзаро ички ихтилофлар авж олганлигини яхши билганлар.

Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқули 1737 йилда Қаршига ўн икки минг кишилик қўшин билан бостириб келади. Шаҳар ҳокими Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ эронликларга қарши барча ҳимоя воситаларини сафарбар қилади. Ризоқули, афтидан, Қарши шаҳрини олишга муваффақ бўлмайди-да, унга ёндош жойларни талашга, озиқ-овқат захираларини тортиб олишга киришади.

Қашқа воҳасида Аштархонийлар даврида ҳукм сурган уруғлар ўртасидаги келишмовчиликлар Абулфайзхон ҳукм сурган йилларда авж оладики, бунинг мамлакат ҳарбий қувватига салбий таъсири бўлмасдан қолмайди. 1722 йилда, ҳали ташқи кучлар хонликка тазйиқ кўрсатмаган пайтлардаёқ, Шаҳрисабз кенгаслари бошлиғи Иброҳимбий Абулфайзхонга қарши кўтарилган ва «Турон кишиларидан» бўлган Ражабни Самарқандда хон деб эълон қилган эди. Қачонки, ташқи ёв мамлакатга хавф солиб турган пайтда, яъни Ризоқули Қаршини қамал қилиб турган оғир шароитда, Ғузор ҳокими Бобоҳон тутган йўл ниҳоятда қалтис бўлиб, Аштархонийлар давлати таназзули бағо-

---

¹ В.В.Бартольд. Соч. III., 273-бет.

ят чуқурлашиб кетганлигидан—бир-бирига қўшни, қондош-жондош бўлган шаҳар ва қишлоқлар ёвланиш даражасига келиб қолганлигидан гувоҳлик берарди. Қарши қамали давом этаётган, қамалдагилар аҳволи танг бўлиб турган бир пайтда Ғузордан Бобоҳон уч минг кишилик лашкари билан келиб... Эрон шаҳзодаси Ризоқулихон томонида туриб жангга киради.

Шаҳар ҳокими Муҳаммад Ҳаким оталиқ Бухорога киши жўнатиб, ёрдам етиб келмаса, аҳвол ёмон эканлигини хабар қилади. Абулфайзхон қамал исканжасида қолган Қаршига Бухоро, Миёнқол ва Самарқанд қўшинларини бошлаб келади. Хон олиб келган лашкар сони ҳам оз бўлган. Эрон қўшинлари ниҳоятда яхши қуролланган бўлганидан, Абулфайз лашкари енгиледи ва унинг ўзи, оталиқ Қарши қалъасига кириб, жон сақлаб қоладилар. Агар, Хоразмдан Элборс катта қўшин билан Бухоро остоналарига етиб келмаганда Қаршининг ҳоли нима кечарди, айтиш қийин. Ризоқули бундан хабар топиб, зудлик билан Абулфайзга сулҳ таклиф қилади ва Амударё ортига, отаси олдига қайтиб кетади.

Ризоқулихон босқинидан уч йилча ўтиб, Нодиршоҳ Афшор (у туркманнинг «афшор» қавмидан бўлган) 1740 йилда Абулфайз мулкларига хотиржам, ўқ ишлатмасдан кириб келади. Чунки, бу юриш чоғида «жанглар ҳам, шаҳарларни қамал қилиш ҳам, истехкомларга ҳужум ҳам бўлмади, бунинг учун Абулфайзхонда қўшин йўқ эди»¹.

Нодиршоҳнинг Абулфайзни гарчи номига бўлса-да Бухоро тахтида қолдириши Қарши манғитларидан бўлган Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ ва унинг ўғли Муҳаммад Раҳим мавқеига заррача путур етказмайди, аксинча, амалда ҳокимият улар қўлида жамланишига олиб келади. Бухоро хонлиги Нодиршоҳга васаллик мақомида бўлиб қолган эди.

Манғитлар бошлиғи Муҳаммад Ҳакимбий оталиққа Нодиршоҳ катта ваколатлар беради, аслида, у ғолиб ва мағлуб ўртасида воситачи, Нодиршоҳ манфаатлари юзасидан иш олиб боровчи мақомида эди. Оталиқнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Эрон қўшини учун захира озиқ-овқат, отлари учун дон ва емхашак тўпланеди. Абулфайз шундан кейин кечган етти йилга яқин вақт ичида қўғирчоқ хон сифатида ҳукм суради.

---

¹ Г.А.Ҳидоятлов. Менинг жонажон тарихим, — Т.: 1992, 214-бет.

Муҳаммад Ҳақимбий оталиқнинг отаси ва бобоси хонликда «оталиқ бек» унвонида бўлиб келганлар. Бобоси Худоёрбий 1702 йилда Убайдуллахон томонидан Шаҳрисабзга ҳоким қилиб юборилган эди. Оталиқ авлодининг Қашқа воҳасида нуфузи катта эди. Бу нуфуз, сиёсий мавқе XVIII аср биринчи ярми охирларига келиб янада кучаяди.

Аштархонийларнинг сўнгги вакили Абдулмўминхон 1748 йилда ўлдирилгач, Шайбонийлар ўрнига келган ва қарийб бир ярим аср салтанатда бўлган сулола батамом заволга юз тутди. Тарихнинг ҳукми шундай бўладики, Шайбонийлар сулоласининг ҳам, шунингдек, Аштархонийлар авлодининг ҳам охириги намояндаси исми Абдулмўмин эди. Бу тасодифми, ёинки, қонуният, айтиш қийин. Лекин, тарих хулосаси шуки, бўлиниб қолган мамлакат ҳукмдори ким ва исми нима бўлмасин, унинг сўлтанати узоққа бормайди, завол топади.

ҚАРШИ МАНҒИТЛАРИ САЛТАНАТИ

Сулола асосчиси

Сўнги Аштархоний ҳукмдор Абулфайзхон даврида (1711-1747) Бухоро хонлиги бир нечта мустақил ҳокимликларга бўлиниб кетади. Хонликка тобеликдан чиқиб, мустақиллик даъво қилган бекликларда қавм бошлиқлари бошқарувни ўз қўлларига оладилар.

Ҳокимият талашувлар натижасида бир-бирига душман бўлган уруғ бошлиқлари ўзларига қўшни бўлган туман ёхуд шаҳар ва қишлоқларни атайин талон-тарож қилар, оқибатда аҳоли турмуши издан чиқар, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, маданиятга катта путур етар эди. Абулфайзхон даврида Қашқадарёда икки катта ўзбек уруғи-манғитлар ва кенагаслар бошлиқлари ўртасидаги ихтилоф авжига чиқадди. Манғитлар воҳанинг қуйи қисмида – Қарши ва унинг тева-рак-атрофида, кенагаслар эса Шаҳрисабз, Китоб туманларида жойлашган эди. Бу уруғ бошлиқлари хон ҳузурида ўз мавқеларини ошириш нуқтаи назаридан келиша олмас эдилар. Хонликда обрў эътибори баланд уруғ бошлиғи катта имтиёзларга эга бўларди.

Мавқе талашувлар халқни жонидан безор қилади. Катта шаҳарлар нуфуси тинч гўшаларни ахтариб, ўз маконларини тарк қиладилар. XVIII асрнинг 20-йилларида Самарқанд бутунлай ҳувиллаб қолади. Бундай ҳолатни Қашқа воҳасининг Қарши ва Шаҳрисабз сингари шаҳарларида ҳам кўриш мумкин эди.

Хонлик уруғ бошлиқлари ўртасидаги адоватни бости-бости қилиш ўрнига, бир томонга ён босар, шу билан қарама-қаршиликни, атайданми, янада кучайтирар эди. Жумладан, кенагаслар бошлиғи Иброҳимбий Оталиқ манғитларга қарши курашда омади юришмаганига сабаб деб билгани Абулфайзхонга охир-оқибатда ошкора душманлик йўлига ўтади. У Самарқандга бориб, «Чингиз авлодидан бўлган» хоразмлик шаҳзода (ҳам куёви) Ражабни хон деб эълон қилади.

Абулфайзхон сиёсатидан норизо бўлган бошқа қавмлар ҳам Иброҳим Оталиқ атрофига жам бўлади ва улар бир неча йил давомида Бухорога қаттиқ хавф туғдирган юришлар қилади. Бу

вақтда Бохорода бўлган Пётр I нинг элчиси Беневени айтишича¹, ғалаён кўтарганлар гоҳида пойтахтни беш ойлаб қамалда тутиб турганлар. Гарчанд, Ражабхон тез орада вафот этган бўлса-да, Бухоро ён-атрофидаги қишлоқларни талаш ишлари қарийб етти йил давом этади. Бухоро бу ҳужум ва талашлардан жуда хароб ҳолда келади. Вилоятда очарчилик ружу қилиб, кишилар қаттиқ азобларни бошдан кечирадilar. Бу пайтда Абулфайзхон пойтахтида атиги икки маҳаллада одамлар яшаб турган экан.

Хонлик пойтахтида аҳвол шу даражада бўлганидан кейин, унинг вилоятларидаги ҳаёт тарзи нечоғлик эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Бунинг устига, Нодиршоҳ Афшор ўзи тобе этган шаҳар ва қишлоқлардан кўшин олади. Эрон лашкарларига Қарши ҳокими Муҳаммад Ҳаким Оталиқнинг ўғли Муҳаммад Раҳим ҳам ўз йигитлари билан хизматга кирган эди. Муҳаммад Раҳим кейинчалик Аштархонийлар сулоласини тутатиб, янги–Манғитлар сулоласига асос солган киши эди.

Нодиршоҳ «тарбиясини» олган Муҳаммад Раҳим тўрт-беш йиллик хизматдан сўнг, Бухорога келади ва амирул умаро мансабини эгаллайди. Абулфайзхон кўп ўтмай (1747) оламдан ўтади. Бунда Муҳаммад Раҳимнинг қўли бор эди. Отаси ўрнига номига хон бўлган Абдулмўмин бир йилга етар-етмас, 1748 йилда зиндонда йўқ қилиб юборилади.

Муҳаммад Раҳим ўз ҳокимиятининг дастлабки йилларида анъанага риоя қилиб, сохта хонлар кўйишда давом этади. У ҳарбий амалиётдан хабардор киши сифатида бутун сиёсий ақл-идрокини тутдай тўкилган мамлакатни тиклаш ишларига сафарбар қилишга қаратади. Абулфайзхон замонида майда-майда хонликчаларга бўлиниб, давлат ичида давлатчалар бўлиб олган Ургут, Ўратепа, Жиззах, Шаҳрисабз сингари жойлар қаттиқ курашлар натижасида яна Бухорога бўйсундирилади. Ҳисорни забт этишда қаттиққўллик қилинади. Бу жойда яшаб келаётган ўзбекнинг юз (жуз) уруғи Бухоро хонлигининг марказий қисмига кўчириб келтирилади. Ҳозирги вақтда Самар-қанд, Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида яшаётган юзлар аслида Муҳаммад Раҳим фармони мувофиқ бу жойларга кўчириб келинган эди. Бу билан у кучли бўлган юз қавмини заифлаштиришни кўзда тутган эди ва шунга эришади ҳам.

---

¹ П.П.Иванов, Кўрсатилган асар, 93-бет.

Муҳаммад Раҳимнинг бирлаштириш учун олиб борган курашларида унинг Нодиршоҳ қўшинида орттирган тажрибалари қўл келади. Бунинг устига унда Эрондан келтирилган ҳарбий анжомлар бўлиб, улар кўп жиҳатдан ўзбек бекларининг ибтидоий қуролларидан афзал эди. 1752 йилда Қашқа воҳасининг юқори қисмидаги шаҳарлар, қалъалар бирин-кетин Муҳаммад Раҳимга бўйсундики, бунда ана шу қуроллар, ўрнатилган янги ҳарбий низом устунлиги ҳам иш беради.

Муҳаммад Раҳим Бухоро хонлиги ҳудудларини кенгайтириб, ўз мавқеини мустаҳкамлай бошлагач, унинг обрў-эътибори ҳам оша боради. 1756 йилнинг кузида дин пешволари ташаббуси билан унга расмий равишда хон унвонини бериш масаласи қўйилди. Муҳаммад Раҳим бунга ҳақли ҳам эди-ю, Абулфайзнинг қизига уйланган, хонлик тахти ворислигига даъво қилиши мумкин эди. Муҳаммад Раҳим Оталиқ хонлик унвонини бутун халқ йиғини ҳал қилишини ўртага қўяди. Шундай йиғин чақирилади ҳам. Йиғинда ўзбек уруғларининг вакиллари, сайидлар, дин арбоблари, қозилар, қўшин бошлиқлари, амалдорлар, эътиборли фуқаролар, ҳунар аҳли вакиллари қатнашадилар. Унга яқдиллик билан хон унвони берилади. Муҳаммад Раҳимни оқ кийизга ўтқазиб, хонлик маснадига чиқарадилар. Маросимда нуфузли уруғ бошлиқлари билан бир қаторда, улуғ эшонлар, сайидлар, қози ва ҳожилар қатнашади. Аштархонийлар даврида бу хилдаги маъракада фақат тўрт асосий уруғ бошлиқлари иштирок этар эди, холос. Бу ҳам Муҳаммад Раҳим асос солган янги сулоланинг сибсати нимага қаратилганлигини ишора қилар эди. Муҳаммад Раҳимхон девонида мансабдорларнинг аниқ белгиланган жойлари бўлган, хоннинг чап томонидаги биринчи ўрин нақибларники бўлган, ўнг томонидаги биринчи жой эса шайхулисломга аталган. Девондаги мансабга қараб жой олиш анъанаси манғит амирлари даврида ўзгариб борган. Муҳаммад Раҳимхон ўз ҳокимиятида руҳонийларга қаттиқ таянганлигини шайхулисломга берилган юксак ўрин мисолида ҳам кўриш мумкин эди.

«Турон подшоҳлари одатига кўра», Муҳаммад Раҳимхон давлатнинг энг олий лавозимларини ўзига садоқатли бўлган 32 ўзбек уруғлари вакилларига бўлиб беради. Бунда вилоят ва туман беклиги лавозимлари ҳам тегишли кишиларга берилган. Бухородаги олий дин арбоблари ҳам катта мартабага ноил этилган. Саройда аввалдан мавжуд бўлган унвон ва амаллар қайта

тикланади ва унга хоннинг яқинлари—манғитлар, хитой-қипчоқ ва бошқа ўзбек уруғлари намояндалари қўйилади. Абулфайз-хон даврида иқтисодий танглик сабабли «қисқариб кетган мансаблар» қайта тикланади. Бу хонликнинг ўзини ростлай бошлаганлиги, издан чиққан бошқарувнинг қайта жонланганлиги нишонаси эди. Хоннинг амакиси, тахтнинг бўлажак вориси Дониёлбий парвоначилик лавозимини олади ва бир вақтнинг ўзида Кармана ҳокими қилиб тайинланади. Қўлдан чиққан вилоятларни, шаҳарларни тобе қилган сипоҳийларга алоҳида шаҳарлар, қишлоқлар, туманлар суюрғол қилиб берилади. Улардан келадиган даромад ҳам тартибга солинади.

Муҳаммад Раҳимхон даврида олий диний мансаблар қуйидагича эди: ҳожи калон, шайхулислом, нақиб ва қози калон ҳамда ҳарбийлар қозиси-қози аскар. Ҳожикалон ва шайхулисломлик амалларига Жўйбор шайхлари вакиллари қуйилади. Шу тариқа, Муҳаммад Раҳимхон тамомила издан чиққан бошқарув арконини мустаҳкамлайди. Унинг ишни бошқарув арконини такомиллаштирувга қаратганлиги кейинчалик манғитлар сулоласининг умрини XX аср биринчи чораги охирларига қадар узайтирган асосий омил бўлган эди.

Манғитий ҳукмдорлар

Манғитлар ҳокимиятига асос солган Муҳаммад Раҳимхон 1759 йилда вафот этади. Муҳаммад Раҳимхон ҳукм сурган йиллар ҳақида гапирганида шу сулоланинг вакили, Дониёлбийнинг кенжа-ўн иккинчи ўғли, муаррих Муҳаммад Ёқуб айтадики¹, хон моддий жиҳатдан ранж тортмаган. Унинг хазинасида сипоҳийларга, амалдорларга бериш учун ҳамиша маблағ бўлган.

Муҳаммад Раҳимхон вафотидан сўнг ҳокимиятга унинг амаки укаси Дониёлбий Оталиқ (Дониёр) келади. У хонлик уновинини қабул қилмаган. Муҳаммад Ёқуб ўз отаси ҳақида гапирганида унинг дин пешволари билан давлат ишларини бамаслаҳат ҳал қилганлигини, уларнинг ҳукмисиз бирон ишга қўл урмаганлигини² зикр қилади.

---

¹ В.В.Бартольд. Соч. II., ч. I., 219-бет.

² П.П.Иванов, Кўрсатилган асар, 105-бет.

Дониёлбий Оталиқ Муҳаммад Раҳимхон бошлаган ислоҳотларни ниҳоясига етказа олмайди. Бошдан у ҳокимият жиловини олдириб қўяди. Амалда тизгин Давлатбий қушбеги қўлига ўтади. Оталиқ ўзича бирон-бир давлат аҳамиятига молик масалани ҳал қила олмаган. Қўшбеги бундан фойдаланиб, ўзининг бойишини ўйлаган, зулми, ҳақсизликни авжига чиқарган.

Чор Россияси Дониёлбий ҳукмронлиги йилларида хонлик юрагига қўл солиб кўриш пайида бўлади. Дастлаб савдо-сотик битими тузиш таклифи ўртага қўйилади. Дониёлбий бир нарсани сезибми, ёинки, ўзи ҳал қилолмаслиги оқибатидами, ҳар ҳолда, буни 92 ўзбек уруғи билан кенгашиб ҳал қилажагини билдиради.

Дониёлбий Оталиқ кучли ва донишманд ҳукмдор эмас эди. Муҳаммад Раҳимхон марказий ҳукуматни кучайтириш, хонлик сарҳадларини кенгайтириш бобида эришган муваффақиятлар унинг даврига келиб патрат топа бошлайди. Шаҳрисабз, Ўратепа, Самарқанд каби вилоятлар мустақиллик даъвосини қилиб, хонликка бўйсуншдан бош тортади. Айрим амалдорларнинг халқни талашга ўтиб кетганлиги, ички зиддиятларнинг кучая бориши, уруғ бошлиқларининг мавқе талашиб, ўзаро душманликни кучайтириши оқибатида халқнинг аҳволи борган сари оғирлаша бошлайди. Бунинг устига шаръий бўлмаган ясоқ, ёрғу каби солиқларнинг қўшимча жорий этилиши фуқаролар ҳаёти даражасининг пасайиб кетишига боис бўлади. Дониёлбийнинг ҳокимиятни ўзларига ташлаб қуйганидан фойдаланган қушбеги ва қозикалон хазинани ўмаришдан ташқари, олиқ-солиқлар йиғимига ҳам хиёнат қиладилар, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бедодликларни ўйлаб чиқарадилар.

Пойтахтда вужудга келган бундай вазият Оталиққа қарши кучларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Дониёлбийни очиқдан-очиқ «золим» деб атай бошлайдилар. Оталиққа қарши кучлар сафида унинг ўғли, маърифатли Шоҳ Мурод (Масъум) ҳам бор эди. Дониёлбийнинг ҳокимиятда бўлиши (1759-1785) поёнига етмоқда эди. Дониёлбийнинг ўн иккита ўғли бўлган. Шоҳ Мурод ўзининг билими, ҳақгўйлиги, адолатпешалиги билан элнинг ва ниҳоят, отасининг назарига тушади. Отаси уни валиаҳд қилиб тайинлайди.

Дониёлбий вафотидан сўнг (1785 йил), Шоҳ Мурод Бухоро тахтини эгаллайди. У ҳам отаси сингари хонлик унвонини қабул қилмаган. Ўзини амир деб юритган. Бироқ В.В.Бартольднинг мулоҳазасига кўра, Шоҳ Муроднинг амирлиги туркий беклар-

нинг анъанавий амирлиги маъносидан ўзгачароқ, исломий йўсинда, халифалик моҳиятига эга бўлган – амир ал-мўминин маъносини ташиган.

Амир Шоҳ Мурод ўзининг ўн беш йиллик (1785-1800) салтанатида Эрон подшоҳи Нодиршоҳ босқини туфайли Бухоро хонлиги таркибидан чиқиб кетган Амударё чап соҳилидаги мулкларни (Балх) қайтаришга, Марв ва унга туташ ерларни ҳам тобе қилишга эришади.

XVIII асрнинг охирларида амир Шоҳ Мурод номи билан боғланадиган яна бир ижобий жиҳат унинг издан чиққан суғориш тармоқларини тиклаши ва кенгайтиришида кўринади. Бу ҳақда В.В.Бартольд ҳам сўзлаб, «унинг подшоҳлиги даврида (1785-1800) Зарафшон, Амударё ва Қашқадарёдаги суғориш тармоқлари тикланган эди»¹, дейди.

Амир Шоҳ Мурод ўз мамлакатини XIX аср бўсағаларида бирқадар қувватли қилишга эришган эди. Олиқ-солиқлар ободончилик, қишлоқ хўжалигини юксалтириш сингари муҳим ишларга сарф қилинар эди. Суғориш тармоқларини тиклаш, янги ариқлар қазииш, дамбалар қуриш ишларига аҳолини жалб этиш-хашар амалга оширилган.

Марказий Осиё шаҳарлари XVIII асрда юз берган оғир таназулдан бирданига ўзини ўнглаб, тикланиб кета олмаган. Қарши шаҳрини тиклаш ишларига фақатгани амир Шоҳ Мурод даврида киришилади. Бу шаҳар манғитлар сулоласининг ўзига таянч маъволаридан ҳисобланар эди. Бу ишга XVIII аср охирларида, яъни амир Шоҳ Мурод ўлимидан бир оз вақт олдин ҳоким қилиб юборилган шоҳзода, валиаҳд Ҳайдар жалб этилади. Қарши шаҳрининг қўрғони, масжид ва мадрасалари, карвон саройлари, намозгоҳ масжиди шу даврда таъмирланади, шаҳар ободонлаштирилади.

Амир Ҳайдар XIX асрнинг бошланишида (1800 йилда) тахтга чиқади. Унинг ҳокимияти 1826 йилга қадар давом этади. Амир Ҳайдар вафотидан сўнг (1826) тахтни ўғли Насрулло эгаллайди.

Амир Насрулло 1826 йилда тахтга чиқиб, ўттиз тўрт йилга яқин, яъни 1860 йилга қадар ҳукм суради.

---

¹ В.В.Бартольд. Соч. П., ч. I., 280-бет.

Хориж ташрифлари

Чор Россияси Пётр I давридан бошлаб Туркистонга кўз тиккан эди. Дониёлбий Оталиқ даврида Бухорога келган савдо миссияси ижобий натижа бермайди. Шунга қарамай, рус подшоҳлари дунёни қайта бўлиб олиш курашида инглизлардан ортда қолишни истамас эди. XIX аср биринчи ярмида, амир Насрулло ҳукм сурган йилларда Бухорога ажнабийлар (руслар, инглизлар) ташрифи тез-тез такрорланадиган бўлиб қолади.

Ажнабийлар ташрифи қандай мақсадни кўзламасин, улар ёзиб қолдирган асарлар, эсдаликлар орадан йиллар, асрлар кечиби, тарих мулкига айланди. Уларда Бухоро амирлиги вилоятларидан бўлган Қашқа воҳаси шаҳар ва қишлоқлари ҳақида ҳам маълумотлар учрайдики, бу хабарларни ноёб ва қимматли дейиш ўринли бўлади.

Англиялик капитан Александр Бёрнс (Борнс) 1832 йилда Бухорога келади ва «Бухорога саёҳат» номли асарини яратади. Бёрнс ташрифи инглизларнинг Марказий Осиёга қарши тажовуз режаси таркибига кирганлиги сир эмас. Н.А.Халфин тўғри уқдиргани каби, бу келиш «Бозорларига воситачилар—савдогар—мусулмонлар ёрдамида инглиз моллари аста-секин кириб кела бошлаган Марказий Осиёга қарши тажовузни (агрессия) тайёрлаш ва амалга оширишни енгиллатишга»¹ қаратилган эди.

«Бизнинг Қаршида бўлишимиз, — деб ёзади Александр Бёрнс, — бу жойни кўздан кечириш имкониятини беради. Шаҳар бир миллик кенгликда ястаниб ётади. У каттакон бозорга ва 10 000 аҳолига эга. Уйларнинг ҳаммаси томи текис ёпилган. Унинг шимоли ғарбий қисмида тупроқ (лойдан) қўрғон бўлиб, мурчал—сув қўйиладиган чуқурлик билан ўраб олинган ва анчайин мустаҳкамликни юзага келтирган. Бу жойдан эллик мил узоқликдаги Шаҳар Сабз (Шаҳрисабз) атрофларидан оқиб келадиган дарё Қаршининг шимолий тарафидан ўтади ва аҳолига сон-саноқсиз боғ-роғлар яратиш, мевали дарахтлар, тераклар экиш имкониятини беради. Бу кейингилари улуғвор ва жозибадор кўринишга эга, хусусан, шамол турганда уларнинг бар-

---

¹ Б.В.Лунин. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в), — Т.: 1990., 19-бет.

ги ҳақиқатда яшил бўлишига қарамай, оппоқ ва кумушсимон бўлиб товланади. Бу дилтортар ва хушёқар манзара ҳосил қилади. Ҳеч бир жойда тириклик суви бу қадар қадрли эмас, зеро, усиз бу жой батамом саҳрога айланган бўлур эди. Дарё қирғоқларида ва унинг жилғаларида (ариқлар) ҳамма нарса ям-яшил ва гулга бурканган, шу билан бирга, бу жойдан унча олис бўлмаган ерлар саҳро қумликлари билан қопланган.

Қарши Бухоро мулкларида пойтахтдан сўнг энг йирик аҳамиятга эга бўлган жой ҳисобланди. Бу воҳа йигирма мил кенгликни ташкил этади, дарё унинг барча далаларини суғоради»¹.

Александр Бёрнс ўша вақтдаги маъмурий бўлиниш ҳақида ҳам тўхталиб ўтган. У кўрсатганидек, ўша даврдаги «табиий ва сиёсий бўлиниш» қуйидагича бўлган: 1. Қорақўл; 2. Бухоро ўз атрофидаги етти туман ёки вилоятлари билан; 3. Кармана; 4. Миёнқол ёки Каттақўрғон; 5. Самарқанд беш тумани билан; 6. Жиззах; 7. Қарши; 8. Лабноб ёки Окс (Амударё) қирғоқлари; 9. Бу дарёнинг чап қирғоғида жойлашган Балх ўз вилоятлари билан.

А.Бёрнсни Қаршининг яйдоқ чўл ўртасида ўрнашганлиги, бу жойдаги тириклик манбаи сув эканлиги алоҳида қизиқтирган. У шаҳар ва унинг теварак-атрофидаги боғлар, мевазорлар, теракзорлар ҳақида сўзлайдики, бу ўша йилларда Қаршининг ўзини ўнглаб олганлиги, иқтисодий жиҳатдан мўътадил ҳаёт кечира бошлаганлигидан дарак беради. Бёрнс китобида имкон бўлди дегунча сув ҳақида, дарёлар тўғрисида сўзлайди. Айниқса, у экин-тикин қилинадиган ерларга алоҳида қизиқиш кўрсатади. Ўша пайтда Қарши вилоятининг суғориладиган ерлари йигирма мил кенгликда эканлиги ҳам унинг диққат-этиборидан четда қолмаган.

Ўрус подшоҳлари ҳам Бухоро хонлигини «ўрганишда» инглизлар билан басма-басига ҳаракат қилганлар. П.И.Демезон 1833-34 йилларда Бухорога тотор муллеси Мирзо Жаъфар номи остида келиб кетади. Унинг берган маълумотлари ҳам амирликнинг маъмурий бўлиниши, ҳарбий қуввати, қишлоқ хўжалигига оиддир. П.И.Демезон Бухория (Бухоро амирлиги) 7 (кейин яна учта қўшади) вилоятдан иборат деб кўрсатади: 1. Қорақўл; 2. Бухоро ўзининг 7 тумани билан; 3. Кармана; 4. Миёнқол ёки Каттақўрғон; 5. Самарқанд; 6. Жиззах; 7. Қарши; 8.

---

¹ Б.В.Лунин. История Узбекистана в источниках, 23-24-бетлар.

Сабиа (Сабиаб)—Оксус қирғоқлари; 9. Балх ўзининг жанубий вилоятлари билан. 10. Маймана¹.

П.И.Демезон Бухоронинг ҳарбий кучлари билан ҳам қизиқади. У амир Насрулло даврида бу мамлакатда 19 минг ёлланма аскар бўлганлигини таъкидлайди. Аскарларнинг 12 мингги Бухорода, қолган 7 мингги эса вилоятларда жойлашганлигини ҳам келтириб ўтади. Жумладан, Самарқандда 2500, Қаршида 2500, Майманада 1000, Қорақўлда 1000 қўшин турган. Вилоятлар берадиган аскарлар амирликнинг турли жойларини қўриқлашга сафарбар қилинган. Масалан, Қарши вилояти аскарлари Хожа Жўйборда, Каркида турган.

П.С.Савельев 1835 йилда Бухорода бўлади. Унинг диққатини асосан йўллар жалб этади. У Ҳирот савдо йўли Қаршининг ғарбий тарафидан ўтиб, Каркида Амударёга туташади. Кобул йўли ҳам Қаршидан ёнидан ўтган ва Хожа Салоҳ деган ерда Амударё кечувбоп саналади, дейди у.

Амир Насрулло салтанатининг 40-йилларида унинг мулкларига келган К.Ф.Бутенев асосан ер ости бойликлари, маъданлар, конлар билан қизиқиб кўради. У Қаршига яқин тоғларда кўмир борлигини (Бухоро аҳолиси гапига кўра) айтади. Амирлик ҳудудидаги учта туз кони ҳам унинг назаридан четда қолмаган. Шулардан бири Қаршига яқин бўлган. Бу коннинг оқ тузи сифати яхши бўлган. Бошқа тузлар 5 фунт тургани ҳолда, Қарши тузи 6-8 фунт сотилган².

Венгер шарқшуноси Арминий Вамбери 1863 йилда Бухоро амирлигида бўлади. Фан оламида кўпроқ Герман Вамбери (1832–1913) сифатида танилган олимнинг ташрифи ҳам кўп қиррали мақсадларни кўзда тутган. Вамбери китобининг бир боби (XII) Қаршига бағишлаган.

Вамбери 1863 йилда Қаршига Самарқанд орқали келган. Унинг айтишича, ўша вақтда «Самарқанддан Қаршига учта йўл боради: биринчи, энг узоқ Шаҳрисабз орқали. Унинг бошланишини айланма йўл дейиш мумкин; иккинчи, Жом орқали, 15 милга чўзилиб тоғ юртидан, тошлоқлардан ўтади, шу сабабдан, аравада юриш жуда қийин; учинчи, 18 мил узоқликка чўзилиб, чўлдан ўтади»³.

---

¹ «История Узбекистана в источниках», 39-бет.

² «История Узбекистана в источниках», 61-бет.

³ «История Узбекистана в источниках», 138-бет.

Самарқанд билан Қарши оралиғидаги чўл йўлидан карвон билан келган венгриялик олимнинг табиатга оид тасвири жуда аҳамиятли. «Бу чўлни, биз олдин кўрганларимизга қиёс қилганда, – дейди у, – шунчаки яйлов деб аташ мумкин эди. Унда ҳамма йўналиш бўйлаб қўйлар суруви ўтарди, чунки бу жойда суви ниҳоятда яхши қудуқлар кўп эди. Деярли ҳамма жойда, уларнинг яқинида ўзбекларнинг капаси (ўтови) учрар эди. Қудуқларнинг аксарияти чуқур. Уларнинг ёнида тошдан ё оғочдан тўрт буржли кўринишдаги баланд сув сақлагич қилиниб, ундан ҳайвонларни суғоришда фойдаланилади»¹.

Саёҳатчилар кун ниҳоятда иссиқ бўлганидан, асосан, тунда йўл босганлар. Овруполик кишининг XIX аср иккинчи ярми бошларидаги Қаршини кўриб, уни таъриф қилиши бугунги кун нуқтаи назаридан ноёб ҳодиса. Вамбери бу ҳақда қуйидагиларни битади:

«Қаттиқ иссиқ туфайли жуда имиллаб юрдик ва йўлни икки куну уч кечада босиб ўтдик. Қаршини текис кўтарилган баландликка етганда кўрдик. Бу жойдан ўнг томонга кетган йўл Каттақўрғонга олиб боради, чапда эса Шари Сабс (Шаҳрисабз–П.Р.)дан чиққан ва Қарши адоғидаги қумликларда йўқоладиган дарё кўринади. Бу жойдан шаҳаргача бўлган икки миллик йўл ишлов берилган ерлар ва кўпдан-кўп боғлар орасидан ўтади. Шаҳарнинг девори бўлмаганлиги сабабли, кўприкдан ўтишинг биланоқ, шаҳарга келиб қолганингни ҳис қиласан, киши. Қарши, қадимий Нахшаб, катталиги билан, шунингдек, савдо бўйича ҳам Бухоро хонлигида иккинчи шаҳар. У шаҳарнинг ўзидан ва унинг шимоли ғарбий қисмидаги заифроқ истеҳкомга эга бўлган қўрғончадан иборат»². Г.Вамберининг кўрсатишича, XIX аср ўрталарида Қаршида 10 та карвон сарой, катта бозор бўлган. Шарқшунос, «агар сиёсий келишилмовчиликлар бўлмаганда эди, бу бозор Бухоро, Кобул ва Ҳинд ўртасидаги савдо тараққиётида муҳим ўрин тутган бўлар эди» деб афсус қилади. Вамбери амир Насрулло ҳокимиятининг охирларида Қарши шаҳрининг аҳолиси анча кўпайганлигини ҳам хабар қилади. Қаршига 1832 йилда келган А.Бёрнс бу жой аҳолисини ўн минг деб кўрсатган бўлса, Вамбери Қаршидаги «аҳоли сони,

---

¹ Шу жойда, 138 –бет.

² «История Узбекистана в источниках», 139-бет.

менга айтишларича, 25 000 га яқинлаб боради, асосий қисми ўзбеклар. Улар Бухоро қўшинининг мағзи, унинг энг яхши қисмини ташкил этади. Бу жойда улардан ташқари тожиклар, ҳиндлар, афгонлар ва жуҳудлар ҳам яшайди. Жуҳудлар шаҳарга кириш имтиёздан фойдаланадилар, хонликнинг бошқа жойларида бу таъқиқланган»¹, – деб кўрсатади.

А.Бёрнс билан Г.Вамбери айтишларини қиёс қиладиган бўлсак, уларнинг ҳар иккиси ҳам Қаршининг Бухоро хонлигида аҳамияти катта эканлигини, ҳатто пойтахтдан сўнг, иккинчи шаҳар даражасига кўтарилганлигини таъкидлайдилар. Уларнинг бири XIX аср биринчи ярмида (1832) Қарши аҳолиси ўн минг эканлигини кўрсатган бўлса, иккинчиси XIX аср ўрталарида бу шаҳар нуфуси сони 25 мингга етиб қолганлигини айтади. Демак, қандайдир 30-31 йил орасида шаҳар аҳолиси қарийб 2,5 баравар кўпайган.

Венгриялик олимни Қаршидаги яна бир жиҳат қаттиқ ҳаяжонга солган. Бу Оврупога хос, Шарқда кам кузатиладиган ҳолат– дам олиш жойлари (парк) эди. Вамбери бу ҳақда шундай ёзади:

«Қаршида омма учун очиқ бўлган дам олиш жойини кўриб, тамомила ҳайратда қолдим. Буни нафақат Бухоро ва Самарқандда, ҳатто, Эронда ҳам учратиб бўлмайди. У дарё қирғоғида қулоч ёзган ва «Қаландархона» деб аталадиган каттакон боғ эди. Унда (одамлар) пешиндан ярим кечага қадар жам бўладилар. Ҳар томонда чойхоналар бўлиб, улар атрофида гуруҳ-гуруҳ одамлар йиғилади. Бу хушчақчақ даврадагилар кўриниши Марказий Осиё бўйлаб саёҳат қилувчилар учун ғалати, ғайритабиий бўлиб туюлади»².

Г.Вамберининг кўрсатишича, «Бухоро хонлиги, Хивадаги сингари, сиёсий нуқтаи назардан катта шаҳарлар сонига қараб бўлинади. Ҳозирги вақтда (1863–П.Р.) у эгаллаган ҳудуди ва аҳолиси сонига қараб ўринлаштирганимиз қуйидаги бекликлардан ташкил топган: 1) Қоракўл, 2) Бухоро, 3) Қарши, 4) Самарқанд, 5) Карки, 6) Хизор (Хузор), 7) Миёнқол ёки Кармана, 8) Каттақўрғон, 9) Чоршуй (Чоржуй), 10) Жиззах, 11) Ўратуба, 12) Шари Сабс (Шаҳрисабз). Бу сўнгги беклик катталиги жиҳати-

¹ Шу жойда, 139-бет.

² Шу асар, 140-бет.

дан Самарқандга тенглашади, бироқ амир билан мунтазам олиб борилган урушлар оқибатида унинг фақат бир қисмини хонликка тобин дейиш мумкин»¹.

Г.Вамбери Бухоро амирлигининг ҳарбий қуввати ҳақида ҳам маълумот бериб ўтади. Унинг айтишига қараганда, хонликнинг мунтазам қўшинлари 40000 отлиқ аскар бўлиб, зарурат туғилганда унинг миқдорини 60000 га етказиш ҳам мумкин экан. Йигирма минглик қўшимча аскар, одатда, «аҳолиси ботирлик билан шуҳрат тутган Бухоро ва Қаршидан йиғилган»².

Қарши тераклари³

Тонг маҳали чўл йўлида юришдан ортиқ гашт бўлмаса керак, дея ўйлади туя устида чайқалиб келаётган ажнабий. Азбаройи иссиқ ва гармселдан унинг лаблари тарс-тарс ёрилиб кетган. Кўзига қадар тушириб танғиб олган рўмоли қатларидан энгашса, упадек майин тупроқ тўкилади. «Оллоҳга шукр, ўлмайнетмай Қаршига етиб келдик-а, – ўзича гудранади у, – Қарши Бухоро хонлигида иккинчи шаҳар...».

Карвонбоши дарвозада соқчибоши ҳузурида анча хаяллаб қолгандан сўнг, уларга шаҳарга кириш ижозати бўлди. Ажнабий – инглиз фуқароси Александр Борнс, яъни, мулла Искандар дарвоза олдидан бошлаб турнақатор тизилган дўконларга кўзи тушиб, анграйиб қолди. Эҳ-ҳе, нималар йўқ бу ерда?! Расаларда бутун-бутун гўшт гавдалари, нима бало, бу ернинг одамларига бошқа егулик йўқмикин. Манави, кўзни қамаштирадиган тақинчоқларни қаранг-а, ув-в, қироличага совға қилса борми... Қизил ақиқлар қаердан келиб қолдийкин? Бадахшонникими ёинки Ҳиндники? Ҳиндлар экан, ўйлади мулла Искандар қоп-қора сотувчиларга кўзи тушиб.

Инглиз қироллик армиясининг капитани, жосуслик мақсадини хаспўшлаб олган Борнс назаридан ҳеч бир нарса четда қолмасди. 1832 йилда у хотира дафтарига қуйидагиларни рақам қилган эди: «Дарё Қаршининг шимолий тарафидан ўтади ва

---

¹ Шу асар, 158-бет.

² «История Узбекистана в источниках», 158-бет.

³ П.Равшанов. Қарши тераклари. «Қашқадарё ҳақиқати», 1994 йил 18 май.

аҳолига сон-саноқсиз боғ-роғлар яратиш, мевали дарахтлар, тераклар экиш имкониятини беради. Тераклар улуғвор ва жозибадор кўринишга эга, хусусан, шамол турганда уларнинг барги ҳақиқатда яшил бўлишига қарамай, оппоқ ва кумушсимон бўлиб товланади. Бу дилтортар ва хушёқар манзара ҳосил қилади».

Мулла Искандар–Борнс мулозимга терак баргларида келтиришни буюрди. Баргларни авайлаб тахтлади-да, сафар халтасига эсдалик учун солиб қўйди. Қарши тераклари ажнабийда алоҳида таассурот қолдирган эди. Қум барханлари-ю, дашту биёбонларни оралаб келган йўловчи–жосуснинг кўзи, балким, даставвал унга тушгандир. Балким, бийдай сахро ўртасида қад ростлаб турган муаззам тераклар унга юрт қўриқчилари бўлиб туюлгандир.

Қаландархона¹

Самарқанддан чиққан карвон ола-қуроқ эди. Туя қаторининг олди-ортида отлиқлар, эшак минганлар ҳам кўп эди. Ниҳоят Қўнғиртоғнинг елкасига келганларида Қарши кўринди. Баланд ўсган тераклар қалъани ўраб турар, кун ботиш сарида Кўк Гумбазнинг нилий пештоқи виқорли ялтираб кўзга ташланарди.

Йўл бўйи ҳаммани оғзига қаратиб келган мулласифат киши гап-сўзни тўхтатиб, олдинда ястаниб ётган шаҳарга термулиб қолди. Бу венгер шарқшуноси Жерман Вамбери эди. У 1863 йилда, ўруслар Қаршини истило қилишидан беш йил бурун бу жойга қадам қўйган эди.

ХІХ асрнинг иккинчи ярмига келиб Бухоро хонлиги, аниқроғи, унинг асосий шаҳарлари Овруро ҳам рус ажнабийлари серқатнов бўлган чорраҳага айланади. Уларнинг тиллари ҳам, мақсадлари ҳам турлича эди. Шу сирага Вамбери ҳам кирар, у ўзини бежиз мулла қиёфасига киритмаган эди.

Вамбери Самарқандда орттирган таниш-билишларидан қаршилик Ҳасан деган кимсага мактуб ола келаётган ва унинг ёрдамига умид боғлаётган эди. Йўловчилар кўприкдан ўтиб, карвонсаройга бурилдилар. Дўкондор Ҳасанни ҳам дараклаб топдилар.

---

¹П.Равшанов. Қаландархона, «Қашқадарё ҳақиқати», 1994 йил 18 май.

Кўпни кўрган, табиатдан ва табиийликдан ҳайратланиш зим-масига олган бошқа масъулиятлари олдида мингинчи даражали бўлганига қарамай, Вамбери Қаршида кўргани боғни унута олмаган. Шуларни мулоҳаза қилганда, беихтиёр хаёлдан «бизларчи, Қаландархона боғини барпо қилган, ажнабийларни ҳайратга солган боғбонлар авлоди ўша боғларни асраб қола олдикми?» деган савол ўтаверади. Балки Қашқадарё бўйида, ўша тарихий Қаландархона боғини тиклаш жоиздир.

* * *

Икки дарё оралиғидаги қадим Туркистон уч хонлик Бухоро, Қўқон, Хоразм ўртасида бўлиниб қолган эди. Бир халқнинг уч хонлиги ўртасида узоқ вақтлар давомида ўзаро душманчилик кайфияти ҳукм суриб келди. Бири иккинчиси ҳисобига чегарасини кенгайтириш, иккинчиси учинчиси мулкларини талаш билан машғул бўлиб, ягона ватан, она-юрт туйғуси мутлақо унутилди. Хонликларнинг ҳар бирида ички низолар ғовлаб кетган эди. Фақат тожу тахт билан боғлиқ сарой фитналари эмас, вилоятларда уруғлар, қавмлар ҳам ёвлашиш даражасига келиб қолган, хонликларнинг эса ҳарбий қудрати тобора заифлашиб бормоқда эди.

Кўпдан буён Марказий Осиёни, Туркистонни босиб олиш умидида унга кўз тикиб турган Чор Россияси тажовузи учун қулай вақт етилиб келмоқда эди. Чор Россияси имкониятдан фойдаланишни пайсалга солиб ўтирмайди.

Шудай мураккаб, босқин кўланкаси ўлкани чулғаган бир вазиятда амир Насрулло ўрнига унинг ўғли Музаффар тахтга чиқади. В.В.Бартольд бу ҳақда умумлаштирувчи бир фикр айтган эди:

«Насрулло вориси Музафариддин тахтга чиққан вақтда (1860-1885) руслар Сирдарёнинг қуйи оқимида қаттиқ ўрнашган эди. Шу жойдан аста-секин қадимий Мовароуннаҳрнинг бошқа қисмларига ҳам силжий бошладилар. Бир қанча мағлубиятлардан кейин амирнинг русларга бўйсунушдан бошқа чораси қолмади...»¹.

---

¹ В.В.Бартольд. Соч. III., 391-бет.

ХІХ асрнинг иккинчи ярмидан руслар асорати бошланади. Ватан бошига яна мустамлакачиликнинг мудҳиш кунлари тушади.

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ҲАЁТ

Аштархонийлар сулоласи ҳокимиятга мушкул сиёсий- иқтисодий танглик даврида келган эди. Хонларнинг мамлакатни бошқаришдаги ўрни ўзига яраша эди. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётда ҳал қилувчи сўзни уруғ бошлиқлари бўлган ўзбек бийлари айтар эди. Хон уларнинг қўлида қўғирчоқ эди.

Ўзбек уруғ бошлиқлари Аштархонийлар даврида жуда катта нуфузга эга эди. Улар орасидан қўйиладиган Оталиқ мамлакатни идора қилишда катта ҳуқуқларга эга эди. Бу даврда бошбошдоқлик авж олади, халқ оммасининг таланиши, шаҳар ва қишлоқларнинг хароб бўлиши кучаяди. Бухоро хонлигининг иқтисодий ҳаётида сув ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди. Аштархонийлар даврида сунъий суғориш тармоқлари кенгайиши у ёқда турсун, мавжудлари ҳам ишдан чиқарилади.

Абдуллахон даврида Қарши чўлини суғориш масаласида бош қотирилган эди. Бунда Амударё сувини олиб келиш режалаштирилган ва баъзи маълумотларга кўра, Келиф вилоятидаги Қора Камардан сув чиқаришга муваффақ бўлинган. В.В.Бартольд «Туркистоннинг суғорилиши тарихига доир» номли салмоқли ишида бу ҳақда хабар беради. Чунончи, у Бухорода суғориш масалалари буйича текширувлар бошлиғи Е.Н.Блумберг-нинг «Мактуботи Алломий» номли бир қўлёзма тақдим этганлиги ҳақида сўзлаб, бу асарнинг Ҳиндистонда Акбар даврида XVI аср охири — XVII аср бошлари яшаган унинг вазири Абул Фазл томонидан ёзилганлигини айтади. Қўлёзмада Ҳиндистон подшоҳи Акбарнинг Абдуллахон номига ёзилган хати матни ҳам ўрин олган. Маълум бўлишича, Абдуллахон Келиф вилоятидаги Қора Камардан (Амударёдаги—П.Р.) Насаф (Қарши) вилоятини суғориш учун анҳор чиқарган. Абдуллахон Қарши чўлига сув келтириб, бу жойни ўзлаштиришга турли туманлардан аҳолини кўчириб келади ва уларни 5 йил давомида олиқ-солиқлардан озод қилади. Қаршининг теварак-атрофида қақраб ётган ерлар гуллаган боғу роғларга айланади, қишлоқлар кўпаяди¹.

¹ В.В.Бартольд. Соч. III., 161-бет.

Абдуллахоннинг Қарши чўлида Файзобод деган қишлоқ бунёд этганлиги манбаларда зикр этилади. Бундай қишлоқлар сони кейинчалик яна ортиб борган. В.В.Бартольд Қора Камар анҳори ҳақидаги гапани давом эттириб, Боқи Муҳаммадхон даврида унинг кўмиб ташланганлигини сўзлайди. Гап шундаки, Қарши вилояти аҳолиси Шайбонийлар ўрнига келган сулолани қўллаб-қувватламаган ва унга қарши исён кўтарган. Боқи Муҳаммадхон (1605 йилда вафот этади) ғалаёнчи қаршиликларни жазолаш учун Қора Камар анҳорини буздирган. Шундан сўнг Қарши чўлида яна сув танқислиги сезила бошлаган. В.В.Бартольд, Қора Камар анҳорини амир Ҳайдар XIX асрда тикламоқчи бўлганлигини айтган эди. Бироқ вазирлар хон бу ишни қилгудек бўлса, қаршиликлар мағрурланиб кетиб, бўйсунмаслик шевасини ошкор қиладилар, деб уни бу йўлдан қайтардилар. Амир Ҳайдар, шу тариқа, ўз фикридан қайтади¹.

Қарши ва унга тобе манзилларда бу даврда халқнинг аҳволи қандай эди? Қора Камар анҳори билан боғлиқ воқеалар ҳали илмий ойдинликни талаб қилади. Лекин, Абдуллахон Қарши теварак-атрофида ободончилик билан боғлиқ катта ишларни амалга оширганлиги бор гап. Шу сабабдан ҳам бу жой аҳолиси Аштархонийларни нохуш қабул қилган.

Айрим муаррихлар фикрича, Аштархонийлар даврида деҳқонларга бўлган зуғум човути кенг ёзилган эди. Деҳқон хўжаликлари ўзаро жангу жадаллар, солиқлар оғирлиги ва бошқа ижтимоий жараёнлар сабабли таназзулга юз тутарди. Бу даврда жамоа таркибларининг барҳам топиши, деҳқон-жамоачи гуруҳларининг қисқарганлиги, аксинча, деҳқон-ижарачилар гуруҳларининг кўпайиши билан боғлиқ чуқур ижтимоий жараён² келатган эди.

Деҳқон-жамоачининг ижарачига нисбатан маълум имтиёзи бўлган. У жамоа ерида бир умр ишлаши, унинг авлодлари ҳам шу ҳуқуқдан фойдаланиши мумкин эди. Деҳқон-ижарачи эса ҳар икки-уч йилда янги ер топишга, уни омонат ижарага олиб ишлашга мажбур эди. П.П.Иванов таъкидлагани каби, йирик ер мулкларининг эгалари бу ерларда ўз хусусий хўжаликлари билан шуғулланмас эдилар. Уларнинг ерлари ижарага берилар эди.

---

¹ «Муким-ханская история», 158-бет.

² Б.Г.Гафуров. Таджики. 2-китоб, 318-бет.

Қишлоқ хўжалиги асосан деҳқончилик ва чорвачилиқдан иборат бўлган хонликда «ернинг катта қисми ҳали на деҳқончилик, на шаҳар ҳаёти билан таниш бўлмаган кўчманчи ўзбек қабилалари – чорвадорларга юрт қилиб берилганди. Шакл жиҳатидан, юрт жамоа-қabila мулки бўлиб, унда ер эгаси ва уни тасарруф қилувчи айрим шахс ёки қишлоқ жамоаси эгалик қилмасдан, балки бутун қabila ёки унинг бир бўлаги эгалик қиларди... Юрт ерини ҳақиқатда тасарруф қиладиганлар, беҳисоб чорва моллари учун энг яхши яйловларни ўз қўлларига киритиб олганлар шу уруғ бийлари эди. Бироқ, ўзбек уруғ- қабилаларининг ўтроқлик турмушга кўчиш жараёни жуда тезлик билан ўтади. Афтидан, XVIII асрда ўтроқликка кўчиш жараёни оммавий тус олган бўлса керак»¹.

Ўзбек қабилаларининг ўтроқ ҳаётга кўчиши, ерларга ишлов бериб, деҳқончилик билан шуғулланиши мамлакат иқтисодий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатмай қолмасди, албатта. Қарши навоҳисида ҳам ўзбек уруғлари номи билан аталган ўнлаб қишлоқлар вужудга келган. Керайит, Батош, Бойғунди, Гувалак, Манғит, Некуз, Эсавой, Темирхўжа ва бошқа манзиллар шу жумлага киради.

Бу қишлоқлар асосан XVI-XVII асрларда Қашқадарёнинг қуйи қисмида, чўл ҳудудларида вужудга келган. Бу мундарижа Шайбоний ва Аштархонийлар даврида вужудга келган ҳамма қишлоқларни ўзида акс эттирмайди. Бу ерда фақат уруғ номларидан ташкил топган қишлоқлар ҳақида сўз юритилди. Қарши атрофида кўзда тутилаётган асрларда янги қишлоқларнинг кўпайиб кетишига ажабланмаслик керак. Шайбонийлар ва уларнинг давомчилари бўлган Аштархонийлар ўзбек уруғларининг асосий қисмини Қашқадарё, Зарафшон воҳаси, Сурхондарё ва Бухоро вилоятларига жойлаштирган эди. Аштархонийлар даврида бир сифат ўзгариши юз берадики, ул ҳам бўлса, даштларда, чўлларда чорвачилик билан, кўчманчилик ҳаёт тарзини давом эттираётган ўзбек уруғлари ўтроқ ҳаётга ўта бошлайди ва деҳқончилик ишларини ўзлаштиради.

Аштархонийлар, улардан сўнг манғитлар ўз қўшинига захира қисмларни ҳамиша Қарши вилоятидан тўплаган. Аштархонийларнинг мунтазам қўшини йўқ эди. Лашкар тортиш ёхуд

---

¹ «Ўзбекистон ССР тарихи», 582-бет.

галаёнларни бостириш зарурати туғилса, Қарши теварак-атрофидан амирлар зудлик билан лашкар йиғар эдилар. Ўзбек уруғлари ҳарбий қувватига таянган Аштархонийлар Қарши ва унинг ён-атрофидаги қишлоқлардан аскарлар олган.

Манбаларда қайд этилганидек, XVII аср охирларида Қарши шаҳрида ҳунармандчилик сезиларли даражада жонланади. Ҳунармандчилик кўламига мутаносиб равишда савдо-сотик ҳам тараққий қила боради. Буюк Ипак йўли бўйида, Балх йўли устида бўлган Қарши шаҳри ривожда, ўзини ўнглаб олишида бу икки омил катта ўрин тутган.

П.П.Иванов «Марказий Осиёнинг XVI аср биринчи ўн йиллигида ҳарбий воқеалар туфайли бузилган хўжалиги жуда тез тиклана бошлайди»¹, деган сўзлари ҳам шу жиҳатларни кўзда тутиб айтилган эди, дейиш мумкин.

XVII асрнинг иккинчи яримида Бухоро хонлигида сиёсий ҳокимиятнинг заифлашуви оқибатида жойларда аслзодалар қўлида жуда катта мулклар тўплана бошлайди. Маҳаллий ҳокимларнинг мавқеи ошиб кетиши оқибатида улар ўртасида ихтилофлар кучаяди. Вилоят бекларининг ихтилофи қишлоқ хўжалигига таъриф қилиб бўлмас даражада зарар келтиради. Шаҳарларнинг қамал қилиниши, қишлоқларнинг экин-тикинлари пайҳон этилиши, ёшларни мажбурлаб қўшинга олиш ишлари халқни фаол меҳнатдан совутиб қўяди, ҳунармандлар, савдогарлар осойиш жойлар ахтариб кўчиб кета бошлайдилар ёхуд қўрғонларда яшашга ўтадилар.

Дониёлбий Оталиқ даврида амирликда халқ кўтарилишлари юз беради. Тарихий асарларда бу исёнлар гўё маҳаллий ҳокимларнинг ёки уруғ бошлиқларининг хонликка қарши туриши сифатида талқин этилади. Бийлар, ҳокимлар, П.П.Иванов жуда тўғри таъкидлаганидек, истисносиз фақат деҳқонлар оммасига таянган. Деҳқонлар ҳаракатини изга солиш маҳаллий амалдорларнинг манфаатлари билан боғлиқ эди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмига келиб, «Марказий Осиё арзигудек иқтисодий силжишларни»² бошдан кечиради. Бу энг аввало, ишлаб чиқариш кучларининг тараққиётида кўзда ташланади. Манғитлар сулоласи мамлакатнинг парчаланишига, ички низо-

---

¹ П.П.Иванов, Кўрсатилган асар, 71-бет.

² П.П.Иванов, Кўрсатилган асар, 89-бет.

ларга аста-секин барҳам бера боради, шаҳарларда ҳаёт қайта жонланиш йўлига киради. Қозоқлар 1755-1760 йилларда хитойликлардан мағлуб бўлганидан сўнг, ўз чегараларига қайтиб кетади. Бу эса хонлик мулкларининг яна бир талончидан қутилиши бўлади.

XVIII аср иккинчи ярмида Бухоро хонлиги Туркистон тупроғида вужудга келган уч давлат ўртасида «марказий ўринни»¹ ишғол қилишига қарамасдан, ҳатто, XIX аср бошларида унда майда феодал мулклар ўз мустақиллигини сақлаб қолган эди. Шулардан бири Шаҳрисабз беклиги эди.

Қарши XIX аср бошларида иқтисодий жиҳатдан бирқадар тараққий қилган эди. Бу даврни махсус тадқиқ этган олим П.П.Ивановнинг шаходатига кўра, Бухоро, Самарқанддан сўнг (Самарқанд аҳолиси 30 минг бўлган) учинчи ўринда Қарши шаҳри² турган.

Амир Шоҳ Муроднинг қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадида хонликнинг бутун аҳолисини жалб қилиш учун қўлланган тадбирларидан бири қўш пули солиғи эди. 50 таноблик ер майдонидан 40 тийинга яқин солиқ ундириш унинг даврида ижобий натижалар беради. Қарши мулкларида ҳам сунъий суғориш ишлари анча жонланади. Бироқ ундан кейинги амирлар, масалан, Ҳайдар, Насрулло ва Музаффарлар даврида бу солиқ миқдори 3 сўм 60 тийинга қадар кўтарилган, демак, қарийб ўн баравар ошиб кетган. Энг ёмони, бу даврларга келиб, қўш пули ишланадиган ердан ҳам, ишланмайдиган ердан ҳам бир хилда олинаврган.

Амир Шоҳ Мурод ва Амир Ҳайдарлар даврида амалга оширилган суғориш иншоотлари, чиқазилган ариқлар деҳқончилик тараққиётига маълум даражада омил бўлган эса-да, ҳосил берадиган ерлар кўлами ўтроқ аҳоли эҳтиёжларини тўла қондира олмаган. Қишлоқларда деҳқонларнинг аҳволи яхши эмас эди. Уйлар ёппасига пахсадан кўтарилар, капалар, ўтовлар ҳам истеъмолда эди. Ертўлаларда кишилар яшаб турганлиги ҳам манбаларда қайд этилади.

Ердан ҳам, молдан ҳам мосуво бўлган бир қисм аҳоли ёлланиб ишлашга мажбур эди. Ерни ижарага олган деҳқон уни ўз қўши билан ишласа-да, ўзи донини экса-да, ҳосилнинг фақат ярмига³ эгалик қилар эди.

---

¹ Шу асар 117-бет.

² П.П.Иванов, Кўрсатилган асар, 120-бет.

³ Шу асар, 123-бет.

Шаҳар аҳолисидан ташқари, ер ва суви бўлмаган, чорваси йўқ қишлоқ кишиларининг бир қисми ҳунармандчилик билан шуғулланган. Бундай турмуш шароити фақат эҳтиёж орқасидан бўлиб қолмасдан, Қашқа воҳасидаги кўп асрлик анъана билан ҳам боғлиқ эди. Масалан, Касбида кулолчилик тараққий этган бўлса, Филон, Косон, Фузорда темирчилик, тўқимачилик, бўёқчилик ва бошқа соҳалар ривожда бўлган.

Қаршида Шаҳрисабз, Китоб, Фузор ва Косонда бўлгани сингари саноат ҳам оёққа тура бошлайди. Пахтани, жунни, ипакни қайта ишлаш корхоналари бунинг мисоли бўлади.

XIX аср биринчи ярмида ва иккинчи ярми бошларида Бухоро хонлигида, хусусан, Қаршида бўлган ажнабийлар боғ-роғларга алоҳида эътибор берганлар.

А.Бёрнс маълумотларидан маълумки, XIX аср иккинчи чораги бошларида Қаршида суғориладиган майдоннинг умумий кенглиги 20 милни ташкил этган. У шаҳар атрофидаги боғлар, мевали дарахтлар ва айниқса, теракларни мароқ билан тасвир қилади. Шу билан бирга, Қашқа воҳасининг қуйи қисми учун сув танқислиги унинг эътиборидан четда қолмаган.

П.И.Демезон Бухоро амирлигидаги пахтачилик ҳақида гапирганида, унинг 15 апрелдан 25 апрелга қадар экилиши ва 15 августдан 10 сентябрга қадар йиғиб олинишини эслатиб¹ ўтади. П.И.Демезоннинг бор ҳақиқатни эътироф этганлигига қойил қолмай бўлмайди. «Ғўза ўсимлиги кўп ғамхўрликни талаб қилади, негаки, камида ҳар ҳафтада суғориш (ўсимлик ёнидан чиқувчи, Бухорода баланглиги 3-4 футга етадиган ёввойи ўтларни юлиш) керак. У совуққа жуда чидамсиз, август охирларида бўладиган шимол шамоллари ва ер усти музлашларидан тез-тез нобуд бўлиб туради. Бухоро, Миёнқол, Кармина ва Самарқандда пахтани яхши етиштирадилар. Қарши ва Чоржуй пахтасининг сифати анча паст бўлади»², – дейди у.

Қарши XIX асрнинг иккинчи чораги бошларида тамаки етиштиришда ҳам машҳур эди. Қаршининг тамакисини П.И.-Демезон аъло навли, дея мақтаб тилга олади. Кейинчалик ўлкамизда чекиш ва ичишни оммавийлаштирган мустамлакачилар вакилининг бу борадаги дидини баҳсдан холи, деб ўйлаймиз.

---

¹ Қаранг: «История Узбекистана в источниках», 43-бет.

² Қаранг: «История Узбекистана в источниках», 43-бет.

К.Ф.Бутенев (1841-1842) амирлик шаҳарларида бўлганида, ер ости бойликларидан Қаршига яқин тоғлардаги кўмир ва тузга алоҳида қизиқади.

Бухоро хонлигидаги қимматбаҳо графит (сурматош) конлари тўғрисида сўзлаб, К.Ф.Бутенев Ғузорни¹ тилга олиб ўтади. Унинг бу маълумоти ҳозирги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган. Бу маъдан Ғузорга туташ тоғ тизмаларда бўлса, ажаб эмас. Эндиликда шу конларни тиклаш жуда фойдали бўлур эди.

Г.Вамбери Қаршига олиб келувчи йўллар ҳақида: «Бухоро амири ҳамма тарафга қўйган миршабларнинг қаттиқ назорати туфайли бу жойда йўллар шунчалик хавфсизки, нафақат катта карвонлар, ҳатто, ёлғиз сайёҳ ҳам бу чўлдан хотиржам ўтиши мумкин»², – дейди. XIX асрнинг 60-йиллари сўнгларида Қаршидан Амударёга қадар йўл қурилган ва унда артиллерия қуруллари³ билан ҳаракатланиш кўзда тутилган эди. Инсоф нуқтаи назаридан баҳо бериш лозимки, бу даврда йўллар хавфсизлиги таъминланиши катта гап эди: бу давлатлараро алоқалар ривожига таъсир кўрсатар, савдо-сотиқ тараққийси у билан боғлиқ эди.

Г.Вамбери Самарқанд йўлидан Қаршига келаверишда икки мил⁴ қолганда, йўлнинг экин-тикин ерлари орасидан ўтишини, жуда кўп боғлар⁵ мавжудлигини зикр қилади. У «Қарши саноти билан ҳам ажралиб туради» деган фикрни ҳам айтади.

Савдо-сотиқ бобида у келтирган далиллар ҳам диққатга лойиқ. Вамбери Қаршида яшайдиган эшон ва муллаларга ўз таниш-билишлари, дўстларидан мактублар келтирган. Хатларда унга ёрдам кўрсатиш сўралганлиги табиий. Вамбери Қаршида Ҳасан деган киши билан шу тартибда танишади. Ҳасан Қаршининг бообрў кишиларидан бўлган. Ҳасан ажнабий меҳмонни очиққўнгилик билан қарши олади. Меҳмонга уй ҳайвонлари, эшаклар арзонлигини айтиб, сотиб олишни маслаҳат беради. Ҳасан сайёҳ учун сув ва ҳаводек зарур пичоқ, игналар, иплар, тақинчоқлар, Бухоро рўмоллари, Ҳиндистондан келти-

---

¹ Шу асар, 61-бет.

² Қаранг: «История Узбекистана в источниках», 138-бет.

³ В.В.Бартольд. Соч. II., ч. I., 427-бет.

⁴ 1,61 км.

⁵ «История Узбекистана в источниках», 139-бет.

риладиган ва жуда арзон сотиладиган қизил тошлар сотиб олишни ҳам маслаҳат беради. Вамбери Хивага боришни мақсад қилган эди. Йўлда учровчи кўчманчилар билан мулоқот қилишда, озиқ-овқат олишда бу ашёлар асқотар эди. Ўша пайтда битта игнага ёки бир неча дона тақинчоққа (мунчоқ) бир кунга етадиган нон, қовун-тарвуз беришган.

Вамбери Қаршида бўлганида қадимий қўлёзмаларни, атторлик буюмларини, антикварларни сотиб олган. Унинг ўзи бу ҳақда, «халтамнинг бир қисми қўлёзмалар билан тўлди, ярми майда ашёлар дўконига айланди, шундай қилиб, бир вақтнинг ўзида мен ҳам антикварга¹, ҳам атторлик буюмлари билан савдо қилувчи ва хожага айландим»², деб ёзган эди.

XIX аср ўргаларидаги Қарши шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий, маданий қиёфаси ажнабий сайёҳлар, олимлар ва бошқа ниётда келган хорижликлар ёзиб қолдирган хабарларда бирқадар намоён бўлади, дейиш мумкин. Бу маълумотларнинг аксарияти холис, муаллифларнинг мақсади қандай бўлишидан қатъий назар, синчиклаб ўрганиш туфайли айтилган, ҳаққоний хулосалар эди.

Маданият лавҳалари

XVII асрда Қашқа воҳасида ўзига хос маданий ҳаёт мажуд эди. Хонликлар даврида Темурийлар замонида тараққиётнинг юқори поғонасига кўтарилган бадий ижод, санъат таназзул муҳитига туширилган бўлса-да, у сўниб қолмади, асрий ўзанларида давом этди. Малеҳо Самарқандий XVII аср сўнгиларида Шаҳрисабзнинг мисли Самарқанд янглиғ хароба эканлигини, ундаги масжид ва мадрасаларнинг бузилганлигини айтади.

XVIII аср охирларида Қаршига ҳоким қилиб юборилган валиаҳд Ҳайдар Қаршини тиклаш, таъмирлаш бобида баъзи ишларни амалга оширади. XVI асрда қурилган Қарши Намозгоҳ (Кўк Гумбаз) масжиди қайта таъмирланади, сўфалар устига тош териб чиқилади. Масжиднинг ичи ҳам қайта сувоқ қилинади. Бунда олдинги сирланган кошинлар кўчган ўринлар ёпиб юборилади. Масжид кейинчалик ҳам неча бор таъмирдан чиқазилган. Меҳроб дарчаси ўн бир марта ўтказилган сувоқ изла-

---

¹ Қадимий, ноёб буюмлар сотувчиси.

² Юқоридаги асар, 140-бет.

рини ўзида сақлаб қолган, унга ёндош бўлган меҳроб хонасида эса саккиз сувоқ излари билиниб туради.

Масжид ёнидаги бинолар тагидан топилган қўчқорнинг сополдан ясалган ҳайкалчаи XVIII асрга тааллуқли, деб қаралади. Бундай ҳайкалчалар Касби намозгоҳ масжидидан ҳам топилган. Бундай ўйинчоқлар, одатда, намозгоҳлар ёнида ийдларда, сайилларда сотилган.

Қаршига яқин бўлган Фудина қишлоғидаги Хусом Ота мажмуаси ҳам бу даврда фаолият кўрсатиб турган. Обида атрофи баланд пахса девор билан ўралган, унинг ичида каттакон ҳовуз, таҳоратхона ва олди пешайвонли масжид мавжуддир. Мажмуадаги қолган бинолар турли даврларда қурилган. Айримлари XI асрга, бир қисми эса кейинги даврларга, то XIX асрга оид бўлиб, турли тарх, режа асосида қурилганлиги кўзга ташланиб туради. Бу ҳол дарвоза мисолида аниқ билинади. Унга ишлатилган майда ғиштлар X-XI асрларга тегишли бинолар қолдигидан олинган бўлиб, XVI-XVII асрларда, дарвоза қурилаётган вақтда¹ унга ишлатиб юборилган. Шу жойда Севинч Ота мақбараси ва уч гумбазли қилиб қурилган масжид ҳам жойлашган. Масжиднинг тарихи ҳам XVII-XVIII асрларга оид, деб қаралади.

Қовчин қишлоғидаги Имом Маин мажмуаси ҳам XVII-XIX асрларда фаолият кўрсатишда давом этади. Бу жойда Имом Аъзам дахмаси мавжуд, деб нақл қилинади. Ҳовлида катта ҳовуз, шоҳсупа ва айвонли масжид бор. Масжид нисбатан анча кейинроқ қурилган. Бинони қайта таъмирлатган шахснинг исми Тиллабой ибн Нодир Муҳаммад, ўймакор уста эса Муҳаммад Содиқ ибн Нахшабий бўлган. Исми шарифлар эшикнинг жез халқаларига ўйиб ёзилган. XVII-XIX асрлар давомида Пўлоти, Бешкент, Орол қишлоқларида ҳам бир неча масжидлар бўлган ва оммага хизмат кўрсатган. Кўчкак ва Жейнов қишлоқларида Чоргумбаз, Косондаги Қўрғон масжидлари ҳам ўтмишнинг ажойиб ёдгорликларидан саналади. Лаганди қишлоғидаги Гул масжид XIX аср ёдгорлиги ўлароқ, ўзининг беназир безаклари билан эътиборни жалб этади.

Қашқадарё вилоятининг қадимий обидаларини махсус ўрганган олима Л.Ю.Маньковская кейинги даврларга тааллуқли мейморчилик мажмуалари ҳақида гапириб, «Қашқадарё мейморий ёдгорликлари ўзининг ноёблиги, ажойиблиги ҳамда ўрта аср мейморчилигининг архитектура мантиқи ва, ниҳоят, унча маш-

---

¹ Л.Ю.Маньковская, Кўрсатилган асар, 74-бет.

хур бўлмаган оддий ансамбллари, сира қўл тегмаган ҳолда сақланиб қолган «кўҳна хушбўйи» билан ҳам Марказий Осиё меъморчилик тарихини тўлдиради»¹, деган хулосага келган эди.

Қашқадарё воҳаси меъморчилиги, XIV-XV асрлардаги даражага кўтарилмаган бўлса-да, унинг замонасига яраша бўлганлиги, масжид ва мадрасаларнинг маърифат ўчоқлари сифатида фаолият кўрсатганлиги далилининг ўзи муҳимдир.

Бадий ижодиёт

Қарши маданий ҳаётининг асосий қиррасини бадий ижодиёт ташкил этади. Қашқа воҳасида, унинг Қарши ва Шаҳрисабз каби маданият ўчоқларидан XVII-XIX аср биринчи яримларида кўплаб шоирлар, олимлар, санъаткорлар, хаттотлар етишиб чиққанлар.

Бухорода ҳокимият Субхонқулихон қўлига ўтгандан сўнг, у нафақат акаси Абдулазизхонга яқин сарой аъёнларини, шу билан бирга, олимлар, шоирларни ҳам қувғун остига олади. Бундай қисмат юз (жуз) уруғидан чиққан таниқли шоир Турди Фароғийни ҳам четлаб ўтмаган. Ҳақгўй шоирлардан Неъматулло Самарқандий, Шокир Бухорий, Ҳожи Собир, Мулло Зариф, Шамими Бухорий, Мажнун Бухорий ва Ниёзбек Матлабларга ижод қилиш таъқиқлаб қўйилади. Уларга бошқа ҳунар билан шуғулланиш тавсия этилади.

Манбалар Субхонқулихон ҳукм сурган йилларда таъқиб ва тазйиқ туфайли 20 дан ортиқ Қаршилиқ, Бухоролиқ, Самарқандлиқ шоирлар дарвешлик йўлига киради, тарки ватан қилишга мажбур бўлади. Шундай қисмат юртдошимиз Ломсий Насафий чекига ҳам тушади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатаётирки, қадимдан илм-фан ва маданият ўчоқлари бўлиб келган шаҳарларда бу анъана изчил давом этган. Фаннинг турли йўналишлари бўйича, тарих ва адабиёт соҳасида айниқса кўплаб асарлар яратилган. Қарши шаҳрида XIX асрда маданий ва маънавий ҳаётимизда хос ўрин тутажақ кўпгина олимлар, шоирлар, муаррихлар етишиб чиққан. Бу ўринда «Тухфат ал-хоний» асарининг ҳамқаламлари-

---

¹ Л.Ю.Маньковская, 96-бет.

дан бири домулло Олимбек Насафий, «Мўъжаз ал-қонун»ни ёзган Алоуддин Али ал Қарший, «Расоил ал-вусул» ижодкори Иброҳим бин Ҳаким ал-Кеший, «Девони Озар» соҳиби мулло Абдулҳолиқ Озар ан-Насафий, «Девони Насим»ни ораста этган Хожа Амир Насим Насафий, «Шарҳ ал-хомат» асари асари билан танилган Комил бин Камол Насафийлар номини алоҳида ифтихор билан тилга олиш лозим бўлади.

ЛОМЕЙ НАСАФИЙ. XVII аср охирлари ва XVIII аср бошларида яшаган Ломей Насафий таниқли шоир ва таржимон бўлган. Унинг ҳаёти уч жойда: Қаршида, Бухорода ва умрининг охири Ҳиндистонда кечади. Ломей Насафий ўз даврининг машҳур шоири, ҳамюрти Сайидо Насафий замондоши бўлган. У Бухорода Абдулазизхон ҳукм сурган йилларда (1680) сарой шоирларидан бўлган. Абдулазизхон шоирларга раҳнамолик қилишда ажралиб турган. Унинг саройида ўша вақтларда Турди Фароғий, Сайидо Насафийлар ҳам катта ҳурматга ноил бўлганлар.

«Ҳокимият¹ Субхонқулихон қўлига ўтгач, кўпгина сарой аъёнлари қатори шоир ва санъаткорлар ҳам саройдан қувилади. Ломей Насафий Ҳиндистонга, Бобурийлар ҳузурига йўл олади. Аврангзёб (1658-1707) ҳукмронлиги йилларида саройга йўл топиб, катта обрў-эътибор қозонади.

Ломей Насафий туркий ва форсий тилларда ижод қилган. «Ибратнома», «Шараф ул-инсон» сингари асарлари бизгача етиб келган.

Шоир рубойларидан намуна:

*Гардун тамоми чашм ба ёди узори кист?
Ранги баҳор хунии дасти нигори кист?
Ҳамчун сари бурида тапад меҳр дар шафақ,
Мажрўҳи ки, шаҳиди гами ки, шикори ки?*

Мазмуни: Олам вужуди кўз бўлиб қайси юзни ёд этмоқда, Баҳор ранги қайси нигорнинг дастидан хун бўлмоқда, Шафақ ичра кесилган бош каби тўлғанади, У кимнинг мажрўҳи, кимнинг ғамида шаҳид бўлган, кимнинг овига айланган?»

---

¹ Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, — Т.: 2001 й, 40-41 бетлар.

Ломей Насафий ижоди етарли даражада ўрганилган эмас. Шоирнинг адабий мероси намуналари Санкт-Петербургдаги М.Е.Салтиков-Шчедрин номли кутубхона жамғармасида сақланади. Жумладан, кутубхона қўлёзмалар бўлимида ҳамюртимизнинг ТНС- 42 рақами остида сақланаётган девони мавжудлиги¹ фикримиз далили.

Ломей Насафий ҳур фикрли, адолатпеша ижодкор бўлган. У ўз асарларида яхшилик, одамийлик ғояларини ёқлаган.

САЙИДО НАСАФИЙ. XVII асрнинг йирик шоирларидан бири Сайидо Насафий Қарши шаҳрида 1637 йилда туғилган. Унинг кейинги тақдири Ашгархонийлар пойтахти Бухоро билан боғланади. Мир Обид Сайидо Насафийнинг мадраса таҳсилини олиши Абдулазизхон даврига тўғри келади. Абдулазизхон (1645-1680) ўзининг узоқ давом этган салтанатида туркий ҳукмдорларга хос адабиёт ва санъатга эътибор билан қарайди. Унинг замонида Бухорода, умуман, хонликда маданият ишлари бир қадар жонланади. Сайидонинг замондоши, туркий тилда ижод қилган Турди Фароғий бу ҳақда бир мухаммасида шундай деган эди:

*Шоҳ Абдулазиза бўлди жаҳонбонлиг хатм,
Аҳди шаҳоншоҳи-ю, фурсат хоқонлиг хатм,
Шаръи инсофу карампешалигу хонлиг хатм,
Расми доду равишойини мусулмонлиг хатм,
Яхши от этти алам арсаи даври офоқ².*

Сайидо бу даврда шуҳрат тутган шоир Турди Фароғий йўлидан боради, унинг таъсирида ижодий камолот касб этади. Тоju тахт Субҳонқулихон қўлига ўтгач, Абдулазизхон даврида доврўқ тутган кўпгина шоирлар саройдан қувилади, таъқиб остига олинади. Ижод аҳлининг тазйиққа мустаҳиқ этилиши сабаб, Сайидо ҳам саройдан кетади, оддий тўқувчилик қилиб кун кечиради:

*Тириклик учун ўргимчак каби тўқувчидирман,
Дорвоз сингари менинг уйимдир арғамчи-ипдан³.*

¹ П.Равшанов, Адабий саҳифалар, 88-89-бетлар.

² Турди. Шеърлар. — Т.: 1971, 25-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. Ўрта мактабнинг VIII–IX синфлари учун дарслик, — Т.: 1950, 251-бет.

Малеҳо Самарқандий Сайидонинг Бухородаги Мадрасаи Девонбегида бир ҳужрада истиқомат қилганлигини ёзади. Шоир ҳамиша моддий қийинчиликлар тортади, бироқ таъма умидида амалдорларга бўйин эгишдан ор қилади, «Фарҳоддек қон ютиш» ва ҳалол меҳнат қилиш афзаллигини куйлайди:

*Билагим кучидан топаман, ейман,
Фарҳоддек қон ютиш яхшироқ сутдан¹.*

Шоир ўз шеърларида яшаган замонаси манзарасини бениҳоя тиниқлик билан қаламга олади. Ҳунарнинг касод бўлганлиги, меҳнат кишисининг хор этилганлиги унинг байтларида баралла янграб туради:

*Оёғ ости бўлди касодлигда молим,
Туну кун дўкондан хижолат чекарман.*

Сайидо Насафий меҳнат кишисини улуғлайди. Туну кун ишлаб элни боқадиган косиблар, деҳқонлар, ошпазлар унинг севимли қаҳрамонлари, тўлқинланиб тавсиф этган образлари даражасига кўтарилади. Айниқса, «Шаҳр Ошуб» асари бу жиҳатдан муҳим. Унда 212 хил ҳунар-касб соҳиблари тараннум этилади. Масалан, Сайидо деҳқонга алоҳида эҳтиром кўрсатади:

*Ул гўзал деҳқон ерин, бордим, супурдим қайси кун,
Хотиримни жамъ айлаб, хирмонин янчдим бутун,*

Сайидо ўз даврининг тараққийпарвар шоири сифатида мамлакат яхлитлиги тарафдори бўлган. Ўзаро юрт талашувлар, ички низолар оқибатда мамлакатни таназзулга олиб келишини шоир яхши англаб етган:

*Дар талоиш салтанат афтодаанд аз пой халқ,
Тоғж агар ин аст, олам сарнагун хоҳад шудан, –*

---

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. Ўрта мактабнинг VIII –IX синфлари учун дарслик, — Т.: 1950, 251-бет.

Яъни:

*Тожу тахт курашларидан халқнинг тинкаси қуриди,
Салтанат шундай бўлса, олам остин-устин бўлади, –*

дея катта алам билан ёзган эди. Шоир Турди Фароғий Субҳонкулихон замонини «жабр-зулм даври» дея таъриф қилган эди. Сайидо юртда гадолар, қашшоқлар тўлиб-тошиб кетганлигини, улар кўплигидан, ҳатто, шамол эсишига ҳам жой қолмаганлигини айтади.

XVII аср ўзбек халқи ҳаётини, Аштархонийлар олиб борган сиёсатни чуқур англаб етишда бадний асарлар аҳамияти катта. Сайидо Насафийнинг дostonлари, ғазаллари, ҳажвий шеърлари маҳорат билан ижод этилган. Субҳонкулихон даврида илму маърифатнинг, шеърят ва санъатнинг таъқиб остига олиниши кўпгина фозил кишиларнинг тарки ватан қилишига сабаб бўлади. Сайидо байтларида бу жиҳат ҳам акс этади:

*Ҳамроҳан рафтанду ман по дар ватан дорам ҳануз,
Такъя чун сурат девори бадан дорам ҳануз, –*

Яъни:

*Қадрдонлар кетиб бўлдилар, мен ҳамон ватандаман,
Деворга қоқилган суратдек, оёқ босиб, тик турибман.*

XVII асрда ижод майдонига меҳнат кишиси, оддий инсон киб келди. Сайидонинг мероси ҳам ана шу жиҳат билан катта қиммат касб этади. Шоир 1710 йилда Бухоро шаҳрида вафот этади.

САЙИДХОЖА НАСАФИЙ. 1740 йилда Эрон подшоҳи Нодиршоҳ Афшор юртимизга бостириб келган эди. Бу даврда шаҳарларда маданият ва адабий ҳаёт таназзулга юз тутиб, шоирлар, олимлар қисмати янада аянчлироқ бўлган.

Нодиршоҳ юришидан сал вақт бурун, 1737 йилда унинг ўғли Ризоқули Қаршига ҳужум қилиб, уни талон этган эди. Мана шундай даврда Саидхожа Насафий яшаб ижод этди. Саидхожа Насафий ҳақида маълумот берувчи ягона манба қаршилиқ тазкиранавис олим Нурмуҳаммад Насафийнинг «Мазхар ул-мусаннифин» асаридир.

Саидхожанинг туғилган йили маълум эмас. Лекин, шоирнинг вафот этган йили аниқ¹, Саидхожа Эрон подшоҳи Нодиршоҳ Афшорнинг ўғли Ризоқули катта қирғин-барот юриш қилиб, Қаршига босиб келганидан бир ҳафта ўтгач, яъни 1737 йилда вафот этади. Шунга қараганда, Саидхожа Насафий XVII асрнинг охири чорагида туғилган ва Қаршида муқим яшаган дейиш мумкин.

Саидхожа Насафий машҳур шоир, ҳамюрти Сайидонинг кичик замондоши бўлиб, бадий ижодда унинг таъсирида бўлган. Шоир Сайидо асарларидан илҳом ва баҳра олган. Бу ҳолни Саидхожанинг лиро-эпик жанрлардаги асарлари мисолида кўриш мумкин.

Саидхожа Насафийнинг адабий мероси ҳали етарлича ўрганилган эмас. «Мазхар ул-мусаннифин» муаллифи Нурмуҳаммад Насафий ўз тазкирасида Саидхожанинг «Боғча ва бўстон», «Шохча ва бўстон», «Китоби ҳамиша баҳор», «Хобу ҳаёл», «Фироқу висол» сингари дostonлари ва шеърлар девони ҳақида хабар беради.

Бироқ «Мазхар ул-мусаннифин» муаллифи ўз замондоши ва ҳамюрти бўлган Саидхожа асарларини санаб кўрсатишдан нарига ўтмаган. Нурмуҳаммад Насафий тазкирасида тилга олинган Саидхожанинг эпик мероси бизга қадар етиб келмаган ёхуд топилганича йўқ. Саидхожанинг ижодиёти ва ҳаёти ҳақида муфассал гапириш бу борадаги келгуси тадқиқотлар натижаларига боғлиқ. Асарлари номига қараб ҳукм қилганда Саидхожанинг асосан, дostonнавис шоир бўлганлиги англашилади. Саидхожа ўз даври шоирлари орасида анча сермаҳсул санъаткор бўлиб, лирик ва эпик талқинда кўпгина асарлар яратган.

САЛОҲИДДИН САЛОҲИЙ. XVIII аср Қарши адабий мактабида етишган шоирлардан бири Салоҳиддин Салоҳийдир. Шоир Салоҳиддин Салоҳийни XX асрда Каттакўрғонда яшган Салоҳиддин Маҳсум–Салоҳийдан фарқлаш керак. Адабиётшунос Тожи Қораевнинг «Хиромий» (1977) рисоласида бу ҳақда: «Шоир Салоҳий асли китобликдир. Кейинчалик у Каттакўрғонга келиб, турғун бўлиб қолган. Ўзбек ва тожик тилида девон тартиб берган. Китоб ва Каттакўрғон адабий муҳитидан яхши хабардор. 1964 йилда 88 ёшида (демак, Салоҳий 1876 йилда туғилган–П.Р.) вафот этган»², деб аниқ ёзилган. Яна бир ўринда Т. Қораев шоир Салоҳиддин Маҳсум–Салоҳийни Хи-

¹ Ўзбек адабиёти тарихи, 3 – том, Тошкент, 1978, 150 – бет.

² Қораев Т. Хиромий, Тошкент, 1977, 8 – бет.

ромийнинг шогирдларидан, деб қарайди: «Салоҳиддин Маҳсум шоир бўлиб, ҳалқ ўртасида Салоҳий таҳаллуси билан машҳур, Салоҳий Китоб ва Каттақўрғон адабий муҳитидан хабардор бўлганлиги учун унинг Хиромий ҳақидаги маълумотлари анча тўлиқ ва ҳақиқатга яқин. У ҳам Хиромийга ихлос қўйганлардан бўлиб, шоирнинг «Чор дарвеш» ва «Тўтинома»сининг Каттақўрғонда кенг ёйилишига ҳисса қўшган»¹.

«Фан» нашриёти чоп этган (1978) «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг 3-томида бу хусусда, яъни XVIII асрда яшаган шоир Салоҳий даври масаласида инobatли фикрларга дуч келамиз. «Ўзбек адабиёти тарихи»да қаршилик тазкиранавис Муҳаммад Амин бин Нурмуҳаммад Насафийнинг 1758-1759 йилларда ёзилган «Мазхар ул-мусаннифин» асари ҳақида фикр юритилиб, «Муҳаммад Амин бин Нурмуҳаммад Насафий балки Мутрибий ва Малехо сингари шаҳарма-шаҳар кезолмаган, замондошлари билан таниш бўлмагандир. Йўқса, тазкира 1758-1759 йилларда ёзилади-ю, нега унда тазкирадан 18 йил илгари—1740 йилда ўзбек тилида ёзилган Салоҳиддин Салоҳийнинг «Гул ва булбул» достони ҳақида ҳам сўз юритилмайди ёки шу муаллиф томонидан 1753 йилда, тазкирадан («Мазхарул-мусаннифин»)»—П.Р.) 5-6 йил илгари тожик тилида ёзилган «Юсуф ва Зулайҳо» достони ҳақида ҳеч нарса дейилмайди.

Салоҳиддин Салоҳий асарларидаги сўз составига назар солсангиз: «хафи авқот», «марди аҳмоқ», «душлар ва душлар» каби сўзларнинг Бухоро музофоти ўзбеклари диалектига доирлиги билан қаердадир-Насаф-Қаршидан у қадар узоқ бўлмаган жойда ҳаёт кечирганлиги аниқланади»², деб таъкидланади. Демак, XVIII аср ўрталарида яшаган, келиб чиқиши Қарши шаҳрига алоқадор бўлган дostonнавис Салоҳиддин Салоҳий асосан ўзбек тилида ижод қилган шоирдир. Салоҳий адабий мероси мавзулари жуда ранг-баранг, у ўзига замондош бўлган илғор йўналишдаги шоирлар изидан боради, риёкор дин аҳлини ошкора танқид қилади, уларнинг ифлос кирдикорларини очиб ташлайди:

*Сўфи, мен деб ишинг доим ҳавасдур,
Олай бир нарса деб урмоқ нафасдур*³.

¹ Шу асар, 125 бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи, 3 – том, Тошкент, 1978, 150 – бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи, Беш томлик, 3 – том., Тошкент, 1978, 150 – бет.

Салоҳиддин Салоҳий XVIII асрнинг ўрталарида бадиий ижодда бир қадар тажриба орттирган шоир даражасига кўтарилади. У ўзбек мумтоз адабиётининг кўп асрлик анъаналаридан бири зуллисонайнликда ҳам муваффақият қозонган. Масалан, унинг «Гул ва булбул» достони ўзбек тилида яратилган бўлса, бу достондан кейин ёзилган «Юсуф ва Зулайҳо» форс-тожик тилида ижод этилган. Ҳар икки тилда эпик планда бадиий жиҳатдан етук асарлар яратиш учун шоирдан катта тажриба талаб этилиши турган гап.

«Гул ва булбул», «Юсуф ва Зулайҳо» Салоҳийнинг мумтоз адабиёт анъаналарини яхши билишини кўрсатади. Салоҳийнинг ўзбек тилида яратган достонида халқ ижоди таъсири яққол сезилиб туради. Салоҳий яшаган даврда бадиий ижодда ижтимоий норозилик оҳанги баралла эшитила бошлаган эди. Мужрим Обид, Мавлоно Вафойи каби илғор фикр соҳиби бўлган Салоҳий ҳам давр воқеа-ҳодисаларига хотиржам қараб тура олмайди. Шоир ижодида ижтимоий норозилик кайфияти очиқ талқин этилади. Шоирнинг бу даврда яратилган асарларида «вафонг кўрмадим», «ёмон душвор эрур ёрдан жудолик», «фалак чархи мени саргашта қилди» сингари норозиликни ифодаловчи сатрлар кўплаб учрайди. Салоҳий шеърлари халқ ижодига пайваста бўлиб вужудга келган. Бу ҳол унинг лирик ва эпик асарларида ҳамаша бўртиб, қабариб туради:

*Тиканга солма кўзни, гул сори сол,
Тикондин ранж етса, гул берур бол!*

Салоҳий ўзбек халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган. Бу айниқса, унинг масал жанрида ёзилган асарларида сезилиб туради. «Гул ва булбул» достонида шоир илғор қарашларни тарғиб этишга интилади. Достондаги образлар рамзий характерда бўлса-да, улар орқали шоир инсонлар орзу-умидини акс эттиради:

*Бале, ишқ ичра ошиқ бўлса содиқ,
Бўлур ошиққа маъшуқ ҳам мувофиқ², –*

---

¹ Ўзбек адабиёти тарихи, Беш томлик, 3 — Т.: Тошкент, 1978, 150-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи, Тўрт томлик, 3 — Т.: Тошкент, 1959, 342-бет.

дея олижаноб инсоний туйғулар ҳақида баҳс юритади. Салоҳий ўзининг замонага бўлган муносабатини маъжозий образлар воситасида ифодалабгина қолмай, бу борада дадил фикр юри-тиш даражасига кўтарилади.

Салоҳиддин Салоҳийнинг жами асарларида дин аҳли-сўфи-лар, руҳонийлар, риёкор шайхлар ҳамиша танқид объекти қилиб олинади. Шоирнинг фикрича, ҳатто улар билан суҳбат-дош бўлиш ҳам хавфли:

*Ёмонлар суҳбатида турма, қочел,
Аларнинг суҳбатидур захри қотил¹.*

Салоҳиддин Салоҳий дostonчиликда мумтоз адабиётимиз удумларини, Алишер Навоий, Лутфий, Мажлисий анъаналари-ни муваффақият билан давом эттиради. Бу айниқса, «Гул ва булбул» дostonи бадияти мисолида очиқ кўринади. Шоир Гул ва булбулнинг жўшқин муҳаббати асосига инсоний муаммолар-ни кўяди. Гул ва булбул севгиси Сабо воситасида камолга ета-ди. Сабо маъжозий образи «Фарҳод ва Ширин»даги Шопурни эсга туширади.

Салоҳиддин Салоҳий ижоди учун характерли бўлган бош хусусиятлардан бири масалнависликдир. Бу жиҳат ҳатто унинг эпик талқинида ҳам камолот касб этади. Салоҳий ижоди унинг йирик масалнавис шоир бўлиб, Яқиний ва Сайидо анъанала-рини изчиллик билан давом эттирганлигини кўрсатади.

НУРМУҲАММАД НАСАФИЙ. XVIII аср ўрталарида яша-ган қаршилик олим ва адабиётшунос Нурмуҳаммад Насафий адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин олган сиймолардан би-ридир. У тартиб берган «Мазхар ул-мусаннифин» («Адиблар баёнида») ўтмиш ҳаётни ва адабиётимизнинг катта бир даври-ни ёритувчи қимматбаҳо асар ҳисобланади.

Нурмуҳаммад Насафий муаррих ва адабиётшунос олимдир. Бу икки қирра унинг зикр этилаётган асарида тўла-тўкис намо-ён бўлади. Муҳаммад Амин бин Нурмуҳаммад Насафий «Маз-хар ул-мусаннифин»да тазкирачиликнинг Алишер Навоий асос-лаган ва уйғунлаштирган анъаналарини изчиллик билан давом эттиради. Ўзига замондош шоирлар ва адиблар ижодига тўғри,

---

¹ Ўзбек адабиёти тарихи, Тўрт томлик, 3 — Т.: Тошкент, 1959, 348-бет.

ҳалол баҳо беришга интилади. Асар гарчи тарихий воқеалар баёнига бағишланган бўлса-да, унда тазкира асарларига хос хусусиятлар ҳам мужассам. Чунки тарихий воқеа-ҳодисалар баён этилар экан, бирон-бир муносабат билан муаллиф ўзига замондош бўлган шоирлар, олимлар, мусаннифлар ҳақида фикр юритади, уларнинг ижодига таъриф беради. «Мазхар ул-мусаннифин»нинг илмий қиммати ҳам шундадир.

«Мазхар ул-мусаннифин» 1759 йилда ёзилган бўлиб, тугалланмай қолган. Асарнинг қамров доираси анча катта. Нурмуҳаммад Насафий ўзига замондош бўлган қаршилик, шахрисабзлик, самарқандлик, бухоролик бир қанча шоирлар ҳақида маълумот беради. Тарихий-тазкиравий асарда зикр этилган шоирлар ҳақидаги маълумотлар шуни кўрсатадики, Нурмуҳаммад Насафий яшаган XVIII аср ўрталарида бадиий адабиётда бир-бирига ғоявий зид бўлган икки адабий оқим мавжуд бўлган.

Муаллиф тилга олган ижодкорларнинг аксарияти ҳунарманд, косиб шоирлар бўлиб, ҳаётдан норизо шеърлар битганлар. «Мазхар ул-мусаннифин»да келтирилган ва иккинчи гуруҳга мансуб шеърлар муаллифлари адабиётда мистика, сўфизмни, мадҳиягўйликни асосий яроқ қилиб олганлар. Ижтимоий ҳаётдаги зиддият бадиий ижодда ўз аксини топа бошлаган. Бу айниқса косиб шоирлар ижодида ёрқинроқ намоён бўлади. Масалан, ургутлик касби пўстиндўзлик бўлган шоир Азизий бир шеърида:

*Ғариб мардам аз ин накард ёд касе,
Ба бекасию ғарибии ман мабод касе¹, –*

деб замондан шикоят қилади. Унга замондош бўлган Муҳаммад Юсуфий деган ўта мистик шоир:

*Байтул эҳзони ватанда умрим ўткардим дариг,
Куч боринда ҳақ йўлинда жўстужўе қилмадим¹, –*

дея фарёд чекади. Асарда бундай мисоллар анчагина.

---

¹ Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёт тарихи, 2- китоб, Тошкент, 1967, 117 –бет.

² Шу жойда.

«Мазхар ул-мусаннифин»нинг яна бир қимматли томони шундаки, унда сўз юритилган ёки номлари қайд этилган бир қатор шоирлар кейинги йилларда ижод бобида катта шухрат қозонганлар. Бу адабий тафаккурнинг тадрижини кўрсатувчи хусусият бўлиб, шоирлар ижодини баҳолашда мазкур асар қимматини оширади.

Нурмуҳаммад Насафий Қарши шаҳрида яшаб ижод қилган. У ўз асари «Мазхар ул-мусаннифин»да, асосан, Эъжоз, Мулла Муҳаммад Раъноий, Мулла Муҳаммад Амин Фохир, Саид Роқим Самарқандий, Мирзо Масъум Косоний, Мирзо Афзал Мунший, Муҳаммад Мусо, Саидхожа Насафий сингари қаршилик, самарқандлик, бухоролик шоирлар ҳақида мухтасар маълумотлар беради. Асар тарихий талқинда бўлганлиги учун ҳам, унда шоирлар ва уларнинг ёзган асарларининг кўп ўринда номларигина санаб ўтилади.

Нурмуҳаммад Насафий ўзига замондош шоирлар, олимлар ҳақида фикр юритар экан, уларга берилган таърифдан муаллифнинг ким томонида эканлиги аниқ сезилиб туради. Масалан, у шоирларнинг жамиятдаги ўрнига алоҳида баҳо бериб, ҳунар аҳлига, косиб-шоирларга алоҳида эҳтиром билан қарайди. Мавлоно Абдулнинг қоғозфурушлик қилиши, Ризоийнинг котиблик билан машғул бўлиши, Шавқийнинг ўқ ясовчи уста эканлиги, Раъноийнинг охундлиги ҳурмат билан зикр этилади.

Нурмуҳаммад Насафий асари туфайли бундан икки аср муқаддам яшаган ижодкорлар номи авлодларга етиб келди.

ТОҲИРА НАСАФИЙ. XIX асрнинг биринчи ярмида Қаршида яшаб ижод қилган шоира Тоҳира Насафий мероси ҳам адабиётимиз тарихидан муносиб ўрин олишга лойиқдир. Бу шоира ҳақида тожик адабиётшуноси Тожи Усмон ўзининг «Би-сту се адиба» (1957) асарида мухтасар маълумот бериб ўтади. Шоиранинг ҳаёти ва ижоди ҳақида жуда кам нарсаларни биламиз. Унинг Фарғонага, бу жойда яшаб ижод қилган Файзи Биби, Лайли Хоним, Нозик Биби Хўқандий, Моҳзода Бегим, Ҳадия Биби, Нодима сингари шоиралар, фозила аёллар билан яхши алоқалар боғлаганлиги маълум.

Тоҳира Насафий зуллисонайн шоира эди. У ҳам ўзбек тилида, ҳам тожик тилида бирдек гўзал шеърлар яратган. Адабиёт-

шунос Эргашали Шодиев ўзининг «Зуллисонайн шоирлар» номли мақоласида Тоҳира Насафий ғазалларининг бадийятига юксак баҳо беради: «Асли қаршилиқ бўлган истеъдодли шоира Тоҳира Насафий ўзининг кўпчилиқ шеърларини тожик тилида ёзди. Бу ажойиб фозила шоиранинг қуйидаги сатрлари унинг юксак истеъдоди ва маҳоратидан дарак бериб турибди:

*Гар ба ту афтодам назар чехра-бачехра, рў-барў,
Шарҳ диҳам гами худро нукта-банукта, мў-бамў.*

Мазмуни:

*Сенга нигоҳим тушиб, чехранга чехрам, юзинга юзим боққанда,
Ғамингни бирма-бир, нукта-банукта шарҳ этар эдим»¹.*

Келтиритган бу матла ҳақиқатда шоиранинг мумтоз ғазалчилик сирларини маҳорат билан эгаллаганлигини кўрсатиб турибди. Тоҳира Насафий ишқ васфини, ҳижрон ғамини аёлларга хос туйғу, назокат билан нозик талқин этади:

*Дар паи дидани руҳат ҳамчу сабо фитодаам,
Хона ба хона, дар ба дар, кўча ба кўча, кў ба кў.
Меравад аз фироқу тў хуни дил аз ду дидаам,
Дажла ба дажла, ям ба ям, чашма ба чашма, жў ба жў,
Мери туро дили хазин бафта дар кумоши жон,
Ришта ба ришта, нах'ба нах, тор ба тор, нў ба нў.
Даври дахани тангу тў, орази анбарин, хатат,
Ғунча ба гунча, гул ба гул, лола ба лола, бў ба бў.
Бо дили ҳеш Тоҳира, гаит надида жўз тўро.
Сафҳа ба сафҳа, дод ба дод, парда ба парда, тў ба тў².*

Бу хилдаги пишиқ, санъаткорона ёзилган ғазал шоира истеъдодидан бир учқун дейишга асос беради.

Тоҳира Насафий умрининг сўнгги йилларини Термизда кечирган ва шу ерда вафот этган. Афсуски, шоиранинг вафот этган йили ҳали аниқланган эмас.

¹ Қаранг: Ўзбек адабиёти тарихи масалалари, Тошкент, 1876, 102 – бет.

² Тож Усмон. Бисту се адиба. Сталинобод, 1957, 115 – бет.

Хаттотлар

Қарши шаҳрида ўтмишда ўзига хос хаттотлик мактаби шакллланган эди. Мавлоно Сойилий, Саидназар Насафий, Араб Насафийлар шу мактабнинг етакчи намоёндаларидан бўлган.

Хаттот Араб Насафий номини алоҳида қайд этиш лозим. У 1711 йилда кўчирган «Фарҳанги Зафангўйа ва Жаҳонпўйа» (Жаҳонни кезувчи ва ўрганувчи) деб аталувчи етти қисмдан иборат луғат шу нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этувчи асардир. Араб Насафий кўчирган бу луғат салмоқли бўлиб, унда 5170 сўзнинг маъноси изоҳлаб берилган. Қўлэзманинг сўнги еттинчи қисмида 500 дан ортиқ ўзбекча сўзнинг луғати келтирилган.

Насафлик хаттот мулла Муҳаммад Амин ибн Мулла Муҳаммад ҳам етук қаламравлардан бўлган. У 1882 йилда кўчирган «Риёзан насихин» ҳозирги кунларга қадар яхши сақланиб қолган.

Қарши хаттотлари мероси ҳали етарли ўрганилган эмас. Уларнинг қалами сайқал берган ва адабиётимиз тарихига дахлдор асарлар сони анчагина. Бу Қашқа воҳаси хаттотларининг адабий ҳаёт тараққиётидаги ўрнини аниқлаб олишда муҳим аҳамият касб этади. Хаттотлик тарихини ўрганиш маълум маънода адабиётимиз тарихини тўлдиришга, янгидан-янги адабий саҳифалар очишга хизмат қилади.

САИДНАЗАР НАСАФИЙ. Қарши хаттотлик мактабининг йирик вакилларида бири Саидназар Насафийдир. У XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган. Замонасининг атоқли котибларидан ҳисобланган.

Саидназар Насафий хаттотлик сирларини пухта эгаллаб, араб графикасининг турли шаклларини маҳорат билан кўчиришда шуҳрат қозонади. Араб ҳуснихатининг мураккаб шаклларини эгаллаш, китобатда уни санъат даражасида битиш котибдан катта билим ва юксак маҳорат талаб қилади.

Хаттотлик ўтмишда нодир касблардан бўлиб, адабиёт тараққиётини котиблар меҳнатисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ўтмишда бирон шоир ёки адиб йўқки, у хаттот ҳақида ёки бу санъат тўғрисида фикр билдирмаган бўлсин. Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий котиблар орасида хушхатлар ва бадхатлар, тўғри ва хато кўчирувчилар бўлишини таъкидлаган. Хушхат, тўғри ёзадиган котибларни ҳар иккиси ҳам улуғлаган.

Котиб шунчаки кўчирувчи-ёзувчигина эмас, ўрни билан му-

ҳаррир ҳам бўлган. Шу сабабдан бўлса керак, ўтмишда аксар хаттотлар ижодкор ҳам бўлганлар. Саидназар Насафий фаолияти ҳам шу жиҳатдан аҳамиятли.

Саидназар Насафий орасталик билан кўчирган, шикаста ва настаълиқда битган кўпгина ноёб асарлар бугунга қадар етиб келган. Девонлар безагида, сарлавҳалар ёзилишида котибнинг маҳорати яққол сезилиб туради. Унинг қаламидан чиққан бадий асарларнинг равон, мукаммал ёзилиши, имло савиясининг юқори бўлиши, зеб берилиши котибнинг шоирона дидини кўрсатади.

Манбаларда Саидназар Насафий кўчирган асарлар сони жуда кўп бўлганлиги, улар сони 300 дан ортиқ эканлиги айтилади.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалари фондида қаршилик хаттот Саидназар Насафийнинг қил қалами билан кўчирилган бир неча асарлар мавжуд. Улар орасида 2460-рақам билан сақланаётган бир неча қўл ёзма диққатга лойиқ. Масалан, Иноятullo Бухорийнинг «Ҳошия»си, Юсуф Қорабоғийнинг «Тахтаал ҳошия» асари, Мулло Аҳмаднинг «Ҳошияи қутбия»си, Асомидиннинг «Ҳошия ал-фавоидул зиёия» сингари асарлари юксак савияда кўчирилган.

«Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан»¹ асарида кўрсатилишича, «қаршилик Саидназар билимли ва кучли котиблардан бўлиб, кўчирган китоблари ўқувчиларга дастур бўлар эди». Яна шу асар муаллифи таъкидлаган бир мулоҳазани келтириб ўтамиз:

«Бир муаллифнинг турли котиблар кўчирган асари қўлёзма нусхаларида фақат ёзувда эмас, матннинг тўғри ўқилиши ва ёзилишида ҳам жуда катта фарқ бўлади. Агар бирон-бир нусхада хатоликка йўл қўйилган бўлса, айтайлик, айрим сўзлар тушиб қолган бўлса, одатда Саидназар кўчирган нусха ҳамиша таянч манба сифатида олинар экан. Хато ўтган нусхалар Саидназар нусхаси билан солиштирилган, унга қараб тузатилган. Бу Саидназар Насафийнинг устоз хаттот бўлганлигини кўрсатади». Бу сўзлар Қарши хаттотлик мактаби ва унинг етук вакиллари хизматига берилган ҳаққоний баҳодир.

---

¹ Муродов А. Марказий Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Тошкент, 1971, 77 – бет.

БЕШИНЧИ ҚИСМ

ҚАРШИ XIX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ–XX АСР БОШЛАРИДА

Чор Россияси босқини¹

Бухоро амирлиги ўзбек хонликлари орасида ўзининг ҳудудий ўрни, аҳолиси ва табиий ресурслари жиҳатидан муҳим маъқега эга эди.

XIX асрга келиб, Бухоро амирлигининг ҳудуди қарийб 200 минг квадрат километрни ташкил этарди. Унинг чегаралари жанубда Амударёнинг сўл қирғоғидан бошланиб, Сирдарё сарҳадларида қозоқ жузлари ерларига туташар эди. Амирлик Шарқда Помир тоғлари, Ғарбда Хива хонлиги чегараларига чаб бўлган ҳудудни эгаллаб турарди. Бухоро ва Самарқанд каби йирик шаҳарлар жойлашган Зарафшон водийси амирликнинг марказий қисми ҳисобланарди. Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари, ҳозирги Тожикистон ҳудудидаги Вахш, Кофирниҳон, Панж дарёлари водийсида жойлашган шаҳар ва қишлоқлар, Туркменистонга қарашли Мурғоб дарёси воҳаларидаги ерлар ҳам Бухоро амирлигига тобе эди.

Бухоро амирлигининг пойтахти Шарқда энг машҳур шаҳар сифатида эътироф этилган Бухорои шариф эди. Йирик шаҳарлардан Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор, Термиз, Шеробод, Ҳисор, Душанбе, Кўлоб ва бошқалар амирлик тасарруфида эди. Марв ва Чоржўй шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Хива хонлиги ўртасида, Жиззах, Ўратепа ва Хўжанд шаҳарлари учун Бухоро амирлиги билан Қўқон хонлиги ўртасида тез-тез урушлар бўлар, бу шаҳарлар қўлдан-қўлга ўтиб турарди.

---

¹ Мавзуни ёритишда «Ўзбекистоннинг янги тарихи». «Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида» (1–китоб) асаридан фойдаланилди. Бу асарни яратишда (2000 й.) ушбу «Қарши тарихи» соҳиби ҳаммуаллифлардан бири бўлган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро амирлигида 2 миллион атрофида аҳоли истиқомат қилган. Аҳолининг катта қисми амирликнинг серсув воҳаларида яшар, жазирама иссиқ, сувсизлик ҳукмронлик қилувчи Қизилқум саҳролари ва чўллари деярли кимсасиз ястаниб ётарди. Зарафшон водийсида 300-350 минг, Қашқадарё воҳасида – 500 минг, Сурхондарё воҳасида – 200 минг, Шарқий Бухорода – 500 минг аҳоли яшар эди. Амирликнинг йирик шаҳарлари – Бухорода – 60 минг, Самарқандда – 50 мингга яқин нуфус истиқомат қиларди.

Аҳоли этник жиҳатдан кўпгина қавм – уруғлардан иборат бўлиб, уларнинг асосий қисми ўзбеклар эди. Ўзбеклар бир қанча элатлардан ташкил топган бўлиб, улар орасида манғит, сарой, қўнғирот, жабғу, қарлуқ, қалмоқ, найман, қипчоқ, минг, юз қабилалари кўпчиликни ташкил этарди. Улар асосан Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларидаги шаҳар ва қишлоқларда ҳаёт кечирар эдилар.

Аҳолининг аксарият қисми деҳқончилик, чорвачилик билан шуғулланган. Суғориладиган ерларда пахта, буғдой, шоли, жўхори экилиб, боғ ва полиз маҳсулотлари ҳам етиштирилган. Чорвачиликда қўйчилик, қоракўл етиштириш; ҳунарманчиликда гиламдўзлик, ўймакорлик, зардўзлик, тегирмончилик, кўнчилик, тўқувчилик, темирчилик, кулолчилик, бешиқчилик, сандиқчилик, этикдўзлик, мойжувозлик, совунгарлик кенг ривожланган.

Амирликнинг иқтисодий ҳаётида қолоқлик, турғунлик ҳоллари мавжуд эди, аҳолининг турмуши паст даражада эди. Ерга эгалик шакли минг йиллар давомида ўзгармай келмоқда эди, аҳолига солинадиган солиқ ва жарималар ҳаддан ташқари кўп эди.

Бухоро амирлиги Кармана, Хатирчи, Зиёвуддин, Нурота, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Ғузор, Бойсун, Шеробод, Денов, Карки, Чоржўй, Ҳисор, Кўлоб, Қоратегин, Дарвоз, Балжувон, Шўғнон–Рўшон, Қўрғонтепа, Қободиён, Калиф, Бўрдалиқ, Қобоғли ва Норазим сингари 27 бекликдан иборат эди. Бекликлар маҳаллий қабила бошлиқлари, катта мулк эгалари томонидан бошқарилган. Ҳар бир бекликни амир томонидан тайинлаб қўйиладиган ҳокимлар – беклар идора қилган. Ҳоким ҳузурида юзлаб маҳаллий маъмурлар хизмат қилган. Манбалар, амирликда маҳаллий маъмурлар адади 30 минг кишини ташкил этганлигидан гувоҳлик беради. Ҳоким ва унинг хизматкорларига маош давлат хазинасидан берилмас эди,

улар маҳаллий аҳолидан олинадиган турли-туман солиқ ва тўловлар ҳисобига тирикчилик қилишган.

Амирликнинг ҳарбий кучларини отликлар ва сипоҳлар ташкил қилган. Қўмондонлик лавозимларидаги зобитларнинг ҳарб илми талаб даражасида бўлмаган. Ҳарбийлар ҳарбий машқларга нисбатан кўпроқ жисмоний меҳнат билан банд бўлганлар. Қўшинда юзбоши, мингбоши сингари лавозимлар бўлиб, қўмондонликни лашкарбоши амалга оширган. Қўшиннинг асосий қисми (Қорачерик) мунтазам бўлмагани сабабли, зарурият бўлганда уларни тўплаш қийин кечган.

Бухоро қўшинлари қилич, ўқ-ёй, найза билан қуроолланган. Бир қисм аскарларда пилта милтиқлар бўлган, оз миқдорда тўплар ҳам бор эди.

XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида подшоҳлик Россияси Туркистонни босиб болиш учун ҳарбий ҳаракатларни авж олдиради. Қўқон хонлигига қарши олиб борилган жангларда қўли баланд келган рус босқинчилари тез орада қуроолни Бухоро амирлигига ҳам қаратади. Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон сингари шаҳарлар кўп талофатлар билан ёв қўлига ўтади. Русларнинг Бухоро амирлигига қарши тажовузи, охир-оқибатда, ярим тобелик-вассаллик билан яқун топади. Ўзаро нифоқ, бирикмаслик, тожу тахт васвасаси амирликнинг Қарши, Шаҳрисабз ва бошқа бекликлари бошига кўп кулфатлар келтиради.

Туркистон вилоятининг ҳарбий губернатори қилиб тайинланган генерал М.Г.Черняев 1866 йил январ ойида Бухоро амирлигига қарши эълон қилинмаган уруш бошлайди ва унинг қўмондонлигидаги қўшинлар Жиззах томон силжийди. Бу хабарни эшитган амир Музаффар ўзи тахтга чиқарган ва ҳомийлигида бўлган Қўқон хони Худоёрга русларнинг йўлини тўсишни буюради. Худоёрхон Россия билан тўқнашувдан чўчиб, ўз ҳомийси фармонини бажармайди. Жиззах ташқи ёрдамдан маҳрум бўлса ҳам, ўз кучлари билан мудофага шай турарди. Осонликча эришилган ғалабалардан мағрурланган Черняев малакали ва ҳарбий маҳорати юксак қисмлари билан Жиззахни тезда эгаллашига шубҳа қилмаган эди. Лекин ўз юрти, она тупроғи ва муқаддас ватани озодлиги учун ҳаёт-мамот жангига бел боғлаган Жиззах мудофаачилари русларга қақшатқич зарба беради. Уларнинг сони 8-9 минг кишидан ошиқ бўлмаса ҳам, Черняев қўшинларига қарши мардона жанг қилиб, ғолиб бўлади-

лар. Шу вақтгача мағлубият аламини тортмаган генерал Черняев учун Жиззахдаги жанг жуда қимматга тушади.

Жиззах мудофаачилари «енгилмас» деб овоза қилинган русларни ҳам мағлуб этиш мумкинлигини, бунинг учун уларга қарши бир жон-бир тан бўлиб, уюшган ҳолда жанг қилиш лозимлигини кўрсатди. Бу жанг рус қўшинини ҳалокатга маҳкум этибгина қолмай, қаттол генерал Черняев мартабасига ҳам чек қўйган эди. Санкт-Петербург шу вақтгача зафар қозониб келаётган русларнинг Жиззахдаги мағлубияти Россиянинг Марказий Осиёдаги мавқеига жиддий путур етказишидан хавфсираб, ўзбошимча Черняевни мансабидан четлатади. Туркистон вилояти ҳарбий губернатори ва қўмондони қилиб генерал Романовский тайинланади.

Россиянинг ҳарбий-сиёсий доиралари бир томондан, Черняевни ишдан олиш билан гўё уни «жазолаган» бўлса, иккинчи томондан, Романовскийга қатъий ҳарбий ҳаракатлар қилишга кўрсатма беради.

Рус босқинчилик сиёсатининг моҳиятини тушуна бошлаган Бухоро амири ўз ҳудудларига тажовуз бўлиши мумкинлигини англаб, муфтий Хўжа Муҳаммад Порсо бошчилигидаги элчиларни ёрдам сўраб, Афғонистон ва Ҳиндистон орқали Истамбулга жўнатади. Хўжа Муҳаммад Порсо инглизларнинг Ҳиндистондаги вакили Жон Лоуренсга амир Музаффарнинг мактубини топшириб, Англия қироличасига бу илтимосни етказишни сўрайди. Чунки, Бухоро амири Англия қироличаси номига ҳам мактуб йўллаб, ўзининг аҳволини билдирган ва ёрдам сўраган эди.

Ўз фуқароларининг Бухорода ўлдирилишини¹ унутмаган инглиз ҳукумати Хўжа Муҳаммад Порсога орадаги масофанинг жуда узоқлигини баҳона қилиб, ёрдам бера олмасликларини билдиради.

Муаррих Мирзо Абдулазим Сомийнинг «Тарихи салотини Манғитийа» деган асарида келтирилишича, рус қўшинининг тобора ичкарилаб, силжиб келаётган тажовузи амирликнинг илғор қарашли, зиёли нуфусида қаттиқ нафрат уйғотади. Бухорода мадраса талабалари кўтарилиб, амирдан «кофир босқинчиларга» қарши ғазовот қилишни талаб қилиб чиқадилар. Бухоро шаҳри раиси Эшон Хожа Садр амирни ғазотга даъват этади.

---

¹ 1842 йилда полковник Стодарт ва Конолли амир Насрулло томонидан қатл этилган эди–П.Р.

Ноилож қолган амир, Абдулазим Сомий айтмоқчи, «беихти-ёр юришга қарор қилди. Муқаддас ғазот учун пайшанба куни беадад қўшин ва беҳисоб хайрихоҳлар билан узангига оёқ қўйди ва Бухоройи шарифдан жўнаб кетди».

Англашиладики, амир русларга қарши жиддий ҳарбий тай-ёргарлик кўрмасдан, шошилинч равишда қўшинни муқаррар ҳалокат сари бошлаб боради. Воқеаларнинг кейинги ривожини шундай хулосага ундайди.

Англия ва Туркиядан ёрдам кутган амир Музаффар ўз таъсирида деб ҳисоблагани Қўқондан ҳам мадад ололмаганидан тегишли хулоса чиқармайди. Ўзидаги бор имкониятлардан фойдаланиб барча беклар ва сардорларни уюштириб, душманга қарши ягона, марказлашган ҳужум ташкил қилишни ўйламайди. Бу ҳол генерал Романовский қўшинини Сирдарё даштига чиққани ҳақидаги хабарни олганида амир Музаффарнинг қилган хатти-ҳаракатларида яққол кўзга ташланади. У руслар йўлини тўсиш учун 30 минглик қўшинни Оллоёр девонбеги қўмондонлигида жанговар марра эгаллашга буюради. Амир эса бир қисм лашкар билан апрел ойининг охирларида йўлга чиқади ва Ўратепа яқинидаги Рогун қишлоғида тўхтайди.

Амир Музаффар Ўратепа билан Жиззахни туташтирувчи карвон йўли ёқасидаги катта бир тепаликда (у кейинчалик «Амир қочган тепа» номини олган) ўз қароргоҳини қуради. 1866 йил 8 майда генерал Романовский қўшинларининг илғор қисми Эржарда пайдо бўлади. Содир бўлган хиёнат натижасида руслар амир лашкарини бир ҳамла билан мағлуб этади. Музаффар жанг майдонини шармандаларча ташлаб қочади.

Муаррих Мирзо Абдулазим Сомий Жиззахдаги мағлубиятдан сўнг юзага келган вазиятни, «Хукмдор муттасил қайғуриб, чора-тадбирлар кўра бошлади. Жиззахдан омон етиб келган кам сонли кишиларнинг кўпчилиги ярадор ва хаста, отсиз, қуролсиз эди... Амир жаноби олийлари Самарқанддан Карманага келиб қарор топди. Самарқандда Абдумалик тўра (амир Музаффарнинг тўнғич ўғли, Ғузор ҳокими-муал.) ила Ҳисори Шодмон ҳокими Раҳмонқули парвоначини қолдирди. Ўрислар Жиззахни эгаллагандан ўн беш кун ўтказиб, беадад қўшин билан Илон ўтти орқали Самарқандга равона (ҳ. ражаб, 1283/м 1866-1867 й. й.) бўлдилар», – деб талқин этади.

Россия ҳукумати янгидан босиб олинган ерларни бошқариш ва истилони давом эттиришни осонлаштириш учун 1867 йилнинг 11 июлига келиб, Туркистон генерал-губернаторлиги ҳарбий бошқарув муассасасини таъсис этади ва унинг раҳбарлигига подшо Александр II билан яқин алоқада бўлган инженер-генерал К.П.Фон Кауфман тайинланади. Туркистон халқи истеҳзо билан «ярим подшо» деб атаган К.П.Кауфман мустақил равишда уруш эълон қилиш, сулҳ тузиш ва бошқа кўплаб ваколатларга эга бўлади.

Қалтис хато туфайли руслардан енгилган Бухоро амири фон Кауфманга элчи жўнатиб, сулҳ шартномаси имзолашни таклиф этади. Аммо К.П.Кауфман Бухоро амири олдида жуда оғир шартлар қўйгач, амир Музаффар Туркия ҳукуматига, Афғонистон ва туркманларга элчилар жўнатиб, шошилинч ёрдам сўрайди.

Туркия султони Абдулазизхон (1830-1876 йиллар) Бухоро амирига ёрдам берадиган аҳволда эмас эди. Туркия ҳукуматининг Махсус мажлиси 1868 йилнинг май ойи бошларида мактубни муҳокама қилишга киришган бир пайтда, Бухоро билан Россия ўртасидаги уруш янада кучайиб, амир Музаффарнинг руслар билан сулҳ тузишдан ўзга чораси қолмаганлиги ҳақида хабар келади.

Зирабулоқ жангида ҳам руслар хиёнат туфайли ғалаба қозонадилар. Тарихчи Мирзо Салимбекнинг ёзишича, миллати рус бўлиб, кейин асирликда ислом динини қабул қилган ва амир қўшинида олий мартабага эришган Усмон тўқсабо ҳал қилувчи дақиқада амирга хиёнат қилади: «Туркиялик саркарда Ҳожи Тўққир сўл тарафдин ўрисларга ҳужум қилиб, уларни танг аҳволга солиб қўйди. Улар енгилмай деганда, Усмон тўқсабо чекиниш карнайини чалиб, ўз лашкарини орқага қайтаради». Тарафларнинг кучлари ва қурол-яроғлари хусусидаги маълумотлар таҳлил қилинса, рус қўшини муваффақиятининг сирини очилади. Бухоро қўшинлари сон жиҳатдан ортиқ, яъни олти минг сарбоз ва 15 минг отликдан иборат бўлса ҳам, уларнинг қурол-яроғлари ва ҳарбий анжومي ибтидоий даражада эди. Рус пийёда ва отлик қўшинларининг умумий сони 2 мингдан ошмаса ҳам, уларнинг бари сараланган, касби-қори уруш бўлган ҳарбийлар эдилар. Оренбург, Урал казаклари, линия батальонлари, тўпчилар бригадаси жанговар ҳарбий малакага эга ва уруш кўрган, тажрибали аскарлар ҳамда зобитлар бўлиб, уларнинг ихтиёрида 14 тўп ва 6 ракета мосламаси бўлган. Уруш тақдирини қилич эмас, ҳарбий техника ҳал қилади. Россия қўшинлари-

нинг Зирабулоқдаги ғалабаси шу жиҳатдан табиий эди. Бу воқеалардан огоҳ бўлган Қаршилиқ шоир Хаёлий:

*Келубдур аҳли кофир сўйи ислом қасди қатл айлаб,
Умид шулдир алар бирлан ажойиб корзорим бор.
Агарчанди, яроғу хийлаи тадбиримиз йўқтур,
Вале, ўзбек эрурмиз, кўнглума минг турли орим бор¹, –*

деб ёзган эди.

Босқинчиларга нафрат, Ватанга муҳаббат туйғулари бутун амирлик аҳолисини оёққа турғизади. Бу ўринда Амир Темур ватани– Шаҳрисабз йигитлари кўрсатган жасорат таҳсинга лойиқдир. Қоратепа қишлоғида (Ургут) рус қўшинлари билан Шаҳрисабз отлиқлари ўртасида бўлган жанг бунинг ёрқин намунаси.

1868 йил 29 майда Каттақўрғон атрофида 30 минг кишидан иборат қўшин ва оломон рус аскарларига қарши жангга ташланади. Душман бу урушда 30 тўп ва 13156 дона милтиқ ўқларини ишлатиб, 7000 кишини ёстиғини қуритади. Аммо бу катта талофатга қарамай, ватанпарварлар 31 майда Каттақўрғон истеҳкомидаги рус аскарларига ҳужум қиладилар. Каттақўрғондаги жанглар босқинчиларга қарши курашнинг энг қақшатғичларидан бири сифатида тарихда қолади. Шунинг учун ҳам Каттақўрғонга Кауфманнинг шахсан ўзи боришга мажбур бўлган.

Зирабулоқдаги мағлубият ва амирнинг Қизилқум тарафга қараб қочгани ҳақидаги хабар Самарқандда кучли акс-садо беради. Шаҳар ватанпарварлари энди биргина ўз кучларига ишониб, ислом ва озодлик йўлида жонбозлик кўрсатадилар.

Қаршида қаршилиқ ҳаракати

Абдул Малик тўра бошчилигида Қарши ва Ғузурда русларга қарши ҳужумга қизғин тайёргарлик кўриляётган эди. Улар Ҳисор, Шеробод қўнғиротларига, Қарши атрофида истиқомат қилиб турган аҳоли ҳамда Эрсари туркманларига хат йўллаб, Абдул Малик тўрага содиқ бўлишга даъват этадилар, қасамёд

---

¹ Олим Равшанов. Кўнглима минг турли орим бор. «Ёзувчи», 1997, 5 – ноябрь.

қилиб, русларга қарши отланишга чақирадилар. Тез орада Абдул Малик тўрага тарафдор бўлган, ғазот алангасида ёнган ватанпарлар тўда-тўда бўлиб Ғузорга йиғила бошлайдилар. Ҳисор, Шеробод, Денов, Кулоб бекликларида амир Музаффар томонидан қўйилган ҳокимлар ағдарилиб, Абдул Малик тўрага тарафдор кишилар тизгинни қўлга оладилар. Жумладан, Шерободда қўнғирот қавми амир қўйган Каримқулбийни бекор қилиб, ўрнига Остонақулбийни ҳокимликка кўтарадилар.

Шаҳрисабз ва Китоб бекликлари эса амир Музаффар тахтга чиққаннинг иккинчи йилиёқ амирликка бўйсунмай қўйган эдилар. Воқеалар кечаётган даврда (1867-1868) Шаҳрисабзда Ҳакимбекбий, Китобда Жўрабек ҳоким эдилар. Абдул Малик тўра ва унинг тарафдорларининг ғазотга даъват қилган саъй-ҳаракатлари бошқа бекликларда ҳам амирга тобеликдан чиқиш кайфиятини кучайтириб юборади.

Амир Музаффардан юз ўгирган Ҳакимбек ва Жўрабеклар Абдул Малик тўрага хат ёзиб, русларга қарши муқаддас жиҳод йўлида у билан бирга бўлишни, унга итоат этишларини изҳор этадилар. Ватан туйғуси амир билан низода бўлган бекларни русларга қарши жанг ҳозирлигини кўраётган унинг ўғли билан иттифоқда бўлишни тақозо этади.

Абдул Малик тўра тарафдорлари йиғилиб, бир неча минг киши жам бўлгач, Ҳакимбек ва Жўрабекларнинг бирикуви сабаб, русларга қарши юриш бошланади. Улар Ғузордан чиқиб, Шаҳрисабз орқали Самарқандга йўл оладилар.

1868 йилнинг 2 июнида бўлган Зирабулоқ жанги арафасида хонликнинг Шарқий ҳудудида русларга қарши кучли ҳарбий иттифоқ вужудга келиб, улар истилочилар таянчи бўлган Самарқанд гарнизонини қамал қилишга улгурган эди.

«Зирабулоқ мағлубиятидан сўнг, – деб ёзади Д.Н.Логофет, – гўё қон тўкар уруш хотима топгандек туюлар эди. Зероки, қўшиндан ажралган амир бир тўда яқин мулозимлари билан қочиб, жон сақлаш пайига тушиб қолган эди. Бироқ жазавага тушган руҳонийлар қутқуси халқ оммасининг кайфиятини жунбушга келтирмай қолмайди. Оқибатда, улар Бухоро тахтининг валиаҳди Катта тўра Абдул Маликхон атрофида жамлана бошладилар. Амирдан норози бўлган барча унсурлар тезлик билан бирлашиб, кучли фирқа туздилар. Уларга авваллари ҳам ҳеч қачон амир

ҳокимиятини тан олмаган, мустақил бўлиб келган, тоғлик беклик-лари Шаҳрисабз ва Ҳисор аҳолиси ҳам қўшилди»¹.

Зирабулоқ урушида, яъни 1868 йилнинг 2 июнида қатнашган амир лашкарлари, маҳобат қилинганидек, «беҳисоб», «сон-саноксиз» бўлмай, нисбатан жуда кам бўлган. Рус ҳарбий вазирлигига 1868 йилнинг 12 июнида Туркистон ҳарбий округи қўшинлари қўмондони Кауфман ёзган 215-маълумотномада (айтиш жонзки, бу маълумотнома, айтиш вақтда ғалаба ҳисоботи ҳам эди) қайд этилишича, амирнинг пиёда сарбозлари адади 6 мингдан зиёдроқ, отлик аскарлари 15 мингга яқин, жами 20 минг нариберисида бўлган. Уларнинг 14 енгил замбараги ҳам бор эди.

Руслар эса, 10 та пиёдалар ротаси, 6 та тўп ва 300 казак билан уларга муқобил бўлади. Уруш бўладиган 2 июн куни² русларга тагин ёрдамчи кучлар келиб қўшилади, энди пиёдалар ротаси 18 тага, тўплар сони эса 14 тага етказилади. Жангари казаклар ҳам 600 тага кўпайтирилади. Амир лашкарларида қиличлар сони кўп бўлгани билан оғир тўплар, милтиқлар ва ракета мосламасига эга бўлган босқинчилар катта ҳарбий устунликка эга эди. Бухоро қўшини замбараклардан отиш, мўлжалга олишда тажрибасизлик даражасида қолиб келаётган эди. Кауфманнинг шаҳодатича, «душманнинг Зирабулоқ тепаликларидан отган тўплари бирон зарар етказмаган»³.

Истилочилар Зирабулоқ муҳорибасига бутун кучларини сафарбар этганлар, зеро, бу жанг ҳар иккала томон учун ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди. Полковник Абрамов гуруҳининг шошилини ҳарб майдонига киритилиши уруш тақдирини, жумладан, амирликнинг мустақил давлат сифатидаги қисматини ўзгартириб юборади. Бухороликлар тўпларини судраб қочишга тушадилар, пиёдалар тўплар қувватловидан маҳрум бўлгач, ноилж, ўқларга ем бўлмаслик учун Кармана тарафга қочадилар. Орқадан отилган ракета мосламалари оташи уларни ер тишлатади. Руслар ташлаб кетилган битта тўпни ўлжа қиладилар. «Душманнинг йўқотишларини рақамларда аниқ айтолмайман, – дейди К.П.фон Кауфман, – бироқ ўзим кўрганим, аҳолининг

---

¹ Логофет Д.Н. Бухарские ханство под русским протекторатам. Томъ I, СПб. 1911, 28 – бет.

² Записки Кавказского отдела..., 186-бет.

³ Шу асар, 187 – бет.

айтишларидан чиқадиган хулосага кўра, уни юзлар билан эмас, минглар билан ҳисоб қилиш керак бўлади. Сўнгги маълумотларга кўра, қочиб қутилган пиёдалардан Карманада бори-йўғи 1000 киши тўда бўлибди»¹. Демак, Зирабулоқ жангида Бухоро қўшинининг деярли ҳаммаси қириб ташланган.

Зирабулоқ жангида руслар кўрган «талофат», ҳаммаси бўлиб, 37 ярадордан иборат бўлган. Зирабулоқ жанги давом этаётган кунларда Самарқанддаги руслар гарнизонига ҳужум қилган Абдул Малик тўра, Жўрабек, Бобобек ва бошқа ўзбек, тожик, туркман, қорақалпоқ, қозоқ қавмлари бошлиқларининг 8 июнга қадар уруш ҳаракатларини давом эттирганликларини алоҳида таъкидлаш лозим. Кауфман ҳарбий вазирга йўллаган маълумотномасида Самарқандни қамал қилган шахрисабзликларнинг 25 минг, Одил додҳо бошлиқ хитой-қипчоқларнинг 15 минг, Хусанбек, Абдул Ғаффорбек ва Умарбек раҳбарлик қилган самарқандлик, ургутлик, панжикентлик, найманлик, туркман, қорақалпоқликларнинг адади 15 минг атрофида бўлиб, жами 50 минг кишини ташкил этганлигини жуда ошириб кўрсатади. Бироқ у Туркистондаги зафарли юриши тарихида илк даъфа, «Самарқанд гарнизонидаги йўқотиш жуда катта»², деб эътироф этишга мажбур бўлади.

Ватан тақдири ҳал бўлаётган дамларда, амирдаги сусткашлик, иродасизлик хонликнинг мард, жасур фарзандларига хуш келмаган. Г.А.Арандаренко, нима сабабдандир, ўзи гувоҳ бўлган бу қаршилик ҳаракатидан кўз юмади. Ҳолбуки, Қарши, Шаҳрисабз ва Китоб учун истилочилар яна камида икки йилга яқин зарбдор кучларини жангга ташлашга мажбур бўлган эди. Бухорода узоқ йиллар яшаган, ўта мустабидона қарашли Д.Н.Логофет, ҳар ҳолда, амир лашкари тор-мор этилгандан сўнг ҳам, истилочиларга қарши мардонавор бош кўтарган, Ватан озодлиги йўлида ҳаётини тиккан жасур, ботир ўғлонлар бўлганлигини истар-истамас, ғижиниб бўлса-да, тилга олади.

Абдул Малик тўра қўшинига зўрлик ва зуғум эмас, хоҳиш ва талаб билан жам бўлган ватанпарварлар, биргина ўзбеклар эмас, тожиклар, қозоқлар, туркманлар, қорақалпоқлардан ҳам таркиб топган эди. Абдул Малик тўранинг Қаршида катта обрў-

---

¹ Шу жойда.

² Записки Кавказского отдела..., 188-бет.

эйтиборга эга бўлганлигини ўша пайтда яратилган асарлар далолат этади. Қаршилиқ шоир Хаёлий девонида¹, масалан, «Тарихи ҳазрат Шаҳзодаи олиймақом» деган ғазал берилиб, унда Катта тўра–Абдул Маликнинг Қаршига ташрифи кўтаринки руҳ билан талқин этилади:

*Не хуш йил бўлди бул йил, Қарши узра комрон келмиш,
Сайид ҳазрат Музаффар ўгли–шоҳбози жаҳон келмиш.*

Хаёлий валиаҳд Абдул Малик тўранинг Қаршига келиши тарихини:

*Хаёлий омилиг бирлан деди таърихи Шаҳзодин –
Минг икки юзу саксон учда тожи хисравон келмиш, –*

сатрларида кўрсатади.

1283 ҳижрий йил милодий ҳисобда 1866-1867 йилга тўғри келади. Абдул Малик тўра атрофида жам бўлаётган ватанпарварлар рус босқинчиларига қарши жиддий тайёргарлик кўрганлар.

Абдул Малик тўранинг лашкари йўлга чиққанда, Абдулазим Сомий айтганидек, «губернатор керагича қўшини билан Каттақўрғонда Бухоро лашкарига қарши турган эди. Самарқандда рус қўшинининг унча катта бўлмаган қисми қолган эди».

Фузор, Қарши, Ҳисор, Шаҳрисабз, Китоб, Шеробод, хуллас, Жанубий бекликлардан жам бўлган катта қўшин билан келган Абдул Малик тўра руслар турган истеҳкомни қамал қилади. Шу орада амирликда катта нуфузга эга бўлган «Умархон эшон Махдуми Аъзам катта гуруҳ билан тўрага ёрдамга» етиб келади. Хитой – қипчоқ, қорақалпоқ, тожик қавмлари ҳам Абдул Малик тўра билан иттифоқ бўлиб, русларга қарши отланади.

Муаррихнинг гувоҳлик беришича, амир лашкари билан рус қўшини Каттақўрғонда жанг ҳолатида турганида, Самарқанд қамали хабари эшитилади. Бу хабар руслардан кўра, амир Музаффарни қаттиқ ташвишга солади ва Абдул Маликни орадан кўтариб ташлаш пайига тушади. Мирзо Абдулазим Сомий бу

---

¹ Олим Равшанов. Кўнглима минг турли орим бор. «Ёзувчи», 1997 йил, 5 – ноябрь.

ҳақда изтироб билан шундай ёзади: «Қачонки, тўра Самарқандни эгаллағудай бўлса, ғолиблик яловини кўтарар, бундан шоҳлик қадри тушиб, одамлар, шубҳасиз, ундан бўлак ҳукмдорни хоҳламаган бўларди, шу боис амир унинг мағлубияти ва ҳалокатини истарди».

Руслар амир учун оғир бўлган вазиятда, фурсатни бой бермай, Бухоро қўшини билан жанг қиладилар, Самарқандга қўшимча куч юбормаслик маъқул топилади. Икки ўртада уруш бошланади. Амир лашкари енгилади, Ҳожи аскардан битта ҳам сарбоз қолмай қириб ташланади. Бу жангда кучлар нисбати руслар фойдасига ортиқ бўлса-да, Бухоро лашкарида жон бериб-жон олган жасур сарбозлар кўп бўлган. Руслар Каттақўрғон урушида ғолиб келган бўлсалар-да, ўзлари ҳам катта зарба олганларини ҳис қиладилар. «Бухоро лашкари душманнинг кўзини очиб, чекинишга мажбур қилди», – дейди тарихчи.

Карманда турган амир Музаффар икки ўт орасида қолган эди. Бир томондан русларнинг қўли баланд келиб, тобора унинг қароргоҳига яқинлашиб келаётган бўлса, у тарафда Абдул Малик тўранинг эътибори ошиб, Самарқанд бўсағасида русларга таҳдид солаётган, мабодо, зафар қучгудек бўлса, Бухоро тахти унинг қўлига ўтиши муқаррар эди. Мирзо Абдулазим Сомий бу ҳақда, «амир Хоразмга кетишга қатъий қарор қилди», дейди. Амирнинг ҳафсаласи пир бўлиб, умид ва ишончи қолмаган, Хоразмдан бошпана топишдан ўзга чора йўқ, деб ҳисоблаган пайтида, эсига Шукурбий иноқ тушиб қолади. Шукурбий иноқнинг амир олдида ҳурмати катта, умуман, аркони давлат орасида нуфузи баланд эди. Шукурбий иноқ анча кундан бери ҳибсга сақланаётган эди. Шукурбий иноқнинг ҳибсга олинишининг сабаби, Мирзо Абдулазим Сомийнинг кўрсатишича, руслар Жиззахдан Самарқандга бориш йўлидаги Сойбўйи қалъасида турганларида, Бухоро лашкари Хишткўприкда муқим эди. Амир Музаффар иш кўрган, ақлли сардор Шукурбий иноқни лашкар бошлиғи қилиб тайинлайди. Шу орада Шаҳрисабз ва Китоб бекликларидан 2 мингга яқин сарбоз Шукурбий иноққа келиб қўшилади. Шаҳрисабз ва Китоб ҳокимлари унга хат ёзиб, юртга ёв келганда амир билан бизнинг иштироқ қилиб туришимиз тўғри бўлмас, иттифоқ бўлиб жанг қилайлик, амир билан бизни яраштириб қўйинг, деган таклифни ўртага қўядилар. Шукурбий иноқ уларнинг гапини маъқул-

лайди ва келган лашкарга жой кўрсатади. Бироқ айрим ҳасадгўйлар бунини амирга тескари тушунтирадилар: гўё Шукурбий иноқ кенагасларга қўшилиб, улар билан амирга қарши фитнага тил бириктирган эмиш. Соясидан ҳам ҳадиксирайдиган бўлиб қолган амир ифвога ишониб, Хишткўприкка Абдулқодир девонбегини жўнатади, Шаҳрисабз лашкарига жавоб беришни, Шукурбий иноқни эса яхши гап билан ҳузурига олиб келишни топширади. Энди, амир икки ўт орасида қолган, тахту бахтидан ажралай деб турган пайтида сиёсат юргизишни яхши биладиган, мулоҳазали Шукурбий иноқдан ҳам маслаҳат олиш ортиқча бўлмас, деб ҳисоблайди.

Шукурбий иноқ гарчанд зиндондан чиқиб келган бўлса-да, гина-кудуратни бир четга қўйиб, амирга шундай маслаҳат беради: «Хоразмга қочмоқ ёв қўлига банди бўлмоқдан юз карра ёмондир, зеро, ҳужум қилиб келаётган қўшиндан қочиш жазони оширгани каби, гуноҳ ҳамда шармисорлик ҳисобланади. Борди-ю, душманга асир бўлмоқ эса, олижаноб ва бахтли хотимотдир. Энди, Самарқанднинг қўлдан кетганлиги, ёвнинг шижоат кўрсатганлиги боис қайғуга ботиш, ўзни хор қилиш ўринсиз. Аксинча, худони дилга олиб, қатъият билан иш тутмоқ лозим. Бу кўҳна олам бундай ўзгаришларнинг қанчасига гувоҳ бўлган. Самарқанднинг қўлдан кетиши Бухоро давлатининг ҳалокатига сабаб бўлолмас. Невчунким, бурунги замонларда ҳам аксар вақт у бошқа ҳукмдорларга тобе бўлиб келган. Борди-ю амирнинг безовталиги кофирларнинг жасурлиги туфайли бўлса, бундан ортиқ хавфсираш тўғри бўлмас. Негаки, губернатор рус императорининг кўпдан-кўп бошлиқларидан биридир. Русларда мавжуд бўлган одатга кўра, ҳукуматдан яна бошқа топшириқ бўлмаса, унинг ҳукмдор иродасидан ўзга ҳаракат қилиши марғуб тугилмас. Шу кунларда Кауфман Самарқанд қамали ҳақида хабар олган экан, шубҳасиз, уни бартараф этишни муҳим деб билур ва сулҳга мойиллик билдирур. Давлат равнақи учун, зудлик ила губернатор олдига кимнидир йўллаш, ярашув аҳдини ўртага солиш керак. Сиз эса бахт-саодат ила йўлга чиқиб, Бухорога қутб мисол кириб, давлатхона марказидан жой олмоғингиз даркор».

Амир Музаффарга Шукурбий иноқ маслаҳати маъқул тушиб, Хоразмга қочиш қароридан қайтади. Губернатор Кауфманга элчи билан мактуб йўллаб, дўстлик ва сулҳни таклиф эта-

ди. Кауфманнинг ҳам, Шукурбий иноқ айтганидек, ярашувидан ўзга чораси йўқ эди. Шундай қилиб, Амирлик ва руслар ўртасида сулҳ қарор топади. Ширинхотун мавзесидаги кўприк оралиқ чегара деб эътироф этилади. Бу сулҳнинг вужудга келиши ва кучга кириши 1868 йилда юз беради.

Руслар билан сулҳга эришиб, ўзини бир қадар тутиб олган амир Музаффар бор куч ва имкониятини ўғли Абдул Малик тўра ва унинг тарафдорларини маҳв этишга қаратади. Мирзо Абдулазим Сомий таъкидлайдики, «ҳукмдор тўранинг ишлари юришиб, ғалаба қилгудек бўлса, шак-шубҳасиз, ҳокимият унга ўтиб, подшоҳликни даъво қила бошлайди, деган хавфда эди. Шу боис, тўранинг обрўсини тўкиш, ўжарлигини жиловлаб қўйиш тадбирларини кўра бошлади».

Амир Музаффар рус босқинчиларига қарши амирлик ҳудудида катта мавқеъ ва халқ ишончига сазовор бўлиб, кураш бошида турган ўғли Абдул Малик тўрага қарши азалий синалган макр-хийлани ишга солади.

Абдул Малик тўранинг муқаддас жиҳодга отланган қўшинида Қарши беклиги лашкари ҳам бор эди. Лашкарбошиларнинг аксарияти манғит қавмидан эди. Улар орасида Мўъминбек тўқсабо исмли айёр, кескир киши ҳам бўлган. Бир ишга киришса ҳал қилмай қўймайдиган бу кимсани «Мўмин поки» деб атаганлар. Ана шу Мўмин покига киши юборилиб ва катта ваъдалар берилиб, унга қандай қилиб бўлмасин Абдул Малик тўранинг қўшинини тарқатиб юбориш вазифаси топширилади. Мўмин поки Абдул Малик тўранинг тарафдори бўлган, чоратрофдан йиғилиб келган ҳокимлар, лашкар бошлиқлари, эгиборли баҳодир ва паҳлавонларга хат ёзиб, «Ўрис билан амир аҳднома тузиб ярашди, энди улар биргаликда Шаҳрисабз устига Усмонга қўшиб ўрис аскарларини юбораётир», деб ваҳима солади. Хатлар қилғилигини қилади. Ҳокимлар, айниқса, Шаҳрисабз, Китоб беклари шаштидан қайтадилар.

Қамал қилинган Самарқанд эрта-индин Абдул Малик тўра қўлига ўтай деб турганда, Мўмин покининг иғвоси билан лашкарлар бирин-кетин орқасига қайтиб, тарқала бошлайди. Абдул Малик тўра ва бир қанча беклар қанчалик саъй-ҳаракат кўрсатмасинлар, Бухоро ва рус қўшини биргаликда келиши ёлгон эканлигини айтмасинлар, руҳи пасайган ғазотчиларни ушлаб туриб бўлмайди.

Шу тариқа, русларга қарши Абдул Малик тўра уюштирган ҳамла ҳам сўнади. Бу хиёнат руслар асоратига тушишдан кўра, тожу тахтдан ажраб қолиш ваҳми билан боғлиқ эди. Ватан манфаатидан тахт ва шахсий мавқенинг афзал кўрилиши оқибатлари нималарга олиб келганлигини бугунги авлод яхши билиб олиши зарур.

1868 йилда Кауфман билан сулҳга эришган, бирқадар нафасини ростлаб олган амир Музаффар Абдул Малик тўрани, уни қўллаб-қувватлаган Қарши ва Ғузур халқини жазолаш учун қўшин тортади. Хожа Муборакка келиб тушибоқ, Йўлдош эшик оғобоши манғит ва Тоғаймурод эшикоғобошиларга тўрани тутиб келишни буюради. Қарши ҳокими Нуриддинхон тўрага ҳам шундай топшириқ берилган эди.

Амирнинг ўғлига, хусусан, русларнинг босиб келишига қарши нафрат билан ёнган халққа, ватанпарвар бекларга қарши ҳаракатлари натижа бермади. Жўрабек, Бобобек каби ҳокимлар амир фитнасининг моҳиятини англаб, яна Абдул Малик тўрани қўллаб-қувватлай бошлайдилар. Амир Музаффар тўрани топширишни талаб қилганда, улар мулоимлик билан шундай жавоб берадилар: «тўра, жаноби олийларининг тўнғич ўғли ва ҳукмдоримиз фарзандларидир. У бу ишларни амиримизга хайрихоҳ бўлган, давлат заволига йўл қўймаслик мақсадида, дин байроғини кўтаришга бел боғлаган баъзи олижаноб кишилар даъвати билан қилмоқда. Мабодо, ишлар юришиб кетгудек бўлса, бу жаноби олийларининг обрў-эътиборларини оширғусидир. Таассуфки, айрим ғаразли кимсалар тўранинг бу интилишини исён, шижоатини ғалаён деб, сиз жаноб олийларининг ройини қайтаришга, орага адоват солишга ҳаракат қилмоқда... Энди тўра ўзини қутқариш учун бизнинг ҳудудда мақом топибдур. Одамийлик ва ориятни сақлаш ваҳждан меҳмоннинг оёқ-қўлини боғлаб мухолифга топшириш ярамайдир».

Абдул Малик тўра ҳам, барибир, тез орада мавқеини тиклаб олади. Амирнинг Самарқандда уюштирган иғвоси моҳияти кўпчиликка ошкор бўлади. Қаршида тўра мустақиллик яловини кўтаради, энди унинг атрофида аввалгидан ҳам кўпроқ лашкар жам бўлади. Бекликлардан унинг ҳокимиятини тан олувчи иноятномалар кела бошлайди. Амир Музаффарнинг Абдурахмонхожа садр, Каримқулбий иноқ, Абдулазизбий ва бошқа бир неча ҳокимлари унга асир тушади. Бухородан, амир сарой-

идаги нуфузли амалдорлар ва ҳарбий бошлиқлардан ҳам унга итоат қилиш ҳақидаги мактублар, туҳфалар кела бошлайди. Муаррих, ўша пайтдаги вазиятни шундай ифодалайди: «Иш шу билан яқун топдики, ул жаноби олийлари (амир Музаффар – муал.) ёнида муқаддас ва бутун олам Оллоҳидан ўзга ҳеч ким қолмади, зеро ҳамма юрак-юракдан тўрага талпинаётган эди».

Амирнинг Баҳодирбек парвоначи баҳрин деган энг яқин, кўп йиллардан буён хизмат қилган беги ҳам ундан юз ўгириб, тўра ҳузурига келади. Ҳатто тўрани тутиб келтиришга юборилган Йўлдош эшик оғобоши ҳам унинг томонига ўтиб кетади. Амир жуда оғир аҳволда қолиб, яна Шукурбий иноқ ва Яқуб қушбегини маслаҳатга чақиради. Улар «тўрага қарши кураш – давлатнинг қулашига ва шармандаликка сабаб бўлади. Чунки, тўранинг исёни ўз вақтида кофирларга қарши қаратилган эди, улар ҳозир ҳам русларга қарши курашга қизгин тайёргарлик кўраяпти. Амир жаноблари эса, руслар билан иттифоқда, шундай экан, «исёнкорлар аслида губернаторнинг душманлари бўлиб, улар кофирларни қириб ташлаш ниятидадирлар, ҳозир ҳам уларни бартараф этишга тайёр турибдирлар. Бас, уларнинг қаршилигини синдириш биздан кўра, кўпроқ губернаторга зарурроқдир», деган фикрга келадилар. Амир Музаффар шундан кейин губернаторга қуйидаги мазмунда хат ёзади: «Тўра атрофида бўлаётган уруғ-қавмлар ғалаёни, норозилик тўлқини, ул юксак давлатга бўлаётган ишончсизлик аслида русларнинг келиши туфайлидир. Шу боис Бухоро ва Россия давлати ўртасида дўстлик ва тинчлик ўрнатилгандан кейин норозилик тўлқини кучайиб кетди... Сиз тарафингиздан тўра ва қавмларнинг ғалаёни асосчиларини йўқ қилиб ташлаш учун замбарак ва аслаҳалар билан қуролланган қўшин гуруҳини юбормоқ вожибдир».

Абдул Малик тўра раҳбарлигидаги қаршилик ҳаракати, нафақат таслимчи амир Музаффар ҳокимиятига, балки, энг аввало Туркистонга човут солиб, уни мазлум этаётган русларни ҳайдаб юборишга қаратилган эди. «Абдул Маликхон раҳномалигида, — деб таъкидлаган эди. Д.Н.Логофет, – Қаршида янги қўшинлар йиғилаётганлиги яна уруш хавфини сола бошлаган эди. Шу сабабли, ғалаёнчилар жам бўлган Қарши шаҳрига махсус отряд юборишга қарор қилинди»¹.

---

¹ Логофет Д..Н. Кўрсатилган асар, 29 – бет.

Кауфман жазавага тушиб, генерал Абрамов бошчилигида энг сараланган, жангари аскарларни тиш-тирноғига қадар қуроллантириб, хонликнинг асосий шаҳарларидан бўлган Қарши устига жўнатади. 1868 йилнинг 28 июнида Самарқанддан Жом йўли орқали етиб келган, амир Музаффар кучлари билан бирлашган генерал Абрамовнинг 6 ротаси, 8 тўп гуруҳи ва 200 кишилик ракета қурилмалари батареяси Қарши шаҳрини истило этишга¹ муваффақ бўлади.

Қарши шаҳрининг қадимий қалъаси вайрон этилади, аҳоли қирғин-баротга дучор қилинади. Шаҳарни қиличлар сони билан эмас, балки ўша вақтда энг оммавий қирғин воситалари бўлмиш артиллерия ва ракета мосламалари устунлиги туфайли қўлга киритган руслар, уни яна амир Музаффар тасарруфига берадилар. «Абдул Маликхон лашкарини тор-мор қилиб, рус қуролининг кучи билан забт этилган Қарши шаҳрини, Бухоро хонлигидаги иккинчи пойтахтни Бухоро амирига қайтадан топширилганлигидан бухороликларнинг ўзлари ҳайратга тушган эди. Рус отряди эса, Самарқандга қайтиб кетади»², – деб ёзади кейинчалик алам билан Д.Н.Логофет.

Рус қуролининг кучи билан қонга ботирилиб, истило этилган Қаршининг амир Музаффарга қайта инъом этилиши бесабаб бўлмаган. Руслар Туркистонни босиб олишга киришганларидан буён бу хилдаги «олижаноблик» мисли кўрилмаган иш бўлган эди. Яна шу Д.Н.Логофет истилочиларнинг бу хилдаги «қўли очиклиги» сабабларини шундай изоҳлайди:

«Туркистонда рус қўшинларининг кам сонли эканлиги ва Англиядан ҳадиксираш, ишнинг умумий моҳиятига унчалик мувофиқ тушмайдиган шундай қарорга келишга ундаган эди»³.

Бухоро хонлигининг Россия таркибига сўзсиз, тўла киритилишига ашаддий тарафдор бўлган Д.Н.Логофетнинг бу хулосасида жон бор, албатта. Гап шундаки, Абдул Малик тўра, охиروقибатда, русларга қарши кураш йўлида ўзига иттифоқчи излай-излай, охири инглизларга тобе бўлган Ҳинд мулкларидан кўним топади. Абдул Маликхонни инглизлар қувватлаб туриши, қолаверса, хонликнинг шарқий ҳудудида ҳали руслар қадами етма-

---

¹ Логофет Д.Н. Кўрсатилган асар, 29 – бет.

² Шу жойда.

³ Шу жойда.

ган, ammo қаршилик алангаси бурқсиб турган бекликлар, ўч олиш қасдида ёнган кучлар йўқ эмас эди. Бундан ташқари, Қаршининг жуғрофий жойлашуви русларнинг бу шаҳарга алоҳида йўлак ҳосил қилишларига монелик қиларди. Чунки Жом орқали, тахти Қорача довони орқали ўтадиган йўл ва ҳудудлар ҳарбий қуввати баланд Шаҳрисабз беклигига қарар эди. Руслар Шаҳрисабзликлар қиличининг зарбини, икки йил олдин, Самарқанд бўсағаларида елкаларида синаб кўрган эди. Шу жиҳатлар ҳам, чама-си, Қаршининг амир тасарруфида қолдирилишига сабаб бўлган.

Рус кўшинлари қўмондонлиги, шахсан Кауфманнинг буйруғи билан кўп ўтмай, жангларда синалган, Жиззахни қонга ботирган жангари кўшинни тиш-тирноғигача қуроллантириб Қаршига йўллайди. Амирнинг ҳам 10 минг сарбози от ўйнатиб, Абдул Малик тўра ва унинг тарафдорларига қарши юришга чиқади. Рус кўшини Қўнғиртов томонидан, амир лашкари Косон тарафдан ёпирилиб кела бошлайди. Ўртада қаттиқ жанг бошланади. Йўлдош Эшикоғобоши 2 минг кишилик отлиқ жангчиси билан руслар сафини бузиб, жасорат кўрсатади. Замбараклар, милтиқлар олдида қилич, найза иш бермай қолади. Тўхтовсиз отилаётган замбараклар мудофаачилар сафини сийраклаштириб, майдонни минглаб жасад билан тўлдириб ташлайди. Руслар Қаршини амир Музаффар хоҳиши билан беаёв тўпга тутиб, ғолиб бўладилар. Улар Чортоққа етиб, қалъани вайрон қилишга киришадилар. Мирзо Абдулазим Сомий бу жанг тафсилотини ҳикоя қилар экан, «Қарши кўрғонида кўп одам ҳалок бўлди, тирик қолганларнинг қочибдан бўлак чораси қолмади. Улар кўрғон деворлари ортига, боғ-роғлар ичига қочиб жон сақладилар», дейди ачиниш билан. Муаррих Қаршининг руслар томонидан истило этилиш йилини 4 сатрлик тарихда («Фатҳи Қарши ва Насаф») келтириб, бу воқеанинг 1288 ҳижрийда (1871-72 м.й) содир бўлганлигини таъкидлайди. «Махфий қолмасинки, – деб уқтиради тарихчи, – кофирлар Қаршини олганларидан сўнг уни беомон талаб, шаҳарни Бухородан келган лашкар бошлиқларига топшириб, катта ўлжа билан қайт-дилар».

Амир қаттол русларни мукофотлашда зўр ҳиммат кўрсатади. Абдул Малик тўра ёнида қолган 400 киши билан Тошқўрғонга чиқиб кетади, Қаршида унинг хотин-халажи асир олинади. Қаршига амир Музаффар учинчи ўғли Абдулмўмин тўрани ҳоким қилиб қолдиради.

Абдул Малик Тўра кураши

«Русларни урушда енгсам, оқ отда Петербурга кириб бораман!» деб мақтанган амир Музаффар 1868 йил 23 июнда Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман билан сулҳ тузиб, Россиянинг вассалига айланади. Бу сулҳга кўра, Бухоро амирлиги ўз мустақиллигини йўқотибгина қолмай, Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисмидаги ерлардан ҳам ажралади. Амир 500 минг сўм миқдорида олтин ҳисобида товон тўлашга, хорижий мамлакатлар билан мустақил алоқа ўрнатмаслик мажбуриятини олишга ва рус савдогарларига амирлик ҳудудида эркин савдо қилишларига, карвонсаройлар ҳамда дўконлар қуришларига рози бўлади. Амирнинг таслимчилик сиёсати ислом дини таянчи Бухорои Шариф ватанпарварларининг кучли норозиликка сабаб бўлади. Улар руслар билан курашни давом эттириб, миллатнинг шон-шуҳрати бўлмиш Самарқандни озод қилиш иштиёқида Музаффарнинг тўнғич ўғли амирзода Абдул Малик тўра (1848-1909) ва эркесвар беклар Жўрабек, Бобобек ҳамда Кенесари Қосимовнинг ўғли Султон Содиқ ўзаро бирикадилар. Улар Амир Темурнинг Оқсаройида тантанали тарзда Катта тўра номи билан машҳур бўлган амирзода Абдул Маликни амир деб эълон қиладилар. Амир Музаффарнинг мулозимларидан Худоёр, Абдулла, Иброҳим тўқсоболар ва кўпчилик уламолар бу қарорни маъқуллаб, амир Музаффарнинг тахтдан туширилганини тан оладилар. Ватанпарвар кучлар Шаҳрисабздан сўнг Қаршини эгаллайдилар. Кармана, Чироқчи ҳам тез орада уларнинг қўлига ўтди. Руслар билан курашда чиниққан қозоқ халқи фарзанди Султон Содиқни амирзода Абдумалик Кармана вилояти ҳокими қилиб тайинлайди. Амирга тескари кайфиятда бўлган Китоб ҳокими Жўрабек ва Шаҳрисабз ҳокими Бобобеклар Абдул Малик эълон қилган ғазот йўлида барча элпарвар кучларни бирлаштиришга ҳаракатлар қиладилар.

Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман воқеалар ривожини ташвиш билан кузатиб боради. У сулҳга кўра, Бухоронинг ички ишларига аралаша олмас, шунинг учун бунга қулай фурсат ва баҳона излар эди. 1868 йилнинг кузида амир Музаффарнинг амирликнинг бутун шарқий қисмини эгаллаган кўзғолончиларга қарши кураш учун ёрдам сўраб қилган мурожаати фон Кауфман учун айни муддао бўлади. Бухоронинг босиб

олинган ҳудудлари ҳисобига ташкил этилган Зарафшон округи бошлиғи генерал Абрамовга амирга ёрдам бериш учун барча чораларни кўриш топширилади. Русларнинг Бухоро ишларига аралашishiга қонуний тус бериш учун генерал Абрамов 6 октябрда махсус хитобнома тайёрлатади. Унда жумладан, бундай дейилган эди: «Бухоро ҳукмдори бўлиш мақсадида», – деб ёзилган эди унда – Абдул Малик Тангрини ва ўзининг буюк пайғамбарини ҳам унутди. Сотқинларча ўз отаси буюк амирга қарши қўл кўтариб келмоқда». Ана шундай риёкорлик билан навбатдаги босқинни ниқоблаган Абрамов катта қўшин билан ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди. Қарши остонасида ватанпарварлар сон ва қурол-яроғ жиҳатидан устун бўлган душманга қарши қаттиқ жанг қиладилар. Жўрабек, Бобобек ва Султон Содиқ генерал Абрамов қўшини билан жангларда ўзларини моҳир саркарда сифатида намойиш қиладилар. Аммо кучлар тенг эмаслиги дарҳол билинади. Абдул Малик тўра Шаҳрисабз томон чекинади. Руслар билан бирга амир Музаффар сарбозлари ватанпарварлар эгаллаган ҳудудларни бирин-кетин қўлга ола бошлайдилар. Абдул Малик тўра билан Султон Содиқ Хива томонга қочишга мажбур бўлади. 1868 йил 22 декабрда Хива хонининг мулозимлари Муҳаммад Ниёз девонбеги ва шоир Огаҳий амирзода Абдул Маликни тантанали равишда кутиб олишади. Хон эса уни очиқ юз ила қаршилаб, амирзодага катта мулк ва ойига 1500 тилла маош тайинлайди. Муҳаммад Раҳимхон II унинг қиёфасида босқинчиларга қарши курашган элпарвар ҳукмдорни кўрсатди, унга бевосита ҳарбий ёрдам кўрсатишдан ожиз эди. Шунинг учун ҳам Абдул Малик Хивада ҳам қололмай, Афғонистон томонга йўл олади. Кобулда ҳам унга иззат-икром кўрсатилади. Афғон амири Шералихон амирзодага хайрихоҳ бўлса-да, Англия билан яқинлашиб келаётган урушда Россиянинг мададига суянишни мақсад қилиб тургани учун унга ҳарбий ёрдам бера олмайди. Амирзода сўнгги умидини Қўқонга боғлаб, Худоёрхон ҳузурига боради. Бу ерда ҳам у мақсадига эришолмайди. Худоёрхон ўз манфаатини кўзлаб, руслар билан ўчакишишни истамайди. Абдул Малик тўра ўша вақтда донғи кетган ўзбек саркардаси Ёқуббек ҳузурига Кошғарга боришга аҳд қилади. Қўқон хонининг собиқ лашкарбошиси Ёқуббек 1853 йилдан бери рус босқинчиларига қарши курашиб, Оқмасжид, Чимкент ва Тошкент мудофааларида ўзини кўрсатган саркарда эди. У 1865 йил-

да Кошғарни эгаллаб, тарихга «Еттишаҳар давлати» номи билан кирган мустақил давлатни барпо қилган забардаст ҳукмдор эди.

Туркистон ватанпарварлари умид кўзи билан қараган Еттишаҳар ҳукмдори ундан паноҳ истаб келганларга доимо ёрдам қўлини чўзган. Абдул Малик тўра ҳам Кошғарда шундай иззат-ҳурмат кўради.

Ёқуббек ҳузурига келган Абдул Маликка ўз қариндошидек муносабатда бўлади. Еттишаҳар ҳукмдори унга амир сифатида ҳурмат кўрсатиб, Янгиҳисор қалъасини Абдул Маликнинг ихтиёрига топширди. У Ёқуббекнинг ёрдамида Туркия ҳукумати билан алоқа боғлайди. Кошғарга келган Англия элчиси билан ҳам учрашади. Амирзода Буюк Британия империясидан ёрдам олиб, Бухорони озод қилиш учун узоқ йиллар давомида ҳаракат қилади. Ҳиндистоннинг Калкутта шаҳрида, сўнг Пешоварда яшайди. Абдул Малик тўра 1885 йилда отасининг бетоблигини эшитиб, Бухоро тахтини эгаллашга яна бир бор уриниб кўради.

Амирзода Абдул Маликка Афғонистон амири Абдураҳмонхон ва Англия ёрдам беришга аҳд қилишган бўлса ҳам, турли сабабларга кўра, бу ваъдалар амалга ошмайди. Абдул Малик тўра 1909 йилда Пешоварда армон билан ҳаётдан кўз юмади.

Китоб ҳокими Жўрабек ва Шаҳрисабз ҳокими Бобобек эса ватанпарварлик курашини давом эттириб, Бухоро амири Музаффар ва унинг ҳомийси рус босқинчиларига таҳдид солиб турадилар.

Шу тариқа, икки ёқлама амир ва руслар босқини гирдобида қолган Қарши истило этилади. Амир Музаффар бу шаҳарнинг босиб олинишида восита ҳамда фаол қатнашчи бўлади.

М.Е.Массон ўзининг «Қадим даврлар Қашқадарёнинг қуйи вилояти пойтахт шаҳарлари» (1973) рисоласида Қарши остонасида руслар билан бўлган жанг ҳақида қуйидаги фикрларни келтириб ўтади. Бу жанг 1868 йилнинг 21 октябрида бошланиб, генерал-майор Абрамов бошқарган қисм икки кун давом этган шиддатли ҳужумдан сўнг шаҳарни эгаллайди. Истилочилардан 11 жангчи ўлдирилади, 4 та ярадор қилинади. «Қарши кўрғони дарвозаларида русларнинг замбарагидан қолган излар узоқ вақт сақланиб қолади»¹.

---

¹ М.Е.Массон. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен, «Фан», — Т.: 1973, 66 – бет.

1868 йилнинг 27 октябрида Қаршини амир Музаффар ихтиёрига топшириш маросими бўлиб ўтади. Шундан сўнг истилочи қисм Самарқандга қайтиб кетади. Қарши, ниҳоят, ўзини ўнглаб, Бухоро хонлигидаги йирик савдо-ҳунармандчилик маркази сифатида қарийб ярим асрга яқин иқтисодий-маданий жиҳатдан тараққий қилиш имкониятига эга бўлади. Бу ҳолни М.Е.Массон Бухоро хонлигининг ҳарбий ҳаракатлар оқибатида Чор Россиясининг вассали мақомига тушиши, 1870 йилнинг 14 августида Шаҳрисабз ва Китобнинг руслар томонидан босиб олиниб, амир Музаффарга топширилиши билан боғлайди. Олимнинг фикрича, вужудга келган вазиятдан савдо ишига алоқадор йирик бойлар катта манфаат кўради. Ҳунарманд-косиблар ҳаётида эса деярли ўзгаришлар бўлмайди.

* * *

Рус истилосидан кўп ўтмай Қарши сезиларли даражада кенгайиб, тараққий қилади. Шаҳарнинг савдо-сотиқ бобидаги мавқеи, мамлакатларни боғлайдиган йўл устида бўлиши ривож омили эди. 1874 йилга келиб, шаҳарнинг эски қўرғони дўкон қаторлари ва карвон саройлар билан гавжумлашади. Қаршининг Шарқий, ғарбий ва жанубий сарҳадларида ҳам бозорлар пайдо бўлади. Бир вақтлар маҳобатли бўлган ташқи айлана девордан бу даврда ҳатто из ҳам қолмаган эди¹, дейди қадимшунос олим. Аҳоли турар жойлари аллақачон ана шу девор ўрнидан нарига силжиб улгурган эди.

Бу даврда шаҳарда масжидлар сони кўплиги эътиборни тортмай қолмас эди. XIX асрнинг 70-йиллари бошларида Қаршида 15 дан ошиқ масжид мавжуд бўлиб, уларнинг аксар кўпчилиги сўнгги 2-3 йил ичида қурилган эди. Бу ҳам шаҳар аҳолиси сонининг сезиларли даражада ошиб бораётганидан бир далилдир. Мана шу йилларда шаҳарнинг марказида Шермуҳаммадбой маблагига пишиқ ғиштдан салобатли мадраса барпо этилади. Мадраса биноси ўзининг кўркамлиги билан ажралиб турган.

Истилодан кейинги шаҳар ҳаётида масжид, мадраса ва бошқа иморатлар қурилиши қизғин тус олади. Асосий қурувчи-

---

¹ М.Е.Массон. Столичные города в области низовьев Кашкадарьё с древнейших времен, «Фан», — Т.: 1973, 67–бет.

лар амир ёки тўралар, беклар, ҳатто, дин аҳли эмас, бойлар бўлади. М.Е.Массон бундай иморатларнинг баъзиларини зикр этиб ўтади. Қаршилик бойлар қурдирган жамоат бинолари сирасига 1910 йилда Ғузур йўли бўйида, Тутак дарвоза қаршисида барпо этилган мадраса, 1911 йилда Чорсудан шимолроқда қад ростлаган Бек Мурод Пок Сарпушт (ёхуд Бек Мир Қозоқ) мадрасаси киради. Бек Мир Қозоқ мадрасасини тиклашда уста Муҳаммад Солиҳ Самарқандий ўз маҳоратини намоён этади. Абдул Ҳаким Нурулло девор ва мрамор тошларга безак беради. Қаршининг машҳур бойларидан Қиличбой Ҳотам 1915 йилда Регистондан Тутак дарвозага келгувчи йўл бўйида ҳашаматли мадрасани қурдиради. Мадраса уста Шароф Бухорий қўлидан сайқал топади.

1917 йилда шаҳар регистонида сардоба билан Али мадрасаси оралиғида Нур деб аталган мадраса вужудга келади. XX аср бошларида шу тариқа, Қарши шаҳрида йигирмага яқин мадраса мавжуд бўлганлиги¹ эътироф этилади. 1870 йилдан сўнг Қарши шаҳрининг ривожланиш суръати унинг хонликдаги иккинчи асосий шаҳар бўлиш мавқеини белгилайди.

Вассаллик Бухоро хонлигига жуда қимматга тушган. Бу ҳолат тараққиёт оёғига урилган кишан эди. Хонликнинг ярим мутелик мақоми Чор Россиясини қониқтирмаган. XX аср биринчи чорагида Октябрь тўнтариши содир бўлмаганда эди, Чор Россияси Бухоро хонлигининг вассал тариқасида ҳукм суришига чек қўйган бўлур эди.

Тахтга келган амир Сайид Абдул Аҳад Чор корчалонларининг сиёсий найрангларини чуқур тушунар эди. Англия билан Туркиянинг Россияга қарши уруши юз берган маҳалда унинг отаси амир Музаффар ҳам Россияга қарши пинҳона ҳарбий тайёргарлик кўрган эди. Бу ишни амир Абдул Аҳад изчил давом эттиради. Қаршидан Бухорога 2500 та янги сарбозлар – отлик қўшин олиб ўтилади. Шаҳрисабздан эса 1200 пиёда ва 600 отлик сарбоз пойтахт хизматига жалб этилади. 1877 йилда амирнинг 13000 пиёда, 6000 суворий аскарлари бор эди. Кауфманнинг хуфялари бундан хабар топади ва Туркистон генерал-губернатори ўта жиддий оҳангда амир Абдул Аҳадни огоҳлантиради.

Бухоро хонлиги, унинг асосий шаҳарлари бўлган Бухоро, Қарши ва Шаҳрисабзда Чор Россиясига қарамликдан норози

---

¹ М.Е.Массон. Кўрсатилган асар, 67–бет.

кайфият кучли бўлган. Иккиёқлама зулм амирлик аҳолисини эзиб қўйган эди. XIX асрнинг 80-йиллари ўрталарида хонликда 40 та солиқ тури амалда эди. XX аср бошларида (1905 й.) Қарши ва Шаҳрисабз бекликларида ғалаён кўтарилади.

Халқнинг моддий аҳволини яхшилашга қаратилган тадбирлар давр талабига жавоб бермай қолган эди. XX аср бошларида бекликларда юқумли касалликлар анча кўпаяди. Қарши бозорларида Афғон, Ҳинд ва Эрон дори-дармонларининг хари-доргир бўлиши бир томондан шунга боғлиқ эди. Қарши шаҳрида эркаклар ва аёллар учун алоҳида шифохона ва амбулаториялар ишлаб турарди. Шифохона ҳаражатлари учун амирлик ҳар йили хазинадан 12 минг сўм ажратарди. Рус врачлари амирликдан ўз амалиёти учун ойига 4 минг, фельдшери эса 1750 сўм маош оларди. Аҳоли дори-дармони учун ажратилган 12 минг (бир йилга) билан, рус врачлари ойига оладиган 4 минг тафовути кўп муаммоларга ойдинлик киритади.

Қарши амирликнинг асосий шаҳарларидан бири бўлгани учун ҳам, унда Европа андозасига хос тараққиёт жуда секин бўлса-да, кузатилади. XIX асрнинг сўнглари – XX аср бошларида шаҳарда почта, телеграф алоқаси йўлга қўйилади.

ҚАРШИ ҚАЛЪАСИ

Қарши қалъаси ўрни, кексалар гувоҳлик беришича, бир замонлар Турон замин¹ деб аталган экан. Қўрғон Амир Темурнинг бу ерга келишидан анча олдин вужудга келган. М.Е.Массон қаршилиқ оқсоқолларнинг бу нақлини тўғри деб ҳисоблайди. Айни вақтда у Шарафиддин Али Яздийнинг Амир Темур Қаршида 1365-66 йил қишида бўлган пайтида қалъани истеҳком девори билан мустаҳкамлаган, деган фикрини шубҳа остига олади. М.Е.Массон Амир Темурнинг Қаршида қишлаш даври унинг сиёсий фаолияти бошларида юз берган, дейди ва у кўп сонли амирларнинг бири сифатида қисқа фурсатда қўрғон деворини тиклашдек меҳнати оғир юмушни амалга оширишга ҳали етарли маблағга эга эмас эди, деб қарайди. Бу фикрни мушоҳада қилишга ўрин бор. Қарши қўрғони XIV асрдан анча олдин қад ростлаган экан, бинобарин, унинг мудофаа девори, сув қўйиладиган хандағи ҳам бўлган. Қалъанинг айлана истеҳком девори Амир Темур бу ерга қишлашга келган пайт қаровсиз ва таъмир талаб бўлган. Амир Темур ана шу қийин ишни – деворни тиклашни амалга оширган. Шарафиддин Али Яздийнинг маълумотини шу нуқтаи назардан диққатга лойиқ деб қараш жоиз бўлади.

М.Е.Массоннинг қалъа ҳақидаги бир мулоҳазасини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Унинг фикрича, Қарши қалъаси XIV аср биринчи ярмида ҳар тарафи 630 м.га яқин тўғри тўрт бурчакли тарх асосида қурилган. Қалъа шаҳарнинг марказий қисмини ташкил этган ва аслда Кепакхоннинг қасри бўлганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. Қалъа ўша давр мезонига кўра катта жойни (40 га.га яқин) эгаллаган бўлиб, очиқ ерда қурилган. Очиқ майдонликдан олдинлар ҳам фойдаланиб келинганлиги нақл этилади. Чамаси, у яшаш жойидан кўра, кўпроқ яйлов сифатида фойдаланадиган дала бўлган.

Қалъа барпо этилган жойнинг исломга қадар бўлган тарихини Зиндафил Аҳмад Жомий номи билан аталган мазорга боғлайдилар. Мазор Қарши қалъасидан шимоли-ғарбий томонда бўлиб, оралиқ масофа 1,5 чақиримча келади. Хиёбон кўчаси

---

¹ Қаранг: М.Е.Массон. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен «Фан», — Т.: 1973, 72 – бет.

дарвозасидан Жангалтепага олиб борувчи йўлга чиқилган. Жангалтепа ўрта асрларга тааллуқли иморат ўрни бўлиб, чўкиб қолган тепалик эди. Тепаликнинг юқори қисмида сувалган мақбара кўзга ташланиб туради. Унинг ич томонида лавҳ бўлган. Қабр Аҳмад Жомийга нисбат берилади. Ривоят мазмуни шундайки, қачонлардир дарвеш Аҳмад Жомий Қашқадарё бўйига келиб, дам олган экан. Ўша пайтда бу юртни филга сифинувчи мажусий ҳукмдор идора қиларкан. Кутилмаганда ҳукмдорнинг суюкли фили ўлиб қолибди. Ниҳоят қайғуга ботган ҳукмдор ўз мулклариди яшовчи барча мусулмонларни ҳузурига чорлаб, «Агар сизнинг исломингиз ҳақ дин бўлса, Аллоҳ мадади ила филни тирилтиринглар. Бунинг учун сизларга қирқ кун муҳлат бераман. Айтилган муддатда филим тирилмаса, ҳаммангизни битта қўймай бўғизлатаман», дебди.

Мусулмонлар ўйлашибди, елишибди-югуришибди, бир илож тополмай қаттиқ ғамга ботибдилар. Шу аҳволда орадан 39 кун ўтиб кетибди. Охирги, қирқинчи кун улар қайғуга ботиб ўтирган жой яқинидан узоқ йўл босиб ҳориган қандайдир йўловчи ўта бошлабди. Йўловчининг кўзи йўлнинг четида дайди итлар ғажиб, хароб қилган эшак жасадига тушибди. Пиёда йўл босиб толиққан боёқишнинг кўнглидан, «Эшак тирик бўлганда қандай яхши бўларди, уни миниб олисни яқин қилардим», деган фикр ўтибди. У ўлган эшакнинг титилиб кетган узвларини эринмай йиғибди, бир-бирига улабди. Сўнг нидо қилиб, Аллоҳ номи билан эшакка тирилишни амир қилибди. Аммо, ўлик эшак қимир этмабди. Дарвешнинг илтижосини эшитган Аллоҳ, унга эшакни ўз номингдан тирилтир, деган ваҳийни юборибди. Дарвеш эшакка «ўз номим билан буюраман, тирил», деган экан, эшакка дарҳол жон кирибди ва у силкиниб ўрнидан турибди. Йўловчи дарвеш уни миниб, йўлга отланмоқчи бўлибди. Дарвеш Аҳмад Жомий экан. Мўъжизани кўриб ҳайратга тушган кишилар унга ялиниб-ёлвориб, ҳукмдорнинг ўлган филини ҳам тирилтириб беришни сўрабдилар. Аҳмад Жомий рози бўлибди.

Эшакни тирилтиришда бўлганидек, Аҳмад Жомий филга «Аллоҳ номи билан тирил», деганида у қимир этмабди. Қачонки, «ўз номим билан айтаманки, тирил», дегач, филга жон кирибди. Воқеани кузатиб турган мажусий ҳукмдор дарғазаб бўлиб, Аллоҳ номидан иш кўрмай, ўз тарафидан эшак ва филга жон бағишлаб, куфрга йўл қўйган Аҳмад Жомийни ўлдириш

керак, дебди. Дарвеш томонидан фил тирилтирилгач, жазодан қутилган мусулмонлар ҳам ҳукмдорнинг далилига ризо бўлибдилар. Шунда Аҳмад Жомий бошини қўлига олибди-да, яқин орадаги тепаликдаги ғорга кириб ғойиб бўлибди. У киргач ғор оғзи ёпилиб, бекилиб қолибди.

Аҳмад Жомий яхшиликни билмаган одамлар қасдига ҳаётдан тирик бош олиб кетибди. Унинг бу футуввати элда овоза бўлиб, уни авлиё деб эҳтиром қила бошлабдилар. У кўрсатган мўъжиза эвазига исми шарифига «Зиндафил» — филни тирилтирган деган нисба қўшилибди. Аҳмад Жомий ўчини қачонлардир унинг соч-соқолини тарашлаган Солмоний Поки Тирандоз олмоқчи бўлиб, ғазаб отига минганида, Аллоҳ уни бу йўлдан қайтарибди...

Солмоний Поки Тирандоз шундан буён Қарши сартарошларининг пири ҳисобланиб келинаркан. Унинг қабрини Аҳмад Жомий мазоридан бир чақирим ғарб сарида, деб айтадилар.

Қарши қалъаси ўрнида олиб борилган қадимшунослик тадқиқотлари то яқинларга қадар мукаммал бўлган эди, дейиш қийин. М.Е.Массон бу жойда Кепакхон қасри жойлашган бўлишини тахмин қилган эди. 1965 йилда унинг бошчилигида қалъа ўрнида ўтказилган текширувлар қадимий маданий қатламнинг баъзи ўринларда 4-5 м га етишини аниқлайди. Фақат битта қазув чоҳини ҳисобга олмаганда, қолган жойлардаги қазув ўраларидан XIV асрдан олдинги даврларга оид осори атиқалар топилмаган. Қалъа маданий қатламининг қуйи қисмидан XIV асрга тобин сирланган суғориш ашёлари топилган. Шу далилнинг ўзи ҳам бу жойда кошинлар билан безатилган меъморчилик иншоотлари бўлганлигини далолат этади. 1946 йилда Қарши қалъасида тадқиқотлар олиб борган С.К.Кабанов, Хиёбон кўчаси бошланадиган шаҳар дарвозасидан ярим чақиримча нарида бўлган Бешкент ариқ ўзанидан нақшланган кошин топишга муяссар бўлади. Кошин безак XIV асрга дахлдор мақбарага тегишли бўлиб, уни маҳаллий усталар ясаган, деб тахмин қилинади.

Кошин безакнинг санаси, унда сақланиб қолган ёзувдан маълум бўлишича, 1344 йилнинг январ-февралига оид экан. Бу тасодифий ҳол эмас. Самарқандда Шоҳи Зинда ёдгорлик мажмуасида XIV асрга тааллуқли номсиз мақбараларнинг кошинли безаклари насафлик қўли гул усталар номи билан боғланади. Шундай мақбаралардан бирининг сайқал берилган нақшларида Али На-

сафийнинг исми шарифи битилган. Насаф меъморчилик мактаби довруғи зикр этилаётган асрдан анча бурун шуҳрат тутган.

Қалъа хандаги

Қалъа атрофи вақтида сув тўлдириладиган улкан хандақ билан ўраб олинган. XIX аср охирлари XX аср бошларида мудофаа хандаги ташландиқ ҳолда эди. Яқин-атрофда яшайдиган аҳоли унга узоқ вақтлар давомида ахлат ташлаб келган. Хандақ адоғида жойлашган ҳаммом кули шу ерга ташланган, чиқинди суви эса унга оқизилган. Аҳоли «кўл» деб атаб келган хандақ вақтида жуда чуқур бўлган. Зикр этилаётган даврда унинг тагини лойқа босиб, анча саёзлашган. Авваллари ҳашар йўли билан тозаланадиган хандақ, тахминан, Чор Россияси истилосидан кейин эътиборсиз қолиб келган. Шунга қарамай, то яқинларга қадар хандақнинг дарвозаларга яқин қисмларида унинг эни 8-10 м ни, чуқурлиги эса 3,5 м ни ташкил этган. Йиллар давомида кўмилиб, лойқа ва чиқиндилар билан тўлиб борган хандақнинг у вужудга келган дастлабки даврларда нечоғлик кенг ва теран бўлганлигини тасаввур қилиш мумкин. Бир пайтлар сув билан лиммо-лим тўлдирилган хандақ кейинги асрларда фақат қишдагина сув кўрган. Шунда ҳам сув 1 м ёки ундан сал баландроқ кўтарилган. Кўл бўйида яшовчи аҳоли бу сувдан хўжалик мақсадларида фойдаланган. Баҳор пайтларида лойқа босган кўлнинг баъзи жойларини қамиш босган. Ёзда сув деярли қуриб қолган.

Қамбар Насриддиновнинг кексалардан сўраб—суриштирувига кўра¹, «Хандақнинг жанубий қисми «Халол хандақ», деб аталган, чунки хандақнинг бу томони доимий равишда Катта Файзобод ариғининг сувидан тўлдирилиб турилган ва бу сув истеъмол ҳам қилинган, ҳатто бу ариқ суви тарновлар ёрдамида қалъа ичига олиб кирилган. Қалъага сув сопол қувурлар орқали олиб кирилган, деган фикрлар ҳам бор.

Хандақнинг шимолий қисми «Харом хандақ» — дейилган чунки унга қалъа ичидан чиққан оқава сувлар яъни харом, истеъмолга яроқсиз сувлар оқизилган. Шунинг учун ҳам халқ уни «Харом хандақ», деб атаган.

Хандақ ҳақиқатдан ҳам мудофаа — истеҳком вазифасини

---

¹ Қ.Насриддинов. Қарши қалъаси. Қ. 2005, 37–39–бетлар.

базарган. Буни Соҳибқирон ўзи қурдирган Қарши қалъасини Амир Ҳусайдан қайта тортиб олишда хандақнинг устидан тарнов орқали ўтганлигини «Тузуклар»идаги қуйидаги битиклардан ҳам билиб олиш мумкин:

«Сув тўлатилган хандақ бўйига етдим, теварак-атрофга назар солиб, хандақ тепасига ўтгач, қалъага сув олиб борадиган тарновга кўзим тушди... ўша тарнов орқали хандақ устидан ўтиб, қалъанинг хокрезига етдим... Қалъа девори атрофини кўздан кечириб нарвон ва зиналар қўйса бўладиган жойни топдим. Сўнг орқамга қайтдим ва отланиб баҳодирларим ҳузурига бордим. Орқада қолган лашкар фавжи ҳам нарвонларни кўтаришди ва қалъа сари юзландик. Хандақдан тарнов орқали қалъага ўтдилар»¹.

Мудофаа иншооти–хандақнинг тақдири ҳам Қарши қалъаси сингари аянчли бўлган. Босқинчилар хуружи туфайли, қалъа деворлари вайрон этилган пайтларда, хандақ ҳам кўмила борган.

XIX асрнинг 60-йилларига келиб, хандақ батамом кўмилиб, деярли ер билан бараварлашиб қолган. XX аср бошларида Қарши беги бўлиб турган Олимхон даврида, қалъа деворларини таъмирлаш асносида хандақлар қайта қазилиб, янгиланган, шўролар ҳукмронлиги, яъни ўтган аср 50-йилларининг ўрталарида хандақнинг ғарбий қисми янгидан қазилган ва унга «Комсомол кўли» номи берилган. Шу ном ва шу сабаб билан хандақнинг ғарбий қисми ҳозирги кунларгача биров сақланган. Бунда ҳам жуда кўп ўзгаришлар қилинган, жумладан, хандақнинг четлари ва ости бетонлаштирилган, унинг қадимий чуқурлиги ва кенглиги каби ўлчовларга ҳам мутлоқо эътибор берилмаган».

Қалъа девори

Хандақнинг ўнг бетидagi олти асрдан ҳам, эҳтимол, анча аввал пахсадан тикланган қалъа девори қанчалик қалин ва мустаҳкам бўлмасин, неча бор бузилган ва қайта қурилган. Нураган, ағнагаң жойлар пишиқ ғишт, ҳатто, тошлар қалаб қайта кўтарилган. Деворнинг жануби-шарқий қисми кўпроқ шикаст топган, уни деярли тўла қайта бошдан тиклаганлар. Натижада

---

¹ Темур тузуклари. Тошкент. Ф.Фуллом номидаги нашриёт, 1991 йил, 37–бет.

аввалги тархга футур етган, девор қинғир-қийшиқ кўриниш олган. XX аср бошларида (1902-1903 й.) узоқ вақт таъмирланмаслик сабабли шаҳар истеҳком девори ярим вайрона ҳолига келиб қолган эди. Лекин деворнинг катта бир қисмида кейинги даврларда қўшимча қилинган кунгира бўртмалари билинар-билинамас сақланиб қолган эди. Қалъа деворининг эни 5 м кенгликда бўлиб, жойига қараб унинг баландлиги 6 м дан 8 м гача кўтарилган. Деворнинг тўрт буржида пастдан қабартиб ясси ишланган миноралар савлат тўкиб турган. Мудофаа чоғларида шинаклардан ўқ узиш қулай бўлиши учун ички тарафда махсус ҳавозалар бўлган. Минораларни аҳоли «тўпхона» деб юритган. Амир Насрулло даврида минораларга чўян ва мисдан қуйилган замбараклар ўрнатилган.

«Қарши қалъаси» китобида Қ.Насриддинов қуйидагиларни ёзади: «Қалъа тархи тўртбурчак кўринишига эга. Қалъа девори томонларининг узунлиги ҳар бир ёни 800 газ (қадам)ни ташкил қилган. Агар 16-17 асрларда Бухоро амирлигидаги ўлчовлар ҳисоби бўйича 1 газнинг 78,8 сантиметрга тенг эканлигини эътиборга олсак, қалъа деворининг ҳар бир томони 630,4 метр, тўрт томонининг умумий узунлиги 3200 газ ёки 2521,6 метрдан иборат бўлгани маълум бўлади.

КАТЭ ўтказган тадқиқотлар натижаларига кўра, Қарши қалъаси деворининг томонлари 630 метрдан бўлганлиги аниқланган. Булардан кўриниб турибдики, қалъа жойлашган ер майдони анча катта бўлиб, салкам 40 гектарни ташкил этган.

Қарши қалъасининг девори 9 пахсадан иборат бўлган. Қалъа аслида, дастлаб ғиштин девордан қурилган бўлиб, пахса девор кейинроқ, ғиштин девор вайрон қилингандан сўнг қайтадан тикланган.

Деворнинг ҳар бир пахсаси 1 газга тенг бўлиб, умумий баландлик 7,92 метрни ташкил этади. КАТЭ маълумотларида ҳам қалъа деворининг эни асосда 7,5 газ, яъни 5,91 метр, устки қисми—4 газ, яъни 3,1 метр бўлганлиги қайд этилган.

Деворнинг пойдевори сал кенгроқ,—эни-7,5 газ ва 1 қарич (6,0 метр), девори ундан кўра озгина энсизроқ, пастки, қисми—7,5 газ (5,91 м), усти—4,0 газ (3,1 метр) бўлиб, унинг устидан отли арава юра олган. Деворнинг ташқи устки томонида кунгиранақши бўлган.

Бу кунгира «Болиқ (балиқ) қанот» деб аталган, чунки на-

қшлар балиқ қанотига ўшлаган. Кунгиралар ҳимоя воситаси – пана жой сифатида хизмат қилган, қалъа ҳимоячилари, шу кунгира тишларини паналаб жанг қилганлар.

«Болиқ қанот» услубининг Қарши қалъасида қўлланилиши ҳақида яна бир фараз бор: сув Қарши фуқаролари учун азалий муаммо бўлиб келган. Шу сабабдан, маҳаллий аҳоли ўртасида балиқ шакли оби-ҳаёт рамзи сифатида қадрланган.

Шу ўринда Соҳибқирон Амир Темур Самарқанд қалъасини ҳам кунгиратор қилиб қурдирганлигини эсласак, Қарши қалъасида кунгуралар меъморий услуб унинг томонидан тавсия этилганига шубҳа қолмайди. Қарши қалъаси девори пишиқ ғиштдан қурилганлигини тасдиқловчи далиллар архив манбаларида ҳам сақланган бўлиб, ҳатто унинг дарвозаларга яқин ташқи қисми сиркор пишиқ ғишлар, ҳамда харсанг тошлардан терилганлиги қайд қилинган. Сирланган ғишларнинг қолдиқлари эса, то XIX асрнинг 60-йилларининг охиригача сақланган.

Қалъанинг соҳибқирон томонидан пишиқ ғишлардан қурилганлиги ҳақида ривоятлар Қарши шаҳри аҳолиси орасида учрайди, – деган М.Е.Массон томонидан айтилган фикр ҳам бор.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарида: «Ҳазрат соҳибқирон ул қиш анда (Қаршида–Қ.Н.) қишлади ва Қаршининг қалъа иморатига машғул эрди. Ўшул қишда қалъа иморатини тутатдилар», деган эди.

Аввал пишиқ ғишт ва харсангдан, тахминан 1 газ баландликда пойдевор тайёрланган. Пойдеворнинг икки четдаги устки қисми, сал ичкарига тортилиб, 3 та «чор ғишт» энлиги билан тенг; яна 1 газ баландликда иккита «деворча» терилган. Икки деворчанинг ўртаси пой билан тўлдирилган ва шу тахлитда қалъа деворининг баландлиги 6-8 метр қилиб кўтарилган».

Вақтида ҳарбий аҳамияти, муҳофаа имконияти беқиёс бўлган, буржлардаги минораларнинг ярим вайрона қолдиғи узоқ йиллар мунгайиб турган. Чор Россияси босқинидан сўнг унинг ҳарбий-муҳофаа истеҳкоми сифатидаги аҳамияти тушиб кетган бўлса-да, Бухоро хонлиги қалъа деворига эътиборни сусайтирмаган. Деворнинг лоши ҳам ҳали маҳаллий йўсиндаги ҳимоя вазифасини ўтаганлиги боис қалъага кириб-чиқишнинг назорат остида бўлиши воситаси эди. Шу сабабли, дарвозалар доимий равишда қўриқланар, деворлар мунтазам таъмирлаб туриларди.

Қалъа дарвозалари

Қарши қалъасининг тўртта катта дарвозаси бўлган. Дарвозалар тўғри тортилган деворларнинг ўрта қисмидан қўйилган. Дарвозаларнинг номланишига келсак, Мовароуннаҳр шаҳарлари учун анъанавий бўлган урф бу ерда ҳам амал қилган. Гап шундаки, ҳар бир дарвоза ундан бошланадиган йўл хоҳ узоқ, хоҳ яқин бўлсин йирик аҳоли манзилига элтадиган бўлса, у шу манзил номи билан аталган. XVIII асрда юз берган манғитлар ва кенагаслар ихтилофи Қарши қалъаси дарвозалари ўринларига жиддий таъсир кўрсатган. Қалъа мудофааси билан боғлиқ ички ислоҳотлар туфайли дарвозаларнинг ўрнидан силжиш ҳолатлари юз берган. Тўрттала дарвозанинг номлари турли даврларда турлича эди. Айрим дарвозалар узоқ вақтлар қадимий номини сақлаб келгани ҳолда, уларнинг баъзилари XX аср бошларига келиб, бир неча номга эга эди.

М.Е.Массоннинг шаҳодат этишича, Қарши қалъаси дарвозалари меъморий жиҳатдан алоҳида ажралиб турмаган. Улар девор билан уйғун, баландлиги бир хил бўлиб, юқори қисми кунгирали эди. Дарвоза қанотлари унчалик катта бўлмаган, гилдираги катта аравалар ундан бемалол ўта олган. Дарвозанинг икки четида ярим айлана минора қад ростлаб турган ва ундан ўт очиш учун шинаклар қўйилган. Эшиклар безакли бўлган. Мовий бўёқ берилган эшикларда оқ рангли юлдуз тасвир этилган. XVIII асрнинг 70 йилларида (аниқроғи, руслар истилосидан сўнг) дарвозалар харобалари ҳали сақланиб турган, узуқ-юлуқ бўлақларда мовий ранг, оқ юлдузлар борлигини пайқаш мумкин эди. Дарвозанинг икки мустақкам қаноти қайрағоч ёғочидан ясалган эди. Русларнинг тўплари уларни яксон қилиш учун неча бор аждардек халқум чўзиб, отишга мажбур бўлган. Дарвозаларнинг ички томонида қоравуллар учун қилинган иккита катта иморат мавжуд эди. Ҳар тўрттала дарвоза ҳам хуфтон намозидан сўнг зичлаб ёпилар, ич тарафдан катта юмалоқ қулф билан қулфланарди. Дарвозалар калитлари Ўрдада, миршаббошида сақланарди. Бомдод намозига азон айтилиши билан тўрттала дарвоза ҳам ланг очиб қўйилган. XIX асрнинг охирларига келиб бу анъанавий одат шунчаки ўтмишга эҳтиром тарзида бажариб турилган. Бироқ, кейинчалик шўро салтанатининг ўрнатилиши нари-берисида қалъада

узоқ асрлар давомида шаклланган ана шу расмий низом бошқача маъно ола бошлайди. Қалъада, табиийки, беклар, хос амалдорлар яшаб келган. Қалъанинг теварак-атрофида аста-секин «Янги шаҳар» пайдо бўлиб, унинг аҳолиси майда савдогарлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, косиблар сингари «қуий табақа» вакиллари бўлишган. Қалъа урф-одати, унда яшовчиларнинг асосий аҳолидан ажралиб туриши зикр этилаётган даврга келиб, яққол сезилиб қолади. Икки ўртада вужудга келган тафовут кимнидир ҳайратга солган, бошқа бировнинг энсасини қотирган. XX аср бошларида пайдо бўлган «инқилобий» кайфият қалъа аҳлига киборлар сифатида нафратни атайин кучайтиришга қаратилган.

Тутак дарвоза. Қарши қалъасининг кун чиқар тарафида жойлашган Тутак дарвоза айниқса машҳур эди. «Қалъанинг бу энг гўзал ва энг мухташам Тутак дарвозаси ҳақида XX аср бошида яшаган шоир Раҳмат Бухорий шундай ёзган: Тутак дарвозадан кирдим, назар солдим Регистонга, масжиду мадраса, сардобадан битганки олий бор...»¹. Тутак дарвозадан чиқиб бозорнинг гавжум расталарига етишилди. Дарвозанинг шундай ёнгидасида улкан тут дарахти ўсиб турарди. Ўша давр учун бу ноёб ҳодиса эди. Шу боисдан ҳам дарвозанинг аввал истеъмолда бўлиб келган номи унутилиб, у тут билан боғлиқ ҳолда «Тутак дарвоза» аталиб кетган. Қалъа дарвозасининг эл ичида кам қўлланадиган яна бир номи ҳақида ҳам М.Е.Массон маълумот беради. Бу ном бевосита, XVIII аср, Бухоро тахтида Убайдуллахон турган давр билан алоқадор. Қарши манғитлари билан Шаҳрисабз кенагаслари низолари авж олган пайтларда дарвозага ўт қўйилган. Оқибатда, «Куюк дарвоза» деган ном пайдо бўлган. Қаршига узоқ-яқиндан келиб кетувчилар «Насаб дарвоза» деган номни ҳам қўллаганлар. Бу чамаси, «Насаф» сўзининг бузиб айтилишидан келиб чиққан атама бўлган.

Шаршара дарвоза. Қалъанинг жануби-шарқий девори ўртасига ўрнатилган «Шаршара дарвоза» ҳам бозорга олиб чиққан. «Шаршара дарвоза» номи кенг ёйилган. Аҳоли талаффузида унинг «Чарчара дарвоза» шакли ҳам бўлган. Бу номнинг пайдо бўлишида дарвозага яқин бўлган хандақдан кўтарма тарнов орқали Файзобод ариғидан Қалъа ичкарисига сув олиб кири-

---

¹ Қаранг: Қ.Насриддинов. Қарши қалъаси, 43-бет.

лиши туртки бўлган. Баланд гарновдан тушаётган сув овози олис-лардан ҳам эшитилиб турган.

«Шаршара дарвоза»ни Жиловхона дарвоза деб ҳам юритганлар. Дарвозанинг ички тарафида Қарши бегининг ўрдасига келган кишилар отлари ушлаб туриладиган майдон бўлган. Ўрдага келган амалдорларнинг отлари боғланмай, жиловидан тутиб турилган. Дарвозанинг учинчи номи ҳам бўлган. «Элчихона дарвоза» атамаси оддий кишилардан кўра, ўрдага алоқадор бўлган, унга кириб-чиқадиган кишилар орасида урфда эди. Қарши хонликдаги иккинчи асосий шаҳар сифатида хорижий давлатлардан ташриф буюрадиган элчилар эътиборини тортмай қолмасди. Шу сабабли, қалъа ташқарисида, зикр этилаётган дарвозага яқин жойда кўркам бир иморат қурилган бўлиб, унда ажнабий меҳмонлар-элчилар жойлашган. Қаршида амир Ҳайдар тўралик қилган йилларда ҳам элчихона биноси бўлган.

XIX асрнинг 70-йилларидан сўнг, Бухоро хонлиги Чор Россиясининг вассалига айлангач, Қаршига рус маъмурлари ва ҳарбийлари тез-тез келадиган бўлади. Элчихона биноси энди ташрифлар эҳтиёжига жавоб беролмай қолади. Натижада, юқори мартабали меҳмонлар учун бойларнинг ҳашаматлари уйлари ижарага олинади. Бу даврда катта бозор яқинида ҳовлиси кенг бўлган, баланд айвонли, учта русча йўсиндаги деразаси бўлган иморат ҳам Қарши беги меҳмонлари тасарруфига берилган. Катта хонага, ҳатто, тунука печка ҳам ўрнатилган.

Хандақ дарвоза. Қалъанинг жануби-ғарбий тарафидаги дарвозанинг ҳам камида учта номи бўлган. Бу томондаги девор ва сув ташлаб қўйиладиган хандақ қалъанинг бошқа қисмларига қараганда XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳам нисбатан яхши сақланган. Хандақнинг бир замонлардаги тароватини сақлаб қолиши эътибор ва ҳайратларга сабаб бўлиб, бу ердаги кириб-чиқиш жойи «Хандақ дарвоза» номини олади. Нақл этилишича, Хандақ дарвозанинг мухофазаси, таъмири, хуллас, унинг яхши сақланиши билан боғлиқ юмушлар, сарф-ҳаражатлар шу атрофда яшайдиган Қовчин маҳалласи зиммасида бўлган. «Қовчин дарвоза» атамаси шу жиҳат билан боғлиқ равишда вужудга келади. Дарвозанинг учинчи номи «Қорлуқхона дарвоза». Бу атама ҳам маҳаллага бориб тақалади. Дарвозадан шимоли-ғарбий томонда қорлиқ қавми яшаган ва катта маҳаллани ташкил этган.

Хиёбон дарвоза. Қарши аҳолиси орасида шимоли-ғарбий томондан қўйилган дарвозанинг турли номлари истеъмолда бўлган. Улар орасида анча қадимийроғи, XVIII аср нари-берисида қўлланиб келинган «Хиёбон дарвоза» атамасидир. Унинг «Хиёбоннинг ички дарвозаси» шакли ҳам бўлган. Дарвозадан бошланувчи йўл атрофи қалин дарахт билан қопланган ва ажойиб манзара ҳосил қилган. «Хиёбон дарвоза» бу жойнинг табиатига мувофиқ пайдо бўлган. Хиёбон дарвозадан бир қадар ғарб саридан Қарши қалъасининг ташқи мудофаа девори ўтган ва унинг дарвозасига муқобил тарзда «Хиёбоннинг ички дарвозаси» деган ном ҳам амалда қўлланилган.

Қалъанинг шимоли-ғарбий девори атрофи гавжумлиги, бозорнинг яқинлиги, ҳунармандчилик ривожи, маҳалла-кўйларнинг туташлиги бу жойдаги дарвозанинг турли-туман номлашига сабаб бўлган. «Таги раста», шубҳасиз, савдо-сотикдан келиб чиққан атама эди. Чунки, шундайгина дарвоза эшиклари ортидан расталар бошланарди. Қалъанинг ички томонида мисгарлар дўконлари жойлашган бўлса, дарвозанинг ташқи тарафида, Хиёбон бошида чармгарлар қатори чўзилиб кетарди. Шу сабабли бўлса керак, «Мисгарлик дарвоза» ва «Чармгар дарвоза» атамалари ҳам истеъмолга кирган эди.

XIX асрнинг охирларида – XX аср бошларида Қалъа деворининг ғарбий бурчагидан бешинчи дарвоза ҳам очилади. «Янги дарвоза» атамаси қабул қилиниб улгурмасдан, бу дарвоза ўз фаолиятини тўхтатади.

Қўқон дарвоза. Қашқадарё кўпригининг сўл тарафидан амирликнинг катта боғи бошланган. Дарёнинг ўнг қирғоғида Қаландархона оромгоҳи бўлган. Шаҳар чеки шу ерда бўлиб, бир замонлар бу ердан қалъанинг пахсадан кўтарилган девори ўтган эди. Насруллохон даврида бу жойда аввалдан мавжуд бўлиб келган дарвоза «Қўқон дарвоза» деб аталади. Амир Насрулло 1842 йилда Қўқонга қилган юришида бир нақшин дарвозани ҳам ўлжа сифатида олиб келади. Ўлжа дарвоза Қарши қалъасининг ташқи девори шимолий қисмида ўрнатилади.

М.Е.Массон, амир Насрулло Қўқонни босқин қилган XIX аср биринчи ярми сўнгларида Қўқон хонлиги пойтахти ташқи деворга эга бўлмаган, чамаси, ўлжа олинган дарвоза бирор бойнинг, ёхуд хоннинг қасридан олиб келинган бўлса керак, деб тахмин қилади. XX аср бошларига келиб қалъанинг ташқи деворидан ҳам, дарвозасидан ҳам асар қолмайди. Одамлар Қар-

ши қалъасининг шимол тарафдаги девори дарё қирғоғи бўйлаб анча нарига чўзилганлигини яхши билганлар.

Қарши қалъаси тархи кўп жиҳатдан Шарқ шаҳарлари учун хос бўлган жиҳатларни эслатади. Бозор, унинг ўртасида гумбазли бино – Чорсу бўлиши, Чорсудан шаҳар дарвозаларига элтувчи тўртта тўғри тортилган йўлнинг мавжудлиги муштарак хусусият саналган. Қарши қалъаси учун ҳам бу анъанавий ҳол эди. Фақат, даврлар кечиши, хусусан, XVIII асрда юз берган жангу жадаллар қалъанинг дастлабки кўринишига маълум таҳрирлар киритган. Чорсудан бошланган, бир-бирига нисбатан дарвозалар тарафга хандасавий жиҳатдан тўғри кетган йўллар юқорида зикр этилган сабабларга кўра, қинғир-қийшиқ тус олган. Йўлларнинг бу ҳолати дарвозалар ўрнига ҳам таъсир кўрсатган. Деворнинг қоқ ўртасида бўлган дарвоза йўлнинг қийшиқ келиши оқибатида ўз ўрнини ўзгартирган. Шунга қарамай, XIX аср сўнгида Қарши йўллари ўша даврдаги Шаҳрисабз кўчаларидан кенг ва тоза бўлганлиги нақл этилади. Асосий йўллардан ташқари, маҳалла жинкўчалари тор, қинғир-қийшиқ, тармоқлаб кетган, аксар берк ҳолатда бўлар эди.

Асосий йўллар бўйида савдо дўконлари турна қатор тизилиб кетган эди. Айниқса, Хиёбон дарвозадан марказ орқали Тутак дарвозага қадар чўзилган дўконлар тигизлиги ақлни шоширарди. Савдо-сотик асосий йўллардан тармоқланувчи жинкўчаларда ҳам қизғин давом этарди. Дўкондорлар иссиқдан ҳимояланиш учун йўлнинг у бетидан бу бетига бўз мато тортиб, соябон қилишга одатланган эди. Кўча бозорлар эртдан кечгача одамлар билан гавжум бўларди. Аксинча, «Эски шаҳар» қисмида, ҳатто кундуз кунлари ҳам сукунат ҳукм сулар, одамлар кўзга кам ташланарди. Бу ҳудудда дарахтлар кам, болохонали уйлар кўп эди.

Чорсу¹

Чорсу–қалъа шаҳристон бош майдони Регистонга, бекнинг қароргоҳи Ўрда (Арк)га ва Хиёбон, Қорлуқхона дарвозаларига ўтиш учун хизмат қилган. Қадимий усти ёпиқ бу чорраҳа шу билан бирга ўз замонасининг тижорат маркази–савдо тими сифатида фойдаланилган.

---

¹ Қамбар Насриддинов. Кўрсатилган асар, 56–бет.

Чорсу–замонавий тушунча билан айтсак, ўзига хос «очиқ хусусий банк»-пул маблағлари «жамғариш» ва айирбошлаш бозори бўлган. Бундан ташқари, унда базозлик, заргарлик, атторлик, кулолчилик тимлари, атрофида эса кўплаб кабобхона (ошхона)лар жойлашган.

Унинг Шарқий томони–Тутак дарвозага, Жануби–Регистонга, Шимоли–Хиёбон дарвозасига ва ғарбий томонидан–«Амир хаммоми» олдидан ўтиб, Одина масжидининг орқа томонидан Ўрда (Арк)га борадиган йўл ва Қорлуқхона дарвозасига йўналган. Тимларга кириш жойи очиқ бўлиб, уларга эшик ёки дарвозалар қурилмаган. Бу Қарши Чорсусининг бошқа шаҳарлар, масалан, Самарқанд, Шаҳрисабздаги Чорсулардан фарқ қиладиган асосий хусусиятидир.

Чорсунинг марказий гумбази (чорраҳаси) айланаси диаметри 18-20 метр (қадам), эни эса 10-12 метр (15-16 газ) бўлган. М.Е.-Массон эса гумбазнинг диаметри 25 метр бўлган деб кўрсатади.

Чорсунинг кошинлар билан безатилган деворлари жуда энли бўлиб, ҳар бир тим тепасида 2 тадан кичик гумбазлар бўлган ва улар ҳам мовий кошин билан қопланган. Саррофлар катта гумбаз остида, девор тагидаги махсус жойларда ўтириб, пул алмаштирганлар.

Чорсунинг ким томонидан қурилганлиги масаласида фикрлар турлича бўлиб, баъзилар – Чорсу Амир Темур томонидан қурилган, десалар, бошқалар – Абдуллахон томонидан бунёд этилган, дейдилар.

Чор мустамлакачилари 1869 йилда Қаршини босқин қилиб, тўпга тутганлар ва ана шу тўпбозлик пайтида Чорсу тамомила вайрон бўлган, унинг харобалари эса, XX асрнинг 40-йилларида текислаб юборилган.

Қалъа ҳимояси

М.Е. Массон ўтган асрнинг 60-йилларида Қарши қалъаси ҳақида қизиқарли маълумотларни жамлаган эди. У пайтларда бир аср нари-берисидаги Қарши, унинг маҳалла-кўйлари, гузарлари ҳақида ахборот бера оладиган кексалар анчагина бўлган. Шу жиҳатдан, қадимшунос олимнинг шаҳар кечмишига доир қолдирган мероси йиллар ўтган сари тарихий-илмий қиммат касб этаверади. Жумладан, олим Қаршининг «Эски шаҳар» қисмидаги Кулол, Карвон, Ишқор, Чорсу, Косагар сингари маҳалла-гузарларини эслатиб ўтади. Қалъанинг шимолий

қисмида, ҳозирги пайтда болалар боғи жойлашган ҳудудда Бекнинг гузари бўлган. Бу гузарда хонликнинг мунтазам қўшинлари таркибига кирувчи шогирдпешалар яшаган. Шогирдпешалар танлаб олинган ёшлар бўлиб, маълум муддат шу ерда ҳарбий тайёргарликдан ўтганлар. «Шогирдпеша» сўзининг улғуровчи, пешқадам, деган маънолари ҳам шундан далолат беради. Белгиланган ҳарбий малакани орттирган шогирдпешалар ҳақиқий навкарлар сафига ўтказилган. Бунга қадар улар ҳарбий машғулотлардан ташқари, навкарлар сафар ёки юришда бўлган пайтларда қалъани қўриқлаш, мулк ва шаҳар дарвозаларини муҳофаза қилиш ишларига ҳам жалб этилган.

Регистон

Қалъанинг марказий майдони регистон ҳисобланган. Ҳали XX аср бошларида ҳам, М.Е.Массон шаҳодатича, регистон ўзининг ташқи ҳашамати билан ҳайратларга сабаб бўлган. Бир текис тош териб чиқилган регистонни майда дўкончалар, иккита карвонсарой (шаҳарда улар сони 6 та бўлган), бир неча мадрасалар қуршаб турган. Мадрасалар кўпдан таъмирланмаган, вақт ўтиши билан уларнинг аввалги жилоси хира тортган эди. Мисгарлик кўчасидан регистонга чиқилганда Чорсунинг баланд гумбази бутун маҳобати билан кўзга ташланарди. Чорсунинг қадимий иморати баландлиги 25 м.га етарди, унинг тўрттала тарафида очиқ кирар жойлар бўлиб, вақтида улардан бошланувчи тўрт йўл тўғридан-тўғри қалъанинг тўрт дарвозасига элтарди. Кейинги асрларда турли сабабларга кўра Чорсу ва дарвозаларни боғловчи йўллар аввалги уйғунлигини бирқадар йўқотади, қинғир-қийшиқроқ тус олади. Бу ҳол айниқса XVIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан вужудга кела бошлаган. Чорсунинг жануби-ғарбий тарафдаги эшигига олиб келувчи йўл энди дарвозага егмай қисқариб, торайиб, пиёдалар юрадиган жинқўчага айланган. Чорсунинг шимоли-шарқий эшигидан бошланувчи йўл бир вақтлар Тутак дарвозага тўғри элтган бўлса, кейинги асрларда у айланма йўлакчаларга бўлиниб қолган. Тутак дарвозадан Чорсуга шимоли-шарқий тарафдан бормоқчи бўлган бозорчи икки карвонсаройни, бир мадрасани айланиб ўтиши керак бўлган. Бошқача айтганда, Тутак ва Чорсуни боғловчи тўғри йўлни кейинги асрларда иморат-

лар банд қилиб, тўсиб қўйган. Фақат жануби-шарқий тарафдан қаралганда, муаззам регистон бор бўйи басти билан намоён бўлган. Бу йўлнинг ўнг томонида Қаршидаги тўрт хаммомнинг иккинчи, энг қадимийси жойлашган эди.

Қалъа масжид ва мадрасалари

Қарши регистони ниҳоятда ораста тутиладиган, шимол-ғарбдан жануби-шарқ сарига 70 м узунликда ва 50 м кенгликда бўлган чиройли майдон эди. Регистон теграсида, М.Е.Массон таъбири билан айтганда, «қўш» (жуфтлик) меъморчилик мажмуасини ҳосил қилиб, Одина (жума) ва Абдуллахон мадрасалари маҳобат билан турарди. Регистоннинг ғарбий қутбида қад ростлаган жума (Одина) масжиди ташқи жиҳатдан безатилмаган бўлиб, 50 х 40 м катталиқдаги тўғри бурчакли тархга эга эди. Бурчак ва оралиқларга гулдаста услубида сайқал берилган эди. Қадимшунос олимнинг эътирофича, ички ҳовлига олиб кирувчи эшикларга туташ қурилган ташқи қаср меъморий жиҳатдан мумтозлик касб этган. Эшикдаги зулфин каттакон балиқ шаклида ясалган ва калит учун ўйиқ жой қолдирилган. Калит ҳам анчайин каттакон бўлган. Улар чиройли бўяб қўйилган. Эшик зулфини устида, Самарқанддаги Шоҳи Зинда мажмуасида бўлгани каби, мисдан ишланган ҳажми бироз кичикроқ балиқ шакли қоқиб қўйилган.

Регистоннинг Одина масжиди ва Абдуллахон мадрасаси банд қилган жойлардан ташқари қутбларини савдо дўконлари эгаллаган эди. Жануби-шарқий томондан ана шу дўконлар ортидан Сардоба гумбази кўриниб турарди. Кейинги асрларда Регистон майдони ҳудудида яна бир қанча жамоат бинолари, асосан, мадрасалар қурилади.

Одина масжидидан сал жануброқда, ундан унча узоқ бўлмаган масофада Али мадрасаси жойлашган эди. Мадраса, нақлга кўра, Қаршида сут билан савдо қилувчи бой аёлнинг маблағи эвазига қурила бошлаган экан. Амир Ҳайдар Қаршида ҳокимлик қилган даврда (1800 йил баҳоригача) мадраса қурилишини ниҳоясига етказди. Мадрасанинг фаолият кўрсатиши учун бир неча қишлоқларни унга вақф мулклари қилиб беради. Али мадрасаси Бухоро хонлигида XX аср биринчи чораги охирларига қадар ҳукм сурган, насл-насаби Қарши манғитларидан бўлган

мангитлар сулоласининг якка-ю-ягона хонлик мадрасаси ҳисобланади. М.Е.Массон Али мадрасаси ҳақида Н.А.Хаников томонидан айтилган маълумотлар маҳобатли эканлигини таъкидлаб, унинг 60 ҳужрадан иборат эмаслигини, аксинча, 20 x 15 м ҳажмда чоғроқ бино бўлганлигини уқтиради. Али мадрасаси билан Сардоба бўйлаб йўл ўтган ва у бошдан-оёқ дўконлар билан тўлиб-тошган. Шарқий тарафдан регистонни Шермуҳаммад мадрасаси безаб турган.

Мадраса XIX асрнинг 60-йиллари ўрталарида қурилган. Мадрасанинг икки буржида каттакон дарсхоналар жойлашган, ҳужралар сони 17 тани ташкил этган. Ҳужраларнинг иккитаси мударрисларга мўлжалланган. Шермуҳаммад мадрасаси пишиқ ғишдан кўтарилган. Пештоқ баланд ишланган, эшикларга бўртма нақшлар солинган бўлган. Ҳижрий 1282 (1869 й.) йилда маҳаллий уста Абдулҳаким Насафий ташқи эшикни ясаганлиги қайд этилган ёзув сақланиб қолган.

Шермуҳаммад мадрасаси рўпарасида, ундан бироз қияроқда Зиндоннинг кўримсиз иморати сўппайиб турарди. XX аср бошларига келиб, бир вақтлар ердан чуқур ковлаган, арқон билан тушадиган ўра – зиндонлар тугатилиб, жиноятчилар махсус қурилган қамоқхонада сақланадиган бўлган. 1885 йилда амир Аҳаднинг тахтга чиқиши муносабати билан бутун амирликда зиндонлар бекор қилиниб, қамоқхоналар жорий этилганди.

Қалъа қамоқхонаси пастак бино бўлиб, катта ҳажмдаги умумий хонадан иборат эди. Шифтда қолдирилган дарчаларга чиқоқлар ўрнатилган бўлган.

Жиловхона

Қамоқхона орақасидан ўтадиган йўлнинг буримида, сардобадан 120 қадамча нарида шаҳарнинг иккинчи майдони бор эди. Регистондан сўнг бу жой алоҳида аҳамиятга молик эди. Шимоли-жануб саридан Бек ўрдасининг шарқий қисмига қадар чўзилиб борадиган майдон эни 50 м келарди. Майдон «Жиловхона» деб аталарди. Бек ўрдасига келган аъёнлар, кимлигидан қатъий назар, Жиловхонага етганда отдан тушишлари лозим эди. Имтиёз фақат амир, валиаҳд ва бекнинг ўзига берилган. Қизиги шундаки, Жиловхона майдонида отларнинг боғлаб қўйилиши кўзда тутилмаган эди. Дейлик, Бек ҳузурига кирган

амалдор қанча вақт ўрдада бўлмасин, унинг отини жиловидан тутиб турганлар. «Жиловхона» деган ном ҳам шундан келиб чиққан. Ўрда олди майдонининг катта қисмига тош териб чиқилган, доимо покиза сақланган. Ҳар жой-ҳар жойдаги дарахтлар ва кичикроқ ҳовуз Жиловхонага кўрк бағишлаб туришдан ташқари, унинг Регистондан ўзига хос фарқини ҳам кўрсатарди.

Жиловхонада кутиш маросимлари тантанавор ўтказилган. Баланд мартабали меҳмонларни кутишда чолғучилар, карнай-сурнайчилар ва ҳофизлар ҳозир у нозир бўлган. Майдон охиридаги бурчаклардан бирида узоқ вақт давомида дор барқарор турган. Қарши қозикалонининг маҳкамаси шу ерга яқин, Ўрданинг рўпарасида жойлашган эди. Жиловхонага олиб келадиган ҳамма йўллар атрофида савдо дўконлари қатор тизилган, уларни айланиб ўтиб, энг яқин жойлашган Шаршара дарвозасига чиқиш мумкин бўлган. Шаршара дарвозадан унча узоқ бўлмаган ерда Қаландархона оромгоҳи жойлашган эди. Унда мусофирлар, дарвешлар, қаландарлар бошпана топар эди.

Қаландарлар қишда шу жойни макон қилсалар, ёзда Бешкент ариқ бўйидаги Туркман гузарда яшардилар. Қаландархонада чойхоналар, кабобхоналар кўп бўлган. Бу жойда кечакундуз тинимсиз ҳаёт қайнаган. Ҳофизнинг ашуласи, бахшининг термаси, қиссахоннинг ривояти мухлислар томонидан иштиёқ билан тингланган.

Ўрда

Қаршига Бухородан амир ташриф буюргудек бўлса, у қалъа ўрдасида кутиб олинган ва шу ерда яшаб турган. Амирлар учун ўрдада алоҳида қасрлар қурилмаган. Шу боисдан баъзи пайтларда ҳукмдорлар масжиднинг қишки биносида қаршиланган. Қарши қалъаси ўрдаси Бухоро хонлиги тахтининг валиаҳдлари қароргоҳи бўлган. Одатда, валиаҳдлар Қаршига ҳоким (тўра) мақомида юборилар эди. Қалъа, асосан, расмий равишда Қарши бегининг мунтазам фаолият кўрсатадиган бирдан-бир жойи ҳисобланарди. Бек, қачонки, шу амалда турар экан, ҳатто иссиқ авжга минадиган ёз ойларида ҳам бирон-бир тунни қалъа деворидан ташқарида ўтказиши мумкин бўлмаган. Бу пайтда қалъада яшовчиларнинг кўпчилиги ён-атрофларга, сув бўйла-

рига, салқин жойларга кўчиб чиққанлар. Лекин бекка нисбатан қўлланиладиган бу чекловнинг валиаҳдларга дахли бўлмаган. Улар қалъадан ташқарида, амирлик боғида эмин-эркин яшаганлар, шу жойда турли учрашувларни амалга оширганлар.

Қарши ўрдасида Бухоро хонлиги тахтининг бир қанча валиаҳдлари тўра, ҳоким, бек мақомида яшаганлар ва кейинчалик салтанатни идора қилганлар. Амир Ҳайдар, унинг ўғли Насрулло, унинг ўғли Музаффар Қаршида яшаб, тажриба орттириб, мамлакатни идора қилиш бахтига муяссар бўлганлар. Манғитлар сулоласи валиаҳдлари орасида Қаршида энг кўп ҳаёт кечиргани Амир Олимхон ҳисобланади. У 1910 йилдан то 1920 йилга қадар Бухоро тахтида турган эди.

Ўрда (Арк) 2,25 га ҳудудни эгаллаган бўлиб, қалъанинг жанубий буржида, истеҳком деворидан 36-50 қадам наридаги алоҳида ерда жойлашган эди. М.Е.Массоннинг фикрича, Ўрда XIX асрда ҳали мудофаа нуқтаи назаридан кучли қўрғон ҳисобланарди. Олим уни шу даврдаги Шаҳрисабз аркидан анча мустаҳкам бўлганлигини ҳам уқтиради. Қарши ўрдаси ён тарафлари мутаносиб бўлмаган тўрт бурчакли айлана истеҳком девори билан ўраб олинган эди. Шимоли-шарқий томондаги деворнинг узунлиги 120 м бўлган. Унга улашиб кетган икки жанубий қанот 150 ва 160 м атрофида эди. Энг узун девор шимоли-ғарбий қутбдан тортилган бўлиб, 180 м ча келган. Кунгирали деворларнинг баландлиги 10 м дан кам эмасди. Арк теварак-атрофдан қаралганда шаҳарнинг энг юксак жойидек тасаввур қолдирарди. Ҳақиқатда энг баланд жой қалъанинг маркази бўлган Регистон атрофи эди. Ўрда девори ҳар бири ўртача 70 см.дан келадиган қават-қават пахсадан кўтарилганди. Деворнинг тўртала тарафи ҳам неча бор қайта қурилган, таъмирланган бўлган. Манғитлар сулоласига асос солган Муҳаммад Раҳимнинг отаси Ҳакимбий Қарши беги бўлиб турган даврда Ўрда девори бошдан-оёқ таъмирланган. Амир Ҳайдар улкан таъмирлаш ишининг ташаббускори бўлган. М.Е.Массон амирнинг Ҳакимбийга бу ҳақда кўрсатмалар берилган хати ҳақида гапирган эди.

XIX асрнинг дастлабки йилларида ёзилган бу хатда, нафақат қалъа деворларини янгилаш, балки истеҳкомни кўз қорачиғидай асраш, Наврўз сайилидан сўнг, кунлар исий бошлагач, деворларнинг баландлигини камида 7 м га етказиш тайин қилинади. Амирнинг хатида дарвозаларни муҳофаза жиҳатидан мустаҳкам-

лаш, тўрт бурчақдаги тўпхона жойи вазифасини ўтаб келган ми-
нораларни турар жойлари сифатида қайта қуриш тавсия этилган.

1965 йилда М.Е.Массон раҳбарлигида қалъада олиб борил-
ган тадқиқотлар Ўрда деворининг жануби-шарқий томони асоси
кенглиги 4,5 м га етишини аниқлайди. Деворлар буржларидаги
қабариқ миноралардан ташқари оралиқда, ҳар жой-ҳар жойда
2 м гача бўртиб чиққан тухимсимон кичик буржлар ҳам бўлган.
Қадимшунослар деворлар қолдиқларини синчиклаб ўрганар
экан, асосий дарвозалардан ташқари, жануби-шарқий девор-
нинг ўртароғида 1,6 м кенгликдаги яна бир тешикка – ўтиш
жойига ҳам дуч келганлар. Афтидан, бу ўтиш жойидан таъмир-
лаш зарурати туфайли вақтинча фойдаланилган. Худди мана
шу ерда, жанубий бурж ўртароғида, девор остида 45 см кенг-
ликдаги ариқча ўзани борлиги аниқланади. Бу ариқчадан қалъа
ичига сув берилган. Ариқчанинг таги ва ёнларига турли ҳажм-
даги (25 x 26 x 4 см, 27 x 27 x 5 см) пишиқ гиштлар териб чиқил-
ган. Ариқчанинг усти борҳо–борича 0,9 м дан 1,15 м гача ҳаж-
мда қирқилган ходалар билан ёпилган.

Ўрданинг майдонга қараган асосий дарвозаси шимоли-ша-
рқий буржнинг шимолий бурчагига яқин жойлашган эди. Ўша
даврлар Марказий Осиё истеҳком дарвозаларига монанд қурил-
ган Қарши ўрдаси эшикларини усти кунгирали бўлиб, икки томо-
нида минора ва шинаклар мавжуд эди. Шу сабабли бўлса ке-
рак, уни «Сахлов дарвоза» (ҳимоя, қўриқлаш) деб атаганлар.
Дарвоза сарбозлар томонидан кеча-ю кундуз қўриқланарди.
Дарвоза соқчиларининг ҳарбий либоси ҳам анчайин башанг эди.
Уларнинг бошида кўзи терисидан тикилган телпак, устида қизил
рангли калта чакмон, оёғида пошнаси баланд қора чарм этик
бўлган. Авваллар улар шоп, қилич, найза билан қўриқчиликда
турган бўлса, XIX аср охирларига келиб, ҳатто узун пилта мил-
тиқлардан ҳам воз кечадилар. Энди соқчилар руслардан олган
«берданка» милтиқлари билан дарвоза олдида ўзларини кучли
ҳис этганлар.

Дарвозанинг ич тарафида, ўнг ва сўл томонларида баланд
супалар бор эди. Супалардан ҳужраларга кириларди. Ҳужра-
ларда соқчиликдан бўш бўлган сарбозлар хордиқ чиқарган.
Дарвозадан Ўрда ичидаги чоғроқ ҳовлига ўтиларди. Олий мар-
табали меҳмонлар ташриф буюрганда бу жойда Қарши аёнла-
ри, бекнинг яқинлари ясан-тусан қилиб бир-бирига рўпара

бўлиб, икки қатор тизилиб турарди. Дарвоза ёнида миршаббоши турадиган бино ҳам бор эди. Қалъанинг тўрттала дарвозаси қулфлангач, калитлар унга тақдим этиларди. Эрталабки азон айтилиши билан калитлар қайтарилар ва дарвозалар ланг очиб қўйиларди. Арк деворига туташ қурилган масжидда асосан Ўрдада турувчилар намоз адо қилганлар. Юқорида айтилган тантанали маросимлар жойи билан ёнма-ён бекнинг маҳкамаси—мирзохона, хазинахона, сарбозлар ҳужралари, Ўрдада хос кишилар яшайдиган иморатлар, ёрдамчи—хўжалик бинолари, отхона, ов қушлари учун махсус қушхоналар тушган эди.

Маросимлар кошонасининг анча чўзилган ҳовлиси охири бўлинган бўлиб, унда бек яшаган. Амир Қаршига келган маҳаллар қабул кўпинча шу жойда амалга оширилган. Амир қабулга маҳобатли тус бериш учун, юқори мартабали меҳмонларнинг ҳар қайсисини камида удайчи рутбасидаги мезбонлар қўлтиқларидан тутиб, эҳтиром ила тантанали маросимлар хонасига бошлаб кирганлар.

Шу жойнинг ўзида бек ва унинг яқин кишилари учун хос масжид ҳам бор эди. Ўрда бинолари, жумладан, қабул хоналари ортиқча ҳашаматдан холи, деворлари силлиқ сувалган ва оқланган ҳолда бўларди. Шифт эса рангба-ранг бўялган вассажуфт билан чиройли кўриниш ҳосил қилар эди. Иморатлар орқасида кичикроқ истироҳат боғи яшнаб турарди. Боғнинг ўртасида ён томонларида супалари бўлган ҳовуз ва қуюқ дарахтлар атрофга алоҳида сурунлик бахш этар эди. Боғ орқали тор йўлакдан ўқ-дори омборига ўтилган. Омбордан унча узоқ бўлмаган ерда ўқ қўйиш устахонаси ҳам жойлашган.

Қаср боғининг нариги томонида ҳарам биноси кўзга ташланар эди. Бино алоҳида девор билан ўраб олинганди. Ҳарамнинг ўзига тегишли боғчаси, ҳовузи ва катта-кичик ёрдамчи хоналари кўп эди.

Арк иморатларининг ҳаммаси деярли бир қаватли эди. Болхонали иморатлар ҳам бўлган. Деворлар пахсадан кўтарилган, том эса суваб қўйилган. Баъзи бир иморатлар ҳовлисига пишиқ ғишт тўшаб чиқилган. М.Е.Массоннинг шаҳодат этишича, Ўрдага хизмат қилиш Чармгар ва Бузругобод маҳаллалари аҳолиси зиммасида бўлган. Қалъа деворлари ортидаги ҳаёт ундан ташқарида яшайдиган кишилар учун пинҳона ва сирли кечарди.

Тўпхона¹

Қалъа атрофида, қалъа мажмуига кирмаган, лекин у билан боғлиқ бўлган қатор тарихий жойлар борки, улар ҳақида ҳам тўхталишга тўғри келади. Ана шундай жойлардан бири қалъа мудофааси билан бевосита боғлиқ тўпхоналардир.

Тўпхоналар ва уларнинг қачон бунёд этилганлиги ҳақида маълумотлар манбаларда учрамайди. Этнографик далиллар тафсилоти тўпхоналарнинг қурилиши ҳақида 2 хил хулоса беради. Биринчиси, тўпхоналар қалъа қурилиши билан боғлиқ мудофаа иншооти сифатида барпо этилган, деган фикр бўлиб, бундан тўпхоналар XIV асрда Қарши қалъасининг бунёдкори Амир Темура томонидан қурилган, деган хулоса келиб чиқади. Нақл этилишича, Соҳибқирон лашкари бир қалқондан тупроқ ташлашлари билан тепаликлар вужудга келган, унинг устига эса тўпхоналар тикланган.

Иккинчиси эса, тўпхоналар амир Ҳайдар даврида қалъани қайта таъмирлаш давомида бунёд этилган, деган фикр бўлиб, бу XIX асрнинг бошларига тўғри келади.

Тўпхона тепаликларига душман ололмасин, деган мазмунда ҳажга бориб келган ҳожилар олиб келган Маккаи мукарраманинг муқаддас тупроғи ҳам сепилган экан.

Тўпхоналар иккита бўлган. Биринчиси – Катта тўпхона қалъанинг жанубий томонида, яъни – «Эшони Шаҳид» қабристони ёнидаги баланд тепалик устига жойлашган бўлиб, у девор билан ўраб олинган. Катта тўпхонада 5-7 та тўп бўлиб, у ерда тахминан 40-50 тўпчилар ва 200-250 сарбозлар хизмат қилган. Зарур бўлганда уларнинг сони кўпайтирилган.

Иккинчиси – Кичик тўпхона, қалъанинг шимолий-ғарбий бурчагининг ташқари томонидан, Хўжа Хиёл қабристони этагида, текис ерда, қалин девор билан ўраб олинган мудофаа иншооти эди. Кичик тўпхонада 3-4 та тўп, 20-30 та тўпчи ва 150-200 тагача сарбозлар хизмат қилган.

Ўтмишда қалъа буржларида 1 та, дарвозалар тепасида эса 2-3 тадан тўплар турган. Тутақ дарвоза тепасида 3 та тўп бўлган. Тўплар мисдан қўйилган бўлиб, уларнинг ўқи пилта ёндирилгандан сўнг отилган. Бу тўпларнинг «Шохи» (яъни оғиз томонида шохга ўхшаш бўртмаси) бўлганидан «Шохли тўп» деб аталган.

---

¹ Қамбар Насриддинов. Кўрсатилган асар, 109–114–бетлар.

Амир Саид Олимхон даврида Қаршига иккита гилдиракли тўп келтирилган. Бу тўплар жуда оғир бўлиб, уларни олтита от зўрға тортган. Улар Катта тўпхонада турганлар ва деярли ишлатилмаган. Айтишларича, Саид Олимхон тахтга ўтирган пайтда бу тўплардан уч марта отилган экан, холос.

Тўпхоналарга тўпбоши қўмондонлик қилган. У бевосита Қарши қалъаси лашкарбошиси (гарнизон бошлиғи) тавсияси билан шахсан Бухоро амири томонидан тайинланган. Тўпхоналардаги сарбозларга юзбошилар қўмондонлик қилишган ва улар ҳам тўпчибошига бўйсунганлар.

Катта тўпхона тўпчибошиси ҳар иккала Катта ва Кичик тўпхоналар учун бошлиқ ҳисобланган. Кичик тўпхона қўмондони (бошлиғи) тўпчибошисининг ўринбосари сифатида, асосан, қалъа муҳофазаси учун жавобгар бўлган. Катта тўпхона тўпчилари эса, қалъа атрофи ва унга кирадиган йўлларини қўриқчилари қаторида қалъа мудофаа чизигида жойлашган сарбозларнинг таркибий қисмини ташкил қилганлар.

Кичик тўпхонадаги тўпчилар қалъанинг ташқи томонидаги мудофаа ишларига жалб қилинган ва зарур бўлганда Катта тўпхона тўпчилари ҳам қалъани ҳимоя қилишлари кўзда тутилган.

Тўп ўқлари Ўрдадаги махсус омборхонада сақланган. Ҳозирги кунларда бу тўпхоналар ўрни ҳам йўқолиб кетди.

Маҳаллалар

Қарши маҳаллаларида аҳоли сони мунтазам ортиб борган. Вақтида амир Ҳайдар, бунинг олдини олиш учун бўлса керак, қалъадан ташқарида савдо дўконлари қуришни таъқиқлаб қўйган эди. Кўп ўтмай бу фармони олий унутилади, ҳаёт савдосотиқ бобида ўз ҳукмини юритади. Қалъада ҳунармандларнинг маълум тоифалари ҳам яшаган. Масалан, Чилонгарон гузари номига қараб ҳукм қилганда бу жойда шу қавм усталари қачонлардир истиқомат қилган. XIX аср ўрталарига келиб, бу гузарда яшовчилар чилангарлар эмас, юқори табақа вакиллари бўлган. Косиб ва ҳунармандларнинг «Эски шаҳар»дан қалъа ташқарисидаги маҳалла-кўйларга кўчиб ўтиши XVIII-XIX асрларда юз беради ва бу жараён кейинлар ҳам давом этади. «Эски шаҳар»да охиргача қолганлар заргарлар тоифасига мансуб оилалар эди. Уларнинг бир қисми қалъада яшаб, ишлаб, савдо

билан машғул бўлганлар. Шу билан бирга қалъанинг жануби-шарқий қисмидаги катта бозорда ҳам заргарларнинг қаторлама дўконлари кўпайиб борган.

Қалъадан ташқаридаги маҳаллалар аҳолиси кўпайиб боргани сари, уларнинг қиёфаси ҳам, номи ҳам ўзгара боради. Уларнинг айримлари гузар деб аталади. Катталашаётган гузарларда иккитадан тўрттага қадар масжидлар бўлган. Шундай гузарлар жумласига қалъанинг шимолий, шимоли-ғарбий ва ғарбий қутбларида жойлашган, авваллари маҳалла дейилган Туркмангузар (бу ерда яҳудийлар яшаган), Арабхона (келиб чиқиши араблар бўлган аҳоли истиқомат қилган), шимолий тарафда жойлашган Қумравот (ғарб саридан Зоғза билан туташган), унга қўшни бўлган Қўрғонча жанубий томондаги анчагина катта бўлган Чармгар, хўжалик сонлари нисбатан камроқ Бузруқобод (ёхуд Бузур работ), Бошгумбаз, Махсумовот, Қорлиқхона кирар эди. Улардан сўнг аввалги номларини сақлаб қолган қишлоқлар билан туташиб, аралашиб кетадиган маҳаллот жойлашган эди. Гузарлар ва маҳаллот боғу роғлар, дов- дарахтлар, полиз билан қопланган эди. Шу сабабли Қарши қалъасидан ташқарида барпо бўлган ялпи шаҳар гузарлари, маҳаллалари қаерда тугайди-ю, азалий қишлоқлар қаердан бошланади, фарқлаш қийин эди. М.Е.Массон таъкидлашига кўра, ўша пайтларда Қарши шаҳрининг шимолий сарҳадини қалъадан 2 км чамасида аниқ сезиш мумкин бўлган. Аммо, Қашқадарёнинг чап қирғоғи бўйлаб Бухоро сари юрилганда, шаҳарга хос иморатлар Хиёбон дарвозасидан 5 км нарида ҳам кўплаб учраган. Қарши, шу тариқа, XIX аср охирилари – XX аср бошларида ўз сарҳадларини қалъадан бир неча чақирим ташқи тарафга силжитаётган, яъни йириклаша бораётган эди.

Қабристонлар

Вақтида Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам айтиб ўтганидек, Қарши қалъасидан исталган томонга юзланилгудек бўлинса, катта-кичик, кўпинча эски қабристонликлар намоён бўлар эди. М.Е.Массон тадқиқот олиб борган ўтган асрнинг 60-йилларида бу мазоротларда ҳали ёдгорлик тошлари, лавҳлар бўлган. Ёзувлар мақбараларнинг XVI-XVIII асрларга, ҳат-

то, ундан-да қадимийроқ даврларга тааллуқли эканлигини далолат этади. Қабристонлар қалъадан турлича узоқликда жойлашган бўлиб, унинг атрофида халқа-ўрам тусини олган эди. Қадимшунос олимнинг гувоҳлик беришича, XIX аср охирларида Қаршида худди Бухорода бўлганидек ҳовли ичларида алоҳида мақбаралар ҳам мавжуд бўлган. Уларда лавҳлар ҳам бор эди. М.Е.Массон, агар уй соҳиби ҳаётлигида ўзини ҳовлисига дафн этишни хоҳлаган бўлса, бунга йўл қўйиларди, деган фикрни айтади. Назаримизда, бу хулосани қабул қилиш мақбул кўринмайди. Агар гап улуғ машойиҳ, аллома, фикҳшунос олим марқади ҳақида боргудек бўлса, унга иштибоҳ келтириш ножоиздир.

Қаршининг асосий қабристонлари қалъанинг ғарбида жойлашган бўлиб, Катта Хожа Рўшнои номи билан аталган. Мозорот шимоли-шарқ томондан жануби-ғарб сарида тахминан 300 м.лик ҳудудни ишғол қилган, эни 100 м чамасида бўлган. Қабристон ўртасидаги дўнгликка Хожа Рўшнои дафн этилган. Бу катта қабристонлик яқинида, ундан шимоли-шарқ тарафда бироз кичикроқ бўлган яна бир мозорот мавжуд эди. Нақл этилишича, бу ерда Хожа Рўшноининг биродари хоки бўлиб, шу сабабли қабристон Кичик Хожа Рўшнои деб юритилган. М.Е.-Массон далолатича, ҳар иккала марқадда XVI асрга оид ёзув лавҳи бор экан. Умуман, Қарши қалъаси теварак-атрофида 20 га яқин катта-кичик қабристонликлар бўлган. Улар орасида, Қалъадан Қашқадарё кўпригига олиб борадиган йўлнинг шарқий қутбида жойлашган Хожа Убай Жарроҳ мозороти маълум ва машҳурлик касб этган. Девор билан ўраб олинган қабристон ичида масжид ва чиройли безаклар билан ишланган мрамр лавҳлар сақланадиган бино бор эди. М.Е.Массон минора ва мезанани анча кейин қурилган, деб ҳисоблайди. Бу кейинги иккиси кошинлар билан безатилган, мақбарага олиб кирадиган ёпиқ йўлак ҳам жуда чиройли нақшланган эди. Дарвоза эшиклари катта ва оғир бўлиб, унга жуфт қилиниб жез ҳалқалар осилган, фавқулудда йирик ишланган икки кафтни эслатувчи тасвирда Аллоҳ, Муҳаммад ва тўрт халифа номлари битилган эди.

Шаҳарнинг адоғида, кун чиқар тарафда «ўруслар мозори» жойлашган эди. Чор кўшинлари 1868 йилда Қаршини орашда

бир нечта қурбонлар берганди. Улар «Эшони Шаҳид»¹ қабристонлиги этагига, алоҳида жойга кўмилган, кичикроқ ёдгорлик лавҳаси ҳам ўрнатилган эди. Бироз олдинроқ кетиб айтиш жоизки, XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида вужудга келган қабристон кейинги даврларда ҳам шу ном билан амал қилиб келди.

Сарбозхона

Қалъа чекидаги алоҳида йирик ҳудудлардан бири Сарбоз гузар ёки Сарбозхона саналарди. Сарбозхона қалъанинг жануб, жануби-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, катта жойни эгаллаган эди. Унинг чеккасида захира ҳарбий ҳужралар бўлар, улар машқларга мўлжалланганлиги сабабли кўпинча бўш турарди. Сарбозхонанинг ўрталигини зобитлар учун қурилган иморатлар эгаллаган эди. Сарбозхона асосан амирнинг Бухородан Қаршига қиладиган ташрифи чоғида хавфсизликни таъминлайдиган навкарлар учун мўлжаллаб қурилган. Ҳарбийлар гузари онда-сонда содир бўладиган амир сафари чоғларида ҳаракатга келган, унинг бўшаб ётадиган ҳужралари шу пайтда сарбозлар билан тўлган.

Қарши боғлари

Қалъанинг жануби-ғарбий томонидан чамаси 650 м.лар нарида, бирқадар шимолроққа мойил, қадимий истеҳком девори сиртида, шаҳар ташқарисидаги Намозгоҳ масжиди атрофида каттакон боғ барпо этилган эди. Нақлда, бу боғ Абдуллахон томонидан асосланганлиги айтилади.

Шаҳарнинг чекка қисмида, қалъадан ярим чақиримча шарқийроқда жойлашган Эшони Шаҳид қабристони йўналишида, от бозори билан ёнма-ён катта майдонлик бўш ҳудуд бўлган. Бу жойда вақти-вақти билан пойга мусобақаси ўтказилиб турилган, улоқ чопилган. Бу ердан узоқ бўлмаган масофада амир-

---

¹ Эшони Шаҳид, нақлга кўра, Абдуллатиф Кондибодомий-ан-Насафий деган ватанпарвар шайх, дарвеш бўлган. Эрон подшоҳи Нодиршоҳнинг ўғли Ризоқулихон Қаршига 1737 йилда 12 минг кишилик қўшин билан ҳужум қилганда жасорат кўрсатган ва ҳалок бўлган – П.Р.

нинг фармони ўқиб эшиттириладиган, ҳукм ижро этиладиган баланд сўфа, «дор» ёки «жаллодхона» жойлашган эди. «Жаллодхона» Ўрда рўпарасидаги Жиловхонадан дор олиб ташлангандан кейин вужудга келганди.

Қарши қалъасининг мустаҳкам девор билан ўраб олинган ҳудудининг аста-секин киборлар ва бой-бадавлат тоифанинг яшаш жойига айлана бориши жараёни, бир томондан, бу ерда илгаридан истиқомат қилиб келган ҳунармандларнинг кўчиб чиқишини тезлаштиради. Бу жараён, қалъага ёндош бозорлар ривожига кенг йўл очади. Қалъанинг чор атрофи бозор эди. Дўконлар, устахоналар тўрттала дарвоза олдидан турнақатор тизилиб кетарди. Энг гавжум савдо-сотиқ Ўрданинг киборлар яшайдиган қисмидан шарқий, жанубий ва қисман ғарбий қутблариди воқеъ бўларди. М.Е.Массонинг фикрича, аҳолининг асосий қисми яшайдиган худди шу жойда XX аср бошларига келиб, Қаршининг янги ишлаб чиқариш – савдо тармоғи шаклланади.

Қаршининг теварақ-атрофида боғ-роғлар, полизлар, экин майдонлари кўп эди. Қаркидан йўлга чиққан карвон Қарши қалъасига 3 чақирим қолганда шовуллаб турган узумзорлар орасидан ўтган йўл бўйлаб келаркан, ҳайрат ва завққа тўларди. Қалъа йўли ниҳоятда кенг, унинг эни 40м.га етарди. Тўғри кетган йўлнинг икки тарафида баланд тераклар қуюқ соя берарди. Вақтида инглиз элчиси А.Бернс ҳам Қарши теракларини алоҳида мақтаб тилга олган эди.

Қарши бозорлари. Юқори бозор

Катта йўлдан ўнг ва сўл тарафларга кичик кўчалар ажраб чиқарди. Катта йўлдан чап томонга 7 та, ўнг сарига 8 та кўча тарқаларди. Ниҳоят, шундай йўл муюлишида, қалъанинг шундоққина биқинида улкан бозор қайнар эди. Бу «Юқори бозор» эди. «Юқори бозор»нинг майдони Шарқ бозорлариникидан қолишмасди. Бозор шимол-шарқ тарафга қараб, бир ярим чақиримгача етарди. Юқори бозорга қалъанинг Тутак ва Элчихона дарвозалари орқали ўтилар эди.

Юқори бозор расталари қатор тизилган, усти ёпилган эди. Улгуржи савдо баланд тимлар остида амалга ошириларди. Майда савдогарларнинг, ҳунармандларнинг юзлаб дўконлари тор йўлаклар бўйлаб турнақатор тизилиб кетган эди. Бозорни

ўнлаб чойхоналар, ошхоналар ўраб олганди. Чойхоналардан карнай-сурнай, гижжак, доиралар овози тинимсиз эшитилиб турар, ҳофизлар ашулалари янграрди. Бундай чойхоналарда одам тирбанд бўларди. Хўранда, чойхўр камроқ қадам кўядиган чойхона ва ошхоналарда уларни жалб этишнинг антиқа усуллари ўйлаб топилган. Ясан-тусан кийимли, чиройли кокилли, оёқларида кўнғироқчалари бўлган истараси иссиқ, ёқимтой болалар жарангдор овозда харидорларни «бир пиёла чойга» таклиф қилиб, бири кўйиб, бири қичқирарди.

Шовқин-суронли, улкан Юқори бозор ҳар куни гавжум бўлса-да, ҳафтанинг пайшанба ва жума кунлари айниқса, қайнаб-тошарди. Шу икки кунда Қаршининг теварак-атрофидан, ҳатто, Бухородан сотувчи-ю харидор бозорга оқиб келар эди. Бозорнинг тозалик ҳолати ҳамиша ҳам қониқарли бўлавермас, бу айниқса қиш фаслида кўпроқ кузатиларди. Юқори бозорнинг машҳурлиги сабаби, чамаси, унда улгуржи савдо қилувчилар мол-аёси учун алоҳида жойларнинг бўлганлиги, қолаверса, расталарда ҳар бир сотувчи учун махсус ажратилган ўринларнинг бўлганлиги билан боғлиқ эди, дейиш мумкин.

Мол, сомон, ёғоч (болор) бозорлари Юқори бозорнинг теварагида бўлиб, улар Ўрда ва Қалъадан олисроқда жойлашган эди. Бу кичик бозорлар бир-биридан алоҳида бўлиб, деворлар билан ўраб олинган бўларди. Мол бозор бир неча турга бўлинарди. Асп (от) бозор, туя бозор, эшак бозор, кўй бозорларда савдо қизир эди. Қарши эшаклари ва хачирлари йирик ва бақувват бўлгани сабаб, жуда харидоргир эди. Кешга қарашли ҳудудлардан ҳисори кўйлар сурув-сурув олиб келиниб, сотиларди. Қарши кўй бозоридан жун ва қимматбаҳо қоракўл тери берадиган араби навли кўйларни истаганча харид қилиш мумкин эди. М.Е.Массон, бу навли кўйларни етиштириш Қарши атрофида XIX асрдан эътиборан таомилга кирганлигини қайд этган эди. Мол бозорларида кузнинг охири ва қишнинг бошида кучли жонланиш кўзга ташланарди. Аслда йил давомида от, туя, қорамол, улов ҳайвонларини сотиш-олиш бобида пасайиш бўлмаса-да, куз-қиш мавсумида, тўйлар сабаб, тагин, муҳими, ем-хашак билан боғлиқ равишда сотиш даражаси ошиб кетар эди.

Қарши шаҳри аҳолиси азалдан гўштли таомларни тановул қилиб келган. Айтилган бозор-ўчарлар ичида, катта кўчалар бўйла-

рида 100 дан ошиқроқ гўшт дўконлари бўлган. Бу ҳисобга маҳалларда сўйиладиган моллар кирмайди. Эчки-улоқ гўштини сотиш (50 дўкон атрофида) аввалги ўринда турган. Қўй гўштини хоҳловчилар ҳам кам бўлмаган, бу савдо-сотиқ ўз даражасига кўра иккинчи ўринда (40 га яқин дўкон) турган. Қорамол гўштини сотиш бўйича 5–6 қассоб ихтисослашган. Ўша даврларда, ҳўкиз, туя (3–4 қассоб) гўштнинг бозори чаққон бўлмаган. Гўшт дўконлари эрта тонгдан то пешин намозига қадар ишлаган.

Жун ва жун маҳсулотлари сотиладиган бозорда савдо расталарининг узунлиги 1,5 чақиримга етган. Намат, арқон, катта қоплар, айил ва пуштонлар, жул, хуржун, гилам, жулхирс талабгорлари кўп эди. Расталар харидорлар билан эртадан-кечгача гавжум бўларди. Қарши жун бозорида Жейнов ва Қамашининг арабий, ўзбек тўқима гиламлари, туркман қалинлари савдоси чаққон эди. Ўтовлар чорвадорларнинг асосий турар жойлари эди. Вилоятнинг қуйи қисмида чорвачилик кенг ёйилган бўлиб, ўтовларга бўлган талаб жуда катта эди. Бозорнинг катта бир қисмини ўтов жиҳозлари билан савдо қиладиган дўконлар ташкил этарди. Чиройли тўқилган наматлар, узун, энлик, гулдор тўқима боғичлар кўзни қамаштириб турарди. Ўтовнинг асосини ташкил этадиган керага (чарм иплар билан бир-бирига маҳкамланадиган йиғма ходалар, ўтов асоси), эгма ўқлар, туйнук ва эшик ясашда қаршилиқ усталар маҳоратига қойил қолмай бўлмасди. Ўтовнинг кийиздан пастда қамишдан тўқиладиган айлана қисми, гилам остидан тушаладиган бўйра ҳам бозорнинг харидоргир ашёларидан саналарди. Чўпон-чўлиқлар нон солиб кўядиган чоғроқ сандиқдан тортиб, эгар-жабдуқ, жўган, нўхта, узанги, қамчини танлаб сотиб олиш мумкин эди. Туя жиҳози кўп бўлгани ҳолда, отнинг яхши эгари камёб бўларди. Чавандозлар бозори эгардан кўра, букюртма беришни хуш кўрардилар.

Ғалла бозори ҳам катта майдонни эгаллаган эди. У жун бозори билан ёнма-ён жойлашганди. Бозорга арпа, буғдой, зиғир, кунжут сингари дон-дунлар бутун Қашқа воҳасидан, тоғолди ҳудудлардан оқиб келарди. Эҳтиёждан келиб чиқиб ёхуд ҳосил кам бўлган йилларда йирик ғаллачи савдогарлар қўшни вилоятларга, Денов ва Ҳисор томонлардан карвон-карвон дон келтирганлар. Қарши бозоридан арпа-буғдой Бухорога узлуксиз олиб кетиб турилган.

Қашқадарё амирликнинг асосий хомашё воҳаси ҳисобланар эди. Лалмикор ва суғориладиган ерлар бепоён бўлиб, ғалла, пахта ва шоли етиштирилар эди. Боғ-роғлар, полизларда узум ва қовун-тарвуз мўл бўларди. Мева-чевада Қарши бозорлари ҳамма жойдан обод деб тан олинар эди. Қарши узуми бутун Туркистонда доврўқ ёйган эди. Донадор, ниҳоятда ширин қора ва оқ узумлар бошқа ҳудудларда бу қадар етилмас ва ширали бўлмас эди. Боғ-роғлардан яхши даромад олинарди. Солиқ ҳам шунга яраша, бир таноб узумзор учун боғбон 20 танга (4 олтин пул), ёинки, бир гектар учун 24 пул тўлаши керак эди. Қарши майизлари ҳам мўл бўларди. Қарши бозорларида сотиладиган зиғир ёғи таърифи эди. Шоли ва пахта бозори ғалла бозоридан нарироқда, от бозори яқинида жойлашганди. Қарши теваарак-атрофида пахта экиладиган майдонлар XIX аср сўнглирида анча кенгайган эди. Узоқ вақтлар пахтадан ички эҳтиёж учун, хусусан, хомсурп, бўз ишлаб чиқаришда фойдаланиб келинган.

Ҳунармандчилик расталари

Қарши бозорида темирчилар, чилангарлар, кулоллар, тикувчилар, телпакфурушлар, саррофлар, хуллас, ўтган асрлардаги Марказий Осиё шаҳарлари учун хос бўлган жамики касб-ҳунар билан боғлиқ расталар, қаторлар, дўконлар мавжуд эди. Идиш-оёқ дўконлари олдида катта-кичик хумлар, хурмалар қатор те-риб қўйиларди. Дўкон тоқчаларида сирланган тавоқлар, косалар қалашиб ётар эди. Айрим дўконларда Россиядан келтирилган чойнак ва пиёлалар ҳам сотиларди. Хитой чинниси айниқса машҳур эди. Оштовоқлар, косалар, пиёлалар Қарши дўконларининг қимматбаҳо ашёлари ҳисобланарди. М.Е.Массоннинг уқдиришича, XIX аср сўнглирига келиб, Қаршида шоп, қилич ясайдиган устахоналар қолмаган эди. Маҳаллий усталар ясаган қиличлар Ҳисори шамширлардан сифат жиҳатдан қуйироқда турарди. Аммо бу даврда ҳам пичоқчи усталар маҳсулоти қўлма-қўл эди. Пичоқлар орасида дастаси тилла ва кумушдан ишланганлари ҳам бўлар, бундай ашёлар хориждан келганлар чўнтагини мўлжаллаб ясаларди. Заргарлик дўконларида қаршилиқ усталар маҳорат билан ишлаган исирға, зирак, билакузук, тақинчоқлар, мунчоқлар чиройли тизиб қўйилган бўларди. Заргарлик соҳасида Ҳиндистондан келган усталар билан бир

қаторда, маҳаллий лўлилар ҳам фаолият кўрсатарди. Бу усталар хотин-қизлар тақинчоқларини, туморларга тилла, кумуш, рангли маъданлардан қопламалар тайёрлашга ихтисослашган эдилар. Қимматбаҳо тошлар билан безакланган буюмларга талаб катта бўлган. Заргарлар от эгарларини, жўганларини, қамчи дасталарини ҳам чиройли қилиб безаш ҳадисини олган эди. От абзаллари кумуш, феруза ва қизил тошлар билан безатиларди.

Бозорда холвагарлар қатори энг гавжум расталардан саналарди. Қарши холвагарлари ишлаб чиқарадиган ширинликлар сифати юқори бўлганидек, тури ҳам кўп эди. Тотли қандолат маҳсулотларини тайёрлашда шакар билан бирга ёнтоқдан йиғиб олинадиган туранжбин ҳам кенг кўламда ишлатиларди. Ўша даврлар Марказий Осиёда узоқ асрлар давомида истеъмолда бўлиб келган қанд, холва ва уларнинг ўнлаб хилларидан ташқари, қаршилиқ холвапазлар ихтироси бўлмиш бағлоба, қандолат, доношурон ширинликлари алоҳида ажралиб турарди. Айниқса, шакар ёхуд туранжбинга ёғ, pista қўшилиб тайёрланган, олма, нок, ўрик, шафтоли шакли берилган қанд-қурслар қўлма-қўл бўлган.

М.Е.Массон Юқори бозорда эҳтиёж катта бўлган яхна ширин сувлар савдоси қизғин бўлганлигини алоҳида эслатиб ўтишни лозим топади. Арча баргларининг хушбўйи билан тўйинтирилган қор қирилиб, унинг заррачалари шакароб қилиб сотилган. Қаршининг ўша пайтлардаги иссиғи ҳозиргисидан кам бўлмаганлигини назарда тутсак, саратонда яхоб тайёрлаш нечоғлиқ машаққатли бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Мешларда сувлар жуда салқин сақланган. Ўнлаб мешкоблар бозор оралаб, чанқоқлар ҳожатини чиқарган.

Қаршининг иккинчи – Қуйи бозори ҳам доимо гавжум бўлган. Қуйи бозор Хиёбон ёнида бўлиб, Қалъа ичкарасидан бошланувчи Таги раста савдо-сотигининг давоми ҳисобланган. Бу савдо жойи ҳажм жиҳатдан анча ихчам эди. Қуйи бозор ҳудудида бешта карвонсарой жойлашган. Хиёбон дарвозанинг шарқий тарафида мисгарлар, чилангарлар дўкончалари қатор тизилган. Қарши чилангарлари маҳорати жуда юксак даражага кўтарилган, Қўқон, Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро сингари Қаршида ҳам бу соҳа санъат даражасига

кўтарилган. Қарши Марказий Осиёда мисга бадий ишлов бериш марказларидан бири саналарди. Бу хулоса М.Е.Массон томонидан қатъият билан айтилган. Қаршига мис Россиядан келтирилган. Қаршилиқ моҳир мисгарлар ясаган ашёлар кумуш билан ҳалланган, қимматбаҳо рангли тошлар уларни безаб турган. Ноёб идишларга хонлиқда эҳтиёж катта эди. Қарши усталари ясаган офтобалар, қумғонлар, чилимлар ва ҳ. ўша даврда бутун Туркистонда доврўқ ёйган, уларга талаб катта эди.

Хиёбон бўйлаб арава ясовчи усталар дўконлари, чармгарлар савдо қаторлари ҳам жойлашганди. Чармгарлар бу ердан узоқ бўлмаган ва шу номда аталувчи гузарда яшаганлар. Чармгар гузари XIX аср охирларида Қаршининг катта маҳалларидан бири даражасида кенгайган эди. Гузарда 4 та маҳалла масжидлари бор эди. Чармгарлар растасида тери маҳсулотлари билан савдо-сотик қилиб қолинмай, елимгарликка ҳам етарли аҳамият берилади. Елимгарлик чарм маҳсулотларини тайёрлашда жуда асқотган. Қуйи бозорда, бу айтилганлардан ташқари, кундалиқ эҳтиёж бўлган озиқ-овқат ва бўлак маҳсулотлар ҳам сотиларди. Қуйи бозорда бўлган харидорда Юқори бозорга тушиш ҳожати қолмас эди.

Қарши бозорларида нарх-наво арзонлиги эътиборга лойиқ эди. Бундан фақат Афғонистон ва Ҳиндистондан келадиган товарлар мустасно эди. Ўша даврдаги таомилга мувофиқ, бу икки давлатдан келадиган савдо карвонлари молларини Қаршида тўғридан тўғри сотиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Уларнинг Бухорога бориши, зарур солиқларни, закотни тўлаши, сўнгра Қарши бозорларига маҳсулотини чиқариши шарт бўлган. Шу вайдан, Ҳинд чойи Бухородагидан кўра Қаршида қимматроқ сотилган. Қўшимча ҳаражатлар қаршилиқ харидорлар чўнтагидан қопланган.

Қарши ва унинг ён атрофида азалдан ўзбеклар яшаб келган. XVI асрда кўчиб ўрнашган уруғлар орасида манғитлар кўпчиликни ташкил этар эди. Бухоро хонлиги барҳам топгунга қадар тахтда ҳукм сурган сулола ҳам манғит қавми вакиллари эди. Қарши ва Шаҳрисабз оралиғида яшаб келган қўнғиротлар сон жиҳатдан улардан кейин турарди. Қарши теварак-атрофида қавчин уруғи ҳам жойлашган эди. М.Е.Массон шаҳарда яшов-

чи аҳолининг асосий қисми Оврупооид шаклу шамойилга мансуб ўзбеклардан иборатлигини таъкидлайди. Ташқи қиёфа аломатлари уларнинг асосий тубжой қавм вакиллари бўлиб, қадим замонларда Эроний тилга мансуб лаҳжаларда гаплашган аҳоли авлодлари эканлигини далолат этади, дейди М.Е.Массон. Қадимшунос олимнинг бу хулосасига қўшимча шуки, Оврупооид қиёфаги ўзбеклар айрим маҳаллаларда (масалан, Чармгар, Бузравот) яшаб келганлар. Қаршида эрон, афгон, ҳинд ва яҳудий миллатига мансуб оилалар бармоқ билан санарли даражада оз бўлган.

Қалъада яшавчилар табиати ташқи қисмда истиқомат қиладиган аҳоли феъл-атворидан сезиларли даражада тафовут қилган. Қалъа аҳлида киборларга хос тавозе, ўзига бино қўйиш, мулойим сўзлаш, шошмаслик кўзга ташланиб турарди. Бозор атрофида жойлашган савдогарлар, ҳунармандлар, камбағаллар бу қавмнинг тескариси эди. Бу аҳоли икки элга бўлинган. Чармгарда яшовчи қавм биринчи эл, ундан жануброқда ўрнашган Бузравот (Равот) иккинчи эл ҳисобланган. Бу икки эл таркибига қўшни маҳаллалар, яқин қишлоқлар аҳолиси ҳам кирган. Эл оқсоқоли «Бобо» деб аталган. Бу эллар ўртасида асрлар давомида катта-кичик низолар давом этиб келган. Ихтилоф «дўқ» деб аталувчи аҳён-аҳёнда содир бўлувчи муштлашувларда очиқ намоён бўлар эди. Қарама-қарши томонлар бир-бирига юзма-юз туриб, тегишишдан иш бошлаб, сўнг ёқалашига, қулочкашлаб муштлашишга ўтар эдилар. Низо сабаби суриштириладиган бўлса, ё савдо-сотикқа, бедана, хўроз олиштирувларга, хуллас, арзимас сабабларга бориб тақаларди. Муштлашувларда бирор эл ўзини енгилган деб айтмаса, иш таёқлашувга қадар борарди. Бир томон охир-оқибатда майиб-мажруҳ бўлиб қочишга тушар, шу билан кураш ниҳоясига етарди.

Бир жиҳат эътиборга лойиқки, Қарши аҳолиси ғайридинларга, четдан келувчиларга, мусофирларга, дарвешларга илтифотли бўлган, уларни бегона қилмаган. Қарши одамларининг хушчақчақ ва бироз лоқайдроқ, гурунғбоз ва улфат эканлигини, бу хислат уларнинг «Бухоро хонлиги шерозийлари» деб таъриф этилишига сабаб бўлганлиги нақлларда келади. Қаршида 1863 йилда бўлган. А.Вамбери ҳам бу жиҳатларга муносабат билдирган эди.

Ипакчилик

XIX асрда Қарши атрофидаги маҳаллалар ва қишлоқларда боғлар, полизлар катта майдонларни эгаллаган. Боғларда, ариқ ва шохлар бўйида тут дарахтлари жуда кўп бўлган. Бу дарахтларнинг ширин мевасидан тутмайиз, тутхолва, тут шириниси қилинган ва бозорларда сотилган. Ўша даврларда тут баргидан ипак қурти боқиш ҳам анъана сифатида давом этиб келган. М.Е.Массон Қарши мулкларида ипакчиликнинг айтирли даражада тараққий қилмаганлигини айтади. Шунга қарамай, Қарши пилласининг бир қисми Бухорога жўнатилган. Қарши бозорларида эса Бухоро, Самарқанд ва Шаҳрисабзнинг юқори сифатли ипаклари сотилган. Қаршига Ҳисор ипак хомашёлари ҳам олиб келинган. Маҳаллий ипакчилик ҳам борган сари кенгайиб, тўқимачилик ривожига омил бўла бошлайди.

Тўқимачилик корхоналари

Қарши ва унга туташ бўлган қишлоқларда тўқимачилик омавийлашган **ҳунар** ҳисобланарди. М.Е.Массоннинг тан олиб айтишича, XX аср бошларида зикр этилган ҳудудда бир неча минг тўқув дастгоҳлари бўлган экан. Тўқув дастгоҳида, одатда, бир киши ишлаган. Шаҳар ва унинг атрофида, шу билан бирга, унча катта бўлмаган тўқимачилик корхоналари ҳам пайдо бўла бошлаган. Лағман қишлоғида шундай корхоналардан бири ишлаб турган ва у Мулло Охун деган кишига тегишли бўлган. Бу корхонада йигириш, тўқиш, хуллас, ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Корхона эгасини одамлар маҳсулотига нисбат бериб, Алача Охун деб атаганлар. Бу корхонада ипак ва ярим ипак алачалар тўқилган. Алачадан тўнлар, яхтаklar тикилган.

Мулло Охун корхонасида битта ипак йигирувчи дастгоҳ бўлган. Унинг тўртта хонасида 40 та тўқимачилик дастгоҳи ишлаб турган. Тўқувчилар сони ҳам 40 дан ошиқ бўлган. Корхона соҳиби уларни ўз ҳисобидан едириб, кийдирган. Алача Охун тўқимачилик саноатини кенгайтиришга мунтазам эътибор берган. У ён-атрофидаги қишлоқларда ҳам корхонаси шўъбаларини очди. Йигирмага яқин уйда ишловчи тўқимачиларни ёллаб, бу жойларда ҳам ҳунармандчиликни ривожлантиради.

Қарши бозорларида ўша вақтда газмол билан савдо қиладиган дўконлар кўп бўларди. Уларнинг айримларида четдан, асосан, рус фабрикаларидан келтирилган матолар, кўпроқ читлар сотилса, қолган дўконлар маҳаллий тўқимачилик газламалари билан савдо қилган. Маҳаллий матоларнинг асосий хомашёси пахта эди. Қарши шаҳрининг Махсумовот гузари аҳолиси адрас ишлаб чиқаришга ихтисослашган эди.

Зоғза гузариди яшовчи ҳунармандлар салла тўқиш ҳадисини олганлар. Юқори Зоғза (Зоғза Хожа) аҳолиси эса Қаршида сўнгги асрларда истеъмолда бўлган алача тўқиш бобида маҳорат ҳосил қилгандилар. Зоғза Хожа алачаларини ҳали ҳозирга қадар таъриф қиладилар. Зоғза Хожа алача матоси пишиқлиги, рангин йўл-йўл безаги билан ажралиб турар эди. Бу газмол қалин елимланганлиги учун дағалроқ кўринар, оловда тез ёниш хусусияти ҳам бор эди. Шунга қарамай, у қиммат сотилар эди. Зоғза Хожа алачасининг асосий харидорлари ўзига тўқ шаҳарликлар ва чўлдан келгувчи бой чорвадорлар бўларди. Бу матонинг довруғи Ҳисор, Бойсун, Сарийосиё томонларга ҳам ёйилган бўлиб, савдогарлар Зоғза Хожа қишлоғида ойлаб ётиб, буюртма алачаларни туяларга тўп-тўп қилиб ортиб олиб кетишганларини ҳозиргача нақл қиладилар.

Табобат

Бозорлардаги катта-кичик дўконлар орасида майда қутичали жовонлари билан алоҳида ажралиб турадиган савдо нуқталари диққатни тортар эди. Бу хил дўконлар олдида харидорлар доим гавжум бўларди. Бу дўконларда табобат дори-дармонлари билан савдо қилинар эди.

М.Е.Массон Қарши дори-дармон дўконларига феодал даврининг қолдиқлари сифатида қарайди ва етарли баҳо бера олмайди. Ҳатто у бу ҳолатни XVIII аср даржасида қолиб кетган, дейди. Бироқ у аҳолида ота-боболар томонидан замонлароша қўлланиб келинган табобат удумларига ишонч кучли эканлигини таъкидлайди.

Дори-дармонлар билан савдо қилувчилар ўрта асрлардаги араб тиб илмидан хабардор кишилар бўлган. Улар ҳар бир дори-дармонни таъриф-таъриф қилганлар, қўлланиш амалиётини эринмай тушунтирганлар, лозим бўлганда, даволашни ҳам зиммаларига олганлар.

Табиб — доришунослар орасида Афғонистон ва бошқа яқин давлатлардан келган ажнабийлар ҳам бўлган. Уларга ихлос баланд бўлган. Ажнабий табиблар суртма, кукун ва суюқ дориларни ўзлари тайёрлаган. Айни вақтда, эҳтиёт шарт, таниқли хонадонлар беморлари учун Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрондан олиб келинган дориларни захирада сақлаб турганлар. Бу вақтда биргина Бухоро шаҳрида, хонлик пойтахтида якка-юягона рус дорихонаси бўлган. Қаршида Европа ёхуд рус доридармонлари деярли сотилмаган. XIX асрнинг охирларида Туркистоннинг бошқа йирик шаҳарларида рус ва Европа дорилари билан савдо қилувчи дорихоналар мавжуд бўлиб, улардан асосан истилочилар вакиллари фойдаланган.

М.Е.Массоннинг шаҳодатича, дўкандор табибларда симоб кенг истеъмолда бўлган. Симоб ҳам Шарқ мамлакатларидан келтирилган ва махсус чарм халтачали симобкўзачаларда эҳтиётлик билан сақланган.

Қарши тузи

Аҳоли эҳтиёжи ва четга чиқариш учун пушти рангли ош тузига талаб катта эди. Қаршига яқин бўлган тоғ тизмаларидан (Қамаши, Деҳқонобод туманлари) қазиб олинган туз, чамаси, Қаршида тозаланган, харидоргир ҳолатга келтирилган. Шу сабабли бўлса керак, маҳсулот «Қарши тузи» деб машҳурлик касб этади. М.Е.Массон далолатича, Зарафшон дарёсининг юқори оқимидаги туманларда бу тузни қадимийчасига «Намаки Кеш» (Кеш тузи) дейишда давом этганлар. Қарши тузи бутун Туркистон ўлкаси бўйлаб тарқалган эди. Туркистоннинг шимолий ҳудудларида бу тузни «Самарқанд тузи» деб номлаганлар. Чунки Самарқанд ва Тошкент бозорларидан бу тузни анча олис ҳудудларга олиб бориб сотганлар.

Қаршига яқин тоғ тизмаларидаги туз конлари жуда қадим замонлардан маълум бўлган. Қадимга оид манбаларда бу ҳақда маълумотлар учрайди. XIX асрга келиб Бухоро хонлиги туз конларини давлат мулки деб эълон қилади. Хонликдаги фуқаролар туз конларидан фойдаланиши мумкин эди. Қазиб олиниши жуда машаққат бўлган туздан хонлик маълум миқдорда солиқ ундирган. Бир туяга юк бўладиган тузни қазиб олган киши бир танга солиқ тўлаши шарт эди.

Қарши тумани ҳудудида, жумладан, Насаф, Касби ва Баздада маъданларни қазиб олиш, қайта ишлаш йўлга қўйилган. Айниқса, селитра (азот кислотали тузлар) ишлаб чиқаришга катта аҳамият берилган. Ишлаб чиқарилган селитра хусусий қўлларга ўтмас, аксинча, Бухоро қўшини учун порох тайёрлаш мақсадида давлат хазинасига топширилар эди.

Бадий ижод

Қарши шаҳрида XIX асрнинг иккинчи ярмида воқе бўлган адабий ҳаёт ҳақида, афсуски, етарли маълумотларга эга эмасмиз. Чор Россияси тажовузи, кейинчалик, XX аср биринчи чораги охирларида Шўро ҳокимиятининг зўрлик билан амалга оширилиши оқибатида асрлар давомида шаклланган маданият, адабий муҳит таназзулга юз тутган эди. Бухоро хонлиги Чор Россиясининг вассали мақомига тушиб қолганида бу ўлкадан маданиятга, санъатга, меъморчиликка, илм-фан ва бадийиятга доир осори атиқалар, минглаб қўлёзмалар Санкт Петербургга олиб кетилади. Қизил салтанат қадимиятга дахлдор ҳамма нарсага, масжиду мадрасаларга, китобу қўлёзма манбаларга аёвсиз кураш олиб борган эди. Маънавият атайдан йўқ қилинишга маҳкум этилган эди. Қадимда яратилган асарларгина эмас, XIX асрда вужудга келган бадий ижод намуналари, тарихий асарлар ҳам қатағонга учраб, гулханларга қаланди, йўқ қилинди. Фозил кишилар маънавият дурдоналарини жонларини хатарга қўйиб сақлаб қолишга, авлодларга етказишга ўзларини бурчдор ҳисобладилар. Уларнинг беназир футуввати сабаб, айрим асарлар, қўлёзмалар бугунга қадар етиб келди. Қашқа воҳасининг фидоий кишилари, илм-маърифатнинг жонкуярлари ҳам бундай улуғ олижанобликдан мустасно эмаслар.

Қарши шаҳрининг ҳозирги маҳаллаларидан бири Хожа Хиёл деб аталади. Шу маҳаллада XIX асрнинг биринчи ярми ўрталарида шоир Хаёлий дунёга келади. Маҳалланинг (ҳатто, қабристоннинг ҳам) номи, эҳтимол, у кишининг шарофатидан бўлиши мумкин. Собиқ Қарши Давлат педагогика институтида ярим асрдан ортиқроқ фаолият кўрсатган олима Таслия Ёдихонова 1997 йилнинг кузида шоир Хаёлийнинг қўлёзма девонини топган ва ёш тадқиқотчи Олим Равшановга тақдим этган эди. Девон ва унинг муаллифи ҳақидаги изланишларнинг натижалари

1998 йилда республика ва вилоят матбуотида эълон қилинган, 2000 йилда нашр этилган Ўзбекистоннинг янги тарихи 1-жилди «Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида» китоби-га¹ шоир ҳақидаги маълумотлар киритилган эди.

*Хаёлий*². Шоир Хаёлий ҳаёти ва ижодиёти ҳақида маълумотлар сақланиб қолмаган. Ундан биргина қўлёзма девон етиб келган. Девоннинг муқоваси, бошланиш саҳифалари ва хотимаси йўқ. Саҳифалар рақамланмаган. Ҳозирги пайтда Хаёлий девони бизда сақланади. Девондаги варақлар 300 бетдан ошиқроқ. Девонда ғазаллар асосий жанр ҳисобланади. Мухаммаслар сони анчагина. Охирда «Лайли ва Мажнун» достони ҳам берилган.

Шоирнинг айрим ғазал ва мухаммасларида учрайдиган тарихларга қараб фикр қилинса, Хаёлийнинг XIX аср биринчи чораги охирларида туғилганлигини ва Чор Россияси Бухоро хонлигига қарши уруш ҳаракатларини бошлаган 60-йиллар охирларида ҳали барҳаёт эканлигига амин бўлиш мумкин.

Девоннинг асосий мавзуси ишқ-муҳаббат ва рус тажовузига қарши ватанпарварлик руҳини талқин этишга қаратилган. Чор Россиясининг Бухоро хонлигига қарши Ўратепа, Жиззахдан бошланган босқини тадрижи Хаёлий ижодида ўз аксини топади. Бухоро хонлигининг вассаллик мақомига тушиб қолиши, амир Музаффарнинг ўғли, Қарши ва Ғузор бекликларида «Катта Тўра» деб ном чиқарган шаҳзода Абдул Маликнинг 1867 йилда Қарши шаҳрига келиши воқеаларига бағишланган шеърлар Хаёлийнинг мамлакатда юз бераётган воқеа-ҳодисаларни ҳушёрлик билан кузатиб борганидан далолат беради.

Хаёлий ғазалларидаги ўзига хослик оддий, самимий ифодада кўзга ташланади. Айрим мисолларни келтирайлик:

*Бошимга тушди бало, боқмаду ўшал гулрў,
Ки солди хаста кўнгилга неча халал, гулрў.
Демади санго не бўлди, қадинг хам ўлди бу кун,
Назарни солмади ман сари бебадал гулрў.*

---

¹ Қаранг: Олим Равшанов. Кўнглимда минг турлик орим бор. «Ёзувчи», 1997 йил, 5 ноябрь; Шоир девони топилди, «Қашқадарё», 1998 йил 27 январь; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. 1-ж., — Т.: 2000, 110–114 бетлар.

² Бу мавзу Олим Равшанов томонидан ёзилди – П.Р.

*Ки булки тиг чекиб, қатлима белин боглаб,
Қонимни ерга тўкарга қилиб жадал гулрў.
Хаёлий, мунда тирикликни қадрини билгил,
Етушса ёнингга келгай санга ажал, гулрў.*

Бадий ижодга бўлган масъулият шоирнинг теран билимга эга эканлигидан гувоҳлик беради. Мумтоз шоирларни мутолаа қилган, улар ижодига ҳавасланган шоир бир ғазалида шундай мисралар тизади:

*Дема жаҳон ичига нуктадонлиг осондур,
Бу даҳр гулшанига гулистонлиг осондур.
Агар десангки, бу назминг чу бўшу ҳам ковак,
Дейинки ушбу иша дил чунон харосондур...
Хаёлий, дема сўзум айбдин эмас холи.*

Девоннинг «Лайли ва Мажнун» достони битилган саҳифаларидан олдин очиқ қолган варақлар бўлган. Кейинчалик бу варақларга кимдир қалам билан узун бир шеър битган. Анча бадхатлик билан ёзилган манзумада шоир Хаёлийнинг ўлдирганлигига ишора бордай. Шеър рамзийлик билан воқеа-ҳодисаларни баён этишга қаратилган. Шеър муаллифини шоирнинг яқинларидан бири деб қараш мумкин. Келажакдаги тадқиқотлар бунга аниқлик киритади. Гап шундаки, шеърларида истилочиларга очиқдан-очиқ қарши борган, нафақат босқинчиларни ҳайдаш, ҳатто, улар юртида ғолиб бўлиб масжиду мадрасалар қуришни тарғиб этган шоир қисмати аянчли яқун топган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Истилочилар ватанпарвар ижодкорлардан қаттиқ хавф қилганлар. Айниқса, Абдул Малик тўра-ни қўллаб-қувватлаган, унинг зафарини тараннум этган шоир икки томонлама – ҳам истилочилар ҳам шаҳзоданинг отаси амир Музаффар томонидан жазога тортилиши турган гап эди. Қаршининг қонга ботирилиб, истило этилиши оқибатида шаҳар яна амир Музаффар ҳукми остига топширилган. Амир Музаффар ўз тахтига давогар бўлган, русларга қарши курашган ўғлининг оила аъзоларига ҳам раҳм-шафқат қилмаган. Бундай қисматдан Абдул Малик тўрага хайрихоҳ бўлган, унинг босқинчиларга қарши курашини қўллаб қувватлаган шоир Хаёлий ҳам четда қолиши мумкин эмасди.

Шоир Хаёлий ғазалиёти бадий қуввати, ўзига хослиги, тоза ташбеҳлари, самимияти билан ажралиб туради. Унда ҳаётни, ёрни севиш руҳи ойдин сезилиб туради. Шоирнинг исми шарифи манбаларда учрамаслиги, шеърियाги ҳам элга ёйилмаслиги сабаблари кишини ўйлантиради. Бунинг асосий сабаблари, чамаси, Чор Россияси босқини туфайли маданий-адабий алоқаларнинг узилиб қолиши ва таназзулига бориб тақалса, иккинчи тарафдан амир Музаффар томонидан маъзул этилган ижодкорнинг номини, ижодини тилга олишдан ҳайиқиш кайфияти бунда старли салбий аҳамият касб этган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Шоир Хаёлийнинг гўзал, равон, дилбар ғазаллари муаллифнинг бадий маҳорати юксак бўлганлигини кўрсатади:

*Ҳаммани бошига тушган жаҳонни савдоси,
Тамоми оламаро ёрнинг таманноси.
Демаки шайх ила ринди бу бахтдин холи,
Барини мажлисига шиқнинг алоласи...*

Панд-насиҳат, ҳикмат билан йўғрилган ғазаллар шоир девонининг асосий беазаги, дейиш мумкин. Хаёлий ўз даврида шуҳрат тутган, пешқадам ижодкор эди. Унинг:

*Дема хаёлиг ишни беҳаёлар этгандур,
Адабни кимки қўйубдур, у беҳаё ўлмиш, –*

мисралари бугунги кунда ҳам кечагина ёзилгандек жаранглайди. Шоирнинг исми шарифи, шеърियाги эслатилган сабаблар боис узоқ вақтлар номаълум қолиб келди. Замонлар шундай эврилдики, ҳур овозли, юртпарвар, ватан деб курашган, жон фидо қилган шоирлар, адиллар, олимлар, давлат арбоблари исми шарифлари атайдан унутилди, унутилишга мажбур этилди. Ҳақ ўрнида қарор топади, деб бежиз айтмайдилар. Она-юртимизга мустақиллик қайтгач, қадим қадриятларимиз тикланди. Фидоий, ватан озодлиги, эрки учун курашган аждодларимизнинг пок номлари тилга олинди. Авлодлар уларнинг хайрли ишларидан, қолдирган меросларидан ҳақли равишда фахрланадилар. Шу нуқтаи назардан шоир Хаёлийнинг XIX аср иккинчи ярми бошларида даҳшатли кечган Чор Россияси босқинига қарши курашиш ғоясини тараннум этган шеърियाги қадр қиммати ҳам беқиёсдир.

Истило оқибатлари, ундан сўнг давом этган қизил истибдод ватаннинг эркпарвар фарзандлари номини йўқ қилишга, булғашга зўр берган ва бунга вақтинча муваффақ ҳам бўлган эди. Эл ўз фарзандларининг кимлигини билади. Шоир Хаёлий девони ҳам XIX асрнинг иккинчи ярмидан то XX асрнинг 90-йилларига қадар кўз қорачиғидай асралиб, эҳтиётлаб келинган. Шоир девонида Чор истилосига муносабат билдирилиб, фидоийлик, садоқат руҳи билан ёзилган ғазал ва мухаммасларнинг аҳамияти беқиёсдир. Ватанпарварлик ғояси билан сугорилган назмиёт шоир гувоҳ бўлган босқин авж ола бошлаган ўша даврда ҳам, бугунги кунда, Мустақиллигимиз пайдор турган XXI аср бошларида ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Туркистонда Чор Россияси тажовузи XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида юз берган, Қўқон хонлиги унга қарши мардонавор кураш олиб борган эди. Хаёлий ўз даврининг илғор кишиси сифатида шимолдан келаётган кулфатнинг кўламини, оқибатини чуқур идрок этган. Жанг ҳаракатлари Бухоро амирлиги сарҳадларидан ташқарида, Сирдарёдан нарида давом этаётган йилларда ёзилган бир шеърда шоир Хаёлий шундай сатрлар тизади:

*Бу кун жанг ишин мунда оғоз этай,
Уруш аслаҳасин барчасин соз этай,
Ўзумни ул ўртада мумтоз этай,
Ўзум боз ўлуб кофир элин қоз этай.
Фалак ҳайрат этсун бу гавго аро,
Таажжуб этиб ушбу савдо аро,
Жаҳон аҳли ҳам бу тамошо аро,
Қолиб кофир эли сангу хоро аро.
Тамом келганидин пушмон ўлуб,
Бу ишлар кўруб анда ҳайрон ўлуб,
Биёбон сарига коризон ўлуб,
Тоболмай йўлин анда сарсон ўлуб.
Олармиз Худо берса тарсо элин,
Тутуб, банди айлаб анинг ҳар бирин,
Ки ҳам бермайин анга сувдин¹ нарин,
Қизил Жар аро борғумиздур, бу чин.*

---

¹ Сирдарё – О.Р.

*Худо берса онларни сарсон этай,
Уруш бобида ки анда ҳайрон этай,
Ки махфий ишимни намоён этай,
Алар сарига тирбарон этай...*

Бухорода, қолаверса, амир Музаффарда ҳам Чор Россиясининг Туркистон қишлоқларини бирин-кетин эгаллаётгани ҳеч бир ташвиш туғдирмаган. «Танаси бошқа дард билмас» қабилида иш тутилишидан ташқари, амир саройида ўз кучига ишониниш, ҳарбий устунлик сипоҳийлар кўплигида деб ўйлаш кайфияти ҳукмрон эди. Шоир Хаёлий бу мудҳиш тажовузнинг моҳиятини англаб, унга тайёр бўлишга, урушда жон фидо қилиб бўлса-да, душманни Сирдарёдан ўтказмасликка чақиради. Амирнинг Қўқон хонлиги олиб бораётган курашда томошабин бўлиб туришини у маъқулламайди, Қизил Жарга боришга, ёрдам қўлини чўзишга даъват этади. У амир Музаффарнинг ғолиб бўлишини Аллоҳдан тилайди:

*Худоё, Музаффарга бергил зафар,
Ки қилма анинг корини дар хатар,
Қилиб кофир элин бул кун дарбадар,
Чу солгил алар бошига шўру шар.
Хаёлийни қилгил дуосин қабул,
Илоҳи, баҳаққи ул Оли Расул,
Чу қилма Музаффарни бу кун малул,
Тамомин қилиб бул ера бер кўнгул.*

Хаёлийнинг ўйлагани амалга ошмайди. Амир қўшини Сирдарёга етар-етмай мағлубиятлар аламини торта бошлайди. Бағри хун бўлган шоир:

*Хаёлийнинг юрокин гамлари ёриб қўйса,
Чидолмайин бу иша чўлу боғлар йиглар...
Не илож айлай бу кун, кофир инди ислом устина,
Алгараз келмиш бу кун мазлуми ноком устина.
Демангизлар не қилурмиз бўлмаса анжоми кор,
Ушбу ҳолатдур шоҳи одил саранжом устина.
Барчага берса либос рангба-ранг, кимсан демай,
Ул дароз этса қўлин бу кунда инъом устина, –*

дейди. Амир Музаффар русларга қарши жиддий тайёргарлик кўрмасдан катта қўшин тортган эди. Чор аскарлари билан бўлган жанг ҳаракатларида амир сипоҳиларининг ибтидоий қурол-яроғ билан иштирок этиши русларнинг артеллерияси, милтиқлари, ракета мослаmaları олдида ер билан осмонча тафовутни намоён этади.

Юртини жонидан ҳам ортиқ севган шоир умидсизликка тушмайди. Энди у Аллоҳга ёлворади, амир Музаффарнинг қўли баланд келишини илтижо қилиб сўрайди:

*Илоҳо, шоҳ Музаффарни карам бирлан музаффар қил,
Рафиқин чиҳлтан айлаб, раҳбарни Хизр, пайгамбар қил.
Дилдан жумла гамларни кўтариб шод қил, ё Раб,
Келган кофир гамидин барчани озод қил, ё Раб.*

Истило қақшатғич тус олган, Жиззах, Самарқанд каби шаҳарлар қўлдан чиқиб, Чор қўшинларининг қонли этиклари Каттақўрғон, Зирабулоқ сари яқинлашаётган 1867 йил арафаларида ватан хонлари, сотқинлар ҳам аён бўлиб қолган эди. Бундай манфур хиёнатчилар ҳақида Хаёлий куйиб-ёниб:

*Илоҳо, кимки кофирга итоат қилса, хор этгил,
Ривожни корини они тиласа, дилафгор этгил,
У кофирларга сўз берса они бир пулга зор этгил,
Уларни нон учун кўзин ёшин Жўйбор этгил,
Ани танги рўзи айлаб, аввалидин соний бадтар қил, –*

дейди.

Чор қўшинлари бирикмаслик, ўзаро қовушмаслик оқибатида Бухоро хонлигини ҳам сиқувга ола боради. Амирдаги лоқайдлик, Шаҳрисабз, Китоб беклари билан чиқишмаслик, Жўрабек, Бобобек ёрдамидан воз кечиш, охир-оқибатда, Зирабулоқда қаттиқ мағлубиятга учрашга сабаб бўлади. Шармисорлик эвазига тузилган сулҳ хонлик сарҳадларининг жиддий қисқаришига, вассаллик мақомига тушиб қолишига олиб келади.

• Бу воқеаларнинг гувоҳи бўлган Хаёлий:

*Келубдур аҳли кофир сўйи ислом қасди қатл айлаб,
Умид шулдир алар бирлан ажойиб корзорим бор.
Агарчанди, яроғу хийлаи тадбиримиз йўқтур,
Вале, ўзбек эрурмиз, кўнглима минг турлик орим бор, –*

деган ҳаётбахш мисраларни тизади. Бу ҳақиқий ватанпарварнинг овози, қалб садоси эди. Ориятли ўзбек ҳеч қачон ўз юртини душманга топшириб қўймайди. Уруш яроғи – ўқотар қурооллар бўлма-са-да, шоир ёвнинг артеллериясига, милицларига, ракета мосламаларига ор-номусни қарши қўяди. Ор-номусли элни ҳеч қандай қуроол забт этолмаслигига шоир қаттиқ ишонади.

Шоир Хаёлий амир Музаффарга умид боғлаб, янглишган эди. Генерал-губернатор Кауфман билан таслимчилиги туфайли яқинлашган амир Чор Россиясига катта хавф туғдира бошлаган Абдул Малик тўрага қарши иттифоқ тузади. Шаҳзода Абдул Малик амир Музаффарнинг ўғли эди. У Ғузурда тўралик мақомида эди. Амирнинг таслимчилигидан ғазабга келган кўпгина ватанпарвар беклар Абдул Малик тўра атрофида бирлашиб, уни амир деб эълон қиладилар-да истилочиларга қарши кураш яловини кўтарадилар.

Қарши шаҳрига Чор қўшинининг келиши ҳақида гап-сўзлар кўпаяди. Аввал бошдан душманни Сирдарёдан ўтказмаслик фикрида бўлган, қолаверса, уни ўз юртига қадар қувиб боришни хаёл қилган шоир бўлажак босқиндан қаттиқ изтиробга тушади:

*Худоё, ўзунг раҳм эт бизлара,
Ҳидоят қилиб боқ бу кунда бизлара,
Бериб журъат, гайрат бизлара,
Караминг эшигин очиб бизлара.
Ҳама кофир аҳлин қил ўзунг сарнигун,
Солибон алар кўнглига минг тугун,
Ўзунг дафъин айлаб аларнинг бу кун,
Ки юз қўймасин бизни сарига чун.*

Шаҳзода Абдул Малик Қарши шаҳрини ўз қароргоҳига айлантиради. 1867 йилда Қаршида истилочиларга қарши кураш кайфиятида бўлган кучлар йиғилади. Ҳисор, Денов ва бошқа кўплаб бекликлардан минг-минглаб лашкарлар интиқом деб жам бўлади. Бу воқеа ватан озодлигининг фидоий куйчиси илҳомини тоширади:

*Не хуш бўлди бу йил, Қарши узра комрон келмиш,
Сайид ҳазрат Музаффар ўғли шаҳбози жаҳон келмиш.
Тақозаи дили Искандари Рўмийга монанддур,
Шижоат бобида мисли Али соҳибқирон келмиш.*

*Қизил гулдек ранго-ранг айлади аҳли сафни ул,
Ҳама хушнуд ўлуб шаҳзодасидин шодмон келмиш.
Умидим бор, шояд мақсудига фарид қолгай деб,
Тўрамни жабҳасига икки давлат тавомон келмиш.
Ҳаёлий омилиг бирлан деди тарихи шаҳзодин,
Минг ики юзу саксон учга тожи хисравон келмиш.*

Шеърда берилган тарих – 1283 ҳижрий сана милодий 1866/1867 йилга тўғри келади. Катта тўра – шаҳзода Абдул Малик Қаршида туриб ҳужумга тайёргарлик кўради. «Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида» китобида бу ҳақда: «Абдумалик тўра атрофида жам бўлаётган ватанпарварлар рус боқчинчиларига қарши қарийб бир ярим-икки йиллик тайёргарлик кўрганлар. Абдумалик тўранинг лашкари йўлга чиққанда, Абдулазим Сомий айтганидек, «Губернатор керагича қўшини билан Каттақўрғонда Бухоро лашкарига қарши турганди... Ғузор, Қарши, Ҳисор, Шаҳрисабз, хуллас, Жанубий бекликлардан жам бўлган катта қўшин билан келган Абдул Малик тўра руслар турган истеҳкомни қамал қилади»¹.

Абдул Малик тўрага эл умид боғлаган эди. Қарши шаҳри аҳолиси унинг келишини байрамга айлантириб юборади, чунки:

*Самандардек туташиб элда бизлар сувга зор эрдук,
Бу боисдан ҳама хурсанд, деюрлар муттако келмиш.
Ғарибу бекасу бечораларнинг шевасидур –
Адолат бобида Нўширавондек адлҳо келмиш.
Муборак мақдами Қаршига етти, бўлди жаннатдек,
Худо лутф айлади бизларга гуё раҳнамо келмиш.*

Абдул Малик тўранинг ҳаракатлари, охир-оқибатда, амир Музаффарнинг генерал Кауфман билан оғиз-бурун ўпишиши, ўта таслимчилик сиёсати ва, ниҳоят, хиёнат оқибатида барбод бўлади. Шаҳзода тарки ватан қилишга мажбур бўлади. Шаҳзода ҳаёт экан, юртини озод кўриш умидида яшаган. У Пешоварда 1909 йилда оламдан ўтади.

---

¹ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ҳ.Содиқов, Р.Шамсутдинов, П.Равшанов, Қ.Усмонов. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. I ж., — Т.: 2000, 114 – бет.

Шоир Хаёлий ватани озодлигининг фидоий куйчисигина эмас, фидоий курашчиси ҳам эди. Шоирнинг ҳаёти ва адабий мероси шу жиҳатдан катта аҳамият касб этади. Абдул Малик тўра қаршилик ҳаракати натижасиз тугагач, шоирнинг ҳаётида ҳам нотинчлик авж олган кўринади. Олдинроқда айтилганидек, Хаёлий девони қўлёзмасида Абдул Малик тўранинг Қаршига келишига бағишланган шеърлардан сўнг бир неча очиқ варақлар қолдирилган. Ана шу варақларга қора қалам билан бир манзума битилган.

Бу ғазалда ўйлантирадиган ўринлар бор. Уни ўқиган кишида бу шеър Хаёлий ҳақида эмасмикан, деган савол туғилади. Чамаси, ёши улуғроқ, эҳтимол, шоирга аками, уками бўлган шеър соҳиби, шоирнинг ёшроқ фарзандига бўлса керак, бўлиб ўтган воқеаларни ҳикоя қилади:

*Ёмон деб билмай ўлдирмиш отангни ушбу нокаслар,
Сира ўлдирмас эрдилар агар бўлса эрди каслар.
Шаҳид ўлмиш буларни илкига ул меҳрибонингким,
Жазои «хўб» топиб кетмиш ул гулистонингким...*

Ватан озодлиги йўлида шаҳид кетган шоир Хаёлий XIX аср иккинчи ярми Қарши адабий муҳитининг таниқли вакилларида бири бўлган эди. Унинг ҳаёт йўли XIX асрнинг 70-йилларида фожией якун топган, дейишга келтирилган сатрлар далолат бўлади. Шоир адабий меросини ўрганиш мумтоз адабиётимизнинг XIX аср иккинчи ярмида очиқ қолиб келаётган саҳифаларни тўлдиришда, ўша даврда юз берган даҳшатли истилони талқин этишда муҳим манба бўлиб қолади.

ҲОФИЗ РЎЗИБОЙ МАШРАБ¹. XIX аср иккинчи ярмида Чор Россияси истилосига қарши руҳдаги шеърларни яратган, халқда «Машраби соний» деб улуғланган мулло Рўзибой Охунд ҳаёти ва ижоди ҳам XIX аср иккинчи ярмида кечган эди.

Мулло Рўзибой Машраби Соний исми шарифи мумтоз адабиёт мутахассисларига 50-йиллардан буён таниш. XIX асрнинг иккинчи ярмида катта қамровли ижодий фаолият кўрсатган, замонасининг таниқли диний арбобларидан саналган мулло Рўзибой Охунд собиқ Шўро адабиётшунослигида реакцион қутбга дахлдор шуаро жумласидан деб талқин этилди. Тасав-

---

¹ Мавзу Олим Равшанов томонидан ёзилди – П.Р.

вуф адабиётининг Аҳмад Яссавий ва Сўфи Оллоёрдек улкан сий-молари чекига тушган ўгайлаш сиёсати уни ҳам четлаб ўтмади. Асос ва далилларсиз рад этиш яқинларга қадар маданий мерос ҳақида «улуғ доҳий» назарияси билан қуролланган Шўро адабиётшунослигининг синалган усулларидан бири эди. Ҳофиз Рўзибой Охунд номи ҳам «Мабдаи нур» ва «Кимиёи саодат» асарлари баҳонасида қораланиб, унинг ҳаётий йўли, ижодий меросини ўрганиш тўхтатиб қўйилади.

Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний ҳақида маълумот берувчи манбалар кам. Унинг ўз асарларида айрим маълумотлар учрайди. Шарқшунослик институти жамғармасида сақланаётган 5735-рақамли «Саду як банди Мушфиқий» китобига ўзбек тилида «Таркиббанди Ҳофиз Рўзибой» манзумаси ҳам қўшиб босилган.

«Саду як банди Мушфиқий»нинг ҳижрий 1330 (1911-1912) йилда Тошкентда, Фулом Ҳасан Орифжонов матбаасида нашр этилган бир нусхаси бизда сақланади. Шу китобдан Ҳофиз Рўзибойнинг таржимаи ҳолига доир баъзи ишоратларни келтириб ўтайлик. Шоир ўзининг устозлари ҳақида сўзлар экан, шундай дейди:

*Бор эди бир шайх гўё ул менга мавло эди,
Исми поки Ёрмуҳаммад, соҳиби тақво эди,
Гуҳари кўзидин ниҳону илмга дарё эди,
Кони соҳибзодадин чиққон дури якто эди,
Ҳам азал богида бир сарви баланд, боло эди,
Ўзи қори эрди, мулло, дийдаси аъмо эди,
Пок табъу ҳам расо ва ошиқи шайдо эди,
Хавфи Ҳақдин йиғлагон шаър аҳлига усто эди,
Жумла бир-бир ерни остига жо бўлди, дариг¹.*

Англашиладики, шоир бу сатрларда ўзининг илк устозларидан бири Ёрмуҳаммад деган киши ҳақида маълумот бераётир. Шундан сўнг Ҳофиз Рўзибой нисбатан кейинроқ мураббийлик қилган устозларини тилга олади:

*Бор эди шаб то сахар бедор ҳам покиза хў,
Шайх Сиддиқ эрди оти, нисбати эрди неку,*

---

¹ Мулло Абдулрахмон мулаққаб Мушфиқий. Саду як банд. Тошкент, 1911, 28 – бет.

*Ўтти оламдин, қолибдур нисбат ўелига неку,
Шухрати оламни тутти, қилди ҳар ким орзу,
Ул азиз Даҳбеддин кўчти, қилиб Қаршига рў,
Зийнати шаръи тариқат масжид ичра шаръи жў,
Абдулрахмон Маҳдум оти, қуддусуллоҳ руҳи,
Азми уқбо айлади, тарихин эшитинг жўстужў –
Минг икки юз олтиши эрдиким, фано бўлди дариг¹.*

Бу ерда келтирилган ҳижрий сана–1260 йил милодий ҳисобда 1844 йил бўлади. Даҳбед шайхларининг мавқеи, маълумки, жуда катта эди. Бухорода Жўйбор шайхлари таъсири кучли бўлгани сингари, Даҳбедда ҳам забардаст ислом уламолари етишиб чиққанди. Шулардан бири Шайх Сиддиқ Қарши шаҳрига кўчиб келади. Сатрларда йўғрилган мазмундан ёш Рўзибойнинг Шайх Сиддиқда таҳсил олганлигини сезиш қийин эмас.

Энди мазкур катта ҳажмли шеъринг асарининг қачон ёзилганлигини аниқлаш ҳам масалага кўп жиҳатдан аниқликлар киритади. Қайд этилганидек, Шайх Сиддиқнинг ўғли Абдулрахмон маҳдум 1844 йилда оламдан ўтган. Бироқ шеър, бу воқеадан анча кейин ёзилган. Чунки қуйидаги сатрлар шундай хулоса чиқаришга даъват этади:

*Иллат айёмидин қилгил ҳазар, эй хуш миҷоз,
Тундбод фитналардин ўчмагай дилдин сирож.
Ҳамнишини ахмоқ ўлма, ёнингга келганда қоч,
Дарди ахмоққа Масиҳо бўлса тобмайдур илож,
Эл худойи деб тишурса, бермагайлар келса оч,
Бул ажаб, ҳар ҳафта мўъминдин олур ҳинду хирож,
Дафнавозу лўли ва қарсақчилар соҳиб ривож,
Они учун аввали келди ўрус, охирда соч,
Тавба қилмай, халқ поймол, бало бўлди, дариг.*

Қаршига русларнинг келиши сабаби сўнгги сатрларда очик эътироф этилаётир. Муаррих Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний ўзининг «Доруссалтана Бухоройи шариф манғит султонлари тарихи» асарида Қаршининг руслар томонидан фатҳ эти-

---

¹ Шу жойда 29 – бет.

лиши санасини ҳижрий 1288 йилда (1871-1872) юз берган¹ деб кўрсатади. Бинобарин, Ҳофиз Рўзибой Машрабнинг ушбу манзумаси 1870 йилдан сўнг ёзилган. Бу жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган сана. Чунки шоирнинг кўп умри Бухорода кечади. Руслар Қаршига хуруж қилган вақтда Ҳофиз Рўзибой шу атрофда, аниқроғи, Қарши шаҳрига яқин бўлган ўз қишлоғида истиқомат қилиб турган.

Қўлимизда Домулло Рўзибой Охунднинг ҳижрий 1315 йилда (милодий 1897) кўчирилган девони мавжуд бўлиб, унда қуйидаги сатрлар диққатни тортмай қолмайди:

*Ёши тўқсон бирга кирган бандаи радди фалак,
Мори каждум бирла бир бўлгон, дилига райби шак,
Зоҳири одамсифат, иймонига йўқтур намак,
Соч-соқолин оқартургон эшакни ёлидак,
Нақдини шайтонга берган nobийнога раҳм қил.*

Манбалар шаҳодатича, шоирнинг исми шарифи Рўзибой ёхуд Муҳаммад Рўзибой бўлиб, унга мулло, домулло, охунд, ҳофиз нисбалари қўшиб айтилган. Ўзи шеърятда кўпинча Ҳофиз Рўзибой ва Машраби Соний деган тахаллусни хуш кўрган.

Машраби Сонийлик, аввало, Бобораҳим Машраб издоши деган маънони англатганидек, унинг даражасига кўтарилган шоир тушунчасини ҳам беради. Муҳаммад Рўзибой адабиётимиз тарихида ўз йўлига, ўз дунёқарашига эга бўлган қалам соҳибидир. Шоир ўзининг ким ва нималарга қодир эканлигини жуда яхши англаган. Унинг, масалан, тубандаги мисрасини шу айтилган фикрларнинг исботи тарзида келтириб ўтиш жоиздир:

*Авлиёлар боглабон белимга ҳимматдин камар,
Яхшиларни лутфи бирла манга еткандур назар.*

Ҳофиз Рўзибой Охунд ҳозирги Касби туманидаги Қамаши қишлоғида дунёга келган. У шу ердаги Хучолиши Азизон қабристонига дафн этилган.

---

¹ Мирза Абдулазим Сами. Тарихи Салатини Мангитийа, М., ИВЛ, 1962, 101 – бет.

Шоирнинг қабри устига қўйилган тўрт қиррали, узунлиги 1 м келадиган, эни 30 см бўлган тошда қуйидаги сўзлар битилган эди: «Соҳиби санг Мулло Рўзибой уммати Аҳмад аст, абд худойи кушт марҳум, у бомарҳуми зор тариха «Ғафура адувва» (яъни, ушбу қўйилган тош эгаси, Муҳаммад уммати, Худонинг қули Мулло Рўзибой марҳум, у зор марҳумнинг вафоти тарихи «Ғафура адувва»дир). Тошдаги битик сўзлар замонлар кечиши туфайли анча хира тортган ва улар жуда ҳам аниқлик билан ўқилган дея, олмаймиз.

Мулло Рўзибой Охунднинг қабр тошидаги келтирилган тарихга кўра, шоирнинг вафоти 1894 йилда юз берган бўлиб чиқади. Мулло Рўзибой 1804 йилда туғилган бўлса, 90 ёш умр кўрган бўлади. Бу ҳақиқатга анча яқин. Чунки унинг авлодлари хотирасида шоирнинг узоқ умр кўрганлиги, ҳатто 97 йил яшаганлиги ҳақидаги нақллар сақланиб қолган.

Қамаши қишлоғида мулло Рўзибой Охунднинг уйи ўрни ва чиллахонаси сақланиб қолган. Чиллахона 50-йиллар охирларида махсус топшириқ асосида буздириб ташланган.

Рўзибой XIX асрнинг 20-30-йилларида Бухорода ўқишни давом эттирган. Мулло Рўзибой Охунднинг Бухорода таҳсил олиши йиллари уч хил талқин этилади. Қариндошларининг эслашича, аксариятида бу сана 32, 26 ва 11-йил деб ифода этилади. Шоир Бухоро мадрасаларида 10 йилдан ошиқ таълим олган ва мадраса хатми кутубидан сўнг, пойтахтда яшаб қолган. Унинг исми шарифига «ҳофиз» нисбасининг қўшилиши фаолиятининг дастлабки даврига тааллуқли бўлиши мумкин. Биринчи мураббийси, мулло Ёрмуҳаммаддан Қуръони карим ва унинг қироатини ўрганган Рўзибой бу соҳада ғоят пешқадам бўлиб етишади. 86 ёшли қариндоши Азизбой Аминов ҳофизасида сақланган нақлда айтилишича, Ҳофиз Рўзибой Бухорода қози бўлиб турган, Муфтийлик даражасига кўтарилган. Илм бобида унинг олдида тушадигани топилмаган. Бухорода уни ҳамма «Қаршилиқ домулло Рўзибой» ёки «Ҳофиз Рўзибой» деб атаганлар. Шунча илми бўлишига қарамай жуда камтарин, хоксор киши бўлган. Бир сафар ҳофизлар баҳсида «Ихлос» сура-сини тиловат этиб, ютиб чиққан экан. Бошқа ҳофизлар нисбатан мураккаб ва узун оятларни танлаб, қироатда янглишиб, ёинки, жумлани адаштириб, ортда қолган экан.

1860 йилда Бухоро тахтига амир Музаффар чиқади. Амир Музаффар узоқ салтанат тутган ҳукмдор. Унинг саройида илм аҳлига, шоир ва муаррихларга эътибор анча баланд бўлади. Ислом машойихларининг обрў-эътибори ҳам ошади. Ўғли Мир Сиддиқ тарих ва бадий адабиётга доир асарларни йиғади, кўчиртиради, шоирларга ҳомийлик қилади. Ўзи ҳам бир неча асарлар ёзади. Амир Музаффар даврида Бухорода кўплаб тарихий, исломий, дунёвий ва бадий асарлар кўчиртирилади. «Мабдан нур»нинг дастлабки нусхалари ҳам Кеш, Қарши ва Бухорода битилади.

Амир Музаффар ҳокимиятининг бошланиш йиллари Чор Россиясининг босқини даврига тўғри келади. Оқмасжидни, Иқонни, Туркистонни, Чимкент ва Тошкентни олган рус босқинчилари амирликнинг асосий шаҳарларидан бўлган Самарқанд устига қўшин тортиб келади. Самарқанд мағлубияти, маълумки, Жиззах таслим бўлгандан сўнг юз беради. Амир Музаффар бу икки вилоятнинг қўлдан чиқиши сабаб қаттиқ тушкунликка тушади. Бироқ Бухорода таъсири катта бўлган руҳонийлар амирни ғазот қилишга даъват этадилар, ҳатто уни шунга мажбур қиладилар. Амир Музаффар мағлубият устига мағлубият аламини тортади.

Мана шундай вазиятда мулло Рўзибой Машраби Соний қандай йўл тутиши мумкин эди? Шоирнинг руслар тажовузига муносабати бошдан салбий бўлган. Ҳофиз Рўзибой Бухорода ғазот талаб қилган дин аҳли сафида бўлган. Ёши етмишга яқинлаб қолган Охунд шу воқеалардан кўп ўтмай ёзган катта ҳажмли манзумасида ўз руҳиясини тубандагича ифодалайди:

*Хаста дилман, аҳли маънилар фано бўлди, дариг,
Атқиёлар¹ кетти, даври ашқиё² бўлди, дариг.
Ҳосили тахти вафо жабру жафо бўлди, дариг,
Кетти дурлар баҳр аро, мислар тилло бўлди, дариг.
Ҳасрат илан халқ машгул, бало бўлди, дариг,
Яхшилар хомуш ўлуб, анго ризо бўлди, дариг.*

---

¹ Тақводорлар, ёмон ишлардан хазар қилувчилар.

² Ярамас, ёвуз кишилар.

Халқ бошига ёғилган кулфатларнинг чеки бўлмаган. Ашқиёлар – ярамаслар, ёвуз кишилар қилмишидан яхшилар ноилож қолиб, хомуш кайфиятга тушадилар. Жабру жафонинг авж олиши, халқнинг ҳасратга дучор этилиши шоирни қаттиқ ўйлантирган, қалбини мажруҳ этган, хаста дил қилиб қўйган.

Таркиббандда халқ бошига тушган балойи азим сабаблари ҳақида мушоҳада қилинади. Оқибатсизлик, нодонлик, хиёнат, бир сўз билан айтилганда, ҳамжиҳатликнинг йўқлиги сабаб:

Они учун аввали келди ўрус, охирда соч.

Бу мулоҳазали гаплардан кузатилган мақсад шулки, Ҳофиз Рўзибой амир Музаффарнинг руслар билан сулҳ тузгани, Қаршини боққин қилгани воқеаларидан кўп ўтмай, ўз юртига–Қамаши қишлоғига бадарға қилинган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бу ҳақда Қамаши қишлоғининг кекса кишиларидан бири, падари бузрукворлари мулло Рўзибой Охундни кўрган Ҳусенхон эшон бобо шундай фикрни айтадилар: «Мулло Рўзибой Охунд Абдул Аҳадхон даврида, Остонакул қушбеги тарафидан юртига чиқариб юборилган».

Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний узоқ умр кўрган, улкан адабий мерос қолдирган ижодкор. Шўро замонида шоир исми шарифи турли маломотларга чулғанди, асарлари «реакцион» деб қораланди. XX асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмидан эътиборан Ҳофиз Рўзибой Машраб ҳаёт йўли ва ижодига холисона илмий баҳо бериш кўзга ташланади. Юртимиз мустақилликка эришиши шоирнинг табаррук номини тиклашга, ғазалиёти, дostonлари, асарларига холис илмий баҳо беришга имконият яратди. Унинг ҳақида салмоқли рисола¹ яратилди.

Ватан озодлиги учун курашган, бу йўлда азиятлар чеккан Ҳофиз Рўзибой Машраби Соний XIX аср иккинчи ярми мумтоз адабиётимизнинг йирик намояндасидир. Унинг адабий мероси ҳақидаги тадқиқотлар қамровли ва кўламли бўлади, деб умид қиламиз. Шоир ижоди мумтоз адабиётнинг яқин кечмишдаги кам ўрганилган даврини ойдинлаштиришда муҳим манба ҳисобланади.

---

¹ П.Равшанов, О.Равшанов, М.Ҳусенов. Ҳофиз Рўзибой Машраб, — Т.: 1997.

ҚАРШИ XX АСР БОШЛАРИДА

Чор Россияси босқини оқибатида ҳудуди ва нуфусининг катта бир қисмидан ажралган Бухоро хонлиги вассал мақомига тушиб қолган эди. Ярим мутелик амир Музаффарнинг сиёсий-иқтисодий масалаларда бир қарорга келишидаги имкониятларини чеклаб қўйган эди. Ноиложлик, мустақил иш тута олмаслик амирнинг иззат-нафсига тегса-да, у кўнглидаги гапни юзага чиқза олмасди. 1871 йилнинг 15-майида Туркистон генерал-губернатори Кауфманга ёзган хатида амир Музаффар, «Сизнинг дўстингиз—бизнинг дўстимиз, Сизнинг душманингиз—бизнинг душманимиз»¹, дейишга мажбур бўлади.

1873 йилнинг 24 сентябрида Шаҳрисабз шаҳрида Бухоро билан Россия ўртасида янги «дўстона» шартнома тузилади. Бу шартнома аввалгисидан (1868 йил 23 июнь) Тошкентда амирнинг доимий вакили бўлишини кўзда тутиши билан фарқ қиларди. Ўзаро вакилликлар бўлиши ҳоким ва вассал давлатлар муносабати яхшиланиб бораётгандек тасаввур туғдириши лозим эди. Амалда эса бунинг тескариси эди. 1877 йилнинг 24 апрелида рус-турк уруши бошланади. Бу уруш пинҳона сиёсатнинг кўп жиҳатларини юзага олиб чиқади. Россияга қарши урушга Бухоро ҳам тайёргарлик кўра бошлайди. Бунда Англия ва Туркиянинг таъсири катта эди. Амир Музаффар 1877 йилнинг июлида Қаршидан Бухоро ҳудудига 2500 янги олинган отлиқ сарбозларни жойлаштиради. Шаҳрисабздан ҳам 1200 пиёда, 600 суворий жамланади. Хужум учун қурол-аслаҳа, от-улов, ўқ-дори заҳира қилинади.

Туркистон генерал-губернаторининг Бухорода ва унинг бекликларида узунқулоқлари кўп эди. Амир Музаффарнинг нияти унга беш бармоқдай аён бўлиб қолади. У амирни қаттиқ огоҳлантиради, Бухоро сарбозлари рус қўшини билан жанг қилгудай бўлса, битта қолдирмай қириб ташланишини, Бухоронинг бутун ҳудуди босиб олинишини айтади. Шу билан амир ҳарбий тайёргарликни тўхтатади. Энди у Россия билан муносабатни яхшилаш ҳаракатига тушиб қолади. Икки ўт ўртасида қолган амир соғлиғини йўқотади. 1880 йил бошларида тўшакка

---

¹ Т.Г.Тухтаметов. Русско – Бухарские отношения в конце XIX – начале XX в., — Т.: «Фан», 1966, 29 – бет.

михланган амир Музаффар оламдан ўтса, тахтни унинг ўғилларидан қайси бири эгаллайди, деган муаммо Чор корчалонларини қаттиқ безовта қилади.

Катта тўра–Абдул Малик бу вақтда хорижда яшаб турарди. У отасининг касаллигини эшитиб, Бухорони олишга интилади. Уни амирликдаги руҳонийлар, ўзбек бийлари (улар амир Музаффарнинг ҳокимиятга эронийларни–шиийларни қўйганидан норози эдилар) ва англизлар қўллаб-қувватлаётган эди. Абдул Маликдан ташқари, Бухоро тахтидан унинг икки укаси ҳам умидвор бўлиб, курашни қизитиб юборганди.

1882 йилда Чор Россияси ташқи ишлар вазирлиги хаста амирга унинг ўғилларидан бири – Абдул Аҳадни валиаҳд қилиб тайинлашни тавсия этади. Абдул Аҳад 1883 йилда Бухоро элчилари қаторида Санкт Петербургга борган эди. Унинг номзоди подшоҳ Александр III томонидан маъқулланган ва бу ҳақда амир Музаффарга расмий хат жўнатилган эди. Амир вафотидан сўнг тахт талоши юз бергудай бўлса, Абдул Аҳадни рус қуроли кучи билан ҳимоя қилиш режалаштирилади. Рус подшоҳи 1885 йилнинг 2-ноябрида Абдул Аҳаднинг тахтга чиқиши муносабати билан телеграмма йўллаб қутлар экан, Самарқанд вилоятида турган рус қўшини унинг ҳокимиятда мустаҳкамланиб олишида зарурат туғилгудай бўлса, ёрдамга келишни эслатишни ҳам унутмайди.

Абдул Малик Бухоро тупроғига киришга ботина олмайди. Муаррихлар эътироф этганидек, Абдул Аҳад Чор Россияси қўллаб-қувватламаганда ҳокимиятга кела олмасди. Абдул Малик тўра укаси Абдул Мўмин, руҳонийлар, беклар ёрдамида тахтни осонлик билан қўлга киритган бўлур эди. Александр III га англизлар қўллаб турган, бир неча йил бурун русларга қарши курашган Катта тўрадан кўра, ўз чизифидан чиқмайдиган Абдул Аҳад керак эди.

Абдул Аҳад хонлиги даврида мамлакатнинг иқтисодий аҳволи қандай даражада бўлганлигини солиқларнинг турлари кўплиги ҳам ишорат этади. Деҳқон XIX асрнинг охирлари–XX аср бошларида 40 турдаги солиқларни тўлашга мажбур этилган. Солиқлар мундарижаси шундай эди:

Хирож, закот, аминана, тахтажой пули, гарозу пули, даллол пули, миробона, боқия пули, чиғир пули, лабаки пули, жузья (амирликда яшовчи яҳудийлардан олинган ғайридинлик соли-

ғи), аворизот, қора черик, фарсах пули, яксара ёки қўш пули, осие пули, ҳовли пули, обжувоз пули, хос пули, ожас пули, санжит пули, чорбоғ пули, чуб пули, алаф пули, тарбуз пули, кема пули, муҳрона, хизматона, кафсан пули, васиқа пули, ҳукмона, хатмона, талоқона, шодиёна (бола туғилганда), никоҳона¹. Бу ерда зикр этилган олиқ-солиқларни тўлиқ деб бўлмайди.

Қишлоқ хўжалигидаги меҳнат жуда оғир эди. Бекликларда норозилик кайфияти ошкор бўла бошлайди. Болжуан беклигида кўтарилган исён қон тўкиш билан хотималанади. Исён бошлиғи Восе ва унинг сафдошлари Шаҳрисабзда қатл этилади. 1905 йилнинг декабри ўрталарида Қарши ва Шаҳрисабз бекликларида ҳам қўзғолон кўтарилади. Амир сарбозлари исённи куч билан тинчитади. Норозилик кўтарилишига бош бўлганлар ўлдириб юборилади.

Амир Сайид Олимхон тахтга чиққандан сўнг (1910 й.) жадал ислохотлар амалга оша бошлайди. Аҳоли соғлиғи бобида ғамхўрликлар кун тартибига чиқади. Шифохоналар, эркаклар ва аёллар амбулаториялари ишга туширилади. Қарши ва Шаҳрисабзда 1916 йилда тиббий муассасалар сони анчагина эди. Қарши ва Шаҳрисабздаги шифохоналарга йилига 12 минг миқдорда маблағ ажратиларди. Шифокорлар, фельдшерлар фақат руслардан иборат эди. Рус дўхтури амирликдан йилига 4 минг, фельшер эса 1750 сўм маош оларди. Амирлик бекликлардаги йирик шаҳарларда почта, телеграф идораларини барпо этади. Бу ишлар амирлик хазинаси ҳисобига рус мутахассислари томонидан амалга оширилади.

XX асрнинг биринчи чораги охирларида Бухоро амирлигида 60 минг рус фуқаролари яшаган. Қарши шаҳрида бу даврда 800 рус бор эди. Бухоро хонлиги вассалликка айлангач, унинг мавжуд бекликларида 2,5-3 миллион аҳоли истиқомат қиларди. Қашқа воҳасида бу даврда 500 минг нуфус мавжуд эди.

XX асрнинг биринчи чораги ўрталарида Бухоро хонлигида 2 250000 га. ҳосил берадиган ерлар бор эди. Бу ерларнинг 10,2 фоизи мулки хур ҳосил (соф эркин, хусусий), 15,2 фоизи мулки хирож (солиққа тортиладиган), 24,6 фоизи вақф (хайрия), 50 фоизи амлок (давлат ери) ҳисобида эди.

Бу даврда Бухоро хонлиги маъмурий-ҳудудий жиҳатдан 27 бекликка (вилоят) бўлинган эди. Бекликлар қуйидагича номлан-

---

¹ Т.Г.Тухтаметов. Кўрсатилган асар, 74 – бет.

ган: Чоржўй, Кармана, Зиёуддин, Нурота, Хотирчи, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яккабоғ, Ғузур, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Болжуан, Шугнон–Рушан, Кулоб, Қўрғонтепа, Қабодиён, Шеробод, Келеф, Карки, Бурдолиқ, Қабоқли, Қарши, Норазим. Ҳар бир бекликда амлоқдорлик бошқарув тизими амалда бўлган. Масалан, Қарши беклиги Қарши, Файзобод, Бешкент, Паттазан, Фазли, Қамаши, Жейнов, Касби, Майманоқ, Жумабозор, Косон, Парғуза, Хонабод, Пўлати, Қорабоғ¹ сингари амлоқдорлик ҳудудларини қамраган.

Рус муҳандиси Ковальский Сайид амир Олимхондан 1912 йилда Когон–Қарши темир йўлини қуриш розилигини олади. Темир йўл қурилиши қарийб 4 йил давом этади. Темир йўлни қуришда 7000 киши қаттиқ меҳнат қилади. Қурилишга жалб этилган руслар сони 500 та бўлиб, улар муҳандислар, иш бошқарувчилар сифатида қатнашган. Оғир меҳнат маҳаллий фуқаролар чекига тушади. Темир йўлнинг Китоб шохобчаси ҳам кўзда тутилади. 1916 йилда Бухоро хонлиги иқтисодий тараққиётида бурилиш ясаши мумкин бўлган темир йўл ишга тушади.

XX аср бошларида ҳам вассаллик мақомида қолиб келаётган Бухоро хонлигида Европа давлатларига хос тараққиёт унсурлари пайдо бўла бошлаган эди. Тиббиёт, алоқа, темир йўл бобида бу борада ижобий силжиш кўзга ташланар эди. Бироқ XIX асрнинг иккинчи ярми бошларида Чор Россияси томонидан амалга оширилган босқин Бухоро хонлигини ўнганмас бир ҳолга солиб қўйган эди. Буни Л.Костенконинг кибр билан айтилган қуйидаги сўзлари ҳам тасдиқ этади. У, жумладан, «Бухоро амирининг куч-қудрати қайтмас даражада заифлантирилган эди. Амир эса бизга (Чор Россиясига–П.Р.) нисбатан 1866 йилда Қўқон хони қандай ҳолга тушган бўлса, шундай-вассал мақомига келтирилди»², дейди.

Амир Музаффар ҳамда ундан кейин Бухоро тахтига келган ворислари 1868 йилдан сўнг ўзларини тўла ҳуқуққа эга ҳукмдорлар деб ҳисоблай олмаганлар. «Бу вақтда (амир Музаффар даври–П.Р.) ва ундан кейинлар ҳам Бухоро амирининг ўзи ҳеч қачон Бухоро хонлигининг мустақил ҳукмдори бўла олишини хаёлига

¹ Қаранг: Д.Н.Логофетв. Бухарское ханство. т. I., СпБ. 1911, 249 – бет.

² Л.Костенко. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. СпБ., 1871, 161 – бет.

ҳам келтира олмаслигини генерал Кауфманга ёзилган хатдан ҳам аниқ бўлади. Жумладан, Бухорони Россия ҳукми остига топширишини айтар экан, у ўзини бори йўғи рус подшоҳининг хизматкори, деб айтади»¹. Д.Н.Логофетнинг бу сўзларига изоҳ ортиқча. У яна бир ўринда, «Бухороликлар билан юмшоқ муомала қилиш, уларга ён бериш, тотув сиёсат юритиш ярамайди, аксинча, ниҳоятда қаттиққўл бўлишлик талаб этилади»², дейди. Бу сўзларда Чор корчалонларининг XX аср бошларидаги мустабиллик кайфияти тўлиқ ифодасини топган эди.

Чор маъмурларининг зуғуми, талабларидан безор бўлган амир Абдул Аҳадхон 1886 йилда ўзи учун Янги Бухорода–Когонда 200 минг сўм сарфланиб қурилган қасрда туришдан воз кечади. Унинг Когонга кўчиб ўтиши оёқ-қўлини русларга ўзи боғлаб бериши бўларди. У Бухорода Қўшбегини қолдиради-да, 70 чақирим наридаги Карманага кетиб, ўша ерда яшай бошлайди. Амир генерал–губернатор тарафидан ва Санкт Петербургдан бўладиган дахмаза ташрифлардан, уларга туҳфа улашишдан, катта маблағ талаб қиладиган лойиҳалардан безор бўлади. Генерал–губернатор Мишченконинг ўзи ҳам туҳфага ўч одам бўлган. Бу ҳақда собиқ ҳарбий вазир Куропаткин «Русское слово» газетасига берган интервьюсида (1909 й.) Мишченконинг «Амир билан бирга маҳаллий маъмуриятни ўйнатиб қўйиб, сўнг қанчалик уринмасин, барибир, амир тортиғидан бўйин товлай олмаганини» айтган. Унинг далолат этишича, Мишченко фақатгина 1909 йилга келиб, қиммати 15 минг сўм бўлган марварид тақинчоқни олишга журъат этолмайди, холос.

Ўта мустабидона дунёқарашга эга бўлган В.В.Крестовский рус маъмурларининг очкўзлигини, барибир тан олиб, «Биронбир бекникига киргудек бўлсак, улардан безатилган эгар–жабдуқли, нақшин жўганли от, бир тугун туҳфа оламиз, катта элчи эса бахмал эгар- жабдуқларига ипак ва қумушлардан безак берилган икки от ва тўққиз тугундаги тўнларни олади. Ҳар сафар жами олти от ва ўттиз тугун, умумий ҳисобда 117 тўн бўлиб, қиммати 2700 сўмга яқин тортиқ бўлади»³, деган эди.

---

¹ Д.Л.Логофеть. Бухарское ханство под русским протекторатамь., — Т.: II., СпБ. 1911, 171 – бет.

² Шу жойда, 178 – бет.

³ В.В.Крестовский. В гостях и эмира Бухарского. СпБ. 1887, 231 – бет.

Давр ўзгариб бораётган, вассал хонликда мустабид ҳукмронларнинг «айтгани айтган» мавқеи сусая бошлаган эди. Буни Д.Н.Логофет алам билан шундай иқрор этади: «Қайд этиш зарурки, аввал бошда рус ҳокимиятининг мазлум этилган мамлакатда Россия истилосини мустаҳкамлашга қаратилган ҳамма талаблари Бухоро ҳукумати томонидан ҳеч бир эътирозсиз, зудлик билан бажарилган бўлса, кейинги вақтларда барча масалалар бениҳоя кўп ёзишмаларга кўмилиб, аҳёнда эса, самарасиз тугарди».

Чор ҳукумати манфаатини кўзда тутувчи Самарқанд–Термиз алоқа йўли қурилишига 170 минг сўм сарфланиши талаб қилинар эди. Қушбеги бу соҳадаги сўровларни пайсалга солади, йўл қурилиши учун солиқ тўлаши керак бўлган Китоб, Шаҳрисабз, Фузур ва Шеробод аҳолисининг камбағал эканлигини ваз қилади. Оқибатда, Чор Россияси қарбий вазирлиги йўл қурилишига ўз ҳисобидан маблағ ажаратишга мажбур бўлади. 15 чақиримлик Когон–Бухоро темир йўлини молиялаштириш, Термиз, Карки ва Чоржўйда рус аҳолисини жойлаштириш, Бухоро хонлигига келмоқчи бўлган русларга жой бериш масалалари йиллаб ҳал этилмай чўзилади, жой бериш талаби, ҳатто, инкор этилишгача бориб этади. Қарши, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда рус фирмаларининг пахта заводларини қуриш ғоялари ҳам қабул этилмай қолади.

А.А.Семенов «Кауфман Мажмуаси»нинг XXXIV жилдига (1912 й.) ёзган сўзбошисида айрим Чор маъмурларининг «Орқаларида Петербургдаги қудратли таянччи ҳис қилиб, бу юртда (Туркистонда–П.Р.) ўзларини балчиққа булғадилар. Генерал-губернатор томонидан Бухорога фавқулодда элчилар қилиб юборилган дабдабали оилалар вакиллари эса, амирдан ҳозирнинг ўзидаёқ ўн минглаб сўм топиб беришни талаб қилардилар»¹, деб аччиқ ҳақиқатдан кўз юмолмайди.

М.Е.Массон эътироф этганидек, Чор Россияси мустабидлигининг охириги йилларида рус буржуазияси ўзининг хусусий пахта захирасига эга бўлиш учун Қарши ерларини қўлга кириштиш² пайида бўлган эди. Амир бунга тиш-тирноғи билан қар-

---

¹ Л.Г.Левтева. Присоединение Средней Азии к России в мемуарных источниках, — Т.: «Фан», 1986, 115-бет.

² М.Е.Массон. Кўрсатилган асар, 94 – бет.

ши бўлса-да, ҳарбий вазирлик, ҳатто, подшоҳнинг ўзи бу ишга аралашар, оқибатда, энг унумдор ерлар эгаллаб олинарди. Князь М.М. Андроников подшоҳнинг қўллаши билан 1912 йилнинг 31 мартда амир билан мажбуран тузилган шартномага мувофиқ, Косоннинг шимоли шарқидаги 25000 десятина ерга 99 йил эгалик қилиш ҳуқуқини қўлга киритади. Замон ўзгармаганда князь Қарши ерларидан яна 105 минг десятинасига 2011 йилга қадар хўжайинлик қилган бўлур эди. Деҳқоннинг асосий тирикчилик манбаи бўлган унумдор ерларни тортиб олишда Ананьев ҳам княздан қолишмаган.

XX аср бошларида Россияда юзага келган ҳокимият талашуви, Чор ҳукумати куч билан ағдариш ҳаракати– йўқсиллар инқилоби номини олган давлат тўнтариши билан боғлиқ курашлар акс-садоси мазлум ўлкаларга ҳам етиб келади. 1905 йилдаги ғалаёнлар таъсири ўлароқ, Қаршида ҳам амирдан норозилик кайфияти кучая боради. Амир сарбозларини масхараламоқ, Бухородан юборилган амалдорларни ошкора камситмоқ, пойтахтдан амалга тайинланган бекларни беҳурмат қилмоқ шу даврда авж олади. Шаҳрисабзда тайёрланаётган исёни қўллаб-қувватловчилар ҳам кўпаяди. Ғалаён Чор қўшинининг аралашуви муқаррарлигидан амалга ошмайди. Бухоро хонлигининг ҳамма бекликларида ҳам нотинчлик ҳукм сура бошлаган эди.

1917 йил февралда Россияда буржуа–демократик тўнтариши амалга оширилади. Ҳокимиятга келган Вақтли ҳукумат 4 мартда Бухорога махсус нота йўллаб, Чор режими ваъдаларини тан олишини билдиради. Бу билан Вақтли ҳукумат Чор Россиясининг мустабидлик сиёсатини давом эттиражагини аён қилади. Сайид амир Олимхон ҳам нотага жавобан Бухоро ва Россия ўртасида 1868 ва 1873 йилларда тузилган шартномага содиқ эканлигини изҳор этувчи нома йўллайди.

«Оқ подшоҳ»нинг ағдарилиши Бухоро мулкларида омманинг руҳиятига ўзига хос таъсир кўрсатмай қолмайди. Қаршида 1917 йил мартининг охирларида деҳқонлар норозилик ҳаракати ташкилий тус¹ олади. Амирнинг ислоҳотлар қилиш ҳақидаги ваъдалари пайсалга солиниши аҳолининг илғор қисмида, зиёлиларда ихтилофни кучайтиради.

---

¹ Т.Г.Тухтаметов. Русско–Бухарские отношения в конце XIX–начале XX в., 135–бет.

1920 йилнинг августида Эски Чоржўй, Эски Бухоро, Кармана, Шаҳрисабз, Хотирчи, Қарши, Фузор, Китоб ва Зиёуддин бекликларида хонлик тузумига қарши чиқишлар кузатилади.

1920 йилнинг 28 августида Шўролар ҳукумати М.В.Фрунзега амирликка қарши Бухоро–Самарқанд гуруҳини ҳужумга ташлашни буюради. Қизил қўшин оёқлари остида замин қизил қонга чулғанади. 29-30 август кунлари Қарши, Кармана, Хатирчи шўролар қўлига ўтади.

XX асрнинг 20-йилидан Қарши шаҳри тарихининг янги боби бошланади. Бу тарих 70 йилдан зиёд даврни қамрайди ва алоҳида мавзу ҳисобланади.

Шу билан суюкли шаҳримиз Қаршининг энг қадимги даврлардан то Қизил салтанат ҳокимиятга келгунга қадар бўлган тарихини яқунлаймиз.

Х О Т И М А

Шаҳарларнинг қисмати унга асос қўйган одамларникига ўхшаш бўлади, деб бежиз айтилмаган. Қарши шаҳрининг узоқ асрлик тарихига умумий назар ташлангудек бўлса, бунга яна бир карра ишонч ҳосил қилиш мумкин бўлади. Милоддан бурунги IX-VIII асрларда кичик бир аҳоли манзили сифатида вужудга келган Нахшаб таржимаи ҳоли ниҳоятда мураккаб. Унинг ўсиш, такомил топиш, равнаққа юз буриш даврлари кузатилгани сингари, таназзул, орқага кетиш, вақти келиб эса умрини тугатиш ҳолатлари ҳам эътибордан соқит эмас.

Қарши кечмиши Ватанимиз, қолаверса, унинг жанубий воҳаларидан бири Қашқадарё тарихининг асосий бобларидан бирини ташкил этади. Уч минг йиллик мозийда Турон Заминда юз берган воқеа-ҳодисалар Нахшаб–Насаф–Қаршини ҳам четлаб ўтмаган. Тарихий муштараклик билан бир қаторда фақат Қаршининг ўзига хос бўлган хусусийликни инкор этиб бўлмайди. Қаршининг ўтмиши шу жиҳати билан юртимизнинг муаззам тарихига бетакрор саҳифалар ҳадя этади.

Қадим авлодларимиз, тасаввур қилиш мумкинки, жуда оғир табиий шароитларда ўтроқ жой учун манзил танлаганлар. Аввало, уларнинг кўчма ҳаётдан муқим маъволарга ўтиши осонлик билан кечмаган. Дарё бўйларида пайдо бўлган қўнимгоҳларнинг ҳам кўпи омонат эди. Нахшаб эса Кешк руднинг ўрта оқимида вужудга келиб, шу жойда улгайди, ён-атрофдаги қишлоқларга ҳомийлик мақомини касб этди. Мозийда яшаган ота-боболаримиз учун сув асосий эҳтиёж бўлган. Нахшаб ўрнашган ҳудуд географик жиҳатдан жуда оқилона танланган эди. Воҳанинг қуйи қисмига чиқарилган ариқлар шу минтақадан бошланар эди.

Дарё сувини тақсимловчилар ва уни назорат қилувчилар маскани аста-секин гавжумлашади. Милодгача бўлган VIII-VII асрларда бу жойда шаҳарга хос унсурлар пайдо бўлади. Нахшаб Эрон ва Юнон босқинларини бошдан кечиршидан аввалроқ гавжум, тараққий қилган шаҳарга айланиб улгурган эди.

Хориждан бўладиган юришлар иқтисодий юксалган, маданияти ривожда бўлган юртларга нисбатан амалга оширилган. Қолоқ, хароба ўлкага хазинани қоқлаб қўшин тортиш қироллар, шаҳаншоҳлар эрмаги эмасди. Эрон подшоҳлари Нахшабдаги сунъий сугориш тармоқлари устидан ҳукм юритиш пайшдан бўлганлар. Сунъий сугориш йўлга қўйилган давлатнинг ўзи ҳам, одамлари ҳам тўқ бўлиши бор гап эди.

Нахшабнинг олис ўтмишида доврўқ ёйиши, уни олиш учун Европадан Александр Македонскийнинг қўшин тортиши милоддан аввалги асрларда ҳам улуғ аждодларимизнинг жаҳон давлатлари орасида ўз ўрни бўлганлигини далолат этади. Қашқадарёнинг куйи этакларида Косон, Фудина, Офуран, унинг гарбий сарҳадларида Касби ва Базда сингари йирик аҳоли манзиллари, обод ва фаровон қишлоқлар, қасабалар бўлган. Эндиликда фақат вайронаси лоши қолган ўнлаб тепалар–мустаҳкам истеҳкомга эга бўлган манзиллар вақтида Нахшабнинг теграсини тўлдирган, умумий тараққиётга ҳисса қўшган шаҳармонанд жойлар эди. Қашқа воҳасининг мураккаб иқлими, сувнинг еттимаслиги манзилларнинг бир жойдан иккинчисига силжishiга сабаб бўлган. Бироқ, йирик ўтроқ жойларининг, асосий шаҳарларнинг умрига хорижий босқинлар зомин бўлганлигини тарихий манбалар шаҳодат этади. Нахшаб ҳам Искандар Мақидуний тажовузи сабабли яксон этилган. Шаҳарларни йўқ қилиш, улар ўрнини култепаларга айлантириш мумкиндир. Лекин ана шу манзилларни бунёд этган қавмларни, одамларни ер юзидан супуриб ташлаш мутлақо мумкин эмас. Нахшабликлар ҳам бир умр ёвлар билан курашиб келган, голиб ҳам бўлганлар, маглубият аламини ҳам тортганлар.

Улар милоднинг бошларида Нахшаб шаҳрининг давомчиси бўлган Насафга асос қўйганлар. Нахшабнинг умри Насафда давом эта бошлаган. Кешк руднинг икки қиргоғи бўйлаб қад ростлаган шаҳар араблар истилосига (VII-VIII асрлар) қадар тараққий қилган, ҳунармандчилик, маданият юксалган шаҳар даражасига кўтарилган эди. Кейинчалик Насафда илм-фаннинг беқиёс ривожси айрим муаррихлар томонидан араблар фатҳига боғланиши ҳолатлари ҳам бор. Аслида, қозоннинг тағида бўлмаса, чўмичга ҳеч вақо чиқмаслиги аён ҳақиқат. Араб истилосига қадар бўлган Насафда қишлоқ хўжалигининг равнақ топиши, фаровонлик омилларининг оқилона равишда вужудга келтирилиши фанда далолат этилгандир.

Насафдек улугвор, Шарқда аллома фарзандлари – Насафийлар билан шуҳрат тутган шаҳар қисмати ҳам фожеий якун топади. XIII аср бошларида юз берган даҳшатли истило – мўғуллар яғмоси Насаф ва унинг ён-атрофидаги гуллаб-яшнаб турган обод қишлоқларни, қасабаларни вайрон этади. X-XII асрларда яратилган манбаларда зикр этилган Насаф қишлоқларининг аксарияти XIII асрдан сўнг тилга олинмайди. Бунинг бирдан-бир сабаби – мўғулларнинг аёвсиз истилоси эди.

Қарши шу истилонинг оқибати ўлароқ пайдо бўлган, Насаф умрини ўзида ташиган шаҳар ҳисобланади. Қарши XIV асрнинг биринчи чорагида қад рўстлаб, кечган олис мозийда гоҳ ривожга, гоҳ таназзулга юз бурди. Шаҳар Эронийлар тажовузини, Чор Россияси босқинини бошдан кечирди. Ички низолардан етган талофат эса беҳисоб. Шайбоний ҳукмдорларнинг Амир Темур юртини толон ва талош қилиши тарихий ва бадий асарларда ўз ифодасини топган.

Қадрдон ва суюкли бўлган шахримнинг кўп асрлик кечмишини қаламга олар эканман, кўз олдимда 3 минг йиллик тарих жонланди. Манбалардаги узуқ-юлуқ маълумотлар, қадимшунос олимларнинг тупроқ зарраларидан тўплаган осори атиқалари Нахшабнинг яйдоқ чўл ўртасида, дарё бўйида тикланган маҳобатли қасрларини, истеҳкомларини, маҳалларини аниқ тасаввур этиш имкониятини берди. Бу фикрни Нахшаб давомчилари бўлган Насаф ва Қарши ҳақида ҳам айтишим жоиз.

Азалий жойини уч бора ўзгартиришга мажбур бўлган Нахшаб, охир-оқибатда, Қарши мисолида абадийликка юз тутди. Нахшаб–Насаф–Қарши бир шаҳар эканлигини ўрта аср мусаннифлари, Европа олимлари тан олганлар. Шаҳар 15-20 чақиримлик ҳалқанинг гоҳ у, гоҳ бу нуқтасида барпо бўлган, яшаш учун курашган. Ота-боболаримизнинг бунёдкор, жанговор, ориятли, ўтирган ўрнини бермайдиган кишилар бўлганлигидан фахр туймай бўлмайди. Уларнинг шу фазилатлари Нахшабнинг 3 минг йилга етадиган тарихига асос қўйган бош омилдир.

Қадим аждодларимизнинг яна бир хислати ҳам эътиборга лойиқ. Қарши шаҳри жойлашган воҳанинг иқлими қадим замонларда ҳам кескин, мураккаб даражада бўлган. Милоднинг нари-берисида сув танқислиги сезила бошлаган. Ўзга вилоятлардан сув олиб келиш гоёси улуг бобокалонларимизнинг илм-фандан хабардорлиги нишонаси эмасми? Меҳнаткашлик бо-

расида Нахшаб аҳолисига қойил қолмай бўлмайди. Қурувчилик, ижодкорлик сифатлари ҳам таҳсинга лўйиқ.

Қарши шаҳрининг теварак-атрофига чиқиб, бепеён далаларга кўз ташласангиз, ҳар 10-15 чақиримда баҳайбат тепалар виқор билан турганлиги гувоҳи бўласиз. Улар шунчаки тепалар-тупроқ уюмлари эмас, бой хонадонлар яшаган, ҳокимлар ҳаёт кечирган, ўзига тўқ оилалар истиқомат қилган қасрлар, иморатлар қолдиқларидир. Қарши ерларида ҳаёт шундай гавжум кечган эди. Бу юртда ўта меҳнаткаш кишилар яшаганлар, замонасига яраша шаҳар-қишлоқлар қурганлар. Оғир меҳнат билан дарёдан сув чиқарганлар, экин-тикин, чорва қилиб, ҳаёт кечирганлар.

«Қарши тарихи» улуғ аجدодларимиз босиб ўтган оғир ва машаққатли, айни чоғда, шукуҳли ва шавкатли йўлга бир назар ташлаш ниятида ёзилди. Китобни яратишида ушбу сатрлар муаллифининг 1995 йилда нашр этилган «Қашиқадарё тарихи», асарлари асос вазифасини ўтади. Шу билан бирга, манбалар тавсифи, янги изланишлар натижалари, XIX аср охири ва XX аср бошлари талқини алоҳида қисм сифатида киритилди.

X-XII асрларда Нахшаб-Насаф шаҳри тарихи Варсиний ва Мустағфирий ан-Насафийлар томонидан икки бор қаламга олинган эди. Бу асарлар бугунга қадар етиб келганда эди, Қарши тарихининг мазмун ва мундарижаси тамомила бошқача бўлур эди. Тасалли шундаки, вақтида бу китоблардан араб олимлари фойдаланганлар, китобларига улардан далиллар киритганлар. «Қарши тарихи»да бу имкониятга алоҳида эътибор қаратилди.

Мамлакатимизда Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги нишонланади. Халқаро маданий ташиқлот ЮНЕСКО (2003 йил, сентябрь-октябрь ойларидаги 32-сессиясида) қўллаб-қувватлаган ҳолда ўтказиладиган бу тантана Қаршининг жаҳон тамаддуни силсиласида тутган ўрнини, обрў-эътиборини яна бир карра оламга намоёништи этади.

«Қарши тарихи» шаҳримизнинг 2700 йиллик улуғ тўйига муносиб тўёна бўлади, деб ишонаман. Аллоҳ таоло камина муаллифга шу бахтни насиб этган бўлсин!

ВАССАЛОМ.

ҚАРШИ ДАШТИДАН САДО КЕЛДИ

*Сенга шараф бўлсин, шон бўлсин,
эй, яхши одам,
Ҳурмат, олқиш, садқа жон бўлсин,
эй, яхши одам.
Сўзларинг жонфизо, эзгуликдир ишинг мудом,
Оллоҳ бергани имкон бўлсин,
эй, яхши одам!*

Эзгулик деб туғилган ва яшаган инсонга Яратган эгам олмос қалам, илоҳий калом, ўтли қалб беради, ризқини бутун, умрини узун қилиб, мартабалар ато этади.

Таниқли тарихшунос, адабиётшунос олим, иқтидорли адиб, эҳтиросли шоир, заҳматкаш мунаққид, жонкуяр мураббий — бу инсоний таъриф-тавсифлар элдошим, қаламдошим, камтар, хокисор зот — Поён Равшановнинг исми-жисми, номига ярашади, десам асло адашмайман.

Ҳар бир инсоннинг босиб ўтган ҳаёт йўли — умр баёнида кўзгуда акс этгандек.

“Поён Равшановнинг исми-шарифи юртимизда яхши маълум, деб таърифлайди Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири, ўзбек элининг буюк ва суюқ фарзанди Абдулла Орипов. — Биз у билан қарийб қирқ йилдан буён қадрдонмиз. Унинг шахсида икки қирра, назаримда, алоҳида ажралиб туради — илм ва ижод, ифодали қилиб айтиладиган бўлса, булар унинг икки қаноти... Таниқли олим ва адиб Поён Равшанов — серқирра ижод соҳиби. Унинг фандаги ва маданиятдаги мартабасини ёзган асарларининг ўзи намойиш этиб турибди”.

Поён Равшановнинг ҳаёт ва меҳнат фаолияти ҳам ибратли. У ҳозирги пайтда Қарши Давлат университети ўқув ишлари проректори, филология фанлари номзоди, профессор, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси, Ўзбекистонда хизмат

кўрсатган ёшлар мураббийси. Мумтоз адабиётимизнинг, бой тарихий, маданий меросимизнинг зукко билимдони, халқ анъаналари, удумларининг тадқиқотчиси ва тарғиботчиси, стук манбашунос, матшунос, фозил инсон.

Поён Равшанов қаламига мансуб тарихий ва бадий китоблар халқ мулкига айланиб қолгани сир эмас. “Тарих бадияти”, “Адабий саҳифалар”, “Аждодларимиз қадри”, “Амир Темур хонадони”, “Амир Темур ватани”, “Занжир-сарой ёхуд Амир Темур туғилган жой қиссаси”, “Жейнов тарихи” каби асарлари олим илмий салоҳиятида муҳим ўрин тутлади. Қўлёзмалар табдил қилиниб, нашр этилган. “Темурнома”, “Туркий қавмлар тарихи” китоблари кенг жамоатчиликнинг эътиборини тортганининг гувоҳимиз. “Қашқадарё тарихи”, “Қарши тарихи” китобларини яратиш йўлидаги дадил саъй-ҳаракатларини, изланиш ва интилишларини меҳнаткаш олимнинг жасорати, деб баҳолай оламиз.

Поён Равшановнинг “Қашқадарё истиқлол арафасида” (2003) ҳужжатли публицистик китоби ғоят замонавий, долзарб мавзуга бағишланган бўлиб, Юртбошимиз Ислом Каримовнинг Қашқадарё воҳасида олиб борган мардона, жасоратли фаолиятини ишончли бадий бўёқларда ёрқин тасвирланганлиги учун маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди, муаллифига обрў ва шуҳрат келтирди.

Поён Равшановнинг адабий-бадий асарлари ҳам тарихийлиги ва замонавийлиги билан ажралиб туради. Адибнинг Мўмин Мирзонинг фожеали ҳаётига бағишланган “Завол” қиссаси, ўтган асрнинг 30-йилларида рўй берган шўро зўравонлиги ҳақида ҳикоя қилувчи “Саиднаби қоровулбеги” ҳужжатли асари ҳалигача ҳаяжон билан ўқилади. “Малика Кенагас ойим ёхуд Амир Насруллонинг ўлими” қиссасида яқин ўтмишимизнинг мураккаб даври саналмиш XIX асрнинг 60-йиллари воқеа-ҳодисалари қамраб олиниб, маҳорат билан гавдалантирилган.

Поён Равшановнинг “Умид уммони” (“Шарқ”, 2004) девони, “Карвон қўнғироғи” (“Янги аср авлоди”, 2004) тўпламида шоир Поён Равшановнинг шеърлари жамланганки, булар муаллифнинг поэтик маҳорати ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтиради.

*Қадрдон масканим — мангу бешигим,
Аждодларим кириб-чиққан эшигим.*

*Яшагум кўзга суриб пок тупрогин,
Уйим — бобомдан қолган қўшигим!*

Серқирра ижод соҳиби Поён Равшанов хайрли ишга қўл уриб, ўзининг илмий-адабий бисотидаги асарлари асосида тўрт жилдлик сайланмага тартиб берди. Сайланмаларда тарихий қиссалар, Қашқадарё ҳамда қадимий Нахшаб, Кеш тарихи, адабиётшуносликка оид асарлари, назмиёт намуналари жой олган.

Бу – муаллифнинг кўҳна Насаф – Қарши шаҳрининг 2700 йиллик юбилейига арзигулик тўёнаси, қалб армуғонидир.

*Қаршим даштидан келади садо,
Қашқадарё – бу олтин воҳаси.
Тарихнинг ҳукми – бу асрий нидо,
Вақт – азал ҳакам, бордир баҳоси!*

Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон халқ шоири.

МУНДАРИЖА

Қарши шаҳрининг муфассал тарихи	3
Кириш	6
Қадимиятимиз ўрганилиши тарихидан	12
Воҳа маданияти тарихи манбалари	27
Қўлёзма манбалар	39
Ёрдамчи адабиётлар	46

БИРИНЧИ ҚИСМ

НАХШАБ

Қадимги даврлардан милод бошларига қадар

Милодгача бўлган тарих	56
Қадимий нуфус	62
Босқинлар силсиласи	81
Эрон тажовузи	81
Юнон истилоси	86
Нахшаб ва Қанғ давлати	101
Навтоқ	104
Қадим маданият излари	112
Ибодатхона	116
Маҳаллалар	117
Ҳукмдор қасри	120

Нахшаб милод бошларида

I – VII асрларда тарихий вазият	127
Нахшаб арман манбаларида	133
Қовунчи маданияти ва Нахшаб	139
Нахшаб ва кидарийлар	144
Нахшаб ва турк хоқонлиги	151
Нахшаб қўрғони	159

Нахшаб қасри	162
«Нахшаб» сўзи моҳияти	163
Нахшаб либоси	167
Нахшаб манзиллари	168
Мудинтепа	170
Заҳоки Морон қалъаси	170
Ойтуғди қалъаси	174
Базда (Фазли) ва Казби (Касби)	175
Косонттепа	178
Лағмантепа	180
Ғубдин	180
Бобокенттепа	182
Шўртепа	182
Кожартепа	184
Хўжалитепа	186
Поштонтепа	187
Кофиртепа	188
Обронтепа	188
Чавқайтепа	189
Полвонттепа	189
Чорвоқтепа	189
Култепа	190
Дағайтепа	193
Намозгартепа	194
Таликуронттепа	195
Тешиктепа	195
Ёзтепа	196
Киндиклиттепа	196
Қамашитепа	196
Сариқтепа	197
Шулликтепа	199
Идора усули	200
Ижтимоий табақалар	205
Тирикчилик манбалари	211
Ҳунармандчилик. Деҳқончилик	218
Динлар. Оташпарастлик	225
Тил ва ёзув	230
Санъат	233

ИККИНЧИ ҚИСМ

НАСАФ

Араблар истилоси

Насаф VII – IX асрларда	238
«Оқ кийимлилар» ёхуд Муқанна исёни	246
Муқанна ҳалокати	258
Насаф X-XII асрларда	265
Сомонийлар салтанати	265
Муҳаммад Нахшабий ва Қарматчилик	268
Насаф ҳокимлари ва қозилари	273
Насаф Қорахонийлар даврида	279
Насаф Қорахитойлар ҳукмронлиги	283
Насаф маҳаллалари ва мавзиълари	285
Шаҳар ва қишлоқлар ҳудудлари	298
Насаф йўллари ва дарвозалари	305
Ижтимоий ҳаёт	306
Ҳунармандчилик	309
Лола ва анор – баҳор ва фаровонлик рамзи	311
Маданият. Илм-фан. Адабиёт	314
«Мажлис тадрис»	317
Аллома ва ижодкор насафийлар	322
Абул Харис ан-Насафий	323
Абу Усмон ан-Насафий	324
Абдурахмон Косоний	324
Абул Аббос ал - Мустаффирий ан-Насафий	325
Нажмуддин ан-Насафий	326
Муайидиддин ан-Насафий	330
Абу Макҳул ан-Насафий	331
Шаҳобиддин ан-Насафий	332
Абул Муъийн ан-Насафий	335
«Моҳи Нахшаб»	337

УЧИНЧИ ҚИСМ

ҚАРШИ

Насаф мўғуллар истилоси даврида (XIII аср ва XIV аср биринчи ярми)	347
Мовароуннаҳрни чулғаган олов ёхуд халифа Носир қутқуси	349

Ихтилоф ва хиёнат	352
Қирғин ва ёвузлик	354
Насаф босқини	357
Яксон этилган қишлоқлар	361
Қарши	367
Кебекхон ҳокимияти	369
Тармаширинхон	376
Занжирсарой	378
Ёвни қақшатган Қарши қиши. Амир Қазоғон жасорати	385
Истибдод интиҳоси	391
Омонат озодлик. Бошбошдоқлик	395
Иқтисодиёт ва маданият	399
Бадий ижод	402

Қарши XIV аср иккинчи ярми ва XV асрларда

Ватаннинг даҳо халоскори. Туғлуқ Темур босқини	415
Уч амир иттифоқи. Иккинчи босқин	418
Амир Темур ва сарбадорлар	422
Амир Темур ва амир Хусайн	425
Амир Темур Қаршида	426
Кураш чорраҳалари	430
Туркистон амири	434
Марказлашган давлат учун кураш	436
Улуғ салтанат	439
Занжирсаройда қишловлар	440
Иқтисодий ҳаёт.	
Энг арзон нонI	443
Монас анҳори	449
Маданият. Бадий ижод	450
Мир Қарший	452
Мавлоно Сойилий	454

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

Қарши XVI – XIX асрларда

Шайбонийлар ҳокимияти	457
Қарши қамали	462
Қарши босқини («Зубдат ал-асар» талқини)	468
Қарши қирғини	473

Қарши талоши	476
Абдуллахон ва Қарши	482
Ижтимоий-иқтисодий аҳвол	488
Маданият чизгилари	495
Меъморчилик обидалари	497
Қашқадарё кўприги	500
Одина масжиди	500
Чақар масжиди (1860)	502
Хонақоҳ жомеъ масжиди	502
Қарши мадрасалари	503
Шермуҳаммад мадрасаси	503
Шариф Хўжа мадрасаси	504
Қиличбой мадрасаси	504
Хўжа Абдулазиз мадрасаси	504
Бекмир Қозоқ мадрасаси	505
Абу Убайда бин ал-Жарроҳ	505
Ҳаммом	506
Сардоба	506
Қарши Аштархонийлар даврида	509

Қарши манғитлари салтанати

Сулола асосчиси	515
Манғитий ҳукмдорлар	518
Хориж ташрифлари	521
Қарши тераклариз	526
Қаландархона I	527
Иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт	529
Маданият лавҳалари	536
Бадий ижодиёт	538
Хаттотлар	550

БЕШИНЧИ ҚИСМ

Қарши XIX аср иккинчи ярми–XX аср бошларида

Чор Россияси босқини	552
Қаршида қаршилиқ ҳаракати	558
Абдул Малик Тўра кураши	570
Қарши қалъаси	576
Қалъа хандаги	579
Қалъа девори	580

Қалъа дарвозалари	583
Чорсу	587
Қалъа ҳимояси	588
Регистон	589
Қалъа масжид ва мадрасалари	590
Жиловхона	591
Ўрда	592
Тўпхона	596
Маҳаллалар	597
Қабристонлар	598
Сарбозхона	600
Қарши боғлари	600
Қарши бозорлари. Юқори бозор	601
Ҳунармандчилик расталари	604
Ипакчилик	608
Тўқимачилик корхоналари	608
Табобат	609
Қарши тузи	610
Бадиий ижод	611
Қарши XX аср бошларида	627
Хотима	635
«Қарши даштидан садо келди...»	639

Адабий-бадий нашр

ПОЁН РАВШАНОВ

ҚАРШИ ТАРИХИ

Муҳаррир

Абдували ҚУТБИДДИН

Бадий муҳаррир

Баҳриддин БОЗОРОВ

Тех.муҳаррир

Елена ДЕМЧЕНКО

Мусаҳҳиҳ

Алимурод ТОЖИЕВ

Компьютерда саҳифаловчи

Феруза БОТИРОВА

ИБ № 4179

Босилганга 05.09.2006й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1\32.

Босма тобоғи 20,25. Шартли босма тобоғи 34,02.

Адади 3000 нусха. Буюртма № 6.

Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.

700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.